

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑

พระพุทธโฆสาจารย์

รจนา

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (ป.ธ.๙, Ph.D)

ตรวจชำระ

พระคันธสารากวีวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวิงษะ, พธ.ด.)

แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสกัตถุญตานุสรณ์ ครบมรณกาล ๓ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๘

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสाराภังค์

จัดทำโดย พระคันธสाराภังค์

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ๕๒๐๐๐

ISBN 978-616-382-798-2

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสกตัญญูตานุสรณ์ ครบมรณกาล ๓ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๕๘

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๕๘

จำนวน ๖,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระคันธสाराภังค์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์

๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.กำนันแมน แขวงบางขุนเทียน

เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐

โทรศัพท์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๙ โทรสาร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๘

Email. doramon.1914@yahoo.com

คำนิยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นตำราอรรถกถาที่ประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติจากพระสูตรตันตปิฎกมาเรียงลำดับเป็นไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีคำอธิบายที่นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าชื่อว่า มหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) อย่างกระจ่างชัดเจน อีกทั้งมีลีลาประพันธ์บาลีที่สง่างามสละสลวย จึงเป็นที่นิยมเรียนมาช้านานในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทกว่า ๑๕ ทศวรรษ

พระเถระไทยในสมัยก่อนได้เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงนำไปเป็นวิชาเรียนหลักสูตรบาลีสนามหลวงไทย ระดับเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค ในประเทศไทยมีคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลหลายฉบับ เป็นสำนวนเก่าบ้าง ใหม่บ้าง แต่ยังไม่มีตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคโดยละเอียด

บัดนี้ พระคันธसारากวีส เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นี้ อย่างละเอียด โดยอาศัยคัมภีร์มหาภูทิกและจูฬภูทิกของวิสุทธิมรรค วิสุทธิมรรคคัมภีร์บทรวมทั้งตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่า ซึ่งปราชญ์ชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญปริยัติและปฏิบัติได้ประพันธ์ไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าฉบับแปลและอธิบายนี้เป็นนวัตกรรมใหม่แห่งวงการศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเมืองไทย เนื่องด้วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

ท่านผู้แปลเป็นศิษย์เอกของ พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ผู้บุกเบิกการศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทย ได้ศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปีจนจบการศึกษาชั้นธรรมาจริยะของพม่าทั้ง ๒ สถาบัน คือ

๑. สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยังคณะ (ลานพระเจดีย์) จังหวัดย่างกุ้ง ได้รับวุฒิปัตร์เป็น “พระคันธसारากวีส เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ” (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

๒. สถาบันรัฐบาลพม่า ได้รับวุฒิปัตร์เป็น “พระคัมภีร์สาราภิงศ์ สาสนธ-
ธรรมาจริยะ”

อีกทั้งสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาพุทธ-
ศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจคำแปลและคำอธิบายเป็นตอนๆ ไป เห็นว่าสำนวนแปลของ
ท่านสละสลวยเข้าใจง่าย ไม่ยึดติดกับคำบาลีจนเกินไป ทำให้ไม่มี “กลืนนมกลืนเนย”
เหมือนฉบับแปลทั่วไป นอกจากนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ก็กระจ่างชัดเจน
เพราะท่านผู้แปลมีผลงานแปลตำรากว่า ๕๐ เล่มเกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม
และปกิณกรรมจากวรรณกรรมบาลีและพม่า จึงนำประสบการณ์ที่สั่งสมมากลั่นกรอง
นำเสนอไว้ในตำราเล่มนี้ เพื่อประโยชน์แก่กุลบุตรชาวไทยผู้ใฝ่รู้หลักธรรมของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า

ขออนุโมทนาชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของท่านผู้แปลและหวังว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรค
ฉบับแปลและอธิบายที่ออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะเป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการการศึกษา
ของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยตราบนานเท่านาน

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์

(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙)

วัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

สัมภาวนาพจน์

หนังสือ **วิสุทธิมรรค** เป็นหนังสือที่เข้าชั้นเป็นคัมภีร์เก่า ที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์เขียนขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพุทธพจน์พระคาถาหนึ่ง โดยอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจง่าย สำนวนภาษาก็ดี เรียบร้อย สละสลวย จึงเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมกันทั่วโลก และได้รับยกย่องว่าเป็นหนังสือชั้นนำ มีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มาก แม้ในประเทศไทยก็ได้รับมาศึกษาเล่าเรียนและศึกษาเพื่อปฏิบัติตาม ทั้งในรูปภาษาเดิมคือภาษาบาลีและแปลออกมาเป็นภาษาไทยแพร่หลายมานานจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ชาวพุทธที่สนใจพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีปัญญา

แต่เนื่องด้วยมีการแปลถ่ายทอดกันทั่วไป สำนวนภาษา เนื้อหา จึงมีแตกต่างกันบ้าง ทั้งนี้เพราะเป็นคัมภีร์เก่า สำนวนภาษาก็เก่า จึงทำให้แปลถอดความออกมายังไม่ชัดเจนสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับสำนวนบาลี จึงทำให้ยังเข้าใจวิสุทธิมรรคเท่าที่มีอยู่ในสำนวนเดิม

บัดนี้ ท่านพระคันธสาราภิงส์ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิริยะอุสาหะที่มีอยู่ในตนอย่างเต็มที่ สร้างผลงานใหม่ขึ้นมา คือแปลและอธิบายความหนังสือวิสุทธิมรรคนี้ อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และศรัทธาให้เกิดขึ้นได้แน่นอนแก่ผู้ที่เคยอ่านเคยศึกษาหนังสือนี้มาและแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาใหม่ เพราะมีการแปลแบบเก่าสำนวนใหม่ แล้วมีคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมในส่วนที่ควรเข้าใจ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นในหลายแง่มุม นับเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวและความตั้งใจของผู้แปลและอธิบายความ

หนังสือวิสุทธิมรรคหรือคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่มใหม่อันเป็นผลงานของพระคันธสาราภิงส์นี้ จักเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวรรณศิลป์ เป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษามหาพระพุทธศาสนา และเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่ง นับเป็นประโยชน์

อันหาค่ามิได้ ขอแสดงความชื่นชมยินดี ยกย่องต่อพระคันธसारากว้างศ์ และขอประกาศ
ผลงานนี้ไว้ว่า เป็นผลงานที่โดดเด่นซึ่งจับต้องได้ด้วยปัญญาตลอดไป

พระมหาโพธิวงศาจารย์

(ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)

วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์ อภิธัมมวาทารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์กือนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียน อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกัน หล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนา ขึ้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธ- สาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่ง พิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้ พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็น ครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมาแทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่ง แม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้ ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละ แผ่นเวลาจับพลิกถ้าไค้งอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฎฐ- กถาเพียงตอนทีหนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-

เปตวัตถุ-อุปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาว่างมาถึงครั้งก่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมายและต้องแสวงหาพึงพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช้เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งไผ่ธรรม ไผ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบลั้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาว่างมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสหทศศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักรับการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสราภิงส์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อ พระคันธสราภิงส์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแกร่งมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์

(ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

คำนำคัมภีร์

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือ “พระพุทฺธโฆสจารย์” เป็นชาวอินเดียใต้ ถือกำเนิดที่หมู่บ้านโมรณทะ (ไชนกุง) ในปีพุทธศักราช ๙๐๐ เศษ ท่านเรียนจบไตรเพท (คัมภีร์พระเวท) ตั้งแต่เยาว์วัยและเชี่ยวชาญศิลปศาสตร์อื่นๆ ต่อมาออกบวชมีพระเรวตะเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้รับฉายาว่า “พุทฺธโฆส” คือ ผู้มีเกียรติศักดิ์ขจรขยายดุจพระพุทธเจ้า

เมื่อท่านศึกษาพระไตรปิฎกจากอาจารย์แล้วได้ไปศึกษาอรรถกถาพระวินัยชื่อว่า อรรถกถาอรรถกถา ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโปร : Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส (Madras) และเมืองกัญจิปุระ (Kanchipuram) ในแคว้นโจพะ ปัจจุบัน คือ เมืองโคนซี-เวอร์รัม หรือโคญูจีเวอร์รัม (Conjeeveram, Congeevaram) เป็นต้น ต่อมาจึงเดินทางไปเกาะสิงหลเพื่อศึกษาคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลที่สำนักนิกายมหาวิหารในรัชสมัยพระเจ้ามหานามะ (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕)

คัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลดังกล่าวแปลมาจากคัมภีร์มูลฎีกา คือ อรรถกถาฉบับเดิมในภาษามคร หรือมหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) ประกอบด้วย ปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ตรัสอธิบายไว้ตามอัยยาศัยของผู้ฟัง และคำอธิบายเพิ่มเติมของพระสาวกเพื่อให้อนุชนเข้าใจความได้ชัดเจน คัมภีร์มหาอรรถกถานี้ได้ผ่านการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้งในลำดับต่อจากพระไตรปิฎกโดยเรียกว่า อรรถกถา คือ คัมภีร์อธิบายความ ซึ่งต่อมาท่านพระมหินทะโอรสของพระเจ้าอโศกได้นำไปเผยแพร่ที่ประเทศลังกา และแปลเป็นภาษาสิงหล ภายหลังต้นฉบับภาษาบาลีสาบสูญไปเพราะภัยสงครามระหว่างชาวสิงหลกับชาวทมิฬบ้าง โจรกบฏบ้าง ดังนั้น พระพุทฺธโฆสจารย์จึงเรียบเรียงอรรถกถาขึ้นใหม่ ชื่อว่า สังคหฎีกา คือ คัมภีร์อรรถกถาประมวลความ มีทั้งสิ้น ๑๓ คัมภีร์ ข้อความที่กล่าวมานี้พบในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย ดังข้อความว่า

อตุลปภาสณตถ์	อฏฺฐกถา อาทิตโต วสีสเทหิ
ปณฺจหิ ยา สงฺคีตา	อนฺุสงฺคีตา จ ปจฺฉาปิ.
สีหฬทีปมฺปน อา-	ภตถา วสีนา มหามหิณฺเฑน
จปีตา สีหฬภาสาย	ทีปวาสีนฺมตฺถาย.
อปเนตฺวาน ตโตหิ	สีหฬภาสํ มโนรมํ ภาสํ
ตนฺดินยานุจฺฉวิกิ	อาโรเปนฺโต วิคตโทสฺ.*

“คัมภีร์อรรถกถาใดที่พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป สังคายนาแล้วเป็นเบื้องต้น และสังคายนาต่อมาในภายหลังเพื่อแสดงเนื้อความ

คัมภีร์อรรถกถานั้น ท่านพระมหามหิณทะองค์อรหันต์ได้นำมาประดิษฐานไว้ที่เกาะสิงหล ต่อมาได้รับการเรียบเรียงด้วยภาษาสิงหลเพื่อประโยชน์แก่ชาวสิงหล

ข้าพเจ้าจักปวิรรตอรรถกถาภาษาสิงหลนั้นมาเป็นภาษาอันน่ารื่นรมย์ ถูกต้องตามนัยแห่งพระบาลี ไม่มีข้อบกพร่องทางภาษา”

แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา	มหิณฺเฑน มตีมตา
สงฺคีตติตฺตย’มารุพฺหิ	สมฺมาสมพุทฺธเทสิตํ.
สาริปฺตฺตาทิกีตํ จ	กถามคฺคํ สมฺเมกฺขีย
กตา สีหฬภาสาย	สีหฬेषฺสุ ปวตฺตติ.๒

“อรรถกถาสิงหลอันหมดจด ที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และคำกล่าวของพระสารีบุตรเป็นต้น อัน

* ที.สี.อ. ๑/๑, ม.มุ.อ. ๑/๑, ส.ส.อ. ๑/๑, อญ.เอกก.อ. ๑/๑

๒ มหาวิส ปริจเณที่ ๓๗ คาถา ๒๒๘-๒๙

ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้งซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้
ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล”

คัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื้อสารัตถที่ป็นกล่าวถึงเรื่องปกิณกเทศนาว่า

น หิ ภควตา อพฺยาการํ นาม ตฺนุติปทํ อตฺถิ สพฺเพสํเยว อตฺถิ ภิกฺขุโณ, ตสฺมา
“สมฺมาสมฺพุทฺธเณว ติณฺณํ ปิฎกานํ อตฺถวณฺณนาทุกโมปิ ภาสิตฺติ ทฎฺฐพฺพํ. ตตฺถ
ตตฺถ ภควตา ปวตฺติตา ปกิณฺณกเทศนาเยว หิ อฎฺฐกถา.”^๓

“บทบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไว้หาไม่มี ทรงแสดงเนื้อความของ
ทุกบท ดังนั้น ฟังทราบว่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสลำดับคำอธิบายเนื้อความของ
พระไตรปิฎกไว้ โดยแท้จริงแล้ว ปกิณกเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ
ชื่อว่า อรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความ)”

การปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเป็นภาษาบาลีของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น
มีประโยชน์ต่อวงการพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เพราะภาษาสิงหลเป็นภาษาท้องถิ่น
ที่ไม่แพร่หลายเหมือนภาษาบาลี การปริวรรตเป็นภาษาบาลีทำให้ชาวพุทธที่ไม่รู้ภาษา
สิงหลสามารถศึกษาค้นคว้าคำสอนได้ละเอียดกว่าเดิม ส่งผลให้มีความเข้าใจพุทธานิยาย
อย่างชัดเจน ไม่เจือปนด้วยอัตโนมติหรือคำสอนจากนิกายมหายาน

ก่อนที่พระพุทธโฆสาจารย์จะปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับเดิม คณะสงฆ์ใน
ประเทศลังกาแบ่งออกเป็น ๓ นิกาย คือ

๑. นิกายมหายาวาร กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดมหายาวาร
๒. นิกายอภัยคีรี กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี แยกออกจากนิกายมหา-
ยาวาร
๓. นิกายเชตวัน กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดเชตวัน แยกออกจากนิกายมหา-
ยาวาร และอภัยคีรี

^๓ สารตฺถ.ฎีกา ๑/๒๖-๒๗

ยุคนั้นสำนักนิกายอภัยคีรีได้นำพระไตรปิฎกประยุกต์ของนิกายธรรมจลเป็นต้น ซึ่งบันทึกไว้เป็นภาษาสันสกฤตรวมทั้งคำสอนของนิกายมหายานมาเป็นหลักสูตรการศึกษา ทำให้ผู้คนสนใจแนวการศึกษาใหม่ของฝ่ายอภัยคีรีมากกว่าฝ่ายมหายานที่ยังยึดของเดิมอยู่ เป็นเหตุให้นิกายอภัยคีรีสามารถเผยแผ่ไปได้สู่อินเดียได้อย่างรวดเร็ว ทั้งพระเจ้ามหานามะก็ทรงเชิดชูนิกายอภัยคีรีเป็นพิเศษ คณะสงฆ์ฝ่ายมหายานจึงอาราธนาให้ท่านพระพุทโธศาจารย์ปิรวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเป็นภาษามครขึ้นใหม่ ท่านจึงเรียบเป็นวิบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ที่มากอบกู้สถานการณ์ที่กำลังตกต่ำของฝ่ายมหายาน หรือนิกายเถรวาทในปัจจุบันได้ทันเวลา อาจกล่าวได้ว่า ถ้าไม่มีท่านแล้วนิกายเถรวาทอาจถึงขั้นอันตรายกันไป

ก่อนที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะอุบัติขึ้น ได้มีคัมภีร์ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ ชื่อว่า “วิมุตติมรรค” คือ ทางแห่งความหลุดพ้น แต่งโดยพระอุปติสสะ มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับ วิสุทธิมรรค โดยกล่าวถึงการปฏิบัติไตรสิกขาเหมือนกัน ท่านผู้แต่งได้นำเอาพระพุทฺพจน์ จากที่มณิกาย มหาปรินิพพานสูตร และอังคุตตรนิกาย อนุพุทธสูตร มาแสดงไว้เป็น บทนำของคัมภีร์ว่า

สีล สมภาติ ปญญา จ

วิมุตติ จ อนุตตรา

อนุปุทธา อิมะ ธมมา

โคตเมน ยสฺสสิโน.^๔

“พระโคตมะผู้ทรงเกียรติยศยิ่งใหญ่ ได้บรรลุคุณธรรมเหล่านี้

คือ สีล สมภาติ ปัญญา และวิมุตติ (ความหลุดพ้น) อันยอดเยี่ยม”

โดยเหตุที่คัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นตำราที่แต่งมาขึ้นก่อน และมีวิธีแต่งตามลำดับ เริ่มจากสีล สมภาติ และปัญญา ดังนั้น ท่านพระพุทโธศาจารย์จึงแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ตามแนวของคัมภีร์วิมุตติมรรค โดยนำพระพุทฺพจน์มาเป็นคาถาเริ่มต้น และแต่งตาม ลำดับสีล สมภาติ ปัญญา เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น ท่านได้แสดงความเห็นของอาจารย์

^๔ ที.ม. ๑๐/๑๘๖/๑๐๙, อง.จตุกก. ๒๑/๑/๒

บางท่าน (เอกจเจ) ไว้ในเรื่องจริต ซึ่งอาจารย์ดังกล่าวก็คือ “พระอุปติสสะ” ผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคนั้นเอง ดังข้อความว่า

ตตฺร ปุริมา ตาว ติสฺโส จริยา ปุพฺพาจินฺณนิทานา ธาตุโทสนิทานา จาติเอกจเจ วทนฺติ.^๕

“ในจริต ๖ อย่างนั้น บางท่านกล่าวว่า จริต ๓ อย่างแรกมีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน ธาตุ[มีปฏิรูปธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]”

เอตา ติสฺโส จริยา กีนิทานา. ปุพฺพาจินฺณนิทานา. ปุพฺเพ กิร อิญฺจป-ปโยคสุกฺกมมพฺพโล, ธาตุนิทานา โทสนิทานา.^๖

“ถามว่า : จริต ๓ อย่างเหล่านี้มีอะไรเป็นเหตุ ?

ตอบว่า : มีอาจิณณกรรมในชาติก่อนเป็นเหตุ ได้ยินว่า [บางคน]กระทำการที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน และมีเหตุมาจากธาตุ[มีปฏิรูปธาตุเป็นต้น]และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]”

เอกจเจติ อุปติสฺสเถรํ สนฺธายาห. เตน हि วิมุตฺติมคฺเค ตถา วุตฺตํ.^๗

“คำว่า เอกจเจ (อาจารย์บางท่าน) กล่าวระบุถึงพระอุปติสสเถระ เพราะพระเถระนั้นกล่าวไว้อย่างนั้นในคัมภีร์วิมุตติมรรค”

คัมภีร์วิมุตติมรรคมีเนื้อหาย่อยกว่าวิสุทธิมรรคมาก โดยแบ่งออกเป็น ๑๒ กัจฉะหรือปริจเฉท ต้นฉบับภาษาบาลีของคัมภีร์นี้สาบสูญไปนานแล้ว ปัจจุบันคงเหลือเพียงต้นฉบับภาษาจีน กล่าวคือ พระคุณภักทระ พระเถระฝ่ายมหายานชาวอินเดียกลาง ได้เดินทางไปประเทศจีนใน พ.ศ. ๙๗๘ เป็นผู้นำคัมภีร์วิมุตติมรรคฉบับบาลีไปประเทศจีนแล้วศิษย์ของท่านชื่อ พระสังฆปาละ แห่งฟูนานได้แปลเป็นภาษาจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๐๔๘ ต้นฉบับภาษาจีนเดิมมีเนื้อหาย่อยมาก ภายหลังมีการเพิ่มเติมหลักฐานจากพระไตรปิฎกทำให้เนื้อหาเพิ่มขึ้นจากเดิมเท่าตัว

^๕ วิสุทธิ. ๑/๔๔/๑๑๓

^๖ วิมุตติ. ข้อ ๓๙ หน้า ๒๓

^๗ วิสุทธิ. มหาฎีกา ๑/๔๔/๑๔๓

ต่อมาคัมภีร์นี้ได้มีแปลจากภาษาจีนเป็นภาษาอังกฤษ ชื่อว่า The Path of Freedom โดยพระภิกษุผู้แปลชื่อท่าน เอ็น. อาร์. เอ็ม. เอฮาระ (Rev. N. R. M. Ehara.) และพระสิงหล ๒ รูป คือ พระโสมะและเขมินทะ (Soma Thera, Kheminda Thera) พิมพ์ออกจำหน่ายในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ (ค.ศ. ๑๙๖๑) ลังกานับ พ.ศ. มากกว่าไทย ๑ ปี เพราะนับปีดำเนิน แต่ไทยนับปีล่วงแล้ว) นอกจากนั้น ศาสตราจารย์นันจิโอะ (Prof. B.Nanjio) ได้ปริวรรตคัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นภาษาสันสกฤตมีชื่อว่า วิมอกษมารุค (Vimoksa Marga) และระบุว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือ พระอรหันต์อุปติสสะ

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๒ มหาวิทยาลัยสงฆ์จังหวัดอ่างทอง ได้จัดพิมพ์หนังสือ วิมุตติมรรค ฉบับบาลี โดยปริวรรตมาจากต้นฉบับบาลี อักษรสิงหล ซึ่งคัดลอกมาจากฉบับโบราณ จัดพิมพ์ที่ประเทศศรีลังกาใน ค.ศ. ๑๙๖๓ เมื่อเทียบดูพบว่าต้นฉบับภาษาบาลีมีเนื้อหาสั้นกว่าฉบับอังกฤษที่แปลมาจากภาษาจีนมาก และมีปริจเฉทแตกต่างกันในบางแห่ง

คัมภีร์วิมุตติมรรคแม้จะมีเนื้อหาคล้ายคลึงกับวิสุทธิมรรค แต่ก็ไม่นิยมอ้างอิงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ที่เป็นเช่นนี้คงเพราะว่าเป็นตำราของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรี ไม่ใช่ของคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารซึ่งสืบทอดพระธรรมวินัยอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ จะเห็นได้ว่า ความเห็นบางอย่างที่ท่านพระพุทโธสมาจารย์ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปรากฏในคัมภีร์วิมุตติมรรค ในที่บางแห่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็ระบุว่าเห็นของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรี เช่น

๑. คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวว่า สีล ศัพท มีความหมายว่า ศีระะ และเย็นเป็นต้น แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่เห็นด้วย เพราะเห็นว่ามิได้มาจากรากศัพท์ของ สีล ธาตุดังข้อความว่า

กิมตุถํ สีลํ. สีสลตุถํ เสฏฺฐตุถํ สีสนตุถํ สภาวตุถํ สุขทุกขภาวสมปยุตฺตตุถํ สิริตุถํ ปติฏฺฐจฺานตุถํ.^๔

^๔ วิมุตติ. ข้อ ๗ หน้า ๒

“ถามว่า : สีส ศัพท์มีความหมายอะไร ?

ตอบว่า : สีส ศัพท์มีความหมายว่า เย็น ประเสริฐ ตั้งไว้ดี มีจริงโดยปรมาตถ์ ประกอบด้วยสุขไม่มีทุกข์ ศีระะ และเป็นที่ตั้ง[ของกุศล]”

เอตเทว เหตุถ อตถทวํ สทฺทลฺกฺขณวิทฺ อนุชานนฺติ. อญฺเณ ปน “สิริฏฺโง สีสฺตฺโถ, สีสฺตฺลฺกฺโง สีสฺตฺโถติ เอวมาทินาปิ นเยเนตถ อตถํ วณฺณยนฺติ.”

“อนึ่ง ผู้รู้ไวยากรณอนุญาตความหมายสองอย่างนี้เท่านั้นใน สีส ศัพท์นี้ แต่อาจารย์อื่นอธิบายเพื่อความตามนัยอย่างนี้ว่า สิริฏโง สีสตโถ, สีสตลโง สีสตโถ (ความหมายว่า ศีระะ เป็นอรรถของ สีส ศัพท์, ความหมายว่า เย็น เป็นอรรถของ สีส ศัพท์) เป็นต้นอีกด้วย”

๒. ความเห็นที่กล่าวว่า “ธุดงค์เป็นบัญญัติ” พบในคัมภีร์วิมุตติมรรค แต่ความเห็นนี้ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังข้อความว่า

เยสมปิ กุสลตฺติกวินิมุตฺตํ ธุดงฺกํ, เตสํ อตฺถโต ธุดงฺกเมว นตฺถิ. อสนฺตํ กุสฺส ฐนฺโต ธุดงฺกํ นาม ภวิสฺสติ. “ธุดคฺคฺเณ สมาทาย วตฺตตฺติ วจนฺวิโรธปิ จ เนสํ อาปชฺชติ, ตสฺมา ตํ น คເเหตุพฺพ.”^๙

“ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่าใด [ชาวนิกายอภัยคีรีผู้กล่าวว่าธุดงค์เป็นบัญญัติ] พ้นไปจากกุสลตีกะ ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่านั้น ย่อมไม่มีจริงโดยปรมาตถ์ บัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมาตถ์จักได้ชื่อว่า ธุดงค์ เพราะก่้างัดกิเลสอะไร ? นอกจากนั้น ความเห็นอาจารย์เหล่านั้นก็ยังขัดแย้งกับข้อความว่า ธุดคฺคฺเณ สมาทาย วตฺตตฺติ (ย่อมสมาทานประพฤติกุณที่ก่้างัดกิเลส) ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรเชื่อความเห็นของอาจารย์ชาวนิกายอภัยคีรีเหล่านั้น”

เยสนฺติ อภยคิริวาสิกะ สนฺธายาห. เต हि “ธุดงฺกํ นาม ปญฺญตฺตฺติ วทฺนฺติ.”^{๑๐}

^๙ วิสุทธิ. ๑/๗/๘

^{๑๐} วิสุทธิ. ๑/๓๗/๘๘

^{๑๑} วิสุทธิ. มหาฎีกา ๑/๓๗/๑๒๒

“คำว่า เยส กล่าวถึงหมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี เพราะท่านเหล่านั้นกล่าวว่า
 รุคงค์เป็นบัญญัติ”

๓. ความเห็นของอาจารย์บางท่าน (เอเก) ที่กล่าวคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ-
 มรรคพบในคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

ปฏิบัติวิสุทธิ อาทิ สสมภาริโก อุปจาโร, อุเปกขานุพฺพุหนา มชฺฌเ อปฺปนา,
 สมฺปหฺสนา ปริโยसानํ ปจฺจเวกฺขณา.^{๑๒}

“อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมปฐกแต่ง (ปริกรรมในอวัชชนะต่างๆ) ชื่อว่า
 ปฏิบัติวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปฏิบัติ) อันเป็นเบื้องต้น อปปนาสมาธิในท่ามกลาง
 ชื่อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ (การพิจารณาที่ได้บรรลุแล้ว) อัน
 เป็นที่สุด ชื่อว่า ความร่าเริงใจ”

ตตฺร ปฏิบัติวิสุทธิ นาม สสมภาริโก อุปจาโร. อุเปกขานุพฺพุหนา นาม
 อปฺปนา. สมฺปหฺสนา นาม ปจฺจเวกฺขณาติ เอวเมเก วณฺณยนฺติ.^{๑๓}

“ในความงาม ๓ อย่างนั้น อาจารย์บางท่านอธิบายอย่างนี้ว่า อุปจารสมาธิ
 พร้อมทั้งธรรมปฐกแต่ง (ปริกรรมในอวัชชนะต่างๆ) ชื่อว่า ปฏิบัติวิสุทธิ (ความหมดจด
 แห่งปฏิบัติ) อปปนาสมาธิ ชื่อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ (การ
 พิจารณาที่ได้บรรลุแล้ว) ชื่อว่า ความร่าเริงใจ”

เอเกติ อภยศิริวาสโน. เต หิ เอว ปฏิบัติวิสุทธิอาทิเก วณฺณยนฺติ, ตทฺยตฺ.^{๑๔}

“คำว่า เอเก (อาจารย์บางท่าน) คือ หมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี เพราะท่าน
 เหล่านั้นอธิบายปฏิบัติวิสุทธิเป็นต้นอย่างนี้ ความเห็นนั้นไม่สมควร”

๔. ความเห็นที่กล่าวว่า มิทธะเป็นรูป ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่
 ความเห็นนี้พบในคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

^{๑๒} วิมุตติ. ข้อ ๕๑ หน้า ๒๙

^{๑๓} วิสุทธิ. ๑/๗๕/๑๖๔

^{๑๔} วิสุทธิ. มหาฎีกา ๑/๗๕/๒๐๒

(เล่ม ๑ ข้อ ๕๙-๖๐ หน้า ๒๘๒) กล่าวถึงพระอุปติสสะผู้ทรงวินัยปิฎก และเป็นศิษย์ร่วมอาจารย์เดียวกับพระมุสสเทวะ พระเถระทั้งสองรูปรักษาทรงจำพระวินัยปิฎกไว้ในคราวทุพภิกขภัย พระอุปติสสะมีศิษย์ ๒ รูป คือ พระมหาปทุมะ และ พระสุมะ ท่านมีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าวสกะ (พ.ศ. ๖๐๙ - ๖๕๓) ดังนั้น พระอุปติสสะผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคจึงควรเป็นพระอุปติสสะผู้ทรงวินัยปิฎกรูปนี้ เพราะคัมภีร์นี้แต่งก่อนคัมภีร์วิสุทธิมรรค

๒. ศาสตราจารย์ ดร.พาปัท (P.V.Bapat) กล่าวไว้ในหนังสือ “การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์วิมุตติมรรคและวิสุทธิมรรค” [Vimuttimagga and Visuddhimagga. - A comparative study (1937)] ว่า ท่านพระอุปติสสะเป็นชาวอินเดียใต้ มีเหตุผลในเรื่องนี้ ๕ ประการ คือ

๒.๑ ในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่มีการเอ่ยถึงชื่อที่เกี่ยวกับเกาะลังกา จึงน่าจะเป็นตำราอินเดียใต้

๒.๒ ท่านผู้แต่งกล่าวถึงชื่อของहनอนชนิดต่างๆ เป็นภาษาอินเดีย คาดว่าคงจะนำมาจากตำรายาของอินเดีย

๒.๓ ความเชื่อเกี่ยวกับคนจันทาลที่กล่าวว่า “เหมือนเด็กจันทาลสิ้นหวังในราชสมบัติ” เป็นความเชื่อที่ฝังแน่นในชาวอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวอินเดียใต้ หรือชาวทมิฬทางอินเดียใต้มีความเชื่อมั่นเช่นนี้

๒.๔ ในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่พบข้อความที่ละเอียดลึกซึ้งเกี่ยวกับพระวินัย ซึ่งแสดงว่าท่านผู้แต่งเป็นผู้แตกฉานวินัยปิฎก

๒.๕ มีการค้นพบวิมุตติมรรค ฉบับแปลภาษาทิเบต เฉพาะเรื่องรุดงค์อันเป็นตอนที่ ๓ ฉบับแปลทิเบตนั้นมีต้นฉบับมาจากอินเดีย

หนังสือ คำนำวิสุทธิมรรคที่แต่งเป็นภาษาบาลี ชื่อว่า “วิสุทธิมคฺคินิทานกถา” ประพันธ์ขึ้นโดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสิยิตตา จังหวัดอ่างทอง ประเทศเมียนมาร์ กล่าวสรุปความเรื่องนี้ไว้ ๓ ประเด็น คือ

๑. คัมภีร์วิมุตติมรรคไม่ใช่ตำราของคณะสงฆ์นิคายมหาวิหาร เพราะมีความ

เห็นของคณะสงฆ์นิคายอภัยคีรีเจือปนอยู่หลายแห่ง และไม่ใช้ตำราของคณะสงฆ์ฝ่ายมหายาน เพราะแต่งอ้างอิงพระไตรปิฎกของเถรวาท

๒. ท่านผู้แต่งเป็นชาวอินเดียได้ เพราะพบชื่อและคำเรียกที่ใช้ทางอินเดียได้ ไม่พบชื่อหรือความเห็นของพระเถระชาวสิงหล

๓. ในคัมภีร์วิมุตติมรรคพบข้อความจากคัมภีร์เปฏโกปเทศหลายแห่งโดยใช้เป็นชื่อว่า เปฏก บ้าง เตเปฏก บ้าง อีกทั้งคัมภีร์เปฏโกปเทศก็เป็นตำราของคณะสงฆ์นิคายมหิสาสะซึ่งแยกไปจากนิคายเถรวาทใน พ.ศ. ๒๐๐ ในคราวที่นิคายเถรวาทแตกแยกครั้งที่ ๒

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคคณฐูปว่า

สุตตันตปิฎกตถาย อฏฺฐกถา เปฏกํ, มหิสาสะกานํ คนฺโถ.^{๑๘}

“คำอธิบายเนื้อความเพื่อประโยชน์แก่พระสุตตันตปิฎก ชื่อว่า เปฏกะ (เปฏโกปเทศ) เป็นตำราของนิคายมหิสาสะ”

แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะมีเนื้อหาละเอียด และเสนอตัวอย่างประกอบเป็นบุคคลาธิษฐาน แต่คัมภีร์วิมุตติมรรคก็มีเนื้อหากระชับ และตรงประเด็น จึงช่วยให้ผู้อ่านจับประเด็นหลักและได้ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับข้อธรรมนั้นๆ อย่างรวดเร็ว ดังนั้น คัมภีร์วิมุตติมรรคจึงเป็นตำราที่น่าศึกษาควบคู่ไปกับวิสุทธิมรรคเช่นเดียวกัน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

คำว่า วิสุทธิมรรค แปลว่า “ทางแห่งความหมดจด” คือ ไตรสิกขาอันเป็นแนวปฏิบัติเพื่อความหมดสิ้นกิเลส ท่านผู้แต่งได้ยกคาถาบทหนึ่งจากสังยุตตนิกายมาเป็นบทนำของคัมภีร์ว่า

^{๑๘} ขุ.ป.คณฺฐี หน้า ๑๕๐

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปณฺโณ จิตฺตํ ปณฺณจ ภาวํ
อาตาปี นิปโก ภิกขุ โส อิมํ วิชฺฐเย ชฏฺฐ^{๑๙}

“ชนผู้ฉลาดเพียรเพากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล
แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางวัฏ
(ตัณหา) นี้ได้

ต่อจากนั้นท่านจึงอธิบายศีล สมาธิ และปัญญา ตามข้อความในคาถาข้างต้น
โดยจำแนกออกเป็น ๒๑ ประการ คือ

๑. สีลนิตฺเทส	คำอธิบายศีล
๒. ฐิตังคณิตฺเทส	คำอธิบายธุดงค์
๓. กัมมัฏฐานคณนิตฺเทส	คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน
๔. ปถวิกสิณนิตฺเทส	คำอธิบายปฐวิกสิณ
๕. เสสกสิณนิตฺเทส	คำอธิบายกสิณที่เหลือ
๖. อสุภกัมมัฏฐานนิตฺเทส	คำอธิบายอสุภกรรมฐาน
๗. ฌอนุสสตินิตฺเทส	คำอธิบายอนุสสติ ๖
๘. อนุสสติกัมมัฏฐานนิตฺเทส	คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน
๙. พรหมวิหารนิตฺเทส	คำอธิบายพรหมวิหาร
๑๐. อารูปนิตฺเทส	คำอธิบายอรูปรูปาน
๑๑. สมาธินิตฺเทส	คำอธิบายสมาธิ
๑๒. อิทธีวรินิตฺเทส	คำอธิบายฤทธิ์
๑๓. อภิญฺเญานนิตฺเทส	คำอธิบายอภิญญา
๑๔. ชันธนิตฺเทส	คำอธิบายขันธ
๑๕. อายตนธาตุนิตฺเทส	คำอธิบายอายตนะและธาตุ

^{๑๙} ส.ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

๑๖. อินทริยสังจณิทเทศ	คำอธิบายอินทริยและสังจจะ
๑๗. ปัญญาภูมินิทเทศ	คำอธิบายอารมณ์ของปัญญา
๑๘. ทิฏฐิวิสุตthinิทเทศ	คำอธิบายความหมดจดแห่งทิฏฐิ
๑๙. กังขาวิตรณวิสุตthinิทเทศ	คำอธิบายความหมดจดแห่งการข้ามความสงสัย
๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุตthinิทเทศ	คำอธิบายความหมดจดแห่งปัญญา รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง
๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุตthinิทเทศ	คำอธิบายความหมดจดแห่งปัญญา รู้เห็นทางปฏิบัติ

วิธีประพันธ์

วิธีประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค สรุปความได้ ๕ ประเด็น คือ

๑. ประมวลเนื้อหาสาระจากพระไตรปิฎก โดยท่านผู้แต่งได้อ้างอิงข้อความจากพระสูตรบ้าง คัมภีร์วิภังค์บ้าง คัมภีร์ปฏิสัมมกัทธมมรรคบ้าง เพื่อมายืนยันคำอธิบายของตน

๒. รวบรวมคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลในนิาย ๔ มาอธิบายขยายความพระบาลีให้ชัดเจน ดังนั้น ท่านจึงมิได้เอ่ยถึงวิธีปฏิบัติไตรสิกขาโดยละเอียดในคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านแต่งในภายหลัง แต่จะให้ผู้อ่านศึกษาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคดังข้อความว่า

สีลกถา ธุตถมมา

กมมฏจานานิ เจว สพุพานิ

จริยาวิธานสหิโต

ฉานสมาปตติวิตถาโร.

สพุพา จ อภิญญาโย

ปญญาสงกถวินิจจโย เจว

ขนฺธา ธาตายนินฺ-

ทฺรียานิ อริยานิ เจว จตฺตาริ.

สัจจานิ ปรุจยาภา-	รเทศนา สุปริสุทฺธนิปุณนยา
อวิมุตตตนติมคฺคา	วิปัสสนาภาวนา เจว.
อิติ ปน สพฺพํ ยสฺมา	วิสุทฺธิมคฺเค มยา สุปริสุทฺธ
วุตฺตํ ตสฺมา ภิชฺโย	น ตํ อิธ วิจารยิสสามิ. ^{๒๐}

“เรื่องศีล ภูตงคฺธรรม กัมมัฏฐานทั้งปวง ความพิสดารของฌาน และสมาบัติ ซึ่งประกอบด้วยวิธีปฏิบัติตามจริต อภิญญาทั้งปวง คำวินิจฉัยที่ประมวลปัญญาไว้

ชั้นธ ฐาตุ อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ การแสดงลักษณะของ ปัจจัย (ปฏิจสุมุปาบท) ที่ไม่นอกแนวพระบาลี ซึ่งมีนัยอันละเอียดหมดจด และวิปัสสนาภาวนา

ศีลเป็นต้นทั้งหมดนี้ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วอย่างดียิ่งในวิสุทฺธิมรรค ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่นำเรื่องเหล่านั้นมาเขียนไว้ในคัมภีร์อรรถกถานี้ อีก”

มชฺฌเ วิสุทฺธิมคฺโค	เอส จตฺตุนนํปี อาคมานณฺหิ
จตฺวา ปกาสะยิสฺสตี	ตตฺถ ยถาภาสิตํ อตฺถํ.
อิจุเจว กโต ตสฺมา	ตมฺปิ คเหตุวาน สทฺธิเมตาย
อญฺจกถาย วิชานถ	ทีฆาคมนิสฺสิตํ อตฺถํ. ^{๒๑}

“ข้าพเจ้าประพันธ์คัมภีร์วิสุทฺธิมรรคโดยดำริว่า

คัมภีร์วิสุทฺธิมรรคนี้ดำรงอยู่ในท่ามกลางแห่งนิกายทั้ง ๔ จัก ประกาศเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในนิกายทั้ง ๔ เหล่านั้น

ดังนั้น ขอให้สาธุชนทำความเข้าใจวิสุทฺธิมรรคนี้พร้อมกับ

^{๒๐} ที.สี.อ. ๑/๒, ม.มุ.อ. ๑/๑-๒, ส.ส.อ. ๑/๒, อง.เอกก. ๑/๒-๓

^{๒๑} ที.สี.อ. ๑/๒

อรรถกถาชื่อสมังคลวลลสินีนี้ แล้วเข้าใจเนื้อความอันอิงอาศัยที่ม-
นิกายเกิด”

๓. ประมวลข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับไตรสิกขาจากอรรถกถาฉบับสังหลของนิกาย
ทั้ง ๕ มาอธิบายไว้โดยละเอียด คำตัดสินของท่านจึงไม่ใช่อัตโนมัตถาธิบาย แต่มาจาก
ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาฉบับสังหลเหล่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า ท่านได้ระบุชื่อคัมภีร์
อรรถกถาเพื่อใหุ้ณชนตรวจสอบได้ เช่น

“อสุสาโสติ พหิ นิภมณวาโต. ปสุสาโสติ อนุโต ปวิสสนวาโตติ วินยญจกถาย
วุดตํ. สุตตณตญจกถาสู ปน อุปปฏิกปฏิกยา อาคตํ.”^{๒๒}

“ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า บทว่า อสุสาโส คือ ลมหายใจออก บทว่า
ปสุสาโส คือ ลมหายใจเข้า แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายกล่าวไว้ตรงกันข้าม”

“สเจ ปน วิหาโร อปริกขิตโต โหติ, ยํ สพฺพปจฺมํ เสนาสนํ วา ภตฺตสาลา วา
ธฺวสนฺนิปาตญฺจานํ วา โพธิ วา เจตีย์ วา ทูเร เจปิ เสนาสนโต โหติ, ตํ ปริจฺเณทํ
กตฺวา มินิตพฺพนติ วินยญจกถาสู วุดตํ. มชฺฌิมญจกถาย^{๒๓} ปน “วิหารสฺสปี คามสฺสเว
อุปจาร์ นีหริตฺวา อุภินนํ เลชฺชุปาตานํ อนตฺรา มินิตพฺพนติ วุดตํ. อิทเมตถ ปมาณ.”^{๒๔}

“ในคัมภีร์อรรถกถาวินัยกล่าวว่า ‘ถ้าวัดไม่มีรั้วล้อม ฟังวัดเอาที่พักหลังแรก
ให้เป็นเครื่องกำหนด หรือฟังวัดเอาโรงฉัน ที่ประชุมประจำ ต้นโพธิ์ หรือพระเจดีย์แม้
ที่อยู่ห่างไป[จากที่พักหลังแรก]’

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถามัชฌมินิกายกล่าวว่า ‘แม้บริเวณวัดก็เหมือนบริเวณบ้าน
ฟังวัดระหว่างก่อนดินตกสองครั้ง[ด้วยวิธีข้างก่อนดินแบบโล่กา]’ ความเห็นนี้เป็นหลัก
ในการวัดระยะห่างของที่พักป่านี”

๔. แต่งตามแนวคำสอนของพระเถระนิกายมหาวีหารผู้สืบทอดพระธรรมวินัย

^{๒๒} วิสุทฺธิ. ๑/๒๑๙/๒๙๖

^{๒๓} ม.ม.อ. ๒/๑๒๒

^{๒๔} วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๑/๗๗

อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ตั้งแต่สมัยของพระมหินทะเป็นต้นมา ไม่เจือปนด้วยคำสอนของ
นิกายอื่นที่ยอมรับความเห็นของนิกายมหายาน ดังข้อความว่า

สมย์ อวิโลเมนโต	เถราน์ เถรวสปีปาน์
สนิปุณวินิจจนาน์	มหาวิหาร นิวาสิน์.
หิตวา ปุณปุณาคต-	มตถ์ อตถ์ ปากาสยิสสามิ
สุชนสส จ ตุฏฐตถ์	จิรภูจิตตถุญจ ธมมสส. ^{๒๕}

“ข้าพเจ้าไม่คัดค้านลัทธิของพระเถระทั้งหลาย ผู้สังกัดในนิกาย
มหาวิหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวังศ์ ซึ่งมีปัญญาวินิจฉัยโดยละเอียด
รอบคอบ จะตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออกแล้วอธิบายความเพื่อให้
สาธุชนชื่นชม และพระสัทธรรมตั้งมั่นตลอดกาลนาน”

๕. อ้างความเห็นของพระเถระผู้ทรงนิกายต่างๆ มายืนยันไว้ตามสมควร เช่น

อิทํ ตาว ทิฆมภาณกสัญฺญตฺตภาณกานํ มตฺ. มชฺฌิมภาณกา ปน “ปจฺมชฺฌาเน
โอฬาริโก, ทุติยชฺฌาณุปจาเร สุขุโมติ เอวํ เหฏฺฐิมิเหฏฺฐิมชฺฌาณโต อูปรูปริชฺฌาณุปจาเรปิ
สุขุมตรมิจฺจนฺติ.”^{๒๖}

“ทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของอาจารย์ผู้ทรงจำที่ชนนิกายและสังยุตตนิยาก่อน
ส่วนอาจารย์ผู้ทรงจำมัชฌิมนิกายปรารภละเอียดยิ่งกว่านั้น แม้ในอุปจาระแห่งฌาน
ชั้นสูงกว่าฌานชั้นต่ำอย่างนี้ว่า ‘กายสังขาร (ลมหายใจ) ในปฐมฌาน หยาบ ในอุปจาระ
แห่งทุติยฌาน ละเอียด’ ”

ตตถ วินยธรา “ภควตา ทวารํ ทินนํ, ตสฺมา วฏฺฐตฺติ วทนฺติ. สุตฺตฺนตฺติกา
ปน “ภิณฺจาปิ อาปตฺติ น โหติ, อาชีวํ ปน โกเปติ, ตสฺมา น วฏฺฐตฺติจฺเจว วทนฺติ.”^{๒๗}

“ในเรื่องนั้นพระวินยธรกล่าวว่า ‘พระผู้มีพระภาคประทานโอกาส[เพื่อบริโภค]ไว้

^{๒๕} ที.สี.อ. ๑/๒, ม.มุ.อ. ๑/๑, ส.ส.อ. ๑/๑-๒, อง.เอกก. ๑/๒

^{๒๖} วิสุทฺธิ. ๑/๒๒๑/๓๐๐

^{๒๗} วิสุทฺธิ. ๑/๑๙/๕๒

ดังนั้นจึงควร’ ส่วนอาจารย์ผู้ทรงพระสูตรกล่าวว่า ‘แม้จะไม่ใช่อาบัติ แต่ทำอาชีวนิสัย[ที่ขัดเกลากิเลส]ให้เสียหาย ดังนั้นจึงไม่ควร[แก้]ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปฏิปทาขัดเกลากิเลส]’ ”

“ซานิตวา จนเน อรุณ อุกฺกจาปีตมตฺเตติ อังคุตฺตรภาณกา.”^{๒๘}

“อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า ‘รูดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทราบแล้ว รับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา’ ”

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ คัมภีร์นี้จึงเป็นเพชรน้ำหนึ่งของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท ได้รับการยอมรับมานานกว่า ๑,๕๐๐ ปี ทั้งในด้านเนื้อหาที่ครอบคลุมพระไตรปิฎกและอรรถกถา มีลีลาประพันธ์ภาษาบาลีที่สละสลวยงดงาม ใช้คำเหมาะในที่งาม ใช้คำงามในที่เหมาะ และเพียบพร้อมด้วยข้อวินิจฉัยที่เกี่ยวกับไตรสิกขาอย่างครบถ้วน

คัมภีร์นี้มีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลกว่าเป็นตำราที่ดีที่สุดของศาสนาพุทธ นิกายเถรวาท นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ด้วยลักษณะประพันธ์ที่โดดเด่น ดังนี้

๑. อาศัยพระไตรปิฎกเป็นหลัก
๒. เลือกสรรเฉพาะแก่นสารที่เกี่ยวกับไตรสิกขามาแสดงโดยสังเขปไม่ยืดเยื้อ
๓. อธิบายความโดยอาศัยคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าซึ่งสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล
๔. เป็นตำราของเถรวาทแห่งสำนักมหาวีหาล้วนๆ ไม่ระคนด้วยความเห็นจากสำนักอภัยคีรี สำนักเชตวัน หรือนิกายมหายานที่ไม่อ้างพระไตรปิฎก
๕. อธิบายเรื่องศีล รูดงค์ สมณะ และอภิญญาเป็นต้นอย่างบริบูรณ์
๖. แสดงวิธีปฏิบัติสมณธรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานโดยละเอียด
๗. เลือกใช้คำศัพท์บาลีที่งามสง่าได้มาตรฐาน ทำให้ผู้อ่านได้รรถรสทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ
๘. นำตัวอย่างของผู้ปฏิบัติรุ่นก่อนมากล่าวถึงเพื่อให้เป็นทีภูฐานุคติของอนุชน

^{๒๘} วิสุทธิ. ๑/๓๒/๗๙

คัมภีร์อธิบายวิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๓ ฉบับ คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มีชื่อเฉพาะว่า ปรมัตถมัชฌิมา แปลว่า “หีบบรรจุเนื้อความอันสูงสุด” เป็นตำราอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยละเอียด จึงเรียกชื่อว่า “มหาฎีกา” คือ ฎีกาอันกว้างขวาง คัมภีร์นี้แต่งขึ้นโดยพระธรรมบาลชาวมืองกาญจิปุระ (Kanchipuram) เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้ ปัจจุบันคือเมืองโคญีชีเวอร์รัม (Conjeevaram) เมื่ออุปสมบทแล้วได้ไปศึกษา ณ สำนักมหาวิหาร ประเทศลังกา ท่านเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและลัทธิความเห็นในฝ่ายพราหมณ์ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ๑๖ ฉบับซึ่งมีคุณูปการเป็นอันมากแก่พระพุทธศาสนาเถรวาท

ท่านมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ ในรัชสมัยพระเจ้าเสนะที่ ๔ ครองราชย์ระหว่างคริสต์ศักราช ๙๕๓-๙๕๖ (พ.ศ. ๑๔๙๖-๑๔๙๙) ท่านแต่งคัมภีร์นี้ตามคำอาราธนาของพระท้าวสุทนต์ในขณะพำนักอยู่ที่วัดพทิตตละ (วัดท่าพุทรา) วัดเก่าที่พระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างขึ้นในเมืองท่านาคปัทฏะ ปัจจุบันเรียกว่า นาคปัทฏินัน (Nagapattinam) อยู่ทางตอนใต้ของเมืองมัทราส (Madras) หรือเมืองเจนไน (Chennai) ห่างจากเมืองตัญโจ (Tanjore) หรือเมืองธานจาวัร์ Thanjavur ไปทางทิศตะวันออกราว ๕๕ ไมล์

คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เป็นอักษรพม่า ฉบับฉัฐสังคีติ และอักษรไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ

- ฉบับฉัฐสังคีติมี ๒ เล่ม เล่ม ๑ : ๓๕๓ หน้า เล่ม ๒ : ๓๗๐ หน้า
- ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย มี ๓ ภาค ภาค ๑ : ๔๑๔ หน้า ภาค ๒ : ๓๕๐ หน้า ภาค ๓ : ๖๕๙ หน้า
- ฉบับมหาจุฬาย มี ๒ เล่ม เล่ม ๑ : ๕๕๑ หน้า เล่ม ๒ : ๕๙๑ หน้า
- ฉบับมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ มี ๓ เล่ม เล่ม ๑ : ๔๕๘ หน้า เล่ม ๒ : ๓๗๕ หน้า เล่ม ๓ : ๗๔๒ หน้า

๒. วิสุทธิมรรคจุฬฎีกา

มีชื่อเฉพาะว่า สังเขปัตถโชตนิ แปลว่า “แสดงเนื้อความโดยย่อ” เป็นตำราอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยย่อ จึงเรียกว่า “จุฬฎีกา” คือ ฎีกาย่อ มีการย่อเอาประเด็นที่สำคัญในวิสุทธิมรรคมหาฎีกามากล่าวไว้ และอธิบายเพิ่มเติมในที่บางแห่ง

ในคำลงท้ายของคัมภีร์มิได้ระบุว่าท่านผู้แต่งเป็นใคร คัมภีร์ปิฎกัตตตะโม (ข้อ ๒๓๓) กล่าวว่าท่านผู้แต่งคือพระวาจิสสระในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖ - ๑๗๒๙) ท่านผู้แต่งพำนักอยู่ที่วัดมหินทเสนะ เมืองอนุราชบุรี ประเทศลังกา

คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เป็นอักษรไทย ฉบับภูมิพลโลกิขุ แบ่งออกเป็นฉบับบาลีล้วนและฉบับบาลีพร้อมทั้งคำแปล

- ฉบับบาลีล้วนมี ๓ เล่ม

เล่ม ๑ : ๒๗๒ หน้า

เล่ม ๒ : ๑๔๕ หน้า

เล่ม ๓ : ๒๖๘ หน้า

- ฉบับบาลีพร้อมทั้งคำแปลมี ๓ เล่ม

เล่ม ๑ : ๕๙๒ หน้า

เล่ม ๒ : ๓๖๑ หน้า

เล่ม ๓ : ๖๕๒ หน้า

๓. วิสุทธิมรรคคณฐูปท

เป็นตำราอธิบายเฉพาะศัพท์ที่เข้าใจยากในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จึงเรียกว่า “คณฐูปท” คือ ศัพท์ยากที่เหมือนนปม

ในคำลงท้ายของคัมภีร์มิได้ระบุว่าท่านผู้แต่งเป็นใครและแต่งในสมัยใด คัมภีร์ปิฎกัตตตะโม (ข้อ ๒๓๔) กล่าวว่าท่านผู้แต่งคือพระสัทธัมมโชติपालะในสมัยพุทธกาล สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้คงแต่งก่อน พ.ศ. ๒๐๑๐ เพราะพระนันทปัญญอาจารย์ พระเถระชาวพม่าได้เอ่ยถึงคัมภีร์นี้ไว้ในจุฬคันธวงศ์ คือ ประวัติคัมภีร์โดยย่อ (ข้อ ๕๘, ๑๔๖) ซึ่งแต่งไว้ในราว พ.ศ. ๒๐๑๐

นอกจากนั้น คัมภีร์นี้ยังศึกษาได้จากฉบับวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขา วิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๔ ของพระมหาบุรณะ ชาตเมธ (โพธิ์นอก) มีชื่อว่า “คัมภีร์วิสุทธิ-มัคคคณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์” ต้นฉบับบาลี มี ๘๒ หน้า ส่วนคำแปลมี ๑๐๑ หน้า ในที่นี้ผู้แปลเรียกชื่อว่า “วิสุทธิมรรคคณฐีบท” ตามคำลงท้ายของคัมภีร์ กล่าวว่า วิสุทธิมคฺคคณฐีปทํ นิฏฺฐิตํ (จบวิสุทธิมรรคคณฐีบท)

คัมภีร์แปลวิสุทธิมรรค

คัมภีร์แปลวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่ามีหลายฉบับ ฉบับที่มีคำอธิบายและได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง มี ๒ ฉบับ คือ

๑. วิสุทธิมรรคแปลพม่า

เป็นฉบับแปลพม่าทั้งหมด ไม่มีบาลีปนเพื่อให้ชาวพม่าทั่วไปอ่านเข้าใจได้ง่าย แปลโดยพระโสภณเถระ อดีตเจ้าสำนักมหาสิยิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนมาร์ ฉบับนี้มีคำแปลสละสลวย และประกอบด้วยคำอธิบายโดยละเอียดตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาและอรรถกถาฎีกาอื่นๆ จัดพิมพ์ครั้งที่ ๕ โดยสำนักมหาสิยิตตาใน พ.ศ. ๒๕๕๒ มีทั้งหมด ๔ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๔๕๙ หน้า	- เล่ม ๒ : ๗๐๒ หน้า
- เล่ม ๓ : ๔๖๔ หน้า	- เล่ม ๔ : ๗๓๐ หน้า

๒. วิสุทธิมรรคนิสสัย

ฉบับแปลบาลีและพม่าคำต่อคำเพื่อให้ผู้ศึกษาบาลีเห็นศัพท์และคำแปลควบคู่กันไป มีคำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จุฬฎีกา และคณฐีบทตามสมควร จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กรมการศาสนาใน พ.ศ. ๒๕๐๙ มีทั้งหมด ๕ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๕๒๐ หน้า	- เล่ม ๒ : ๕๔๘ หน้า
- เล่ม ๓ : ๔๕๒ หน้า	- เล่ม ๔ : ๒๖๗ หน้า

- เล่ม ๕ : ๔๘๐ หน้า

คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แปลเป็นภาษาไทยมี ๔ ฉบับ คือ

๑. ฉบับมหาภูมิบาลวิทยาลัย

แปลโดย น.อ.เมฆ อำไพจิตร พิมพ์ครั้งที่ ๘ โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๓๘ แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือ

- ภาค ๑

ตอน ๑ : ๑๘๐ หน้า

ตอน ๒ : ๓๒๒ หน้า

- ภาค ๒

ตอน ๑ : ๒๖๕ หน้า

ตอน ๒ : ๒๖๓ หน้า

- ภาค ๓ : ๓๖๕ หน้า

๒. ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แปลโดยฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ พิมพ์ครั้งที่ ๑ โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๕๕ มีทั้งหมด ๒ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๕๕๑ หน้า

- เล่ม ๒ : ๕๔๐ หน้า

๓. ฉบับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) พิมพ์
ครั้งที่ ๑๐ บริษัทนาเพลส จำกัด พ.ศ. ๒๕๕๔

๔. ฉบับมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ

แปลโดย อาจารย์ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ และอาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ฉบับนี้
มีทั้งบาลีและคำแปลควบคู่กันไป พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๗ แบ่งออกเป็น ๕ ภาค

- ภาค ๑ : ๔๑๗ หน้า

- ภาค ๒ : ๓๘๔ หน้า

- ภาค ๓ : ๔๒๑ หน้า
- ภาค ๔ : ๕๐๒ หน้า
- ภาค ๕ : ๕๗๙ หน้า

แม้ฉบับแปลไทยจะมีแล้วหลายฉบับ แต่ยังคงขาดคำอธิบายตามหลักภาษา และหลักธรรมอย่างบริบูรณ์ ด้วยเหตุนั้น ผู้แปลจึงแปลและอธิบายคัมภีร์นี้ขึ้นใหม่โดยอาศัย คำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จุฬฎีกา คัมภีร์บท และคำอธิบายภาษาพม่าทั้งสอง ฉบับ

ผู้แปลหวังว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายในครั้งนี้ คงจะอำนวยประโยชน์แก่อนักศึกษาเพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาและหลักธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรสนามหลวงบาลีไทยในชั้น ป.ธ.๘ และ ป.ธ.๙ ซึ่ง นักเรียนบาลีต้องศึกษาโดยละเอียด หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขออภัยและรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมา ปรับปรุงในโอกาสต่อไป

ผู้แปลขอบูชาบวบาทของครูผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้แก่ผู้แปลด้วยคัมภีร์นี้ คือ

๑. พระธัมมานันทะ อัครมหาบัณฑิต

อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ผู้สอนวิชาภาษาบาลีคือ ปทรูปสิทธิ-
ปภรณ์ พาลาวตาร อภิธานปิปปิกา วุตโตทัยปภรณ์ และสุโพธาลังการ พร้อมทั้ง
พระวินัย และพระอภิธรรม

๒. พระอานันทบัณฑิตาภิงส์ อัครมหาบัณฑิต อภิธมหารัษฎุค

อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธิธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนวุตโตทัยปภรณ์

๓. พระวิจิตตสาระ อัครมหาบัณฑิต

อดีตรองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธิธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์ปฏิจจ

๔. พระนันโทภัสสาภิงส์ อัครมหาบัณฑิต

อดีตรองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธิธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์อภิธัมมัตถ-
สังคหะ อภิธัมมัตถวิภาวินี กังขาวิตรณ และสมันตปาสาทิกา

๕. พระนันทังสะ อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดวิสุทธิธาราม พาราณสี จังหวัดแปร์ ผู้สอนคัมภีร์ยมก ๕ ประการ
แรก

๖. พระอัครคณฺนาภิงส์ อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดวิสุทธิธาราม ชเวโงงวน จังหวัดมันดเลย์ ผู้สอนคัมภีร์กาตันตระ
มุกตโพระ สัททตถกภจินตา และกัจจายนสาระ

๗. พระโอมาวีราภิงส์

รองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธิธาราม จังหวัดมันดเลย์ ผู้สอนปทฺฐปสฺธิธิปกรณ

๘. พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)

เจ้าอาวาสวัดราชโอรสาราม พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร ผู้สอนวิชาแต่ง
ไทยเป็นมคธในหลักสูตร ป.ธ.๙

๙. พระราชปัญญาสุธี (อุทัย ญาโณทโย ป.ธ.๙)

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสร้อยทอง พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร ผู้สอนวิชา
แต่งไทยเป็นมคธในหลักสูตร ป.ธ.๙

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระโอมาวีราภิงส์ได้สอนวิธีย่อยสลายองค์ความรู้จากตำรา
ให้ตกผลึกเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่กระจ่างชัดเจน สามารถอธิบายความสัันให้พิสดาร สรุป
ความพิสดารให้สั้นตรงประเด็น และคิดหาเหตุผลให้ตรงกับความเข้าใจของผู้แต่ง ที่จริง
แล้วแม้ผู้แปลจะเคยเรียนปทฺฐปสฺธิธิปกรณจากหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระมาก่อน และ
ได้เคยสอนคัมภีร์นี้เมื่อครั้งเป็นสามเณร ต่อเมื่อเรียนจากพระโอมาวีราภิงส์อีกรอบหนึ่ง
จึงพบว่า สิ่งที่ได้เรียนรู้มานั้นเป็นเพียงพื้นฐานทั่วไปของหลักภาษา ยังมีหลักภาษาที่
ละเอียดลึกซึ้งอีกมากมายที่นักเรียนควรเข้าใจ จึงแต่งปทฺฐปสฺธิธิมฺญชรี พาลาวดารมฺญชรี
และคัมภีร์อื่นๆ เพื่อนำเสนอความรู้เหล่านั้น

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ

พระมหาพิเชษฐ กนตสีโล (ป.ธ.๙) : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

รศ. ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

คุณอุดมพร สิริสุทธิ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ และจัดทำบรรณานุกรมในหนังสือเล่มนี้

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือ พระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จัดว่าเป็นการอภิวรรคบูชาพระศาสนา และจุตประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุตประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายจัดพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้แก่สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปล และจัดพิมพ์หนังสือนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดิ์ เจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง และบรรลุดุสิตสุขอันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธโดยพลันเทอญ

พระคันธสราภิวังศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

เมษายน ๒๕๕๘

www.wattamaoh.org

tamaoh24@gmail.com

ประวัติพระพุทโธศาจารย์

พุทธศาสนิกชนทั่วไปในนิทายเถรวาทมักเคยได้ยินชื่อ “พระพุทโธศาจารย์” ผู้ประพันธ์คัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรเรียนของคณะสงฆ์ในประเทศไทย พม่า และลังกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นผลงานชิ้นเอกที่กล่าวถึงหลักปฏิบัติอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุด ท่านเป็นพระอรรคณาจารย์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรม ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรคณาฉบับใหม่ที่เรียกว่า “สังคหฺมฺกุฎฏกา” คือ อรรคณาประมวลความ ไว้ทั้งหมด ๑๓ คัมภีร์ โดยปริวรรตคัมภีร์มหายานอรรคณาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕-๔๖) กล่าวถึงประวัติของท่าน ดังนี้

“ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ในตำบลพุททคยา ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์ และวิชาความรู้ทั้งหมด พร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทีลัทธิต่างๆ อย่างดียิ่ง จึงเที่ยวได้วาทีไปในชมพูทวีป

วันหนึ่ง ท่านได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปัทมชโลอย่างบริบูรณ์มีจิ้งหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้นพระเวทเจ้าสำนักอยู่ในวัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่า พราหมณ์หนุ่มผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพุทธศาสนา

พระเวทได้แก้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา

พราหมณ์หนุ่มได้ย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ?

ครั้งพระเถระตอบว่ารู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยวกับวาทีลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้ถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทีลัทธินั้นอีกด้วย จากนั้นพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่ม

ไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมณฑลของใคร พระเถระตอบว่า เป็นพุทธมณฑล พราหมณ์หนุ่มจึงสนใจขอให้สอนพุทธมนต์นั้นบ้าง พระเถระจึงได้เสนอให้ ออกบวชก่อนจึงสามารถเรียนได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจ ชัดว่าพุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่า ต่อไปชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายา นามว่า “พุทธโฆสะ” เพราะมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธเจ้า ท่านได้ พำนักอยู่ต่อมาในวัดนั้น และได้แต่งคัมภีร์ญาโณทัย คัมภีร์อัฐฐสาลินีอันเป็น อรรถาธิบายของธรรมสังคณี และคัมภีร์ปริตตฎฐกถา

พระเวรตะทราบเรื่องจึงชักชวนว่า ในชมพูทวีปนี้มีเพียงพระบาลีเท่านั้น ที่ร่าเริงไว้สืบทอดกันมาช้านาน แต่ยังไม่มียคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ ที่หลากหลาย

พระมหินทะผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธ- เจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบาย ไว้ แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหล เธอจึงเดินทางไปประเทศลังกาศึกษาคัมภีร์อรรถกถานั้น แล้วปรินิพพานเป็น ภาษามคธ จักเกิดประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลกทั้งปวง

ท่านมีใจเลื่อมใสในคำแนะนำของพระเวรตะแล้ว จึงเดินทางออกจาก ชมพูทวีปไปสู่เกาะลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้ามahanama (พุทธศักราช ๙๕๓- ๙๗๕) ท่านมาถึงสำนักมหายาวารอันเป็นที่พำนักของสัตว์บุรุษทั้งหมด ได้ไปยัง เรือนกรรมฐานชื่อว่า ปธานมระ พึงคัมภีร์อรรถกถาเถรวาททั้งหมดที่จารึก ด้วยภาษาสิงหลจากพระสังฆปาละแล้วตัดสินใจว่า คัมภีร์นี้เป็นพุทธาธิบาย โดยแท้ หลังจากนั้นได้ขอให้ประชุมสงฆ์ในวัดมหายาวารนั้นแล้วขอไบบาน พระไตรปิฎกเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถา พระสงฆ์จึงทดสอบโดยให้คาถา สองบทเพื่อให้ท่านแสดงความสามารถก่อนมอบไบบานพระไตรปิฎกให้ทั้งหมด

แล้วกล่าวว่าจงแสดงความสามารถของท่านเถิด พวกเราเห็นความสามารถแล้วจะให้

ท่านประมวลพระไตรปิฎกพร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถาโดยสังเขปแล้ว ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค จากนั้นที่ประชุมสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมได้อ่านตรวจสอบในบริเวณใกล้ต้นมหาโพธิ์ [ที่พระนางสังฆมิตตาเถรีปลูกไว้] เทวดาต้องการให้มหาชนทราบความเชี่ยวชาญของท่านจึงปิดบังฉบับใบลานของท่านให้หาไม่พบ ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นถึงสามหน ครั้งที่สามเมื่อจะนำฉบับใบลานมาอ่าน เทวดาได้วางฉบับใบลานอีกสองฉบับก่อนหน้าให้เห็น เหล่าภิกษุได้อ่านตรวจสอบก็พบว่า ทั้งสามฉบับเหมือนกันหมดทั้งศัพท์ ทั้งเนื้อความ หรือการลำดับก่อนหลัง ปราศจากความผิดพลาดไม่ว่าจะพิจารณาโดยเถรวาท โดยพระบาลี หรือโดยบทพยัญชนะ

ในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ต่างปลาบปลื้มยินดียิ่ง ได้ป่าวประกาศว่า ภิกษุผู้นี้คือพระศรีอารยโद्यแห่ เมื่อกล่าวเช่นนั้นหลายหนแล้วได้มอบใบลานพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหล ท่านพำนักอยู่ในหอพระไตรที่เจียบสัจตหังไกลผู้คน และปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดจากภาษาสิงหลเป็นภาษามครที่จัดเป็นมูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) คัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวอำนวยความสะดวกแก่ชาวโลกทุกชาติภาษา เหล่าอาจารย์ฝ่ายเถรวาททั้งหมดน้อมรับคัมภีร์อรรถกถานั้นเหมือนพระบาลี ลำดับนั้น เมื่อท่านทำกิจที่ควรกระทำสำเร็จแล้วได้กลับไปสู่ชมพูทวีปเพื่อนมัสการตันพระศรีมหาโพธิ์”

ประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์ยังปรากฏในคัมภีร์อีกฉบับหนึ่ง ชื่อว่า “พุทธโฆสอุปตติกถา” กล่าวถึงประวัติของท่านโดยอาศัยข้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก แต่เพิ่มเติมรายละเอียดบางส่วนเข้าไป คัมภีร์นั้นได้ระบุว่า

“ท่านแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ ฉบับในคืนเดียว โดยเทวดาซ่อนฉบับแรกไว้ ท่านจึงเขียนฉบับที่ ๒ เทวดาก็ซ่อนไว้อีก ท่านจึงได้เขียนฉบับที่ ๓”

แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๙๒) แสดงความเห็นไว้ว่า

“ข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์และพุทโธมหาราชปัดติกถานั้นคงเป็นเพียงคำสรรเสริญที่อนุชนได้แต่งขึ้นภายหลัง เพราะพระพุทโธมหาราชกล่าวไว้ในนิคมคาถาของอรรถกถาพระวินัยชื่อ สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๒) ว่า ท่านใช้เวลาแต่งคัมภีร์นั้นมีจำนวนหน้าตามฉบับฉันทะสังคีติ ๑,๓๕๘ หน้าเป็นเวลา ๑ ปี แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีจำนวนหน้าตามฉบับฉันทะสังคีติ ๗๒๔ หน้า นับได้ราวครึ่งหนึ่งของสมันตปาสาทิกา จึงควรใช้เวลาแต่งราว ๕-๖ เดือน ความจริงแล้ว ถ้าพิจารณาจากคำนำของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย จะสังเกตพบว่าท่านพระพุทโธมหาราชกล่าวว่า ท่านได้แสดงเรื่องศีล ภูตงค์ กรรมฐาน อภิญญา และปัญญา เป็นต้นไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว จึงไม่กล่าวถึงเรื่องเหล่านั้นซ้ำอีก ข้อนี้ทำให้อนุชนรู้ว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นตำราที่เขียนอย่างเป็นระบบเพื่อประมวลหลักธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติโดยตรง โดยแต่งอาศัยพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถา มิใช่ตำราที่รวบรวมแต่งจนจบภายในคืนเดียว”

ประวัติที่กล่าวว่าพระพุทโธมหาราชเป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุทธรักษา กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ดังที่นำมาอ้างไว้ข้างต้น แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๗๑) กล่าวว่า

“ท่านเป็นชาวอินเดียได้ เกิดในสกุลพราหมณ์ ณ หมู่บ้านไชนกยง (โมรันทะ) ในเวลาต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับรับฟังพระพุทธรธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุมีพระเรวตะเป็นประธาน ผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่า ท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า ‘พระพุทโธมหาราช’

ท่านศึกษาพระไตรปิฎกแล้วพำนักอยู่ที่เมืองท่ามยूरทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้เมืองมัธราช และในเมืองกามูจิปุระที่อยู่ในแคว้น โจพะ เป็นต้น (ปัจจุบัน คือ เมืองโคนซีเวอร์รัม หรือโคญจีเวอร์รัม = Conjeeveram, Congeevaram อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง มัธราชราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล และได้เดินทางไปยังกาทวปี ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุในนิกายอภัยคีรีเป็นพิเศษ”

บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้นนั้นเห็นว่า พระพุทธโฆสจารย์มี
ถิ่นฐานเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไชนกยุงทางอินเดียใต้ โดยอ้างหลักฐาน ๕ ประการ คือ

๑. พระอรรคภิกษุและพระภิกษุในสมัยนั้น มักเป็นชาวอินเดียได้

๑.๑ พระพุทธทศทิศ ผู้ประพันธ์คัมภีร์ ได้แก่

- อรรถกถาพุทธวงศ์
- อภิธัมมมาตาร
- รุปรูปรวิภาค
- วินยวินิจฉัย
- อุตตรวินิจฉัย

ท่านเป็นชาวทมิฬ มีชีวิตในยุคเดียวกับพระพุทธโฆสจารย์ แต่มีอายุมากกว่าเล็กน้อย เกิดที่เมืองอูรคปุระ (Uragapura) แคว้นโจพะ (ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า โจทะ) ในอดีตแคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

๑.๒ พระอนุรุธะ ผู้ประพันธ์คัมภีร์ ได้แก่

- อภิธานศัพท์สังคหะ
- ประมวลถกวิญญ์
- นามรูปปริจเฉท

ท่านเป็นชาวอินเดียได้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวิรปุฏฐณะบ้าง หรือกาเวรปุฏฐณะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมียชื่อเรียกว่า กาเวรี (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวรีที่ไหลมาจากภูเขา

ปัจฉิมขาน บางมติกกล่าวว่าไหลมาจากภูเขากระค โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังคภูมิตันโช และจินนาพลี

๑.๓ พระธรรมปาละ ผู้ประพันธ์คัมภีร์อุทานอรรถกถาชื่อปรมัตถทีปนีและฎีกาของวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นชาวเมืองกาญจิปุระ เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้

๒. ปรากฏหลักฐานที่พระพุทโธศาจารย์กล่าวว่าท่านเคยพำนักอยู่ที่อินเดียใต้ กล่าวคือ ในคำลงท้ายของอรรถกถาอังคุตตรนิกายชื่อมนโรธปุรณีกกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระโชติปาละที่เมืองกาญจิปุระเป็นต้น และคำลงท้ายของอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อปัญจสุทธานีกกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระพุทโธมิตตะที่เมืองท่ามยूरทูตะ มิได้กล่าวถึงการพักอยู่ใกล้หมู่บ้านต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่อย่างใด

๓. ในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบบทว่า โมรณฺทเชฏฺฐกตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไชนกยุง) นักโบราณคดีได้สืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไชนกยุงนี้อยู่ในแคว้นคุนดาทางอินเดียใต้ ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาหลงเหลืออยู่จำนวนมาก แต่แยกออกเป็นสถานที่สองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลคู่ว่า “โกตเนมลิปุรี” และ “คุนทลปัลลลิ” ตั้งอยู่ห่างจากเมืองอมรวดี ๕๘ ไมล์ ไกลจากสถานที่ชื่อนาครชุนโกณฑะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมลิ แปลว่า “นกยุง” ส่วนคำว่า คุนทล แปลว่า “ไข” (คำว่า คุนทล ใน คุนทลปัลลลิ มาจากศัพท์เดิมว่า คุนทล) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไชนกยุงนั่นเอง

บทว่า โมรณฺทเชฏฺฐก ใน โมรณฺทเชฏฺฐกตฺตพฺเพน มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยุง) + ธนฺท (ไข) + เชฏ (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดย เชฏ เป็นคำสันสกฤตแปลว่า “หมู่บ้าน กระต่อม และเมืองเล็ก” ในปัจจุบันทางอินเดียใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า “เซท” ซึ่งใกล้เคียงกับ “เชฏ” ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถานั้นได้สันนิษฐานไว้ว่า พระพุทโธศาจารย์มิได้เขียนบทนี้ด้วยตนเอง เพราะหากท่านเขียนขึ้นเองก็ควรใช้คำบาลีว่า โมรณฺทชาเตน (ผู้เกิดในหมู่บ้านไชนกยุง) และบทนี้ [โมรณฺทเชฏฺฐก] ก็ไม่พบในคำลงท้าย

ของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านรจนาไว้ พบเพียงในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นที่อยู่หน้าบทวิเศษยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเศษยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่ทราบประวัติของท่านเป็นอย่างดีได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถึงกำเนิดของท่าน

๔. ปรากฏหลักฐานว่าพระพุทธโฆसाจารย์เข้าใจภาษาเทलคูที่ใช้แต่งอรรถกถาอันธกะในแคว้นอันธกะทางอินเดียได้ และรู้จักลักษณะการสร้างบ้านในแคว้นดังกล่าว ทำให้อนุมานรู้ว่าคุณน่าจะเป็นชาวอินเดียได้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๗) ว่า

ยํ ปน อนนฺทกฺขจกถายํ “อปริกฺขิตฺเต ปมฺเช อนาปตฺติตฺติ ภูมียํ วินา ชคตฺติยา ปมฺขํ สนฺธาย กถินนฺติ วุตฺตํ, ตํ อนนฺตรกฺขเจ ปาณฺณกฺกสนฺนิเวสา เอกจฺจนฺนา คพฺภ- ปาฬิโย สนฺธาย วุตฺตํ.

“อนึ่ง คำใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาอันธกะว่า ‘คำว่า ในหน้ามุขที่ไม่ได้กิน เป็นอนาปัตติ กล่าวไว้โดยระบุถึงหน้ามุขบนพื้นนอกจากพื้นดิน’ คำนั้นกล่าวหมายถึงห้องแถวที่มีหลังคาอันเดียวกัน ซึ่งสร้างไว้เป็นสัดส่วนต่างหากในแคว้นอันธกะ”

๕. มีหลักฐานว่าท่านเข้าใจธรรมเนียมการนุ่งผ้าของสตรีชาวโจฬะจึงทำให้ทราบว่าคุณน่าจะเป็นชาวอินเดียได้ ดังข้อความในคัมภีร์กัณฑ์ชาวิตรณี (หน้า ๓๒๒) ว่า

ตตฺถ หตฺถิโสณฺทกํ นาม นาภิมุลโต หตฺถิโสณฺทสณฺจนํ โอลมพํ กตฺวา นิวตฺถํ โจฬิกอิตฺถินํ นิวาสนํ วีย.

“ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่า หัตถิโสณทกะ (การนุ่งเหมือนนางวงช้าง) เป็นเหมือนการนุ่งผ้าของสตรีชาวแคว้นโจฬะที่นุ่งผ้าโดยทำให้ผ้ารูปเหมือนนางวงช้างห้อยลงจากโคนสะดือ”

ข้อสังเกต

คำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนิสสัย ฉบับฉันทะสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ตั้งข้อสังเกตข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ข้างต้น ดังนี้

๑. คัมภีร์มหายาน แบ่งออกเป็น ๒ ภาคตามฉบับโรมันที่ชำระโดย ศาสตราจารย์วิลเลม ไกเกอร์ (Prof. Wilhelm Geiger) ภาคแรกเริ่มที่ปริจเฉทที่ ๑ ถึง ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๕๐ ส่วนภาคที่ ๒ เริ่มที่ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๕๑ เป็นต้นไป ภาคแรกนั้นแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ โดยพระมหานามแห่งวัดมหาปริยวงศา ภายหลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าธาตุเสนะ (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐) ส่วนภาคที่ ๒ เป็นข้อความที่แต่งสืบทอดกันต่อมา โดยเริ่มตั้งแต่พระธรรมกิตติแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปราชญ์พาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ดังนั้น ข้อความที่เกี่ยวกับพระพุทโธมหาราช จึงน่าจะเป็นการแต่งจากตำนานที่ได้ยินต่อกันมา มิใช่แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่จริง

๒. คัมภีร์ญาโณทัย ที่กล่าวไว้ในมหายาน (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทโธมหาราชนั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือ มหาวิสูตรารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลสาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทัยก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง โดยญาโณทัยแปลตามศัพท์ว่า “คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น” ท่านอ้างอิงคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับสิงหล โดยพระอาณันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกา เป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทัยที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของพระพุทโธมหาราช ก็คือ คัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างอิงข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาลูกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อ พระติปิฏกจุฬามายะ ซึ่งกล่าวว่าพระพุทโธมหาราชเป็นผู้จารึกคำถ้อยของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาทาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา ๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

“อิมมา ปญจ คาทา เกน กตาดิ โจทนา. “ภทตพุทโธมหาราจิเยน กตาดิ ปริ-
หาโร. น เกวลํ ปญจ คาทาว, เถรราชวเจเนปิ อญญํ ปุพฺพปรวจนมปิ เตน วุตตํ.

“ถามว่า : ใครแต่งคาทา ๕ บทเหล่านี้ ?

ตอบว่า : ท่านพระพุทโธมหาราชแต่งไว้

ไม่เพียงคาทา ๕ บทเหล่านี้เท่านั้น แม้คำก่อนและหลังในตอนอื่นตามคำของพระเถระและพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้”

๓. คัมภีร์อัฐสาสนี ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๕) คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัฐสาสนี เพราะคัมภีร์อัฐสาสนีที่พบในปัจจุบันเป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฐสาสนีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อท่านพักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานระยะหนึ่งแล้ว

๔. คัมภีร์ปริตตฎฐกถา ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั้นเอง หนึ่ง ในหนังสือมหาวิสูตรารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่าพระอานันทเมตเตยยะได้เคยกล่าวกับท่านผู้แต่งขณะไปศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศลังกาว่า “คัมภีร์ปริตตฎฐกถาก็คือขุททกปาฐอรรถกถา” หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า “เป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง” ซึ่งความเห็นนี้ไม่น่าจะถูกต้อง เพราะไม่เคยมีคัมภีร์อรรถกถาย่อปรากฏในวรรณกรรมบาลี

๕. ข้อความที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๔๖) ว่า พระพุทธโฆษาจารย์ได้เดินทางกลับชมพูทวีปเพื่อนมัสการตันพระศรีมหาโพธิ์ ไม่สอดคล้องกับประวัติของท่านที่กล่าวไว้ก่อนว่า ท่านเกิดในหมู่บ้านใกล้ตันพระศรีมหาโพธิ์ และเป็นผู้ที่พระเวทะส่งไปลังกาทวีปเพื่อปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี ที่จริงแล้วควรกล่าวว่า ท่านเดินทางกลับชมพูทวีปโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแพร่พระศาสนาด้วยการนำคัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่ได้ปริวรรตแล้วกลับภูมิลำเนาเดิม ไม่ใช่เพื่อนมัสการตันพระศรีมหาโพธิ์เป็นหลักสำคัญในการเดินทาง

พระราชประวัติของพระเจ้ามahanam

ขอกล่าวถึงพระราชประวัติของพระเจ้ามahanamที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๐๙-๑๑) กล่าวว่า

“มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสนาในพระอนุชาชื่อว่า เจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์ พระเจ้าอยู่หัว ฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมา ครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์ พระเชษฐาเป็นมเหสี”

พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕ โดยนับตาม ลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหลดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่าพระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑-๙๖๔

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆसाจารย์ประพันธ์โดยปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับสิงหล มี ๑๓ ฉบับ ดังนี้

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑	สมันตปาสาทิกา	อธิบายพระวินัยปิฎก	พระพุทธสิริ
๒	สุมังคลวิลาสินี	อธิบายทีฆนิกาย	พระทาสานาคะ
๓	ปปัญจสูทนี	อธิบายมัชฌิมนิกาย	พระพุทธมิตตะ
๔	สารัตถปกาสินี	อธิบายสังยุตตนิกาย	พระโชติपालะ
๕	มโนรธปุรณี	อธิบายอังคุตตรนิกาย	พระโชติपालะ
๖	อรรถกถาธรรมบท	อธิบายธรรมบท	พระกุมารกัสสปะ
๗	ปรมัตถโชติกา	อธิบายขุททกปาฐะ	--
๘	ปรมัตถโชติกา	อธิบายสุตตนิบาต	--
๙	กังขาวิตรณี	อธิบายมาติกา	พระโสณะ
๑๐	อัฐฐสาสินี	อธิบายธรรมสังคณี	พระพุทธโฆสะ

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑๑	สัมโมหวิโนทนี	อธิบายวิวงศ์	พระพุทธโฆสะ
๑๒	ปัญจปกรณ์	อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์	--
๑๓	อรรถกถาชาดก	อธิบายชาดก	พระอรรถกถาสี พระพุทธมิตตะ พระพุทธทေး

อนึ่ง พระพุทธโฆสะผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์อัฐฐสาลินีและสัมโมหวิโนทนี คงจะเป็นพระจุฬพุทธโฆสะ (พระพุทธโฆสะน้อย) ผู้แต่ง “คัมภีร์โสตัดถกิมหานิทาน” ท่านเป็นปราชญ์จากสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุรี ประเทศลังกา

ในหนังสือมหาวิสูตรารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๓๒) กล่าวถึงผลงานอีกฉบับหนึ่งของพระพุทธโฆสาจารย์ว่า “ท่านยังประพันธ์คัมภีร์กาพย์สันสกฤตชื่อปัทมจุทามณี คือ คาถาที่เปรียบเสมือนแก้วยอดมงกุฎ” โดยพระเกลาสะได้อ้างถึงประวัติวรรณคดีสันสกฤตที่เขียนด้วยภาษาสิงหล และคำนำภาษาสิงหลของปัทมจุทามณีว่าได้ระบุผู้แต่งคือ พระพุทธโฆสาจารย์

คัมภีร์ดังกล่าว [ปัทมจุทามณี] เป็นเรื่องพุทธวงศ์ โดยเริ่มตั้งแต่การประสูติไปจนถึงการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ แบ่งออกเป็น ๑๐ กัณฑ์ มีโคลก ๖๔๐ บท รายละเอียดของคัมภีร์นี้ต่างกับพุทธจริตของอศวโฆษและลลิตวิสูตระที่แต่งตามความเชื่อของมหายาน แต่คัมภีร์นี้เป็นตำราที่แต่งตามความเชื่อของเถรวาท โดยมีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมด คัมภีร์นี้มีเพียงฉบับที่จัดพิมพ์ด้วยอักษรสิงหลจำนวน ๖๙ หน้า ในคำลงท้ายของทุกกัณฑ์มีข้อความที่ระบุถึงท่านผู้แต่ง เช่น ในกัณฑ์ที่ ๑ มีข้อความว่า

อิติ ศรีพุทธโฆษาจารย์วิริจิตะ ปทุยจุทามณีนามนิ มหากาเวเย สิทธารถจิเต
ปรถมะ สรคะ.

“ฉบับที่ ๑ ในมหาภิกขุขี้อภัยจุฬามณีซึ่งแสดงความประพฤติของเจ้าชาย สิทธารถ อันพระพุทโธศาจารย์ผู้ทรงสิริได้รจนเอาไว้”

นอกจากนั้น ในหนังสือมหาวิสูตรารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๒๙-๓๑) ได้นำ คาถา ๓๕ บทที่เป็นคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาชาดกกล่าวไว้ ที่จริงแล้วคาถา เหล่านั้นไม่ปรากฏในฉบับสิงหลและฉบับฉันทะสังคีติ คงเป็นเพราะท่านผู้ชำระคิดว่าเป็น คาถาที่พบในคำลงท้ายของอรรถกถาชาดกเท่านั้น ไม่ปรากฏในคำลงท้ายของอรรถกถา ฉบับอื่นๆ จึงอาจเป็นคาถาที่อนุชนได้เพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง เพราะถ้าเป็นถ้อยคำของ พระพุทโธศาจารย์ก็ควรมีกล่าวไว้ในทุกคัมภีร์ที่ท่านแต่ง อย่างไรก็ตาม ฉบับโรมันที่ ชำระโดยอาศัยฉบับที่จัดพิมพ์แล้ว และฉบับโบราณของสิงหลได้ดีพิมพ์คาถาเหล่านี้ไว้ ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงประวัติพระพุทโธศาจารย์นี้คิดว่า คาถาดังกล่าวเป็นวรรณกรรมบาลี ที่ทรงคุณค่า ไม่ควรปล่อยให้สูญหายไปตามกาลเวลา จึงได้นำมาบันทึกไว้ในตอนท้าย ของบทความและแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมด ทั้งนี้เพื่อแสดงฉันทะอันประเสริฐของ พระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ ดังนี้

๑. ชาตีกุชาติวตตสส	สุชาตสส มहेสิโน
ชาตियो ทิปปนตสส	ชาตกตสส วณณนา.
๒. อารทฐา ยา มยา โลเก	ธมฺมาโลกสฺส ฐุริโน
ปญฺญาจกฺขปการสส	อิจฺจนฺเตน จิรฺมฺหิตี.

“ข้าพเจ้า ผู้ปรารภความดำรงมั่นตลอดกาลนานแห่งศาสนา ของพระสุคตผู้มีจักขุ ๕ ประการ ผู้ทรงปัญญามีธรรมเป็นแสงสว่าง ได้ปรารภคัมภีร์อธิบายความของชาดกที่แสดงชาติจำนวนมากของ พระพุทโธเจ้าผู้ประสูติดีแล้ว ผู้พ้นไปจากชาติทุกข์แล้ว”

๓. สา เอสา วิสติสท-	ภาณวาราย ตนุตติยา
วิหาเรสุ วิหารินํ	ภิกฺขุณํ รติวฑฺฒนํ.

“คัมภีร์อธิบายมีคั่นละ ๑๒๐ ภาณวาร ย่อมยังความเพลิดเพลน ใจให้เจริญแก่เหล่าภิกษุผู้พำนักอยู่ในวัดทั้งหลาย”

๔. อิมินา ปุณณกมฺเมน	อิโตหํ ทูติเย ภเว
อุปปชชิตฺวา สุรวาเส	สุนฺทเร ตฺสึเต ปุเร.
๕. เมตฺเตยฺยโลกนาถสฺส	สุณฺนโต ธมฺมเทสนํ
เตน สทฺธิ จิรํ กาลํ	วิบุทฺทโต มหตี สิริ.
๖. พุทฺเธ ชาเต มหาสตุเต	รมฺเม เกตุมตีปุเร
วิปฺปวเส ชนิตฺวาน	ติเหตฺตฺวปฏิสนฺธิโก.
๗. จีวรํ ปิณฺทปาตญฺจ	อนคฺฆํ วิปฺลํ วรํ
เสนาสนํ จ เภสชฺชํ	ทตฺวา ตสฺส มहेสิโน.
๘. สาสเน ปพฺพชิตฺวาน	โซเตนฺโต ตมนุตฺตรํ
อิทฺธิมา สติมา สมฺมา	ธาเรนฺโต ปิฎฺกตฺตยํ.
๙. พุยาโกโต เตน พุทฺโธ	เหสฺสตีติ อนาคเต
อุปปนฺนุปปนฺนพฺพธานํ	ทานํ ทตฺวาน เตหิปี.

“ด้วยการบำเพ็ญบุญนี้ ในภพที่สองจากภพนี้ไป ขอข้าพเจ้า จงอุบัติเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตทั้งดงาม ได้สดับพระธรรมเทศนาของ พระโพธิสัตว์ผู้เป็นที่พึ่งของโลกพระนามว่า ‘เมตไตรย’ ได้รับสิริ อันยิ่งใหญ่ชั่วกาลนานพร้อมกับพระองค์

เมื่อพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุคคลยิ่งใหญ่เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ขอ ข้าพเจ้าจงมีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ บ้างเกิดในสกุลพราหมณ์ในเมือง เกตุมตีที่น่ารื่นรมย์ ได้ถวายจีวร ปิณทปาต เสนาสนะ และเภสัช อันทรงค่าประเสริฐยิ่งแก่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้ออกบวชใน พระศาสนาประกาศพระศาสนานั้นให้รุ่งเรือง เป็นผู้ทรงฤทธิ์ มีสติ ทรงพระไตรปิฎกไว้เป็นอย่างดี ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า พระองค์นั้นว่าบุคคลนี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นถวายทาน แก่พระพุทธเจ้าผู้ทรงอุบัติขึ้นแล้ว ก็ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า เหล่านี้”

๑๐. สัมมาเร สัมมัตโต จ กปปรุกโขว ปาณินิ
 อิจฉินฺทิจฉินฺทมนนาที ทท จิตตสมาหิโต.
๑๑. สีสเนกขมมปณฺณาทิ ปุเรตฺวา สพฺพปารมี
 ปารมีสิขริ ปตฺวา พุทฺโธ หุตฺวา อนุตฺตโร.
๑๒. เทเสตฺวา มรฺุ ฐมฺม ชนฺตฺวนํ สิวมาวหํ
 สพฺพํ สเทวํ โลกํ พุทฺธา สัมมพณฺณา
 โมจยิตฺวา วรํ เขมํ ปาปฺเณยฺยํ สิวํ ปทํ.

“อนึ่ง ข้าพเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ จงเป็นผู้มีใจตั้งมั่น ให้ข้าวเป็นต้นทุกอย่างที่เหล่าสัตว์ต้องการ เปรียบตั้งต้นกัลปพฤษ์ ได้บำเพ็ญบารมีทั้งปวงมีศีล เนกขัมมะ และปัญญา เป็นต้น แล้ว บรรลุถึงที่สุดของบารมี เป็นพระพุทโธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม ได้แสดงธรรม อันไพเราะนำความเกษมมาให้แก่เหล่าสัตว์ ปลดปล่อยชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลกทั้งหมดจากเครื่องผูกมัดแห่งสงสารอันใหญ่หลวง พึงบรรลุนิพพานที่เป็นแดนเกษมศานต์อันประเสริฐ”

๑๓. ปุณฺณนาเนน ปปโปมิ นิพฺพุตี ยาว ตาวหํ
 อุปฺปชฺเชยฺยํ กุเล สุทฺเธ สทฺเธ อทุเฒ มหทฺเธน.

“ด้วยบุญนี้ ตราบจนได้บรรลุนิพพาน ขอข้าพเจ้าอุบัติเกิดใน สกุลอันหมดจด มีศรัทธา มั่งคั่งมีทรัพย์มาก”

๑๔. อสฺสเทสภาสาสฺว กลาสฺว สกลาสฺว จ
 กุสโล โลกปณฺทิจฺเจ จณฺทนิมฺมทฺทเนสุ จ.

“จงเป็นผู้ฉลาดหลักแหลมในภาษาถิ่นทั้งหมด ในศิลปศาสตร์ ทั้งสิ้น ในความรอบรู้ทางโลก และการกำราบคนพาล”

๑๕. ปิฏฺเฐสุ จ เวทฺสุ เนกพฺยากรณฺสุ จ
 ตกฺกาทีสุ ปณฺณเณสุ สตุเถสุ จ วิสารโท.

“จงเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก พระเวท คัมภีร์ไวยากรณ์
จำนวนมาก ตรรกศาสตร์เป็นต้น และคัมภีร์อื่น”

๑๖. กวี จาคมโกวิโท ปรวาทปมททโน
เอกสุสฺสฺติโร เนก- สหสฺसानมุปี คนฺถโต.

“จงเป็นนักกวีผู้รอบรู้ปรีชาดี ช่มวาทะอื่นได้ สามารถทรงจำ
คัมภีร์หลายพันเล่มได้ด้วยการฟังเพียงครั้งเดียว”

๑๗. คนฺถสฺตสหสฺสมปิ สุตมตฺเตน ธารเย
อตฺถพฺยณฺชนโต จาปี สหสฺสนยโตปี จ.

“อีกทั้งทรงจำคัมภีร์แสนเล่มได้โดยศัพท์และอรรถ และโดยนัย
หลายพันด้วยการฟังเท่านั้น”

๑๘. วสา สีหสฺส ปกฺขิตฺตํ ยถา กณฺจนปาติยา
สิลาเลเขว เม นิจํ สพฺพํ สุตํ น นาสเย.

“สิ่งที่ข้าพเจ้าได้สดับแล้วจงอย่าพินาศ เหมือนน้ำมันราชสีห์ที่
ใส่ไว้ในถ้วยทอง หรือเหมือนสิ่งที่จารึกไว้บนแผ่นศิลา”

๑๙. มหิทุธิโก มหาเตโช กตณฺญ กุสโล พลี
ธิตติมา ชาติสฺมฺปนโน ภเวยฺยํ ชาตฺติชาตฺยํ.

“ขอข้าพเจ้าจงมีฤทธิ์มาก มีเดชมาก เป็นคนกตัญญู ฉลาด
หลักแหลม โอบอ้อมอารี มีใจหนักแน่น เพียบพร้อมด้วยชาติตระกูล
ในทุกๆ ชาติ”

๒๐. ปโรปี มํ น หีเสยฺย น หีเสยฺยํ ปรมุปี วา
อทฺถเนน อสฺตเถน ทเมยฺยํ สพฺพปาณินโน.

“แม้ผู้อื่นจงอย่าเบียดเบียนข้าพเจ้า หรือข้าพเจ้าจงอย่าเบียด-
เบียนผู้อื่น จงฝึกมวลชนได้โดยปราศจากการลงทัณฑ์และอาชญา”

๒๑. กุฏิฐลี ปาปมิตต์ จ น เสเวยย์ กุทาจน
 หิตจิตฺเตน สุตตานํ ภณเฑยย์ มธฺรํ คิริ.

“ข้าพเจ้าจงอย่าคบมิตรชั่วผู้มีความเห็นทรามในกาลไหนๆ จง
 กล่าวคำที่ไพเราะแก่เหล่าสัตว์ด้วยใจมุ่งประโยชน์เกื้อกูล”

๒๒. นิปฺพนํ ทุทฺทสํ ปณฺหํ เยน เกนจิ ปุจฺฉิโต
 มุหุตฺเตน ปกาเสยฺยํ โตเสนโต สกัลล์ ปชํ.

“เมื่อข้าพเจ้ามีผู้ใดผู้หนึ่งถามปัญหาที่ละเอียดอ่อน เข้าใจยาก
 พึงตอบแสดงได้โดยพลันทำให้ปวงชนปลาบปลื้มยินดี”

๒๓. อเตกิจฺฉาปิ เย โรคา เต มยา เปกฺขิตกฺขณ
 นิสฺเสสา พยฺยปคฺฉนฺตุ อุตฺตมํ ฐว โปกฺขเร.

“แม้โรคเหล่าใดที่รักษาไม่ได้ เหล่าโรคทั้งหมดนั้นจงสาบสูญไป
 ดังเช่นหยาดน้ำบนใบบัว ในขณะที่ข้าพเจ้าแลดูเท่านั้น”

๒๔. ทลิกฺกสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส ยํ กิณฺณํ มม สนฺตํ
 ราชโจรปฺปียา สุตฺตา อคฺคินา อุตฺเทน วา.

“สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งของข้าพเจ้าแม้เพียงด้ายชายผ้า จง
 อย่าพินาศด้วยผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รัก ไฟ
 หรือน้ำ”

๒๕. น วินสฺสนฺตุ เม โภคา มา คยฺห ทฺยฺห วฺยฺหนฺตุ
 โรคฺพฺยารณฺตรายา ตุ น ปปฺโปนฺตุ กทาจิ มํ.

“ทรัพย์สินของข้าพเจ้าจงอย่าวิบัติไป อย่าถูกผู้ปกครองประเทศ
 โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รักแย่งชิงไป อย่าถูกไฟเผาไหม้ อย่าถูกน้ำ
 พัดไป ส่วนโรคภัยไข้เจ็บจงอย่ามาถึงข้าพเจ้าในกาลไหนๆ”

๒๖. เทวา มนุสฺสา อสุรา คนฺธพฺพา ยกฺขรฺกฺขสา
 เตปิ มํ อนฺรฺกฺขนฺตุ ภเว สฺสโรโต มม.

“เมื่อข้าพเจ้าท่องเที่ยวอยู่ในภพ เทวดา มนุษย์ อสูร คนธรรพ์
ยักษ์ และรากษสเหล่านั้นจงคุ้มครองข้าพเจ้า”

๒๗. อทินัน ปรทาร์ จ สุราปาน วิหีสัน
อสจจ สปิเนนาปี น ภณเญย กุทาจน.

“ข้าพเจ้าพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้ ภรรยาของผู้อื่น
การดื่มสุรา และการเบียดเบียน จงอย่าพูดเท็จในกาลไหนๆ แม้ด้วย
การฝัน”

๒๘. ปญจานนตริยิ กมฺม ปญจทุจจริตมฺปิ จ
มนสาปี น จินฺเตยฺย สพฺพกาลํ อิตฺ ปริ.

“ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่พึงคิดทำอนันตริยกรรม ๕ และทุจริต
๕ แม้ด้วยใจเป็นนิตย”

๒๙. น กรเญยํ น กาเรญยํ น จินฺเตยฺย กุทาจนํ
ปาปกํ อณฺมตฺตมฺปิ ตถา ทุกฺขํ จ ปาณิน.

“ข้าพเจ้าไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำรงความชั่วแม้เพียง
เล็กน้อยในกาลไหนๆ และไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำรงทุกข์แก่
เหล่าสัตว์เช่นเดียวกัน”

๓๐. นิรเเย จ ติริจฺฉาเน เปเต อสุรโยนิยํ
ยํ จ ทุกฺขํ จ ตํ สพฺพํ น มุเสยฺย กุทาจน.

“ข้าพเจ้าไม่พึงได้รับทุกข์ทั้งปวงในนรก ติริจฉาน เปต และ
กำเนิดอสุรกายในกาลไหนๆ”

๓๑. ยานิ สิปปานิ โลกสฺมี อณฺุณฺณานิ วิชฺชเร
ตานิ สพฺพานิ สิปปานิ สยํ สิทฺธา ภวนฺตุ เม.

“ศิลปศาสตร์น้อยใหญ่เหล่าใดมีอยู่ในโลก ศิลปศาสตร์ทั้งมวล
นั้นจงสำเร็จแก่ข้าพเจ้าได้เอง”

๓๒. ปุเรตวา โพธิสมุภาเร พุทฺโธ หะสุสฺ อุนาคเต
 เทเสตฺวา ชนฺตุนํ ธมฺมํ ปุริยิสฺสํ สิวํ ปทํ.

“ข้าพเจ้าบำเพ็ญบารมีโพธิสมภารแล้ว จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นแสดงธรรมโปรดเหล่าสัตว์แล้ว จักยังพระนิพพานให้เต็ม”

๓๓. ปฏิสนธิมานุสี โภคา วาสนา ปิฎกตฺตเย
 ทานสีลมยา ปญฺญา มม โหตุ ภาวภเว.

“ทรัพย์ของมนุษย์ที่ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ ความคุ้นเคยในพระไตรปิฎก ปัญญาที่เกิดจากทานและศีล จงมีแก่ข้าพเจ้าในทุกๆชาติ”

๓๔. อนเนน เม สพฺพภาวภเวสุ
 ชาติสฺสโร สพฺพคุณฺณปฺปนโน
 ธเนน ปุณฺณเมน กุเลน จาโถ
 พุทฺโธ ภวิสฺสามิ อุนาคเตสุ.

“ด้วยบุญนี้ของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ระลึกชาติได้ในภavn้อยใหญ่ทั้งปวง เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมทั้งมวล และเพียบพร้อมด้วยทรัพย์ บุญ และชาติตระกูล จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล”

๓๕. สทฺธาสีลาทปญฺญาสิริวิตฺติสตีมา จาคเมตฺตาทยาละ
 สนฺโต ทนฺโต สุจิตฺโต สกลวิคมโก ทสฺสเนยฺยาภีรฺวโป
 เตชสิทฺธิ จ ชาติสฺสรมติ สุวโจ สฺสสฺสโร'นฺนตโมโค
 สทฺธมฺโมเยว ตาโณ ภวตุ ภาวภเว ปาปฺเภ ยาว โพธิ.

“ขอข้าพเจ้าจงมีศรัทธา ศีลเป็นต้น ปัญญา สิริ ความหนักแน่น และสติ มีการบริจาค เมตตา และเปี่ยมกรุณา เป็นผู้สงบ ฝึกตน

มีใจงาม ปราศจากความชั่วทั้งมวล มีรูปงามน่าทัศนา เป็นผู้สำเร็จ
เดช มีปัญญาระลึกชาติได้ ว่อง่าย มีเสียงไพเราะ มีโภคทรัพย์
นับไม่ถ้วน จงมีพระสัทธรรมเป็นที่พึ่งในทุกชาติ ตราบจนได้บรรลุ
โพธิญาณ”

พระคันธसारากวีวงศ์

คาถาสรุปประวัติพระพุทโธศาจารย์

พระพุทโธศาจารย์เป็นพระอรรคกาจารย์ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลืออยู่ในนิภาย
เถรวาท บทความนี้เป็นร้อยกรองที่กล่าวถึงประวัติของท่านโดยละเอียด เริ่มจากยุคสมัย
ถิ่นกำเนิด การศึกษา การบรรพชาอุปสมบท และการเดินทางไปสู่ลังกาทวีปแล้วประพันธ์
คัมภีร์อรรคกาใหม่ที่ประมวลความจากคัมภีร์มหาอรรคกาและอรรคกาฉบับอื่น โดย
ปริวรรตจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี

กล่าวตามฉันทลักษณ์ บทความนี้มีคาถา ๗๔ บท กอปรด้วยคาถา ๖ ประเภท
คือ

๑. อินทวิเชียร
๒. อุเปนทวิเชียร
๓. อุปชาติ (คาถาที่ผสมระหว่างอินทวิเชียรกับอุเปนทวิเชียร)
๔. สังสัจจะ
๕. อินทวงศ์
๖. วสันตดิลก

ปราชญ์ทางภาษาบาลียกย่องคาถาเหล่านี้ว่าเป็นบทประพันธ์อันยอดเยี่ยม มี
ถ้อยคำคล้องจองสัมผัสเป็นสรวพจน์ ไพเราะอ่อนหวานงดงามด้วยรสคำและรสความ

บทความดังกล่าวแต่งขึ้นโดย “พระวาเสฏฐาภิวังศ” (ตะปะเยกันสยาต่อ) อดีต
เจ้าอาวาสวัดมหาหมากราม จังหวัดฉะเชิงชโย ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ ท่านผู้แต่งได้สรุปความ
มาจากคำนำภาษาบาลีของคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่เรียกชื่อว่า “วิสุทธิมคฺคินิทานกา” ซึ่ง
กล่าวถึงประวัติและผลงานของพระพุทโธศาจารย์โดยละเอียด แต่งเป็นร้อยแก้วโดย
“พระโสภณมหาเถระ” (มหาสีสยาต่อ) อดีตเจ้าสำนักมหาสิยิตดา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศ
พม่า ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ โดยท่านผู้แต่งร้อยกรองได้รับอาราธนาจากท่านผู้แต่งร้อยแก้วให้
ช่วยสรุปความเป็นคาถา เพราะท่านผู้แต่งร้อยกรองมีชื่อเสียงว่าสามารถประพันธ์ร้อยกรอง
ได้ดีที่สุดในประเทศพม่า มีผลงานภาษาบาลีมากมาย บทความร้อยกรองฉบับนี้ได้รับการ

จัดพิมพ์ไว้ในตอนท้ายของคำนำคัมภีร์วิสุทธิมรรคตามที่กล่าวไว้แล้ว ส่วนคำแปลภาษาพม่ามีจัดพิมพ์ไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า เล่ม ๓ แต่งโดยพระโสภณมหาเถระนั่นเอง

พระวาเสฏฐากวีวงศ์เป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและภาษาบาลีสันสกฤต ท่านมีความจำเป็นเลิศ สามารถจดจำเนื้อหาของคัมภีร์ได้ด้วยการอ่านเพียงครั้งเดียวโดยไม่ต้องท่องจำเหมือนคนทั่วไป ในขณะที่เป็นสามเณรได้สาธยายพระวินัยปิฎก ๕ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๘ เล่ม) ครั้นอุปสมบทได้ ๑ พรรษาได้สาธยายสังยุตตนิกาย ๓ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๕ เล่ม) ผลงานของท่านคือ พระปริตรนิสสัยใหม่ เป็นต้น ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก

ผู้แปลเห็นว่าบทความนี้ให้ความรู้ในเชิงประวัติศาสตร์และเชิงวรรณกรรม จึงแปลเป็นภาษาไทยโดยอาศัยคำแปลภาษาพม่าที่ผู้ประพันธ์แปลไว้ ในบางแห่งผู้แปลได้ชี้แจงเพิ่มเติมโดยนำข้อความมาจากคำนำคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระโสภณมหาเถระแต่งไว้เป็นร้อยแก้ว นอกจากนี้ ในบางแห่งได้เพิ่มคำอธิบายตามหลักภาษาไว้เพื่อผู้ศึกษาภาษาบาลีเข้าใจความละเอียดอ่อนของการใช้ภาษาอีกด้วย

อาร์มภบท

๑. สมุทวารนียสสุ สุธีวราน-

มาทตตธีริฎฺฐปทสฺส ยสฺส

ปญฺญาทิตาตา ลลิตา คุณาภา

ภาเตว โลกมฺหิ สตํ มุทาย.

“พระเถระรูปใดที่มีปัญญาดีพึงสรรเสริญ ได้รับตำแหน่ง
จอมปราชญ์ ทรงรัศมีคุณที่เกิดจากปรีชาเป็นต้น ย่อมรุ่งโรจน์ในโลก
เพื่อปิตุโสมนัสของสัตบุรุษทั้งหลาย”

คำว่า ธีริฎฺฐ มาจาก ธีร ศัพท์ + ธิฎฺฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติเสยน ธีโร ธีริญโจะ.

ผู้มีปัญญายิ่ง ชื่อว่า ธีริญจะ

(ธีร ศัพท + อัญ ปัจจัยในวิเสสศัพท์)

คำว่า ปท ใน ธีริญจปท มีความหมายว่า จาน (ตำแหน่ง)

คำว่า มุทหาย มาจาก มุท ศัพท + ส วิภัติ เปลี่ยน ส เป็น อาย โดย มุท ศัพท เป็นคำไวพจน์ของ ปมุท และ ปโมท แปลว่า “ความยินดี, ปิติปราโมทย์”

๒. ส พุทโธสมาวุธิตคฤมา

วิทูน’มจฺจนตสมาทรา’ทา

สภาวชํ พฺยตฺติสสตฺติลทํ

สิริ ทธาเตว สุพุทโธโส.

“พระเถระนั้นผู้ทรงปัญญาล้ำเลิศนามว่า ‘พระพุทโธสมาจารย์’
มีกิตติศักดิ์เลื่องลือดังพระพุททองค์ ได้รับความนับถือยิ่งจากบัณฑิต-
ชน ย่อมทรงสิริที่ได้รับด้วยศักยภาพอันประจักษ์ของท่านเสมอ”

คำว่า วิทูน’มจฺจนตสมาทรา’ทา ตัดบทเป็น วิทูนํ + อจฺจนตสมาทํ + อาทา
(อาทาย ลบ ย เพื่อรักษาคณะนั้นท์)

สมัยเกิดของพระพุทโธสมาจารย์

๓. สมพุทฺธเสฏฺเฐ ปรีนิพฺพุตสฺมี

สํวจฺจราณํ ทสเม สตมฺหิ

ชาโตติ ฌาโต วิพฺเชหิ พุทฺธ-

โสมสฺกุโร ปตฺตสมตฺตมานี.

“กุมารผู้จะเติบโตเป็นพระพุทโธโส ได้รับความนับถือจาก

ปวงชนแล้ว เป็นที่รู้กันว่าท่านอุบัติเกิดในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เมื่อ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว”

คำว่า ปตตสมตฺตมานิ แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีความนับถือของชนทั้งปวงอันตน
ถึงแล้ว” โดย สมตฺต ศัพท์แปลว่า “ทั้งปวง” ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปทีปิกา
(คาถา ๗๐๒)

ถิ่นกำเนิด

๔. วิญญู วิฑู'มสฺส ปุมคฺคชาเต
สณฺชาตตํ ทกฺขินทสฺสภาค
รมเม'นุทียสฺมี สุชนากรสฺมี
ตตฺตตฺถ'เมสิน'มยํ ปตฺติติ.

“ผู้มีปัญญาทราบว่า ท่านอุบัติเกิดทางตอนใต้ของอินเดียอัน
นารีนรมย์อันเป็นแหล่งกำเนิดแห่งกัลยาณชน เป็นแดนเกิดของ
บุคคลผู้ประเสริฐ นี่คือการเห็นของนักค้นคว้าผู้แสวงหาความจริง”

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๓๗ คาถา ๒๑๕) กล่าวว่าพระพุทธโฆसाจารย์เกิดที่
ประเทศอินเดีย ณ หมู่บ้านใกล้คองไม้โพธิพฤกษ์ ตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร
คัมภีร์พุทธโฆสปัตติ (ฉบับพม่า หน้า ๑) ที่แต่งโดยอาศัยคัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวไว้เช่นนี้
แต่นักโบราณคดีไม่ยอมรับความเห็นนี้ เพราะในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบคำว่า
“โมรณฺทเขฏทวตฺตพฺเพน” (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไชนกยุง) นักโบราณคดีได้สืบค้น
หลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไชนกยุงนี้อยู่ในแคว้นคุนดา ทางอินเดียตอนใต้
ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาหลงเหลืออยู่เป็นจำนวนมาก แต่แยกออกเป็น
สถานที่สองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลคู่ว่า “โกตเนมลิปรี” และ “คุนทลปัลลิ” อยู่ห่างจาก
เมืองอมรวตี ๕๘ ไมล์ ไกลจากสถานที่ชื่อนาครขุนโกณฑะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมลิ

แปลว่า “นกยูง” ส่วนคำว่า คุณทูล แปลว่า “ไข” (คำว่า คุณทูล ใน คุณทูลบัลลิก มาจากศัพท์เดิมว่า คุณทูล) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไข่นกยูงนั่นเอง

บทว่า โมรณุตตมเขมฺม ใน โมรณุตตมเขมฺมกตตพเพณ (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยูง) + อดฺธ (ไข) + เขมฺม (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดยเขมฺม เป็นคำสันสกฤตแปลว่า “หมู่บ้าน, กระโจม และเมืองเล็ก” ปัจจุบันทางอินเดียตอนใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า เขม ซึ่งใกล้เคียงกับ เขม ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคกถาที่ได้สันนิษฐานว่า พระพุทโธมหาราชมิได้เขียนบทนี้ด้วยตนเอง เพราะถ้าท่านเขียนเองก็ควรใช้คำบาลีว่า “โมรณุตตมเตน” (ผู้เกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) และบทนี้ก็ไม่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านรจนาไว้ แต่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นๆ ที่อยู่หน้าบทวิเสสยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเสสยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่ทราบประวัติของท่านเป็นอย่างดีได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถึงกำเนิดของท่าน

๕. โมรณุตตมมฺหิ ส ตตฺถ ชาโต
 ปุณฺณานิโต วิปฺปุลมฺหิ สมฺมา
 สุรสฺส โลกตฺถสมาวหตฺถํ
 อุปฺปชฺชุนายาทฺยรฺโณว รสิ.

“แสงอรุณเบิกทางเพื่อให้ดวงอาทิตย์อุทัย ย่อมเกิดขึ้นเพื่อนำ
 ประโยชน์แก่ชาวโลก ฉะนั้นใด ท่านมีกุศลนำส่งได้อุบัติเกิดด้วยดีใน
 สกุลพราหมณ์ ณ หมู่บ้านโมรณุตตม ฉะนั้น”

การศึกษา

๖. สํวตฺตมฺพทุธี ส ปวฺตฺติปฺโต
 อารายํ ฌาติคณํ สเทว
 เวทสฺส วิชฺชาสฺส ตทณฺณสิปฺป-
 คนฺถสฺสวณฺณายาสปฺวินตา'คา.

“เมื่อท่านเจริญวัยแล้วมีปัญญาเฉลียวฉลาด ยังหมั่นญาติให้
ปลาบปลื้มอยู่เสมอ ได้บรรลุความแตกฉานในไตรเพทและศิลปวิทยา
อื่นจากนั้น”

คำว่า คนุเถสฺว’นายาสปวีณตา’คา ตັตบทเป็น คนุเถสฺ + อนายาสปวีณตํ +
อาคา โดยคำว่า “อาคา” ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + คมฺ ภาตฺ <คติมิหิ =
ไป> + อา อัชชตนิวิภัตติ

๗. สุตฺถาธัมมุตฺติน วิเวจเนน
สาโร นฺ สุสาโรติ วิวิญจมาโน
เวเทสฺว’สารถตฺต’มพฺพชฺฌิ ยสฺมา
ตฺถจฺฉี ส นาสฺยชฺชิตฺติ สุตฺเตน เสน.

“ท่านใคร่ครวญว่าคัมภีร์พระเวทมีแก่นสารหรือไม่หนอ แล้วรู้
ว่าหาสาระมิได้ด้วยการไตร่ตรองของผู้มีอัธยาศัยอันหมดจด จึงไม่
ปลื้มใจด้วยความรู้ของตน”

คำว่า เวเทสฺว’สารถตฺต’มพฺพชฺฌิ ตັตบทเป็น เวเทสฺ + อสารถตํ + อพฺพชฺฌิ

๘. อนฺเวสโต ตสฺส ปสฺตถสาร์
สทฺธมฺมสาโร สวเนน ลทฺโธ
นินฺโนว พุทฺธสฺส ส สาสนฺมฺหิ
อุสฺสาหชาโต’ปคมา ย ตตฺถ.

“ท่านแสวงหาแก่นธรรมที่ดั่งงามอยู่ ได้พบแก่นสาร คือ พระ-
สัทธรรมด้วยการสดับ จึงมีใจแน่วไปในศาสนาของพระชินเจ้า ได้
บังเกิดความอุทิศสาธุเพื่อเข้าถึงพระศาสนานั้น”

การบรรพชา-อุปสมบท

๙. ธมฺมาภิลาสี ส วิโรจิ ตตฺถ
 สลฺลทฺธปพฺพชฺชุปสมฺปทฺว
 เถเร'ปสงฺกมฺม วิสฺสุทฺธเธร-
 วาทินิกายมฺหิ ปตฺติตปณฺเณ.

“ท่านผู้ฝึกไฟพระสัทธรรม ได้เข้าไปหาพระเถระผู้ทรงปัญญา
 เลื่องลือในนิกายเถรวาทอันบริสุทธิ์ ได้รับบรรพชาและอุปสมบทแล้ว
 ย่อมงดงาม[ด้วยศีลคุณเป็นต้น]”

การศึกษาพระปริยัติธรรม

๑๐. ตทา หิสฺสุ ทกฺขิณอินฺทียมฺหิ
 นิवासินฺ เถรียวฺสชาตา
 ตทณฺณวาทิ จ มฺนี มฺนินฺท-
 มตฺ ยถาลทฺธิ ปกาสนฺดา.

“โดยแท้จริงแล้ว ในกาลนั้น ภิกษุผู้อยู่ในนิกายเถรวาทและภิกษุ
 ผู้มีความเห็นอื่น[คือนิกายมหายาน] ได้แสดงพุทธาธิบายตามความ-
 เห็นของตน อาศัยอยู่ในอันเดียวได้”

๑๑. สทฺธมฺมสาราธิกมฺยา ภิกฺขุโย
 ปาฬี สมฺมุคฺคณฺหิ ชินฺเรตฺถํ สา
 ชิวฺหคฺคลีลา มนฺสาสิตาสฺส
 ลกฺขีว ปุณฺณเณ นิวสํ พภาส.

“ท่านได้ศึกษาพระบาลีชินพจน์เป็นอันมาก เพื่อบรรลุแก่นสาร
 แห่งพระสัทธรรม พระบาลีนี้้งดงามอยู่ที่ปลายลิ้น แขนบสนิทใน
 ดวงกมลสว่างไสวดุจสิริมงคลดำรงอยู่ในผู้มีบุญ”

คำว่า มนสาสีตาสฺส ตັดบพเป็น มนสิ + อาสีตา + อสฺส

คำว่า พภาส ประกอบรูปมาจาก ภาส ธาตุ (ทิตฺติยํ = รุ่งโรจน์) + อ ปโรกขา-
วิภัตติ ช้อนพยัญชนะหน้าธาตุคือ ภา เป็น ภภา แล้วแปลง ภ เป็น พ และรัสสะ อา
เป็น อ รูปนี้เหมือนรูปว่า พภูว ที่มาจาก ภู ธาตุ (สตุตํ = มี, เป็น) + อ ปโรกขาวิภัตติ

๑๒. เอวํ ตมฺหํคณฺหมโฬชฺฉิ สมฺมา
เอกายโนยํ สุวิสุทฺธิยาติ
มคฺคา วิวญฺญูวาทิกมฺยา ตตฺถโย-
โยคํ สมฺปาชฺชชิ ปรี ปรตฺถิ.

“ท่านศึกษาอยู่ได้เข้าใจว่าหนทางนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อความ
หมดจดยิ่ง เพื่อบรรลุวิมุตติ ดังนั้น ท่านผู้มุ่งหวังพระนิพพานจึง
พากเพียรศึกษาพระไตรปิฎกยิ่งขึ้นไปอีก”

๑๓. สภาวปณฺญา มหตี จ สตฺถน-
ตโรปลทฺธา วิปุลาว วิชฺชา
เตนสฺส พุทฺโธตฺติสมฺมุตฺตนิคฺคเณ
อภิจฺจนสาธิตฺตปภาว’มณฺญา.

๑๔. พุทฺธสฺส กิตฺติว สุกิตฺติโฆโส
วตฺติสฺสเตจฺจสฺส ครุ วียตฺตา
อตฺถานวิตฺตํ นาม’มกัสมุ พุทฺธ-
โฆโสติ สมฺพุทฺธมตฺตคตฺสส.

“ท่านมีปรีชาอันยิ่งใหญ่ตามปกติ และมีวิชาเป็นอันมากที่ได้รับ
จากคัมภีร์อื่น ดังนั้น ครุผู้ทรงปัญญาทราบศักยภาพที่อาจข้ามสาคร
แห่งพระชินพจนโดยง่าย จึงดำริว่าภิกษุนี้จักมีกิตติศักดิ์ดุจพระพุทฺธ-
เจ้า ได้ตั้งนามที่คล้อยตามความหมายว่า พุทฺธโฆสะ (ผู้มีกิตติศักดิ์
ดุจพระพุทฺธเจ้า) แก่ท่านผู้ประพฤติตามพุทฺธประสงค์”

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริเฉท ๓๗ คาถา ๒๑๖ - ๒๔) กล่าวว่า พระพุทโธมหาราช
เมื่อก่อนเป็นพราหมณ์ผู้แตกฉานพระเวทและปรัชญาลัทธิต่างๆ เทียวได้วาทะกับบุคคลอื่น
ในประเทศอินเดีย ต่อมาวันหนึ่งพบกับพระเรวตเถระ เมื่อได้วาทะพ่ายก็ยอมตัวเป็นศิษย์
ศึกษาพุทธมนต์และได้ศึกษาพระไตรปิฎกจนเชี่ยวชาญ

๑๕. มยฺหะพุทฺธะหยาปญฺญานสฺมี

นิวสฺส กมฺภิจิหฺพฺราทิเก จ

ส อนฺธกาขุยาตสเทสิยฺญจ-

กถํ สมฺมุคฺคณฺหิ สมหิตตโต.

“ท่านผู้มีจิตมั่นคง พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยฺหะพุทฺธะและเมืองกัญจิ-
ปุระเป็นต้น ได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่าอรรถะที่ประพันธ์ไว้ใน
ประเทศของตน [คืออินเดียได้]”

คัมภีร์อรรถกถาอรรถะรจนาด้วยภาษาเทลูกูในแคว้นอันทะซึ่งอยู่ทางอินเดียใต้
ใกล้แคว้นทมิฬ หรือรัฐทมิฬนาฑู (Tamil Nadu) ในปัจจุบัน เริ่มตั้งแต่บริเวณทิศเหนือของ
แคว้นมัทราส (Madras) ไปจนถึงทิศตะวันตกของแคว้นดิลลังคะ

นักโบราณคดีเชื่อว่าเมืองท่ามยฺหะพุทฺธะก็คือเมืองมิละปอร์ (Mylapore) ซึ่งอยู่ใกล้
เมืองมัทราสในปัจจุบัน ส่วนเมืองกัญจิปุระ (Kanchipuram) เป็นนครหลวงของอาณาจักร
ปัลลวะแห่งแคว้นทมิฬในสมัยนั้น ปัจจุบันคือเมืองโกญจิวรัม (Conjeevaram)

ความดำริปริวรรตคัมภีร์มหาวรรกถา

๑๖. ตาวตฺตเกนสฺส สฺสเมธสฺสสา-

สนฺตุญฺจจิตฺตสฺส ตตฺตตฺติรมิ-

สมฺพุทฺธวาณิสฺส สมตฺตมตฺถํ

อญฺญาตุมิจฺฉา มหตี อชายิ.

“ความปรารถนาอันใหญ่หลวงเพื่อเข้าใจเนื้อความทุกอย่างใน
พระพุทฺธพจน์ทั้งหมด ได้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้าแก่ท่านผู้มีปัญญาดี
ไม่สิ้นโทษเพียงอรรถกถาอันกะฉิบเดียว”

๑๗. มหามหินฺทาทิวสวเรภิ

สมภตา ยาญฺจกถา สสารา

สเถรวาทา สุวินิจฺจนยา จ

ตทา วิภาตา วต ลฺงฺกยาสุ.

“พระอรหันต์ผู้ประเสริฐมีพระมหามหินฺทาทิวสวเรภิ ได้นำเอา
คัมภีร์อรรถกถาเหล่าใดที่มีแก่นสาร[สู่ลังกาทวิป] คัมภีร์อรรถกถา
เหล่านั้นเพียบพร้อมด้วยมติของพระเถระ[ในกาลก่อน] ประกอบด้วย
ข้อวินิจฉัยดี ได้รุ่งโรจน์ ณ ลังกาทวิปในกาลนั้น”

คำว่า ลฺงฺกยาสุ ตัดบทเป็น ลฺงฺกยา + อาสุ (อส ธาตุ <ภวิ = มี, เป็น> + อุ
อักษรถิ่นวิภัตติ)

คำว่า ลฺงฺกยา มีศัพท์เดิมมาจาก ลฺงฺกาย เปลี่ยน กาย เป็น กยา ด้วยอำนาจ
ของฉันท์ ตามหลักภาษามี ๓ วิธี คือ

๑. การย้ายอักษร^๑ เรียกว่า “อักษรสัทกันตนิย” กล่าวคือ ย้าย อา และ อ ใน
กาย เป็นรูปว่า กยา

๒. รัสสะ อา เป็น อ และที่ชะ อ เป็น อา ดังข้อความว่า

“พาลหารกลีลาชาติ จ วตฺตพฺเพ คาถาพนฺธวเสน อาการฺสฺส อการฺ อการฺสฺส จ
อาการฺ กตฺวา เอวํ วุตฺตํ.”^๒

“อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า พาลหารกลีลา ทำรัสสะ อา เป็น อ และที่ชะ อ เป็น
อา จึงกล่าวไว้อย่างนี้[ว่า พาลหารกลีลา] เพราะเป็นคาถาประพันธ์”

^๑ ปทฺรูปสิทธิภาสากฎีกา คำอธิบายสูตร ๔๒๘

^๒ มณีสาร.ฎีกา ๑/๔๒๓

๓. แปลง สมี เป็น ยา ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า ขมปะเตกสมมี นาทีนียยา (แปลง นา วิภัตติเป็นต้นที่เป็นไปในเอกพจน์ซึ่งอยู่ท้าย ขม และ ป เป็น ย และ ยา) แล้วรัสสะ อา ใน ลงกายา เป็น อ จึงได้รูปว่า ลงกายา ดังข้อความว่า

เอตถ จ ขมโตปิ ยาอาเทโส ทิสฺสติ. “เต จ ตตถ นิสิตฺตฺวา, ตสฺส รุกฺขสฺส นายยาติ จ “สมนฺตา ปริวาริสุ, ตสฺส รุกฺขสฺส นายยาติ จ ปาฬิ, ตถา “สกุขโรปมยา วเท, พาลทารกลีลยาติ จ ทิสฺสนฺติ. มหาวุตฺตินา ขมสฺส รสโส.”^๓

“อนึ่ง ในสูตรนี้ การแปลงเป็น ยา ย่อมปรากฏแม้ท้าย ขม มีพระบาลีว่า

เต จ ตตถ นิสิตฺตฺวา, ตสฺส รุกฺขสฺส นายยา (พวกเขานั่งใต้เงาของต้นไม้ในในที่นั้น)

สมนฺตา ปริวาริสุ, ตสฺส รุกฺขสฺส นายยา (แวดล้อมโดยรอบที่เงาของต้นไม้ใน)
นอกจากนั้น ได้พบอุทาหรณ์ว่า

- สกุขโรปมยา วเท (พึงกล่าวโดยเปรียบเทียบก่อนกรวด)
- พาลทารกลีลยา (ด้วยการเดินของเด็กน้อย)

รัสสะ ขม ด้วยมหาสูตร”

๑๘. ปวตฺติเมตํ วิทียสฺส เมต-
ทโหสิ “ยณฺฐุนภิรามลงกั
อลงฺกโรนฺตี รตนากรว
อุเปจฺจ สิग्ฆฏฺฐกถา มหนฺติ.

๑๙. ตา ภาสยา สีหฬิกาย รจฺจา
ตณฺตี สมารูปย นวํ กเรยฺย
เอวณฺหิ เทสนฺตริยาน พุทฺธ-
มานีนํมตฺถํ ขลฺล สาธเยติ.

^๓ นිරุตฺติ. สูตร ๔๕

“ท่านทราบเรื่องนี้แล้วจึงดำริว่า ‘โชนหนอ เราจะไปสู่เกาะลังกา อันน่ารื่นรมย์เสมือนหนึ่งประดับสาคร แล้วศึกษาคัมภีร์มหาอรรถกถา โชนหนอ เราจะปริวรรตคัมภีร์เหล่านั้นที่รจนาไว้ด้วยภาษาสิงหลเป็น ภาษาบาลีแล้วประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะ ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชาวพุทธต่างถิ่นเป็นแน่’ ”

เหตุแห่งความเสื่อมของพระศาสนา

๒๐. ปุเร จ ลงกาคตสาสนํ ยํ
 สุนิมฺมลินฺทฺว หิมาทิมุตฺโต
 ปภาสิ กิสมิณฺจ ตาณฺณวาท-
 มนากุลํ ตา’กุลตํ ชคาม.

“อนึ่ง พระศาสนาที่มาสู่ลังกาทวีปในกาลก่อน มิได้ระคนกับลัทธิอื่น งามรุ่งโรจน์ประดุจพระจันทร์เพ็ญไร้มลทินปราศจากเมฆหมอก เป็นต้น แต่ในกาลนั้นได้ระคนกับลัทธิในบางนิกาย”

คำว่า ตทา’ณฺณวาทมนากุลํ ตັตฺตบฺทเป็น ตทา + อณฺณวาทํ + อนากุลํ
 คำว่า ตา’กุลตํ ตັตฺตบฺทเป็น ตํ + อากุลตํ

๒๑. ชินฺมฺหิ นิพฺพานคเต หิ วสฺส-
 สตนฺตเร สาสนิกา สมคฺคา
 สมานวาทา ชินสาสนมฺหิ
 น โกจิ เภโทปิ ตทา อโหสิ.

“กล่าวโดยละเอียดว่า เมื่อพระศาสนาเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วภายในระยะร้อยปี ชาวพุทธมีความเห็นเสมอกันในศาสนาของพระชินเจ้า ไม่มีความแตกแยกอย่างใดอย่างหนึ่งในกาลนั้น”

๒๒. ปจฺฉา จ สหุณฺณมทฺตมาหเตภฺย-
 ธมฺเมหิ วาเตหิ ปฏฺิจจ ปาเป
 ชาเตหิ สํวิคฺคมนา สมาย
 เถเร’ส’มฺยุโยค’มกัสมฺ ทพฺพหิ.

“แต่ภายหลังพระเถระทั้งหลายมีจิตสังเวช เพราะมีลัทธิธรรม
 ที่เกิดขึ้นอาศัยภิกษุชั่ว อันเป็นเช่นกับลมพายุที่พัดต้นไม้แห่ง
 พระสัทธรรมให้สั่นคลอน จึงพากเพียรเพื่อระงับธรรมอย่างมั่นคง”

คำว่า สหุณฺณมทฺตมาหเตภฺยธมฺเมหิ ตัดบทเป็น สหุณฺณมทฺต + อาหเตภฺ + ธมฺเมหิ
 คำว่า เถเร’ส’มฺยุโยค’มกัสมฺ ตัดบทเป็น เถรา + เอส + อฺยุโยค + อกัสมฺ

๒๓. สงฺคีตฺติโย กจฺจ สุเปสเลหิ
 นิคฺคยฺหมานาปิ ธิเรหิ ทพฺพหิ
 จินฺนาปิ รุกฺขาสฺสุ ปุโนรฺหาวา-
 กาสฺสว ธมฺมํ วินยาณฺณเถ เต.

“ธรรมวาทีเหล่านั้นแม้จะถูกพระเถระผู้หนักแน่นมีศีลเป็นที่
 รักยิ่งทำสังคายนาแล้วการบออย่างมั่นคง ก็ยังทำให้พระธรรมวินัย
 วิปริต ประดุจต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วเติบโตอีก”

คำว่า ปุโนรฺหาวากาสฺสว ตัดบทเป็น ปุโนรฺห + อิว + อากาสฺ + เอว
 คำว่า วินยาณฺณเถ เต ตัดบทเป็น วินย + อณฺณเถ

๒๔. นานาคณฺหา เต จ อนเภาวทา
 สํสคฺคการา ชินฺสาสนเณสฺสุ
 วาเทหิ อณฺณเถหิ ชินฺเรเตภฺย-
 สหุณฺณายมานา วินยณฺจ ธมฺมํ.

“อธรรมวาทีเหล่านั้นมีหลายนิกายมีลัทธิมากมายทำความสับสน
[คือ การเพิกถอนและการเพิ่มเติม]ในศาสนาของพระชินเจ้า ได้ทำ
พระธรรมวินัยให้เศร้าหมองด้วยลัทธิอื่นจากพระชินพจน์”

คำว่า ชินสาสนะลุ ตัดบทเป็น ชินสาสนะ + อาลุ

คำว่า ชินเรเตภยสุทธายมานา ตัดบทเป็น ชิน + อิริเตภิ + อสุทธายมานา

คำว่า อสุทธายมานา มาจาก อสุทธ ศัพท์ + อาย ปัจจัย ในความหมายว่า
กระทำ + มาน ปัจจัย ลง อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ ด้วยสูตรในโมคคัลลาน-
ไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๐) ว่า สหฺทาที่หิ กโรติ (ลง อาย ปัจจัยในความหมายว่า
กระทำ) ดังคำว่า

- สหฺทายติ = สหฺทำ กโรติ (ทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรายติ = เวรฺ กโรติ (ทำเวร, ก่อเวร)
- กลหฺยติ = กลหฺ กโรติ (ทำการทะเลาะ)
- เมตฺตายติ = เมตฺตํ กโรติ (ทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณฺยติ = กรุณฺ กโรติ (ทำกรุณา, แผ่กรุณา)
- มุทิตายติ = มุทิตํ กโรติ (ทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)
- อุเปกฺขายติ = อุเปกฺขํ กโรติ (ทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกฺกุจฺจายติ = กุกฺกุจฺจํ กโรติ (ทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยฺยติ = ปิยํ กโรติ (ทำความรัก)

๒๕. วาหา จ วาที ปิฎกานิ เตสํ

ลงกํ มลงกํว กรฺปยาตา

ปฏิกุคฺคเหสุปฺปายาทิวาสี

นาณญเ มหาขยาตวิหารวาสี.

“ลัทธิของภิกษุเหล่านั้นและภิกษุอธรรมวาทีประดุจทำพระไตร-

ปิฎกและเกาะลังกาให้มัวหมอง ภิกษุณิกายอภยคีรีเป็นต้นยอมรับ
แต่ภิกษุณิกายมหาวิหารเหล่านีมิได้ยอมรับ”

นิกายเถรวาทอันหมดจด

๒๖. ยถา จ พุทธาภิหิตาว ปาฬิ
ตตตถสสารา จ วสีมิ ฌาตา
น เตธ โวภุมมม วิสุทธเถร-
วาที วิวาทิตี ปวตติ กาลิ.

“พระบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ และเนื้อความอันเป็นแก่นสาร
ของพระบาลีนั้น พระอรหันต์ทั้งหลายเข้าใจแล้วโดยประการใด ภิกษุ
นิกายเถรวาทอันหมดจดยังมีวาทะต่างกันโดยลวงเลยพระบาลีและ
เนื้อความเหล่านั้น เหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนี้มิได้มีเลย”

คำว่า เถรวาท แปลตามศัพท์ว่า “ถ้อยคำของพระเถระ” คำนี้มีความหมาย ๒
ประการ คือ

๑. พระบาลีที่พระเถระมีพระมหากัสสปะเป็นต้นสาธยายในสมัยปฐมสังคายนา
และได้รับการสาธยายต่อมาในสังคายนาครั้งที่สอง หมายถึง พระไตรปิฎกอันเป็นพระพุทธ-
พจน์ ดังข้อความในสารัตถทีปนีฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๘) ว่า

สพฺพํ เถรวาทนฺติ เทวํ สงฺคีติโย อารุฬฺหา ปาฬิเยเวตฺถ “เถรวาทโถติ เวทิตพฺพา.
สา หิ มหากัสสปปฏฺฐินํ มหาเถรानํ วาทตฺตา เถรวาทโถติ วุจฺจติ.”^๔

“คำว่า สพฺพํ เถรวาทํ (เถรวาททั้งหมด) หมายความว่า พระบาลีที่ยกขึ้น
สู่สังคายนาทั้งสองครั้ง พึงทราบว่าเป็นเถรวาท โดยแท้จริงแล้ว พระบาลีนั้นได้ชื่อว่า

^๔ สารัตถ.ฎีกา ๑/๑๖๘

เถรวาท (ถ้อยคำของพระเถระ) เพราะเป็นถ้อยคำของพระมหาเถระ มีพระมหากัสสปะ เป็นต้น[ในสมัยสังคายนา]

สพฺพ เถรวาทนฺติ เทว สงฺคีติโย อารุพฺหา ปาฬิ. สา हि महासङ्घिकातिगिन्-
लथिकाहि विवेजตุ “เถรวาทोติ วุตฺตา. อยฺยहि วิชชชวาทो महासस्पत्तेराทีहि อสงฺกรโต
รทฺธิโต อานีโต จาติ “เถรวาทोติ วุจฺจติ.”^๕

“คำว่า สพฺพ เถรวาท (เถรวาททั้งหมด) คือ พระบาลีที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสอง
ครั้ง โดยแท้จริงแล้ว พระบาลีนั้นชื่อว่า เถรวาท เพื่อให้แยกจากพระบาลีของผู้มีความเห็น
ต่างกัณมีมหาสังฆิกะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า ความเห็นที่กล่าวจำแนกนี้เป็นสิ่งที่พระมหา-
กัสสปเถระเป็นต้นรักษาและนำมาโดยไม่ปะปน ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เถรวาท”

๒. ความเห็นของพระจุฬานาคผู้ทรงพระไตรปิฎก พระมหาสุมะ และพระมหา-
ปทุมะเป็นต้นที่พบในคัมภีร์อรรถกถาของพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม

อปิจ สุตฺตนาตานิธมฺวินยญฺจกถาสฺว อาคโต สพฺพปิ เถรวาทอ อตฺตโนมติ นาม.^๖

“อนึ่ง แม้ถ้อยคำของพระเถระทั้งหมดที่พบในอรรถกถาพระสูตร พระอภิธรรม
และพระวินัย ชื่อว่า อตฺตโนมติ (ความเห็นของตน)”

ติปิฎกญฺพนาคตฺเตราทีहि วุตฺโต เถรวาทปิ สงฺคหิตो โหติ.^๗

“แม้ถ้อยคำของพระเถระที่พระจุฬานาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นต้นกล่าวแล้วก็
ถูกรวบรวมไว้”

ในหนังสือระยะทางแห่งพุทธศาสนา ๒๕๐๐ ปี (หน้า ๑๔๗ - ๑๔๘) กล่าวว่า

“ปัจจุบันมีบางคนเข้าใจว่า นิกายเถรวาทก็คือนิกายหินยาน (ยานเล็ก) หมายถึง
นิกายของภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นส่วนตัว ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น นิกายเถรวาท
มิได้จำกัดการปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพานเท่านั้น เพราะผู้ปรารถนาจะเป็นพระพุทธรเจ้าก็
สามารถสั่งสมบารมีเพื่อสัมมาสัมโพธิญาณได้ อันที่จริงแล้วแนวความเห็นเรื่องมหายาน

^๕ วิมตฺติ. ๑/๓๘

^๖ วิ.มหา.อ. ๑/๔๕/๒๔๓

^๗ อภิ.ส.มุลฎีกา. ๑/๑๖/๑๓๑

(ยานใหญ่) คือ นิกายของภิกษุที่ปฏิบัติตนเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบรรลุความเป็นพระพุทเจ้าเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ทางอินเดียตอนเหนือ แต่ในสมัยนั้นนิกายเถรวาทมีอยู่เพียงเล็กน้อยทางอินเดียตอนใต้แถบชายฝั่งทะเลบริเวณแคว้นทมิฬ นิกายที่ยอมรับทัศนคติใหม่ในเรื่องนี้ คือ นิกายที่แยกมาจากเถรวาทในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๒ อันได้แก่ มหาสังฆิกะ อังธกะ (ปุพฺพเสลียะและอปรเสลียะ) เจติยะ โยคาวจร และมัชฌิมิกะ เป็นต้น ส่วนนิกายที่ไม่ยอมรับความเห็นนี้ คือ สัพพัตถิวัต สุตตันติกะ และวิญญูณวาท นิกายทั้งสามเหล่านี้ยกย่องการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นส่วนตัวเท่านั้น ฝ่ายมหายานจึงเรียกนิกายทั้งสามนี้ว่า หีนยาน

อย่างไรก็ตาม ในช่วงที่เกิดความขัดแย้งดังกล่าว นิกายเถรวาทได้สาปสูญจากประเทศอินเดียไปดำรงอยู่ที่ประเทศลังกา จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาฎีกาไม่มีคำกล่าวคัดค้านความเห็นในนิกายมหายาน เพราะความขัดแย้งนั้นเป็นเรื่องภายในของนิกายต่างๆ ที่แยกมาจากเถรวาทนั่นเอง”

๒๗ ชีวรุ รุกขิสฺส สเถรวาท

ตณฺตี ตทตฺถณฺจ สนิณฺณํ เต

ตสฺมา น สกฺกาเว ตทาณฺวาทิ-

วาเทภี หนตุํ จุปฺคนฺตุมฺหา.

“ภิกษุนิกายเถรวาทเหล่านั้นได้พิทักษ์พระบาลี เนื้อความของพระบาลีนั้น พร้อมทั้งความเห็นของพระเถระและข้อวินัยดั้งชีวิต [ของตน] ดังนั้น ความเห็นของภิกษุนิกายอื่นจากนั้นจึงไม่อาจบันทึกและแทรกซึมได้แน่แท้”

๒๘. ตํวาทสํภทภยณฺจ มณฺเฑยา

“ทุทฺธาวะเวลาปี ภะเยหิ ตณฺตินํ

สมฺโมหตาทีหิ ภะเวติ โปตฺถกํ

อาโรปฺย สมฺมา ปรีปาลยีสฺส เต.

“ท่านเหล่านั้นรู้เห็นภัย คือ ความระคนกับมิจฉาวาตะนั้นแล้ว
ดำริว่า ‘เวลาทรงจำพระบาลีได้ยากจะพึงมี[ในอนาคตกาล] เพราะภัย
พิบัติและความหลงลืมเป็นต้น’ จึงจารีกลงในใบลาน ได้พิทักษ์เป็น
อย่างดี”

การเดินทางไปลังกาทวีปของพระพุทธโฆสจารย์

๒๙. ตทา หิ เตสํ ปฏิพาหเน รณ-
วิทวํ สิกขํ ชินสาสนทุโธ
ส พุทธโฆโส มุนิ พุทธิปาณโว
คโตสิ ทิปํ วรตมฺพณฺณิกํ.

“อนึ่ง ในกาลนั้น พระพุทธโฆสผู้ทรงศาสนาของพระชินเจ้ามี
ปัญญาเฉียบแหลมได้ไปสู่ลังกาทวีปอันประเสริฐ เพื่อต่อต้านมิจฉา-
วาทะเหล่านั้น เปรียบดั่งโยธาผู้ศึกษายุทธศาสตร์”

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๓๗ คาทา ๒๒๕ - ๒๖) กล่าวว่าเมื่อพระพุทธโฆสเถระ
พำนักอยู่ที่อินเดียได้รจนาคัมภีร์ ๓ คัมภีร์ คือ

๑. ญาณทัชย เป็นคัมภีร์ที่สาปสูญไปแล้ว
๒. อัญจุสาลีนี้ เป็นคัมภีร์ปริวรรตจากคัมภีร์มหาวรรคภาษาสิงหลเมื่อท่าน
พำนักอยู่ที่ลังกา
๓. ปรีตตอรรคกถา เป็นคัมภีร์ที่สาปสูญไปแล้ว

๓๐. ลงํกํ อุเปจฺจ ส มหาจฺจุกถาณฺณวสฺส
ปาริ ปริ วิตรเณ ถิรนิณฺณโยว
สํสุทฺธวํสชนิवासมหาวิหาร-
มาคามพรวํ อุทยินฺทฺบุโสภยนฺโต.

“ท่านมาถึงลังกาทวีปแล้วได้ตัดสินใจหนักแน่นในการข้ามฝั่ง
สาคร คือ คัมภีร์มหาอรรคกถา จึงทำให้สำนักมหาวิหารอันเป็น
ที่พำนักของภิกษุผู้ถือกำเนิดในวงศ์อันหมดจดงดงามอยู่ เปรียบดัง
ดวงจันทร์ยังท้องฟ้าให้งดงามอุทัยขึ้นจากบรรพตบุรพาทิศ”

๓๑. ตสฺมี จ ทกฺขิณทิสาย วสี ส ตตฺถ
โสภํ ปธานชรมสญฺญิตปาริเวณํ
ปาสาทมุตตมมกา สุขเนภี เสพยํ
สนฺโต มหानิคมสามิ สฺวจินฺณธมฺโม.

“ท่านพำนักอยู่ที่ปราสาทอันงามเลิศในคณะ ชื่อว่า ปธานชระ
(เรือนปฏิบัติ) อันสัตบุรุษพึงพากัน สร้างถวายโดยอุบาสกผู้เป็นใหญ่
ในนิคมประพตติธรรมสมำเสมอ”

สำนักมหาวิหารเป็นวัดใหญ่ที่มีคณะหลายคณะเหมือนวัดมหาธาตุ เป็นต้น ใน
ปัจจุบัน แต่ละคณะมีปราสาทที่พำนักของพระภิกษุ คณะทั้งหมดในสำนักนี้มีกว่า ๓๐๐
คณะ และมีโลหะปราสาทกว่า ๖๔ หลัง

การศึกษาคัมภีร์มหาอรรคกถา

๓๒. สมฺมา จ โยคมกฺรี พุทฺพทุตฺต-
เถราทิมฺนตํมุปฺยาตํมฺนุนตฺตเต
สํเสวโต วิวิธฉายปพุทฺธิยา โส
สุตฺตาทิธมฺมวินยฺญจกถาสฺวณฺนํ.

“ท่านอาศัยปราชญ์มีพระพุทฺธมิตตะเป็นต้น ผู้แตกฉานคัมภีร์
และทำความเพียรเพื่อรอบรู้ในต่าง ๆ อย่างถูกต้องในคัมภีร์อรรคกถา
พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมโดยสิ้นเชิง”

๓๓. เวยฺยตฺติยํ ส สมเย สมยฺนฺตเร จ
 ปญฺญา ทิสฺว วิวํวํ นหิตมตฺถํ
 เถรา สมคฺคชินมคฺคมตา มตาสี
 มณฺเฐสฺส นคฺขรตโน สฺสทูลลภนฺติ.

“เหล่าพระเถระผู้ปรารภนานิพพาน เข้าใจแนวปฏิบัติทั้งสิ้นของ
 พระชินเจ้า ได้เห็นความเฉียบแหลมแห่งปัญญาของท่านในความเห็น
 ของตน (พระไตรปิฎก) และความเห็นอื่น (ตำราสันสกฤตมีพระเวท
 เป็นต้น) จึงคล้ายกับพบขุมทรัพย์ที่ถูกฝังไว้ได้รับการเปิดเผย ต่าง
 สำคัญว่าท่านเปรียบดังรัตนะทรงค่าที่หาได้ยากยิ่ง”

คัมภีร์วิสุทธิมรรค (ทางแห่งความหมดจด)

๓๔. วิญฺญา ยมฺมวินยตฺถยถิจฺจนานเ
 จินฺตามณฺเฑติ สุนฺธิรูปิตพฺพุธิรูปิ
 ยสฺสเสตถ นิจฺฉินฺตมโน กวิสสฺสพาลต-
 เถรุตฺตโม ชนฺหิตาย นิโยชยิ ตํ.

“พระเถระผู้ประเสริฐนามว่า ‘สังฆปาละ’ ผู้เป็นจอมกวี รู้เห็น
 ศักยภาพแห่งปัญญาที่บัณฑิตชนเปรียบว่าเป็นแก้วจินตามณี (แก้ว
 สารพัดนึก) ในการอธิบายความของพระธรรมวินัยตามที่ต้องการ จึง
 อารธนาท่านเพื่อประโยชน์แก่มวลชน ดังนี้ :-”

๓๕. “กิญฺจาปิ สนฺติ วิวิธา ปฏฺฐิตตฺติคนฺธา
 เกสณฺจิ กิณฺจิ ตฺถ น พุทฺธมฺตานุสาริ
 สํสฺสทฺเถรสมเยหิ จ เต วิรุทฺธา
 ตสฺมา กโรตุ วิมลํ ปฏฺฐิตตฺติคนฺถํ.

“คัมภีร์ปฏิบัติมีมากมายหลายฉบับ แต่ข้อความบางอย่างในบางคัมภีร์ไม่สอดคล้องกับพุทธประสงค์ และคัมภีร์เหล่านั้นก็ขัดแย้งกับเถรวาทอันหมดจดดี ด้วยเหตุนั้น ท่านจงแต่งคัมภีร์ปฏิบัติที่ถูกต้องเถิด”

๓๖. เมตตาทายมพุทวน ชนภูมิยัส
 สั่วสเสเต จ'ริยมคฺคคมคฺค'มคฺค
 ส'โสธนตถ'มิตี ปตฺถิตเถรอาส
 ปุเรสส'เมต'มิตี'กาสิ วิสุทฺธิมคฺค.

“สายธารแห่งวลาหก คือ เมตตาและกรุณาของท่านพร่างพรหมลงสู่ปฐพีคือปวงชน เพื่อชำระทางบรรลุลุบริยมรรคอันเลิศ ท่านได้ดำริว่า ‘เราจักยังความหวังที่พระ[สังฆपाल]เถระปรารภนี้ให้สำเร็จ’ ดังนั้นจึงประพันธ์คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค”

๓๗. วีรานุกมปสติโยชิตพุทธิมา ส
 โอคฺคยห คยห จ'ขิลฺลจกฺกา สตนฺตี
 สาริ สเขต'มนเปกฺขีย สารุกิ ส
 ยํกาสิ กํ ญฺฐ น โรจยเต พุํ โส.

“ท่านมีปัญญาร่วมกับวิริยะ กรุณา และสติ มิได้คำนึงความเหน็ดเหนื่อยของตนได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดและพระชินพจน์ แล้วรวบรวมสาระมาประพันธ์คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค คัมภีร์นั้นจะไม่ยังบัณฑิตชนไหนในโลกนี้ให้ปราโมทย์หรือ”

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๓๘ - ๔๑) กล่าวว่า เทวดาได้เนรมิตให้คัมภีร์วิสุทฺธิมรรคหายไป พระพุทโธสะจึงรจนาคัมภีร์นี้ขึ้นอีกสองครั้ง เมื่อรจนจบครั้งที่สามก็พบคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคสองฉบับแรก ครั้นนำมาเทียบเคียงก็พบว่าทั้งสามฉบับ

ตรงกันหมด คัมภีร์พุทธโฆสูปัตติ (ฉบับพิมพ์หน้า ๑๘ - ๑๙) ได้กล่าวขยายความว่าท่าน
 รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคสามฉบับจบเพียงคืบเดียว แต่วิสุทธิมรรคนิทานกถาแสดงความเห็น
 ว่า ถ้าเทียบเวลาแต่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกาที่ใช้เวลา ๑ ปี คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่มีเนื้อหา
 น้อยกว่าเกือบครึ่ง คงต้องใช้เวลาประมาณห้าหรือหกเดือนจึงจะแต่งจบ

๓๘. วุตเตตถ ภาวปรมาว สภาวธมมา
 วตถุ จ ปิติสฺสเวทนียนิตาว
 ปุณฺณเณว สพฺพปฏฺฐิตินเยหิ เจโส
 ปุปฺผาภิปุสฺสพวณฺว วิราชเตยฺ.

“ท่านผู้แต่งได้กล่าวถึงสภาวธรรมพร้อมทั้งคำอธิบาย กล่าวถึง
 เรื่องเล่าที่ก่อให้เกิดปิติสฺส และคัมภีร์นี้บริบูรณ์ด้วยนัยแห่งการปฏิบัติ
 ทั้งปวง ดังนั้น จึงงดงามน่าทัศนาประดุจอุทยานที่บ้านสะพรั่งด้วย
 บุปผชาติ”

๓๙. ยํ ปสฺสียาน ปริกปปิย รตนสาร-
 คพฺภํ วิสุทฺธิมภียาตุมเปกฺขมานา
 ตํ สารมาทียิตฺตุมาสฺส ปยุตฺตยุตฺตา
 ทิสฺวา หิ นคฺขมรตนํ นนุ วชฺชเย น.

“ผู้ที่ต้องการบรรลุความหมดจด ได้พบคัมภีร์นี้แล้วดำริว่า
 เป็นห้องเก็บรัตนะสูงค่า จึงควรรีบชวนขวยหยิบฉวยสาระดังกล่าว
 แท้จริงแล้ว ใครเล่าพบรัตนะสูงค่าแล้วจะหลีกเลี่ยงไปหรือ ?”

๔๐. กนฺตา ปทาวลิหฺ ตนฺตินยานุสารา
 สาราติสารนยปนฺติปสิทฺธิสิทฺธา
 อตฺถา จ สนฺติ'นฺนุคฺมาย ตฺลายนานาย-
 โยเคน เมตถ หิ วินา ปฏิปตฺติ กา'ณฺณา

“ลำดับบทอันสละสลวยคล้อยตามนัยแห่งพระบาลี และเนื้อ-
ความที่แจ่มแจ้งชัดเจนด้วยนัยต่างๆ อันมีแก่นสารดุจตราขึงดัดสิน
ผิดถูกเพื่อการบรรลุสถานติสุขมีอยู่ในคัมภีร์นี้ แนวปฏิบัติอะไรอื่น
เว้นเสียจากวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้จะมียุอยู่หรือ ?”

๔๑. อาภาติ สตุถุ จตุราคมมชฌโคโย

อดเถ ปกาสยิห ภาณูว เนกทพเพ

เมธาวิปีติชนนัส วิธาน’เมต-

ตีตํ หิ ยาว กวิโคจรมสฺส ญาณ.

“คัมภีร์นี้ประกาศเนื้อความอยู่กลางนิกาย ๔ ของพระศาสดา
ย่อมรุ่งเรืองดุจทิวากราสดส่องให้เห็นวัตถุสิ่งของมากมายในโลกนี้
บทประพันธ์ของท่านนั้นก่อให้เกิดปีติโสมนัสแก่ปัญญาชน ดังนั้น
ปรีชาของท่านจึงล่งพยับขอบเขตอันเป็นวิสัยแห่งกวีโดยแท้”

นิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย

ส่วนขุททกนิกาย คือ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และคัมภีร์ขุททกปาฐะ

เป็นต้น

๔๒. ทิฏฺฐา จ ติกุชฺชติ’มสฺส วิสุทฺธิมคฺค-

สมปาทเนน สมุปาตตุตฺตสุธีปเทภิ

เตนสฺส พุทฺธวจนตฺถวิภาวนาย

ปพฺพตฺตสฺสตี วิทิตาคเมหิ.

“เหล่าพระเถระผู้ได้รับตำแหน่งบัณฑิตเห็นประจักษ์ปัญญอัน
เนียนแหลมของท่านด้วยการประพันธ์คัมภีร์นี้ ดังนั้น พระเถระ
ผู้แตกฉานปรีชาทั้งหลายจึงรู้เห็นศักยภาพที่โดดเด่นสามารถอธิบาย
เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์ของท่าน”

คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (งามรอบด้าน)

๔๓. ขุยาตัม กวีภีธิตัม ยสฺมาวเห
 เถรสฺส สุทฺธมฺติพุทฺธสิริวุหฺยสฺส
 โลกตฺถ'มาวิกตปตฺถน'มาทียาน
 สามญฺจ นินฺนหฺตเยน ชนฺนํมตฺเต.

๔๔. สมฺพุทฺธภาววิทีเตนิมิโน สมนฺต-
 ปาสาทิกาวุหฺวินยฺญจกฺกตา ปณฺเฑตา
 สุโรทีเตวิห ตยา วินยตฺถมฺพุทฺธา-
 มฺพุทฺธี ภาวนติ ชินนิตฺติปถาธิคฺนตฺวา.

“ท่านผู้มีชื่อเสียงเลื่องลือที่กวีควรได้รับ เข้าใจพุทธานิยาย
 ยอมรับคำอาราธนาเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกของพระเถระผู้มีปัญญา
 หมดจดชื่อว่า ‘พระพุทฺธสิริ’ และตนก็มีใจน้อมไปในประโยชน์ของชน
 ทั้งหลายจึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่า ‘สมันตปาสาทิกา’
 เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยแล้ว ประชาชนย่อมจะไม่สับสน ฉันทใด ผู้สับสน
 ข้อความในพระวินัยได้เข้าใจบัญญัติของพระชินเจ้าแล้วย่อมไม่สับสน
 ด้วยคัมภีร์นั้น ฉันทนั้น”

๔๕. ลงฺกา อลงฺกตฺติกตา มหามหฺนฺท-
 เถเรน ยา จ วินยฺญจกฺกตา ตํ
 กนฺตาย สีหพคฺติราย คิรายมานา
 อจฺจนตฺกนฺตพฺพลา มฺนโย ปฺราสุ.

“พระมหามหฺนฺทเถระได้นำคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยมาสู่ลังกา
 ประดุจกระทำอสังการ ภิกษุ[ชาวสิงหล]แต่ปางก่อนได้สาธยายด้วย
 ภาษาสิงหลอันน่ายินดี เป็นผู้ฟังพอใจมากยิ่งขึ้น”

๔๖. อณฺเฎา จ ปจฺจริ-กฺกุณฺธิสมณฺณิตาที
 ทีปํ ปทีปกรณํ วนยมฺหิ ยาสุํ
 สงฺคยฺห ตาส’มฺขิลตฺถนเย จ เถร-
 วาเท จ มุตฺตรตฺตานานิว เมกสฺสฺสฺเต.

๔๗. ตาเหว สีหพนฺธิรุตฺตฺยฺตํ จ ตนฺตี
 อาโรปิยาน รุจิรํ อถ วิตฺถตํ จ
 มคฺคํ สมาสฺนวเสน ยถา สมตฺต-
 โลเกน ยา ครุกฺตา กตฺมานนา’กา.

“อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น ชื่อว่า มหาปัจจรี และกฺกุณฺธิ เป็นต้น กระทำลังกาทวิปให้เปรียบดั่งประทีปส่องพระวินัย พระพุทโธสมาจารย์ได้รวบรวมเนื้อความ และนัยทุกอย่างของคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น [คือ มหาอรรถกถา มหาปัจจรี และกฺกุณฺธิ เป็นต้น] พร้อมด้วยความเห็นของพระเถระ [ที่เรียกว่า เถรวาท] ประดุจร้อยแก้วมุกดาไว้ในเส้นด้ายเส้นเดียวกัน ได้ปริวรรตถ้อยคำภาษาสิงหลจากอรรถกถาพระวินัยเหล่านั้นเป็นภาษาบาลีที่ไพเราะสละสลวย และย่อเนื้อความที่พิสดาร ได้ประพันธ์คัมภีร์สมันตปาสาทิกานั้นให้เป็นที่เคารพนับถือของชาวโลกทั้งมวล”

บางท่านตำหนิข้อความในสมันตปาสาทิกา^๘ (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๒) ที่กล่าวว่า “พระจันทร์กว้าง ๔๙ โยชน์ พระอาทิตย์กว้าง ๕๐ โยชน์” เป็นต้น ผู้แปลคิดว่าท่านผู้แต่งคงเขียนเรื่องนี้โดยปริวรรตมาจากคัมภีร์อรรถกถารุ่นก่อน คือ มหาปัจจรี หรือกฺกุณฺธิ ที่แต่งตามความเห็นของคนสมัยก่อนที่วิทยาศาสตร์ยังไม่ก้าวหน้า เนื่องจากข้อความดังกล่าวมิใช่หลักธรรมหรือวินัยที่จะทำให้เข้าใจและปฏิบัติผิดพลาด จึงไม่ใช่เรื่องสำคัญที่จะทำให้คุณค่าของคัมภีร์นี้ลดน้อยลง

^๘ วิ.มหา.อ. ๑/๑๒๒

๔๘. สุตฺตฺถนฺวาคถวโร จ วิสฺสุทฺถเถร-
 วาที วิสฺสุทฺถวินยาคมปฺชชธฺมมา
 สุตฺถํ กรีสฺส น ยถเณติ ตทณฺณวาทา
 อิจฺจาที'มาวิกิริยา'สี นิทาน'เมตถ.

“นิทานกถา (คำเริ่มต้น) ในสมันตปาสาทิกานี้แสดงข้อความ
 เป็นต้นว่า พระเถระทั้งหลายผู้อยู่ในนิกายเถรวาทอันหมดจด ผู้
 สืบทอดมาจากวงศ์อันหมดจด[ของพระมหากัสสปะ เป็นต้น] ทรง
 พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมอันหมดจด ได้รักษาพระศาสนา
 ให้หมดจด โดยวาทะอื่นจากเถรวาทนั้นไม่อาจแทรกซึมได้”

คำว่า ถวโร ในบาทที่ ๑ เป็นคำไวพจน์ของ เถร ท่านใช้คำนี้เพื่อให้ตรงกับ
 คณะจันทร์ โดยเหตุที่สันสกฤตมีรูปว่า สฤวโร (มีอายุ, แก่เฒ่า, เสถียร, มั่นคง) ดังนั้น
 ในบาลีจึงนิยมใช้เป็น เถร แต่ในฉันทลักษณ์บางแห่งก็ใช้เป็น ถวโร บ้างเพื่อรักษาคณะจันทร์
 ดังข้อความว่า

ตสฺมิณฺจ สมเย ตตฺถ นายกตถวโรปโย
 สนนฺิปตีสฺส พหโว นานา ชนา จ ชาตียา.^๔

“ในเวลานั้น ภิกษุทั้งหลายมีนายกเถระ (เจ้าอาวาส) เป็นต้นและ
 ประชาชนจำนวนมากที่มีชาติต่างๆ กันได้มาชุมนุมกันในสถานที่นั้น”

๔๙. ยสฺมี มนุญฺญปทปฺนติ สฺภา สฺโพธา
 อตฺถา จ ปิตฺติสมวิมุหฺยตาทิภาวี
 จิตฺรา วิจิตฺตรมติชา กวิจิตฺตหฺสา
 ตสฺมา รสายติ ตทตฺถนฺุสارينํ ย.

“ลำดับบทที่งามสละสลวยเข้าใจง่ายมีอยู่ในนิทานกถาของคัมภีร์

^๔ มหาวิสุทธิธารามิกเถรูปัตติทีปนี คาทา ๑๗๓

สมันตปาสาทิกานี้ และมีเนื้อความที่ก่อให้เกิดปีติ ศานติ และความ
อัศจรรย์เป็นต้น อันวิจิตรเพราะเกิดจากปัญญอันวิจิตร และยังจิต
ของกวีให้หรรษา ดังนั้น นิทานกถาดังกล่าวจึงก่อให้เกิดอรรถรสแก่
ผู้ศึกษาเนื้อความของคัมภีร์นั้น”

๕๐. อัจจนตสาครนิภา วิวิธา นยตถา

สนฺเตตถ ยา’สุ วินยฺญจกถา ปุราณ

ตาสํ ยถาภิมตปนฺติ สุตฺนํติกตํ

กิญฺหิสฺส กิญฺจิ พลวீร ปฏฺิจจ กาทู.

“นัยและเนื้อความอันมากมายตั้งสาครอันไพศาลยิ่ง มีอยู่ใน
คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยฉบับก่อน [คือมหาอรรถกถาเป็นต้น] การ
ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นให้เป็นภาษาบาลีที่ตรงตามลำดับ
ที่ต้องการ จะมีได้โดยอาศัยกำลังและความบากบั่นเพียงเล็กน้อย
อย่างไร”

คำว่า ยาสุ ตัดบทเป็น ยา + อาสุ ลปนิกคหิตเพอรัจฉาขณะนั้นท์ ส่วนคำว่า
พลวீร มีศัพท์เดิมมาจาก พลวี่ ลปนิกคหิตเพอรัจฉาขณะนั้นท์เช่นเดียวกัน

๕๑. อุกฺโขคฺมฺสฺส กรุณฺหาปหิตํ ปฏฺิจจ

ปณฺณาสหายสฺสิตํ พลวํ จ ทพฺหํ

ลทฺธาว ยา นิขิลโลกมฺนุญฺญตฺตา

เมธาวิณฺฺนุสฺสกา ววิราชเต ส.

“คัมภีร์สมันตปาสาทิกานันเป็นที่เจริญใจของชาวโลกทั้งปวง
สำเร็จลุล่วงโดยอาศัยวิริยะที่บากบั่นมั่นคงของท่านผู้มีกรุณากระตุ้น
เตือน มีปรีชาเป็นสหาย คัมภีร์นั้นประดุจเข้าถึงวินัยสภาทุกแห่ง
งามเลิศอยู่”

๕๒. วิณญฺญิ ยา วินยสาครปารติณฺเณ
 สมภาวิตา สุตรณายติ สีฆวหา
 อิจจาภิมานิตคฺคณา'ชฺช รราช ยา
 กิ ยํ ถิรํ ลหุ วินสฺสติ ทุปฺปสยหํ.

“คัมภีร์สมันตปาสาทิกาได้ได้รับชมเชยจากผู้รู้ที่เปรียบเสมือน
 สำเภาแล่นเร็วในการข้ามฝั่งสาครแห่งพระวินัย คัมภีร์นั้นที่บันทึก
 ยกย่องคุณูปการอย่างนี้ย่อมรุ่งโรจน์ตราบจนถึงทุกวันนี้ สิ่งใดมั่นคง
 พังลงได้ยาก สิ่งนั้นจะวิบัติโดยพลันกระนั้นหรือ”

คำว่า รราช ประกอบรูปศัพท์มาจาก รนฺช ธาตุ <ราเค = ย่อม> + อ ปโรกขา-
 วิภัตติ โดยประกอบรูปศัพท์เหมือนกับ พภาส และ พภูว ดังที่กล่าวมาแล้ว

คัมภีร์อรรถกถาสิงหลฉบับก่อนสาบสูญไป

๕๓. ยา พยาปิณี'ขิลนยสฺส สุโพธิณี จ
 โสตุภิ เสวิตสทาตณมฺมรํคํ
 กตฺวาน โลกปหิเต สคฺคเณ ทนฺตํ
 จาตุติ นฏฺฐมฺปคานฺนจกฺกา ปุราณา.

“คัมภีร์อรรถกถาฉบับก่อนสาบสูญไปเหมือนให้โอกาสว่า ขอ
 คัมภีร์สมันตปาสาทิกาที่เข้าใจง่ายครอบคลุมนัยทั้งหมด ทรงคุณ-
 ูปการของตนแผ่ไปในโลก จงประกอบใช้ในงานเสวนาธรรมแก่ผู้
 ศึกษาดำรงอยู่เสมอ”

การตั้งปณิธานในการประพันธ์อรรถกถา

๕๔. ชนาภิสตุตฺตาย ทยาย โจทิโต

วิเศษฺ ขะทํ วินยมฺหิ สาธุํ
 อถาคมานญฺจกถาวิธานเน
 ฐุํ ทธาตุํ ภิมุขาสฺ สิ สฺสู.

“ท่านผู้มีปัญญาดี ได้รับกระตุนเตือนด้วยกรุณาที่ผูกพันใน
 มหาชน เมื่อกำจัดความลำบากของสาธุชนในพระวินัยแล้ว ต่อมาจึง
 มุ่งหน้ารับภาระในการประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรตันตปิฎก”

คำว่า อถาคมานญฺจกถาวิธานเน ตัดบทเป็น อถ + อาคมานํ + อญฺจกถาวิธานเน
 คำว่า ทธาตุํ ภิมุขาสฺ ตัดบทเป็น ทธาตุํ + ภิมุโข + อาสิ

คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี (งามด้วยมงคลดี)

๕๕. ปทุมวํ พุลลภินตํ สุภาณูภํ
 ลทฺธานํ พุลล์ติสยาสิ เจตนา
 ทาจาทีนาเคน ธิรคฺคธัมมา
 ยา ปตฺถิตารพฺภ ตทตฺถสิขุณฺเน.

“พระเถระผู้มีปัญญอันประเสริฐมั่นคงชื่อว่า ‘ทาสฺวานาคะ’ ได้
 ปรรณาคัมภีร์อรรถกถาที่ขนิทายไต่ ความตั้งใจยิ่งในความสำเร็จ
 แห่งประโยชน์นั้นได้มีแล้ว[แก่พระพุทธโฆสจารย์]โดยปรารภคัมภีร์
 อรรถกถาที่ขนิทายนั้น ประดุจบัวหลวงที่จวนจะบานได้แย้มบานแล้ว
 เพราะต้องแสงอาทิตย์”

๕๖. ทีฆาคมตฺเตสุ สพุทฺธิวิกฺกม-
 มาคมม สาราธิกมา สุขุมก-
 นามานุกนฺตาว วิลาสินีติ ยา
 สวณฺณนา โลกहितาย สมฺภาวี.

“คัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี เพราะเป็นเหตุให้ผู้ฟัง
ได้รับสาระ อาศัยศักยภาพแห่งปัญญาของตนในเนื้อความ [คือ
อรรถกถา]ของทีฆนิกาย ได้บังเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก”

๕๗. คมภีรเมธาวิสยาคมมहिปี

อารพฺภ พุทฺธิสฺส สุนิมมลิกตํ

วิญญาตพุทฺธาภิมตา พหุ ชนา

อณฺฏตถสาธา มหตํ หิ พุทฺธิโย.

“มหาชนเข้าใจพุทธานิบายในทีฆนิกายอันเป็นวิสัยแห่งญาณอัน
ละเอียดโดยอาศัยความเชี่ยวชาญที่หมดจดยิ่งของท่าน ดังจะเห็นได้
ว่า ปัญญาของท่านผู้ประเสริฐทั้งหลายย่อมให้สำเร็จประโยชน์แก่
ผู้อื่น”

๕๘. สา'นีตวิทฺวาภุขิมนา มนายิตา

กนฺตาคเม ธมฺมสกายเต สทา

เตเนว มณฺเฑ'ห ติโรกตา ตยา

กึ สึมค'ณฺฏตฺร ปถ'ณฺฏคามิกา.

“คัมภีร์สุมังคลวิลาสินีนั้นตั้งดูดวงตาและดวงใจ เปรียบตั้ง
หุทัยของปราชญ์ทั้งหลาย เป็นเช่นกับธรรมสภาในทีฆนิกายอัน
น่าชื่นชมอยู่เสมอ ด้วยเหตุนั้น คัมภีร์มหาอรรถกถาอื่นในโลกนี้จึง
เหมือนถูกคัมภีร์นั้นลบเลือนไป ผู้หลีกเลี่ยงทางลัดแล้วไปสู่ทางไกล
อื่นจะมีได้อย่างไร”

คำว่า มนายิตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก มน ศัพท์ + आय ปัจจัยในความหมาย
ว่า ประพฤติ + ต ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ประพฤติตั้งจิต” คือ เปรียบตั้งจิต

คำว่า ธมฺมสกายเต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ธมฺมสภา ศัพท์ + आय ปัจจัย

ในความหมายว่า ประพฤติ + เต วิภัตติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ประพฤติตั้งธรรมสภา” คือ เปรียบตั้งธรรมสภา

ปัจจัยคือ อาย ในบททั้งสอง ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๕) ว่า อาย นามโต กตตุปมานาทาจาเร (ลง อาย ปัจจัยท้ายบทนามซึ่งเป็นคำเปรียบของกัตตาในความหมายว่า ประพฤติ) เช่น

- ปพฺพตํยติ = ปพฺพโต อิว อจฺจติ (ประพฤติตั้งภูเข)

๕๘. ปตฺวา มหฺนตา'มฺพร'มฺพุโท ยถา
โลกตฺถสํวปี มหาสยํ มติ
ตสฺมา'สฺส สิทธํธมฺมกถาปรมฺปรา
พุทฺธิปทานาย'หุํ นว นว.

“เมฆฝนอาศัยท้องฟ้าอันไพศาลแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์แก่ชาวโลก ฉันใด แม้ปัญญาที่อาศัยผู้มีอภัยอาศัยอันยิ่งใหญ่ย่อมให้สำเร็จประโยชน์แก่ชาวโลก ฉันนั้น ด้วยเหตุดังกล่าว คัมภีร์อรรถกถาใหม่ๆ ต่อมาของท่านจึงบังเกิดขึ้นเพื่อเพิ่มพูนปัญญา”

คำว่า มหฺนตา'มฺพร'มฺพุโท ตัดบทเป็น มหฺนตํ + อมฺพรํ + อมฺพุโท

คำว่า พุทฺธิปทานาย'หุํ ตัดบทเป็น พุทฺธิปทานาย + อหุํ (หุ ธาตุ <สตฺตํ = มี, เป็น> + อุ วิภัตติ)

คัมภีร์ปัญจสุทนี (แสดงกิเลสทำให้เน้นซ้ำ)

๖๐. พุทฺธาทิมิตฺตํ ถิรเสฏฺฐ'มฺพุทิสํ
สํวณฺณา จาสิ ปปัญจสุทนี
สพฺพตฺถสฺสเร ชินมชฺฌิมาคเม
ลหฺวาน ปิตี สุขนา สเมนฺตฺติ.

“และคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า ‘ปัญจสุทนี’ บังเกิดขึ้นปรารภ
พระเถระผู้ประเสริฐชื่อ ‘พระพุทฺธมิตตะ’ ด้วยความปรารภว่า
‘กัลยาณชนจงได้รับสาระแห่งเนื้อความทั้งหมดในมัชฌิมนิกายของ
พระชินเจ้า ประสบความเอิบอímใจเกิด’”

คัมภีร์สารัตถปกาสินี (แสดงเนื้อความอันเป็นสาระ)

๖๑. อุปฺปชฺชิ สารตฺถปกาสินีติ ยา
สา โชติปาลสฺส ยถาภิลาสิตํ
โลกํ ยถานามิกสารทึปนา
อาภาสิ สมฺมาปฏฺิปปนฺนปฺนถา.

“คัมภีร์อรรถกถาชื่อ ‘สารัตถปกาสินี’ ได้บังเกิดขึ้นแล้ว แสดง
สาระแก่ชาวโลกตามสมญานามตามที่พระโชติปาละปรารภว่า ชี้นะ
แนวทางแห่งสัมมาปฏิบัติดังดงามแล้ว”

คัมภีร์มโนรทปุรณี (ยังมโนรทให้เต็ม)

๖๒. สมฺปฺปรี กาทุสฺ มโนรทโย ยยา
องฺคฺตฺตรนฺตาคมมฺตฺถวณฺณนา
ตฺนฺนามเญยฺยํ สุชนํ จ ชีวํ
โส โชติปาลํ จ ปสฺตถธีติม.

๖๓. อุทฺทิสฺส ยํกาสิ ปวีณตํ กรํ
พุทฺธาทิสฺเสพฺยสมฺมคฺคทสฺสเน
สทฺธมฺมปฺปฺพาน วนายิตาสิ सा
วิทฺวาลิสงฺขมฺสฺส สทาวคาหนา.

“ปณิธานเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาของนิกาย ๔ มีอังคุตตร-
นิกายอยู่ท้ายสำเร็จสมประสงค์ด้วยคัมภีร์อรรถกถาที่มีนามเช่นนั้น
[คือ มโนรธปุรณี (คัมภีร์ที่ยังมโนรธให้เต็ม)] ซึ่งทำให้เข้าใจการ
แสดงแนวทางที่ดั่งถามอันพระพุทธเจ้าเป็นต้นพึงช่องเสพ ปรากรม
อุบาสกผู้เป็นสัตบุรุษนามว่า ชีวกะและพระโชติपालเถระ ผู้มีปัญญา
น่าชมเชย คัมภีร์อรรถกถานั้นประคจอุทธานแห่งพระสังฆธรรมที่
หมู่ภมรคือวิญญูชนช่องเสพอยู่เสมอ”

คัมภีร์อัญญาสาลินี (ยังเนื้อความให้งาม)

และ

สัมโมหวิโนทนี (บรรเทาความสงสัย)

๖๔. เยนตตลหุธิ ปชหนตุ สารโว
ทุพโพธมเม จ สภาวทีปเน
พชณนตุ อิจจาสิ'ภิธมฺมสาครโร
ตตถาวตารํ สุกเรน สารินี.

๖๕. เมธาวิลาสา'สส'หุจฺญาสาลินี
กนฺตา จ สัมโมหวิโนทนีติ ยา
ตา พุทฺธโฆโสติ สตุลฺยนาวิก-
มาคมฺม ชาตา สุขนตฺถสารินี.

“สาครแห่งพระอภิธรรมได้มีแล้วโดยพุทธประสงค์ว่า ‘เหล่า-
สัตว์จงกำจัดความยึดมั่นในตัวตน และเข้าใจสภาวะธรรมอันรู้ได้ยาก’
คัมภีร์อัญญาสาลินีที่ทำให้หยั่งลงสู่สาครแห่งพระอภิธรรมนั้นโดยง่าย
และคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีที่น่ายินดี ได้มีแล้วด้วยความงามวิลาสแห่ง

ปรีชาของท่าน คัมภีร์อรรถกถาทั้งสองฉบับนั้นยังประโยชน์ให้สำเร็จ
แก้สาธุชนโดยอาศัยภิกษุผู้มีนามเหมือนกันว่า พระพุทธโฆสะ”

คัมภีร์อรรถกถาปัจจุกรณ์ (๕ คัมภีร์)

๖๖. อณฺเฎา จ ปณฺจญฺจกถาภิธมฺมเช

ภาเว นิธายะเตถ ยถาสสุ สุตฺตฺรา

คัมภีร์มตฺเตสฺส ปวิทุพฺพุติ

สมฺปาทนี สตุฏฺตุลตฺตทีปนี.

“คัมภีร์อรรถกถาปัจจุกรณ์อื่นได้รวบรวมเนื้อความที่ปรากฏ
ในพระอภิธรรมโดยทำให้เข้าใจง่าย ยังปัญญาแทงตลอดอรรถอัน
ลุ่มลึกให้สำเร็จ ประกาศพระสัพพัญญุตญาณของพระศาสดา ได้มี
แล้ว”

คำว่า สตุฏฺตุลตฺตทีปนี ตัดบทเป็น สตุฏฺ + อตุลตฺตทีปนี คำนี้แปลตามศัพท์
ว่า “ประกาศความเป็นผู้ไม่มีผู้เปรียบปานของพระศาสดา” คำว่า อตุลตฺต (ความเป็นผู้
ไม่มีผู้เปรียบปาน) ก็คือพระสัพพัญญุตญาณที่มีเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น

คัมภีร์กัณฑาวิตรณี (ทำให้ล่งพ้นความสงสัย)

๖๗. โสณาวุหเถรสฺส ปฏฺิจจ ยาจนํ

ตา ยาย กงฺขา วิตรนฺติ ภิกฺขโว

ยา ปาติโมกฺขมฺหิ ตทฺทวยา วุหํ

สวณฺณนํ กาสี ส อิมํ วโร.

“ท่านผู้เป็นจอมปราชญ์ ได้อาศัยคำอาราธนาของพระเถระชื่อ

‘โสณะ’ จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาปาติโมกข์ที่มีชื่ออันคล้องตาม
เนื้อความว่า ทำให้ภิกษุล่วงพ้นความสงสัยในปาติโมกข์”

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

๖๘. สมตตโลกภูจวิภาวิธมชนา
กเตมินา ธมฺมปทสฺส วณฺณนา
ถิรํ สมฺพุทฺทิสฺส กุมารกสฺสปี
สํ มนํ ปิตฺติผลฺลิตํ ยยา.

“ท่านปรารภพระกุมารกัสสปะได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท
อันเป็นที่ชื่นชมของวิญญูชนผู้อยู่ในโลกทั้งปวง ทำจิตของสาธุชนให้
เบิกบานด้วยปิตติปราโมทย์”

คำว่า กเตมินา ตัดบทเป็น กตา + อิมินา

คัมภีร์ปรมัตถโชติกา (แสดงปรมัตถ์) และ อรรถกถาชาดก

๖๙. อณฺเวยสฺส ยา สุตฺตนิปาต-ขุทฺทก-
ปาจตุททาตา ปรมตฺถโชติกา
สํวณฺณนา ชาตกตณฺฑิมณฺฑนา
ตา โหนติ โลกสฺส หิตปฺปทีปินี.

“ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาอื่นคือปรมัตถโชติกา ที่อธิบาย
เนื้อความของคัมภีร์สุตตนิบาตกับขุททกปาฐะ และอรรถกถาชาดก
ที่เป็นเครื่องประดับพระบาลีชาดก คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นอำนวย
ประโยชน์แก่อุฏฐกแก่ชาวโลก”

คุณูปการของพระพุทธโฆสอาจารย์

๗๐. นิสเสสโลกมहि ปจารณิจฉา
 ลงภาคตาน'ฏฺจกถาน'มทุธา
 ยา เถรวาทิน'มปุริ พุทุธ-
 โฆสคฺคเถรสฺส ปภาวลทุธา.

“ความปรารถนาของภิกษุทั้งหลายเถรวาทที่ต้องการจะเผยแพร่
 คัมภีร์อรรถถาฉบับเก่า[มีมหาอรรถถาเป็นต้น]ที่มีในลังกา ได้ศกย-
 ภาพของพระพุทธโฆสเถระผู้ประเสริฐ จึงสัมฤทธิ์ผลในโลกทั้งปวง
 โดยแท้”

คำว่า ลงภาคตาน'ฏฺจกถาน'มทุธา ตัดบทเป็น ลงภาคตาน + อฏฺจกถาน +
 อทุธา

๗๑. ภทฺท'ส นามํ จ คุณา มนุญฺญา
 สมคฺคคามีนุกโรนฺติ เตสํ
 สสงฺกสุรา หิ สทาตนา เย
 โลกํ ปโมทํ จ กรํ จรณฺติ.

“สมัญญานามอันดีงามกับคุณูปการที่ตรึงใจของท่าน แฝไป
 ทุกหนแห่ง เปรียบดังดวงศศิธรกับดวงสุริย์โคจรอยู่เป็นนิตย์นิรันดร์
 ก่อความเกษมศานต์แก่ชาวโลกฉะนั้น”

๗๒. สุพุทุธโฆสสฺส วิภาวิสฺสติ-
 ปพฺยตฺติ'มารพฺภ ถิราสภสฺส
 สมคฺคโลโก หิ สุเถรวาทะ
 มานํ ปวทุเตสฺสิ อนนฺยชาตํ.

“เหตุที่เป็นดังนี้ เพราะชาวโลกทั้งปวงทำความนับถือที่มีได้มี
ในนิกายอื่นให้เพิ่มพูนในนิกายเถรวาทอันดีงาม โดยอาศัยการที่
พระเถระผู้ประเสริฐมีกิตติศัพท์ดังพระพุทธองค์ได้ประกาศศักยภาพ
ของปราชญ์”

๗๓. พุทฺโธติ นามํ ภูวนมฺหิ ยาว
สุพุทฺธโฆสสฺส สฺยิยา น กิณฺหิ
ลทฺธา หิ สาธฺฐภิ มโหปการา
มหคฺชวิตตานิว ตํสกาสา.

“พระนามว่าพระพุทธเจ้ามีอยู่ในโลกตราบไต่ นามของพระพุทธ-
โฆสจารย์จะไม่คงอยู่ตราบนั้นหรือ แท้จริงแล้วสาธุชนทั้งหลายได้รับ
คุณูปการอันใหญ่หลวงจากท่าน เหมือนดังได้รับทรัพย์อันล้ำค่า”

คำว่า ตํสกาสา แปลตามศัพท์ว่า “จากสำนักของท่าน” โดย สกาส ศัพท์เป็น
คำไวพจน์ของ สนฺติก ศัพท์ แปลว่า “สำนัก, ที่ใกล้”

๗๔. ขีเยถ วณฺโณ น สมฺพุทฺธโณปิ
นฺนวุสฺส เนกา หิ คฺคฺคา อนนฺตา
โก นฺพุทฺธเรยฺยา’ขิลสาครโรเท
ตถาปิ มณฺณนฺตุ สุธี สทา เต.

“คุณูปการของท่านแม้จะนำมาแสดงก็ไม่หมดสิ้น เพราะท่านมี
คุณมากเป็นอนเนกอนันต์โดยแท้ ใครเล่าจะวัดน้ำในมหาสมุทรทั้งสิ้น
ได้ กระนั้นก็ตาม ผู้รู้จรรำลึกถึงคุณความดีเหล่านั้นอยู่เสมอเถิด”

คำว่า นฺพุทฺธเรยฺยา’ขิลสาครโรเท ตັตบพเป็น นุ + อุทฺธเรยฺย + อซิลสาคร +

อุท ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อุทก แปลว่า “น้ำ” ในภาษาบาลีมีคำบางศัพท์ที่ตัด
พยางค์หน้าและหลังออก ก็มีความหมายเหมือนเดิม เช่น

- อุทก = อุท = ทก = ก (น้ำ)
- อคฺคินิ = อคฺติ = คินิ (ไฟ)

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบูรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้องก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ดังนั้น การแปลและอธิบายคัมภีร์สำคัญทางศาสนาจึงเป็นศาสนกิจที่สำคัญมาก ทางวัดท่ามะโอได้ดำเนินการแปลคัมภีร์ครบ ๙ เล่มมี เนติปริกฤษเป็นต้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ - ๒๕๕๔ บัดนี้ จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์อีก ๑๒ เล่ม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔ - ๒๕๖๐

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา

- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อสร้างศาสนทายาทที่เพียบพร้อมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นผู้สืบทอดพระศาสนาสืบไป

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่ และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม ได้ร่วมกันดำเนินงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีคณะกรรมการ ดังนี้ :-

คณะกรรมการแปล

- พระคันธสาราภิวังศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจารย์, อภิวิงษะ, พธ.ด.)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตโต (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ.๕)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญถนอม นพโสภณ (ป.ธ.๗)

คณะกรรมการฝ่ายอุปถัมภ์

- คุณหญิงจินตนา ตันติเวชกุล	- ศ. พญ.ธัญญารัตน์ วีรพรเลิศรัฐ
- พ.อ. นพ.อนุศิษฐ์ พรหมมาตย์	- คุณอมเรศ ศิลาอ่อน
- รศ. ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ	- ผศ.มยุรี เจริญ
- คุณอุดมพร สิริสุทธิ	- คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร
- คุณช่อพิภพ โอสธานุเคราะห์	- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์	- คุณสุภาภรณ์ ภูมิสวัสดิ์
- คุณวัชรวิทย์ พันธุ์ภูมิกร	- คุณสมจิตร ธาราอริยกุล
- คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์	- คุณสิริเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ทำให้สัทธรรมปฏิรูปเสื่อมสูญไป
- ได้มรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- ได้ศาสนทายาทที่เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญในการแปลและอธิบายในโครงการ ๑๒ คัมภีร์ คือ

๑. พาลาวตาร เป็นตำราเรียนบาลีใหญ่ที่เข้าใจได้ง่ายและไม่พิสดารมากนัก มี ๑๒๖ หน้า
๒. กังขาวิตรณี คัมภีร์อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของภิกษุและภิกษุณี มี ๔๑๔ หน้า
๓. สัมโมหวิโนทนี คัมภีร์อธิบายวิมังกค์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๒ หน้า
๔. ปัญจปรกณ คัมภีร์อธิบายกถาวัตถุ เป็นต้น ๕ คัมภีร์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๖ หน้า

๕. ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๖ และแนวทางในการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ นับเข้าในพระสูตรตันตปิฎกสาวกภาษิต มี ๔๕๔ หน้า

๖. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๑) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๑ หน้า

๗. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๒) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๓๗๖ หน้า

๘. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา มี ๔๐๒ หน้า

๙. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑) มี ๔๑๓ หน้า

๑๐. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒) มี ๔๐๓ หน้า

๑๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑) มี ๕๑๕ หน้า

๑๒. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒) มี ๕๙๑ หน้า

วจนารมโก

๑. สิทธิ สัม สมารุทธิ ชินจกั จิร จาตุ	นโม พุทธาย สาทร อิทธิ ผีต สุนิมมล.
๒. วิสุทธิทายกั พุทธิ วิสุทธิปาปกั ธมม	มคฺคามคฺคสฺส โกวิท นเม สงฺฆ วิสุทธิข.
๓. พุทธโฆสสมณเณ วิสุทธิมคฺโค วิสุทธิ-	พุทฺธกปฺปยสฺสสินา กามานํ สุทธิยา กโต.
๔. สุตตฺตมมภิธมฺมจ อุปการาย โส สตุฏ-	สุญฺจุ โอคยฺห วตฺตติ วาณียา สารเมสิน.
๕. กามฉสฺส ปรีวตฺตา ตถาปฺยารุณิกานํ เต	ปฺรตเนหิ สงฺขตา น โตเสนฺติ ยถิจฺฉิต.
๖. เตนายํภินฺวา พฺยาขยา ภูิกาทิมวลมฺพิตฺวา โปราณาเจรวาทมฺปิ	สินฺสารถฺสฺสทฺธิ มรฺมมนิสฺสยมฺปิ จ อหาเปนฺตี สมฺพุทฺธิ.
๗. กโต เม ตรฺปนฺตึนํ หิตฺสึนํ หิตฺตฺถาย	กฺลปฺตฺตาน นิสฺสโย สาสนสฺส จ วุทธิยา.
๘. กลฺลํ วา ยทิวา'กลฺลํ อนุปฺญาปทาตา'ย	วิภชฺช ปสฺสตํ สตํ เหหิติ หิตฺมาวห.

คณธสาราภิวโส

พจนานุกรม

[๑] ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ขอคัมภีร์ที่ปรารถนาไว้ดีจงสำเร็จโดยพลัน
ขอพระพุทธศาสนาจงบริบูรณ์แพร่หลายไฉไลทุกหน ดั่งดวงอาทิตย์ส่องแสงทั่วทุกทิศ

[๒] ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประทานความหมดจด ผู้ชำนาญทางถูกและทางผิด
พระธรรมที่ทำให้บรรลุมรรคผล และพระสงฆ์ผู้เกิดจากความหมดจด

[๓] พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือดุจพระพุทธเจ้า ได้
ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้เพื่อความหมดจดของผู้ต้องการ

[๔] คัมภีร์นั้นยังลงสู่พระสูตรตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูล
แก่ผู้แสวงหาแก่นสารของพระพุทธพจน์

[๕] แม้คัมภีร์แปลของคัมภีร์นั้น ผู้รู้ในกาลก่อนได้ประพันธ์ไว้ แต่คัมภีร์เหล่านั้น
ไม่อาจทำให้คนในปัจจุบันพอใจได้ตามต้องการ

[๖] ดังนั้น คัมภีร์อธิบายความฉบับใหม่นี้ อันแสดงเนื้อความที่มีแก่นสารซึ่งยังไม่
กระจ่างชัดเจน จึงปรากฏขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นต้นและตำราที่สืบต่อมา ไม่ละ
ความเห็นของบูรพาจารย์อีกด้วย

[๗] ข้าพเจ้าได้แต่งคัมภีร์อันเป็นที่อาศัยของกุลบุตรผู้เปรียบดั่งต้นไม้เล็ก เพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์และเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา

[๘] เมื่อสัตบุรุษจำแนกความผิดถูกแล้วพิจารณาดู คัมภีร์แปลที่ให้ความรู้อัน
เหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

พระคันธสาราภิงค์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ใช้ฉบับมหาจุฬายะราชวิทยาลัยทั้งหมดโดยอ้างอิงเล่ม/ข้อ/หน้าของพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เพื่อให้ผู้อ่านสามารถสืบค้นจากฉบับแปลไทยได้ ส่วนไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภษยะ อังง อธิบายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาดันตระเป็นต้นอ้างอิงปริเฉท/สูตร อนึ่ง อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในหนังสือเล่มนี้ใช้ตามสัญลักษณ์อักษรย่อฉบับล่าสุดซึ่งบัญญัติไว้ในหลักสูตรมหัณทิตและคุชฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก

(พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา = เล่ม/ข้อ/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฎก มหาวิภังคปาฬิ
วิ.ภิกขุขุณี.	วินยปิฎก ภิกขุขุณีวิภังคปาฬิ
วิ.ม.	วินยปิฎก มหาวคคปาฬิ
วิ.จุ.	วินยปิฎก จุฬคคปาฬิ
วิ.ป.	วินยปิฎก ปริวารคคปาฬิ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลขุททคคปาฬิ
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคคปาฬิ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรคคปาฬิ

ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสปาไล
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาไล
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาไล
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺคปาไล
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺคปาไล
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺคปาไล
สํ.สพ.	สํยุตฺตนิกาย สพายตนวคฺคปาไล
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺคปาไล
องฺ.เอกก.	องฺคฺตฺตนิกาย เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคฺตฺตนิกาย ทุกนิปาตปาไล
องฺ.ติก.	องฺคฺตฺตนิกาย ติกนิปาตปาไล
องฺ.จตุกก.	องฺคฺตฺตนิกาย จตุกกนิปาตปาไล
องฺ.ปมฺจก.	องฺคฺตฺตนิกาย ปมฺจกนิปาตปาไล
องฺ.ฉกฺก.	องฺคฺตฺตนิกาย ฉกฺกนิปาตปาไล
องฺ.สตฺตก.	องฺคฺตฺตนิกาย สตฺตกนิปาตปาไล
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคฺตฺตนิกาย อฏฺฐกนิปาตปาไล
องฺ.นวก.	องฺคฺตฺตนิกาย นวกนิปาตปาไล
องฺ.ทสก.	องฺคฺตฺตนิกาย ทสกนิปาตปาไล
องฺ.เอกาทสก.	องฺคฺตฺตนิกาย เอกาทสกนิปาตปาไล
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจปาไล
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาไล
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทานปาไล
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาไล
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาไล
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาไล
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาไล

ขุ.เถร.	ขุทุททกนิกาย เถรคาถาปาติ
ขุ.เถรี.	ขุทุททกนิกาย เถรีคาถาปาติ
ขุ.ชา.	ขุทุททกนิกาย ชาตกปาติ
ขุ.ม.	ขุทุททกนิกาย มหานิทุเทศปาติ
ขุ.จุ.	ขุทุททกนิกาย จุพินิทุเทศปาติ
ขุ.ป.	ขุทุททกนิกาย ปฏีสัมภิตามคฺคปาติ
ขุ.อป.	ขุทุททกนิกาย อปทานปาติ
ขุ.พุทฺธ.	ขุทุททกนิกาย พุทฺธวํสปาติ
ขุ.จริยา.	ขุทุททกนิกาย จริยาปิฎกปาติ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณีปาติ
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภังคปาติ
อภิ.ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถาปาติ
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติปาติ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาตถุปาติ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาติ
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจานปาติ

ปกรณ์วิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ์
เปฏฺโง.	เปฏฺโงปเทสปกรณ์
มิลินฺท.	มิลินฺทปณฺหปกรณ์
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์
มหาवंส.	มหาवंสธารปกรณ์

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนตปาสาทิกา มหาวิภังคอฏฐกถา
วิ.ภิกขุณี.อ.	สมนตปาสาทิกา ภิกขุณีวิภังคอฏฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนตปาสาทิกา มหาวคคอฏฐกถา
วิ.จู.อ.	สมนตปาสาทิกา จูฬคคอฏฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนตปาสาทิกา ปริวารวคคอฏฐกถา

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลภุชนธวคคอฏฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคคอฏฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกาวคคอฏฐกถา
ม.มฺ.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทนี มุลปณฺณาสอฏฐกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทนี มชฺฌิมปณฺณาสอฏฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทนี อุปริปณฺณาสอฏฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สคาถาวคคอฏฐกถา
สํ.นิ.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี นิทานวคคอฏฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี ขนฺธวคคอฏฐกถา
สํ.สฟา.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สฟายตนวคคอฏฐกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี มหาวคคอฏฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย มโนรธปุรณี เอกกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ทุก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย มโนรธปุรณี ทุกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ติก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย มโนรธปุรณี ติกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.จตุกก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย มโนรธปุรณี จตุกกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ปญจก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย มโนรธปุรณี ปญจกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ฉก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย มโนรธปุรณี ฉกนิปาตอฏฐกถา

อง.สตตก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย มโนรทฺปฺรณี สตตกนิปาตอฏฺจกถา
อง.อฏฺจก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย มโนรทฺปฺรณี อฏฺจกนิปาตอฏฺจกถา
อง.นวก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย มโนรทฺปฺรณี นวกนิปาตอฏฺจกถา
อง.ทสก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย มโนรทฺปฺรณี ทสกนิปาตอฏฺจกถา
อง.เอกาทสก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย มโนรทฺปฺรณี เอกาทสกนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.ข.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา ขุทฺทกปาจอฏฺจกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺจกถา
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทฺทหานอฏฺจกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตกอฏฺจกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา สุตตนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถอฏฺจกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถอฏฺจกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาอฏฺจกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอฏฺจกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกอฏฺจกถา
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.จุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา จุฬนิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสิณี ปฏฺธิสมฺภิตามคฺคอฏฺจกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย วิสฺสุทฺตชนวิลาสิณี อปทานอฏฺจกถา
ขุ.พทุธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย มรฺตฺตวิลาสิณี พทุธวํสอฏฺจกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฎกอฏฺจกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภ.สง.อ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณี อฏฺฐสาสนีอฏฺจกถา
อภ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฎก วิภังค สมฺโมหวิโนทนีอฏฺจกถา

อภิ.ธ.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปณฺจปกรณ ธาตุกถาอฏฺฐกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปณฺจปกรณ ปุคฺคลปณฺตติอฏฺฐกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปณฺจปกรณ กถาวตฺถอฏฺฐกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฎก ปณฺจปกรณ ยมกอฏฺฐกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปณฺจปกรณ ปญฺจานอฏฺฐกถา

อรรถกถาปกรณ์วิเสส

มิลินท.อ.	มิลินทปณฺหอฏฺฐกถา
สงฺคห	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.วตาร	อภิธมฺมวตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมุจฺจย จตุภาณวารอฏฺฐกถา

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพฺพุติฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา
วิมติ.ฎีกา	วิมติวิโนทนีฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตฺรณีปฺรารณฎีกา
กงฺขา.อภิณฺวฎีกา	วินยตฺถมณฺชฺสา กงฺขาวิตฺรณีอภิณฺวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺฉยฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาปฺรารณฎีกา
ขุทฺท.อภิณฺวฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาอภิณฺวฎีกา
มูล.ฎีกา	มูลสิกฺขาปฺรารณฎีกา

ฎีกาพระสูตรตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สีลกฺขณฺวคฺคฎีกา
ที.สี.อภิวนฎีกา	ทีฆนิกาย สารุวิลาสินี สีลกฺขณฺวคฺคอภิวนฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
ที.ปา.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ปาฎิกวคฺคฎีกา
ม.มุ.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มุลปณฺณาสฎีกา
ม.ม.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มชฺฌิมปณฺณาสฎีกา
ม.อุ.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฎีกา
สํ.ส.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สคาถวคฺคฎีกา
สํ.นิ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี นิทานวคฺคฎีกา
สํ.ข.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ขนฺธวคฺคฎีกา
สํ.สพ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สพายตนวคฺคฎีกา
สํ.ม.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
อง.เอกก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย เอกกนิปาตฎีกา
อง.ทุก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ทุกนิปาตฎีกา
อง.ติก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ติกนิปาตฎีกา
อง.จตุกก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย จตุกกนิปาตฎีกา
อง.ปมฺจก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ปมฺจกนิปาตฎีกา
อง.ฉก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ฉกนิปาตฎีกา
อง.สตตก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย สตตกนิปาตฎีกา
อง.อฏฺฐก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตฎีกา
อง.นวก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย นวกนิปาตฎีกา
อง.ทสก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ทสกนิปาตฎีกา
อง.เอกาทสก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ธมฺมปทมหาฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทฎีกา

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคณีมูลฎีกา
อภิ.วิ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภังคมูลฎีกา
อภิ.ปญจ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณมูลฎีกา
อภิ.สง.อนุฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคณีนุฎีกา
อภิ.วิ.อนุฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภังคอนุฎีกา
อภิ.ปญจ.อนุฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณอนุฎีกา
ม.ฎีกา	มณิทีปฎีกา
มธ.ฎีกา	มธุสารถุทีปนีฎีกา

ฎีกาปกรณ์วิเสส

มิลินท.ฎีกา	มธุสารถุปกาสินี มิลินทปญฺหฎีกา
วิสุทธิ.มหาฎีกา	ปรมตถมถชฺฐสา วิสุทธิมคฺคมหาฎีกา
สงคห.ฎีกา	อภิธมฺมตถสงคหฎีกา
วิภาวินี	อภิธมฺมตถวิภาวินี
สงเขป.ฎีกา	สงเขปวณฺณนาฎีกา
มณิสาร.ฎีกา	มณิสารถมถชฺฐาฎีกา
สงคห.ทีปนี	อภิธมฺมตถสงคหทีปนี
วิภาวินี.โยชนา	อภิธมฺมตถวิภาวินีฎีกาอตฺถโยชนา
ปรมตถ.ฎีกา	ปรมตถทีปนี อภิธมฺมตถสงคหมหาฎีกา
ปริ.ฎีกา	ปริตตฎีกา
นม.ฎีกา	นมกการฎีกา

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจ.	กจายนพยาकरण

โมค.	โมคคัลลานพยาน
รูป.	ปทรูปสิทธิปกรณ์
นิตติ.ปท.	สททนิตติปกรณ์ ปทมาลา
นิตติ.ธาตุ.	สททนิตติปกรณ์ ธาตุมาลา
นิตติ.สุตต.	สททนิตติปกรณ์ สุตตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปทีปิกา
อภิธาน.ฎีกา	อภิธานปทีปิกาฎีกา
อภิธาน.สุจิ	อภิธานปทีปิกาสุจิ
นิรุตติ.	นิรุตติทีปนี
วุตโต.	วุตโตทยนุโทปกรณ์
สุโพธา.	สุโพธาลงการ
คนุถา.	คนุถาภรณ์
สทท.จินตา	สททตถเภทจินตา
สมุพณ.	สมุพณจินตา
สทท.ชาลินี	สททสารตถชาลินี

สารบัญ

คำนิยม	[๑]
สัมภาวนาพจน์	[๓]
คำอนุโมทนา	[๕]
คำนำคัมภีร์	[๘]
ประวัติพระพุทธโฆสจารย์	[๓๒]
คาถาสรูปประวัติพระพุทธโฆสจารย์	[๕๑]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์	[๘๙]
วจนารมภ	[๙๓]
พจนารมภ	[๙๔]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	[๙๕]
สารบัญ	[๑๐๔]

วิสุทธิมรรค

คำเริ่มต้นคัมภีร์	๑
คำอธิบายปจจก	๒
คำเริ่มเรื่อง	๓
คำปรารภของผู้รจนาคัมภีร์	๖
คำอธิบายทางแห่งความหมดจด	๑๓
คำอธิบายวิสัยนาโดยย่อ	๑๗
สิกขา ๓ เป็นต้นที่กล่าวถึงในธรรมเทศนา	๒๕

ปริเฉทที่ ๑

สือนิทเทศ

คำอธิบายศีล	๓๑
คำแสดงลักษณะเป็นต้นของศีล	๓๑
วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๑	๓๒
เจตนาศีลและเจตสิกศีล	๓๒
สังวรศีล	๓๒
อวิติกกมศีล	๓๔
วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๒	๓๔
ศีล โดยความหมาย	๓๔
วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๓	๓๘
ลักษณะของศีล	๓๘
อานิสงส์ของศีล	๔๒
วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๔	๔๒
อานิสงส์ของศีลอีกนัยหนึ่ง	๔๓
ประเภทของศีล	๔๗
วิสัยนาปัญหาข้อที่ ๕	๔๗
ศีล ๑ อย่าง	๔๗
ศีล ๒ อย่าง	๔๗
ศีล ๓ อย่าง	๔๘
ศีล ๔ อย่าง	๔๙
ศีล ๕ อย่าง	๕๐
คำอธิบายศีล ๑ อย่าง	๕๑
คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๑	๕๑

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๒	๕๓
คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๓	๖๐
คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๔	๖๐
คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๕	๖๒
คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๖	๖๓
คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๗	๖๔
คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๑	๖๕
คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๒	๖๖
คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๓	๖๗
คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๔	๖๘
คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๕	๖๙
คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๑	๗๐
คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๒	๗๒
คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๓	๗๓
คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๔	๗๔
ปาติโมกขสังวรศีล	๘๒
คำอธิบายอินทริยสังวรศีล	๑๐๑
คำอธิบายอาชีวีปาริสុทธิศีล	๑๐๙
คำอธิบายตามพระบาลี	๑๑๓
๑. กุหนนิตเทศ	๑๑๓
กุหนวัตตุคือการแสวงเสพปัจจัย	๑๑๔
กุหนวัตตุคือการพูดเลียบเคียง	๑๑๗
กุหนวัตตุคืออริยาบถ	๑๑๘
คำอธิบายศัพท์พระบาลี	๑๑๙
๒. ลปนานิตเทศ	๑๒๐

๓. เนมิติกตานิเทศ.....	๑๒๒
เรื่องภิกษุประจำตระกูล.....	๑๒๓
๔. นิปเปสิกตานิเทศ.....	๑๒๔
๕. นิเทศแสงหาลาภด้วยลาม.....	๑๒๖
คำอธิบายปัจจัยสันนิสสิตศีล	๑๒๙
คำอธิบายจีวร	๑๒๙
คำอธิบายบิณฑบาต	๑๓๒
คำอธิบายเสนาสนะ	๑๔๐
คำอธิบายคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร.....	๑๔๑
วิธีทำให้ปาริสุทธิศีล ๔ สำเร็จ	๑๔๘
ศรัทธาทำให้ปาติโมกขสังวรศีลสำเร็จ	๑๔๘
เรื่องพระเถระถูกโจรมัด	๑๔๙
สติทำให้อินทริยสังวรศีลสำเร็จ.....	๑๕๑
เรื่องพระวังคีสเถระ	๑๕๔
เรื่องพระจิตตคฤตเถระ	๑๕๕
เรื่องพระมหามิตตเถระ.....	๑๕๗
วิริยะทำให้อาชีวะปาริสุทธิศีลสำเร็จ	๑๕๘
เรื่องพระสารีบุตรเถระต้องอาพาธ.....	๑๖๒
ปัญญาทำให้ปัจจัยสันนิสสิตศีลสำเร็จ	๑๖๗
การบริโภค ๔ อย่าง	๑๖๘
สุทธิ ๔ อย่าง	๑๗๒
คำอธิบายศีล ๕ อย่าง : หมวดที่ ๑	๑๘๑
เรื่องพระมหาติสสเถระ	๑๘๙
เรื่องพระมหาสังฆรักขิตเถระ.....	๑๙๐
เรื่องพระกุกกุณพียปุตตติสสเถระ.....	๑๙๔

เรื่องพระมหาเถระรูปหนึ่ง.....	๑๙๕
คำอธิบายศีล ๕ อย่าง : หมวดที่ ๒	๑๙๘
ความเศร้าหมองและความฟุ้งเฟ้อของศีล	๒๐๖
วิสัยปัญหาข้อที่ ๖.....	๒๐๖
ความเศร้าหมองของศีล.....	๒๐๖
เมถุนสังโยค ๗.....	๒๐๗
วิสัยปัญหาข้อที่ ๗.....	๒๑๑
ความฟุ้งเฟ้อของศีล.....	๒๑๑
อัคคิขันโหมสูตร.....	๒๑๕
อานิสงส์ของศีลสมบัติ.....	๒๒๓

ปริจเฉทที่ ๒

ฐัตถกนิทเทศ

คำอธิบายฐัตถก	๒๒๗
ฐัตถก ๑๓ ประการ.....	๒๒๘
ข้อวินิจฉัยฐัตถก ๑๐ อย่าง.....	๒๒๙
ข้อวินิจฉัยโดยความหมาย[ของศัพท์].....	๒๒๙
บังสุกุลิกังคะ.....	๒๒๙
เตจีวริกังคะ.....	๒๓๑
ปิณฑปาติกังคะ.....	๒๓๑
สปทานจาริกังคะ.....	๒๓๓
เอกาสนิกังคะ.....	๒๓๔
ปัตตปิณฑิกังคะ.....	๒๓๔
ขลุปัจฉนัตติกังคะ.....	๒๓๕

อารัญญิกังคะ	๒๓๗
รูกขมุลิกังคะ	๒๓๗
อัปโภกาสิกังคะ และ โสธานีกังคะ	๒๓๘
ยถาสันถติกังคะ	๒๓๘
เนสัชชิกังคะ	๒๓๙
ความหมายของครุฑงค์	๒๓๙
ข้อวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น	๒๔๐
ข้อวินิจฉัยโดยการสมาทานและวิธีปฏิบัติ	๒๔๑
เรื่องปั๋งสุกุลิกังครุฑงค์	๒๔๓
การสมาทาน	๒๔๓
ผ้า ๒๓ ชนิด	๒๔๕
คำอธิบายผ้า ๒๓ ชนิด	๒๔๖
วิธีปฏิบัติ	๒๔๘
ประเภท	๒๔๙
การขาด	๒๕๐
อานิสงส์	๒๕๒
เรื่องเตจีวริกังครุฑงค์	๒๕๗
การสมาทาน	๒๕๗
วิธีปฏิบัติ	๒๕๘
ประเภท	๒๕๘
การขาด	๒๖๒
อานิสงส์	๒๖๒
เรื่องปัทมาติกังครุฑงค์	๒๖๓
การสมาทาน	๒๖๓
วิธีปฏิบัติ	๒๖๓

ประเภท	๒๖๕
การขาด	๒๖๖
อานิสงส์	๒๖๖
เรื่องสพทานจาริกังคธาตุวงศ์	๒๖๘
การสมาทาน	๒๖๘
วิธีปฏิบัติ	๒๖๘
ประเภท	๒๖๙
การขาด	๒๖๙
อานิสงส์	๒๗๐
เรื่องเอกาสนิกังคธาตุวงศ์	๒๗๑
การสมาทาน	๒๗๑
วิธีปฏิบัติ	๒๗๑
ประเภท	๒๗๒
การขาด	๒๗๒
อานิสงส์	๒๗๒
เรื่องปัตตปิณฑิกังคธาตุวงศ์	๒๗๕
การสมาทาน	๒๗๕
วิธีปฏิบัติ	๒๗๕
ประเภท	๒๗๖
การขาด	๒๗๗
อานิสงส์	๒๗๗
เรื่องขลุปัจจัยกัตติกัณฐวงศ์	๒๗๙
การสมาทาน	๒๗๙
วิธีปฏิบัติ	๒๘๑
ประเภท	๒๘๑

การขาด	๒๘๑
อานิสงส์	๒๘๒
เรื่องอารัญญิกังคฤตงค์	๒๘๓
การสมาทาน	๒๘๓
วิธีปฏิบัติ	๒๘๓
คำอธิบาย บ้าน	๒๘๓
คำอธิบาย บริเวณบ้าน	๒๘๓
คำอธิบาย ป่า	๒๘๔
ประเภท	๒๘๗
การขาด	๒๘๗
อานิสงส์	๒๘๗
เรื่องรุกรขมุลิกังคฤตงค์	๒๘๙
การสมาทาน	๒๘๙
วิธีปฏิบัติ	๒๙๐
ประเภท	๒๙๑
การขาด	๒๙๓
อานิสงส์	๒๙๓
เรื่องอัพโกกาสิกังคฤตงค์	๒๙๕
การสมาทาน	๒๙๕
วิธีปฏิบัติ	๒๙๖
ประเภท	๒๙๖
การขาด	๒๙๗
อานิสงส์	๒๙๗
เรื่องโสสานิกังคฤตงค์	๒๙๙
การสมาทาน	๒๙๙

วิธีปฏิบัติ	๒๙๙
ประเภท	๓๐๓
การขาด	๓๐๔
อาณิสงส์	๓๐๔
เรื่องยถาสันถติกังคฤตงค์	๓๐๖
การสมาทาน	๓๐๖
วิธีปฏิบัติ	๓๐๖
ประเภท	๓๐๖
การขาด	๓๐๗
อาณิสงส์	๓๐๗
เรื่องเนสัชชิกังคฤตงค์	๓๐๙
การสมาทาน	๓๐๙
วิธีปฏิบัติ	๓๑๐
ประเภท	๓๑๐
การขาด	๓๑๓
อาณิสงส์	๓๑๓
เรื่องทั่วไปเกี่ยวกับรุดงค์	๓๑๔
ข้อวินิจฉัยโดยกุสลติกะ	๓๑๕
ข้อวินิจฉัยโดยการจำแนก รุด ศัพท์เป็นต้น	๓๒๐
รุดะ	๓๒๑
รุดวาทะ	๓๒๑
รุดธรรม	๓๒๒
รุดงค์	๓๒๔
การปฏิบัติรุดงค์เหมาะสมแก่ใคร	๓๒๔
ข้อวินิจฉัยโดยย่อ	๓๒๕

ข้อวินิจฉัยโดยพิสดาร.....	๓๒๖

ปริจเฉทที่ ๓

กัมมัฏฐานคหณินทเทศ

คำอธิบายการเรียนรู้กรรมฐาน.....	๓๓๑
ปัญหาเกี่ยวกับสมาธิ ๘ ข้อ.....	๓๓๒
วิสัยปัญหาข้อที่ ๑.....	๓๓๒
วิสัยปัญหาข้อที่ ๒.....	๓๓๓
วิสัยปัญหาข้อที่ ๓.....	๓๓๕
วิสัยปัญหาข้อที่ ๔.....	๓๓๕
คำอธิบายสมาธิอย่างเดียว.....	๓๔๑
คำอธิบายสมาธิ ๒ อย่าง.....	๓๔๒
คำอธิบายสมาธิ ๓ อย่าง.....	๓๔๓
คำอธิบายสมาธิ ๔ อย่าง.....	๓๔๔
คำอธิบายสมาธิ ๕ อย่าง.....	๓๔๔
วิสัยปัญหาข้อที่ ๕ และที่ ๖.....	๓๔๔
วิสัยปัญหาข้อที่ ๗.....	๓๔๕
วิธีเจริญโลกียสมาธิโดยย่อ.....	๓๔๖
วิธีเจริญสมาธิโดยพิสดาร.....	๓๔๖
คำอธิบายปัลลิว ๑๐.....	๓๔๖
คำอธิบายอวาสปัลลิว.....	๓๔๗
คำอธิบายกุลปัลลิว.....	๓๔๙
คำอธิบายลาภปัลลิว.....	๓๖๕
คำอธิบายคณปัลลิว.....	๓๖๖

คำอธิบายกัมมปัลลิว	๓๖๗
คำอธิบายอัฏฐานปัลลิว	๓๖๘
คำอธิบายญาติปัลลิว	๓๖๘
คำอธิบายอาหารปัลลิว	๓๖๙
คำอธิบายคันถปัลลิว	๓๗๐
เรื่องพระนาคเถระ	๓๗๑
เรื่องพระจุฬายเถระ	๓๗๑
คำอธิบายอิทธิปัลลิว	๓๗๓
คำอธิบายกัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน	๓๗๓
กรรมฐาน ๒ อย่าง	๓๗๓
กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน	๓๗๔
กัลยาณมิตรตัวอย่าง	๓๗๕
ระเบียบเข้าหาอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร	๓๗๗
ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์	๓๗๘
คำอธิบายจริต ๖	๓๗๑
บุคคล ๖ ประเภทตามจริต	๓๗๓
คำอธิบายบุคคล ๖ ประเภทตามจริต	๓๗๔
ปัญหา ๓ ข้อในจริต ๖ อย่าง	๓๗๕
วิสัยปัญหาข้อที่ ๑	๓๗๕
คำคัดค้านความเห็นของบางคน	๓๗๗
ความเห็นของอรรถกถาจารย์	๓๗๗
อกุศลวาระ ๔	๓๗๘
กุศลวาระ ๔	๓๗๙
วิสัยปัญหาข้อที่ ๒	๔๐๐
อิริยาบถ	๔๐๐

การงาน	๔๐๒
อาหาร	๔๐๒
การเห็นเป็นต้น	๔๐๓
ความเกิดขึ้นแห่งธรรม	๔๐๔
คำวินิจฉัยในวิสาขนาปัญหาข้อที่ ๒	๔๐๗
วิสาขนาปัญหาข้อที่ ๓	๔๐๘
สิ่งที่เป็นสัพปาเยแก่คนราคะจิต	๔๐๘
สิ่งที่เป็นสัพปาเยแก่คนโทสจิต	๔๐๙
สิ่งที่เป็นสัพปาเยแก่คนโมหจิต	๔๑๐
ธรรมที่เป็นสัพปาเยแก่คนสัทธาจิตเป็นต้น	๔๑๑
คำอธิบายกรรมฐาน ๔๐	๔๑๒
การแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้	๔๑๒
การนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้	๔๑๖
การจำแนกฌาน	๔๑๖
การผ่านองค์ฌานและอารมณ์	๔๑๗
อารมณ์ควรขยายและไม่ควรขยาย	๔๑๗
อารมณ์ของฌาน	๔๒๒
ภูมิเป็นที่บังเกิด	๔๒๓
การใส่ใจ	๔๒๓
ความเป็นปัจจัยเกี่ยวพัน	๔๒๔
การเหมาะสมแก่จิต	๔๒๕
สรุปความจิต	๔๒๖
วิธีเรียนกรรมฐาน	๔๒๘
เรื่องศิษย์พระติสสเถระ	๔๒๙
ผู้มีอภัยตัณหาสมบูรณ์	๔๓๐

วิธีสอนกรรมฐาน	๔๓๓
ควรสอนกรรมฐานด้วย ๓ วิธี.....	๔๓๓
ควรบอกลักษณะกรรมฐาน ๙ ประการ	๔๓๔
ผู้เพียรปฏิบัติต้องจำให้แม่น	๔๓๔
ภาคผนวก	๔๓๗
ดรชนี	๕๑๒
บรรณานุกรม	๕๒๕
รายนามผู้ร่วมอุปถัมภ์	๕๒๙

ໂສປາณມาล'มมลํ ติทสาลยสฺส
สํสารสาครสมุตตรณาย เสตุํ
สพฺพาคติภยวिवุชิตเขมมคฺคํ
ธมฺมํ นมสฺสถ สทา มุนินา ปณฺีตํ. เถลภฺฐาหคฺคาถา (๒)

ເຂື່ອງທ່ານທັງຫຼາຍນັ້ນສະການພຣະຣຣມອັນພຣະມຸນີຕຣ໌ສສອນ ເປັນຂັ້ນບັນໄດ
ອັນໝົດຈົດແຫ່ງສະວຣຣກ໌ ປະຣາດຸສະພານຂ້າມມາສະມຸທຣ໌ຄືສະງສາຣ ແລະເປັນທາງເກຣໝ
ປະໂຫດຈາກທຸກຕິກັຍທັງມຸວລທຸກເມື່ອ

วิสุทธิมรรค

นมโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำเริ่มต้นคัมภีร์

พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้ว่า

[๑] สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปณฺโณ จิตฺตํ ปณฺณมฺจ ภาวยํ
อาตปปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺฐี^๑

“ชนผู้ฉลาดเพียรเพื่อกิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล
แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางวัฏ
(ตัณหา) นี้ได้”

ถามว่า : เหตุใดจึงตรัสพระดำรัสนี้

ตอบว่า : ได้ยินมาว่า เทพบุตรคนหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับ
อยู่ใกล้นครสาวัตถีในยามราตรี แล้วทูลถามปัญหานี้เพื่อขจัดความสงสัยของตนว่า :-

อนฺโตชฺฌา พหิชฺฌา ชฺฌาย ชฺฌิตา ปชา
ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ โก อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺฐี^๑

^๑ ส.ส. ๑๕/๒๓, ๑๙๒/๑๖, ๑๙๘

“หมู่สัตว์รุกรังไปด้วยชฏทั้งภายในและภายนอก ข้าแต่พระโคตม
เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์จึงทูลถามพระองค์ ใครจะทางชฏนี้ได้”

คำอธิบายปจฺฉา

ปัญหานี้มีอรรถาธิบายโดยย่อ ดังนี้ :-

คำว่า ชฏา (ชฏ) นี้เป็นชื่อของต้นหาที่เหมือนข่าย ดังจะเห็นได้ว่า ต้นหา นั้นเหมือนชฏคือแขนงของกอไผ่เป็นต้น โดยเป็นสภาวะเกี่ยวประสานไว้ เพราะบังเกิดขึ้นเสมอในอารมณ์มีรูปเป็นต้นโดยอยู่เบื้องล่างบ้างเบื้องบนบ้าง เพราะเหตุนี้ จึงได้ชื่อว่า ชฏ

ข้อความว่า “โดยอยู่เบื้องล่างบ้างเบื้องบนบ้าง” หมายความว่า บางคราวต้นหา รับรู้รูปารมณีก่อนแล้วจึงรับรู้ธรรมารมณในภายหลัง แต่ในบางคราวก็รับรู้ธรรมารมณีก่อนแล้วจึงรับรู้รูปารมณในภายหลัง หรือบางคราวเกิดในกามภูมิก่อนแล้วจึงเกิดในรูปภูมิบ้าง อรูปภูมิบ้าง หรือบางคราวก็เกิดในอรูปภูมิก่อน แล้วจึงเกิดในรูปภูมิบ้าง กามภูมิบ้าง

อนึ่ง ต้นหา นั้น :-

- ชื่อว่า ชฏภายใน เพราะเกิดขึ้นในสรีระของตน บริหารของตน และอายตนะภายใน ๖
- ชื่อว่า ชฏภายนอก เพราะเกิดขึ้นในสรีระของผู้อื่น บริหารของผู้อื่น และอายตนะภายนอก ๖

หมู่สัตว์รุกรังด้วยชฏนั้นอันเกิดขึ้นอยู่อย่างนี้

อุปมาว่า ไผ่ไผ่เป็นต้นย่อมรุกรังด้วยแขนงในกอไผ่ เป็นต้น ฉะนั้นใด ประชา กล่าวคือหมู่สัตว์ทั้งมวลนี้ รุกรังด้วยชฏคือต้นหา นั้นนั่น หมายความว่า ถูกต้นหาเกี่ยวประสานไว้

บาทคาถาว่า ตํ ตํ โคตม ปจฺฉามิ (ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนี้ ข้าพระองค์

จึงทูลถามพระองค์) หมายความว่า เพราะหมู่สัตว์รุ่มร่าอย่างนี้ ฉะนั้น ข้าพระองค์จึง
ทูลถามพระองค์

คำว่า โคตม (ข้าแต่พระโคตม) กล่าวระบุพระนามของพระผู้มีพระภาคด้วย
ตระกูล (โคตมะ)

คนอินเดียในสมัยก่อนมักนิยมเรียกผู้อื่นโดยกล่าวถึงโคตร (ตระกูล) ไม่นิยมเรียก
ชื่อตัว เช่น พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายมีพระนามว่า “สิทธัตถะ” แต่คนโดยทั่วไปเรียก
พระองค์โดยโคตรว่า “โคตมะ” เหมือนชาวตะวันตกที่นิยมเรียกชื่อสกุล (Surname) นั้นเอง
จะเห็นได้ว่า แม้พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสเรียกพระราชบิดาของพระองค์ว่า โคตมะ และเรียก
พระนางมหาปชาบดีโคตมีว่า โคตมี เพราะเป็นศัพท์อิติลึงค์ ไม่ตรัสเรียกว่า สุทโธทนะ
หรือ ปชาบดี เพราะการเรียกชื่อโคตรเป็นการยกย่องอีกฝ่ายหนึ่งที่กำลังสนทนากัน จัดเป็น
วัฒนธรรมของชาวเมืองผู้เจริญแล้ว (ไปรี) ในสมัยนั้น

บาทคากาว่า โก อิม วิชฺฌเย ชฺฌ (ใครจะถางชัฏนี้ได้) หมายความว่า เทพบุตร
ทูลถามว่า ใครจะถาง คือ ใครจะเป็นผู้สามารถถางชัฏอันรึงรัดโลกธาตุ ๓ (กามภูมิ
รูปภูมิ และอรุณภูมิ) นั้นอยู่อย่างนี้ได้

คำเริ่มเรื่อง

พระผู้มีพระภาคผู้มีพระญาณดำเนินไปมิได้ติดขัดในธรรมทั้งปวง ผู้เป็นอติเทพ
ยิ่งกว่าทวยเทพ เป็นท้าวสักกะเลิศกว่าหมู่ท้าวสักกะ เป็นอติพรหมยิ่งกว่าหมู่พรหม ทรง
แกลวกกล้าด้วยเวสาร์ชญาณ ๔ ทรงกำลังสิบ มีพระญาณไม่มีสิ่งใดขัดขวาง มีพระจักร
รอบด้าน ครั้นเทพบุตรทูลถามดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงตอบข้อความนั้นแก่เธอ จึงตรัส
พระดำรัสที่ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลงฺโฆ จิตฺตํ ปณฺณมฺจ ภาวญํ
อาตปปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌ.

“ชนผู้ฉลาดเพียรเพากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล
แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัย
(ตัณหา) นี้ได้”

เวสัชชญาณ^๒ คือ ปัญญาอาจหาญของพระตถาคตในฐานะ ๔ ได้แก่

๑. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่ทำอันตราย
๒. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่นำออกจากทุกข์
๓. ปัญญาอาจหาญในความเป็นพระพุทธเจ้า
๔. ปัญญาอาจหาญในความสิ้นอาสวะ

โบราณจารย์ประพันธ์คาถาท่องจำในเรื่องนี้ว่า

อนตรายเย จ นิยุยานะ พุทฺธเต อาสวกฺขเย
จตุสฺสเวเตสุ จาเนสุ วิสารโท มหามุนิ.^๓

“พระมุนีทรงเป็นผู้แก้กลัวกลัวในฐานะ ๔ เหล่านี้ คือ อันตราย
การนำออกจากวิภวภูติ ความเป็นพระพุทฺธเจ้า และความสิ้นอาสวะ”

กำลังสิบของพระพุทฺธเจ้า คือ กายพละ (กำลังกาย ๑๐) และญาณพละ (กำลัง
ปัญญา ๑๐) ได้แก่

- กายพละ ๑๐^๔ คือ กำลังที่เสมอกับช้างฉัททันต์ ๑๐ เชือก กล่าวคือ

กำลังกายของบุรุษ ๑๐ คน	=	กำลังของช้างกาฬาวกะ ๑ เชือก
กำลังของช้างกาฬาวกะ ๑๐ เชือก	=	กำลังของช้างคังคเคยยะ ๑ เชือก
กำลังของช้างคังคเคยยะ ๑๐ เชือก	=	กำลังของช้างปัทมทะเล ๑ เชือก
กำลังของช้างปัทมทะเล ๑๐ เชือก	=	กำลังของช้างคัมพะ ๑ เชือก

^๒ ม.ม. ๑๒/๑๕๐/๑๑๑

^๓ มหาวิสุทธิธารามิกเถรูปัตติที่ปนี หน้า ๒๒

^๔ ม.ม.อ. ๑/๓๔๖, ส.อ. ๒/๕๐, อภ.ทสก.อ. ๓/๓๒๕, อภ.วิ.อ. ๒/๔๒๕, ขุ.อ.อ. หน้า ๔๓๐,
ขุ.พุทฺธ.อ. หน้า ๗๕, ขุ.ป.อ. ๒/๒๖๙

กำลังของข้างต้มพะ ๑๐ เชือก	= กำลังของข้างปิงคละ ๑ เชือก
กำลังของข้างปิงคละ ๑๐ เชือก	= กำลังของข้างคันธะ ๑ เชือก
กำลังของข้างคันธะ ๑๐ เชือก	= กำลังของข้างมังคละ ๑ เชือก
กำลังของข้างมังคละ ๑๐ เชือก	= กำลังของข้างเหมวตะ ๑ เชือก
กำลังของข้างเหมวตะ ๑๐ เชือก	= กำลังของข้างอุโบสถ ๑ เชือก
กำลังของข้างอุโบสถ ๑๐ เชือก	= กำลังของข้างฉัททันต์ ๑ เชือก
กำลังของข้างฉัททันต์ ๑๐ เชือก	= กำลังของพระตถาคต (เทียบเท่ากำลัง ของข้างปกติ ๑ พันโกฏิ และกำลังของ บุรุษปกติ ๑ หมื่นโกฏิ)

- ญาณพละ ๑๐^๕ คือ

๑. ฐานฐานญาณ	ญาณรู้เห็นสิ่งที่เป็นฐานะและมีฐานะ
๒. สัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ	ญาณรู้เห็นปฏิบัติอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง
๓. อเนกธาตุนานาธาตุญาณ	ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน
๔. นานาวิมุติตักตาญาณ	ญาณรู้เห็นอริยาสัยอันแตกต่างกัน
๕. วิปากเวมัตตตาญาณ	ญาณรู้เห็นความต่างกันของวิปาก
๖. สังกิเลสโฆทานุญฐานญาณ	ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และการออกจากฉนวน
๗. อินทริยโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ	ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่ง และ หย่อนของอินทริย์
๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพ ก่อน
๙. ทิพยจักขุญาณ	ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์
๑๐. อาสวักขยญาณ	ญาณหยั่งเห็นความสิ้นอาสวะ

^๕ ม.ม. ๑๒/๑๔๘/๑๐๗, อัง.ทสก. ๒๔/๒๑/๒๗

พระญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวาง เรียกว่า อนาวรณญาณ^๖ คือ พระญาณที่ไม่ถูกปิดกั้นในกาลทั้งสาม ได้แก่

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

พระจักรพรรพด้าน เรียกว่า สมันตจักรพรรพ คือ พระสัพพัญญุตญาณที่รอบรู้ธรรมทุกอย่าง

คำปรารภของผู้รจนาคัมภีร์

[๒] บัดนี้ ข้าพเจ้า (พระพุทโธสมาจารย์) จะอธิบายเนื้อความที่ถูกต้องของคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้นี้ อันจำแนกเป็นศีลเป็นต้น

อิมิสสุ ทานิ คากาย	กถิตาย มหะสิณ
วณณนโยโต ยถาภูตัม	อตถัม สีสาทิเกพนัม.
สุทูลลภัม ลภิตวาน	ปพพชชัม ชินสาสนเน
สีลาทิสงคหัม เขมัม	อุชฺฐัม มคฺคัม วิสุทฺธิยา.
ยถาภูตัม อชานนตา	สุทฺธิกามาปี เย อิธ
วิสุทฺธิ นาริคจฺจนติ	วายมนตาปี โยคิโน.

“ผู้บำเพ็ญเพียรเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้รับบรรพชาอันหาได้ยากในศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความบริสุทธิ์ อันเป็นทางตรงปลอดภัยประกอบด้วยศีลเป็นต้น ตามความเป็นจริง แม้พากเพียรอยู่ก็ไม่บรรลุความบริสุทธิ์ในพระศาสนานี้ได้”

^๖ อภิ.วิ.มูลฎีกา ๒/๒

เตส ปาโมชฺชกรณ	สุวิสุทฺธิวิจิณฺญ
มหาวิหารวาสิน	เทศนานยนิสฺสิต
วิสุทฺธิมคฺค ภาสิสฺส	ตํ เม สกุกฺกจ ภาสโต
วิสุทฺธิกามา สพุเพปิ	นิสามยถ สาธโว.

“ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคที่สร้างความปรามอภัยแก่
ผู้บำเพ็ญเพียรเหล่านั้น อันมีข้อวินิจฉันยหมดจดดี อาศัยแนวคำสอน
ของคณะมหาวิหารวาสิ ขอปวงชนผู้ต้องการความบริสุทธิ์จึงสดับ
คัมภีร์นั้นของข้าพเจ้าผู้จะกล่าวโดยเคารพ”

ในขณะที่รจนาคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค พุทธศาสนาในลังกามี ๓ นิกาย คือ

๑. นิกายมหายาน กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดมหายาน ซึ่งมีพระเจ้าเทวานัมปิย-
ติสสะ (พ.ศ. ๒๙๓-๓๓๓) เป็นผู้ทรงสร้างวัด
๒. นิกายอภัยคีรี กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี ซึ่งเป็นภิกษุที่แยกจากนิกาย
มหายาน โดยมีพระเจ้าวัฏฏคามณีนอภัย (พ.ศ. ๔๕๔-
๔๖๖) ทรงเป็นปฐมเหตุแห่งการกำเนิดนิกายอภัยคีรี
๓. นิกายเชตวัน กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดเชตวัน ซึ่งเป็นภิกษุที่แยกจากนิกาย
มหายานและอภัยคีรี โดยมีพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ.
๘๑๗-๘๔๔) ทรงเป็นปฐมเหตุแห่งการกำเนิดนิกาย
เชตวัน

ท่านผู้แต่งคัมภีร์อาศัยแนวคำสอนของภิกษุนิกายแรกเพราะเป็นคำสอนอันหมดจด
รักษาคำสอนเดิมโดยมิได้เปลี่ยนแปลง การระบุถึงแนวคำสอนของคณะมหาวิหารวาสินี้พบ
ในคำเริ่มคัมภีร์ของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทุกนบ

นิกายมหายาน^๗

^๗ ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย : กรุงเทพฯ สำนัก
พิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕, หน้า ๑๑๑-๑๓

วัดมหาวิหารเป็นสถานที่สำคัญในลังกา เพราะเป็นสังฆารามแห่งแรก และเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน วัดมหาวิหารเดิมเป็นอุทยานของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะชื่อมหาเมฆวัน อุทยานมหาเมฆวันนี้เป็นสถานที่ซึ่งพระมหินทเถระและคณะหาะมาสู่เกาะลังกาเป็นครั้งแรก

คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า :-

พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะดำริว่า อุทยานเมฆวันนี้เป็นของพระชนก อยู่ไม่ไกล ไม่ไกลจากพระนคร สมบูรณ์ด้วยทางไปมา พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะจึงตรัสถามว่า อารามนี้สมควรแก่พระภิกษุสงฆ์หรือ ?

พระมหินทเถระถวายพระพรว่า สมควร แล้วจึงนำพระพุทธพจน์มาแสดงว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตอาราม”

พระราชาก็ทรงจับพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทอง) ให้นำตักที่มือของพระมหินทเถระแล้ว ทรงถวายอุทยานมหาเมฆวันและเกิดแผ่นดินไหวครั้งแรกในวัดมหาวิหาร พระราชาทรงตกพระทัยจึงตรัสถามพระมหินทเถระว่า เหตุไรแผ่นดินจึงไหว ? พระเถระจึงถวายพระพรว่า ศาสนาของพระทศพลจักตั้งมั่นในเกาะแห่งนี้ และที่นี่จักเป็นมหาวิหารแห่งแรก แผ่นดินไหวเป็นบุรพนิมิตแห่งการประดิษฐานพระศาสนาและวิหารนั้น พระราชาก็ทรงเลื่อมใสเหลือประมาณยิ่ง

เมื่อพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะถวายมหาเมฆวันให้เป็นของสงฆ์แล้ว พระมหินทเถระก็วางโครงสร้างอุทยานมหาเมฆวันให้เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาทันที มหาเมฆวันได้กลายเป็นมหาวิหารที่เป็นศูนย์กลางใหญ่ทางด้านวัฒนธรรมและการศึกษาพระพุทธศาสนาของเกาะลังกา และเป็นป้อมปราการที่สำคัญและมีชื่อเสียงมากที่สุดของเกาะวาท สาเหตุหนึ่งย่อมเป็นเพราะพระมหินทเถระนั่นเอง

ท่านวาลโปละ ราชูละ ได้แสดงความคิดว่า

“ในสมัยนั้น ในลังกาไม่มีใครที่จะได้รับการศึกษา มีมรรยาทและท่าทางสง่างาม ได้ท่องเที่ยวไปไกลกว้างขวาง และสั่งสอนประชาชนได้ดีกว่าพระมหินทเถระเลย ท่านเคยอยู่ในเมืองใหญ่ๆ เช่น เมืองปาฏลีบุตรนครหลวงที่

รู้เรื่องของอาณาจักรมคร ได้เคยเห็นวัดใหญ่ๆ เช่น วัดอโศการามซึ่งพระราช-
บิดาของท่านได้ทรงสร้างไว้ และเจดีย์เจดีย์คีรี (สาญจี) ซึ่งพระราชมารดาของ
ท่านได้สร้างในแคว้นวิทิสามาแล้ว ดังนั้น จึงไม่มีใครที่จะสามารถวางแผนผัง
อารามได้ดีไปกว่าท่าน”

นิกายอภัยคีรี^๔

เมื่อพระเจ้าวฤฏคามณีนอภัยสวรรคต พระอนุชาตีสสะได้ทำนัฏฐกันพระมหาสญ
และก่อกำแพงแก้วมีสัณฐานดังหลังช้างและฉาบปูนพระมหาสญจนสำเร็จ หลังจากนั้นจึง
ทรงได้รับพระนามว่าพระเจ้าสัฏฐาตีสสะ พระองค์ทรงครองราชย์ได้ ๑๘ ปี ก็เสด็จไปสู่ดุสิต-
เทวโลก จากนั้นราว พ.ศ. ๔๒๙ พระเจ้าวฤฏคามณีนอภัยได้เสวยราชย์ ณ เมืองอนุราธบุรี
ทรงครองราชย์ได้ ๕ เดือน พระยาทมิฬ ๗ คนถือโอกาสยกกองทัพมาตีเมืองอนุราธปุระ
เพราะขณะนั้นตียพราหมณ์แห่งเมืองโรหณะซึ่งเป็นประเทศราชเกิดแข็งข้อขึ้น ทมิฬจึงได้
โอกาสโจมตี พระเจ้าวฤฏคามณีนอภัยเสียพระนครแก่พวกทมิฬจึงเสด็จหลบหนีไปอยู่ในป่า
ใกล้กับเวสคีรีวิหาร ครั้นนั้นพระมหาตีสสะแห่งกุปคละเห็นพระองค์วิโยคพลัดพรากเป็น
อนาถาก็มีความกรุณาจึงยกบิณฑบาตแก่พระองค์ หลังจากนั้น พระเจ้าวฤฏคามณีนอภัยเสด็จ
ไปมัลลมาตุชนบทจึงได้ทรงพบพระมหาตีสสะอีกครั้ง พระเถระจึงนำบุรุษชื่อนตสึวะให้
อุปัฏฐากพระเจ้าวฤฏคามณีนอภัยถึง ๑๔ ปี ฝ่ายทมิฬฆ่ากันเองได้เสวยราชสมบัติสืบๆ กัน
มาเป็นพระยา ๕ องค์ รวมแล้ว ๑๔ ปี กับ ๗ เดือน ในระหว่างนี้ได้เกิดทุพภิกขภัยขึ้น
หลายปีเรียกว่า “พราหมณ์ตีสสะทุพภิกขภัย”

พระเจ้าวฤฏคามณีได้อาศัยพระตีสสะและพระมหาตีสสะเถระช่วยซ่อนเร้นในวัดจึง
พ้นภัยอันตราย และด้วยการสนับสนุนบางประการจึงให้อำมาตย์ ๗ คนร่วมมือกับพระองค์
จนสามารถยกทัพมาปราบภคิยทมิฬแล้วยึดราชสมบัติคืนได้ พระเจ้าวฤฏคามณีนอภัยจึงทรง
ระลึกถึงคุณของพระตีสสะและพระมหาตีสสะที่ได้ช่วยเหลือพระองค์ พระองค์จึงสร้างอภัยคีรี
วิหารขึ้นในเขตมหาวิหารแล้วนิมนต์ให้พระมหาตีสสะและภิกษุสงฆ์ที่เป็นบริวารเข้ามาอยู่

^๔ ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย, หน้า ๑๙๔-๑๙๗

ภิกษุทั้งหลายที่อาศัยล้วนได้รับลาภอันบริบูรณ์ด้วยจุตูปัจจัยทั้ง ๔ ก็มาอาศัยในพระอารามหลวงจำนวนมาก พระมหาตีสสะประพตีกุลสังสัคคโทษเจือระคนไปด้วยตระกูลญาติโยมเป็นอันมากมิได้ควรแก่พระศาสนา จึงถูกพระสงฆ์ทั้งปวงชวนกันบัพพาขณียกรรมขับจากมหาวิหาร แต่ภิกษุรูปหนึ่งเป็นสัทธีวิหาริกของพระมหาตีสสะนั้นก่อปรด้วยความมกมาก เธอโกรธพระสงฆ์ทั้งปวงว่าขับไล่อุปัชฌาย์ของตนจึงออกไปอยู่อภัยคีรีวิหารกับภิกษุทั้งหลายที่เป็นอาจารย์วาทด้วยกัน จำเดิมแต่นั้นพระภิกษุเหล่านั้นก็ได้กลับมามหาวิหารอีกเลย ภิกษุเหล่านั้นจึงมีนามปรากฏว่า “อภัยคีรีภิกษุ” เป็นภิกษุอีกพวกหนึ่งที่แตกออกจากเถรวาทนั้น ฝ่ายพระสงฆ์ที่อยู่มหาวิหารยกข้อรังเกียจในวัตรปฏิบัติของพระมหาตีสสะว่าชวนชวาลาภยศ และราชูปถัมภ์ให้แก่ญาติโยมของตนอันผิดต่อพระวินัยบัญญัติ จึงไม่ยอมสมาคมกับพวกพระสงฆ์ซึ่งเข้ามาอยู่ในอภัยคีรีวิหาร พระสงฆ์ในลังกาจึงเกิดแตกแยกออกเป็น ๒ พวก พวกเดิมเรียกว่า นิกายมมหาวิหาร ส่วนอีกพวกหนึ่งคือพวกของพระมหาตีสสะนั้นเรียกว่า นิกายอภัยคีรีวิหาร ภิกษุที่อยู่ในอภัยคีรีวิหารนั้นชวนกันสร้างวิหารบริเวณอวาสทั้งหลายเนื่องๆ ก่อปรด้วยกุฎเป็นอันมาก

สำหรับชื่อของอภัยคีรีวิหารมีที่มาจากเหตุการณ์ที่พระเจ้าวัฏฏคามณีนอภัยเสด็จหนีสงคราม ครั้งนั้นนิครนถ์รูปหนึ่งดำทอพระองค์ที่กำลังทรงหลบหนีว่าเป็นสิ่งดำที่หลบหนี พระองค์จึงทรงตั้งพระทัยว่าหากกลับมาครองพระราชสมบัติได้เมื่อใดก็จักสร้างวัดแทนที่วัดของพวกนิครนถ์ (นักบวชเซน) หรือคีรีในภาษาสิงหล ด้วยเหตุนี้หลังจากทรงมีชัยต่อพวกทมิฬแล้วพระองค์จึงทรงสร้างวัดแทนที่วัดของพวกนิครนถ์หรือพวกคีรี แล้วทรงนำพระนามของพระองค์มารวมกันเป็นคำว่า “อภัยคีรี” ข้อมูลนี้สอดคล้องกับคัมภีร์มหาวงศ์ว่าพระเจ้าวัฏฏคามณีนอภัยทรงพยาบาทว่าถ้าพระองค์ได้รับชัยชนะต่อหมู่ทมิฬแล้วจะทรงสร้างวิหารถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ที่ประตูดิตถารามนี้ หลังจากผ่านไป ๑๔ ปีกับ ๗ เดือน พระองค์ทรงปราบทมิฬและได้ทรงทำลายอารามวิหารของนิครนถ์ทั้งหลายแล้วให้ทรงสร้างพระวิหารก่อปรด้วยบริเวณ ๑๒ ตำบล พระองค์ทรงสร้างพระวิหารในอารามนิครนถ์อันชื่อว่า คิริยานิครนถ์วิหารนั้นจึงปรากฏชื่อว่า “อภัยคีรีวิหาร” แต่ในวัดโบราณของลังกาที่สร้างใกล้โขดหิน ล้วนใช้คำในภาษาสิงหลว่า “คีรี” อยู่แล้ว เช่น เวสสคีรี เจตียคีรี และอาจเป็นไปได้ว่าพระเจ้าวัฏฏคามณีนอภัยทรงสร้างอภัยคีรีเพื่อทรงระลึกถึงคราวที่พระองค์เสด็จไปหลบในป่าในถ้ำจึง

ทรงสร้างวัดที่มีชื่อว่า คีรี อย่างไรก็ดี การสร้างอภัยคีรีในครั้งนี้ได้เป็นสัญลักษณ์การฟื้นตัวของชาติและของศาสนาพุทธที่ทำให้อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และเชนนั้นได้หมดไปในลังกา

หลังจากทรงขึ้นครองราชย์ไม่นาน พระองค์โปรดให้สร้างอภัยคีรีวิหารบริเวณติดธาราม อันเคยเป็นที่อยู่ของพวกนิครนถ์ เหตุเพราะนิครนถ์เหล่านั้นขาดความเอื้อเฟื้อพระเจ้าแผ่นดินประการหนึ่ง และเหตุเพราะแสดงอาการเยาะเย้ยความพ่ายแพ้ของพระเจ้าแผ่นดิน หันไปชื่นชมยินดีต่อชัยชนะของอริราชศัตรูประการหนึ่ง หลังจากมีชัยเหนืออริราชศัตรูที่บ้านเมืองและศักดิ์ศรีคืนแล้ว พระเจ้าวัฏฏคามนีอภัยโปรดให้สร้างอภัยคีรีเจดีย์ขึ้นตรงติดธาราม ความกว้างใหญ่ของเจดีย์โดยรอบวัดได้ประมาณ ๑๐ เมตร^๙ ความสูง ๑๒๐ เมตร จากนั้นทรงมอบถวายวิหารแก่พระมหาตีสสระเถระ ผู้อุปถัมภ์สังเคราะห์พระองค์ยามตกยาก

ต่อมา คณะสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหารแข็งแกร่งมากขึ้น เมื่อรับพระสงฆ์แห่งอินเดียได้จากปัลลารามซึ่งถูกตราหน้าว่าเป็นพระสงฆ์นอกกรีตของอินเดียและลังกาเข้าเป็นสมาชิกความจริงแล้ว พระสงฆ์เหล่านั้นสืบสายมาจากวัชชีบุตรนิกายอันเป็นหนึ่งในหลายนิกายที่ถูกพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระวินิจฉัยว่ามีคำสอนนอกกรรมนอกวินัย เมื่อคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ สมัยนั้นผู้เป็นหัวหน้าคณะนามว่าธรรมรุจิ เมื่อคณะสงฆ์ของสำนักมหาวิหารไม่ยอมรับพระสงฆ์วัชชีบุตรนิกายจึงต้องหันไปเข้ากับคณะสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหารแทน ซึ่งยินดีต้อนรับ

“ในเรื่องขนาดของเจดีย์นั้นในฉบับแปลกล่าวว่ากว้าง ๑๐ เมตร แต่ในต้นฉบับ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๔๑) กล่าวว่า กว้างประมาณ ๘ เอเคอร์ (Acres) จึงแสดงมาตรวัดดังนี้

๑ เอเคอร์ = ๒.๕๓ ไร่

๘ เอเคอร์ = ๒.๕๓ × ๘ = ๒๐.๒๔ ไร่

๑ ไร่ = ๑,๖๐๐ ตรม. หรือ ๑ เอเคอร์ = ๔,๐๔๘ ตรม.

๒๐.๒๔ ไร่ = ๓๒,๓๘๔ ตรม. (m²)

รัศมีของฐานเจดีย์ = ๑๐๑.๕๒๙ เมตร หรือประมาณ ๑๐๒ เมตร

ฉะนั้น ความกว้างของพระเจดีย์จึงเท่ากับเส้นผ่านศูนย์กลางคือ ๒๐๔ เมตร

และเส้นรอบวงของพระเจดีย์คือ ๖๓๘ เมตร

เข้าเป็นสมาชิกจนต่อมายอมรับคำสอนและแนวปฏิบัติโดยปริยาย นานวันเข้าพระมหา-
ติสสเถระผู้เป็นหัวหน้าสำนักอภัยคีรีวิหารก็ขนานนามตัวเองว่าธรรมรุธยาจารย์ ตั้งแต่นั้น
เป็นต้นมาสำนักอภัยคีรีวิหารเป็นที่รู้จักกันดีในนามธรรมรุธินิกาย

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ระบุไว้ว่า สำนักอภัยคีรีวิหารก่อตั้งขึ้นปีที่ ๑๕ แห่ง
รัชสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามณีนอภัย ตรงกับปี ๔๕๔ หลังพุทธปรินิพพานล่วงแล้ว

นี่เป็นจุดเริ่มต้นการแตกแยกของคณะสงฆ์ลังกา การแบ่งแยกแตกกลุ่มเริ่มมาจาก
เหตุผลส่วนบุคคลจนบานปลายกลายเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย ความแตกต่างด้านคำสอน
ระหว่างสำนักมหายานและสำนักอภัยคีรีวิหารเกิดขึ้นเกี่ยวข้อผูกพันกันเรื่อยมายาวนาน
ประมาณ ๑,๒๐๐ ปี ส่วนดีคือพระสงฆ์สองสำนักต่างช่วยกันผลิตผลงานด้านวรรณกรรม
ตามแนวความคิดของตนเป็นจำนวนมาก แต่น่าเสียดายว่าพระเจ้าแผ่นดินลังกายุคต่อมา ผู้
ต้องการเห็นความบริสุทธิ์ของฝ่ายเถรวาทได้ทำลายคัมภีร์ของสำนักอภัยคีรีวิหารจนหมดสิ้น
จึงไม่มีหลักฐานชิ้นใดหลงเหลือให้เห็นในปัจจุบัน เป็นที่น่าสนใจอย่างหนึ่งคือ การดำรงอยู่
เคียงคู่กันเป็นเวลายาวนาน ระหว่างสำนักอภัยคีรีวิหารและสำนักมหายาน มีลักษณะเป็น
มิตรมากกว่าศัตรู”^{๑๐}

นิกายเชตวันวิหาร^{๑๑}

พระเจ้ามหาเสนะทรงรักษาคำสัตย์ปฏิญาณดังคำตรัส โดยโปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์
สำนักมหายานขึ้นมาใหม่ในเวลาอันสั้น และนิมนต์พระสงฆ์สำนักมหายานที่หลบหนีออก
นอกเมืองอนูราธปุระให้กลับคืนสู่เมืองหลวงดังเดิม ตลอดจนการครองราชย์ที่เหลือจึงเป็นยุค
แห่งความสงบสุข แต่ไม่นานนักพระเจ้าแผ่นดินผู้ขึ้นชอบคำสอนของพวกนอกรีต ได้หันไป
ศรัทธาพระโกโหนติสสเถระแห่งสาคลยินิกาย ซึ่งแยกตัวออกจากสำนักอภัยคีรีวิหารมาอาศัย
อยู่ที่ทักขิณาคีรีวิหาร พระองค์ได้เริ่มสร้างความวุ่นวายแก่สำนักมหายานอีกครั้ง กล่าวคือ

^{๑๐} ลังกาภูมิ, ศรีลังกา: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี : กรุงเทพฯ
สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔, หน้า ๖๐-๖๑

^{๑๑} ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา, หน้า ๙๐-๙๑

พระองค์ปรารถนาจะสร้างอารามในบริเวณของสำนักมหายิหารมอญถวายแก่พระโกโหน-
ติสสะเถระ เมื่อทราบดังนั้นพระสงฆ์สำนักมหายิหารต่างพากันมาประท้วงอย่างรุนแรง แต่
สุดท้ายพระเจ้าแผ่นดินกลับต้องโปรดให้อำมาตย์เข้าไปจับจองพื้นที่ เพื่อสร้างวิหารถวาย
แด่พระเถระ

มีเสียงลือเล่ากันว่า ปีศาจร้ายตัวใหญ่เท่าขุนเขาถือท่อนเหล็กปรากฏกายขึ้น คน
งานทั้งหลายต่างตื่นกลัวเตลิดหนีกันสิ้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบข่าวเช่นนั้น จึงโปรด
ให้ซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดและมอบให้เป็นสิทธิแก่เจ้าของเดิม

เวลาต่อมาพระองค์โปรดให้สร้างอารามอย่างยิ่งใหญ่นามว่าเชตวันวิหารในบริเวณ
ของสำนักมหายิหาร แล้วมอบถวายแก่พระโกโหนติสสะเถระ แต่คณะสงฆ์สำนักมหายิหาร
พากันปฏิเสธพร้อมกับลงโทษพระโกโหนติสสะเถระผู้รับอารามจากกษัตริย์ ด้วยการลง
สังฆานุมัติให้ลาสิกขาเสีย เพราะพิจารณาตัดสินแล้วว่ามีความผิดจริง

พระเจ้ามหาเสนะทรงไม่พอพระทัยกับคำตัดสินของพระสงฆ์สำนักมหายิหาร จึง
โปรดให้เสนาบดีนามว่าธรรมิกะสอบสวนคดีความอีกครั้งหนึ่ง แต่พระองค์ต้องเสียพระทัย
เป็นอย่างมาก เมื่อเสนาบดีธรรมิกะตัดสินคดีความด้วยความเชื่อตรงไม่เกรงกลัวต่อพระราช-
อาญา ด้วยการสั่งให้พระโกโหนติสสะเถระลาสิกขาแล้วเนรเทศออกจากเกาะลังกาเสีย

พระเจ้ามหาเสนะทรงพ่ายแพ้ภัยของพระองค์เอง ทรงเสียพระทัยต่อเหตุการณ์ที่
พระองค์ได้ทำลงไปด้วยความเขลา ภายหลังพระองค์ได้หันกลับมาเป็นมิตรและสนับสนุน
สำนักมหายิหารดังเดิม แม้ไม่มีหลักฐานบันทึกว่าพระองค์ถวายข้าวน้ำแก่พระสงฆ์มากนัก
เพียงใด แต่การสนับสนุนภิกษุผู้ทุ่มเทด้านการศึกษาและวรรณคดีกลายเป็นที่ยอมรับของ
พระสงฆ์ทั้งสามนิกาย

คำอธิบายทางแห่งความหมดจด

[๓] ในคานานั้น คำว่า วิสุทธิ (ความหมดจด) พึงทราบว่าคือพระนิพพานอัน
ปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์ที่สุด

คำว่า วิสุทธิมรรค คือ ทางแห่งความหมดจด (พระนิพพาน) นั้น

คำว่า มรรค เป็นแนวทางให้บรรลุถึง
รวมความว่า ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น
อนึ่ง ทางแห่งความหมดจดนั้น ในบางสูตรทรงแสดงไว้โดยหมายถึง :-

๑. วิปัสสนา ดังข้อความว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^{๑๒}

“เมื่อใด บุคคลยังเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ [เบญจขันธ์] ความเบื่อหน่าย
ในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด”

กึ่งคถาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ (เมื่อใด บุคคล
ยังเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า ในขณะที่ภังคญาณแก่กล้า
ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นด้วยอนุमानญาณที่คล้อยตามปัจฉักขญาณว่า สังขารคือรูปนาม
ทั้งปวงไม่เที่ยง

บาทคถาว่า อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข (เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์)
หมายความว่า ในเวลาเช่นนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในทุกข์คือรูปนามที่ตน
เห็นว่าน่ากลัวและเป็นโทษด้วยภยญาณและอาทีนวญาณ ฉะนั้นคำว่า อถ แปลว่า “เมื่อนั้น”

อีกอย่างหนึ่ง กึ่งคถาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ
(เมื่อใด บุคคลยังเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติ
ธรรมรู้เห็นว่าสังขารไม่เที่ยงด้วยสัมมสนญาณ เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ในภายหลังที่บรรลุ
อุทยัพพญาณเป็นต้นแล้ว ตามฉนัยนี้คำว่า อถ แปลว่า “ในภายหลัง”^{๑๓}

๒. ฌานและปัญญา ดังข้อความว่า

^{๑๒} พุ.ธ. ๒๕/๒๗๗/๖๔

^{๑๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓/๑๓

นตฺถิ ฌานํ อปณฺณสฺส นตฺถิ ปณฺณา อฌายโต
 ยมฺหิ ฌานณฺจ ปณฺณา จ ส เว นิพฺพานสนฺติเก.^{๑๔}

“เมื่อไม่มีปัญญา ก็ไม่มีฌาน (การเพ่ง) เมื่อไม่มีฌาน ก็ไม่มี
 ปัญญา ผู้ใดมีทั้งฌานและปัญญา ผู้นั้นนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน”

ปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยความเพียรอันก่อให้เกิดฌาน ส่วนฌาน (การ
 เพ่ง) คือ สมาธิที่เป็นเหตุให้เกิดปัญญา ดังข้อความว่า

สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภุํ ปชานาติ ปสฺสตี.^{๑๕}
 “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง”

ข้อความว่า “อยู่ใกล้นิพพาน” เป็นสำนวนทางภาษาที่หมายความว่า บรรลุนิพพาน
 ดังคำว่า อยู่ในสถานที่ของพระศาสดา คือ เข้าไปหาพระศาสดา

๓. กรรมเป็นต้น ดังข้อความว่า

กมฺมํ วิชฺชา จ ธมฺโม จ สึลํ ชีวิตมฺตฺตมํ
 เอเตน มจฺจา สุชฺฌนฺติ น โคตุเตน ธเนน วา.^{๑๖}

“เหล่าสัตว์หมดจดด้วยคุณธรรม ๕ ประการนี้ คือ

๑. กรรม (มรรคเจตนา, เจตนาที่ประกอบกับมรรคจิต)

๒. วิชชา (ปัญญาที่ประกอบกับมรรคจิต, สัมมาทิฐิ)

๓. ธรรม [คือ อริยมรรค] (สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ
 สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ)

๔. ศีล (สัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะ)

^{๑๔} พ.ธ. ๒๕/๓๗๒/๘๒

^{๑๕} ส.ข. ๑๗/๕/๑๒

^{๑๖} ม.ญ. ๑๔/๓๘๗-๘๘/๓๓๕, ส.ส. ๑๕/๔๘/๓๗

๕. การเลี้ยงชีพอันประเสริฐ (สัมมาอาชีวะ)

หาใช่หมดจดด้วยวงศ์สกุลและทรัพย์ไม่”

๔. สीलเป็นต้น ดังข้อความว่า

สพฺพทา สीलสมฺปนฺโน ปญฺญา สุสฺมาหิโต
 อารทฺธวิริโย ปหิตตฺโต โหสมิ ตรติ ทุตฺตร^{๑๗}

“ผู้สมบูรณ์ด้วยศีลเสมอ มีปัญญา[ทั้งฝ่ายโลกียะและโลกุตระ]
 ตั้งมั่น ปราศจากความเพียร มีใจมุ่งมั่น[สู่พระนิพพาน] ย่อมข้ามห้วง
 กิเลสอันข้ามได้ยาก”

ศีลเป็นต้นในเรื่องนี้กล่าวถึงธรรม ๖ ประเภท คือ ศील, สมาธิ, ปัญญา ๓ อย่าง
 และวิริยะที่เป็นความเพียรเพื่อกิเลส

๕. สติปัฏฐานเป็นต้น ดังข้อความว่า

เอกายโน อโย ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมตฺติกฺกมาย
 ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถกฺกมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ จตฺตาริ สติปฺปฏฺฐานา.^{๑๘}

“ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์ ล่วงพ้น
 ความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ ดับความทุกข์และโทมนัสได้ บรรลุอุริยมรรค
 และเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ”

แม้สัมมปปธานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน แต่ทรงแสดงโดยหมายถึงศีลเป็นต้น
 ในวิสัยของปัญหานี้

ข้อความที่กล่าวว่า “แต่ทรงแสดงโดยหมายถึงศีลเป็นต้นในวิสัยของปัญหานี้”

^{๑๗} ส.ส. ๑๕/๙๖/๖๒

^{๑๘} ที.ม. ๑๐/๓๗/๓/๒๔๘

หมายความว่า ทางแห่งความหมดจดที่เรียกว่า “วิสุทธิมรรค” ที่คัมภีร์นี้จะกล่าวถึง เป็นธรรม ๖ ประเภท คือ ศีล, สมาธิ, ปัญญา ๓ อย่าง และวิธีะที่เป็นความเพียรเพากิเลส ส่วนคัมภีร์ที่กล่าวถึงทางแห่งความหมดจดก็ได้ชื่อว่า “วิสุทธิมรรค” โดยผลุปจาะระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสฺ ชโร (ใช้ทับทิม), कुपो सेमोह (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ใช้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่ม น้ำอ้อย

อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ พระนิพพานเป็นเหตุให้เกิดผลคือความสิ้นไปของราคะเป็นต้น เพราะพระอรียบุคคลผู้ยังเห็นพระนิพพานอยู่ย่อมขจัดกิเลสในขณะนั้น การกล่าวว่า ราคะที่นี้ ขโย นิพพานํ (ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่าพระนิพพาน) จึงเป็นสำนวนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังข้อความว่า

ยสฺส ปน ธมฺมสุสาคิคเมन ราคะที่นํ ขโย โหติ, โส ธมฺโม ราคะที่นํ ขยสฺส อุปนิสฺสยตฺตา อภฺขโยปิ สมานो “ราคะที่นํ ขโย นิพพานนฺติ ขโยปจारेณ วุตฺโต. “ติปุสฺ ชโร कुपो सेमोहतियाทีसु विय फलुपजारेण वुत्तुनฺติ वेतिटफु.๑๙

“อนึ่ง ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยการบรรลุธรรมใด ธรรมนั้นแม้มีสภาพไม่สิ้นไปก็กล่าวว่า ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่า พระนิพพาน ได้โดยชื่อของความสิ้นไป[อันเป็นผล] ดังคำกล่าวโดยชื่อของผลว่า ติปุสฺ ชโร (ใช้ทับทิม), कुपो सेमोह (เสลดน้ำอ้อย) เพราะเป็นเหตุที่มีกำลังแห่งความสิ้นไปของราคะเป็นต้น”

คำอธิบายวิชันาโดยย่อ

[๔] ในคานานั้น มีคำอธิบายโดยย่อ ดังนี้ :-

คำว่า สีเล ปติฏฺฐาย แปลว่า ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ผู้ที่บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์เท่านั้น จึงเรียกได้ว่า ผู้ดำรงอยู่ในศีล ณ ที่นี้ ดังนั้นจึงมีความหมายในที่นี้ว่า ดำรงอยู่ในศีลแล้วด้วยการบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์

๑๙ อภ.วตาร ข้อ ๗๗๐ หน้า ๑๐๓

คำว่า นโร (ชน) คือ สัตว์โลก

คำว่า สปญโญ (ผู้ฉลาด) คือ ผู้มีปัญญาด้วยปัญญาแต่กำเนิดที่มีเหตุ ๓ อัน
เกิดจากกรรม

ปฏิสนธิจิต คือ จิตที่เชื่อมระหว่างภพเก่ากับภพใหม่ จัดเป็นวิปากจิตคือจิตฝ่าย
ผล อันเป็นผลของกรรมที่เกิดขึ้นครั้งแรกในภพหนึ่ง ปฏิสนธิจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ คือ
อโลภเหตุ (เหตุไม่โลภ) โทสเหตุ (เหตุไม่โกรธ) และโมหเหตุ (เหตุไม่หลง, ปัญญา)
ชื่อว่า ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๓ (ติเหตุกปฏิสนธิ) ผู้ที่มีปัญญา เพราะมีโมหเหตุดังกล่าวจึง
ชื่อว่า ผู้ฉลาด ผู้มีปัญญา หรือติเหตุกบุคคล (บุคคลผู้มีเหตุ ๓)

คำว่า จิตฺตํ ปณฺณมฺจ ภาวยํ (อบรมจิตและปัญญาอยู่) หมายความว่า ยังสมาธิ
และวิปัสสนาปัญญาให้เกิดอยู่ โดยแท้จริงแล้ว สมาธิถูกแสดงไว้โดยทำจิตให้เป็นประธาน
และวิปัสสนาก็แสดงไว้โดยชื่อว่าปัญญา

คำว่า อาตปปี (เพียรเผากิเลส) หมายความว่า ผู้มีวิริยะ ดังจะเห็นได้ว่า
ความเพียรได้ชื่อว่า อาตาปะ เพราะเผากิเลสทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

คำว่า อาตปปี คือ ผู้มีความเพียรเผากิเลส

ความหมายว่า ความเพียร ในภาษาบาลีมีใช้หลายศัพท์ คือ อุสุสาห, อาตปฺป,
ปคฺคาห, วายาม, ปรฺกม, ปธาน, วิริย, อีหา, อูยฺยาม และ ธิติ แต่ในที่นี้ใช้เป็น อาตาป
(ความเพียรเผากิเลส) และ อาตปปี (ผู้มีความเพียรเผากิเลส = อาตาป <ความเพียรเผา
กิเลส> + อี <มี>) เพราะประสงค์จะมุ่งให้หมายถึงความเพียรเผากิเลส เนื่องจากความเพียร
ในการปฏิบัติธรรมจะเผาให้กิเลสเหือดแห้งไปเหมือนน้ำที่แห้งเพราะถูกแสงแดดเผาในเวลา
กลางวัน กล่าวคือ การเผากิเลสด้วยความเพียรเป็นหลักในขณะปฏิบัติธรรม เป็นการเผา
กิเลสโดยตรง (อาตาปน) ส่วนการไม่มีกิเลสชั่วขณะ นานพอสมควร หรือตลอดไปด้วยกำลัง
ของสติ สมาธิ และปัญญาที่เกิดจากความเพียร เป็นการเผากิเลสโดยอ้อม (ปริตฺตาปน)

คำว่า อาตาปน แปลตามศัพท์ว่า “การยังกิเลสให้เร่าร้อนเฉพาะ” คือ การเผา

^{๒๑} กาศิกา อังยาเย ๕ ปาทะ ๒ สุตฺร ๙๔

- โคมา (ผู้มีโค)
- ฌนวา (ผู้มีทรัพย์)
- รุกขวา (สถานที่ที่ต้นไม้)
- ๒. ปลืสา (การชมเชย) เช่น
 - ชาติมา (ผู้มีตระกูล)
 - คุณวา (ผู้มีคุณธรรม)
 - รุปี, รุปวา (ผู้มีรูปงาม)
 - สิริมา (ผู้มีสิริ)
 - อายสุมา (ผู้มีอายุ)
- ๓. นิหทา (การตำหนิ) เช่น
 - วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก)
 - วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว)
 - ปาปี (ผู้มีบาป)
 - กุญจ (ผู้มีโรคเรื้อน)
- ๔. อติสายน (ความยิ่ง) เช่น
 - อุทรวดี กณฺเฒา (หญิงผู้มีท้อง)
 - พุทธิมา (ผู้มีความรู้)
 - วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ, ผู้มีผิวงาม)
 - ปณฺณวา (ผู้มีปัญญา)
- ๕. นิจุโยค (การประกอบเป็นนิตย) เช่น
 - ชิริโน รุกขา (ต้นไม้ที่มียาง)
 - สติมา (ผู้มีสติ)
 - สीलวา (ผู้มีศีล)
 - อิสสุกิ (ผู้มีความรู้)
 - มจฺจรี (ผู้มีความตระหนี่)
- ๖. สัสคค (การระคนกัน) เช่น
 - ทณฺที (ผู้มีไม้เท้า)
 - หลุทฺธิมา (ยาที่มีขม, ยาขมผสมกับยาอื่นๆ)

ในคำว่า นิปโก (มีปัญญาพิจารณา) หมายความว่า ปัญญาได้ชื่อว่า เนปั๊กกะ (ปัญญาพิจารณา) ผู้ประกอบด้วยปัญญาพิจารณานั้น [ชื่อว่า นิปกะ]

พระพุทธองค์ทรงแสดงปาริหาริกปัญญา (ปัญญาพิจารณา) ด้วยบทนี้ กล่าวคือ ในวิสัยของปัญหานี้มีปัญญา ๓ ประเภท คือ

๑. ปฏิสนธิปัญญา

๒. วิปัสสนาปัญญา

๓. ปาริหาริกปัญญาที่จัดการกิจทุกอย่าง

ปัญญาดังกล่าวมีคำอธิบายดังนี้ คือ

๑. ปฏิสนธิปัญญา คือ ปัญญาแต่กำเนิด ปัญญาประเภทนี้ส่งผลให้เป็นคนเฉลียวฉลาด ไม่ใช่คนปัญญาอ่อน ส่วนคนปัญญาอ่อนเรียกว่า ทวิเหตุกปฏิสนธิ คือผู้มีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ยกเว้นอโหมเหตุ (ปัญญา)

๒. วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนตามความเป็นจริง

๓. ปาริหาริกปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบในการปฏิบัติกรรมฐาน หมายถึง สาทถกสัมปชัญญะ และสัปปายสัมปชัญญะ ดังข้อความว่า

กมฺมฏฺฐานสฺส ปริหรณฺ นียตุตา ปาริหาริกา. อภิภูมาทีนํ สพฺพกิจฺจานิ สาทถก-
สมฺปชฌณาทิวเสน ปริจฺจนิชฺช เนตฺติติ สพฺพกิจฺจปริณายิกา.^{๒๒}

“ปัญญาที่ประกอบในการปฏิบัติกรรมฐาน ชื่อว่า ปาริหาริกา

คำว่า สัพพกิจจปริณายิกา (จัดการกิจทุกอย่าง) คือ กำหนดกิจทุกอย่างมีการก้าวไปเป็นต้น ด้วยความเป็นสาทถกสัมปชัญญะเป็นต้นแล้วนำไป”

สาทถกสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่มีประโยชน์ หมายความว่า ก่อนที่จะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีการเดินและยืนเป็นต้น ผู้ปฏิบัติควรพิจารณาว่า มีประโยชน์หรือไม่ ถ้ามีประโยชน์ก็ควรทำ ถ้าไม่มีประโยชน์ก็ไม่ควรทำ

สัปปายสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่เหมาะสม หมายความว่า แม้สิ่งที่จะทำนั้นได้ประโยชน์ ผู้ปฏิบัติก็ควรพิจารณาว่าเหมาะสมหรือไม่ คือ ถ้าเหมาะสมก็ควรทำ ถ้าไม่เหมาะสมก็ไม่ควรทำ เช่น

- การเดินทางไปไหว้พระเจดีย์เป็นสิ่งมีประโยชน์ แต่หากไปในเวลามืดงานสมโภชที่มีคนมากมายย่ำเหยียบไม่เหมาะสม

^{๒๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔/๑๔

- การเพ่งซากศพเป็นสิ่งมีประโยชน์ แต่การที่บุรุษเพ่งซากศพของสตรีย่อมไม่เหมาะสม

- การแสดงธรรมซึ่งเป็นสิ่งดีมีประโยชน์ แต่หากแสดงธรรมในสถานที่ประชุมกันด้วยฐานะทางโลก หรือในเวลามีธุระวุ่นวาย ย่อมไม่เหมาะสม นอกจากนี้ การแสดงธรรมแก่บุคคลต่างเพศในที่ลับหลับตา ก็ไม่เหมาะสมเช่นเดียวกัน

สัมปชัญญะทั้งสองอย่างมีประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรม บุคคลผู้พิจารณาใคร่ครวญในประโยชน์และความเหมาะสมย่อมประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน แม้บุคคลผู้เจริญสมณะหรือวิปัสสนาก็สามารถยังสมาธิและปัญญาให้เกิดขึ้นได้ง่ายโดยอาศัยสัมปชัญญะเหล่านี้ อย่างไรก็ตาม สัมปชัญญะเหล่านี้ไม่ใช่สมณะและไม่ใช่วิปัสสนา เป็นเพียงเครื่องช่วยอุปถัมภ์ให้สมณะและวิปัสสนาก้าวหน้าได้เร็ว เพราะผู้ที่หลีกเลี่ยงจากสิ่งไร้ประโยชน์และไม่เหมาะสมย่อมจะประสบความสำเร็จก้าวหน้าได้อย่างรวดเร็ว

คำว่า ภิกขุ แปลว่า ผู้เห็นภัยในสงสาร

คำว่า ภิกขุ ที่หมายถึง ภิกษุ แปลว่า “ผู้ขอ” มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า

- ภิกขุ ตีติ ภิกขุ.

ผู้ขอ ชื่อว่า ภิกษุ

(ภิกขุ ธาตุ <ภิกขเน = ขอ> + รู ปัจจัย รัสสระ อุ ใน รู เป็น อุ)

ส่วนผู้ปฏิบัติทุกคนมีทั้งภิกษุ ภิกษุณี บุรุษ สตรี เทวดา และพรหม ก็ได้ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสาร ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สัสสเร ภัย อิกขตีติ ภิกขุ.

ผู้เห็นภัยในสงสาร ชื่อว่า ภิกษุ

(ภี บทหน้า + อิกข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รู ปัจจัย)

ดังข้อความว่า

ภยํ อิกขตีติ ภิกขุติ สาธารณโต ภิกขุลกฺขณกถเนน ปฏิปตฺติยาวิ ภิกขุภาโว, น

ภิกขุชนภินนปฐวรธาภิภาเวนาติ ทสเสติ. เอวํ หิ กตกิจฺจานํ สามเณราทึนํ ปฏิปนฺนานญจ
อปพพชิตานมปิ สงฺคโห กโต โหติ. อธิ ปน ปฏิปชฺชนกฺวเสน อตฺถเ เวทิตพฺโพ.^{๒๓}

“คำว่า ภยํ อิภฺชตีติ ภิกฺขุ (คำว่า ภิกฺขุ แปลว่า ผู้เห็นภัยในสงสาร) แสดงว่า
ความเป็นภิกษุมิได้ด้วยการปฏิบัติเท่านั้นด้วยการกล่าวถึงลักษณะของภิกษุโดยสามัญทั่วไป
ไม่ใช่เป็นภิกษุด้วยการขอและการนุ่งห่มผ้าขาดเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงรวบรวมสามเณร
เป็นต้นผู้ทำกิจสำเร็จแล้ว และผู้ปฏิบัติที่มีชบรพชิต ส่วนในที่นี้พึงทราบเนื้อความโดยเนื่อง
ด้วยผู้ปฏิบัติ”

ปฏิปนฺนโก หิ เทวํ วา โหตุ มนุสฺสํ วา, ภิกฺขุติ สงฺขํ คจฺจนฺติเยว.^{๒๔}

“ที่จริงแล้ว เทวดาหรือมนุษย์ก็ตามผู้ปฏิบัติธรรมย่อมถึงการนับว่าเป็นภิกษุ”

จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสเรียกปัญจวัคคีย์ที่ยังไม่ได้ออกบวชว่าเป็นภิกษุ
ดังนั้น คำว่า ภิกษุ ตามสุตตันตปิฎกจึงหมายถึง “ผู้เห็นภัยในสงสาร” ซึ่งหมายรวมถึง
พุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ส่วนภิกษุตามพระวินัยหมายถึง
นักบวชในพระพุทธศาสนา ข้อนี้เหมือนคำว่า สงฆ์ ตามสุตตันตปิฎกหมายถึง พระอริยสงฆ์
ตามความหมายว่า “ผู้กำจัดกิเลสเร้าร้อนได้” (สมฺมา กิเลสฺสเรถ หนตฺติติ สงฺโฆ) ส่วน
สงฆ์ตามพระวินัยหมายถึงหมู่ภิกษุ ตามความหมายว่า “ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน”
(สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺจนฺติติ สงฺโฆ)

บาทคาถาว่า โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌํ (เขาย่อมถางชันนี้ได้) หมายความว่า เขา
ผู้เห็นภัยในสงสารที่ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ

๑. ศีล

๒. สมานัตตังที่ทรงแสดงไว้โดยทำจิตให้เป็นประธาน

๓-๕. ปัญญา ๓ ประเภท

๖. ความเพียรเพื่อกิเลส

^{๒๓} วิสุทธิมรรค ๑/๔/๑๔

^{๒๔} ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๗๐

เขายืนอยู่เหนือปฐพีคือศีล ยกศีลตราแห่งวิปัสสนาปัญญาที่ลับดีแล้วในหินคือสมาธิ ด้วยมือแห่งปาริหาริกปัญญาซึ่งมีกำลังแห่งความเพียรประกอบไว้ ย่อมถาง คือ ตัด กล่าวคือ ทำลายชฎาที่เรียกว่าตัณหาทั้งหมดนั้นที่มีอยู่ในกระแสดิจของตนได้ เหมือนบุรุษยืนอยู่เหนือปฐพีแล้วยกศีลตราที่ลับดีแล้วขึ้นถางกอไฟใหญ่ได้

คำว่า วิชฌเย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ฌ ภาตุ (สงฆาเต = รวมกัน, รก, ยุ่งเหยิง) + ฌย การิตปัจจัย + เอยย วิภัตติ (แปลง เอยย วิภัตติเป็น เอ) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ถางได้” โดย วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิโยค (ไม่ประกอบ) คือ ทำให้ไม่รก หมายถึง ถางออกไป ดังคำว่า

- วิปยุตฺโต = ไม่ประกอบ (วิ = ไม่ + ปยุตฺโต = ประกอบ)
- วิโยชเย = พึงให้ไม่ประกอบ (วิ = ไม่ + โยชเย = พึงให้ประกอบ)

นอกจากนั้น สัตตมีวิภัตติคือ เอยย ในบทนี้มีความหมายว่า สติ (สามารถ) แปลว่า “ได้” ดังคำว่า ภวํ รชชํ กรเอย (ท่านทำความเป็นพระราชาได้, ท่านครองราชย์ได้) ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๑๑) ว่า สตุยรเหสฺวยุยาที (ลงเอยย วิภัตติเป็นต้นในความหมายว่า สามารถ และสมควร)

อนึ่ง เขาเชื่อว่ากำลังทางชฎาในขณะเกิดมรรคญาณ ส่วนในขณะเกิดผลญาณชื่อว่าทางชฎาเสร็จแล้ว จึงเป็นทักษิณียบุคคลชั้นยอดของโลกพร้อมทั้งเทวโลก

ขณะเกิดมรรคญาณและผลญาณในข้อความข้างต้นนี้ หมายถึง ขณะเกิดอรหัตตมรรคญาณและอรหัตตผลญาณ เพราะอรหัตตมรรคญาณสามารถจัดกิเลสทั้งหมดได้โดยสิ้นเชิงในขณะรับรู้พระนิพพานคือความดับรูปนามเป็นอารมณ์อยู่ จึงชื่อว่ากำลังทางชฎา ส่วนผลญาณเป็นผลของมรรคญาณ และรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน จึงชื่อว่าทางชฎาเสร็จแล้ว

ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า :-

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปณฺโณ จิตฺตํ ปณฺณญจ ภาวยํ
อาตปปี นิปโก ภิกขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌ.

“ชนผู้ฉลาดเพียรเพากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล
แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางวัฏ
(ตัณหา) นี้ได้”

สรุปความในเรื่องนี้ว่าผู้ฉลาดมีปัญญาดำรงปฏิบัติปัญญาที่เกิดจากกรรม ดำรงอยู่
ในศีลด้วยการบำเพ็ญให้บริบูรณ์ มีวิริยะคือสัมมัปปธาน ๔ ที่เพียรเพากิเลส มีปัญญาพิจารณา
ว่ามีประโยชน์หรือมีโทษตามสมควร อบรมสมาธิที่แสดงไว้โดยทำจิตให้เป็นประธาน และ
อบรมวิปัสสนาปัญญา เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางวัฏคือตัณหานี้ได้

[๕] ในคากานัน ผู้เพียรปฏิบัติเรียกว่า ผู้ฉลาด ด้วยปัญญาใด เขาไม่มีกิจต้องทำ
ในปัญญานั้น เพราะปัญญาดังกล่าวสำเร็จแล้วด้วยผลกรรมเก่า แต่เขาควรเป็นผู้ปฏิบัติ
ต่อเนื่องด้วยความเพียรตามพระดำรัสว่า อาตปปี (เพียรเพากิเลส) และทำการพิจารณา
ด้วยปัญญาตามพระดำรัสว่า นิปโก (มีปัญญาพิจารณา) ดำรงอยู่ในศีลแล้วเจริญสมณะและ
วิปัสสนาซึ่งตรัสไว้โดยเนื่องด้วยจิตและปัญญา

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงทางแห่งความหมดจดอย่างนี้ใน
คากานันโดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธาน

สิกขา ๓ เป็นต้นที่กล่าวถึงในธรรมเทศนา

อนึ่ง ด้วยธรรมเทศนาดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดง :-

๑. สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขาแสดงไว้ด้วยศีล อธิจิตตสิกขาแสดงไว้ด้วย
สมาธิ ส่วนอธิปัญญาสิกขาแสดงไว้ด้วยปัญญา

๒. คำสอนอันมีความงาม ๓ คือ

๒.๑ ความงามในเบื้องต้นของคำสอน แสดงไว้ด้วยศีล เพราะศีลเป็น
เบื้องต้นของคำสอน ดังพระดำรัสว่า

โก จาติ กุสลานํ ธมฺมานํ, สीलญจ สุวิสุทฺธิ.^{๒๕}

“อะไรเป็นเบื้องต้นของกุศลธรรม ศीलอันบริสุทธิ์ดีเป็นเบื้องต้น”

และดังพระดำรัสว่า สพฺพปาปสฺส อภินิเวชิตวา (การไม่ทำความชั่วทุกอย่าง)

อนึ่ง ศीलนั้นเป็นความงามเพราะนำคุณมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นมาให้

๒.๒ ความงามในท่ามกลางของคำสอน แสดงไว้ด้วยสมาธิ เพราะสมาธิเป็น
ท่ามกลางของคำสอน ดังพระดำรัสว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา^{๒๖} (การบำเพ็ญความ
ดี) อนึ่ง สมานินั้นเป็นความงาม เพราะนำคุณมีการแสดงฤทธิ์เป็นต้นมาให้

๒.๓ ความงามในที่สุดของคำสอน แสดงไว้ด้วยปัญญา เพราะปัญญาเป็น
ความงามในที่สุด ดังพระดำรัสว่า สจฺจิตฺตปริโยทปนํ, เอตํ พุทฺธาน สาสนํ^{๒๗}
(การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย) และ
เพราะศีล สมาธิมีปัญญาเป็นยอด อนึ่ง ปัญญานั้นเป็นความงาม เพราะนำความ
คงที่ในอภิญ्ञารมณและอนิฏฐารมณมาให้ ดังพระดำรัสว่า

เสโล ยถา เอกฆโน

วาเตน น สมิริติ

เอวํ นินทาปสํสาสุ

น สมินฺชนติ ปณฺชิตา.^{๒๘}

“ขุนเขาไม่สะเทือนเพราะแรงลม ฉันทใด บัณฑิตก็ไม่หวั่นไหว
เพราะนินทาและสรรเสริญ ฉันทนั้น”

๓. อุปนิสัย (เหตุที่มีกำลัง) ของการบรรลุวิชา ๓ เป็นต้น คือ

๓.๑ อุปนิสัยของการบรรลุวิชา แสดงไว้ด้วยศีล เพราะอาจบรรลุวิชา ๓
ได้โดยอาศัยศีลบริบูรณ์ ไม่อาจบรรลุโดยหันไปจากนั้น

^{๒๕} ส.ม. ๑๙/๓๖๙/๑๒๕

^{๒๖} ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓, พ.ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙

^{๒๗} พ.ธ. ๒๕/๘๑/๓๑

๓.๒ อุปนิสัยของการบรรลุภิญญา ๖ แสดงไว้ด้วยสมาธิ เพราะอาจบรรลุภิญญา ๖ ได้โดยอาศัยสมาธิบริบูรณ์ ไม่อาจบรรลุโดยหันไปจากนั้น

๓.๓ อุปนิสัยของความแตกฉานในปฏิสัมภิทา แสดงไว้ด้วยปัญญา เพราะอาจบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ได้โดยอาศัยปัญญาบริบูรณ์ ไม่อาจบรรลุด้วยเหตุอื่น

๔. การเว้นส่วนที่สุตทั้งสอง และการช้องเสมหัชฌิมาปฏิบัติ คือ

การเว้นส่วนที่สุตคือกามสุขัลลิกานุโยค แสดงไว้ด้วยศีล

การเว้นส่วนที่สุตคืออัตตกิลมถานุโยค แสดงไว้ด้วยสมาธิ

การช้องเสมหัชฌิมาปฏิบัติ แสดงไว้ด้วยปัญญา

๕. เหตุทำให้หันไปจากอบายเป็นต้น คือ

เหตุทำให้หันไปจากอบาย แสดงไว้ด้วยศีล

เหตุทำให้หันไปจากกามธาตุ (กามภูมิ ๑๑ คือ อบาย ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖) แสดงไว้ด้วยสมาธิ

เหตุทำให้หันไปจากภพทั้งปวง แสดงไว้ด้วยปัญญา

๖. การขจัดกิเลสด้วยลักษณะ ๓ คือ

การขจัดกิเลสด้วยตทังคปหาน (ขจัดได้ชั่วขณะ) แสดงไว้ด้วยศีล

การขจัดกิเลสด้วยวิกขัมภนปหาน (ขจัดด้วยการข่มไว้ชั่วคราว) แสดงไว้ด้วยสมาธิ

การขจัดกิเลสด้วยสมุจเฉทปหาน (ขจัดโดยเด็ดขาด) แสดงไว้ด้วยปัญญา

๗. ปฏิบัติของวิติกกมะเป็นต้น คือ

ปฏิบัติของวิติกกมะ (กิเลสล่วงละเมิดทางกายและวาจา) แสดงไว้ด้วยศีล

ปฏิบัติของปริยฐาน (กิเลสพุ้งขึ้นครอบงำจิต) แสดงไว้ด้วยสมาธิ

ปฏิบัติของอนุสัย (กิเลสนอนเนื่องที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย) แสดงไว้ด้วยปัญญา

๘. การชำระสังกิเลส ๓ คือ

การชำระสังกิเลสคือทุจจริต แสดงไว้ด้วยศีล

การชำระสังกิเลสคือตัณหา แสดงไว้ด้วยสมาธิ

การชำระสังกิเลสคือทวิภวสัญญิ แสดงไว้ด้วยปัญญา

๙. เหตุของความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น คือ

เหตุของความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี แสดงไว้ด้วยศีล เพราะพระโสดาบันและพระสกทาคามีได้รับการตรัสว่า สीलสุ ปริปุรการี^{๒๘} (ผู้บำเพ็ญศีลบริบูรณ์)

เหตุของความเป็นพระอนาคามี แสดงไว้ด้วยสมาธิ เพราะพระอนาคามีได้รับการตรัสว่า สมาธิมุหิ ปริปุรการี^{๒๘} (ผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์)

เหตุของความเป็นพระอรหันต์ แสดงไว้ด้วยปัญญา เพราะพระอรหันต์ได้รับการตรัสว่า ปญญาเย ปริปุรการี^{๒๘} (ผู้บำเพ็ญปัญญาบริบูรณ์)

ในข้อ ๘ คำว่า ทุจจริต คือ ทุจจริต ๑๐ ได้แก่ กายทุจจริต ๓ วจิตุจจริต ๔ และ มโนทุจจริต ๓ ทำให้กระแสนามของผู้ทำทุจจริตเร่าร้อนด้วยทุกข์ในอบายเป็นต้น จึงชื่อว่า สังกิเลส (สภาวะทำให้เร่าร้อน, สภาวะบีบคั้น) แม้ตัณหาและทวิภวสัญญิก็ชื่อว่าสังกิเลส เพราะทำให้เหล่าสัตว์เร่าร้อนด้วยทุกข์ดังกล่าวเช่นเดียวกัน

ด้วยธรรมเทศนาดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคุณธรรมหมวดละสาม ๙ ประการ คือ

๑. สิกขา ๓

๒. คำสอนอันมีความงาม ๓

๓. อุปนิสัยของการบรรลุวิชา ๓ เป็นต้น

๔. การเว้นส่วนที่สุดทั้งสอง และการช้องเสมหัชฌิมาปฏิบัติ

^{๒๘} อัง.ติก. ๒๐/๘๗-๘๘/๒๒๕-๒๘

๕. เหตุทำให้พ้นไปจากอบายเป็นต้น
๖. การขจัดกิเลสด้วยลักษณะ ๓
๗. ปฏิบัติของวิติกกมะเป็นต้น
๘. การชำระสังกิเลส ๓
๙. เหตุของความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น และคุณธรรมหมวดละสามอื่นๆ ด้วยประการฉะนี้

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๗-๒๘) กล่าวว่า คุณธรรมหมวดละสามอื่นๆ คือ

๑. วิเวก ๓ ได้แก่ กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก
 ๒. กุศลมูล ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ
 ๓. วิโมกขมุข (ทางสู่วิโมกข์) ๓ ได้แก่ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์
 ๔. อินทรีย์ ๓ ได้แก่ อัญญาตัญญูสามีสตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์
-

โย สพฺพโลกมฺหิตโต กรุณาธิวาโส
โมกฺขากโร รวิกุลมฺพรปฺปณฺณจฺนโต
ณฺเอยโยทธี สุวิปุลํ สกฺลํ วิพฺพุโ
โลกุตฺตมํ นมถ ตํ สิริสา มุนินฺทํ. เถลฺกฏาหคาถา (๑)

พระจอมมุนีที่ชาวโลกทั้งปวงบูชา ทรงเพียบพร้อมด้วยพระกรุณา เป็น
บ่อเกิดแห่งความหลุดพ้น เปรียบดังพระจันทร์เพ็ญท่ามกลางนภา อันเป็น
อาทิตยวงศ์ ทรงตรัสรู้ญะยธรรมทั้งหมดอันไพศาลดังมหาสมุทร เชิญท่าน
ทั้งหลายนมัสการพระจอมมุนี ผู้ประเสริฐในโลกพระองค์นั้น

ปริเฉทที่ ๑

สื่อนิทเทศ : คำอธิบายศีล

คำแสดงลักษณะเป็นต้นของศีล

[๖] อนึ่ง ทางแห่งความหมดจดที่ทรงแสดงไว้โดยมุ่งถึงศีล สมาธิ และปัญญาอันประมวลคุณธรรมเป็นอเนกประการอย่างนี้ ไม่อาจเกื้อกูลแก่ชนทุกประเภท เพราะทรงแสดงไว้โดยย่อยิ่งนัก ดังนั้น เพื่อแสดงความพิสดารของเรื่องนั้น จึงขอตั้งปัญหาปรารภถึงศีลเป็นประการแรก ดังนี้ :-

๑. ศีล คืออะไร
๒. ชื่อว่าศีล โดยความหมายอะไร
๓. ลักษณะ รส (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของศีล คืออะไร
๔. ศีล มีอันสืบอย่างไร
๕. ศีล มีกี่อย่าง
๖. ความเศร้าหมองของศีล คืออะไร
๗. ความผ่องแผ้วของศีล คืออะไร

การแสดงธรรมโดยย่อเหมาะสมแก่อุคฆฏัตถุญ คือ ผู้ตรัสรู้ได้เร็ว แต่ไม่เกื้อกูลแก่วิปัญจิตถุญ (ผู้เข้าใจเนื้อความที่อธิบาย) ซึ่งพอใจข้อความที่ไม่ย่อและพิสดารมากนัก และเนยยะ (ผู้พอจะสั่งสอนได้) ที่พอใจความพิสดาร ดังนั้น ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นอย่างนี้

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๑

วิชันนาของปัญหานี้ มีดังต่อไปนี้ :-

ถามว่า : ศील คืออะไร

ตอบว่า : ศील คือ ธรรมทั้งหลายมี[กุศล]เจตนาเป็นต้นของผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น หรือบำเพ็ญวัตรปฏิบัติ (มีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น) ดังข้อความในคัมภีร์ ปฏิสัมภีทามรรคว่า

“กั สीलนฺติ เจตนา สीलํ, เจตสิกํ สीलํ, สํวโร สीलํ, อวีตีกุโม สीलํ.”

“ในคำถามว่า ศीलคืออะไร เจตนาชื่อว่า ศील, เจตสิกชื่อว่า ศील, สังวรชื่อว่า ศील, การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่า ศील”

เจตนาศีลและเจตสิกศีล

ในเรื่องนั้น **เจตนาศีล** คือ เจตนาของผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นหรือบำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ **เจตสิกศีล** คือ การงดเว้น (วิริตเจตสิก) ของผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง **เจตนาศีล** คือ เจตนาใน[กุศล]กรรมบถของผู้ละการฆ่าสัตว์เป็นต้นอยู่ **เจตสิกศีล** คือ [กุศล]ธรรมอันได้แก่ ความไม่ละโมภ ความไม่ผูกพยาบาท และความเห็นชอบ ที่ตรัสไว้ตามนัยว่า

อภิชณํ ปหาय วิคตภิชฺเณน เจตสา วิหริตี.^๑

“ภิกษุละอภิชณาแล้วเป็นผู้มีจิตปราศจากอภิชณาอยู่”

สังวรศีล

ในคำว่า สํวโร สीलํ (สังวรชื่อว่าศีล) นี้ ฟังทราบสังวร ๕ ประการ คือ

^๑ ขุ.ป. ๓๑/๓๙/๔๖

^๒ ที.สี. ๙/๒๑๗/๗๒

๑. ปาติโมกขสังวร (การสังวรในปาติโมกข์) คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

อิมินา ปาติโมกขสัวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต.^๓

“ภิกษุถึงพร้อมแล้ว ถึงพร้อมดีแล้ว ด้วยความสังวรในปาติโมกข์นี้”

๒. สติสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

รกฺขติ จกฺขุนฺทริยํ, จกฺขุนฺทริเย สัวรํ อาปชฺชติ.^๔

“รักษากัจจนทริย์ ถึงความสังวรในจักขุนทริย์”

๓. ญาณสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

ยานิ โสตานิ โลกสมิ สติ เตสํ นิวารณํ

โสตานํ สัวรํ พุริมิ ปณฺญาเยเต ปิริยฺเยเร.^๕

“กระแสน้ำไหลเล้าไทมื่ออยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแส
เหล่านั้น เรากล่าวถึงการกั้นกระแสเหล่านั้น กระแสเหล่านั้นถูก
ปิดกั้นได้ด้วยปัญญา”

แม้การ[พิจารณา]เสพปัจจัยก็รวมเข้าในญาณสังวรนี้ด้วย

๔. ขันติสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส.^๖

“ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน”

๕. วิริยสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ.^๖

“ไม่ยอมรับกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว”

แม้อาชีวะปาริสุทธิ (ความหมดจดแห่งอาชีวะ) ก็รวมเข้าในวิริยสังวรนี้ด้วย

^๓ อภ.วิ. ๓๕/๕๑๑/๒๙๖

^๔ ที.สี. ๙/๒๑๓/๗๐

^๕ พ.สุ. ๒๕/๑๐๔๒/๕๓๒, พ.จุ. ๓๐/๔/๓๔

^๖ ม.ม. ๑๒/๒๔/๑๔, อัง.ฦก.ก ๒๒/๕๘/๓๗๓

โดยประการดังนี้ สังวรทั้ง ๕ อย่างนี้ และการงดเว้นจากวัตถุ (ทุจริต) ที่พบเข้าของกุลบุตรผู้กลัวบาป ฟังทราบวาทังหมคนนี้เป็นสังวรศีล

อวิตติกมศีล

คำว่า อวิตติกโม สील (การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล) หมายถึง การไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาของผู้สมทานศีลแล้ว

จบวิสัยแรกของปัญหาว่าศีลคืออะไรแต่เพียงนี้

วิสัยปัญหาข้อที่ ๒

ศีล โดยความหมาย

[๗] ในปัญหา ๖ ข้อที่เหลือ :-

ถามว่า : ชื่อว่าศีล โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : ชื่อว่าศีล โดยความหมายว่า สीलนะ

ถามว่า : สीलนะ คืออะไร

ตอบว่า : คือ การตั้งไว้ดี หมายความว่า การมีกายกรรมเป็นต้นไม่เกเรด้วยความมีศีลดีงาม หรือการทรงไว้มั่น หมายความว่า การเป็นที่รองรับกุศลธรรมโดยความเป็นที่อาศัย

คำว่า สील มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งไว้ดี

- สीलติ สมายิตติ กายกมฺมาทินํ สุสียฺวเสน น วิปกิริตฺติ สील.

สภาวะตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดี คือ ไม่เกเรด้วยความมีศีลดีงาม ชื่อว่า ศีล

(สील ธาตุ <สมาธิมุหิ = ตั้งไว้ดี> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะทรงไว้มั่น

- สีเลติ กุสเล ธมฺเม อุปฺปาทเรติ ปตฺติจฺจมาภาเวน ภูโส ธาเรตีติ สีลํ.

สภาวะทรงกุศลธรรมไว้ยิ่งโดยความเป็นที่อาศัย ชื่อว่า ศีล

(ศีล ธาตุ (อุปฺปาทเรณ = ทรงไว้ยิ่ง/มั่น) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นพบในสัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา (หน้า ๒๑๘) ที่กล่าวถึง สีล ธาตุในความหมายว่า ตั้งไว้ดี (สมาธิมุหิ) และทรงไว้ยิ่ง (อุปฺปาทเรณ) โดยท่านยกข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมาเป็นตัวอย่างของ สีล ธาตุในความหมายทั้งสองนั้น

อนึ่ง คำว่า อุปฺปาทเรณ นั้นโดยทั่วไปมักแปลว่า “เข้าไปทรงไว้” โดย อุป ศัพท์มีความหมายว่า อุปคมน (เข้าไป) ดังคำว่า นิสินฺห์ วา อุปนิสีเทยฺย (พึงเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุผู้นั่งอยู่) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ภูส (ยิ่ง, มั่น) เช่น คำว่า อุปาทานํ (การถือมั่น), อุปายาส (ความทุกข์ใจอย่างแรงกล้า), อุปนิสฺสโย (เหตุที่อาศัยอันมีกำลังมาก) ตามที่ สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า ภูโส ธาเรติ (ทรงไว้ยิ่ง/มั่น)

อย่างไรก็ตาม มีบางท่านแปล สีล ศัพท์ว่า “ปกติ” และอธิบายว่าศีลเป็นปกติทางกายและวาจา แม้ สีล ศัพท์อาจแปลว่า “ปกติ” ในบางแห่ง แต่ในที่นี้ไม่ควรแปลว่า ปกติ เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่ได้อธิบายไว้เช่นนั้น นอกจากนั้น ศีล ๕ ชื่อว่า ปกตศีล คือ ศีลปกติ ในศีล ๕ ประเภทตามที่กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์ ดังข้อความว่า

เต สีลวนฺโต ปญฺจ ปุคฺคฺลา ปกตีสีลํ สมาทานสีลํ จิตฺตปฺปสาโท สมโถ วิปสฺสุณา จาติ.^๗

“บุคคลผู้มีศีลเหล่านั้น มี ๕ จำพวก คือ ผู้มีปกติศีล ผู้มีสมาทานศีล ผู้มีความผ่องใสแห่งจิต ผู้เจริญสมณะ และผู้เจริญวิปัสสนา”

ก. ปกตศีล: ศีลโดยปกติ คือ ศีลที่บุคคลรักษาโดยมิได้สมาทานด้วยเห็นว่าศีล ๕ เป็นปกติของชาวโลก ไม่ว่าจะสมาทานหรือไม่ก็ตาม ถ้าไม่ล่วงละเมิดก็ได้รับผลดี แต่ถ้าล่วงละเมิดก็ได้รับผลไม่ดี เช่น การไม่ฆ่าสัตว์ส่งผลให้มีอายุยืนและสุขภาพดี แต่การฆ่าสัตว์

^๗ เนตติ. หน้า ๑๙๐

ส่งผลให้มีอายุสั้น มีโรคมาก เป็นต้น ศิลปะประเภทนี้เนื่องด้วยพระอริยบุคคลเป็นพิเศษ ท่านย่อมไม่ละเมิดศีลทั้งในภพนี้และภพต่อไปจนถึงเวลาที่ดับขันธปรินิพพาน

ข. สมาทานศีล : ศีลโดยการสมาทาน คือ การตั้งใจสมาทานรักษาศีลจากผู้อื่น เช่น พระสงฆ์ หรือพระพุทธรูป เป็นต้น หรือตั้งใจว่าจะงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้นด้วยตนเอง

ค. ความผ่องใสแห่งจิต : ศีลที่เกิดขึ้นในขณะที่มีจิตผ่องใสจากการฟังธรรมศีลที่เกิดขึ้นในขณะที่ฟังธรรม เป็นต้น ซึ่งจิตผ่องใสปราศจากนิวรณ์ด้วยศรัทธาที่เชื่อกรรม ผลกรรม และเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ดังนั้น แม้บุคคลนั้นจะล่วงละเมิดศีลมาก่อนฟังธรรม แต่เมื่อจิตของเขาผ่องใสด้วยการฟังธรรมก็จัดเป็นศีลโดยอ้อม และสามารถบรรลุธรรมได้เหมือนคนมีศีลบริสุทธิ์ จะเห็นได้ว่า สันตติอามาทย์แม้จะเมาสุราเป็นเวลานาน ต่อเมื่อฟังธรรมของพระพุทธรเจ้าแล้วก็ได้บรรลุธรรมด้วยจิตที่ผ่องใสอันนับเข้าในศีลประเภทนี้

ฆ. สมณะ : ศีลที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญสมณธรรมฐาน แม้เขาจะไม่ได้รับศีลโดยเฉพาะ ก็จัดว่าได้รักษาศีลโดยอ้อมแล้ว เพราะไม่คิดจะล่วงละเมิดศีลทางกายหรือวาจาด้วยอำนาจความสงบใจคือสมณะ

ง. วิปัสสนา : ศีลที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญวิปัสสนากรรมฐาน แม้เขาจะไม่ได้รับศีลโดยเฉพาะ ก็จัดว่าได้รักษาศีลโดยอ้อมแล้ว เพราะไม่คิดจะล่วงละเมิดศีลทางกายหรือวาจาด้วยอำนาจวิปัสสนาปัญญาที่ยังเห็นไตรลักษณ์

อนึ่ง ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาตความหมายสองอย่างนี้เท่านั้นในที่นี้

ข้อความว่า “ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาตความหมายสองอย่างนี้เท่านั้น” หมายความว่า คัมภีร์ธาทุกถาว่าไว้ว่า

- สील ธาตุ ภูวาทิคณะ มีรูปว่า สीलติ ใช้ในความหมายว่า สมาธิมุหิ (ตั้งไว้ดี)
- สील ธาตุ จุราทิคณะ มีรูปว่า สीलติ, สीलยติ ใช้ในความหมายว่า อุปธารณ (ทรงไว้มั่น)

ดังข้อความว่า

ตตถ อตฺถทวํ สทฺทลฺกฺขณวิฑู อนุชานนฺตํ อิทํ “ศีล สมาธิมฺหิ สีล อุปฺปารเณติ ทฺวิคณิกสฺส สีลธาทุสฺส อตฺเต สนฺธาย วุตฺตํ. อิมสฺส หิ จุราทิกณฺ ปรตฺตสฺส อุปฺปารเณ “สีเลติ, สียติ รูปานิ ภวณฺติ, อุปฺปารเตตีปิ เตสํ อตฺโถ. อิทํ ปน ภฺวาทิกณิกตฺตา สมาธานตฺเต “สีลตีติ รูปี ภวติ, สมาธิยตีติ ตสฺส อตฺโถ.”

“ในเรื่องนั้น คำว่า อตฺถทวํ สทฺทลฺกฺขณวิฑู อนุชานนฺติ (ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาต ความหมายสองอย่าง) นี้ หมายเอาความหมายของ สีล ธาตุสองคณะ คือ สีล สมาธิมฺหิ (ตั้งไว้ดี) และ สีล อุปฺปารเณ (ทรงไว้มั่น) กล่าวคือ เมื่อธาตุนี้เป็นจุราทิกณะ มีรูปว่า สีเลติ, สียติ [เป็นไป]ในการทรงไว้มั่น ความหมายของรูปเหล่านั้น คือ ย่อมทรงไว้มั่น แต่ในที่นี้มีรูปว่า สียติ [เป็นไป]ในความหมายว่า ตั้งไว้ดี เพราะเป็นภฺวาทิกณะ รูปนั้นมีความหมายว่า ย่อมตั้งไว้ดี”

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามข้อความในสัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจันทร (พ.ศ. ๑๗๗๗-๙๓) แต่ท่านผู้แต่งวิสุทธิมรรคในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓ - ๙๗๕) ได้อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตชื่อ ปาณินียธาตุปาฐะ ตามข้อความในคัมภีร์นั้น สีล ธาตุมีรูปเป็นภฺวาทิกณะ^๙ ในความหมายว่า “ตั้งไว้ดี” ว่า ศีล สมาธา (ศีล ธาตุในความหมายว่า ตั้งไว้ดี) และเป็นจุราทิกณะ^{๑๐} ในความหมายว่า “ทรงไว้มั่น” ว่า ศีล อุปฺปารเณ (ศีล ธาตุในความหมายว่า ทรงไว้มั่น)

แต่อาจารย์อื่นอธิบายเนื้อความตามนัยเป็นต้น อย่างนี้ว่า สิริฏฺโห สียตฺโถ, สียตฺตฺโห สียตฺโถ (ความหมายว่า ศีระชะ เป็นอรรถของ สีย ศัพท์, ความหมายว่า เย็น เป็นอรรถของ สีย ศัพท์) อีกด้วย

คำว่า “อาจารย์อื่น” ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ พระอุปติสสะผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรค ในคัมภีร์นั้นได้กล่าวว่า สีย ศัพท์มีความหมายว่า ศีระชะ และเย็น เป็นต้น แต่ในคัมภีร์นี้ไม่เห็นด้วย เพราะถือว่ามิได้มาจากรากศัพท์ของ สีย ธาตุ ดังข้อความว่า

^๙ นิตฺติ.ธาทู. หน้า ๒๑๘

^๙ ปาณินียธาตุปาฐ ข้อย ๕๒๔

^{๑๐} ปาณินียธาตุปาฐ ข้อย ๓๔๖

กิมตฺถํ สीलํ. สีตลตฺถํ เสฏฺฐตฺถํ สीलนตฺถํ สภาวตฺถํ สุขทุกขาภาวสมปยุตฺตตฺถํ
สิรตฺถํ ปตฺติฏฺฐานตฺถํ.^{๑๑}

“ถามว่า : สील ศัพท์มีความหมายอะไร ?

ตอบว่า : สील ศัพท์มีความหมายว่า เย็น, ประเสริฐ, ตั้งไว้ดี, มีจริงโดยปรมาตย์,
ประกอบด้วยสุขไม่มีทุกข์, ศีระะ และเป็นที่ตั้ง[ของกุศล]”

คำว่า สิริฏฺโฆ สीलฺโถ (ความหมายว่า ศีระะ เป็นอรรถของ สील ศัพท์) นั้น
หมายความว่า ถ้าศีระะขาดไป ร่างกายทั้งหมดก็พินาศไปด้วย ฉนั้นใด เมื่อศีลวิบัติแล้ว
ร่างกายคือคุณธรรมทั้งหมดก็พินาศไป ฉนั้นนั้น ตามคำอธิบายนี้คำว่า สील มีศัพท์เดิม
มาจาก สิริ ศัพท์ ทีฆะสระ อี ใน สี เป็น อี และแปลง ร เป็น ล จึงได้รูปว่า สील หรือ
มาจาก สีส แปลง ส เป็น ล จึงได้รูปว่า สील (สภาวะเหมือนศีระะ) = สีโร วียาติ สील
หรือ สีสํ วียาติ สीलํ.

คำว่า สีตลฺภูโจ สीलฺโถ (ความหมายว่า เย็น เป็นอรรถของ สील ศัพท์) นั้น
หมายความว่า คำว่า สील มาจากศัพท์เดิมว่า สีตล (เย็น) คือ ทำให้กเลสเร้าร้อนสงบเย็น
เมื่อลบ ต อักษรใน สีตล แล้วจึงได้รูปว่า สील (สภาวะเย็น)

วิชันนาปัญฺหาข้อที่ ๓

ลักษณะของศีล

[๘] บัดนี้

ถามว่า : ลักษณะ รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก่
ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฺฐาน (เหตุใกล้) ของศีล คืออะไร

ตอบว่า :

^{๑๑} วิมุตติ. ข้อ ๗ หน้า ๒

สีลนํ ลกขณํ ตสฺส

ภินฺนสฺสาปิ อเนกธา

สนิทสฺสนตฺตํ รูปสฺส

ยถา ภินฺนสฺสเนกธา.

“ถึงศีลนั้นจะต่างกันหลายประเภท ก็มีลักษณะคือสีลนะ (การตั้งไว้ดี และการทรงไว้มั่น) เหมือนรูปที่ต่างกันหลายประเภทก็มีลักษณะคือภาวะที่ถูกเห็นได้”

อุปมาเหมือนรูปายตนะ (รูปคือสีต่างๆ) ถึงจะต่างกันหลายประเภทโดยจำแนกเป็นสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น ก็มีลักษณะคือภาวะที่ถูกเห็นได้ เพราะถึงรูปายตนะจะต่างกันโดยจำแนกเป็นสีเขียวเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากสภาพที่ถูกเห็นได้ ฉะนั้น ถึงศีลจะต่างกันหลายประเภทโดยจำแนกเป็นเจตนาศีลเป็นต้นก็มีลักษณะคือสีลนะที่กล่าวไว้ด้วยการตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดี และด้วยการทรงกุศลธรรมไว้ยิ่ง เพราะถึงศีลจะต่างกันโดยจำแนกเป็นเจตนาศีลเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากสภาพที่ตั้งไว้ดีและทรงไว้มั่น ฉะนั้น

อนึ่ง ศีลที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ :-

ทุสฺสีลยวิทฺธํสนตา

อนวชฺชคุโณ ตถา

กิจจสมฺปตฺตตฺตฺเถน

รโส นาม ปวฺจุจติ.

“การจัดความเป็นผู้ทศศีล หรือคุณคือความหาโทษมิได้ ชื่อว่า รสะ โดยความหมายว่า หน้าที่ และความบริบูรณ์”

ตามหลักพระอภิธรรม รูปนามทั้งหมดจำแนกตามลักษณะ รสะ ปัจจุบันฐาน และปัทฏฐาน ดังนี้

๑. ลักษณะ คือ สภาวะหรือลักษณะเฉพาะตัวที่รูปนามอื่นไม่มี เช่น การรับรู้อารมณ์เป็นลักษณะของจิต การกระทบอารมณ์เป็นลักษณะของผัสสะ เป็นต้น เหมือนความร้อนของไฟ

๒. รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ หมายถึง หน้าที่อันเกิดขึ้นด้วยสภาวะธรรมนั้นเหมือนการที่ไฟทำให้สุก หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่ คือ สภาพที่ได้รับ เพราะการทำให้เกิดขึ้น เหมือนแสงสว่างของไฟ

๓. ปัจจุปัฏฐาน คือ อาการปรากฏแก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ หมายถึง ความถึงพร้อมที่เกิดขึ้น หรือผล คือ สิ่งที่ถูกทำให้เกิดขึ้น เหมือนควันทไฟ

๔. ปทัฏฐาน คือ เหตุไกล้ หมายถึง ปัจจัยเฉพาะไม่ทั่วไปเพื่อทำให้เกิดขึ้น เหมือนคนก่อไฟ

ดังข้อความว่า

สามณณ วา สภาโว วา	ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตํ
กิจจํ วา ตสฺส สมฺปตฺติ	โรโสติ ปรีติปิโต.
ผลํ วา ปจฺจุปฺปจฺจํ	อุปฺปจฺจํ นนฺตโยปี วา
อาสนนฺนการณํ ยํ ตํ	ตํ ปทฺจฺจํ นนฺตโยปี. ^{๑๒}

“ลักษณะ คือ สภาวธรรม (สภาวลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม[มีความไม่เที่ยงเป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่

ปัจจุปัฏฐาน คือ ผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ] หรืออาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุไกล้”

ตตํสภาโว ลกฺขณํ	กิจจสมฺปตฺติโย โรโส
คยฺหากาโร ผลํ วาปี	ปจฺจุปฺปจฺจํ นนฺตโยปี.
อาสนนฺนการณํ ยํ ตํ	ปทฺจฺจํ นนฺตโยปี ตํ มตํ
ธมฺมานํ ววตฺถานาย	อลํ เอเต วิพฺพทฺธิโน. ^{๑๓}

“ลักษณะ คือ สภาวะของรูปนามนั้นๆ

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์

ปัจจุปัฏฐาน คือ อาการ[ปรากฏ]ที่ปัญญาพึงรับรู้ หรือผล

ปทัฏฐาน คือ เหตุไกล้

^{๑๒} อภิ.วตาร คาทา ๖๓๓-๓๔

^{๑๓} ปรมตถ.ฎีกา หน้า ๑๙

ธรรมเหล่านั้น [ลักษณะ รสะ ปัจจุปปุสฐาน และปทัสฐาน] ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้”

เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ :-

- ศีลนี้มีหน้าที่ขจัดความเป็นผู้ทุศีล ด้วยรสะที่มีความหมายว่า หน้าที่ และมีความบริบูรณ์ที่เป็นคุณคือความหาโทษมิได้
- ด้วยรสะที่มีความหมายว่า ความบริบูรณ์ โดยแท้จริงแล้ว ในการกล่าวถึงลักษณะเป็นต้น หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ชื่อว่า รสะ

โสเจยยปจฺจุปปุสฐานํ

ตยิทํ ตสฺส วิมฺญฺหิ

โธตฺตปฺปะณฺจ หิริ เจว

ปทฺฐาณนฺติ วณฺณิตํ.

“ศีลนี้นั้นมีความสะอาดเป็น อาการปรากฏ [แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] วิมฺญฺชนกล่าวว่ หิริและโธตฺตปฺปะเป็นปทัสฐานของศีลนั้น”

จริงอยู่ ศีลนี้มีอาการปรากฏเป็นความสะอาดที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

กายโสเจยฺยํ วจีโสเจยฺยํ มโนโสเจยฺยํ.^{๑๔}

“ความสะอาดทางกาย วาจา และใจ”

ย่อมปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ]โดยความสะอาด คือ ถึงภาวะที่ถือเอาได้ [ทางใจ]

ผู้มีปัญญากล่าวว่ หิริและโธตฺตปฺปะเป็นปทัสฐาน คือ เหตุใกล้ของศีลนั้น ดังจะเห็นได้ว่ เมื่อมีหิริและโธตฺตปฺปะ ศีลจึงเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เมื่อไม่มี ศีลย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่ไม่ได้

พึงทราบลักษณะ รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัสฐานของศีลอย่างนี้

^{๑๔} อง.ติก. ๒๐/๑๒๑-๒๒/๒๖๕

อานิสงส์ของศีล

วิชันนาปัญหาคข้อที่ ๔

[๙] ถาถามว่า : ศีล มีอานิสงส์อย่างไร

ตอบว่า : ศีลมีอานิสงส์คือการได้รับคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น
ดังพระพุทธรดำรัสว่า

อวิปปฏิสารถถานิ โข อานนท กุสลานิ สीलานิ อวิปปฏิสارانิสسانی.^{๑๕}

“อานนท ศีลที่ดีงามมีความไม่เดือดร้อนเป็นผล เป็นอานิสงส์”

นอกจากนั้นได้ตรัสอีกว่า

ปญจิเม คหปตโย อานิสสา สीलวโต สीलสมุพทาย. กตเม ปญจ. อิธ คหปตโย
สีลวา สीलสมุพทโน อปฺปมาทาทิกรณํ มหนตํ โภคกฺขณํ อธิคฺจติ, อโย ปจโม อานิสโส
สีลวโต สीलสมุพทาย. ปุณ จปรํ คหปตโย สीलวโต สीलสมุพทนุสฺส กุลยาณํ กิตฺติสทฺโท
อพฺภุคฺคจติ, อโย ทุตติโย อานิสโส สीलวโต สीलสมุพทาย. ปุณ จปรํ คหปตโย สीलวา
สีลสมุพทโน ยณฺณทเว ปริสํ อุปสงฺกมติ ยทิ ขตฺติยปริสํ ยทิ พุราหุณฺณปริสํ ยทิ
คหปติปริสํ ยทิ สมณฺณปริสํ, วิสารโท อุปสงฺกมติ อมฺงกุฏฺโต, อโย ตติโย อานิสโส
สีลวโต สीलสมุพทาย. ปุณ จปรํ คหปตโย สीलวา สीलสมุพทโน อสมฺมุพฺโท กาลํ กโรติ,
อโย จตฺตฺโต อานิสโส สीलวโต สीलสมุพทาย. ปุณ จปรํ คหปตโย สीलวา สीलสมุพทโน
กายสฺส เมทา ปริ มรณา สุคตํ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ, อโย ปญจโม อานิสโส สीलวโต
สีลสมุพทาย.^{๑๖}

“คหปติทั้งหลาย อานิสงส์ของศีลสมบัติในผู้ทรงศีลมี ๕ ประการเหล่านี้
อานิสงส์ทั้ง ๕ ประการนั้น มีอะไรบ้าง คือ

^{๑๕} อย.เอภาทสก. ๒๔/๑/๒๕๘

^{๑๖} วิ.ม. ๕/๒๘๕/๖๑, ที.ม. ๑๐/๑๕๐/๗๘, อย.ปญจก. ๒๒/๒๑๗/๒๓๙

๑. ผู้ทรงศีลสมบุรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ย่อมไม่ได้รับกองโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ เพราะความไม่ประมาทเป็นเหตุ
๒. เกียรติศัพท์อันงามของผู้ทรงศีลสมบุรณ์ด้วยศีลย่อมพุ่งขจรไป
๓. ผู้ทรงศีลสมบุรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่สังคมใดๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ สังคมพราหมณ์ สังคมคหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน
๔. ผู้ทรงศีลสมบุรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาละล่วงไป
๕. ผู้ทรงศีลสมบุรณ์ด้วยศีล ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายแล้ว”

คำว่า ปุณ จปร แปลตามศัพท์ว่า “ข้ออื่นยังมีอีก” แต่ผู้แปลได้ใส่เลขกำกับแล้ว จึงถือว่าเลขกำกับเป็นคำแปลของบทนี้

แม้อานิสงส์ของศีลอื่นมากมาย มีความเป็นที่รักเจริญใจเป็นต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยนัยเป็นต้นว่า

อากงเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สพุรฺหมจาริณํ ปิโย จ อสฺสํ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จาติ, สีเลเสวสฺส ปรีปุการี.^{๑๗}

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุมุ่งหวังว่า ขอให้เราพึงเป็นที่รักเจริญใจ เป็นที่เคารพนับถือของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอควรบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์”

ศีลมีอานิสงส์คือคุณอันมากมายมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

อานิสงส์ของศีลอีกนัยหนึ่ง

สาสเน กุลปฺตฺตานํ

ปติฏฺฐา นตฺถิ ยํ วินา

อานิสฺสปริจฺเณ

ตสฺส สีลสฺส โก วเท.

^{๑๗} ม.ม. ๑๒/๖๕/๔๓

“ที่พึงของกุลบุตรทั้งหลายในพระศาสนา นอกจากศีลหาไม่มี
ใครเล่าจะพรรณนากำหนดอานิสงส์ของศีลนั้นได้”

น คงคา ยมุนา จาปี	สรภู วา สรสวัสดิ์
นิหนคา วาจิรวดี	มही วาปี महानती.
สกุณนติ วิโสเธตุ	तं मलं अधि पाणिनं
วิโสธยติ สุตตานัน	यं वे सिलशलं मलं.

“น้ำคือศีลย่อมล้างมลทินใดของสัตว์ทั้งหลายได้ แม่น้ำคงคา
ยมุนา สรภู สวัสดิ์ อจิรวดี หรือแม่น้ำใหญ่ชื่อมही หากสามารถล้าง
มลทินนั้นของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ไม่”

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๒) กล่าวว่า คำว่า महानती ในบาทคาถาว่า
มही วาปี महानती (หรือแม่น้ำใหญ่ชื่อมही) กล่าวไว้ประกอบกับ มหา ศัพท์เพื่อให้ต้องคณะ
ฉันทเพราะเป็นคาถา ๘ พยางค์ ไม่ใช่เพื่อระบุว่าแม่น้ำมहीใหญ่กว่าแม่น้ำคงคา เพราะแม่น้ำ
คงคาเป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่สุดในแม่น้ำ ๕ สาย คือ คงคา อจิรวดี ยมุนา สรภู และมही

คัมภีร์อภิธานปิฎกกล่าวถึงแม่น้ำใหญ่ ๕ สายและแม่น้ำสายอื่นในประเทศ
อินเดียว่า

คงคา'จิรวดี เจว	ยมุนา สรภู มही
อิม่า महानती पञ्ज	जनताका सरस्वती
नेरुञ्जरा ज गावरी	नम्मताती ज निहन्ता. ^{๑๘}

“แม่น้ำใหญ่ ๕ สายเหล่านี้ คือ คงคา อจิรวดี ยมุนา สรภู
และมही

แม่น้ำ[สายอื่น] คือ จันทภาคา สวัสดิ์ เนรัญจรา กาเวรี และ
นัมมทา เป็นต้น”

^{๑๘} อภิธาน. คาถา ๖๘๒-๘๓

ในต้นฉบับคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อรรถกถา และคัมภีร์ฎีกาอื่นๆ มักพบรูปว่า
สรญ แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๔) ก็กล่าวถึงรูปว่า สรญ ไว้ โดยลง
ญ ปัจจัยท้าย สร ธาตุ ด้วยสูตรว่า ชมพาทโย (ชมพฺ พุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จ) แต่
อภิธานปิปปิกานิสสัย (ฉบับวิสุทธิธาราม คำอธิบายคาถา ๖๘๒) กล่าวว่า ควรมีรูปเป็น
สรพฺ วจึงจะถูกต้อง เพราะสันสกฤตมีรูปว่า สรญ และ ย อักษรในสันสกฤตมักมีรูปเป็น ว
ในภาษาบาลี เช่น

สันสกฤต	บาลี
ชลาญ	ชราพฺ (แปลง ว เป็น พ)
อายุธ	อาวุธ
กสาย	กสาว
อุสุสาย	อุสุสาว
ปยจฺฉติ	ปวจฺฉติ

น ตํ สชลทา วาตา	น จาปี หริจฺนฺทํ
เนว หารา น มณโย	น จนฺทกิริณฺจฺกุรา.
สมยฺนฺตฺธิ สดฺตานํ	ปริพาหํ สุรฺกฺขิตํ
ยํ สเมติ อิทํ อริยํ	สีลํ อจฺจนฺตสีตลํ.

“ศีลที่รักษาดีหมดจดเย็นสนิทนี้ ย่อมระงับความเร่าร้อน[มีราคะ
เป็นต้น]ของสัตว์ทั้งหลาย ลมปนฝนก็ดี จันท์น้เหลืองก็ดี แก้วมุกดา
ก็ดี แก้วมณีก็ดี แสงจันทร์อ่อนก็ดี ไม่อาจจะรับให้สงบได้”

สีลคณฺธสโม คนฺโธ	กุโธ นาม ภวิสฺสติ
โย สมํ อนุวาเต จ	ปฏฺวิวาเต จ วายติ.

“กลิ้งใดพุ่งไปได้ทั้งทวนลมและตามลมเสมอกัน กลิ้งนั้นที่จะ
ทัดเทียมด้วยกลิ้งคือศีล จักมีแต่ที่ไหน”

สคฺคาโรหณโสปานํ อณฺณํ สीलสมํ กุโธ
ทวารํ วา ปน นิพฺพาน- นครสฺส ปเวสเน.

“บันไดขึ้นสู่สวรรค์ หรือประตูเข้าสู่นครนฤพานอื่น ที่จะเสมอ
ด้วยศีล จักมีแต่ที่ไหน”

โสภณเตวํ น ราชานो มุตตามณิวิภูสิตา
ยถา โสภณติ ยติโน สीलกุสนฺภูสิตา.

“พระราชผู้ทรงประดับทัดทรงแล้วด้วยแก้วมุกดาและแก้วมณี
ก็ไม่งามเหมือนภิกษุผู้ประดับด้วยเครื่องประดับแห่งศีล”

ส่วนใหญ่คำว่า ยติ (ภิกษุ, นักบวช) มักใช้เป็น อี การันต์ มาจาก ยต ธาตุ
(พายตเน = พยายาม) + อี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แต่ในคานานี้ คำว่า ยติ ใน ยติโน เป็น
อี การันต์ ปุลงลิงค์แจกตาม ทณฺฑี ได้รู้ปวว่า ทณฺฑีโน มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์
(ปทมมลา หน้า ๓๑๕) ว่า

- ยตนสาลีโย ยติ.

ผู้มีความเพียรเป็นปกติ ชื่อว่า ยติ

(ยต ธาตุ + ณี ปัจจัยในอรรถดัสสึละ)

อตฺตานุวาทาทิภยํ วิทุสฺสยติ สพฺพโส
ชนเตติ กิตฺติหาสมฺภวํ สीलํ สीलวตฺ สทา.

“ศีลของผู้มีศีลกำจัดภัยมีการดำเนินเป็นต้น ได้โดยสิ้นเชิง
และบันดาลให้เกิดเกียรติศักดิ์และความหรรษาในกาลทุกเมื่อ”

คุณานํ มุลฺลุตสฺส โทसानํ พลฆาติโน
อิติ สीलสฺส วิมฺเบยฺยํ อาณิสฺสกถามุขํ.

“พึงทราบการแสดงพอเป็นแนวทางในอาณิสสของศีล ที่เป็น

มูลเหตุของคุณธรรม (ฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ) และทำลายกำลังของโทษทั้งหลาย (กิเลส) ด้วยประการฉะนี้”

ประเภทของศีล

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๕

[๑๐] ลำดับนี้ วิชันนาของปัญหาที่กล่าวว่า ศีล มีกี่อย่าง มีดังต่อไปนี้ :-

ศีล ๑ อย่าง

ศีลทั้งหมดนี้ มี ๑ อย่าง โดยลักษณะของตนคือศีลนะ (การตั้งไว้ดีหรือการทรงไว้มั่น) เป็นลำดับแรก

ศีล ๒ อย่าง

ศีล ๒ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

๑.๑ จาริตตศีล (ศีลที่เป็นข้อประพฤติ)

๑.๒ วาริตตศีล (ศีลที่เป็นข้อห้าม)

หมวดที่ ๒ คือ

๒.๑ อาภิสมาจาริกศีล (ศีลที่ประกอบในข้อประพฤติอันยิ่ง, ศีลที่มีประโยชน์คือข้อประพฤติอันยิ่ง)

๒.๒ อาทิพรหมจริยิกศีล (ศีลที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์)

หมวดที่ ๓ คือ

๓.๑ วิรติศีล (ศีลที่งดเว้น)

๓.๒ อวิรติศีล (ศีลที่ไม่งดเว้น)

หมวดที่ ๔ คือ

๔.๑ นิสิตศีล (ศีลที่อาศัย)

๔.๒ อนิสิตศีล (ศีลที่ไม่อาศัย)

หมวดที่ ๕ คือ

๕.๑ กาลปริยัตตศีล (ศีลที่มีกาลเป็นขอบเขต)

๕.๒ อาปาณโกฏิกศีล (ศีลที่ประพุดิตลอดชีพ)

หมวดที่ ๖ คือ

๖.๑ สปริยัตตศีล (ศีลที่มีที่สุด)

๖.๒ อปริยัตตศีล (ศีลที่ไม่มีที่สุด)

หมวดที่ ๗ คือ

๗.๑ โลกียศีล (ศีลฝ่ายโลกียะ)

๗.๒ โลกุตตรศีล (ศีลฝ่ายโลกุตตระ)

คำว่า อภิสมจาริก มีความหมาย ๒ ประการ พบในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรค (หน้า ๓๗) ว่า

๑. ศีลที่ประกอบในข้อประพุดิตอันยิ่ง

- อธิโก สมจารโ อภิสมจารโ. อภิสมจารเ นิยุตฺตํ อภิสมจาริกํ.

(อภิสมจาร ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

๒. ศีลที่มีประโยชน์คือข้อประพุดิตอันยิ่ง

- อภิสมจารโ ปโยชนํ เอตสฺสาติ อภิสมจาริกํ.

(อภิสมจาร ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน ปโยชน ตัทธิต)

ศีล ๓ อย่าง

ศีล ๓ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

๑.๑ หีนศีล (ศีลทราวม)

๑.๒ มัชฌิมศีล (ศีลปานกลาง)

๑.๓ ปณีตศีล (ศีลประณีต)

หมวดที่ ๒ คือ

๒.๑ อัตตาริปปิทยศีล (ศีลที่มีตนเป็นใหญ่)

๒.๒ โลกาธิปปิทยศีล (ศีลที่มีโลกเป็นใหญ่)

๒.๓ วัมมาริปปิทยศีล (ศีลที่มีธรรมเป็นใหญ่)

หมวดที่ ๓ คือ

๓.๑ ปราหมณ์ศีล (ศีลที่ถูกตัดค้นหาหรือทวิญญูครอบงำ)

๓.๒ อปราหมณ์ศีล (ศีลที่ไม่ถูกตัดค้นหาหรือทวิญญูครอบงำ)

๓.๓ ปฏิปัสสัทธิศีล (ศีลที่ระงับกิเลส)

หมวดที่ ๔ คือ

๔.๑ วิสุทธศีล (ศีลที่หมดจด)

๔.๒ อวิสุทธศีล (ศีลที่ไม่หมดจด)

๔.๓ เวมติกศีล (ศีลที่มีความเคลือบแคลง)

หมวดที่ ๕ คือ

๕.๑ เสกขศีล (ศีลของพระเสกขะ)

๕.๒ อเสกขศีล (ศีลของพระอเสกขะ)

๕.๓ เนวเสกขนาเสกขศีล (ศีลที่ไม่ใช่ของพระเสกขะและพระอเสกขะ, ศีลของปุถุชน)

ศีล ๔ อย่าง

ศีล ๔ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

๑.๑ หานภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายเสื่อม)

- ๑.๒ วิถีภาคียศีล (ศีลที่มีในฝ่ายตั้งอยู่)
- ๑.๓ วิเสสภาคียศีล (ศีลที่มีในฝ่ายพิเศษ)
- ๑.๔ นิพเพธภาคียศีล (ศีลที่มีในฝ่ายแทงตลอด)

หมวดที่ ๒ คือ

- ๒.๑ ภิกขุศีล (ศีลของภิกษุ)
- ๒.๒ ภิกขุณีศีล (ศีลของภิกษุณี)
- ๒.๓ อนุปสัมบันศีล (ศีลของอนุปสัมบัน)
- ๒.๔ คหฬุศีล (ศีลของคฤหัสถ์)

หมวดที่ ๓ คือ

- ๓.๑ ปกตศีล (ศีลโดยปกติ)
- ๓.๒ อาจารศีล (ศีลโดยความประพฤติ)
- ๓.๓ วัมมตาศีล (ศีลโดยธรรมชาติ)
- ๓.๔ ปุพพเหตุกศีล (ศีลที่มีเหตุในชาติก่อน)

หมวดที่ ๔ คือ

- ๔.๑ ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมปาติโมกข์)
- ๔.๒ อินทริยสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมอินทริย์)
- ๔.๓ อาชีวปาริสุทธิศีล (ศีลคือความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพ)
- ๔.๔ ปัจจยสันนิสสิตศีล (ศีลที่อาศัยปัจจัย ๔)

ศีล ๕ อย่าง

ศีล ๕ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

ปรัยัณตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันมีที่สุด) เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์
ปฏิสัสมภิทามรรคว่า

ปณจ สीलานิ ปริยัตตปาริสุทธิศีลํ, อปริยัตตปาริสุทธิศีลํ, ปริปัญณปาริสุทธิศีลํ, อปรัมภุสปาริสุทธิศีลํ, ปฏิปัสสทธิปาริสุทธิศีลํ.^{๑๙}

“ศีล ๕ อย่าง คือ

๑. ปริยัตตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันมีที่สุด)
๒. อปริยัตตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันไม่มีที่สุด)
๓. ปริปัญณปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันบริบูรณ์)
๔. อปรัมภุสปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ไม่ถูกค้นหาหรือทักท้วง)
๕. ปฏิปัสสทธิปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ระงับกิเลส)”

หมวดที่ ๒ คือ

- ๒.๑ ปหานศีล (ศีลคือการขจัด)
- ๒.๒ เวรมณีศีล (ศีลคือการงดเว้น)
- ๒.๓ เจตนาศีล (ศีลคือการจงใจ)
- ๒.๔ สังวรศีล (ศีลคือการปิดกั้น)
- ๒.๕ อวิติกกมศีล (ศีลคือการไม่ล่วงละเมิด)

คำอธิบายศีล ๑ อย่าง

[๑๑] ในบรรดาศีลเหล่านั้น พึงทราบความหมายในฝ่ายที่มีอย่างเดียวตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๑

ในฝ่ายที่มี ๒ อย่าง :-

^{๑๙} ขุ.ป. ๓๑/๓๗/๔๓

จาริตตศีล คือ การประพฤติกขาบท (ศีล) ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติว่า อิหํ กตตพฺพํ (ข้อปฏิบัตินี้ควรทำ)

วาริตตศีล คือ การไม่ฝ่าฝืนสิกขาบทที่ทรงห้ามว่า อิหํ น กตตพฺพํ (ทุจริตนี้ไม่ควรทำ)

รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของบททั้งสองนั้น มีดังนี้

คำว่า จาริตตะ คือ ศีลอันเป็นที่ประพฤติ[ของภิกษุ] คือ ดำเนินไปต่อเนื่องด้วยการบำเพ็ญให้บริบูรณ์

คำว่า วาริตตะ คือ ศีลที่ทำให้รักษาข้อห้าม

ข้อความว่า “ด้วยการบำเพ็ญให้บริบูรณ์” หมายความว่า ภิกษุเพียงประพฤติวาริตตศีล ถือว่าศีลยังไม่บริบูรณ์ แต่จำเป็นต้องประพฤติจาริตตศีลอีกด้วย ศีลจึงจะบริบูรณ์ ดังนั้น ภิกษุผู้ต้องการประพฤติศีลให้บริบูรณ์จึงจำเป็นต้องประพฤติจาริตตศีลอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ด้วยเหตุนี้จึงชื่อว่า จาริตตศีล เพราะเป็นที่ประพฤติดำเนินไปไม่ขาดช่วงของภิกษุ

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า จาริตฺต และ วาริตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จรฺนฺติ ตสฺมินฺติ จาริตฺตํ.

ศีลอันเป็นที่ประพฤติ[ของภิกษุ] ชื่อว่า จาริตตะ

(จร ธาตุ <จรณ = ประพฤติ> + นิตุต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- วาริตํ ตายนฺติ รกฺขนฺติ เตนาติ วาริตฺตํ.

ศีลที่ทำให้รักษาข้อห้าม ชื่อว่า วาริตตะ

(วาริต บทหน้า + ตา ธาตุ <รกฺขณ = รักษา> + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ในศีล ๒ อย่างนั้น :-

จาริตตศีล สำเร็จด้วย ศรัทธาและวิริยะ

วาริตตศีล สำเร็จด้วย ศรัทธา

ความเชื่อมั่นว่า “การประพฤติศีลมีประโยชน์” และ “ความเพียรที่ประพฤติโดย

“ไม่เกียจคร้าน” รวมทั้งสองอย่างนี้ [คือ ศรัทธาและวิริยะ] จึงทำให้ภิกษุประพฤติจาริตศีลได้

ความเชื่อมั่นว่า “การไม่ประพฤติศีลมีโทษ การประพฤติศีลมีประโยชน์” ต้องมีกำลังพอสมควร จึงทำให้ภิกษุประพฤติจาริตศีลได้

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นจาริตศีลและวาริตศีล

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๒ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อภิสมาจาระ แปลว่า ความประพฤติอันสูงส่ง (ศีลของภิกษุ)

คำว่า อภิสมาจาริกะ คือ ศีลที่เป็นความประพฤติอันสูงส่งนั้นและ

อีกอย่างหนึ่ง อภิสมาจาริกะ คือ ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภความประพฤติอันสูงส่ง (มรรคศีลและผลศีล คือ ศีลที่เกิดร่วมกับมรรคจิตและผลจิต)

คำนี้เป็นชื่อของศีล[ของภิกษุและภิกษุณี] ที่นอกเหนือไปจากอาชีวัฏฐมกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘)

ตามความหมายแรก อภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่เป็นความประพฤติอันสูงส่งอันได้แก่ ศีลของภิกษุที่สูงกว่าอาชีวัฏฐมกศีลที่เป็นศีลของคฤหัสถ์ คือ ศีลของภิกษุ

ตามความหมายหลัง อภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภความประพฤติอันสูงส่งอันได้แก่ มรรคศีลและผลศีล คือ ศีลที่เกิดร่วมกับมรรคจิตและผลจิต

คำว่า อภิสมาจาริก มีความหมาย ๒ ประการตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค คือ

๑. ศีลที่เป็นความประพฤติอันสูงส่ง

- อภิสมาจาโร เอว อภิสมาจาริก.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

๒. สीलที่ทรงบัญญัติปรารภความประพฤติดันสูงส่ง

- อภิสมจารี อารพภ ปณฺณตฺตํ อภิสมจาริกํ.

(อภิสมจารี ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน อารพภ ปณฺณตฺตํ ตัทธิต)

อาชีวัฏฐมกศีล คือ ศीलที่มีการเลียงชีพเป็นที่ ๘ หมายถึง ศीलที่มีจำนวน ๘ ข้อ
เพิ่มการเลียงชีพเป็นข้อสุดท้าย ได้แก่ กายสุจริต ๓ (รวมการเว้นจากการดื่มสุราเข้าในข้อ
๓) วจีสุจริต ๔ และสัมมาอาชีวะ (การเลียงชีพชอบ)

ดังข้อความว่า

จตุพฺพิธํ ปน วจีทฺสุจฺริตํ ติวริณฺจ กายทฺสุจฺริตํ ปหาย อุมยํ สุจฺริตํ ปุเรนฺตสฺเสว
ยสฺมา อาชีวัฏฐมกํ สीलํ ปุเรติ, น อิตฺตสฺส, ตสฺมา ตทฺภยानนฺตรํ สมฺมาอาชีโว วุตฺโต.^{๒๐}

“อนึ่ง อาชีวัฏฐมกศีลย่อมบริบูรณ์แก่บุคคลผู้ละวจีทฺสุจฺริต ๔ กายทฺสุจฺริต ๓ แล้ว
บำเพ็ญสุจริตทั้งสองอย่างเท่านั้น หาบริบูรณ์แก่บุคคลอื่นไม่ ฉะนั้น จึงตรัสสัมมาอาชีวะ
ในลำดับต่อจากสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะทั้งสองนั้น”

สุปริสุทฺธานิ ตีณิ กายกมฺมานิ, จตฺตาริ วจีกมฺมานิ, สุปริสุทฺโธ อาชีโวติ อิทํ
อาชีวัฏฐมกํ.^{๒๑}

“ศีลอย่างนี้ คือ กายกรรมอันหมดจดดี ๓ วจีกรรมอันหมดจดดี ๔ และการ
เลียงชีพอันหมดจดดี ชื่อว่า อาชีวัฏฐมกศีล”

คำว่า **อาทิพรหมจริยกะ** คือ ศीलที่ควรเจริญเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ คือ
มรรค

คำนี้เป็นชื่อของอาชีวัฏฐมกศีล เพราะศีลนั้นเป็นเบื้องต้นของมรรค เนื่องจาก
เป็นศีลที่ต้องชำระให้บริสุทธิ์ในกาลเบื้องต้น[ก่อนเจริญวิปัสสนา] ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปุพฺพเว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหติ.^{๒๒}

^{๒๐} ที.สี.อ. ๑/๓๗๕/๒๘๓

^{๒๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๑/๓๙

^{๒๒} ม.อ. ๑๔/๔๓๑/๓๗๑

“อนึ่ง กายกรรม วจีกรรม และการเลียงชีพของภิกษุ นั้น [ผู้บริบูรณ์ด้วยสมาธิ ปัญญา และองค์มรรค ๕ ในขณะเจริญวิปัสสนา] หมดจตติแล้วในเบื้องต้น”

อาทิพรหมจริยกศีล คือ อาชีวัฏฐมกศีลที่ฆราวาสควรปฏิบัติก่อนจะเจริญวิปัสสนา เพราะผู้ที่รักษาศีลดังกล่าวย่อมไม่เกิดวิปัสสนาคือความเดือดร้อนใจ จึงเกิดปราโมทย์คือปีติ อย่างอ่อน ปีติอย่างแก่กล้า ปัสสัทธิ สมาธิ และยถาภูตญาณ เป็นต้น ได้ตามลำดับจนกระทั่ง บรรลุถึงพรหมจรรย์คือมรรค อันเป็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติธรรม

อีกอย่างหนึ่ง **อาภิสมาจาริกศีล** คือ ศีลที่ตรัสว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย (สังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเป็นต้น)

อาทิพรหมจริยกศีล คือ สิกขาบทที่เหลือ (ปาราชิก ๔ ข้อ)

พระพุทธองค์ตรัสกับท่านพระอานนท์ในเวลาใกล้ปรินิพพานว่า

อากงขมาโน อานนท สโฆ มมจฺเจเนน ขุทฺทานุขุทฺทกาณิ สิกฺขาปทาณิ สมฺมุ-
หเนยุย.^{๒๓}

“อานนท์ เมื่อเราล่วงไป สงฆ์หวังอยู่ก็พึงถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้”

แต่ท่านพระอานนท์มิได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่าสิกขาบทเล็กน้อยคืออะไร ดังนั้น ท่านพระกัสสปเถระจึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาว่า สงฆ์ไม่ควรบัญญัติ สิ่งที่ไม่ได้ทรงบัญญัติ ไม่ควรถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้ ควรสมาทานประพฤติดตาม สิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้วเท่านั้น

ในอังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต สิกขาสูตร พระพุทธองค์ตรัสว่า พระโสดาบันและ พระสกทาคามีผู้บำเพ็ญศีลบริบูรณ์ พระอนาคามีผู้บำเพ็ญศีลและสมาธิบริบูรณ์ และ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญาบริบูรณ์ อาจต้องอาบัติเล็กน้อยและออกจาก

^{๒๓} วิ.จุ. ๗/๔๔๑/๒๘๑-๘๒

อาบัติได้ แต่เป็นผู้มีศีลมั่นคงในสิกขาบทที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ซึ่งก็คือมหาศีล ๔ อันได้แก่ ปาราชิก ๔ ข้อ

ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๑๖) กล่าวว่า

- สังฆาภิเสส ชื่อว่า ขุททกะ (สิกขาบทเล็ก)
- ถุลลัจจัย ชื่อว่า อนุขุททกะ (สิกขาบทน้อย)
- ถุลลัจจัย ชื่อว่า ขุททกะ (สิกขาบทเล็ก)
- ปาจิตตีย์ ชื่อว่า อนุขุททกะ (สิกขาบทน้อย)
- ปาจิตตีย์ ชื่อว่า ขุททกะ (สิกขาบทเล็ก)
- ปาฏิเทสนีเย ทุกกฏ และทุพภาสิต ชื่อว่า อนุขุททกะ (สิกขาบทน้อย)

แต่ภิกษุผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า สิกขาบทที่เหลือทั้งหมดยกเว้นปาราชิก ๔ ข้อ ชื่อว่า ขุทธานุขุททกะ (สิกขาบทเล็กน้อย)

ความหมายของสิกขาบทที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ กล่าวตามสิกขาสูตรของอังคุตตรนิกายและอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย เพราะแยกคำว่า ขุทท (เล็ก) และ อนุขุทท (น้อย) ออกเป็น ๒ อย่าง แม้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาก็กล่าวว่า ทุกกฏ ชื่อว่า สิกขาบทเล็ก ทุพภาสิต ชื่อว่า สิกขาบทน้อย อีกทั้งเป็นการกล่าวถึงส่วนสุดท้ายของสิกขาบททั้งหมด แต่ยังหมายรวมถึงสิกขาบทที่อยู่ก่อนหน้านี้อีกด้วย ดังข้อความว่า

ทุกกฏ มหาราช ขุททกสิกขาปทํ, ทุพภาสิตํ อนุขุททกสิกขาปทํ. อิมานิ เทว ขุทธานุขุททกานิ สิกขาปทานิ.^{๒๔}

“มหาบพิตร ทุกกฏ ชื่อว่า สิกขาบทเล็ก ทุพภาสิต ชื่อว่า สิกขาบทน้อย สิกขาบททั้งสองอย่างนี้เป็นสิกขาบทเล็กน้อย”

ยํ ปน นาคเสนตเถเรน มิลินทธมฺมา ปุณฺณเจน วุตฺตํ “ทุกกฏ มหาราช ขุททก- สิกขาปทํ ทุพภาสิตํ อนุขุททกนฺติ. ตตฺถ อนุติมโกฏฺฐาสเมว คเหตุวา วุตฺตํ. ตํ วาทปโก- ปจฺเจทนตฺถนฺติ ทฎฺฐพฺพ.”^{๒๕}

^{๒๔} มิลินท. หน้า ๑๕๖

^{๒๕} กงฺขา.อภิณหวิฎฺฐิกา หน้า ๔๓๘

“อนึ่ง คำที่พระนาคเสนเถระที่พระเจ้ามิลินท์ถามแล้วได้ตอบว่า ‘มหาบพิตร ทุกกฐ ชื่อว่า สิกขาบทเล็ก ทุพภาสิต ชื่อว่า สิกขาบทน้อย’ คำนั้นกล่าวไว้โดยถือเอาส่วนที่สุดในสิกขาบทเหล่านั้น ฟังทราบว่ำนักกล่าวไว้เพื่อตัดทางแห่งถ้อยคำ[ที่จะถามต่อไป]”

ในคัมภีร์จุฬวรรค ขุทธานุขุททกสิกขาปทกถา^{๒๖} กล่าวว่า พระเถระบางรูปมีความเห็นในเรื่องนี้หลายประการ คือ

- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
ปาราชิก ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิกและสังฆาทิเสส ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
ปาราชิกและสังฆาทิเสส ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส และอนียต ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
ปาราชิก สังฆาทิเสส และอนียต ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส อนียต และนิสัคคียปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
ปาราชิก สังฆาทิเสส อนียต และนิสัคคียปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส อนียต นิสัคคียปาจิตตีย์ และปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
ปาราชิก สังฆาทิเสส อนียต นิสัคคียปาจิตตีย์ และปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส อนียต นิสัคคียปาจิตตีย์ ปาจิตตีย์ และปาฏิเทสนีย์ ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
ปาราชิก สังฆาทิเสส อนียต นิสัคคียปาจิตตีย์ ปาจิตตีย์ และปาฏิเทสนีย์ ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่

นอกจากนั้น อาทิพรหมจริยศีล มิใช่เพียงหมายถึงปาราชิก ๔ ข้อเท่านั้น แต่

^{๒๖} วิ.จุ. ๗/๔๔๑/๒๘๑-๘๒

ยังหมายรวมถึงสังฆาภิเสส ฤๅลัจฉัย และปาจิตติย^{๒๗} เป็นต้นที่เป็นโลกวัชชะอีกด้วย เพราะพระอรหันต์ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว ดังข้อความว่า

ตานิ อาปชฺชติปิ ฐฏฺฐาติปิติ เอตฺถ ปน ชีณาสโว ตาว โลกวชฺช นปาชฺชติ, ปณฺณตฺติวชฺชเมว อาปชฺชติ. อาปชฺชนฺโต จ กาเยนปิ วาจาปิ จิตฺเตนปิ อาปชฺชติ. กาเยน อาปชฺชนฺโต กุฏฺฐิการสฺสเสยฺยาทีนํ อาปชฺชติ, วาจา อาปชฺชนฺโต สมฺมจฺริตฺตปทโส- รมฺมาทีนํ, จิตฺเตน อาปชฺชนฺโต รูปียปฏิกุคฺคหณํ อาปชฺชติ.^{๒๗}

“ในคำว่า ตานิ อาปชฺชติปิ ฐฏฺฐาติปิ (ล่องละเมิดสิกขาบทบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง) นี้ หมายความว่า พระชีณาสพไม่ต้องอาบัติที่เป็นโลกวัชชะ (มีโทษตามชาวโลกตำหนิ) แต่ต้องอาบัติที่เป็นปณณตติวัชชะ (มีโทษตามบัญญัติ) เท่านั้น และเมื่อต้องก็ต้องทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง คือ

- เมื่อต้องทางกาย ก็ต้องกุฎฐิการสิกขาบทและสเสยฺยสิกขาบทเป็นต้น
- เมื่อต้องทางวาจา ก็ต้องสมฺมจฺริตฺตสิกขาบทและปทโสรัหมมสิกขาบทเป็นต้น
- เมื่อต้องทางใจ ก็ต้องเพราะการรับรูปียะ”

อีกอย่างหนึ่ง **อาภิสมาจาริกศีล** คือ ศีลที่นับเข้าในอุภโตวิมังค์

อาทิพรหมจริยิกศีล คือ ศีลที่นับเข้าในชั้นธวัตร

คำว่า อุภโตวิมังค์ คือ คำอธิบายภิกขุปาติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์ทั้งสองฝ่าย ซึ่งจำแนกเป็น :-

๑. ภิกขุวิมังค์ คำอธิบายภิกขุปาติโมกข์ มีสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ (นับรวมอธิกรณสมณะ ๗ ข้อ)

๒. ภิกขุณีวิมังค์ คำอธิบายภิกขุณีปาติโมกข์ มีสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ (นับรวมอธิกรณสมณะ ๗ ข้อ)

คำว่า ชั้นธวัตร คือ ข้อปฏิบัติมีอุปัชฌายวัตร (วัตรที่อุปัชฌาย์ควรปฏิบัติแก่

^{๒๗} อ.ติ.อ. ๒/๘๗/๒๔๑

ศิษย์) สัทธวิहारิกวัตร (วัตรที่ศิษย์ควรปฏิบัติแก่อุปัชฌาย์) เป็นต้น ที่ปรากฏในพระวินัย-
ปิฎก มหาวรรค และจุฬวรรค

อาทิพรหมจริยกศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยความสมบูรณ์แห่งอาภิสมาจาริกศีลนั้น
ดังพระพุทธดำรัสว่า

โส วต ภิกขเว ภิกขุ อาภิสมาจาริกं ธมฺมํ อปริปุเรตฺวา อาทิพรหมจริยํ ธมฺมํ
ปริปุเรสฺสตีติ เนตํ จานํ วิชฺชติ.^{๒๘}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นไม่ทำอาภิสมาจาริกศีลให้บริบูรณ์แล้ว จักทำอาทิ-
พรหมจริยกศีลให้บริบูรณ์ ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้”

ข้อความว่า “อาทิพรหมจริยกศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยความสมบูรณ์แห่งอาภิสมา-
จาริกศีลนั้น” หมายความว่า เมื่อภิกษุรักษาอาภิสมาจาริกศีล คือ สังฆาติเสสเป็นต้นได้
ด้วยการหลีกเลี่ยงจากโทษเล็กน้อย เราย่อมไม่ล่วงละเมิดอาทิพรหมจริยกศีล คือ ปาราชิก
๔ ข้อ ที่มีโทษมากอย่างแน่นอน

อนึ่ง ธมฺม ศัพท์ในคำว่า อาภิสมาจาริกํ ธมฺมํ และ อาทิพรหมจริยํ ธมฺมํ มี
ความหมายว่า ศีล ดังข้อความว่า

ตตฺถ ธมฺมนฺติ สีลํ. ตํ हि อูปริคฺคฺกฺกนิเสสํ ธารณฺญฺเจน ธมฺโมติ วุจฺจติ.^{๒๙}

“ในพากย์นั้น คำว่า ธมฺมํ แปลว่า ศีล เพราะศีลนั้นชื่อว่า ธมฺม โดยความหมาย
ว่า ทรงคุณวิเศษชั้นสูงไว้”

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นอาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล

สรุปความว่า อาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีลมีความหมาย ๓ ประการ
ดังนี้

^{๒๘} อัง.ปมฺจก. ๒๒/๒๑/๑๓

^{๒๙} วิสฺสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๑/๔๐

๑. อาภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่ทรงบัญญัติปรรวาทความประพฤติอันสูงส่ง (มรรคศีลและผลศีล)

อาทิพรหมจริยศีล คือ ศีลที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจริย (มรรค)

๒. อาภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่ตรัสว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย (สังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเป็นต้น)

อาทิพรหมจริยศีล คือ สิกขาบทที่เหลือ (ปาราชิก ๔ ข้อ)

๓. อาภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่นับเข้าในอุกโตวิมังค์

อาทิพรหมจริยศีล คือ ศีลที่นับเข้าในชั้นธวัตร

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๓

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๓ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

วิริตศีล (ศีลที่เป็นการงดเว้น) คือ การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น

อวิริตศีล (ศีลที่ไม่ใช่การงดเว้น) คือ ศีลที่เหลือมีเจตนาเป็นต้น

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นวิริตศีลและอวิริตศีล

ในศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ ที่จะกล่าวถึงต่อไป การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า วิริตศีล และ ชื่อว่า อวิริตศีล คือ ศีลที่เหลือ ดังนี้

การจัดปาณาติบาต (ปหานะ)

การจงใจ [เจตนาที่ตรงกันข้ามกับปาณาติบาต] (เจตนา)

การปิดกั้นปาณาติบาต (สังวร) และการไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต (อวิติกกมะ)

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๔

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๔ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

คำว่า นิสฺสโย (ที่อาศัย) คือ ที่อาศัย ๒ อย่าง ได้แก่

ที่อาศัยคือตณหา และ ที่อาศัยคือทิวฏฐิ

ในเรื่องนั้น ตณหานิสิตศีล (ศีลอาศัยตณหา) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติโดยปรารถนาภพสมบัติอย่างนี้ว่า เราจักเป็นเทวดาหรือเป็นเทวดาตนหนึ่งด้วยศีลนี้

ทิวฏฐินิสิตศีล (ศีลอาศัยทิวฏฐิ) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยทิวฏฐิล้วนๆ อย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้บริสุทธิดด้วยศีลนี้

คำว่า เทวดา คือ เทพผู้ปรากฏว่าเป็นจอมเทพของสวรรค์ชั้นนั้นๆ เช่น ท้าวจาตุมหาราช ท้าวสักกะ หรือท้าวสุยามะ เป็นต้น ส่วนคำว่า เทวดาตนหนึ่ง คือ เทพทั่วไปที่ไม่ปรากฏเช่นนั้น

อนิสิตศีล (ศีลไม่อาศัยตณหาและทิวฏฐิ) คือ โลกุตตรศีลและโลกียศีลที่เป็นเหตุเกิดของโลกุตตรศีลนั้น

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นนิสิตศีลและอนิสิตศีล

ศีลของผู้ประกอบด้วยตณหาที่เฟลิดเฟลินในภพ ต้องการจะไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ ชื่อว่า ตณหานิสิตศีล คือ ศีลอาศัยตณหา

ศีลของผู้ที่ยึดมั่นว่า เขาสามารถพ้นไปจากสังสารวัฏ บรรลุถึงพระนิพพาน ด้วยศีลเท่านั้น โดยไม่ต้องเจริญสมาธิและปัญญา ชื่อว่า ทิวฏฐินิสิตศีล คือ ศีลอาศัยทิวฏฐิ

ศีลของผู้รักษาโลกียศีลแล้วเจริญสมาธิและปัญญาจนกระทั่งบรรลุมรรคผลที่เป็นโลกุตตรศีล ชื่อว่า อนิสิตศีล คือ ศีลไม่อาศัยตณหาและทิวฏฐิ

ในหมวดนี้มีเพียงคำว่า นิสิตศีล (ศีลอาศัย) และ อนิสิตศีล (ศีลไม่อาศัย) ไม่มีคำว่า นิสฺสย (ที่อาศัย) แต่เมื่อกล่าวว่ อาศัย ก็มีข้อความเนื่องด้วยที่อาศัย ดังนั้นท่านจึงกล่าวถึงที่อาศัยของศีล (นิสฺสย) ว่าเป็นตณหาและทิวฏฐิ

คำว่า สมภาร ในวลีว่า โลกียญจ ตสฺเสว สมภารภูตํ (และโลกียศีลที่เป็นเหตุเกิดของโลกุตตรศีลนั้น) มีความหมายว่า การณ (เหตุ) ดังข้อความว่า

ตสฺเสวาติ โลกุตตรสฺเสว สมภารภูตํ การณภูตํ, วิวัฏฏูปนิสฺสยนฺติ อตฺถโ.^{๓๐}

“คำว่า ตสฺเสว (ของโลกุตตรศีลนั้น) หมายความว่า อันเป็นเหตุเกิดของโลกุตตรศีล คือ เป็นที่อาศัยอันมีกำลังแก่วิวัฏฏ์”

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๕

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๕ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กาลปริยัตตศีล (ศีลที่มีกาลเป็นขอบเขต) คือ ศีลที่บุคคลสมาทานโดยกำหนดเวลา [เช่น ตลอดคืนหนึ่ง หรือตลอดวันหนึ่ง]

อาปาณโกฏิกศีล คือ ศีลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิตแล้วประพฤติดีได้เหมือนอย่างนั้น

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นกาลปริยัตตศีลและอาปาณโกฏิกศีล

ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวถึงกาลปริยัตตศีลว่า

กตโม กาลปริยัตโต. อุปาสโกปาสิกาทานํ ททมานา ปริเวสนปริญฺตํ สीलํ สมาทียนฺติ, วิหารคตา วิหารปริญฺตํ สीलํ สมาทียนฺติ, เอกํ วา เทว วา ตโย วา ภียโย วา รตฺติณฺทิวานิ ปริจฺเณทํ กตฺวา สीलํ สมาทียนฺติ. อयํ กาลปริยัตโต.^{๓๑}

“กาลปริยัตตศีล คืออะไร ? อุปาสกและอุบาสิกให้ทานอยู่ ย่อมสมาทานศีลที่มีการเลี้ยงอาหารเป็นขอบเขต เมื่ออยู่ในวัด ย่อมสมาทานศีลที่มีวัดเป็นขอบเขต หรือสมาทานศีลกำหนดขอบเขตตลอดวันคืนหนึ่งวันบ้าง สองวันบ้าง สามวันบ้าง ศีลนี้ชื่อว่า กาลปริยัตตศีล”

^{๓๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๑/๔๐

^{๓๑} ขุ.ป.อ. ๑/๓๗/๒๑๘

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๖

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๖ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

สปริยนต์ศีล (ศีลมีที่สูงสุด) คือ ศีลปรากฏที่สุดโดยเนื่องด้วยลาม ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิต [คือ การก่อให้เกิดลามยศที่ยังไม่เกิดขึ้น การรักษาและทำให้ลามยศที่เกิดขึ้นแล้วเพิ่มพูนขึ้น และการคุ้มครองญาติ อวัยวะ และชีวิตของตน]

อปริยนต์ศีล (ศีลไม่มีที่สูงสุด) คือ ศีลที่ตรงกันข้าม

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กตมํ ตํ สีลํ สปริยนต์. อตฺถิ สีลํ ลามปริยนต์, อตฺถิ สีลํ ยสปริยนต์, อตฺถิ สีลํ ญาติปริยนต์, อตฺถิ สีลํ องคปริยนต์, อตฺถิ สีลํ ชีวิตปริยนต์. กตมํ ตํ สีลํ ลาม-
ปริยนต์. อิเธกฺโข ลามเหตุ ลามปัจจัย ลามการณา ยถาสมาทินฺนํ สิฏฺขาปทํ
วิตฺตกฺกมตฺติ, อิทํ ตํ สีลํ ลามปริยนต์.^{๓๒}

“ศีลมีที่สูงสุดนั้นเป็นอย่างไร ? คือ ศีลมีลามเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมียศเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีญาติเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดมีอยู่

ศีลมีลามเป็นที่สุดนั้นเป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมทานแล้ว เพราะลามเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นตัวการ นี้ ชื่อว่า ศีลมีลามเป็นที่สุดนั้น”

แม้ศีลนอกจากนี้ (ศีลมียศเป็นที่สุดเป็นต้น) ก็ควรเข้าใจโดยพิสดารตามนัยนี้นั้นเทียว

แม้ในวิสัยของอปริยนต์ศีลก็กล่าวว่า

กตมํ ตํ สีลํ น ลามปริยนต์. อิเธกฺโข ลามเหตุ ลามปัจจัย ลามการณา ยถาสมาทินฺนํ สิฏฺขาปทํ วิตฺตกฺกมาย จิตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทติ, กิํ โส วิตฺตกฺกมิตฺตติ, อิทํ ตํ สีลํ น ลามปริยนต์.^{๓๒}

^{๓๒} ขุ.ป. ๓๑/๓๘/๔๔

“ศีลที่มีไข้มีลามเป็นที่สุดนั้นเป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ก่อให้เกิดจิตคิดล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลามเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นตัวการ ไฉนเขาจักล่วงละเมิด[ทางกายและวาจา] นี่ชื่อว่า ศีลที่มีไข้มีลามเป็นที่สุดนั้น”

แม้ศีลนอกจากนี้ [ศีลไม่มียศเป็นที่สุดเป็นต้น] ก็ควรเข้าใจโดยพิสดารตามนัยนี้นั้นเทียว

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นสปรียันตศีลและอปปรียันตศีล

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗ มีคำอธิบายดังนี้

โลกียศีล คือ ศีลทั้งหมดที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นำภพขึ้นพิเศษมาให้ และเป็นเหตุของการออกจากภพ ดังพระพุทธดำรัสว่า

วินโย สัวรตถาย, สัวโร อวิปปฏิสสารตถาย, อวิปปฏิสสารो पाโมच्चตถาย, पाโมच्चं पीतตถาย, पीति पसुत्तตถาย, पसुत्तु सुत्तตถาย, सुत्तं समारตถาย, समारि यत्ताภูตमानทस्सनตถาย, यत्ताภูตमानทस्सन् निपुพิทตถาย, निपुพิठा विराट्ตตถาย, विराटो विमुत्तตถาย, विमुत्ति विमुत्तिमानทस्सनตถาย, विमुत्तिमानทस्सन् अनुपातापरि-
 निपुพานตถาย, ऐतत्तत्ता गगा, ऐतत्तत्ता मनटना, ऐतत्तत्ता उपनिसा, ऐतत्तत्ता
 सोดาวरानं, यथิทं अनुपाताจิตตस्स วิโมกโข.^{๓๓}

“๑. วินัยเพื่อประโยชน์แก่การสังวร (กายและวาจา)

๒. การสังวรเพื่อประโยชน์แก่การไม่เดือดร้อนใจ

๓. การไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ (ปีติอย่างอ่อน)

๔. ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ปีติ (ปีติอย่างแก่กล้า)

๕. ปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ (ความสงบกายและใจ)

^{๓๓} วิ.ป. ๘/๓๖๖/๓๔๔-๔๕

๖. ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข
๗. ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ
๘. สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นรูปนามและเหตุปัจจัยตามความเป็นจริง)
๙. ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย, นิพพิทา-ญาณ)
๑๐. นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ (มรรคอันปราศจากกิเลส)
๑๑. วิราคะเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ (อรหัตตผลอันหลุดพ้นจากกิเลส)
๑๒. วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็นวิมุตติ, ปัจจเวก-ชนญาณ)
๑๓. วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุपाทาปรินิพพาน (การดับทุกข์โดยไม่ยึดมั่น, การปรินิพพาน)

ความหลุดพ้นแห่งจิต (วิโมกข์) เพราะไม่ยึดมั่นมีอยู่ การพูด การปรึกษา เหตุต่อๆ มา[มีการรักษาวินัยเป็นต้น] และการเจียโสดลงสดับ[วินัย] มีประโยชน์เพื่อความหลุดพ้นนั้น”

โลกุตตรศีล คือ ศีลที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นำการออกจากภพมาให้ และเป็นอารมณ์ของปัจจเวกชนญาณ

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นโลกียศีลและโลกุตตรศีล

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๑

[๑๒] ในบรรดาศีล ๓ อย่าง มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๑

หินศีล (ศีลชั้นต่ำ) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาชั้นต่ำ

มัชฌิมศีล (ศีลชั้นปานกลาง) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยอิทธิบาทมีนันทะ เป็นต้นชั้นปานกลาง

ปณิตศีล (ศีลชั้นประณีต) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยอิทธิบาทชั้นประณีต

อีกอย่างหนึ่ง **หีนศีล** คือ ศีลที่บุคคลสมทานด้วยการหวังชื่อเสียง

มัชฌิมศีล คือ ศีลที่บุคคลสมทานด้วยความต้องการผลบุญ

ปณิตศีล คือ ศีลที่บุคคลสมทาน เพราะอาศัยความหมดจดว่า ศีลนี้เป็นสิ่งที่ควรทำโดยแท้

อีกอย่างหนึ่ง **หีนศีล** คือ ศีลที่หม่นหมองด้วยการยกตนและข่มผู้อื่นเป็นต้น
 อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ส่วนภิกษุอื่นๆ เหล่านี้เป็นผู้ทุศีล มีข้อประพฤติ
 ต่ำทราม

มัชฌิมศีล คือ ศีลชั้นโลกิยะที่ไม่หม่นหมอง

ปณิตศีล คือ ศีลชั้นโลกุตตระ

อีกอย่างหนึ่ง **หีนศีล** คือ ศีลที่บุคคลประพฤติเพื่อต้องการภพสมบัติ (สมบัติ
 คือภพ หมายถึง การบังเกิดในสุคติภูมิคือมนุษย์ เทวดา หรือพรหม) และโภคสมบัติ
 (สมบัติคือทรัพย์) ด้วยอำนาจตัณหา

มัชฌิมศีล คือ ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นของตน (ศีลของ
 สาวกและปัจเจกโพธิสัตว์)

ปณิตศีล คือ ศีลที่เป็นบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ประพฤติเพื่อความหลุดพ้นของ
 สรรพสัตว์

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นหีนศีล มัชฌิมศีล และปณิตศีล

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๒ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

อิตตาริปปิทยศีล (ศีลที่มีตนเป็นใหญ่) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติโดยเคารพนับถือตน ต้องการจะสละความชั่วที่ไม่เหมาะสมแก่ตน (มีหิริคือความละอายบาปเป็นหลัก)

โลการิปปิทยศีล (ศีลที่มีโลกเป็นใหญ่) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติเคารพนับถือชาวโลก ต้องการจะหลีกเลี่ยงการตำหนิของชาวโลก (มีโอตตป๊ะคือความเกรงกลัวผลบาปเป็นหลัก)

ธัมมาริปปิทยศีล (ศีลที่มีธรรมเป็นใหญ่) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติโดยบูชาเคารพธรรม ต้องการจะบูชาความยิ่งใหญ่ของธรรม

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นอิตตาริปปิทยศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๓

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๓ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ปรัมมัญญศีล (ศีลที่ถูกตัดค้นหาหรือทิวญฺฐิครอบงำ) คือ ศีลที่เรียกว่า นิสสิตศีล ในหมวด ๒ เพราะถูกตัดค้นหาหรือทิวญฺฐิครอบงำแล้ว

อปรัมมัญญศีล (ศีลที่ไม่ถูกตัดค้นหาหรือทิวญฺฐิครอบงำ) คือ ศีลที่อุปถัมภ์มรรคของกัลยาณปุถุชน หรือประกอบกับมรรคของพระเสกขะ

ปฏิบัติสัทธิตีล (ศีลที่ระงับกิเลส) คือ ศีลที่ประกอบกับผลของพระเสกขะและพระอเสกขะ

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นปรัมมัญญศีลเป็นต้น

กัลยาณปุถุชน คือ ปุถุชนคนดี หมายถึง ผู้อบรมศีล สมาธิ และปัญญาโดยมุ่งจะบรรลุมรรคผลนิพพาน ดังข้อความว่า

ปุถุชฺชนกัลยาณกสฺสาติ ปุถุชฺชนเณสุ กัลยาณกสฺส. โส หิ ปุถุชฺชนโน หุตฺวา กัลยาณเณหิ สีลาทีหิ สมนฺนาคโต.^{๓๔}

^{๓๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๒/๔๒

“คำว่า ปุณฺณชนกถยาณกสฺส แปลว่า คนดีในปุณฺณชน เพราะเขาเป็นปุณฺณชนที่เพียบพร้อมด้วยศีลเป็นต้นอันดีงาม”

อีกอย่างหนึ่ง กถยาณปุณฺณชน คือ ผู้ที่ได้อบรมจิตจนกระทั่งเกิดปัญญาหยั่งเห็นรูปนาม ดังข้อความว่า

ตตฺถ ยสฺส ขนฺธธาตฺถายตนาทีสุ อุกฺคหปริจฺจนาสวณธารณปฺจเวกฺขณานิ นตฺถิ, อयํ อนฺธปุณฺณชนโน. ยสฺส ตานิ อตฺถิ, โส กถยาณปุณฺณชนโน.^{๓๔}

“ในปุณฺณชน ๒ จำพวกนั้น บุคคลผู้ไม่มีการเรียน การสอบสวน การฟัง การทรงจำ และการพิจารณาในชั้นธ ธาตุ และอายตนะเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า อันธปุณฺณชน (ปุณฺณชนคนบอด) บุคคลผู้มีกิจเหล่านั้น ชื่อว่า กถยาณปุณฺณชน (ปุณฺณชนคนดี)”

คำว่า ปริามญฺจ (ปรา บทหน้า + อา บทหน้า + มส ธาตุ <อามสเน = ลูปคล่า> + ต ปัจจัย) มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ครอบงำ, ย่ำยี = มส ธาตุที่มี ปรา และ อา บทหน้ามีความหมายว่า ปรสิต (ครอบงำ, ย่ำยี)

๒. ยึดมั่นด้วยความเลื่อม = ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า ปราภว (ความเลื่อม) มส ธาตุมีความหมายว่า ยึดมั่น

๓. ยึดมั่นผิด = ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า วิปริต (ผิด) มส ธาตุมีความหมายว่า ยึดมั่น

ความหมายสองอย่างแรกพบในฎีกาของวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๓๘, ๔๒) ส่วนความหมายหลังกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๔๕)

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๔

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๔ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

^{๓๔} ที.สี.อ. ๑/๗/๕๘

วิสุทธศีล (ศีลที่หมดจด) คือ ศีลที่ภิกษุบำเพ็ญแล้วโดยไม่ต้องอาบัติ หรือศีลที่ต้องอาบัติแล้วทำการรักษาได้[ด้วยการแสดงอาบัติเป็นต้น]

อวิสุทธศีล (ศีลที่ไม่หมดจด) คือ ศีลที่ภิกษุต้องอาบัติแล้วไม่ได้ทำการรักษา

เวมติกศีล (ศีลที่มีความสงสัย) คือ ศีลของภิกษุผู้สงสัยในวัตถุ (สิ่งที่ลวงละเมิด) อาบัติ หรือการลวงละเมิด

ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรชำระศีลที่ยังไม่หมดจดให้หมดจด ควรกำจัดความสงสัยโดยไม่ทำการลวงละเมิดวัตถุในขณะที่ยังสงสัยอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้น ข้อปฏิบัติอันสะดวก[เพื่อบรรลุนิพพานมรรคผล]จักมีแก่ภิกษุนั้น

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นวิสุทธศีลเป็นต้น

ข้อความว่า “ในขณะที่ยังสงสัยอยู่” หมายความว่า ก่อนที่ภิกษุจะลวงละเมิด เมื่อเกิดความสงสัยสิ่งที่ตนต้องการจะทำได้หรือไม่ควร

ข้อความว่า “ควรกำจัดความสงสัย” หมายความว่า ควรพิจารณาสิ่งนั้นให้ละเอียดรอบคอบ หรือไต่ถามพระวินัยธร

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๕

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๕ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

เสกขศีล (ศีลของพระเสกขะ = ผู้ประพฤติไตรสิกขาอยู่) คือ ศีลที่ประกอบด้วยอริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๓

อเสกขศีล (ศีลของพระอเสกขะ = ผู้ไม่ใช่ประพฤติไตรสิกขาอยู่, ผู้ประพฤติไตรสิกขาจบแล้ว) คือ ศีลที่ประกอบด้วยอรหัตตผล

เนวเสกขนาเสกขศีล (ศีลของปุถุชนผู้มีใช้พระเสกขะและพระอเสกขะ) คือ โลภียศีลที่เหลือ

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นเสกขศีลเป็นต้น

อริยมรรค คือ มรรคญาณอันประเสริฐ มี ๔ อย่าง คือ

๑. โสตาปัตติมรรค	๒. สกทาคามิมรรค
๓. อนาคามิมรรค	๔. อรหัตตมรรค

สามัญญผล คือ ผลของมรรคที่ได้ชื่อว่า สามัญญะ แปลว่า “เหตุทำให้เป็นสมณะ” (ผู้ระงับกิเลส)

ปกติของเหล่าสัตว์นั้นๆ ในโลก เรียกว่า สील (ปกติ) ชาวโลกมุ่งหมายถึงปกติดังกล่าว จึงกล่าวว่า

- อโย สุขสีโล (บุคคลนี้มีปกติสบาย)
- อโย ทุกขสีโล (บุคคลนี้มีปกติลำบาก)
- อโย กลหสีโล (บุคคลนี้มีปกติวิวาท)
- อโย มนุทนสีโล (บุคคลนี้มีปกติประดับ)

ดังนั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวว่า สीलมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็น กุศลสีลเป็นต้นด้วยเหตุ [คือ ถ้อยคำทางโลก] นั้นว่า

ตีนิ สีลานิ, กุศลสีลํ อกุศลสีลํ อพยากตสีล.^{๓๖}

“สีล ๓ อย่าง คือ กุศลสีล อกุศลสีล และอัพยากตสีล”

ในเรื่องนั้น อกุศลสีลไม่สอดคล้องกับลักษณะเป็นต้น แม้อย่างหนึ่งของสีลที่ประสงค์เอาในความหมายนี้ [คือ สีล ๓ อย่าง ได้แก่ กุศลสีล อกุศลสีล และอัพยากตสีล] ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้กล่าวถึงในที่นี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าสีลนั้นมี ๓ อย่างตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

คำอธิบายสีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๑

[๑๓] ในสีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

^{๓๖} ขุ.ป. ๓๑/๓๙/๔๖

โยธ เสวติ ทุสสีเล

สีลวันเต น เสวติ

วตถุวิติกุกเม โทสํ

น ปสสติ อวิททสุ.

“ภิกษุใดในศาสนานี้คบหาภิกษุทุศีล ไม่คบหาภิกษุมีศีล เป็นคนโง่เขลาไม่เห็นโทษในการล่วงละเมิดวัตร”

มิจฉาสกฺกปฺพหุโล

อินทฺริยานิ น รกฺขติ

เอวรूपสฺส เว สีลํ

ชายเต หานภาคิยํ.

“ภิกษุนั้นมากไปด้วยความดำริผิด[มีกามวิตกเป็นต้น] ไม่สำรวมอินทรีย์[มีจักขุเป็นต้น] ศีลของภิกษุเช่นนี้ชื่อว่า หานภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายเสื่อม)”

โย ปนตตฺตมโน โหติ

สีลสมฺปตฺติยา อีธ

กมฺมฏฺฐานานุกฺกมฺหิ

น อุปฺปาเทติ มาณสํ.

“ส่วนภิกษุใดในศาสนานี้ เป็นผู้พอใจอยู่ด้วยศีลสมบัติ ไม่ยังจิตให้เกิดขึ้นในการปฏิบัติกรรมฐาน”

ตุฏฺฐสฺส สีลมตฺเตน

อฆฺมฺนตฺสส อุตฺตริ

ตสฺส ตํ จิตฺตภาคิยํ

สีลํ ภาวติ ภิกฺขุโน.

“ศีลของภิกษุนั้นผู้ยินดีเฉพาะเพียงแคศีล ไม่พยายามเพื่อบรรลुकุณเบื้องสูงขึ้นไป ชื่อว่า จิตฺตภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายดำรงอยู่)”

สมฺปนฺนสีโล ฆฏฺติ

สมารถุถาย โย ปน

วิเสสภาคิยํ สีลํ

โหติ เอตสฺส ภิกฺขุโน.

“อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ มีศีลสมบูรณ์แล้ว ยังพยายามเพื่อสมาธิ (ฌาน) ต่อไปอีก ศีลของภิกษุนี้นี้ชื่อว่า วิเสสภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายพิเศษ)”

อตฺตฺตฺตจํ สีลมตฺเตน

นิพฺพิทํ โยนุญฺชติ

โหติ นิพฺเพธภาคิยํ

สีลเมตสฺส ภิกฺขุโน.

“อนึ่ง ภิกษุใดไม่ยินดีอยู่แต่เฉพาะแต่ศีลสมบัติ ย่อมเจริญ
ภาวนาที่เปื้อนนาย[รูปนาม] (วิปัสสนา) ศีลของภิกษุนี้ชื่อว่า **นิพเพ-**
ภาคยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายแทงตลอด)”

ศีลมี ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นห้านาฬคยศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๒ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุศีล (ศีลของภิกษุ) คือ สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะภิกษุ และ
สิกขาบทที่ภิกษุเหล่านั้นจะต้องรักษาจากสิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุณี

ภิกษุณีศีล (ศีลของภิกษุณี) คือ สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะภิกษุณี
และสิกขาบทที่ภิกษุณีเหล่านั้นจะต้องรักษาจากสิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุ

อนุสัมปັນนศีล (ศีลของอนุสัมปัน) คือ ศีล ๑๐ ประการของสามเณรและ
สามเณรี

คฤหัสถ์ศีล (ศีลของคฤหัสถ์) คือ สิกขาบท ๕ โดยเป็นนิจจศีล (ศีลประจำ)
ของอุบาสกและอุบาสิกา หรือถ้าชวนชวย[เพื่อรักษา]ก็คือสิกขาบท ๑๐ และสิกขาบท ๘
โดยความเป็นองค์ของอุโปสถ

ศีลมี ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นภิกษุศีลเป็นต้น

ศีลของคฤหัสถ์ แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ศีล ๕ ที่เป็นศีลประจำของอุบาสกและอุบาสิกา
๒. ศีล ๑๐ ของสามเณรที่คฤหัสถ์ก็รักษาได้ เหมือนนายช่างหม้อชื่อขมิถุการ
รักษา
๓. ศีล ๘ ที่รวมข้อ ๗ และ ๘ เป็นข้อเดียวกัน และเว้นข้อสุดท้ายคือการ
เว้นจากการรับเงินและทอง

คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๓

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๓ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ปกติศีล (ศีลโดยปกติ) คือ การไม่ล่วงละเมิด[เบญจศีล]ของมนุษย์ชาวอุตตร-
กุรุทวีป

อาจารย์ศีล (ศีลโดยความประพฤติ) คือ ข้อประพฤตินในขอบเขตของตนๆ ของ
ตระกูล สถานที่ หรือนักบวชผู้ถือลัทธิปาśณทะ (ลัทธิเดียรถีย์) [คือ ข้อประพฤตินตาม
ระเบียบที่บุรพชนกำหนดไว้ไม่ให้ล่วงละเมิดในตระกูล สถานที่ หรือนักบวชผู้ถือลัทธิ
ปาśณทะ]

ธัมมตาศีล (ศีลโดยธรรมชาติ) คือ ศีลพระมารดาของพระโพธิสัตว์ที่ตรัสไว้
อย่างนี้ว่า

ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยทา โพธิสฺสโต มาตุกฺขณี โอฺกนฺโต โหติ, น โพธิ-
สฺสโตมาตุ ปฺริเสสฺสฺ มาณสํ อุปฺปชฺชติ กามคฺคฺณุปสํหิตํ.^{๓๗}

“อานนท์ พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่ครรภทรของพระมารดาในกาลใด ความ
พอพระทัยในบุรุษอันประกอบด้วยกามคุณ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่มารดาของพระโพธิสัตว์
ในกาลนั้น”

ปุพพเหตุกศีล (ศีลที่มีเหตุในชาติก่อน) คือ ศีลของสัตว์ผู้บริสุทธิมิพระมหา-
กัสสปะเป็นต้น และของพระโพธิสัตว์ในชาตินั้นๆ [มีพระเจ้าสีลวะและพระเจ้ามหิงสะ
เป็นต้น]

ศีลมี ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นปกติศีลเป็นต้น

ลัทธิปาśณทะ คือ ลัทธิของนักบวชนอกพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า เดียรถีย์
เป็นความเห็นที่แปลกแยกออกจากพระเวทที่เป็นเทวนิยม โดยไม่ปฏิบัติตามคำสอนที่กล่าว
ไว้ในพระเวท มี ๙๖ อย่าง ดังข้อความว่า

^{๓๗} ที.ม. ๑๐/๒๑/๑๑, ม.อ. ๑๔/๒๐๓/๑๗๐

กุกิจกาทิกา จตุต-

อิติ จนนวดี เอเต

ตีส ทวาสนุจิ ทิฏฐิโย

ปาสนุทา สมุปกาสิตา.^{๓๘}

“ลัทธิ ๙๖ อย่างเหล่านี้ คือ ลัทธิ ๓๔ อย่างมีกุกิจจะเป็นต้น และทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ลัทธิปาสนุทา ๙๖ อย่าง”

ลัทธิ ๓๔ อย่าง กล่าวไว้ในมูลปณณาสฎีกา คำอธิบายจุฬินนาทสูตร ดังนี้

๑. โหดิกะ ผู้บูชายัญ

๒. กุกิจกะ ผู้บำเพ็ญเพียรในกระท่อม

๓. พหุทกะ ผู้เที่ยวจาริกไปสู่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ มีคยาเป็นต้น แล้ว

อาบน้ำลอยบาป

๔. หังสะ ผู้จะหลุดพ้นในพรหมโลกด้วยการปฏิบัติธรรมหรือการบูชายัญ

๕. ปรมหังสะ ผู้หลุดพ้นในมนุษยโลกนี้

๖. กาชกะ ผู้หาบสาแหรกใส่บริวาร

๗. ตัทธณะ ผู้ถือไม้เท้าสามง่ามโดยเป็นสัญลักษณ์ของการฝึกกาย วาจา

และใจ

๘. โมนวตะ ผู้ถือวัตรหนึ่ง

๙. เสวะ ผู้บูชาพระคิเว

๑๐. ปาสุปติกะ (หรือปารูปกะ) ผู้บูชาเทพฤทธะเจ้าแห่งสัตว์ดิรัจฉาน

๑๑. ปญฺจปทตติกะ (หรือปญฺจมรตติกะ) ผู้เชื่อธาตุ ๕ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ และอากาศธาตุ

๑๒. โสมการกะ ผู้บูชาเทพผู้สร้างสุรา

๑๓. มุคัพพตะ ผู้ถือวัตรเป็นใบ้

๑๔. จารพากะ ผู้เชื่อลัทธิจารวากตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์โลกายตะ

๑๕. ตาปสะ ตาปส คือ ผู้มีตบะ

^{๓๘} อภิธาน. คาทา ๔๔๑

๑๖. นิคัณณะ นิครนถ์ คือ สาวกของนิครนถ์นาฏบุตรเจ้าลัทธิศาสนาเซน
๑๗. อาชีวกะ อาชีวก คือ ชีเปลือย
๑๘. อีสิ ฤษี คือ ผู้ออกบวชอยู่ในป่าเพื่อหนีสังคัมทั้งสามและภรรยา
๑๙. ปารายนิกะ ผู้ข้ามฝั่งแห่งสังสารวัฏ
๒๐. ปัญจตปิกะ ผู้เผาสรีระด้วยของร้อน ๕ อย่าง คือ กองไฟ ๔ กอง และ
แสงแดดในยามเที่ยงวัน
๒๑. กापิละ ผู้เชื่อคำสอนของฤษีกปิละ, ผู้เชื่อลัทธิสังขยา
๒๒. กานาทะ ผู้เชื่อคำสอนของฤษีกนาทะ, ผู้เชื่อลัทธิวิเสสิกะ
๒๓. สังสารโมจกะ ผู้เปลื้องตนจากสังสารวัฏ
๒๔. อัคคิภัตติกะ ผู้บูชาไฟ
๒๕. มควติกะ ผู้ประพฤติเหมือนเนื้อโดยแอบซ่อนอยู่ในป่าไม่คบหาผู้คน กิน
หญ้า เป็นต้น
๒๖. โควติกะ ผู้ประพฤติเหมือนวัวโดยเดิน ๔ ขา กินหญ้า นอนบนดิน
 เป็นต้น
๒๗. กุกุรวติกะ ผู้ประพฤติเหมือนสุนัขโดยเดิน ๔ ขา กินเศษอาหารเหมือน
สุนัข
๒๘. กามันทลุกะ ผู้ทรงน้ำเต้าโดยถือน้ำเต้าไม่อยู่เสมอแล้วให้พรหรือสาปแช่ง
คนที่พบด้วยน้ำจากน้ำเต้าของตน
๒๙. วัคคูลิติกะ ผู้ประพฤติเหมือนค่างควาโดยเอาขาเกี่ยวกิ่งไม้หรือราวไม้แล้ว
ห้อยหัวลงดิน
๓๐. เอกสาฎิกะ ผู้นุ่งผ้าผืนเดียว โดยปกปิดเฉพาะส่วนหน้าของร่างกาย ส่วน
หลังเปิดโล่ง
๓๑. โอทกสุทธิกะ ผู้หมดจดด้วยการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคงคาหรือแม่น้ำ
ปายาคะ เป็นต้น วันละ ๓ รอบแล้วเข้าใจว่าลอยบาปได้
๓๒. สรีรสันตাপกะ ผู้ทรมานร่างกายด้วยการอาบน้ำในยามหนาว ผิงไฟใน
ยามร้อน และนอนบนหนาม เป็นต้น

๓๓. สิลสุทธิกะ ผู้เชื่อว่าหมดจดด้วยศีลเท่านั้น

๓๔. ฌานสุทธิกะ ผู้เชื่อว่าหมดจดด้วยฌานเท่านั้น

ทิวฎฐิ ๖๒ ปรากฏในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร^{๓๙} จำแนกออกเป็น ๑๐ กลุ่ม คือ

๑. สัสสตวาทะ ๔ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) เทียง โดยต้องเวียนตายเวียนเกิดตลอดไป

๒. เอกัจจสัสสตวาทะ ๔ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) บางอย่างเทียง บางอย่างไม่เทียง โดยพระเจ้าเทียง สัตว์อื่นไม่เทียง

๓. อันตานั้นตวาทะ ๔ ความเห็นว่าโลก (โอกาสโลก) มีที่สุด และไม่มีที่สุด

๔. อมราวิกเขปวาทะ ๔ ความเห็นที่ปฏิเสธด้วยคำขัดส่ายวากวน

๕. อธิจสมุปันนวาทะ ๒ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) เกิดขึ้นเอง ไม่มีสาเหตุ ซึ่งขัดแย้งกับหลักปฏิจจสมุปบาท

๖. สัญญีวาทะ ๑๖ ความเห็นว่าอัตตามีสัญญา (จิตและเจตสิก)

๗. อสัญญีวาทะ ๘ ความเห็นว่าอัตตาไม่มีสัญญา

๘. เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ ๘ ความเห็นว่า อัตตามีสัญญาก็หาไม่ได้ ไม่มีสัญญาก็หาไม่ได้

๙. อุกฺเขวาทะ ๗ ความเห็นว่าเหล่าสัตว์ขาดสูญโดยไม่เกิดอีกหลังตายแล้ว

๑๐. ทิวฎฐัมมนิพพานวาทะ ๕ ความเห็นว่าสุขในปัจจุบันชาติคือนิพพาน

คำว่า ปาสณฺฑ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ลัทธิใส่ปวง[คือค้นหาและทิวฎฐิในจิตของเหล่าสัตว์]^{๔๐}

- ปาสํ เทตฺติติ ปาสณฺโฑ.

(ปาส บทหน้า + ทิ ธาตุ = ใส่ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ลัทธิดักปวงคือค้นหาและทิวฎฐิ^{๔๐}

^{๓๙} ที.สี. ๙/๑,๑๔๙/๑,๔๖

^{๔๐} ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๕๙

- ตณฺหาปาสํ ทิฏฺฐิปาสนญฺ เทติ อุทฺเทตฺตีติ ปาสณฺโฑ.

(ปาส บทหน้า + ทิ ธาตุ = ดัก + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ลัทธิยังบ่วงตัณหาและบ่วงทิฏฐิให้ดำเนินไป ^{๔๑}

- ตณฺหาปาสํ ทิฏฺฐิปาสนญฺ เทนฺติ ปวตฺเตนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส บทหน้า + ทิ ธาตุ = ดำเนินไป + ณาเป การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

๔. ลัทธิดักเหล่าสัตว์ไว้ด้วยบ่วงคือตัณหา ^{๔๒}

- ตณฺหาปาเสน ทฺสนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส บทหน้า + ทฺส ธาตุ = ดัก + ภิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๕. ลัทธิทำลายธรรมของพระอริยะ ^{๔๓}

- อริยธฺมํ วิพารฺนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส ธาตุ = ทำลาย + ภิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์เหล่านี้พบในวรรณกรรมบาลี ในส่วนวรรณกรรมสันสกฤตกล่าวว่า คำว่า ปาสณฺฑ มีรูปสันสกฤตว่า ปาษณฺฑ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ลัทธิรักษาจากบาป

- ปาติ รกฺษติ ทฺริเตหฺตีติ ปาสณฺโฑ.

(ปา ธาตุ (รักษา) + ภิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ลัทธิทำลายข้อประพฤติของพระเวท

- ปิ เวทธฺมมตฺตํ สณฺฑายตีติ ปาสณฺโฑ.

(ปา บทหน้า = ข้อประพฤติของพระเวท + สติ ธาตุ (ทำลาย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ตั้งข้อความว่า

^{๔๑} อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๔๑

^{๔๒} ม.มุ.ฎีกา ๒/๑๕

ปาษ (ข) อนุท ปุ. ปาติ รกษติ ทุริเตภุยะ ปา + กุวิป, ปาษ เวทธรรมมสฺตัม ษณฺท-
ยติ นิษฺผลํ กโรติ ษณฺทยติ วา

‘पालนาจฺจ ตฺรโยธรมมะ ปาศพฺเทน นิคฺทฺยเต
ษณฺทยนฺติ ตุ ตํ ตสฺมาต ปาษ (ข) อนุทสฺเตน กิรฺตฺติตา’

อิตฺยํกุเต เวทจารตฺยาคินิ.^{๔๓}

“ปาษ (ข) อนุท ศัพทํ ปุณฺลิํ มีรูปวิเคราะหฺว่า ปาติ รกษติ ทุริเตภุยะ (ย่อม
รักษาจากบาป) ปา ธาตุ + กุวิป บั้จย

อีกอย่างหนึ่ง ย่อมกระทำข้อประพฤติของพระเวทให้ไร้ผล หรือทำลาย
ย่อมเป็นไปในลัทธิที่สละข้อประพฤติของพระเวทตามที่กล่าวไว้ว่า

‘ปา ศัพทํ กล่าวถึงข้อประพฤติ ๓ อย่าง โดยความหมายว่ารักษา
บุคคลย่อมทำลายความประพฤตินั้น ดังนั้น จึงเรียกว่า ปาษณฺทะ
(หรือ ปาษณฺทะ)’ ”

คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๔

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๔ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมปาติโมกข์) คือ ศีลที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสไว้ว่า

อิธ ภิกฺขุ ปาติโมกฺขสํวรํสุโต วิหริติ อาจารโคจรสมฺปนฺโน อณฺมตฺเตสุ วชฺเชสุ
ภยทสฺสาวิ สมายาย ลิกฺขติ ลิกฺขาปเทสุ.^{๔๔}

“ภิกษุในศาสนานี้เป็นผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์อยู่ ถึงพร้อมด้วยอาจาระ
และโคจร มักเห็นภัยในโทษ (อกุศล) เพียงเล็กน้อย สมทานประพฤติสิกขาบททั้งหลาย”

^{๔๓} ศพท.มหานิติ หน้า ๒๙๐

^{๔๔} ที.สี. ๙/๑๙๓/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๔

คำว่า ปาติโมกข์สวรรค์ มาจากศัพท์ว่า ปาติ (ผู้รักษา) + โมกข์ (ทำให้พ้น) + สวรร (การสำรวม, การปิดกั้นบาปทางกายและวาจา) หมายความว่า การสำรวมที่ทำให้ผู้รักษาพ้นไปจากทุกข์มีอบายเป็นต้น

อินทริยสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมอินทริย์) คือ ศีลที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

โส จกฺขณา รูปํ ทิสฺวา น นิमितฺตคฺคาคี โหติ นานุพฺยณฺชนคฺคาคี, ยตฺวาธิ-
กรณเมณํ จกฺขณฺทริยํ อสฺสํวํ วิหรณฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา
อนฺวาสฺสเวยฺยํ, ตสฺส สํวราย ปฏฺิปปชฺชติ, รกฺขติ จกฺขณฺทริยํ, จกฺขณฺทริเย สํวรํ อา-
ปชฺชติ. โสเตน สทฺทํ สุตฺวา ยเปยฺย ฌาเนน คนฺธํ ฌายิตฺวา ยเปยฺย ชิวฺหาย รสํ
สายิตฺวา ยเปยฺย กาเยน โผฏฺฐพฺพํ ผุสฺสิตฺวา ยเปยฺย มนฺสา ธมฺมํ วิญฺญาย น นิमितฺตคฺคาคี
ยเปยฺย มนินฺทริเย สํวรํ อาปชฺชติ.^{๔๕}

“ภิกษุเห็นเห็นรูปทางตาแล้วไม่รวบถือ (รูปร่างของชายหญิง) ไม่แยกถือ (อวัยวะ
ทีละส่วน) ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทริย์ ที่อาจทำให้บาปกรรมอันต่ำทราม คือ
อภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้เมื่อไม่สำรวมแล้ว จึงรักษจักขุนทริย์ ถึงความสำรวม
ในจักขุนทริย์

ภิกษุนั้นฟังเสียงทางหู ...

ภิกษุนั้นดมกลิ่นทางจมูก ...

ภิกษุนั้นลิ้มรสทางลิ้น ...

ภิกษุนั้นถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ...

ภิกษุนั้นรู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความ
สำรวมมโนทริย์ ที่อาจทำให้บาปกรรมอันต่ำทราม คือ อภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้
เมื่อไม่สำรวมแล้ว จึงรักษามโนทริย์ ถึงความสำรวมในมโนทริย์”

อาชีวปาริสุทธิศีล (ศีลคือความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพ) คือ

^{๔๕} ที.ลี้. ๙/๒๑๓/๗๐-๑, ม.ม. ๑๒/๒๒, ๔๑๑/๑๓, ๓๖๘, อ.จ.ต.ก. ๒๑/๑๙๘/๒๓๔

การงดเว้นจากมิจณาอาชีพที่เป็นไป :-

- ด้วยการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ
- ด้วยอำนาจของบาปกรรม เป็นต้นว่า
 - การเสแสร้งทำให้อัจฉรย์ (กุหนา)
 - การพุดชมตนหรือทายก (ลปนา)
 - การทำนิมิตหมาย (เนมิตติกตา)
 - การด่าแข่ง (นิปเปสิกตา)
 - การแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาเภณ ลาภํ นิชิคีสนตา)

สิกขาบท ๖ พบในคัมภีร์บริวาร^{๔๖} ดังนี้

๑. ภิกษุพุดอวดอุตตริมนุสสธรรม ต้องอาบัติปาราชิก โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามอุตตริมนุสสธัมมสิกขาบท [ปาราชิก ข้อ ๔])
๒. ภิกษุพุดชักสือ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามสังฆจรีตสิกขาบท [สังฆาทิเสส ข้อ ๕])
๓. ภิกษุพุด[พาดพิงตน]ว่า ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์ เมื่อผู้ฟังเข้าใจอยู่ ต้องอาบัติถุลลัจจัย โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามอุตตริมนุสสธัมมสิกขาบท [ปาราชิก ข้อ ๔])
๔. ภิกษุไม่อาพาธ ออกปากขอโภชนะอันประณีตมาเพื่อประโยชน์ของตนแล้วฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามปณีตโภชนสิกขาบท [ปาจิตตีย์ของภิกษุ ข้อ ๓๙])
๕. ภิกษุณีไม่อาพาธ ออกปากขอโภชนะอันประณีตมาเพื่อประโยชน์ของตนแล้วฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามอามกัญญุสิกขาบท [ปาจิตตีย์ของภิกษุณี ข้อ ๗])

^{๔๖} วิ.ป. ๘/๒๘๗/๒๒๑

๖. ภิกษุไม่อาพาธ ออกปากขอแกง หรือข้าวสุกมาเพื่อประโยชน์ตนแล้วนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามสุโขทวิญญัตติสิกขาบท [เสขิยะ ข้อ ๓๗])

คำว่า ลาเภณ ลาภํ นิชีคีสันตา (การแสวงหาลาภด้วยลาภ) คือ การแสวงหาลาภจากสถานที่อื่นด้วยลาภที่ตนได้รับแล้วด้วยความโลภมาก เช่น การนำอาหารที่ได้รับจากเรือนนี้ไปให้เรือนโน้น หรือนำอาหารที่ได้รับจากเรือนโน้นมาให้เรือนนี้ เป็นต้น

ปัจจัยสันนิสสิตศีล (ศีลอาศัยปัจจัย) คือ การบริโภคปัจจัย ๔ อันบริสุทธิตัวด้วยการพิจารณา ที่ตรัสไว้ตามนัยเป็นต้นว่า

ปฏิสงขา โยนิโส จีวรํ ปฏิวเสติ, ยาวเทว สีสสส ปฏิมายาย.^{๔๗}

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวร เพียงเพื่อบำบัดความเย็น”

ประโยคเต็มในการพิจารณาจีวรเป็นต้น พบในมัชฌิมนิกาย สัพพาสวสูตร และอังคุตตรนิกาย อาสวสูตร ^{๔๗} ดังนี้

ปฏิสงขา โยนิโส จีวรํ ปฏิวเสติ, ยาวเทว สีสสส ปฏิมายาย, อุณหสส ปฏิมายาย, ทสมกสวาตาทปสรีสพสมุสสุสานํ ปฏิมายาย, ยาวเทว หิริโกปีนปฏิจฺฉาทนตฺถํ.

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวร เพียงเพื่อบำบัดความเย็น ความร้อนสัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อกปิดอวัยวะที่ทำให้เกิดความละอายสูญหายไป”

ปฏิสงขา โยนิโส ปิณฺฑปาตํ ปฏิวเสติ, เนว ทวาย, น มทาย, น มนฺทนาย, น วิภูสนาย, ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส จิตฺตยา ยาปนาย, วิหีสฺสปรตฺติยา, พุรฺหมจฺริยานุคฺคหาย, อิตฺติ ปุราณญจ เวทนํ ปฏฺิหฺงขามิ นวญจ เวทนํ น อุปปาเทสสามิ, ยาตุรา จ เม ภวิสฺสตี อนวชฺชตา จ ผาสฺสุวิหาโร จ.

^{๔๗} ม.พ. ๑๒/๒๓/๑๔, อ.พ.พ.ก. ๒๒/๕๘/๓๗๒

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันนินทาบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่เป็นไปได้ เพื่อบำบัดความหิว เพื่อบำบัดความกระหายเพื่อพรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วยการฉันนินทาบาตนี้ ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา”

ปฏิสงขขา โยนิโส เสนาสนํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว สีสสุส ปฏิฆาตาย, อุณหสส ปฏิฆาตาย, ทสมกสวาตาทปสริสสสมุสสุสานํ ปฏิฆาตาย, ยาวเทว อุตุปริสสยวิโนทน-
ปฏิสสุลลนารามตถํ.

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเสนาสนะ เพียงเพื่อบำบัดความเย็น ความร้อน สัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น”

ปฏิสงขขา โยนิโส คิลานปฺปจฺยเภสชฺชปริกฺขารํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว อุปฺปนฺนํ เวยฺยาพาธิกาณํ เวทนํ ปฏิฆาตาย, อพฺยาพชฺฌปรมตฺยา.

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยบริหารยารักษาโรคของคนป่วย เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากโรคที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง”

ปาติโมกขสังวรศีล

[๑๔] ในปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้นนั้น มีคำวินิจฉัยพร้อมทั้งคำอธิบายบทตามลำดับตั้งแต่ต้น [คำว่า อธิ ภิกขุ เป็นต้น] ดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อธิ แปลว่า ในศาสนานี้

คำว่า ภิกขุ คือ กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาที่ได้ชื่อเรียกอย่างนั้น เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสาร หรือเพราะเป็นผู้มุ่งหมั่นผ้าที่เสียหาย[โดยราคา สัมผัส และสี] เป็นต้น

คำว่า ภิกขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้เห็นภัยในสงสาร

- สัสสาเร ภยํ อิกฺขตฺติ ภิက္ขุ.

(ภี บพหน้า + อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รุ ปัจจัย)

๒. ผู้แตกต่าง คือ เป็นผู้แตกต่าง[จากคฤหัสถ์]ด้วยการนุ่งห่มผ้าเสียหยา

- ภิชฺชติ ภินฺนปฏฺธารเกน วิเสโส ภวตฺติ ภิက္ขุ.

(ภี ธาตุ <ภิชฺชเน = แยก, แยกต่าง> + รุ ปัจจัย)

รูปวิเคราะห์นี้พบในคัมภีร์ปาราชิกกัณฑ์คณฺฐีใหม่ (เล่ม ๒ หน้า ๔๗๙) และสอดคล้องกับข้อความที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ (ธาตุมาลา) ที่กล่าวว่ามาจาก ภี ธาตุ ดังข้อความว่า

ภีภิภิกฺขิธาทูวสา

อถวา ภยวากํ

ภีสทฺทํ ปฺริมํ กตฺวา

อิกฺขธาทูวเสน จ

ภิက္ขุสทฺทสฺส นิปฺพตฺติ

กถเยยฺย วิจฺจุชฺเณ.

ตถา หิ กิเลเส ภินฺนตฺติ ภิက္ขุ. จินฺนภินฺนปฏฺธโรติปิ ภิက္ขุ. ภิက္ขนสฺสโลติปิ ภิက္ขุ. สัสสาเร ภยํ อิกฺขติ, อิกฺขนสฺสโลติ วา ภิက္ขุ.^{๔๘}

“ผู้ปัญญาพึงกล่าวความสำเร็จของ ภิกฺขุ ศัพท์โดยเนื้อด้วย
ภี ธาตุ, ภิภิกฺขิ ธาตุ และโดยเนื้อด้วย อิกฺข ธาตุโดยกระทำ ภี
ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ภัย เป็นเบื้องหน้า’

กล่าวโดยละเอียดว่า - ผู้ทำลายกิเลส ชื่อว่า ภิกษุ

- ผู้นุ่งห่มผ้าขาดที่เสียหยา ชื่อว่า ภิกษุ

- ผู้มีปกติขอ ชื่อว่า ภิกษุ

- ผู้เห็นภัยในสงสาร หรือผู้มีปกติเห็นภัยในสงสาร ชื่อว่า ภิกษุ”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สารัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า ภินฺนปฏฺธโร ภิက္ขุ (ผู้นุ่งห่มผ้า

^{๔๘} นิตฺติ.ธาทู. หน้า ๔๗๑

ที่เสียหาย ชื่อว่า ภิกขุ) ที่พบในพระวินัยปิฎก^{๔๙} สำเร็จรูปมาจาก ภินฺนปฏฺฐ ศัพท์ แปลว่า “ผู้มีผ้าเสียหาย” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภินฺโน ปฏฺฐ เอตสฺสชาติ ภิกขุ.

ผู้มีผ้าเสียหาย ชื่อว่า ภิกขุ

ตามความเห็นนี้คำว่า ภิกขุ มาจาก ภินฺนปฏฺฐ ศัพท์ แปลง ภินฺนปฏฺฐ เป็น ภิกขุ ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ ดังข้อความว่า

ภินฺนปฏฺฐโรติ นิพฺพจนํ ภินฺนปฏฺฐเร ภิกขุสทฺทสฺส นิรุพฺพหุตฺตา กตํ.^{๕๐}

“คำแสดงความหมายว่า ภินฺนปฏฺฐโร (ผู้รื้อหม้อผ้าที่เสียหาย ชื่อว่า ภิกขุ) พระอรธกถาจารย์กระทำแล้ว เพราะ ภิกขุ ศัพท์ปรากฏในผู้รื้อหม้อผ้าที่เสียหาย”

จะเห็นได้ว่า คำว่า นิพฺพจนํ (คำแสดงความหมาย) ในภาษาบาลีมีกระบวนการถึงรูปวิเคราะห์โดยตรง แต่ในสถานที่บางแห่งก็กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ตามนิรุตตินัย ดังข้อความว่า

อปเร ปน “ปกฺติปจฺยโลปาเทสาทิวเสน อกฺขรวิภาโค อากาโร นิรุตฺตินเยน ปทวิภาโค นิพฺพจนํ วากฺยวิภาโค นิทฺเทโสติ.”^{๕๑}

“อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า

‘อาการะ คือ การจำแนกอักษรด้วยประเภทแห่งศัพท์เดิม (ปกฺติ = ลิงค์และธาตุ) ศัพท์ที่ลงท้ายศัพท์เดิม (ปจฺย = วิภัติและปัจจัย) การลบ และการอาเทศ เป็นต้น

นิพฺพจนะ คือ การจำแนกบทด้วยนิรุตตินัย (วิธีประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ)

นิทฺส คือ การจำแนกพยางค์”

โลกปฺปตีตฺมทาหรณํ นิพฺพจนํ.^{๕๒}

^{๔๙} วิ.มหา. ๑/๔๕/๓๐

^{๕๑} เนติ.ฎีกา หน้า ๔๓

^{๕๐} สารตฺถ.ฎีกา ๒/๔๕/๖๒

^{๕๒} เนติ.สุตฺต. หน้า ๕๐๘

“คำที่ยกมาแสดงข้อความที่ปรากฏทางโลก ชื่อว่า นิพพจนะ”

อาทิ ศัพทในคำว่า ภินนปฏฐราทิตาย วา (หรือเพราะเป็นผู้มุ่งห่มผ้าที่เสียหาย เป็นต้น) หมายถึงข้อความว่า สมณณาย ภิกขุ (ชื่อว่า ภิกษุ โดยชื่อ), ปฏิณณาย ภิกขุ (ชื่อว่า ภิกษุ ด้วยการปฏิญาณ) เป็นต้น ที่กล่าวไว้ในพระวินัยปิฎกข้างต้น

ในคำว่า ปาติโมกขสังวรสูตร (เป็นผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์) คำว่า ปาติโมกข์ คือ ศีล[ที่บัญญัติไว้]ด้วยสิกขาบท[อันเป็นจาริตตะ (ข้อประพฤติ) และวาริตตะ (ข้อห้าม)] โดยแท้จริงแล้ว ศีลนั้นย่อมคุ้มครองผู้รักษาให้พ้นไปจากทุกข์มีทุกข์ในอบาย เป็นต้น เหตุนี้จึงได้ชื่อว่า ปาติโมกข์

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปาติโมกข มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาติ รกขตีติ ปาติ.

ผู้รักษา ชื่อว่า ปาติ

(ปา ธาตุ <पालเน = รักษา> + ति ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปาติ โมกขเขตติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺขเขตติ ปาติโมกข์.

สภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบาย เป็นต้น

(ปาติ บทหน้า + โมกข ธาตุ <โมกฺเช = พ้น> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย

ในเหตุกัตตุสาธนะ)

โดยเหตุที่คำว่า ปาติโมกข นั้น มาจาก ปาติ ศัพท + โมกข ศัพทดังที่คัมภีร์-
อรรถกถากล่าวไว้ข้างต้น ไม่ใช่มีศัพทเดิมมาจาก ปติ บทหน้า แล้วจึงแปลง ปติ เป็น
ปฏฺิ แต่มาจาก ปาติ ศัพทเป็นบทหน้า ดังนั้น จึงไม่ควรมีรูปว่า ปาฏฺิโมกข ดังที่นิยม
ใช้กันในเมืองไทยปัจจุบัน แต่ที่ประเทศพม่าใช้เป็น ปาติโมกข ตั้งแต่สมัยพุกามจวบจน
ปัจจุบัน

อาทิ ศัพท ในคำว่า อาปายิกาทีหิ (ทุกข์ในอบาย เป็นต้น) นั้น หมายถึง ทุกข์
ในสังสารวัฏ

คำว่า สังวร คือ การปิดกั้น[บาปทางกายและวาจา] คำนี้เป็นชื่อของการไม่
ล่วงละเมิด[อาบัติ ๗ กอง]ทางกายและวาจา

คำว่า ปาติโมกขสังวร หมายถึง การสำรวมปาติโมกข์

คำว่า ปาติโมกขสังวรสังวุตะ คือ ผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์นั้น
หมายความว่า ผู้เข้าถึง คือ ผู้ประกอบด้วย[การสำรวมปาติโมกข์]

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปาติโมกขสังวรสังวุตะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สัวรณํ สัวโร.

การสำรวม ชื่อว่า สังวร

(สํ บทหน้า + วร ธาตุ <อาวรณ = ปิดกั้น> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ปาติโมกขเมว สัวโร ปาติโมกขสังวร.

การสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร

(อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)

- ปาติโมกขสังวเรน สัวโต.

ผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสังวรสังวุตะ

(ตติยัตตปุริสสมาส)

คำว่า วิหริติ (อยู่) หมายความว่า ยังอัตภาพให้เป็นไปอยู่ (คืออยู่ด้วยอิริยาบถ ๔)

พึงทราบความหมายของบทว่า อาจารย์โคจรสมุปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์
และโคจร) เป็นต้น ตามนัยอันมาแล้วในพระบาลี (อภิธรรมปิฎก ฌานวิภังค์)

ดังพระพุทธดำรัสว่า

อาจารย์โคจรสมุปนโนติ อตฺถิ อาจาโร, อตฺถิ อนาจาโร.

ตตฺถ กตโม อนาจาโร. กายิกโก วิติกกโม วาจสิโก วิติกกโม กายิกวาจสิโก
วิติกกโม, อยํ วุจฺจติ อนาจาโร. สพฺพมปิ ทสฺสึลฺลํ อนาจาโร. อิเธกฺโข เวพฺพทาเนน วา
ปตฺตทาเนน วา ปุพฺผ-ผล-สินาน-ทนต์กฺกฺขทาเนน วา จาณฺณกฺกมฺยตาย วา มุคฺคสุปฺยตาย

วา ปาริภุจยตาย วา ชงฺกมเปสนิเกณ วา อณฺณตรณฺณตเรน วา พุทฺธปฏิกุญฺเฌน มิจฺฉา-
อาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปติ, อยํ วุจฺจติ อนาจาโร.^{๕๓}

“ในบทว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร) อาจารย์
(ความประพฤติอันสมควร) มีอยู่ อนาจารย์ (ความประพฤติอันไม่สมควร) มีอยู่

ในอาจารย์และอนาจารย์นั้น อนาจารย์ เป็นอย่างไร ?

การล่องละเมิด[สิกขาบท]ทางกาย (กายทุจริต ๓) การล่องละเมิดทางวาจา (วจี-
ทุจริต ๔) การล่องละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา (กายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔) ความ
ประพฤติชั่วนี้เรียกว่า อนาจารย์ (ความประพฤติอันไม่สมควร)

แม้ความประพฤติทำให้ศีลวิบัติทุกอย่างก็ชื่อว่า อนาจารย์ คือ ภิกษุบางรูป
ในศาสนานี้ทำการเลี้ยวซีกด้วยมิจฉาอาชีพ เช่น การให้ไม้ไผ่บ้าง การให้ใบไม้บ้าง การ
ให้ดอกไม้, ผลไม้, ผงเครื่องสนาน และไม้สีพื้นบ้าง การพุดลดตนลงบ้าง การพุดคำจริง
เพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ]บ้าง การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็กบ้าง การรับส่ง
ข่าวสารด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง

การให้ไม้ไผ่เป็นต้นนี้เรียกว่า อนาจารย์”

ภิกษุบางรูปให้ไม้ไผ่แก่ทายกทายิกาเพื่อให้เลื่อมใสตน และทายกทายิกาก็มัก
ถวายปัจจัย ๔ แก่ภิกษุผู้ให้ไม้ไผ่แก่ตน เมื่อภิกษุนั้นบริโภคใช้สอยปัจจัยนั้น จัดเป็น
มิจฉาชีพ แม้การให้ใบไม้หรือดอกไม้เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

คำว่า อณฺณตรณฺณตเรน วา พุทฺธปฏิกุญฺเฌน มิจฺฉาอาชีเวน (มิจฉาชีพที่
พระพุทธเจ้าทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง) หมายถึง มิจฉาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในการงาน
ที่เลี้ยวซีกด้วยมิจฉาชีพ คือ การให้ไม้ไผ่เป็นต้นตามที่กล่าวมาแล้ว และในการงานมีการ
รักษาโรค การแผ้วรักษาสิ่งของ การให้ก้อนข้าวตอบแทน การก่อให้เกิดลาภด้วยของสงฆ์
หรือของเจตีย์เป็นต้น

คำว่า จาณุกมฺยตา (การพุดลดตนลง, การประจบสอพลอ) มีคำอธิบายว่า

^{๕๓} อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๓/๒๙๖

จากภุมมิตา อุตตมานิ ทาส วิย นิจฺจฺจาเน จเปตฺวา ปฺรสุส ขลิตฺวณํ สณฺจเปตฺวา
ปิยกมฺตาย ปคฺคยฺหวณํ.^{๕๔}

“การประจบสอพลอ คือ การตั้งตนไว้ในฐานะต่ำเหมือนทาส อวดทนต่อถ้อยคำ
ผิดพลาด แล้วพุดยักยอโดยต้องการจะให้พอใจ”

คำว่า มุคฺคสุปฺยตา (การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแคงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ]) มี
คำอธิบายว่า

มุคฺคสุปฺยตาติ มุคฺคสุปฺสมตา สจฺจาลิเกน ซีวิตกปฺปนํ. ยถา हि มุคฺคสุเป
ปจฺจนฺเต พหุ มุคฺคา ปจฺจนฺติ, กติปฺยา น ปจฺจนฺติ, เอวํ สจฺจาลิเกน ซีวิตกปฺปนํ พหุ
อลิกํ โหติ, อปฺปกํ สจฺจนฺติ.^{๕๕}

“คำว่า มุคฺคสุปฺยตา คือ ความเป็นผู้เสมอกับแคงถั่ว คือ การเลียงชีพด้วยคำจริง
บ้างเท็จบ้าง อุปมาว่า เมื่อแคงถั่วถูกหุงอยู่ ถั่วจำนวนมากสุก จำนวนน้อยแข็งไม่สุก ใน
การเลียงชีพด้วยคำจริงบ้างเท็จบ้างก็เช่นเดียวกัน คำจำนวนมากเท็จ คำเล็กน้อยจริง”

ตตฺถ กตโม อาจาโร. กายิกิ อวีตฺติกโม วาจลิกิ อวีตฺติกโม กายิกวาจลิกิ
อวีตฺติกโม, อयํ วุจฺจติ อาจาโร. สพฺโพปิ สीलสํวร อาจาโร. อิเธกฺโข น เวพฺพาเนน वा
น ปตฺตน-ปฺปฺพน-ผลน-สินานน-ทนฺตกฺกฺจทาเนน वा น จาภฺกมฺยตาย वा น มุคฺค-
สุปฺยตาย वा น ปาริภฺยตาย वा น ชงฺกมฺเปสนิเกน वा น อภฺยตฺรณฺตเรณ वा
พฺพุทฺธิกฺกฺเจเน มิจฺฉาอาชีเวเน ซีวิกิ กปฺเปติ, อयํ วุจฺจติ อาจาโร.^{๕๕}

“ในอาจาระและอนาจารนั้น **อาจาระ** เป็นอย่างไร ?

การไม่ล่วงละเมิด[สิกขาบท]ทางกาย (กายสุจจริต ๓) การไม่ล่วงละเมิดทาง
วาจา (วจีสุจจริต ๔) การไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา (กายสุจจริต ๓ และวจีสุจจริต
๔) ความประพฤติดีนี้เรียกว่า อาจาระ (ความประพฤติอันสมควร)

แม้การสำรวมศีลทุกอย่างก็ชื่อว่า อาจาระ คือ วัฏฏะบางรูปในศาสนานี้ไม่ทำ

^{๕๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๔๙

^{๕๕} อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๓/๒๙๖

การเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ เช่น การให้ไม้ไผ่บ้าง การให้ใบไม้บ้าง การให้ดอกไม้, ผลไม้, ผงเครื่องสนาน และไม้สีฟันบ้าง การพูดลดตนลงบ้าง การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อย เหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ] การรับเลี้ยงเด็กบ้าง การรับส่งข่าวสารด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง

การไม่ให้ไม้ไผ่เป็นต้นนี้เรียกว่า อาจารย์”

โคจโรติ อตฺถิ โคจโร อตฺถิ อโคจโร.

ตตถ กตโม อโคจโร. อิเธกฺโข เวลียาโคจโร วา โหติ วิธวา-อุลลกุมาริกา-
ปณฺฑก-ภิกฺขุณี-ปานาการโคจโร วา โหติ, สํสฺมฺโง วิหริติ ราชฺหิ ราชมฺหามตฺเตหิ
ติตฺถิเยหิ ติตฺถิยสาวเกหิ อนนฺโถมิเกน สํสฺสฺเคน, ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ อสฺสทฺธานิ
อปฺปสฺนฺหานิ อโนปานภูตานิ อุกโกสกปริภาสกานิ อนตฺถกามานิ อหิตกามานิ อผาสฺก-
กามานิ อโยคกฺเขมกามานิ ภิกฺขุณฺโณ ภิกฺขุณฺโณ อูปาสกานํ อูปาสิกานํ, ตถารูปานิ
กุลานิ เสวติ ภชติ ปยิริปาสติ, อโย วุจฺจติ อโคจโร.^{๕๖}

“ในบทว่า โคจโร (โคจร) โคจร (สถานที่ควรเข้าไปใกล้) มีอยู่ อโคจร (สถานที่
ไม่ควรเข้าไปใกล้) มีอยู่

ในโคจรและอโคจรนั้น อโคจร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มิหึงงแพศยาเป็นที่โคจรบ้าง มิหึงงหม้าย,
สาวเทื่อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณี และร้านสุราเป็นที่โคจรบ้าง เป็นผู้คลุกคลีกับพระราชา
มหาอำมาตย์ของพระราชา เติยรถีย์ และสาวกของติยรถีย์ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร
[แก่ไตรสิกขา] หรือว่า ช้องเสพสมาคมเข้าไปหาตระกูลเช่นนั้น ที่ไม่มีศรัทธา (ความเชื่อ
ในกรรมและผลกรรม) ไม่เลื่อมใส[พระรัตนตรัย] ไม่เป็นเหมือนสรณะน้ำ (ไม่ควรที่ภิกษุจะ
เข้าไปหา) ต่ำว่าบริภาษภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ไม่ต้องการประโยชน์เกื้อกูล
และความผาสุกปลอดภัย

สถานที่มิหึงงแพศยาเป็นต้นนี้เรียกว่า อโคจร (สถานที่ไม่ควรเข้าไปใกล้)”

^{๕๖} อภ.วิ. ๓๕/๕๑๔/๒๙๗

ภิกษุไม่ควรเข้าไปหาหญิงแพศยาโดยคบหาฉันท์เพื่อนด้วยความสนิทสนม เพราะหญิงแพศยาเป็นผู้อาศัยรูปเลื่องชีพ จึงอาจทำอันตรายต่อความเป็นสมณะ และแม้ภิกษุจะมีใจบริสุทธิ์ก็อาจเป็นเหตุให้ถูกครหาได้ ดังนั้น ภิกษุควรตั้งสติเข้าไปบิณฑบาตในบ้านหญิงแพศยาได้โดยเนืองด้วยทักษิณาทาน ^{๕๗}

ภิกษุณีมีลักษณะมากเหมือนภิกษุ ทั้งภิกษุและภิกษุณีเป็นวิสภาคารมณ์ของกันและกัน เมื่อภิกษุเข้าไปคบหากับภิกษุณีอาจเกิดอันตรายต่อพรหมจรรย์ได้โดยวันเล็กน้อย ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรเข้าไปหาภิกษุณี ถ้าต้องเข้าไปหาเพื่อถามความเจ็บป่วยเป็นต้น ควรตั้งสติเข้าไปหา ^{๕๘}

คำว่า อสฺสทธานิ (ไม่มีศรัทธา) และ อปฺปสนฺนานิ (ไม่เลื่อมใส) เป็นคำไวพจน์กัน หมายถึง การไม่เชื่อมั่นเลื่อมใสพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อสฺสทธานิ หมายถึง ไม่เชื่อกรรมและผลกรรม ส่วน อปฺปสนฺนานิ หมายถึง ไม่เลื่อมใสพระรัตนตรัย ดังข้อความว่า

อสฺสทธานิเต พุทฺธาทีสุ สทฺธาวิริหิตานิ. ตโต เอว อปฺปสนฺนานิ, กมฺมกมฺมผล-
สทฺธาย วา อภาเวน อสฺสทธานิ. รตนตฺตยปฺปสาทาภาเวน อปฺปสนฺนานิ. ^{๕๙}

“คำว่า อสฺสทธานิ (ไม่มีศรัทธา) หมายความว่า ปราศจากความเชื่อในพระพุทธรเจ้าเป็นต้น ดังนั้นจึงไม่เลื่อมใส อีกอย่างหนึ่ง ไม่มีศรัทธา เพราะไม่มีความเชื่อกรรมและผลกรรม ไม่เลื่อมใส เพราะปราศจากความเลื่อมใสพระรัตนตรัย”

คำว่า ศรัทธา แปลว่า “ความเชื่อมั่นเลื่อมใส” หมายความว่า ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม และเลื่อมใสพระรัตนตรัย คำแปลไทยข้างต้นนั้นตรงกับคำแปลศรัทธาในภาษาพม่าว่า โยงจี (คำว่า โยง <เชื่อ> คำว่า จี <เลื่อมใส>) ความจริงแล้วในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายคำว่า ศรัทธา ว่าเป็นความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม หมายความว่า ถ้าเราเชื่อมั่นกรรมและผลกรรมว่ามีจริงก็นับว่าประกอบด้วยศรัทธาแล้ว แม้จะเป็นคนที่นับถือศาสนาอื่น หรือเป็นคนไม่มีศาสนา ก็นับว่าเป็นคนมีศรัทธาเช่นกัน

^{๕๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๐

^{๕๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๐-๑

ข้อนี้เหมือนกับความหมายว่า สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ที่เป็นความเข้าใจกรรมและผลกรรมว่ามีจริง ถ้าเราเข้าใจเช่นนี้ก็นับว่ามีสัมมาทิฏฐิแล้ว แม้จะไม่ใช่ชาวพุทธก็นับว่าเป็นคนมีความเห็นชอบได้เช่นกัน ดังนั้น ศาสนาพุทธจึงไม่ตำหนิคนในศาสนาอื่นว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ หรือเป็นคนไม่มีศรัทธาไปทั้งหมด ถ้าเขาเชื่อมั่นและเข้าใจกฎแห่งกรรม ก็เป็นคนสัมมาทิฏฐิและมีศรัทธาได้

จะเห็นได้ว่า พระโพธิสัตว์ที่เกิดในสมัยที่ไม่มีพระพุทธเจ้า ท่านก็สร้างบารมีด้วยศรัทธาและสัมมาทิฏฐิของตน ท่านไม่ได้เป็นชาวพุทธที่เลื่อมใสพระรัตนตรัย เพราะไม่มีพระรัตนตรัยในขณะนั้นก็ยังสร้างบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธาได้

แม้คำว่า ศรัทธา นี้จะมีความหมายโดยตรงว่า “ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม” แต่โบราณจารย์ในไทยและพม่าแปลไว้ตรงกันว่า “ความเชื่อมั่นเลื่อมใส” ตามข้อความในพระสูตรที่กล่าวศัพท์สองศัพท์ไว้คู่กันว่า สหุโ ปสนุโน และคัมภีร์อรรถกถาก็อธิบายว่าคำว่า สหุโ คือ ผู้เชื่อมั่นกรรม และคำว่า ปสนุโน คือ ผู้เลื่อมใสพระรัตนตรัย

ดังนั้น ถ้าผู้ใดที่เชื่อมั่นกรรมและผลกรรม มีความเลื่อมใสพระรัตนตรัย ก็ทำให้ศรัทธาของผู้นั้นมีกำลังมากขึ้นกว่าเดิม คือ ทำให้จิตใจของเขาผ่องใส เหมือนกับแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิ ที่ทำให้น้ำขุ่นใสสะอาด ตรงกับหน้าที่ของศรัทธาว่า ปสาทนรสา (มีหน้าที่ทำให้ใจผ่องใส) และตรงกับอาการปรากฏของศรัทธาว่า อกาลุสสิยปจฺจุปฏฺฐานา (มีความไม่ขุ่นมัวเป็นอาการปรากฏ)

ด้วยเหตุนี้เอง ศรัทธาของชาวพุทธจึงควรเป็นความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม และความเลื่อมใสพระรัตนตรัย ก็จะทำให้ศรัทธามีกำลังส่งผลให้ใจใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว อีกทั้งยังทำให้ใบหน้าผ่องใส ผิวพรรณงดงาม ด้วยอำนาจของใจที่สะอาดไม่ขุ่นมัวนั่นเอง

ตตฺถ กตโม โคจโร. อิเธกฺโข น เวสียาโคจโร วา โหติ อเปยฺ น ปานาคารโคจโร วา โหติ, อสฺสฏฺโง วิหริติ ราชูหิ อเปยฺ ติตฺถียสาวเกหิ อนนฺโถมิเกน สํสคฺเคน, ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ สหฺธานิ ปสนฺนานิ โอปานญฺตานิ กาสาวปชฺโชตานิ อิสฺวาตปฺปฺวิวาทานิ อตฺถกามานิ อเปยฺ โยคกฺเขมกามานิ ภิกฺขุณฺ อเปยฺ อุปาสิกานํ, ตถารูปานิ กุลานิ เสวติ ภาขติ ปยิริปาสติ, อยํ วุจฺจติ โคจโร.

อิติ อิมินา จ อาจาเรน อิมินา จ โคจเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต อุปคโต สมุปคโต อุปปนโน สมปนโน สมทนาคโต, เทน วุจติ “อาจารย์โคจรสมปนโนติ.”^{๕๙}

“ในโคจรและอโคจรนั้น โคจร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้ไม่มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจรบ้าง ไม่มีหญิงหม้าย, สาวเทื่อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณี และร้านสุราเป็นที่โคจรบ้าง เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับพระราชามหาอำมาตย์ของพระราชชาติเดียรถีย์ และสาวกของเดียรถีย์ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร [แก่ไตรสิกขา] หรือว่า ช้องเสพสมาคมเข้าไปหาตระกูลเช่นนั้น ที่มีศรัทธา (ความเชื่อในกรรมและผลกรรม) เลื่อมใส[ในพระรัตนตรัย] เป็นเหมือนสรณะ (ควรที่ภิกษุจะเข้าไปหา) แว่ววาวด้วยสีจิวร ฟุ้งตลบไปด้วยลม[ที่เกิดจากการนุ่งห่มจีวร และการเหยียดคู้ เป็นต้น]ของนักบวช ต้องการประโยชน์เกื้อกูลความผาสุกปลอดภัยแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา

สถานที่ที่มีตระกูลที่มีศรัทธาเป็นต้นนี้เรียกว่า โคจร (สถานที่ควรเข้าไปใกล้)

โดยประการดังนี้ ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้ว ประกอบดีแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปดีแล้ว เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจรนี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า อาจารย์โคจรสมปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร)”

อีกอย่างหนึ่ง ในคำอธิบายปาติโมกขสังวรศีลนี้ ฟังทราบอาจารย์และโคจร แม้ตามนัย[ในคัมภีร์นิทเทส]^{๖๐} ที่จะกล่าวต่อไปนี้

อนาจาระมี ๒ อย่าง คือ อนาจาระทางกาย และอนาจาระทางวาจา

ในอนาจาระ ๒ ประการนั้น อนาจาระทางกาย เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้เข้าสู่ที่ประชุมสงฆ์ก็ไม่ทำความเคารพ ยืนเบียด หรือนั่งเบียดภิกษุชั้นเถระ ยืนข้างหน้าบ้าง นั่งข้างหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพุดบ้าง กวักมือพุดบ้าง

^{๕๙} อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๔/๒๙๗-๙๘

^{๖๐} ขุ.ม. ๒๙/๘๗/๑๘๗-๘๘

เมื่อภิกษุชั้นเถระเดินไม่สวมรองเท้า ก็เดินสวมรองเท้า เมื่อภิกษุชั้นเถระเดิน
จงกรมอยู่ ณ ที่จงกรมต่ำ ก็ไปเดินบนที่จงกรมสูง เมื่อภิกษุชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ที่
พื้นดิน ก็ไปเดินจงกรมเสียบนที่จงกรม ยืนแทรกหรือนั่งแทรกภิกษุชั้นเถระ กีดกันแม่
ภิกษุใหม่ด้วยอาสนะ แม้อยู่ในเรือนไฟ ไม่บอกภิกษุชั้นเถระ ก็ใส่ไฟ ปิดประตู แม้ ณ
ที่ทำน้ำ ก็ลงเบียดภิกษุชั้นเถระ ลงไปข้างหน้าบ้าง สรงเบียดบ้าง สรงอยู่ข้างหน้าบ้าง
ขึ้นเบียดบ้าง ขึ้นไปข้างหน้าบ้าง แม้เมื่อเข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินเบียดภิกษุชั้นเถระบ้าง
เดินไปข้างหน้าบ้าง และเดินแซงไปข้างหน้าๆ ของภิกษุชั้นเถระ แม้ ณ ห้องลับและห้อง
ปิดบังสำหรับตระกูลที่กุลสตรี (หญิงผู้แต่งงานแล้ว) และกุลกุมารี (หญิงโสด) นั่งเล่นอยู่
เธอก็ผละผลันเข้าไป[โดยไม่กระแอมไอหรือเคาะประตู] ลูบลำศีระะเด็กบ้าง

การกระทำทั้งหมดนี้เรียกว่า อนาจาระทางกาย

ในอนาจาระ ๒ ประการนั้น อนาจาระทางวาจา เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์แล้วก็ไม่ทำความเคารพ
ไม่บอกภิกษุชั้นเถระ พุทธธรรม วิสัยขณปัญหา สวดปาติโมกข์ ยืนพูดบ้าง กวักมือพูดบ้าง
แม้เข้าไปสู่ละแวกบ้านแล้วก็พละมพูดกับสตรีหรือกุมารอย่างนี้ว่า คุณโยมผู้มีชื่ออย่างนี้
มีสกุลอย่างนี้ มีอะไรไหม มีข้าวยาคุ ข้าวสวย หรือของเคี้ยวไหม อาตมาจักดื่ม เคี้ยว
หรือฉันอะไร คุณโยมจักถวายอะไรแก่อาตมาหรือ ?

การพูดทั้งหมดนี้เรียกว่า อนาจาระทางวาจา

พึงทราบอาจารย์โดยฝ่ายตรงกันข้ามกับอนาจาระนั้น

อีกอย่างหนึ่ง (ตามนัยแห่งอรรถกถา) ภิกษุเป็นผู้มีความเคารพยำเกรง สมบูรณ์
ด้วยหิริและโอตตปปะ นุ่งสบงห่มจีวรเรียบร้อย มีการเดินหน้าถอยหลัง เหลียวไปแลมา
คู้เหยียด อันน่าเลื่อมใส มีจักขุทอดลง[ชั่วแอก] มีอิริยาบถสำรวม รักษาทวารในอินทริย
๖ (มีจักขุนทริยเป็นต้น) รู้จักประมาณในการบริโภค เพียรเจริญสติ ประกอบด้วยสติและ
สัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลี ปรารภความเพียร มักทำความเคารพในอาภิ-
สมาจาริกศีล (สิกขาบทเล็กน้อย หรือสิกขาบทที่มาในคัมภีร์ชั้นธกะ) มีความเคารพนับถือ
มากในบุคคลที่ควรเคารพ

การกระทำมีความเคารพเป็นต้นทั้งหมดนี้ เรียกว่า อาจารย์
พึงทราบอาจารย์แบบนี้เป็นลำดับแรก

ท่านกล่าวหานี้ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาหานิทเทศ ข้อ ๘๗ หน้า ๓๓๘,
อรรถกถาอุทาน ข้อ ๓๑ หน้า ๒๓๙-๔๐ และอรรถกถาอิติวุตตกะ ข้อ ๘๗ หน้า ๓๔๙-๕๐

ข้อความว่า “รู้จักประมาณในการบริโภค” หมายความว่า รู้จักประมาณในการ
แสวงหา การรับ และบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔^{๖๑}

ข้อความว่า “เพียรเจริญสติ” หมายความว่า เพียรประกอบสติคือการใส่ใจเจริญ
ภาวนาเสมอตลอดปฐมยามและปัจฉิมยาม พักผ่อนในมัชฌิมยามเท่านั้น^{๖๒}

ส่วนโคจร มี ๓ อย่าง คือ

๑. อุปนิสสยโคจร (โคจรที่อาศัยของศีลคุณเป็นต้นคือกัลยาณมิตร)
๒. อารักขโคจร (โคจรรักษาคือสติ)
๓. อุปนิพันธโคจร (โคจรผูกจิตคือกรรมฐาน)

ในโคจร ๓ อย่างนั้น อุปนิสสยโคจร เป็นอย่างไร ?

กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยคุณคือกถาวัตถุ ๑๐ ที่ภิกษุพึงฟังแล้วได้ฟังธรรม
ที่ยังไม่เคยฟัง ชำระธรรมที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง สิ้นความสงสัย ทำความเข้าใจให้ถูกต้อง
ทำให้ให้เลื่อมใส หรือว่า ผู้ประพฤติตามกัลยาณมิตรดังกล่าวย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล
สุตะ จาคะ และปัญญา

กัลยาณมิตรนี้ เรียกว่า อุปนิสสยโคจร (โคจรที่อาศัยของศีลคุณเป็นต้นคือ
กัลยาณมิตร)

กถาวัตถุ คือ เหตุเกิดของถ้อยคำที่อาศัยวิวิธภูมิ มี ๑๐ ประการ ดังนี้^{๖๓}

^{๖๑} วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๑/๑๔/๕๒

^{๖๒} วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๑/๑๔/๕๒-๓

^{๖๓} ม.ม. ๑๒/๒๕๒/๒๑๕-๑๖

๑. อปปิจจกถา (เรื่องความมักน้อย) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ไม่มักมากอยากเด่น

๒. สันตุฏฐิกถา (เรื่องความสันโดษ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเฟ้อหรือปรนเปรอ

๓. ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๔. อสังสัคคกถา (เรื่องความไม่คลุกคลี) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๕. วิริยารัมภกถา (เรื่องการปรารถนาความเพียร) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำความเพียร

๖. ศีลกถา (เรื่องศีล) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗. สมาริกถา (เรื่องสมาธิ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในสมาธิ

๘. ปัญญาภกถา (เรื่องปัญญา) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในปัญญา

๙. วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์

๑๐. วิมุตติญาณทัตสนกถา (เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

โดยสรุป กถาวัตถุ ๑๐ คือ ถ้อยคำที่หลีกเลี่ยงจากดิรัจฉานกถา ๓๒ ประเภทนั่นเอง

อารักขโคจร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้เข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน ทอดสายตาลงมองดูเพียงชั่วแฉก เดินไปอย่างสำรวม ไม่เหลียวดูข้าง ม้า รถ พลเดินเท้า สตรี บุรุษ ไม่แหงนขึ้นข้างบน ไม่เหลียวลงข้างล่าง ไม่เดินมองที่ศใหญ่ที่ศน้อย

สติที่สำรวมจักขุนทรีย์เป็นต้นนี้ เรียกว่า อารักขโคจร (โคจรรักษาจิตคือสติ)

คำว่า โอภาชิตตจกฺขุ ยุกมตฺตทสฺสววี (ทอดสายตาลงมองดูเพียงชั่วแฉก) กล่าวถึง

การสำรวจสายตาของภิกษุเข้าไปสู่ละแวกบ้านในขณะที่ออกบิณฑบาตว่า ให้มองต่ำเพียง ๑ แอก หรือ ๒ เมตร ดังข้อความว่า

ตตถ ชฺเร ชฺเร ภิกฺขุปริเยสฺส นย วีธี ปฏฺิปนฺโน.^{๖๔}

“ภิกษุไปสู่หนทางเพื่อแสวงหาภิกษาในบ้านทุกๆ หลังในละแวกบ้านนั้น”

จะเห็นได้ว่า คัมภีร์มีการระบุถึงขณะเข้าไปสู่ละแวกบ้านว่าเป็นการเพียวบิณฑบาต ไม่ใช่เวลาอื่นขณะที่ภิกษุอยู่ในวัดหรือขณะที่เดินจงกรมของผู้ปฏิบัติธรรม นอกจากนั้น ทางเดินจงกรมระยะสั้นที่สุดควรยาว ๒๔ ศอก คือ ๑๒ เมตร ถ้าผู้ปฏิบัติต้องมองต่ำในขณะที่เดินจงกรมเพียง ๒ เมตร ก็ไม่จำเป็นต้องมีทางเดินจงกรมยาวถึงเพียงนั้น ส่วนทางเดินจงกรมยาวที่สุด คือ ๖๐ ศอกซึ่งเทียบเท่ากับ ๓๐ เมตร ดังนั้น ทางเดินจงกรมจึงควรยาวไม่น้อยกว่า ๑๒ เมตร ดังข้อความว่า

โส ะเปยฺย ปณฺณสาลสมีเป จตุวิสตีหตุถูปมาณํ จงฺกมํ มาเปตฺวา ะเปยฺย สกฺกฺจฺจานเมว คโต.^{๖๕}

“วิสสุกรรมเทพบุตรนั้น ... เนมิตที่จงกรมมีระยะ ๒๔ ศอกใกล้บรรณศาลา ... กลับไปสู่สถานที่ของตน”

อุกฺกฏฺจฺปริจฺเจเทน ทิฆโต สฺมุจฺจิตโน วิตุถารโต ทิยฯตฺมรตโน จงฺกโม วุตโต.^{๖๖}

“โดยการกำหนดขอบเขตอย่างยิ่ง ที่จงกรมกล่าวว่า ยาว ๖๐ ศอก กว้าง ๑.๕ ศอก”

สฺมุจฺจิตฺถมตฺเต มหาจงฺกเม อปรารฺปํ จงฺกมิตฺวา ะเปยฺย อุปสงฺกมิ.^{๖๗}

“ท่านเดินจงกรมกลับไปมาในที่จงกรมยาวราว ๖๐ ศอก ... เข้าไปแล้ว”

สฺมุจฺจิตฺถเต มหาจงฺกเม จงฺกมมาโน นภสฺส มชฺฌเม จิตฺตํ จนฺทํ ทิสฺวา จงฺกมณ-โกฏฺธิยํ ผลกํ นิสฺสํสา ย จิตฺโต อภาสิ.^{๖๘}

^{๖๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๔

^{๖๕} ขุ.ชา.อ. ๙/๖๓/๓๓

^{๖๖} ขุ.พทุธ.อ. ข้อ ๓๓ หน้า ๑๑๗

^{๖๗} ส.ส.อ. ๑/๒๐/๓๙

^{๖๘} ส.ส.อ. ๑/๒๒๙/๒๘๑

“พระเถระเดินจงกรมอยู่ในที่จงกรมยาว ๖๐ ศอก เห็นดวงจันทร์ลอยเด่นอยู่ท่ามกลางนภาภาศแล้ว ยืนพูดฟังแผ่นกระดานสุดทางเดินจงกรม”

โดยทั่วไปการมองต่ำ ๒ เมตรจะทำให้เกิดการเกร็งคอ เพราะต้องก้มคอลงจึงจะมองต่ำ ๒ เมตรได้ และยังทำให้เกิดการเกร็งกล้ามเนื้อที่กระบอกตาอีกด้วย เพราะกระบอกตาของมนุษย์ทำปฏิกิริยากับแสงที่มากระทบ ถ้าเรามองต่ำกว่า ๖ เมตร จะเกิดการเกร็งกล้ามเนื้อ จะเห็นได้ว่า โดยทั่วไปการวัดสายตาท่าปกติจะทำในห้องที่มีพื้นที่จำกัด โดยให้ระยะทางจากผู้ตรวจสายตาถึงแผ่นอักษรห่างกัน ๖ เมตร เมื่อมองออกไปไกลๆ เช่น ขอบฟ้าหรือมองดูดาว แสงที่มากระทบกับสายตาจะถือว่าอยู่แนวขนาน (Optical Infinity) ซึ่งกระบอกตาจะผ่อนคลายไม่ต้องมีการปรับตัว (Accommodation) ให้หดหรือยืดเพื่อปรับหาจุดโฟกัส พบว่าระยะทางที่ไกลที่สุดที่ทำให้แสงมากระทบกับตาอยู่ในแนวขนานคือ ๖ เมตร ทำให้การมองรู้สึกสบายตาไม่เมื่อยล้า ในระยะห่าง ๖ เมตร หรือ ๒๐ ฟุตนั้นซึ่งเป็นระยะที่ใช้วัดแว่นสายตา ถือว่าระยะนั้นเป็นระยะที่มีการเพ่ง = ๐.๑๒๕ D และเกือบเท่ากับดูแสงขนาน โดยเฉพาะในคนที่มียายุต่ำกว่า ๔๐ ปี จะไม่มีผลต่อการเพ่งเลย

ดังนั้น การมองใกล้ๆ เพียง ๒ เมตรโดยทั่วไป มักส่งผลให้เดินก้มหน้าและจ้องพื้นโดยไม่รู้สึกตัว จึงควรมองไกลๆ ราว ๑๐ - ๑๒ เมตรจนสุดทางเดินจงกรม เพื่อให้มีความผ่อนคลาย และการผ่อนคลายกล้ามเนื้อก็เป็นสิ่งที่สำคัญมาก ดังพระพุทธองค์ตรัสถึงเรื่องนี้ว่า

สเจ ปน ภิกขเว ภิกขุ ปจฺจเวกฺขมาโน เอวฺ ชานาติ “อนภิชฺฌาลุ พหุลํ วิหรามิ, อพฺยาปนฺนจิตฺโต พหุลํ วิหรามิ, วิคตฺถินมิตฺโต พหุลํ วิหรามิ, อนนฺุทธโต พหุลํ วิหรามิ, ติณฺณวิจิกฺโข พหุลํ วิหรามิ, อกฺโกธโน พหุลํ วิหรามิ, อสํกิลฺลฺจจิตฺโต พหุลํ วิหรามิ, อสารถฺกาโย พหุลํ วิหรามิ, อารทฺธวิริโย พหุลํ วิหรามิ, สมหาติโต พหุลํ วิหรามิตฺติ เตน ภิกขเว ภิกขุ นา เตสฺสเยว กุสฺเสสฺสุ ธมฺเมสฺสุ ปติฏฺฐายย อุตฺตริ อาสวานํ ขยาย โยโค กรณฺธิโย.”^{๖๙}

^{๖๙} อง.ทสก. ๒๔/๕๑/๗๔

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่แล้วรู้อย่างนี้ว่า ‘เราเป็นผู้ไม่ละโมภ ไม่มีจิตผูกพยาบาท ไม่มีถิ่นมิทธะ ไม่ฟุ้งซ่าน หมดความสงสัย ไม่มักโกรธ มีจิตไม่เครียด มีกายไม่เครียดครัด ปราศจากความเพียร มีจิตตั้งมั่นอยู่โดยมาก’ ภิกษุนั้นควรตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นแล้วทำความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป”

การผ่อนคลายสรีระก็คือการไม่เกร็งกล้ามเนื้อ เพราะกล้ามเนื้อในร่างกายมีมัดกล้ามเนื้อที่เนื่องถึงกัน ถ้ามีส่วนใดส่วนหนึ่งเกร็ง เช่น เบ้าตา หรือฝ่าเท้า จะเกิดการเกร็งของมัดกล้ามเนื้อทั้งร่างกาย ส่วนการผ่อนคลายใจในขณะปฏิบัติธรรม คือ การไม่เครียดกับการกำหนดรู้จนเกินพอดี

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจนกระทั่งก้าวหน้าแล้ว อาจมองต่ำ ๒ เมตรก็ได้ โดยไม่ก้มคอ ดังข้อความในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

มกุกโฏว อรณฺณมฺหิ	วเน ฆนฺตมิโค วีย
พาโล วีย จ อุตฺรโสฺต	น ฆเว โลลโลจโน.
อโธ ชิเปยฺย จกุชฺชิ	ยุคมตฺตทโส สียา
วนมกุกฺกุโลลลสฺส	น จิตฺตสฺส วสํ วเซ. ^{๗๐}

“[แม้กุลบุตรอื่นผู้มุ่งประโยชน์ตน] ไม่ควรเป็นผู้มีตาหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า เหมือนเนื้อตกใจตื่นในป่า และเหมือนทารกอ่อนสะดุ้งกลัว (เพราะปราศจากที่พึ่งคือมารดาบิดาและญาติพี่น้อง)

พึงทอดจักษุแลดูเพียงชั่วแอก อย่าพึงไปสู่อำนาจของจิตที่มักหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า”

ปุณ จปรํ มหาราช หตฺถิ สพฺพกาเยเนว อปโลเกติ, อุกฺกัเยว เปกฺขติ. น ทิสาวิตฺธา วิโลเกติ, เอวเมว โข มหาราช โยคินา โยคาวจเรณ สพฺพกาเยน อปโลกิตฺวา ภวิตพฺพํ. น ทิสาวิตฺธา วิโลเกตพฺพา. น อุกฺกํ อุกฺกโลเกตพฺพํ. น อโธ โอลเกตพฺพํ. ยุคมตฺตเปกฺขิตฺวา ภวิตพฺพํ.^{๗๑}

^{๗๐} วิสุทธิ. ๑/๑๙/๔๑

^{๗๑} มลินท. หน้า ๔๑๑

“มหาบพิตร อีกอย่างหนึ่ง ช้างย่อมแลดูโดยกายทั้งหมด มองตรงอย่างเดียว ไม่เหลียวดูทิศน้อยทิศใหญ่ ฉะนั้นใด พระโยคาวจรผู้พากเพียรก็ควรแลดูโดยกายทั้งหมด ไม่ควรเหลียวดูทิศน้อยทิศใหญ่ ไม่ควรแหงนดูเบื้องบน ไม่ควรก้มดูเบื้องล่าง ควรมองดูเพียงหนึ่งแอก ฉะนั้น”

อุปนิพันธโคจร เป็นอย่างไร ?

คือ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ผูก[ภาวนา]จิตไว้ ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

โก จ ภิกขเว ภิกขุโน โคจโร สโก เปตติโก วิสโย. ยทิทํ จตฺตาริ สติปฏฺฐานา.^{๗๒}

“ภิกษุทั้งหลาย โคจรของภิกษุคืออะไร ? คือ วิสัยอันเป็นมรดกแห่งพุทธบิดาของตน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔”

อารมณ์คือสติปัฏฐาน ๔ นี้ เรียกว่า อุปนิพันธโคจร (โคจรผูกจิตคือกรรมฐาน)

โดยประการดังนี้ ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้ว ประกอบดีแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปดีแล้ว เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจรนี้ ฉะนั้น จึงตรัสว่า อาจารย์โคจรสมุปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร)

คำว่า สติปัฏฐาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณ์ของสติ ๔ ประเภทอันได้แก่ กอรูป เวทนา จิต และสมภาวธรรม

- ปติฏฺฐาติ อสฺมินฺติ ปฏฺฐานํ, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน ศัพท์ ลง ยุ บัณฑิตในอธิกถนสาธนะ)

๒. สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ หมายถึง การล่องความยินดียินร้าย

- ปฏฺเจตฺตพฺพนฺติ ปฏฺฐานํ, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน ศัพท์ ลง ยุ บัณฑิตในกรรมสาธนะ)

^{๗๒} ส.ม. ๑๙/๓๗๓/๑๓๐

๓. สติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือสติที่ตั้งไว้มัน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฏฺฐาตีติ ปฏฺฐาณํ, สติเยว ปฏฺฐาณํ สติปฏฺฐาณํ.

(ปฏฺฐาณ ศัพท์ ลง ยุ บัณฑิตยในกัตตุสภาระ)

ความหมายของ สติปฏฺฐาณ ศัพท์นี้ ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย มหาสติปัฏฐานสูตร^{๗๓} คำว่า สติปฏฺฐาณ ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นหมายถึงความหมายที่ ๓ แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายแรก เพราะหมายถึงที่ตั้งคือสติอันเป็นอารมณ์ของการเจริญ วิปัสสนาภาวนา

คำว่า อณฺมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี (มักเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย) หมายความว่า มักเห็นว่า เป็นภัยน่ากลัวในโทษเพียงเล็กน้อย[เหมือนเขาสีเนรุ] อัน จำแนกเป็นการต้องอาบัติเสขิยวัตรโดยไม่ได้ตั้งใจและการเกิดอกุศลจิตเป็นต้น

อาบัติเสขิยวัตรในเรื่องนี้ คือ อาบัติเสขิยวัตร ๗๕ ข้อ ที่มาในพระปาติโมกข์ อาบัตินี้จะต่อเมื่อภิกษุตั้งใจล่วงละเมิดเท่านั้น ถ้าล่วงละเมิดโดยไม่ได้ตั้งใจ ขาดสติ หรือไม่รู้ เช่น ห่มจีวรไม่เป็นปริมนทล ก็ไม่ต้องอาบัติ นอกจากนั้น ยังหมายรวมถึงวัตรปฏิบัติที่มา ในคัมภีร์จุฬวรรค หมวดวัตตตขันธ์กะ เช่น อาคันตุกวัตร เป็นต้นอีกด้วย เพราะเสขิยวัตร ไม่ใช่มีจำนวน ๗๕ ข้อเท่านั้น เนื่องจากในพระปาติโมกข์มิได้ระบุจำนวนไว้เหมือนอาบัติ ปาราชิกเป็นต้น^{๗๔}

คำว่า สมาทาย ลิกฺขติ ลิกฺขาปเทสุ (สมาทานประพฤติดูอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย) หมายความว่า ภิกษุรับเอาแล้วประพฤติโดยเคารพในศีลาจารวัตรทั้งหมด (มีมูลบัญญัติ และอนุบัญญัติเป็นต้น) ที่ภิกษุควรประพฤติในสิกขาบททั้งหลาย

คำว่า สมาทาย ตัตถปเป็น ส + อาทาย แปลตามศัพท์ “รับเอาแล้วโดย

^{๗๓} ที.สี.อ. ๒/๓๓๗/๓๖๗-๖๘

^{๗๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๔

เคารพ” เพราะท่านอธิบายบทนี้ว่า สมุมา อาทาย การอธิบายความลักษณะนี้แสดงการ ตัดบทดังกล่าว และแสดงความหมายของ สั อุปสรรคว่า สมุมา (โดยชอบ, โดยเคารพ)

อนึ่ง ในพระบาลีนี้ (ฉานวิภังค์) ฟังทราบวา ปาติโมกขสังวรศีลทรงแสดงไว้ ด้วยเทศนาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง (บุคคลาธิษฐาน) ด้วยคำดังนี้ว่า ปาติโมกขสัวรสัวุโต (ผู้ สัรรวมด้วยสังวรคือปาติโมกข์)

ส่วนบททั้งหมดว่า อาจารย์โคจรสมปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงข้อปฏิบัติที่ทำให้ปาติโมกขสังวรศีลนั้นบริบูรณ์

คำอธิบายอินทรีย์สังวรศีล

[๑๕] ในลำดับต่อจากปาติโมกขสังวรศีลนั้น [ฟังทราบข้อวินิจฉัย]ของอินทรีย์สังวรศีล ที่ทรงแสดงไว้ตามนัยว่า โส จกขุนา รูปุ ทิสวา (ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักขุ) เป็นต้น

คำว่า โส (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปาติโมกขสังวรศีล

คำว่า จกขุนา รูปุ ทิสวา (เห็นรูปด้วยจักขุ) หมายความว่า เห็นรูปด้วย จักขุวิญญานอันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้ชื่อเรียกว่า จักขุ โดยเนื่องด้วยเหตุ[เฉพาะไม่ ทั่วไประ]

รูปารมณัเป็นต้นชื่อว่าเหตุทั่วไประแก้จิตอื่น เพราะเป็นเหตุเกิดของมนวิญญาน เป็นต้น แต่จักขุเป็นเหตุเกิดของจักขุวิญญานเท่านั้น ดังนั้น จึงไม่กล่าวว่า เห็นรูปด้วย รูปารมณั เป็นต้น แต่กล่าวว่า เห็นรูปด้วยจักขุ ทั้งนี้เพราะจักขุเป็นเหตุเฉพาะไม่ทั่วไประ

โบราณจารย์ทั้งหลาย (ผู้แต่งคัมภีร์มหาอรกถา) กล่าวว่า จักขุเห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจักขุ แต่เมื่อมีทวารกับอารมณ์กระทบกัน บุคคลจึงเห็นรูปได้ด้วย[จักขุวิญญาน]จิตที่มีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง

ข้อความว่า “จักขุเห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจิต” หมายความว่า ถ้าจักขุเห็นรูปได้ จักขุของคนตายที่ไม่มีจิตก็ควรจะเป็นรูปได้ แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น เพราะจักขุไม่มีจิต คือ ไม่มีจิตที่เห็น และไม่ใช่ว่าจิตที่เห็น

ข้อความว่า “จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจักขุ” หมายความว่า ถ้าจิตไม่มีที่อาศัย คือจักขุ ก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะต้องอาศัยจักขุแน่นอนจึงจะเห็นรูปได้

ข้อความว่า “เมื่อมีทวารกับอารมณ์กระทบกัน” หมายความว่า เมื่อรูปารมณ์มาปรากฏแก่จักขุทวาร

แต่คำเช่นนี้[ว่าเห็นรูปด้วยจักขุ] ชื่อว่า คำแสดงจิตพร้อมด้วยเหตุ[ของการเห็น] ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิงเป้าด้วยธนู) ดังนั้น จึงมีเนื้อความในคำนี้ดังนี้ว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาน

การยิงเป้าสำเร็จได้ด้วยลูกธนู แต่กล่าวว่า ยิงเป้าด้วยธนู ฉันทิ การเห็นรูปก็สำเร็จได้ด้วยจักขุวิญญาน แต่กล่าวว่า เห็นด้วยจักขุ ฉันทิ การใช้คำในลักษณะนี้เป็น สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปมาคือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุนา กล่าวถึงจักขุอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงจักขุวิญญานที่เป็นผลอีกด้วย ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้จัดเป็นฐานูปการ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่โดยเจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพุโพ คาโม อาคโต แปลตามศัพท์ว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

ดังนั้น คำนี้จึงเป็นฐานูปการ คือ การกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุนา กล่าวถึงจักขุอันเป็นสถานที่เกิดของจักขุวิญญาน แต่โดย

เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ดังคำว่า มณฺจา อุกุกฺกุจฺจี กโรนฺติ (เตียงทำเสียงให้ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงให้ร้องหรือทำเสียงให้ร้องอยู่ ดังข้อความว่า

การณวเสนาติ อสาธารณการณสุส วเสน. อสาธารณการณวเสน หิ ผลํ อป-
ทิสียติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสทฺโทติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสิตวจนํ, ยถา มณฺจา
อุกุกฺกุจฺจี กโรนฺติติ.^{๗๕}

“คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะ
ไม่ทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมแสดงถึงผลโดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะไม่ทั่วไป ดังคำว่า
ยวงฺกุโร (หน่อข้าวบาเลย์) เภริสทฺโท (เสียงกลอง) อีกอย่างหนึ่ง คำนี้กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย
โดยระบุถึงที่อาศัย ดังคำว่า มณฺจา อุกุกฺกุจฺจี กโรนฺติ (เตียงทำเสียงให้ร้องอยู่)”

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๗๐) แสดงความเห็นว่าเป็นว่า คัมภีร์อรรถกถา
และฎีกากล่าวว่า บุคคลคือชั้น ๕ ที่เหลือจากจักขุวิญญาณเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ แต่
ท่านคิดว่า ถ้าถือว่าบุคคลคือชั้น ๕ พร้อมทั้งจักขุวิญญาณเห็นรูปด้วยจักขุประสาท ก็จัด
เป็นคำกล่าวโดยตรง น่าจะสมควรเช่นเดียวกัน

คำว่า น นิमितฺตคฺคาหิ (ไม่รวบถือ) หมายความว่า ไม่ยึดถืออารมณ์ที่เป็นเหตุ
เกิดของกิเลส คือ รูปร่างทรวดทรงของหญิงชาย หรืออารมณ์ที่ปรากฏว่างาม เป็นต้น
หยุดอยู่เพียงแค่เห็นเท่านั้น

คำว่า นิमितฺต (อารมณ์) คือ อารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดของกิเลส จำแนกเป็น :-

๑. รูปร่างทรวดทรงของหญิงชาย
๒. อารมณ์ที่ปรากฏว่างาม (สุกฺกนิमित)
- อารมณ์ที่ปรากฏว่าไม่น่าพอใจ (ปฏิกฺกนิमित)
- อารมณ์ที่ปรากฏว่าน่าวณเญ (อุเบกขานิमित)

ข้อความว่า “อารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดของกิเลส” หมายความว่า รูปร่างทรวดทรง

^{๗๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕/๕๕

ของหญิงชาย หรืออารมณ์ที่ปรากฏว่างาม ว่าไม่น่าพอใจ และว่าน่าวางเฉย ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอภิขมา ให้เกิดโทสะและโทมนัส และให้เกิดโมหะอันจัดเป็นอัญญาณูปেকขา (ความวางเฉยด้วยความไม่รู้หรือริยสัจ)

ข้อความว่า “หยุดอยู่เพียงแค่เห็นเท่านั้น” หมายความว่า หยุดอยู่ในสภาวะเห็นรูปารมณ์ คือ สีต่างๆ ที่รับรู้ด้วยจักขุทวารวิธิตะตทณวัตติกมโนทวารวิธิ ไม่รับรู้รูปร่าง สันฐานและชื่อเรียกด้วยอัตตคณวิธิและนามคณวิธิ

คำว่า นานุพยุชชนคคาหิ (ไม่แยกถือ) หมายความว่า ไม่ยึดถือลักษณะอันจำแนกเป็นรูปร่างคือมือ เท้า และท่าทางคือการยิ้ม การหัวเราะ การพูด และการเหลียวดู เป็นต้น ซึ่งได้ชื่อเรียกว่า อนุพยุชชนะ เพราะกระทำกิเลสให้ปรากฏเสมอ คือ ถือเอาอวัยวะที่น่ารังเกียจ[มีผมหงอกเป็นต้น]ที่มีอยู่ในสรีระนั้น เหมือนพระมหาตีสสระผู้อยู่ที่เจดีย์บรรพต

บุคคลทั่วไปเมื่อรับรู้อารมณ์โดยองค์รวมว่าเป็นหญิงหรือชายแล้ว ต่อจากนั้นมักเข้าไปรับรู้รูปร่างคือมือและเท้า เป็นต้น และท่าทางคือการยิ้ม เป็นต้น ดังนั้น ลักษณะที่เป็นรูปร่างและท่าทางจึงได้ชื่อว่า อนุพยุชชนะ เพราะทำให้กิเลสเพิ่มพูนยิ่งขึ้น

ดังได้สดับมาว่า หญิงสะใภ้คนหนึ่งในตระกูลทะเลาะกับสามีแล้ว ประดับตกแต่งสวยงามเหมือนเทพกัญญา แล้วหนีออกจากเมืองอนุราธบุรีไปแต่เช้ามีดที่เดียว เมื่อเดินไปเรือนญาติ ในระหว่างทางได้พบพระเถระมาบิณฑบาตในเมืองอนุราธบุรี มีจิตแปรปรวนแล้ว[ด้วยราคะ] จึงหัวเราะเสียงดัง พระเถระมองดูด้วยคิดว่า นี่อะไรกัน ? แล้วได้อสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม) ที่กระดูกฟ้นของหล่อน ได้บรรลุมรรคผลดังโบราณจารย์กล่าวว่า

ตสฺสา ทนฺตฏฺฐิกิํ ทิสฺวา

ตตฺถเฏว โส จิตฺโต เถโร

ปฺปพฺพสณฺณํ อนุสฺสริ

อรหตฺตํ อปาปฺปนิ.

“พระเถระนั้นเห็นกระดูกฟั่นของหล่อนแล้วระลึกถึงสัญญา[คือ
กองกระดูก]ที่เคยได้มาก่อนจึงได้บรรลูลุรหัตตผลขณะยืนอยู่ ณ ที่นั้น”

ฝ่ายสามีของนางตามหาไปโดยทางนั้นเห็นพระเถระแล้วจึงเรียนถามว่า ท่าน
ขอรับ ท่านเห็นสตรีนางหนึ่งบ้างไหม พระเถระตอบกับชายสามีนั้นว่า

นาภิชานามิ อิตถิ วา ปุริโส วา อิตโต คโต
อปิ จ อญฺจิสฺสงฺฆาญฺโณ คจฺจนเตส มหาปเถ.

“เราไม่รู้ว่าคุณที่ไปทางนี้เป็นหญิงหรือชาย แต่โครงกระดูกนั้น
เดินไปในทางใหญ่”

ในคำว่า ยตฺวาธิกรณเมณํ เป็นต้น มีคำอธิบายว่า บาปกรรมอันต่ำทรามคือ
อภิขมาและโทมนัสครอบงำคือติดตามบุคคลนี้ ผู้ไม่ปิดจักขุจนทรีย์ด้วยบานประตูคือสติ
คือไม่ได้ปิดจักขุทวาร เพราะการไม่สำรวจจักขุจนทรีย์ใดเป็นเหตุ

ในข้อความว่า ยตฺวาธิกรณเมณํ นุตฺวาทิมฺหิ ยํการณา ยสฺส จกฺขุญฺหุริยาสํวรสฺส
เหตฺุ เอตํ ปุคฺคํ เป็นต้น ท่านอธิบายเนื้อความดังต่อไปนี้

คำว่า ยตฺวาธิกรณเมณํ ตัดบทเป็น ยโต + อธิกรณํ + เอนํ

ท่านอธิบาย ยตฺวาธิกรณํ ว่า ยํการณา เพื่อแสดงว่า

๑. โต วิภัตติท้าย ยโตลงในอรรถปฐมาวิภัตติ ดังคำว่า ยโตนิทานํ (เหตุใด)
๒. ปฐมาวิภัตติใน อธิกรณํ ลงในอรรถการณะ
๓. อธิกรณ ศัพท์มีความหมายว่า เหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า
 - อธิกโรติ เอเตนาติ อธิกรณํ.

สิ่งที่ทำให้บุคคลอาศัยกระทำเหตุ ชื่อว่า อธิกรณะ

ส่วนคำว่า ยสฺส จกฺขุญฺหุริยาสํวรสฺส เหตฺุ อธิบาย ยํการณา เพื่อแสดงว่า

๑. การณา ศัพท์แสดงความหมายว่า เหตุ เพราะอธิบายด้วยคำว่า เหตุ
๒. ย ศัพท์ใน ยํการณา หมายถึง การไม่สำรวจจักขุจนทรีย์

ดังนั้น วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๗๒) จึงแปลทั้งสองบทว่า ยัมการณา และ ยสฺส จกฺขุณฺหุริยาสํวรสฺส เหตุ ไว้ควบคู่กันไป เพราะถือว่าบทหลังเป็นคำอธิบายของ บทหน้า

ท่านอธิบาย เอน์ ว่า เอตํ ปุคฺคํ (บุคคลนี้) เพื่อแสดงถึงการแปลง เอต เป็น เอน คำว่า ตเมณํ ตตฺตบฺทเป็น ตํ + เอนํ บทว่า เอนํ แปลงมาจาก อิม หรือ เอต ศัพท์ ก็ได้ แต่ถ้าประกอบกับ ตํ ศัพท์ที่อยู่หน้า ให้แปลงมาจาก อิม ศัพท์ เพราะ ต และ เอต ศัพท์มีอรรถคล้ายกัน จึงไม่ควรประกอบไว้ร่วมกัน ท่านให้แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิมเตตานเมนานฺวาทะเส ทุตฺติยาโย (ในที่กล่าวซ้ำ แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ในที่ทุตติยาวิภัตติอยู่หลัง)

ข้อความว่า “ในที่กล่าวซ้ำ” ของโมคคัลลานไวยากรณ์ข้างต้นหมายถึง ในที่กล่าว ต่อจากประโยคหน้าที่กล่าวมาก่อนแล้ว ดังอุทาหรณ์ว่า

[อิม - เอก.] อิมํ ภิกฺขุ วนิยฺมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ฐมฺมชฺฌาปย.

“จงให้ภิกษุนี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนี้สาธยายธรรม”

[อิม - พหุ.] อิมเ ภิกฺขุ วนิยฺมชฺฌาปย, อโถ เอนเ ฐมฺมชฺฌาปย.

“จงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายธรรม”

[เอต - เอก.] เอตํ ภิกฺขุ วนิยฺมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ฐมฺมชฺฌาปย.

“จงให้ภิกษุนั้นสาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนั้นสาธยายธรรม”

[เอต - พหุ.] เอเต ภิกฺขุ วนิยฺมชฺฌาปย, อโถ เอนเ ฐมฺมชฺฌาปย.

“จงให้ภิกษุเหล่านั้นสาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านั้นสาธยายธรรม”

ในคำว่า อนฺวาสฺสเวยฺยํ อนฺุพนฺเญยฺยํ (ติดตาม) ท่านแสดงคำแปลของศัพท์ว่า อนฺวาสฺสเวยฺยํ (อนฺุ บทหน้า + อา บทหน้า + สฺ ภาตฺ <คติยํ = ไป> + อ ปัจจัย + เอยฺยํ วิภัตติ) ด้วยคำว่า อนฺุพนฺเญยฺยํ (ติดตาม) เพื่อแสดงอรรถของ สฺ ภาตฺที่มี อนฺุ และ อา อยู่หน้าว่ามีความหมายว่า ติดตาม ดังนั้น จึงต้องแปลศัพท์ทั้งสองไว้ร่วมกัน เพราะ ศัพท์หลังแสดงคำแปลของศัพท์หน้า

คำว่า ตสฺส สํวราย ปฏิปชฺชติ (ย่อมปฏิบัติเพื่อสํารวมจักขุนทรียนั้น) หมายความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดจักขุนทรียนั้นด้วยบานประตูคือสติ และเมื่อภิกษุปฏิบัติอยู่อย่างนี้จึงเรียกว่า รกฺขติ จกฺขุนทรียํ (รักษจักขุนทรีย) บ้าง จกฺขุนทรีเย สํวรํ อาปชฺชติ (ถึงความสํารวมในจักขุนทรีย) บ้าง

ในคํานั้น ความสํารวมหรือไม่สํารวมไม่เกิดขึ้นที่จักขุนทรีย เพราะสติหรือความเพลอสติก็หาได้บังเกิดขึ้นอาศัยจักขุประสาทไม่ แต่เมื่อใดรูปารมณฺมาปราคฺกแกจกฺขุ (รูปกระทบตา) เมื่อนั้น ครันภวังคจิตเกิดขึ้นสองครั้งแล้วดับไป กิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราวชชนจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่ใคร่ครวญให้สำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้น จักขุวิญญาณจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็นให้สำเร็จแล้วดับไป หลังจากนั้น วิปากมโนธาตุ (สัมปฏิจฉนจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่รับเอา[รูปารมณฺ]ให้สำเร็จแล้วดับไป ภายหลังจากนั้น วิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ (สันตிரณจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่ได้สวณ[รูปารมณฺ]ให้สำเร็จแล้วดับไป จากนั้น กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ (โฆฏฐัพพนจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่ตัดสิน[รูปารมณฺ]ให้สำเร็จแล้วดับไป ลำดับต่อจากโฆฏฐัพพนจิตนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไป

แม้ในขณะที่เกิดจิตเหล่านั้น ความสํารวมหรือไม่สํารวมย่อมไม่มีในขณะที่เกิดภวังคจิต หรือในขณะที่เกิดอ้าวชชนจิตเป็นต้นดวงใดดวงหนึ่ง[จนถึงโฆฏฐัพพนจิต] โดยที่แท้ ถ้าความทุสฺล (ทุจฺริตทางกายและวาจา) ความเพลอสติ (อกุสฺลจิต) ความไม่รู้ (โมหะ) ความไม่อดทน (โทสะ) หรือความเกียจคร้าน เกิดขึ้นในขณะที่บังเกิดชวนจิต ความไม่สํารมย่อมมีได้ อนึ่ง ความไม่สํารม้นั้นเมื่อมีอยู่โดยทำนองนี้จึงเรียกว่า ความไม่สํารวมในจักขุนทรีย

ความทุสฺล (ทุสฺลีสฺลย) โดยองค์ธรรมคือกายทุจฺริตและวจีทุจฺริต ทุจฺริตเหล่านั้นต้องเกิดร่วมกับกายวิญญูติและวจีวิญญูติแน่นอน ทั้งชวนจิตที่เกิดทางปัญจทวารก็ก่อให้เกิดวิญญูติรูปไม่ได้ แต่เนื่องจากท่านกำลังแสดงชวนขณะทางจักขุทวารวิธียู่ จึงรวมกล่าวไว้ในที่นี้ ความจริงแล้วความทุสฺลดังกล่าวเกิดขึ้นในชวนขณะทางมโนทวารวิธิต่านั้น ไม่เกิดทางปัญจทวาร ส่วนความหลงลืมสติเป็นต้นเกิดได้ทางทวารทั้ง ๖ ดังคัมภีร์อนุฎีกาอธิบายว่า

ยถาสมภูวนติ ทุสฺสึลฺยาสฺวโร มโนทวารวเสน, เสสาสฺวโร จทวารวเสน โยเช-
ตพุโป.^{๗๖}

“คำว่า ยถาสมภูว (ตามสมควร) หมายความว่า อสังวรคือความทุสฺสึลฺยพึงประกอบ
โดยเนื่องด้วยมโนทวาร ส่วนอสังวรที่เหลือ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยทวาร ๖”

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะเมื่อมีความไม่สำรวมนั้น ทวารกัฏฐิ ภวังคจิตกัฏฐิ วิถิจิตมี
อาวัชชนะเป็นต้นกัฏฐิ ก็ชื่อว่าเป็นอันไม่รักษาแล้ว

อุปมาเหมือนเมื่อประตูเมือง ๔ ด้านไม่ได้ปิด ถึงจะปิดประตูเรือน ยุงนาง และ
หึ่งหับอันเป็นภายในอย่างเรียบร้อยแล้ว แม้ถึงกระนั้นก็ชื่อว่าไม่รักษาคุ้มครองสิ่งของ
ทั้งมวลอันอยู่ภายในเมือง เพราะพวกโจรเข้าไปทางประตูเมืองแล้วจะทำสิ่งที่ตนปรารถนา
ได้อยู่ ฉะนั้น เมื่อโทษมีความทุสฺสึลฺยเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในขวนจิต ครั้นมีความไม่สำรวม
ในขวนจิตนั้น ทวารกัฏฐิ ภวังคจิตกัฏฐิ วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นกัฏฐิ ก็ชื่อว่าเป็นอันไม่
รักษาแล้ว ฉะนั้น

แต่เมื่อศีลเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วในขวนจิตนั้น ทวารกัฏฐิ ภวังคจิตกัฏฐิ วิถิจิตมี
อาวัชชนะเป็นต้นกัฏฐิ ก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาแล้ว อุปมาเหมือนเมื่อประตูเมืองถูกปิดแล้ว
ถึงเรือนที่อยู่ภายในเมืองเป็นต้นมิได้ปิดประตู แม้ถึงกระนั้นสิ่งของทั้งมวลที่มีอยู่ภายใน
เมือง ก็ได้ชื่อว่ารักษาคุ้มครองดีแล้ว เพราะเมื่อปิดประตูเมืองแล้ว พวกโจรย่อมเล็ดลอด
เข้าไปไม่ได้ ฉะนั้น เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในขวนจิต ทวารกัฏฐิ ภวังคจิตกัฏฐิ วิถิจิต
มีอาวัชชนะเป็นต้นกัฏฐิ ก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาแล้ว ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ แม้ความสำรวม
ที่เกิดขึ้นในขณะบังเกิดขวนจิตก็เรียกว่า ความสำรวมในจักขุทวาร

แม้คำว่า โสเตน สทฺทํ สุตฺวา (ฟังเสียงด้วยโสตะ) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบทั่วกันว่า กล่าวโดยย่อ อินทริยสังวรศีลนี้มีลักษณะเว้นจากการยึดถือนิमितที่
เป็นเครื่องผูกกิเลสไว้ในรูปเป็นต้นด้วยประการฉะนี้

^{๗๖} อภ.ส.อนุฎีกา ๑/๑๓๕๒/๒๓๖

คำอธิบายอาชีวปาริสฺทุธิศีล

[๑๖] บัดนี้ จะแสดงคำอธิบายในอาชีวปาริสฺทุธิศีลที่ตรัสไว้ในลำดับต่อจากอินทริย-
สังวรศีลต่อไป

คำว่า อาชีวเหตุ ปณฺณตฺตานํ ฉนฺนํ ลิกฺขาปทานํ (ลิกฺขาปท ๖ ที่ทรงบัญญัติไว้
เพราะการเลียงชีพเป็นเหตุ) หมายความว่า ลิกฺขาปท ๖ เหล่านี้ที่ทรงบัญญัติไว้^{๗๗}
อย่างนี้ว่า :-

อาชีวเหตุ อาชีวการณฺา ปาปิจฺโณ อิจฺฉาปกโต อสนฺตํ อญฺตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ
อูลฺลปฺติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส.

“ภิกษุมีความปรารถนาชั่ว มักมาก พุทฺธอวตฺตริมนุสฺสธมฺม คือ ธรรมอันยิ่ง
กว่าธรรมของมนุษย์ [ฉนฺน มรรค และผล] อันไม่มีอยู่ไม่เป็นจริง เพราะการเลียงชีพเป็น
เหตุ ต้องอาบัติปาราชิก” [๑]

อาชีวเหตุ อาชีวการณฺา สณฺจจิตฺตํ สมาปชฺชติ, อาปตฺติ สงฺฆาติเสสสฺส.

“ภิกษุพุทฺธชกฺสีอ[ให้ชายหญิงเป็นสามีภรรยา] เพราะการเลียงชีพเป็นเหตุ
ต้องอาบัติสังฆาติเสส” [๒]

อาชีวเหตุ อาชีวการณฺา “โย เต วิหาเร วสตี, โส ภิกฺขุ อรหาตี ภณฺตี, ปฏฺิ-
วิชานนฺตสฺส อาปตฺติ อูลฺลจฺยสฺส.

“ภิกษุพุทฺธ[พาดพิงตน]เพราะการเลียงชีพเป็นเหตุว่า ‘ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน
ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์’ เมื่อผู้ฟังเข้าใจอยู่ ต้องอาบัติอุลลัจฉัย” [๓]

อาชีวเหตุ อาชีวการณฺา ภิกฺขุ ปณฺีตโกชนานิ อคฺคิลาโน อตฺตโน อตฺถาย วิณฺ-
ณฺาเปตฺวา ภูณฺชติ, อาปตฺติ ปาจิตฺตียสฺส.

“ภิกษุไม่ได้อาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมานั้น เพราะการเลียงชีพเป็น
เหตุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์” [๔]

^{๗๗} วิ.ป. ๘/๒๘๗/๒๒๑

อาชีวะเหตุ อาชีวะการณา ภิกขุณี ปณีตโกชนานิ อคิลานา อตฺตโน อตฺถาย วิมฺ-
 ภาเปตฺวา ภูณฺชติ, อาปตฺติ ปาฏิเทสนียสฺส.

“ภิกษุณีมิได้อาหาร ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะการเลี้ยงชีพเป็น
 เหตุ ต้องอาบัติปาฏิเทสนีย” [๕]

อาชีวะเหตุ อาชีวะการณา สุปฺป วา โอทนํ วา อคิลานอ อตฺตโน อตฺถาย วิมฺ-
 ภาเปตฺวา ภูณฺชติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

“ภิกษุมิได้อาหาร ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อตนมาฉัน เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ
 ต้องอาบัติทุกกฏ” [๖]

ข้อความว่า “โภชนะอันประณีต” คือ ข้าวสุกที่ประกอบด้วยเนยใส เนยข้น น้ำมัน
 น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา และเนื้อ เป็นต้น

ในการเสสร้างทำให้อัจฉरर्य (กุหนา) เป็นต้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ :-

ตตฺถ กตฺมา กุหนา. ลาภสฺสการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิฉฺนสฺส อิจฺฉาปกตสฺส
 ยา ปจฺจยปฺปฺปฺเสวนสงฺขาเตน วา สามนฺตชปิเตน วา อิริยาปถสฺส วา อฏฺฐจปนา จปนา
 สณฺจปนา ภากุฏฺฐิกา ภากุฏฺฐิยํ กุหนา กุหายนา กุหิตตฺตํ, อยํ วุจฺจติ กุหนา.^{๗๘}

“ในบาปธรรมเหล่านั้น การเสสร้างทำให้อัจฉरर्य (กุหนา) เป็นอย่างไร ?

การขมวดคิ้ว (ภากุฏฐิกา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภากุฏฐิยํ) การเสสร้าง (กุหนา)
 กิริยาให้เสสร้าง (กุหายนา) ภาวะที่เสสร้าง (กุหิตตต) ด้วยการเสสร้างทำให้อัจฉरर्य
 (กุหนวตฺถ) คือ การสร้างศพปัจจัย ๔ หรือด้วยการพูดพาดพิงตน ของภิกษุผู้มุ่งลาภ
 ลักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก หรือการวางท่า (อฏฐจปนา) การตั้งท่า
 (จปนา) การแต่งท่า (สณจปนา) แห่งอิริยาบถทั้ง ๔

การเสสร้างเป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่า การเสสร้างทำให้อัจฉरर्य (กุหนา)” [๑]

^{๗๘} อภ.วิ. ๓๕/๘๖๑/๔๓๐

ตตถ กตมา ลปนา. ลาสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิฉนสฺส อิจฺฉาปกตสฺส ยา ปเรสํ อาลปนา ลปนา สลลปนา อุลลปนา สมุลลปนา อุนฺนหนา สมฺนฺนหนา อุกฺกาจนา สมฺกฺกาจนา อนฺุปฺปิยาภาณิตา จาฏฺกมฺยตา มุคฺคสุปฺยตา ปาริภฺยตา, อยํ วุจฺจติ ลปนา.^{๗๙}

“ในบาปธรรมเหล่านั้น การพูดเลาะเล็ม (ลปนา) เป็นอย่างไร ?

การพูดทักก่อน (อาลปนา) การพูดตอบ (ลปนา) การพูดเอาใจ (สลลปนา) การพูดยกยอ (อุลลปนา) การพูดยกยอให้หนักขึ้น (สมุลลปนา) การพูดผูกมัด (อุนฺนหนา) การพูดผูกมัดให้หนักขึ้น (สมฺนฺนหนา) การพูดยกตน (อุกฺกาจนา) การพูดยกตนให้หนักขึ้น (สมฺกฺกาจนา) การพูดให้รักอย่างพัวพัน (อนฺุปฺปิยาภาณิตา) การพูดลดตนลง (จาฏฺกมฺยตา) การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ] (มุคฺคสุปฺยตา) การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก (ปาริภฺยตา) แก่คนอื่นๆ (ผู้ถวาย) ของภิกษุผู้มุ่งลาสิกขากระซอเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก

การพูดอย่างนี้เรียกว่า การพูดเลาะเล็ม (ลปนา)” [๒]

การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็กเป็นการเลี้ยงดูเด็กทางกายด้วยการอุ้มหรือให้ขี่คอ เป็นต้น แต่ในที่นี้หมายถึงการพูดพะนอเด็กเหมือนกับพี่เลี้ยงเด็ก เพราะเป็นคำอธิบายเรื่องการพูดเลาะเล็มที่เกี่ยวกับการพูดทางวาจา

ตตถ กตมา เนมิตฺติกตา. ลาสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิฉนสฺส อิจฺฉา- ปกตสฺส ยํ ปเรสํ นิमितฺตํ นิमितฺตกมฺมํ โอภาโส โอภาสกมฺมํ สามนฺตชปฺปา ปริกฺขา, อยํ วุจฺจติ เนมิตฺติกตา.^{๘๐}

“ในบาปธรรมเหล่านั้น การทำนิมิตหมาย (เนมิตฺติกตา) เป็นอย่างไร ?

การกระทำกายและวาจาเป็นนิมิตหมาย[เพื่อให้ถวายปัจจัย ๔] (นิमितฺตกมฺมํ)

^{๗๙} อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๒/๔๓๐

^{๘๐} อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๓/๔๓๐

การพูดเป็นนัย (โอภาโส) การกระทำเป็นนัย (โอภาสกมม) การพูดเลียบเคียง[กับสิ่งที่
อยากได้] (สามนตชปฺปา) การพูดหวานล่อม (ปริกถา) แก่คนอื่นๆ (ผู้ถวาย) ของภิกษุ
ผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก

การกระทำทางกายและทางวาจาอย่างนี้ เรียกว่า การทำนิมิตหมาย (เนมิตฺติก-
ตา)” [๓]

ตตถ กตมา นิปฺเปสิกตา. ลาภสกุการสีโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิฉฺชสฺส อิจฺฉา-
ปกตสฺส ยา ปเรสํ อุกโกสนา วมฺภนา ครหฺนา อุกฺเขปนา สมฺกฺเขปนา ขิปฺนา สํขิปฺนา
ปาปนา สมฺปาปนา อวณฺณหริกา ปรีปฏิญฺจิมํสิกตา, อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสิกตา.^{๘๑}

“ในบาปกรรมเหล่านั้น การด่าแข่ง (นิปฺเปสิกตา) เป็นอย่างไร ?

การพูดด่า (อุกโกสนา) การพูดดูหมิ่น (วมฺภนา) การพูดตำหนิ (ครหฺนา) การ
พูดบด (อุกฺเขปนา) การพูดบดหนักขึ้น (สมฺกฺเขปนา) การพูดล้อเลียน (خيปนา) การพูด
ล้อเลียนหนักขึ้น (สํخيปนา) การพูดให้ร้าย (ปาปนา) การพูดให้ร้ายหนักขึ้น (สมฺปาปนา)
การนำโทษไปโพนทะนา (อวณฺณหริกา) การพูดให้โทษลับหลัง (ปรีปฏิญฺจิมํสิกตา) แก่คน
อื่นๆ (ผู้ถวาย) ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก

การพูดด่าเป็นต้นอย่างนี้เรียกว่า การด่าแข่ง (นิปฺเปสิกตา)” [๔]

ตตถ กตมา ลาเภณ ลามํ นิชิคีสฺสนตา. ลาภสกุการสีโลกสนฺนิสฺสิตโต ปาปิฉฺช
อิจฺฉาปกโต อิตฺโต ลทฺธํ อามิสํ อมฺมุตฺร หรติ, อมฺมุตฺร วา ลทฺธํ อามิสํ อธิ อาหฺรติ. ยา เอว
รูปา อามิเสน อามิสสฺส เอญฺจลิ คเวญฺจลิ ปรีเยญฺจลิ เอสนา คเวสนา ปรีเยสนา, อยํ วุจฺจติ
ลาเภณ ลามํ นิชิคีสฺสนตา.^{๘๒}

“ในบาปกรรมเหล่านั้น การแสวงหาลาภด้วยลาม (ลาเภณ ลามํ นิชิคีสฺสนตา)
เป็นอย่างไร ?

ภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก นำอาหารเป็นต้น

^{๘๑} อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๔/๔๓๐

^{๘๒} อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๕/๔๓๐

ที่ได้รับจากเรือนนี้ไปให้เรือนโน้น หรือนำอาหารเป็นต้นที่ได้รับจากเรือนโน้นมาให้เรือนนี้ ความต้องการ (เอฏฐิ) การแสวงหา (คเวฏฐิ) การแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า (ปริเยฏฐิ) กิริยาต้องการ (เอสนา) กิริยาแสวงหา (คเวสนา) กิริยาแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า (ปริเยสนา) ซึ่งอามิส[ที่ยังไม่ได้รับ]ด้วยอามิส[ที่ได้รับแล้ว]เช่นนี้

การนำอาหารเป็นต้นที่ได้รับจากเรือนนี้ไปให้เรือนโน้น เป็นต้น เรียกว่า การแสวงหาลามด้วยลาม (ลามเนน ลามํ นิชิคีสนตา)” [๕]

คำอธิบายความพระบาลี

[๑๗] อนึ่ง พึงทราบคำอธิบายความของพระบาลีนี้ ดังต่อไปนี้ :-

๑. กุหนนิตเทศ

ลำดับแรก ในกุหนนิตเทศ คำว่า ลามสกุการสิโลกสนนิสฺสิตฺตสฺส (ผู้มุ่งลามสักการะชื่อเสียง) หมายความว่า ผู้มุ่งคือปรารถนาลามสักการะและชื่อเสียง

คำว่า สิโลก มีความหมาย ๒ อย่าง คือ การสรรเสริญ และชื่อเสียง ในที่นี้มีความหมายหลัง ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย สิโลก ศัพท์ว่า กิตฺติสํหฺต (ชื่อเสียง)

คำว่า ปาปิฉนฺตสฺส (ผู้มีความปรารถนาชั่ว) หมายความว่า ต้องการจะแสดงถึงคุณอันไม่มีจริง

คำว่า อิจฺฉาปกตสฺส (มักมาก) หมายความว่า ถูกความอยากทำให้ปราศจาก [สัมมาชีพ] ความหมายคือ ถูกความอยากย่ำยี

คำว่า อิจฺฉาปกต ประกอบด้วยศัพท์ ๓ ศัพท์ คือ อิจฺฉา (ความอยาก) + อป (ปราศจาก) + กต (ทำ) การถูกความอยากคือค้นหาทำให้ปราศจากสัมมาชีพ ก็คือ การ

ถูกตัณหาอำยัจิตของตนนั่นเอง ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุปทฺทสุสชาติ อตฺโถ (ความหมายคือ ถูกความมอยากยำยั)

ต่อแต่นี้ไป โดยเหตุที่กุหนวัตถุ (การเสแสร้งทำให้อัจฉริยะอันเป็นเหตุให้เกิดปัจจัย) ๓ อย่างมาในคัมภีร์มหานิทเทส โดยจำแนกเป็นการเสพปัจจัย การพูดเลียบเคียง และการอาศัยอิริยาบถ ดังนั้นจึงตรัสอย่างนี้ไว้ในฉนฺนาวิภังค์ว่า ปจฺจยปฏฺิเสวนสงฺขาเตน วา (ด้วยกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย ๔ หรือการทำให้พิศวงด้วยการปฏิเสธ) เป็นต้น เพื่อแสดงแสดงกุหนวัตถุทั้งสามอย่างนั้น

กุหนวัตถุคือการสร้างเสพปัจจัย

ในเรื่องนั้น เมื่อคบหาดีทั้งหลายนิมนต์รับปัจจัยมีจีวร เป็นต้น ทั้ง ๆ ที่ตนต้องการปัจจัยนั้นอยู่ก็สร้างปฏิเสธ และรู้ว่าพวกเขาเป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในตนแล้ว เมื่อเขาพูดว่า โอ พระผู้เป็นเจ้ามีก้น้อย ไม่ต้องการรับปัจจัยอะไรๆ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าจะรับปัจจัยบางอย่างเพียงเล็กน้อย พวกเราก็จะได้ดีแล้วหนอแล้วน้อมปัจจัยมีจีวรเป็นต้นที่ประณีตๆ มาถวายด้วยวิธีต่างๆ เธอจึงรับโดยแสดงว่าต้องการจะอนุเคราะห์เขาเหล่านั้น ตั้งแต่นั้นก็เป็นเหตุให้เขาน้อมนำปัจจัยมาแม้เป็นเล่มเกวียน

การทำให้พิศวงทำนองนี้ พึงทราบว่าเป็น กุหนวัตถุคือการสร้างเสพปัจจัย

ดังข้อความในคัมภีร์มหานิทเทสว่า

กตมํ ปจฺจยปฏฺิเสวนสงฺขาตํ กุหนวัตถุ. อิทฺ คหปติกา ภิกฺขุํ นิมนฺเตนฺติ จีวร-
ปิณฑฺุปาต-เสนาสน-คิลาน-ปจฺจยเภสชฺชปรีกฺขารเห. โส ปาปิจฺโณ อิจฺฉापกโต อตฺถิโก
จีวร ๒เปยฺ ปรีกฺขารานํ ภิชฺชโยกมฺยตํ อุปาทาย จีวรํ ปจฺจกฺขาติ. ปิณฑฺุปาตํ ๒เปยฺ
เสนาสนํ. คิลานปจฺจยเภสชฺชปรีกฺขารํ ปจฺจกฺขาติ.

โส เอวมาห “กํ สมณสฺส มหคฺเชน จีวเรน, เอตํ สารูปํ ยํ สมโณ สฺสุสานา
วา สงฺการกฺกุฏฺฐา วา ปาปณิกา วา นนฺตกาณิ อุจฺฉินฺตีว สงฺฆาฏี กตฺวา ธาเรยฺ. กํ
สมณสฺส มหคฺเชน ปิณฑฺุปาเตน เอตํ สารูปํ ยํ สมโณ อญฺฉาจริยาย ปิณฑฺุทียาลोเปน

ชีวิตัก กปะเปยย. กี้ สมณสสุ มหคฺเชน เสนาสเนน, เอตํ สารูปํ ยํ สมณํ รุกขมุลิกอ
 วา อสฺส อพโภกาสิกอ วา. กี้ สมณสสุ มหคฺเชน คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารเณ, เอตํ
 สารูปํ ยํ สมณํ ปุตฺติมุตฺเตน วา หริญฺญิกิณฑเณน วา โอสธํ กรเญยยติ. ตพฺพาทาย ลูขํ
 จีวรํ ฐาเรติ, ลูขํ ปิณฑปาตํ ปริภุญชติ, ลูขํ เสนาสนํ ปฏฺฐิเสวติ, ลูขํ คิลานปจฺจยเภสชฺช-
 ปริกฺขารํ ปฏฺฐิเสวติ.

ตมฺเณ คหปตฺกัา เอวํ ชานนฺตึ “ออยํ สมฺมโน อปฺปิจฺโณ สนฺตฺตฺตฺจ ปรึวึตฺโต
 อสฺสํจฺจ อารทฺธวึวึโร รุตฺวาโทติ. ภึยโย ภึยโย นึมนฺเตนฺติ จึวร ๕เปยฺ ปรึกฺขารเห. โส
 เอวมาห ‘ตึณฺณํ สมฺมุขึภาวา สทฺโธ กุลปฺตฺโต พหุํ ปุณฺณํ ปสวติ. สทฺธาย สมฺมุขึ-
 ภาวา สทฺโธ กุลปฺตฺโต พหุํ ปุณฺณํ ปสวติ. เทยฺยธมฺมสฺส ๕เปยฺ ทกฺขึณฺเยยานํ
 สมฺมุขึภาวา สทฺโธ กุลปฺตฺโต พหุํ ปุณฺณํ ปสวติ. ตุมฺหากณฺเจวายํ สทฺธา อตฺถึ,
 เทยฺยธมฺโม จ สัวึชฺชติ, อหณฺจ ปฏึคฺคาหโก, สเจหํ น ปฏึคฺคเหสฺสามึ, เอวํ ตุมฺเห
 ปุณฺณเณน ปรึพาหึรา ภวึสฺสนฺติ, น มยฺหํ อึมิณา อตฺโถ. อปึจ ตุมฺหากํเยว อนุกฺมปาย
 ปฏึคฺคณฺหาเมตึ. ตทฺปาทาย พหุํปึ จึวรํ ปฏึคฺคณฺหาติ. พหุํปึ ปึณฺทปาทํ ๕เปยฺ
 เภสชฺชปรึกฺขารํ ปฏึคฺคณฺหาติ ยา เอวรูปา ภากฺกึภา ภากฺกึยึ กุหนา กุหายนา กุหิตตฺตํ,
 อึทํ ปจฺจยปฏึเสวนสงฺขาตํ กุหนวตฺถ.’^{๘๓}

“กุหนวัตต์คือการแสรังเสพปัจจัย เป็นอย่างไร ?

คหบดีทั้งหลายในโลกนี้นิยมตั้งภิกษุรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริหาร
 ยารักษาโรคของคนป่วย ภิกษุนั้นเป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก ต้องการจีวร
 บิณฑบาต เสนาสนะ และบริหารยารักษาโรคของคนป่วยอยู่ แต่บอกบัตจีวร บอกบัต
 บิณฑบาต บอกบัตเสนาสนะ บอกบัตบริหารยารักษาโรคของคนป่วย เพราะอยากได้ให้
 ยิ่งขึ้น

เธอเสริมกล่าวอย่างนี้ว่า :-

‘สมณะผู้ประพุดิระงับกิเลสจะมีประโยชน์อะไรกับจิ้วรที่มีค่ามาก สมณะควร

ସଂଖ୍ୟା ପ୍ର.ମ. ଶାସ/ସା/୧୯୯-୯୯

เก็บเอาผ้าจากป่าช้าบ้าง กองหยากเยื่อบ้าง ร้านตลาดบ้าง มาทำผ้าสังฆาฏิครอง การนุ่งห่มเช่นนี้จึงสมควร

สมณะจะมีประโยชน์อะไรกับภินทบาตที่มีค่ามาก สมณะควรเลี้ยงชีพด้วยคำข้าวทำให้เป็นก้อน ซึ่งได้มาด้วยภิกขาจารวัตร การเลี้ยงชีพอย่างนี้จึงสมควร

สมณะจะมีประโยชน์อะไรกับเสนาสนะที่มีค่ามาก สมณะควรอยู่โคนต้นไม้หรือกลางแจ้ง การอยู่เช่นนี้จึงสมควร

สมณะจะมีประโยชน์อะไรกับบริขารยารักษาโรคของคนป่วยอันมีค่ามาก สมณะควรทำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือด้วยชิ้นส่วนแห่งผลสมอ การบริโภคน้ำเช่นนี้จึงสมควร

ภิกษุอ้างคำนั้นแล้วจึงครองจีวรปอนๆ ฉันทินทบาตเลวๆ เสพเสนาสนะอย่างมัวหมอง เสพบริขารยารักษาโรคของคนป่วยอย่างถูกๆ

คหบดีทั้งหลายรู้จักเธอนั้นทำนองนี้ว่า สมณะนี้เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลี ปรารภความเพียร มีวาตะกำจัดกิเลส จึงนิมนต์เธอรับจีวร ภินทบาตเสนาสนะ และบริขารยารักษาโรคของคนป่วยยิ่งๆ ขึ้นไป เธอจึงพูดดังนี้ว่า กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมจะได้รับบุญเป็นอันมาก เพราะวัตถุ ๓ ประการพร้อมหน้ากัน คือ

- เพราะมีศรัทธาพร้อมหน้ากัน
- เพราะมีเครื่องไทยธรรมพร้อมหน้ากัน
- เพราะมีทักษิณะบุคคลพร้อมหน้ากัน

ท่านทั้งหลายมีศรัทธาอยู่แล้ว เครื่องไทยธรรมก็มีอยู่ และอาตมาก็เป็นปฎิคาหก ถ้าอาตมาไม่รับ ท่านทั้งหลายจักเป็นผู้เสื่อมจากบุญไปอย่างนี้ อาตมาไม่ต้องการปัจจัยนี้ แต่รับไว้โดยอนุเคราะห์ท่านทั้งหลายเท่านั้น'

ภิกษุอ้างคำนั้นแล้วรับจีวรบ้าง ภินทบาตบ้าง เสนาสนะบ้าง บริขารยารักษาโรคของคนป่วยบ้างไว้อย่างละมากๆ การขมวดคิ้ว (ภากุฎฐิกา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภากุฎฐิย) การเสแสร้ง (กุหนา) กิริยาให้เสแสร้ง (กุหายนา) ภาวะที่เสแสร้ง (กุหิตตุด) เช่นนี้มีอยู่

การเสแสร้งทำให้อัจฉรย์อย่างนี้ ชื่อว่า กุหนวัตถุคือการแสรังเสพปัจจัย ๔"

กุหนัตถุคือการพูดเลียบเคียง

กุหนัตถุคือการพูดเลียบเคียง คือ การทำให้เกิดความพิศวงด้วยประการนั้นๆ ด้วยวาจาที่แสดงถึงการได้บรรลุอุตตริมนุสสรธรรมของภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว

ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหานิทเทศ]ว่า

กตมํ สามนตชปฺปนสงฺขาตํ กุหนตฺถุ. อิเธกจฺโจ ปาปิจฺโณ อิจฺฉापโกโต สมฺภาวนาธิปฺปาโย “เอวํ มํ ชโน สมฺภาเวสฺสตีติ อริยมมฺสนฺนิสฺสีตํ วาจํ ภาสติ “โย เอวรูปํ จีวรํ ธาเรติ, โส สมฺโณ มฺhesกฺโขติ ภณฺติ. “โย เอวรูปํ ปตฺตํ โลหถาลกํ. ฐมฺมกธณํ ปริสฺสาวณํ กุณฺจิกํ, กายพณฺณํ อุปาหนํ ธาเรติ, โส สมฺโณ มฺhesกฺโขติ ภณฺติ. ยสฺส เอวรูปํ อุปชฺฌายโย อาจริโย สมานุปชฺฌายโก, สมานาจริโย มิตฺโต สนฺทิฏฺฐิโจ สมฺภตฺโต สหาโย. โย เอวรูปํ วิหาเร วสติ อพฺตมโยเค ปาสาเท หนฺมมฺเย คุหายํ เลณํ กุณฺธิยา กุณฺฑาคารํ อณฺเฏ มาเพ อุกฺกทณฺเฑ อุปณฺณจฺานสาลาโย มณฺทปฺเป รุกฺขมฺULE วสติ, โส สมฺโณ มฺhesกฺโขติ ภณฺติ.

อถวา “โกธชิโกธชิโก ภากุณฺธิภากุณฺธิโก กุหกกุหโก ลปกลปโก มฺขสมฺภาวิโก, “อโย สมฺโณ อิมาสํ เอวรูปานํ สนฺตานํ วิหารสมฺปาตฺตินํ ลาภีติ ตาতিสํ คมฺภีรํ คุพฺพํ นิปฺปนํ ปฏิจฺจนนํ โลกุตฺตรํ สฺสณฺณตปฺปิสฺสยฺตตํ ถถ กเถสิ. ยา เอวรูปา ภากุณฺธิกา ภากุณฺธิยํ กุหนฺนา กุหายนา กุหิตตฺตํ, อิหํ สามนตชปฺปนสงฺขาตํ กุหนตฺถุ.”^{๘๔}

“กุหนัตถุคือการพูดเลียบเคียง เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก ต้องการการยกย่อง มุ่งหมายว่า ‘เมื่อเราพูดอย่างนี้ คนจักสรรเสริญเรา’ แล้วพูดถ้อยคำอาศัยธรรมของ พระอริยะ (มรรคผล) คือพูดว่า :-

ภิกษุผู้ครองจีวรเช่นนี้ มีฤทธิ์มาก

^{๘๔} พ.ม. ๒๙/๘๗/๑๘๕-๘๖

ภิกษุผู้ใช้บาตร ถาดโลหะ กระบอกกรองน้ำ ผ้ากรองน้ำ กุญแจ ประคด-
เอว และรองเท้าชนิดนี้ มีฤทธิ์มาก

ภิกษุผู้มีอุปัชฌาย์ อาจารย์ (นิสสัยอาจารย์ คือ อาจารย์ผู้ให้นิสสัย) ภิกษุ
ผู้ร่วมอุปัชฌาย์ ภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นมิตร เป็นเพื่อนเห็นหรือ
เพื่อนคบเช่นนี้ มีฤทธิ์มาก

ภิกษุผู้อยู่ในวิหาร เรือนมุงแถวเดียว ปราสาท เรือนโล้น ถ้ำ ที่เรือน
กระท่อม เรือนยอด ป้อม โรงกลม ห้องเก็บของ โรงประชุม มณฑป และ
โคนไม้เช่นนี้ มีฤทธิ์มาก

อีกอย่างหนึ่ง [ภิกษุบางรูปในศาสนานี้] สร้างสำรวมด้วยความปรารถนาชั่ว
อย่างยิ่ง ขมวดคิ้วอย่างหนัก เสสร้างอย่างเจเนจัด พุดชมตนหรือทายกอย่างคล่องแคล่ว
พอใจการยกย่อง[ของผู้อื่น]ด้วยคำ[ของตน] จึงพุดถ้อยคำอันลึกซึ้ง เร้นลับ ละเอียด
ปิดบัง ชันโลกุตตระ ประกอบด้วยความว่างเช่นนั้นว่า สมณะนี้ได้วิหารสมบัติอันสงบ
เช่นนี้ การขมวดคิ้ว (ภาณุฎฐิภา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภาณุฎฐิ) การเสสร้าง (กุหนา) กิริยาให้
เสสร้าง (กุหนา) ภาวะที่เสสร้างอย่างนี้ (กุหิตตต) เช่นนี้มีอยู่

การเสสร้างทำให้อัจฉรย์อย่างนี้ ชื่อว่า กุหนวัตตคือการพุดเลียบเคียง”

กุหนวัตตคืออิริยาบถ

กุหนวัตตที่อาศัยอิริยาบถ คือ การทำให้พิศวงด้วยอิริยาบถที่กระทำโดยการยกย่อง
การยกย่องของภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว

ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหานิทเทส]ว่า :-

กตมํ อิริยาปถสงฺขาตํ กุหนวัตตํ. อีเธกฺโข ปาปิโจ อิจฺฉापโกโต สม-
ภาวนาธิปฺปาโย “เอวํ มํ ชโน สมฺภาเวสฺสตีติ คมนํ สณฺณเปติ จานํ สณฺณเปติ, นิสฺซชฺชํ
สณฺณเปติ, สยนํ สณฺณเปติ, ปณฺณาย คจฺจนติ, ปณฺณาย ติฏฺฐจติ, ปณฺณาย นิสฺสทติ,
ปณฺณาย เสยฺยํ กปฺเปติ, สฺมาหิตโต วีย คจฺจนติ, สฺมาหิตโต วีย ติฏฺฐจติ, นิสฺสทติ, เสยฺยํ

กปเปติ, อาปาถกษุณายี จ โหติ, ยา เอวรูปา อิริยาปถสฺส อฏฺฐปนา จปนา สณฺจปนา
ภากุฏฺฐิกา ภากุฏฺฐิยํ กุหนา กุหาเยนา กุหิตตตํ, อิทํ วุจฺจติ อิริยาปถสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ.^{๘๕}

“กุหนวตฺถุคืออิริยาบถ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก ต้องการการยกย่อง
มุ่งหมายว่า ‘เมื่อเราทำอย่างนี้ คนจักสรรเสริญเรา’ แล้วบรรจงเดิน ยืน นั่ง นอน ตั้งใจ
แล้วจึงเดิน ยืน นั่ง นอน เดิน ยืน นั่ง นอนทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น ทำเป็น
เหมือนเข้ามานต่อหน้าคน การขมวดคิ้ว (ภากุฏฺฐิกา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภากุฏฺฐิยํ) การเสแสร้ง
(กุหนา) กิริยาให้เสแสร้ง (กุหนา) ภาวะที่เสแสร้งอย่างนี้ (กุหิตตตํ) คือ การวางท่า
การตั้งท่า การแต่งท่าแห่งอิริยาบถ เช่นนี้มีอยู่

การเสแสร้งทำให้อัจฉรย์อย่างนี้ ชื่อว่า กุหนวตฺถุคืออิริยาบถ”

คำอธิบายศัพท์พระบาลี

ในคัมภีร์มหานิทเทศนั้น คำว่า ปจฺจยปฺปฏิเสวนสงฺขาเตน (ด้วยกุหนวตฺถุ คือ
การเสพปัจจัย) แปลว่า ด้วยกุหนวตฺถุที่ถูกกล่าวไว้อย่างนี้ว่าเป็นการสร้างเสพปัจจัย หรือ
ด้วยกุหนวตฺถุที่กล่าวไว้ด้วยการสร้างเสพปัจจัย

คำว่า สามนตฺตชปฺปิเตน แปลว่า ด้วยการพูดเลียบเคียง

คำว่า อิริยาปถสฺส วา (อิริยาบถ) คือ อิริยาบถ ๔

คำว่า อฏฺฐปนา (การวางท่า) หมายความว่า การวางท่าไว้แต่ต้น หรือวางท่า
ไว้อย่างสงบเสงี่ยม

คำว่า จปนา แปลว่า อาการตั้งท่า

คำว่า สณฺจปนา แปลว่า การแต่งท่า หมายความว่า การสร้างภาพให้
น่าเลื่อมใส

คำว่า ภากุฏฺฐิกา (การขมวดคิ้ว) หมายความว่า การกระทำการขมวดคิ้วด้วย
การแสดงภาวะแห่งผู้เคร่งเครียดด้วยความเพียร หมายความว่า เป็นผู้มีหน้าย่น

^{๘๕} พ.ม. ๒๙/๘๗/๑๘๕

คำว่า ภากุญฺญิกะ คือ ผู้มีการขมวดคิ้วเป็นปกติ

คำว่า ภากุญฺญิยะ (กิริยาขมวดคิ้ว) คือ ภาวะของผู้มีการขมวดคิ้วเป็นปกติ

คำว่า กุหนา (การเสแสร้ง) หมายความว่า การทำให้อัจฉरร์ย

คำว่า กุหายนนา (กิริยาที่เสแสร้ง) คือ กิริยาที่ก่อให้เกิดการเสแสร้ง

คำว่า กุหิตตตะ (ภาวะที่เสแสร้ง) คือ ภาวะของผู้เสแสร้ง

๒. ลปนานิเทศ

ในลปนานิเทศ คำว่า อาลปนา (การพูดทักก่อน) หมายความว่า การที่ภิกษุเห็นคนทั้งหลายพากันมาวัดแล้วรีบทักก่อนอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลายมาเพื่อธุระอะไรหรือ เพื่อจะนิมนต์ภิกษุทั้งหลายหรือ ถ้าเช่นนั้น เชิญกลับไปได้ อาตมาจะพาภิกษุทั้งหลายไปภายหลัง ชื่อว่า อาลปนา

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาลปนา คือ การที่ภิกษุพูดเสนอตนเข้าไป ชักเข้าหาตนอย่างนี้ว่า อาตมาชื่อติสสะ พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา มหาอำมาตย์ของพระราชาคนโน้นๆ ก็เลื่อมใสในอาตมา

คำว่า อาลปนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การพูดทักก่อน

- อาทิโตว ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อาทิโต = ก่อน)

๒. การพูดเสนอตนเข้าไป

- อุตตานํ อุปเนตฺวา ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อุปเนตฺวา = เสนอเข้าไป)

คำว่า ลปนา (การพูดตอบ) หมายความว่า การพูดตอบอย่างทีกล่าวก่อนแล้วเมื่อภิกษุถูกถาม

คำว่า สลลปนา (การพูดเอาใจ) หมายความว่า การที่ภิกษุกลัวว่าคบหบดีจะ
หน่ายแหยง จึงพูดเอาใจให้โอกาส

คำว่า อุลลปนา (การพูดยกยอ) หมายความว่า การพูดยกให้สูงขึ้นอย่างนี้ว่า
ท่านกุฎุมพีใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทนายดีใหญ่

คำว่า สมุลลปนา (การพูดยกยอให้หนักขึ้น) หมายความว่า การพูดยกให้สูงขึ้น
โดยทุกส่วน

คำว่า อุณฺณหนา (การพูดผูกมัด) หมายความว่า การพูดผูกให้หนักๆ ขึ้น
อย่างนี้ว่า อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย เมื่อก่อน ในกาลเช่นนี้พวกท่านย่อมถวายนาน
[คือข้าวกล่ำออกใหม่] แต่บัดนี้ (ในปีนี้) พวกท่านไม่ถวายหรือ ทั้งนี้จนกว่าอุบาสก
อุบาสิกาทั้งหลายจะกล่าวรับรองว่า ท่านผู้เจริญ พวกกระผมจักถวายอยู่ แต่ยังไม่ได้อ
โอกาส ความหมายคือ การพูดผูกมัด

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นอ้อยในมือแล้วถามว่า เอามาจากไหน อุบาสก เมื่อเขา
ตอบว่า เอามาจากไร่อ้อย ขอรับ จึงถามต่อไปว่า อ้อยที่ไร่นั้นหวานไหม เมื่อเขาตอบว่า
ต้องเคี้ยวดูจึงจะทราบขอรับ ภิกษุพูดต่อไปว่า อุบาสก การที่ภิกษุจะพูดว่า ท่านทั้งหลาย
จงถวายอ้อยแก่ภิกษุ หากสมควรไม่ การพูดผูกมัดของภิกษุผู้พูดตอบเช่นนี้[ให้ผู้ถวาย
หลุดไม่พ้น] ชื่อว่า การพูดผูกมัด

คำว่า สมุณฺณหนา (การพูดผูกมัดให้หนักขึ้น) หมายความว่า การพูดผูกมัด
บ่อยๆ ทุกส่วน

คำว่า อุกุกาจนา (การพูดยกตน) หมายความว่า การพูดยกตนอย่างนี้ว่า
ตระกูลนี้รู้จักแต่อาตมาเท่านั้น ถ้าไทยธรรมเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาก็ถวายแต่อาตมา
เท่านั้น ชื่อว่า การพูดยกตน ความหมายคือ พูดเชิดตน

อนึ่ง ควรกล่าวถึงเรื่องนางเตลกันทริกาในที่นี้

คำว่า สมุกุกาจนา (การพูดยกตนให้หนักขึ้น) หมายความว่า การพูดยกตน
บ่อยๆ ทุกส่วน

เรื่องนางเตลกันทริกาทพบในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรค โดยท่านนำมาจากคัมภีร์ สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๘๖๒ หน้า ๕๒๒) กล่าวคือ ภิกษุสองรูปเข้าไปสู่บ้านหนึ่ง นั้งที่โรง ภัตตาหาร เห็นกุมาริกาคนหนึ่ง จึงเรียกมา เมื่อเธอมาแล้ว ภิกษุรูปหนึ่งในสองรูปนั้นจึง ถามภิกษุอีกรูปหนึ่งว่า ท่านผู้เจริญ กุมาริกานี้เป็นลูกของใคร ภิกษุนั้นจึงยกด้วยคำว่า ท่าน ผู้มีอายุ เป็นลูกสาวของนางเตลกันทริกาผู้อุปัฏฐากกระผม เมื่อกระผมไปบ้านแล้ว มารดา ของเธอถวายเนยใสทั้งหม้อ แม้เธอก็จะถวายเนยใสทั้งหม้อเหมือนกับมารดา

คำว่า อนุปิยภาณิตา (การพูดให้รักอย่างพราหมณ์) หมายความว่า การพูดให้ เป็นที่รักบ่อยๆ โดยไม่สนใจว่าควรแก่สัจจะหรือธรรม (สุภาสิตอื่นจากสัจจะ)

คำว่า จาญุกมยตา (การพูดลดตนลง) หมายความว่า การประพடுத்தตนต่ำ คือ ประพடுத்தตนไว้ต่ำ

คำว่า มุคฺคสุปฺยตา (การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ]) หมายความว่า ความเป็นผู้มีวาจาเช่นกับแกงถั่ว อุปมาเหมือนเมื่อแกงถั่วถูกต้มอยู่ ถั่ว บางเมล็ดเท่านั้นจะไม่สุก ส่วนที่เหลือสุกหมด ฉะนั้น ในถ้อยคำของบุคคลใด มีความจริง เป็นบางคำเท่านั้น ส่วนคำที่เหลือเป็นคำพล่อยๆ บุคคลนี้เรียกว่า มุคฺคสุปฺย (ผู้มีวาจา เหมือนแกงถั่ว) ฉะนั้น

คำว่า มุคฺคสุปฺยตา คือ ภาวะของผู้มีวาจาเหมือนแกงถั่วนั้น

คำว่า ปาริภุญฺจตา แปลว่า การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก กล่าวคือ ภิกษุใดเลี้ยง คือ อุ้มเด็กในตระกูลด้วยสละหรือให้ช้อนเหมือนหญิงพี่เลี้ยง

คำว่า ปาริภุญฺจะ คือ การงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้น (การงานเลี้ยงเด็ก)

คำว่า ปาริภุญฺจตา คือ ความเป็นการทำงานเลี้ยงเด็ก (กิจหน้าที่เนื่องกับการงาน เลี้ยงเด็ก)

๓. เนมิตติกตานิทเทศ

ในเนมิตติกตานิทเทศ คำว่า นิमितฺตํ (นิमितหมาย) คือ การกระทำทางกายและ ทางวาจาอย่างใดอย่างหนึ่งที่ก่อให้เกิดการจำได้ในการถวายเป็นปัจจัย

คำว่า นิमितตกมม (การทำนิมิตหมาย) หมายความว่า การเห็นคนถือของเคียวเดินผ่านไปแล้วทำนิมิตหมายตามนัยเป็นต้นว่า พวกท่านได้ของเคียวอะไร

คำว่า โอภาโส (การพูดเป็นนัย) หมายความว่า ถ้อยคำที่เนื่องด้วยปัจจัย [เช่น การพูดว่า ภิกษุทั้งหลายได้รับปัจจัย ๔ ได้ยากในกาลนี้]

คำว่า โอภาสกมม (การกระทำเป็นนัย) หมายความว่า การที่ภิกษุเห็นเด็กเลี้ยงโคแล้วถามว่า ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือลูกโคเปรียง เมื่อเขาตอบว่า เป็นลูกโคนมขอรับ จึงสั่งให้เด็กเหล่านั้นบอกแก่บิดามารดาให้ถวายน้ำนมตามนัยอย่างนี้ว่า ลูกโคเหล่านี้คงไม่ใช่ลูกโคนม ถ้าเป็นลูกโคนม พวกภิกษุก็จะได้น้ำนมกันบ้าง จึงชื่อว่า การกระทำเป็นนัย

คำว่า สามนุชปปา (การพูดเลียบเคียง) แปลตามศัพท์ว่า การพูดทำให้ใกล้เคียง [สิ่งที่ตนอยากได้]

อนึ่ง ควรกล่าวถึงเรื่องภิกษุประจำตระกูลในที่นี้

เรื่องภิกษุประจำตระกูล

ได้ยินมาว่า ภิกษุประจำตระกูลต้องการจะฉัน[อาหาร] จึงเข้าไปในบ้านแล้วนั่งอยู่ หญิงแม่บ้านเห็นเธอแล้วไม่ประสงค์จะถวายจึงพูดว่า ข้าวสารไม่มี แล้วเดินไปเรือนคนคุ้นเคยกันเหมือนจะไปเอาข้าวสารมา ฝ่ายภิกษุเข้าไปในห้องเห็นอ้อยลำหนึ่งพึงอยู่ที่ชอกประตู เห็นน้ำอ้อยงบบอยู่ที่ภาชนะ เห็นปลาเค็มผ่าแบอยู่ในกระเช้า เห็นข้าวสารอยู่ในโอ่ง เห็นเนยใสอยู่ในหม้อ จึงออกมานั่งรออยู่ หญิงแม่บ้านกลับมาถึงพูดว่า ดิฉันหาข้าวสารไม่ได้ ภิกษุพูดเปรยขึ้นว่า อุบาสิกา อาตมาเห็นลางมาก่อนแล้วว่า วันนี้ภิกษาหารจักไม่สำเร็จ หญิงแม่บ้านพูดว่า เห็นลางอะไรเจ้าคะ

ภิกษุพูดต่อไปว่า อาตมาได้เห็นงูเหมือนอ้อยพึงไว้ที่ชอกประตู คิดว่าจะตีมันมองไปได้เห็นแผ่นหินเหมือนก้อนน้ำอ้อยงบบที่วางไว้ในภาชนะ เห็นพังพานที่ถูกตีด้วยก้อนดินแล้วแผ่ออกเหมือนปลาเค็มที่แผ่แบเก็บไว้ในกระเช้า ได้เห็นเขี้ยวของมันเมื่อ

งูทำท่าจะขบก่อนดินนั้น เหมือนกับข้าวสารในโอ่ง หลังจากนั้นเห็นน้ำลายเจือพิษกำลังไหลออกมาจากปากของมันที่โกรธจัด เหมือนเนยใสที่ใส่ไว้ในหม้อ

หญิงแม่บ้านคิดว่า เราไม่อาจลวงภิกษุเส้นได้ จึงจำถวายอ้อยแล้วหุงข้าว ได้ถวายสิ่งทั้งปวงพร้อมด้วยเนยใส น้ำอ้อยยบ และปลา

โดยประการดังนี้ ฟังทราบว่าการพูดทำให้ใกล้[สิ่งที่ตนอยากได้] ชื่อว่า การพูดเลียบเคียง

คำว่า ปริกธา (การพูดหวานล่อม) หมายความว่า พูดตะล่อมเข้ามาให้ได้สิ่งที่ต้องการ

๔. นิปเปสิกตานิทเทศ

ในนิปเปสิกตานิทเทศ คำว่า อุกโกสนา (การพูดต่ำ) คือ การต่ำด้วยอักโกส-
วัตถุ ๑๐ ประการ

อักโกสวัตถุ คือ เหตุของการต่ำ มี ๑๐ ประการ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๕๑๔ หน้า ๓๖๕) ว่า

๑. ท่านเป็นโจร (โจโรสิ)
๒. ท่านเป็นคนพาล (พาลोสิ)
๓. ท่านเป็นคนโง่ (มูโฬุหสิ)
๔. ท่านเป็นอูฐ (โอฏฺโฐสิ)
๕. ท่านเป็นโค (โคโณสิ)
๖. ท่านเป็นลา (คหฺรโกลิ)
๗. ท่านเป็นสัตว์ในอบาย (อาปายิโกสิ)
๘. ท่านเป็นสัตว์นรก (เนรยิโกสิ)
๙. ท่านเป็นสัตว์ดิรัจฉาน (ติรจฺฉานคฺโตสิ)

๑๐. สุคติไม่มีแก่ท่าน ทุคติเท่านั้นเป็นที่หวังได้ (นตฺถิ ตฺยํ หิ สุคติ, ทฺกฺคฺติเยว ปาฎิกิจฺขา)

การที่ภิกษุดำทลายกด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ มีได้ด้วยความมุ่งหมายว่า ทายกกลัวจะถูกดำแล้วถวายสิ่งของแก่ตน แม้การพูดดูหมิ่นเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน^{๘๖}

คำว่า วมฺภนา (การพูดดูหมิ่น) หมายความว่า การพูดข่ม

คำว่า ครหนา (การพูดตำหนิ) หมายความว่า การพูดยกโทษตามนัยว่า ท่านไม่มีศรัทธาเชื่อมั่น[กรรมและผลกรรม] ไม่เลื่อมใส[พระรัตนตรัย] เป็นต้น

คำว่า อุกฺเขปนา (การพูดบด) หมายความว่า การพูดบดด้วยวาจาว่า ท่านทั้งหลายอย่าพูดถึงทายกนั้นในที่ถวายทานนี้

การพูดบดโดยทุกส่วน คือ ทำให้มีเหตุผล ชื่อว่า สมุกฺเขปนา (การพูดบดหนักขึ้น)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุกฺเขปนา คือ การที่ภิกษุเห็นคนไม่ให้ทานแล้วพูดยกขึ้นอย่างนี้ว่า โอ ท่านทานบดี

คำว่า สมุกฺเขปนา คือ การพูดยกหนักขึ้นอย่างนี้ว่า ท่านมหาทานบดี

คำว่า ขิปนา (การพูดล้อเลียน) หมายความว่า การพูดล้อเลียนอย่างนี้ว่า ชีวิตของคนที่ยืนพิชผักเสมอนี้จะมีประโยชน์อะไรเล่า ?

คำว่า สขิปนา (การพูดล้อเลียนหนักขึ้น) หมายความว่า การพูดล้อเลียนหนักยิ่งขึ้นว่า เหตุใดพวกท่านจึงกล่าวบุคคลนี้ว่ามีไช้ผู้ให้ ? เพราะเขาให้คำว่าไม่มีแก่ผู้รับทุกคนเสมอมิใช่หรือ

คำว่า ปาปนา (การพูดให้ร้าย) หมายความว่า การพูดให้เขาถึงความไม่เป็นทายกหรือให้ถึงโทษ

^{๘๖} วิสุทธวิ.มหาฎีกา ๑/๑๗/๖๕

คำว่า สัมปาปนา คือ การพูดให้เขาถึงความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงโทษโดยทุกส่วน

คำว่า อวณฺณหาริกา (การนำโทษไปโพนทะนา) หมายความว่า การปล่อยข่าวเสียหายจากเรือนโน้นมาสู่เรือนนี้ จากหมู่บ้านโน้นสู่หมู่บ้านนี้ จากแคว้นโน้นสู่แคว้นนี้ โดยมุ่งหมายว่า เขาจักให้แก่เราอย่างนี้ เพราะกลัวจะเสื่อมเสียชื่อเสียง

คำว่า ปรปฺปิฏฺฐิมํสีกตา (การพูดให้โทษลับหลัง) หมายความว่า การพูดติดต่อนหน้าแต่พูดให้โทษลับหลัง ที่จริงแล้ว การพูดเช่นนี้เหมือนการที่คนไม่กล้าเผชิญหน้าเอาแต่กินเนื้อข้างหลังของคนที่ยื่นหน้าไปอีกทางหนึ่ง ฉะนั้นจึงเรียกว่า ปรปฺปิฏฺฐิมํสีกตา (ความเป็นคนกินเนื้อข้างหลังของผู้อื่น)

คำว่า อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสีกตา (การพูดด่าเป็นต้นอย่างนี้เรียกว่า การด่าแข่ง) หมายความว่า การพูดอย่างนี้ย่อมเช็ดล้างคุณของผู้อื่น เหมือนใช้ซีไม้ไฟเช็ดล้างน้ำมัน[ที่ทาในสรีระ] หรือเป็นการบดป่นคุณของผู้อื่นแล้วแสวงหาลาภ เหมือนคนบดไม้หอมแล้วแสวงหาของหอม ดังนั้นจึงเรียกว่า นิปฺเปสีกตา (การเช็ดล้างคุณของผู้อื่น หรือการบดป่นคุณของผู้อื่น)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า นิปฺเปสีกตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การเช็ดล้างคุณของผู้อื่น = ปิส ธาตุมีความหมายว่า เช็ดล้าง
๒. การบดป่นคุณของผู้อื่น = ปิส ธาตุมีความหมายว่า บดป่น

๕. นิทเทสแสวงหาลาภด้วยลาม

ในนิทเทสแสวงหาลาภด้วยลาม คำว่า นิชิคฺสีนตา แปลว่า แสวงหา

คำว่า อิโต ลทฺฐํ แปลว่า ได้จากเรือนนี้

คำว่า อมฺฤตฺร แปลว่า เรือนโน้น

คำว่า เอภฺฐิจิ แปลว่า ความต้องการ

คำว่า คเวณฺณิ แปลว่า แสงงหา

คำว่า ปริเยณฺณิ แปลว่า การแสงงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า

อนึ่ง ในที่นี้ควรกล่าวถึงเรื่องภิกษุผู้ให้ภิกษาที่ได้รับแล้วตั้งแต่แรกแก่เด็ก ๆ ในตระกูล ณ ที่นั้นแล้ว ในที่สุดได้รับน้ำนมและข้าวยาคุ

คำว่า เอสนา (กิริยาต้องการ) เป็นต้น เป็นไวยากรณ์ของคำว่า เณฺณิ (กิริยาแสงงหา) ดังนั้น พึงทราบการประกอบ[เนื้อความ]ในพากย์นี้ อย่างนี้ว่า คำว่า เณฺณิ (ความต้องการ) จึงเป็นกิริยาต้องการ, คำว่า คเวณฺณิ (การแสงงหา) จึงเป็นกิริยาแสงงหา และคำว่า ปริเยณฺณิ (การแสงงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า) จึงเป็นกิริยาแสงงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า

จบเนื้อความของคำว่า กุหนา เป็นต้นแต่เพียงนี้

บัดนี้ พึงทราบว่า ด้วย อาทิ ศัพท์ ในคำว่า เอวมาทีนญจ ปาปธมฺมานํ (บาปธรรมมีอย่างนี้เป็นต้น) หมายถึงบาปธรรมเป็นอเนกประการที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรตามนัยว่า

ยถา วา ปเนก โภจนโต สมณพราหมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุณฺชิตฺวา เต เอวรูปาย ตีรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปนฺติ. เสยฺยถิทํ, องฺคํ นิमितฺตํ อุปฺปาทํ สุปินํ ลกฺขณํ มุลิกจฺฉินฺนํ อคฺคิโหมํ ทพฺพิโหมํ.^{๘๗}

“อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่ง ฉันทโภชนะที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้วทำการเลี้ยงชีพด้วยติรัจฉานวิชาที่เป็นมิจฉาอาชีวะเช่นนี้ คือ ทำนายอวัยวะ ทำนายलग ทำนายอุบาทว์ ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ทำนายหนูกัดผ้าบูชาไฟ บูชาไฟด้วยทัพพี”

ติรัจฉานวิชา คือ วิชาที่ขัดแย้งกับข้อปฏิบัติที่ทำให้บรรลุสวรรค์และนิพพาน ดังข้อความว่า

^{๘๗} ที.ลี. ๙/๒๑/๙

ติรจฺจนานวิชฺชา นาม อนิยุยานิกตฺตา สคฺคโมกฺขมคฺคานํ ติรจฺจนานฺนฺตา อํค-
สฺตถฺนนิมิตฺตาทิกา อวเสสวิชฺชา.^{๘๘}

“ที่ชื่อว่า ติรจฺจนานวิชฺชา เป็นวิชาที่เหลื่อมมีตำราทำนายอวัยวะและทำนายลักษณะ
เป็นต้นที่ขัดแย้งกับทางสูสววรรค์และนิพพาน เพราะไม่ใช่ทางสลัดออก[จากวัฏฏะ]”

โดยประการดังนี้ **อาชีวปาริสฺสฺทธิศีล** คือ การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพทุกอย่างที่
เป็นไปด้วยการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ เหล่านี้ที่พระพุทธรองค์ทรงบัญญัติไว้ เพราะการ
เลียงชีพเป็นเหตุ และโดยจำแนกเป็นบาปธรรมมีอาทิอย่างนี้ว่า การเสแสร้งทำให้อัจฉริยะ
(กุหนา) การพูดชมตนหรือทายก (ลปนา) การทำนิมิตหมาย (เนมิตฺติกตา) การด่าแข่ง
(นิปฺเปสิกตา) และการแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาเภณ ลาภํ นิชิคีสฺสนตา) เป็นต้น

รูปวิเคราะห (คำจำกัดความ) ของบทนี้ มีดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อาชีวะ คือ ความพยายามที่เป็นเหตุเลียงชีพ หมายถึง ความพยายาม
แสวงหาปัจจัย

คำว่า ปาริสฺสฺทธิ คือ ความหมดจด

คำว่า อาชีวปาริสฺสฺทธิ คือ ความหมดจดของการเลียงชีพ (ความพยายามที่เป็น
เหตุเลียงชีพ)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อาชีวปาริสฺสฺทธิ มีรูปวิเคราะหว่า

- เอตํ อาคมฺม ชีวนฺตฺติ อาชีโว.

ความพยายามที่เป็นเหตุเลียงชีพ ชื่อว่า อาชีวะ

(อา บทหน้า + ชีว ธาตุ <ปาณเน = เป็นอยู่> + อ ปัจจัยในอวุตตกรรมสาธนะ)

- ปริสฺสฺชณํ ปาริสฺสฺทธิ.

ความหมดจด ชื่อว่า ปาริสฺสฺทธิ

^{๘๘} ขุ.ม.อ. ข้อ ๑๕๙ หน้า ๔๐๕

(ปริ บทหน้า + สุธ ธาตุ <สุทฺธิยํ = หมดจต> + ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ
ที่พระสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ <คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า
ปาพจน์>)

- อาชีวสส ปาริสุทธิ อาชีวปาริสุทธิ.

ความหมดจดของความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิ
(บัญญัติปปริสสมาส)

คำอธิบายปัจจัยสันนิสสิตศีล

คำอธิบายจีวร

[๑๘] อนึ่ง พึงทราบคำอธิบายของปัจจัยสันนิสสิตศีล ที่ตรัสไว้ในลำดับต่อจาก
อาชีวปาริสุทธิศีลนั้น ดังนี้ :-

คำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส (พิจารณาโดยแยบคายแล้ว) หมายความว่า รู้แล้ว คือ
ใคร่ครวญแล้วโดยวิธีที่ถูกต้อง คือ โดยทางถูก และการพิจารณาที่ตรัสไว้ตามนัยเป็นต้น
ว่า สิตสส ปฏิฆาตาย (เพื่อบำบัดความเย็น) พึงทราบว่าเป็นการพิจารณาโดยแยบคาย
ในที่นี้

คำว่า ปฏิสงฺขา มีศัพท์เดิมมาจาก ปฏิสงฺขาย ศัพท์ ลบ ย อักษรเพื่อย่อคำ ดัง
ข้อความว่า

ปฏิสงฺขาติ อयํ สยํ อภิณฺเฑติอาทีสุ วีย ยการโลเปน นิทฺเทโส.^{๘๙}

“ศัพท์ว่า ปฏิสงฺขา นี้ แสดงไว้ด้วยการลบ ย อักษรดังกล่าว สยํ อภิณฺเฑ (รู้ยิ่ง
เองแล้ว) เป็นต้น”

^{๘๙}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๖๖

คำว่า อภิญญา มีศัพท์เดิมมาจาก อภิญฌาย (อภิ บทหน้า + ฌา ธาตุ <อว-โพธเน = รู้> + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย) มีอุทาหรณ์อื่นในพระบาลีว่า

- อลชชิตา = อลชชิตาย (ด้วยความไม่ละอาย)
- อาวิกิตา = อาวิกิตาย (เพราะการเปิดเผย)
- ปริเยสนา = ปริเยสนาย (ด้วยการแสวงหา)
- สวิทาวหาโร = สวิธายวหาโร (การปรึกษาร่วมกันแล้ววโมย)

<แปลง ธ เป็น ท>

ในพากย์นั้น คำว่า จีวร (จีวร) คือ ผ้าผืนใดผืนหนึ่งในผ้า ๓ ผืนมีผ้าอังตราวาสก เป็นต้น

คำว่า ปฏิเสวติ แปลว่า ใช้สอย คือ นุ่งหรือห่ม

คำว่า ยาวเทว (เพียง) เป็นคำกำหนดเขตแดนของประโยชน์[ที่มุ่งหมายไว้] ที่จริงแล้ว ประโยชน์ในการใช้สอยจีวรของภิกษุผู้เพียรปฏิบัติมีเพียงเท่านี้ คือ เพื่อบำบัดความเย็น เป็นต้น ไม่ยิ่งไปกว่านี้

คำว่า สิตสฺส (ความเย็น) หมายความว่า ความเย็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเพราะธาตุภายในแปรปรวนบ้าง เพราะอตุกายนอกเปลี่ยนแปลงบ้าง

คำว่า ปฏิฆาตตาย แปลว่า เพื่อบำบัด คือ เพื่อบรรเทาความเย็นนั้นให้ไม่อาจก่อให้เกิดโรคในร่างกาย ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อร่างกายถูกความเย็นบีบคั้นแล้ว ภิกษุก็จะมีจิตซัดส่ายไม่อาจบำเพ็ญเพียรโดยแยบคายได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า สิตสฺส ปฏิฆาตตาย จีวร ปฏิเสวิตพฺพ (ภิกษุควรใช้สอยจีวรเพื่อบำบัดความเย็น)

ในประโยชน์ทั้งหมดก็เช่นเดียวกัน ความต่างกันในบทหลังนี้ คือ คำว่า อุณฺหสฺส (ความร้อน) คือ ความร้อนอันเกิดจากไฟ พึงทราบการเกิดขึ้นของความร้อนนั้นในไฟป่า เป็นต้น

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๙๙) แสดงความเห็นว่ ความร้อนของไฟป่า

เกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้น การกล่าวว่าภิกษุมุ่งหม้จิวรเพื่อบำบัดความร้อนจากไฟป่า จึงมีขอบเขตแคบ ถ้าความร้อนในเรื่องนี้หมายถึงความร้อนทุกอย่างนอกจากแสงแดด ก็น่าจะสมควร เพราะภิกษุสามารถบำบัดความร้อนที่เกิดจากฤดูกาลในสถานที่ร้อนจัดด้วยจิวรและเสนาสนะได้ จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์จุฬวรรคกล่าวถึงการที่เสนาสนะบำบัดความเย็นและความร้อน และในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงความเย็นและความร้อนว่าเป็นอุณหภูมิตี่ไม่สม่ำเสมอ

ดังข้อความว่า

สีตํ อุณฺหํ ปฏฺิหนฺติ

ตโต วาพฺมิกานิ จ

สรีสเป จ มกเส

สีสิเร จาปิ วุญฺจิโย

ตโต วาตาทโป โฆโร

สยฺชาโต ปฏฺิพฺพณฺติ.^{๙๐}

“วิหารย่อมป้องกันความเย็นร้อนและสัตว์ร้าย นอกจากนั้น ยังป้องกันงู ยุง และฝนในคราวหนาวเย็น นอกจากนั้น ยังป้องกันลมแดดอันร้อนจัดที่เกิดขึ้น”

อนฺโมทนคาคาสฺ สีตํ อุณฺหฺนฺติ อุตุวิสภาควเสน วุตฺตํ.^{๙๑}

“ในอนุโมทนาคาถา คำว่า สีตํ อุณฺหํ (ความเย็นร้อน) ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอุณหภูมิตี่ไม่สม่ำเสมอ”

อนึ่ง ในคำว่า ทํสมกสวาตาทปสรีสปสมฺพสุสานํ (สัมผัสของเหลือบ ยุง ลมแดด และสัตว์เลื้อยคลาน) นี้ คำว่า ทํสา แปลว่า เหลือบ บางท่านกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นแมลงวันหัวเขียว

คำว่า มกสา แปลว่า ยุง

คำว่า วาตา (ลม) คือ ลมที่จำแนกเป็นลมปนฝุ่น และลมไม่ปนฝุ่น เป็นต้น

คำว่า อาตโป (แดด) คือ แสงอาทิตย์

^{๙๐} วิ.จุ. ๗/๒๙๕/๖๑

^{๙๑} วิ.จุ.อ. ๓/๒๙๕/๓๑๙

คำว่า สรีสปา (สัตว์เลื้อยคลาน) คือ สัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่งเลื้อยคลานไปมีตัวยาวมี ู เป็นต้น

สัมผัสของสัตว์เลื้อยคลานเหล่านั้นมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสด้วยการกัด และสัมผัสด้วยการกระทบ แม้สัมผัสนั้นก็เบียดเบียนภิกษุผู้นั่งห่มจีวรอยู่ไม่ได้ ดังนั้น ภิกษุจึงใช้สอยจีวรเพื่อบำบัดสัมผัสของสัตว์เลื้อยคลานเหล่านั้นในสถานที่เช่นนั้น [คือ สถานที่มี ูเป็นต้น]

การตรัสคำนี้ว่า ยาวเทว (เพียง) ซ้ำอีก มีประโยชน์เพื่อแสดงเขตแดนของประโยชน์ที่แน่นอน เพราะการปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไปเป็นประโยชน์แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้น [เช่น การบำบัดความเย็นเป็นต้น] มิได้เป็นบางคราว

ในพากย์นั้น คำว่า หิริโกปิน (อวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป) คือ อวัยวะที่มิดชิดนั้นๆ โดยแท้จริง เมื่ออวัยวะใดๆ ถูกเปิดอยู่ ความละอายย่อมสูญหายไป วิบัติไป อวัยวะนั้นๆ ได้ชื่อว่า หิริโกปินะ (ทำลายความละอาย) เพราะเป็นเหตุทำให้ความละอายสูญหายไป

ชื่อว่า หิริโกปินปฏิจาหนตถ์ ตามความหมายว่า เพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไปนั้น

มีปาฐะ[ที่ไม่เชื่อมสมาส]ว่า หิริโกปิน ปฏิจาหนตถ์ บ้าง[ในที่บางแห่ง]

คำอธิบายปิณฑบาท

คำว่า ปิณฑบาท (ปิณฑบาท) คือ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง ดังจะเห็นได้ว่าอาหารชนิดใดชนิดหนึ่งเรียกว่า ปิณฑบาท เพราะถูกใส่ไว้ในบาตรด้วยภิกขาจารย์วัตรของภิกษุ

อีกอย่างหนึ่ง หมู่แห่งก้อนข้าว[จากเรือน] ชื่อว่า ปิณฑบาท ความหมายคือ หมู่แห่งก้อนข้าวที่ภิกษุได้รับแล้วในเรือนนั้นๆ

คำว่า ปิณฑบาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อาหารที่ถูกใส่ไว้ในบาตรด้วยภิกขาจารย์วัตร

- ปิณฑาย ภิกขาย อุลลตีติ ปิณฑโธโล.

(ปิณฑ บทหน้า + อุล ธาตุ <คเวสเน = แสงวงหา> + อ ปัจจัย)

- ปิณฑอลสส กมมัม ปิณฑอลย.

(ปิณฑอล ศัพท์ + ญย ปัจจัยใน กมม ตัทธิต)

- ปาติยิตถาติ ปาโต.

(ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุการณ์สาธนะ)

- ปิณฑอลเยน ปาโต ปิณฑปาโต.

(ตติยัตถปปริสสมาส มาจาก ปิณฑอลยปาต แปลงสระ โอ ใน โธ เป็น อ และลบ ลย ศัพท์ ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์ทางไวยากรณ์โดยไม่มีสูตรกำกับ)

๒. หมูแห่งก้อนข้าว

- ปิณฑานัม ปาโต ปิณฑปาโต.

(จัญฐิตปปริสสมาส)

คำว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) หมายความว่า ไม่ใช่เพื่อเล่นเหมือนกับเด็กชาวบ้านเป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะการเล่นเป็นเหตุ

คำว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา) อธิบายว่า ไม่ใช่เพื่อความมัวเมาเหมือนนักมวยเป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะความมัวเมาในกำลังหรือความเป็นบุรุษเป็นเหตุ

คำว่า น มนุทนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ) หมายความว่า ไม่ใช่เพื่อประดับเหมือนหญิงสาววังและหญิงแพศยาเป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะความเป็นผู้มีองค์อวัยวะน้อยใหญ่อุ่มเต็มเป็นเหตุ

คัมภีร์อัฐฐสาลินี (ข้อ ๑๓๕๕ หน้า ๔๕๘) อธิบายเรื่องนี้ว่า

คำว่า น มนุทนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อตกแต่ง

สรีระ ในเรื่องนั้น หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงในเมือง เป็นต้น ย่อมดื่มเนยใสและน้ำอ้อย หญิงเหล่านั้นย่อมบริโภคอาหารแต่น้อยทั้งเป็นอาหารที่ละเอียดอ่อนโดยคิดว่า เมื่อเราบริโภคอย่างนี้ กระดูกข้อของพวกเราจักดำรงอยู่ดี ผิวพรรณในสรีระจักผ่องใส แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภคอย่างนั้น

คำว่า น วิภูสนาย (ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง) หมายความว่า ไม่ใช่เพื่อตกแต่งเหมือนนักฟ้อนและนักแสดง เป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใสเป็นเหตุ

อนึ่ง ใน ๔ บทเหล่านี้ :-

คำว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) นี้ ตรัสไว้เพื่อขจัดการเล่นอันเป็นเหตุหลักของโมหะ

คำว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา) นี้ ตรัสไว้เพื่อขจัดความมัวเมาอันเป็นเหตุหลักของโทสะ

คำว่า น มนุทนาย น วิภูสนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง) นี้ ตรัสไว้เพื่อขจัดความเป็นผู้มีมืองค์อวัยวะน้อยใหญ่อัมเต็ม และความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใสอันเป็นเหตุหลักของราคะ

อนึ่ง คำทั้งสองว่า เนว ทวาย น มทาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา) นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของตน

คำทั้งสองว่า น มนุทนาย น วิภูสนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง) นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของผู้อื่น

อนึ่ง ฟังทราบว่าการจัดข้อปฏิบัติ (การใช้สอย) โดยไม่แยบคายและกาม-สุขัลลิกานุโยค (ความพยายามในการเสพกามสุข) ตรัสไว้ด้วยบททั้ง ๔ นี้

คำว่า ยาวเทว (เพียง) มีคำอธิบายดังกล่าวมาแล้ว

คำว่า อิมสฺส กายสฺส (กายนี้) คือ รูปกายอันอาศัยมหาภูตทั้ง ๔ นี้

คำว่า จิตฺตยา (เพื่อดำรงอยู่) หมายความว่า เพื่อดำรงอยู่สืบเนื่องกันไป

คำว่า ยาบนาย (เพื่อเป็นไปได) หมายความว่า เพื่อความเป็นไปไม่ขาดสาย หรือเพื่อดำรงอยู่ตลอดกาลยาวนาน โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุนี้เสพพิณฑบาตเพื่อความดำรง อยู่และเพื่อความเป็นไปได้ของกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่ทรุดโทรมทำการค้าจุนเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนทำการหยอดเพลากวียน ไม่ใช่เสพพิณฑบาตเพื่อเล่น เพื่อความ มัวเมา เพื่อประดับ และเพื่อตกแต่ง

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า จิตี (เหตุดำรงอยู่) นี้ เป็นชื่อของชีวิตินทรีย์ ดังนั้น ควรทราบว่า ด้วยคำว่า อิมสฺส กายสฺส จิตฺยา ยาบนาย ตรัสถึงข้อความว่า เพื่อยัง ชีวิตินทรีย์อันเป็นเหตุดำรงอยู่ของกองรูปนี้ให้เป็นไปได

คำว่า อิมสฺส กายสฺส จิตฺยา ยาบนาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เพื่อกายนี้ดำรงอยู่เป็นไปได

- กาย ศัพท์มีความหมายว่า “ร่างกาย”
- จิตี ศัพท์มีความหมายว่า “การดำรงอยู่” หมายถึง กิริยาดำรงอยู่
- ยาบนา ศัพท์มีความหมายว่า “เป็นไป”

(ยป ธาตุ <ยาบเน = เป็นไป> + ยุ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

๒. เพื่อยังชีวิตินทรีย์อันเป็นเหตุดำรงอยู่ของกองรูปนี้ให้เป็นไปได

- กาย ศัพท์มีความหมายว่า “กองรูป”
- จิตี ศัพท์มีความหมายว่า “เหตุดำรงอยู่” หมายถึง ชีวิตินทรีย์
- ยาบนา ศัพท์มีความหมายว่า “ให้เป็นไป”

(ยป ธาตุ <ยาบเน = เป็นไป> + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อา อิตถิ-
ปัจจัย)

คำว่า วิหีสฺสปฺรติยา (เพื่อบำบัดความหิว) หมายความว่า ความหิวชื่อว่า วิหิงสา โดยความหมายว่า เบียดเบียน ภิกษุนี้เสพพิณฑบาตเพื่อระงับความหิวนั้น เหมือนคนเป็น แผลทาแผล และเหมือนการใช้ยาแก้ความเย็นความร้อนนั้นเมื่อมีความเย็นและความร้อน เป็นต้นเกิดขึ้น

คำว่า พรหมจริยานุคฺคหยา (เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์) หมายความว่า เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือคำสอนทั้งหมด และพรหมจรรย์คือมรรค

คำว่า พรหมจรรย์ แปลว่า “ข้อประพฤติอันประเสริฐ” แบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑. คำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า คือ ข้อประพฤติที่เป็นศีล สมาธิ และปัญญาฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นแนวทางในการปฏิบัติ

๒. อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สิกขา ๓ ฝ่ายโลกุตตระ ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันสูงสุด

ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุนี้อาศัยกำลังกาย เพราะการเสพบิณฑบาตเป็นปัจจัยปฏิบัติอยู่เพื่อสลัดออกจากทางกันดารคือภพด้วยการเพียรปฏิบัติสิกขา ๓ ชื่อว่า เสพบิณฑบาตเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เหมือนกับมารดาบิดาผู้ต้องการข้ามทางกันดารจำต้องกินเนื้อของบุตร เหมือนคนที่ต้องการข้ามแม่น้ำถ่อแพ และเหมือนคนที่ต้องการข้ามสาครโดยसारเรือ

คำว่า อิติ ปุราณญจ เวทนํ ปฏิหังขามิ นวญจ เวทนํ น อุปปาเทสุสามิ (เราจักกำจัดเวทนาเก่าและจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วยการฉนบิณฑบาตนี้) นี้ หมายความว่า ภิกษุฉนบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ด้วยการฉนบิณฑบาตนี้ เราจักกำจัดเวทนา คือ ความหิวเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่ที่มีการบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัยเกิดขึ้น เหมือนพราหมณ์ชื่ออาหารหัตถกะ อลังสาฎกะ ตัตตวิฎฐกะ กากมาสกะ และภุตตวมิตกะคนใดคนหนึ่ง ทำนองเดียวกับคนใช้บริโภคยา

พราหมณ์ที่บริโภคเกินประมาณ มี ๕ คน กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^{๙๒} คือ

^{๙๒} ที.ม.อ. ๒/๓๘๒/๓๕๕, ม.ม.อ. ๑/๑๑๕/๓๐๑, พุ.อิตติ.อ. ข้อ ๔๐๕ หน้า ๑๑๑,

พ.ม.อ. ข้อ ๘๙ หน้า ๓๔๕, อภิ.ส.อ. ๑/๑๓๕๕/๔๕๙

๑. พราหมณ์ซื้ออาหารหัตถกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมามากจนพูดให้จุดมือขึ้น) คือ พราหมณ์ผู้บริโภคมามากไม่อาจลุกขึ้นได้ตามธรรมดาของตน จึงพูดว่า ช่วยจุดมือที่

๒. พราหมณ์ซื้อล้งสาฎกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมามากจนผ้าหลุด) คือ พราหมณ์ผู้แม้จะลุกขึ้นได้แต่ไม่อาจห่มผ้าได้ เพราะท้องพองใหญ่มาก

๓. พราหมณ์ซื้อตัดรวฏกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมามากจนนอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น) คือ พราหมณ์ผู้ไม่สามารถลุกขึ้นได้ ย่อมนอนกลิ้งอยู่ที่นั่นนั่นแหละ

๔. พราหมณ์ซื้อกากมาสกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมามากจนกากจิกกินได้) พราหมณ์ผู้บริโภคมามากจนล้นถึงปาก จนถึงกาอาจจิกกินจากปากได้

๕. พราหมณ์ซื้อภุตตวมิตกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมามากจนต้องอาเจียนออก) คือ พราหมณ์ผู้ไม่อาจเก็บอาหารไว้ทางปากได้ ต้องอาเจียนในที่บริโภคที่นั่นนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบคำอธิบายในคำนี้ อย่างนี้ว่า [ทุกข]เวทนาใดที่เรียกว่า เวทนาเก่า เพราะเกิดขึ้นด้วยเหตุ คือ กรรมเก่า โดยอาศัยการบริโภคบิณฑบาตที่ไม่เหมาะสมและบริโภคเกินประมาณในปัจจุบัน เรากำจัดเหตุของเวทนาเก่านี้ด้วยการบริโภคบิณฑบาตที่เหมาะสมและบริโภคพอประมาณ ชื่อว่า จักกำจัดเวทนาเก่านี้

อนึ่ง เวทนาใดที่เรียกว่า เวทนาใหม่ เพราะจะเกิดขึ้นต่อไป[ในอบายเป็นต้น] โดยอาศัยกรรมที่สั่งสมไว้ด้วยการบริโภคอันไม่สมควร (การบริโภคโดยไม่พิจารณาประโยชน์ของบิณฑบาต) ที่ภิกษุทำแล้วในปัจจุบัน เราไม่ให้มูลเหตุ (กรรมคือการบริโภคโดยไม่พิจารณาประโยชน์ของบิณฑบาต) ของเวทนาใหม่นั้นบังเกิดได้ด้วยการบริโภคอันสมควร (บริโภคโดยพิจารณาประโยชน์ของบิณฑบาต) ชื่อว่า จักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้น

ฟังทราบว่า บททั้งสองนี้แสดงถึงการรวมเอาการบริโภคอันสมควร การขจัดอัตตกลิมถาณยุค (ความพยายามในการเบียดเบียนตนให้ลำบาก) และการไม่สละความสุขอันเกิดโดยชอบธรรม

คำว่า ยาดุรา จ เม ภวิสสุติ (ความดำรงอยู่แห่งชีวิต) หมายความว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ความเป็นไป คือ การดำเนินไปตลอดกาลนานของร่างกายนี้

ที่เป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะไม่มีอันตรายที่ตัดชีวิตินทรีย์หรือตัดทอนอิริยาบถด้วยการ
บริโภคพอประมาณ จักมีแก่เรา เหมือนคนมีโรคประจำตัวบริโภคยารักษาโรคนั้น

คำว่า ยาดุรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยา ธาตุ (คติย = ไป) + ตฺร ปัจจัย + อา
อิติปัจจัย ท่านจึงอธิบายด้วยบทที่ไม่ลงการิตปัจจัยว่า คมน ในคำว่า จิรกาลคมนสงฆาตา
(คือการดำเนินไปตลอดกาลนาน) ตามนัยนี้คำว่า ยาดุรา แปลตามศัพท์ว่า “การดำเนินไป”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อัฐสาลีนี้ (ข้อ ๑๓๕๕ หน้า ๔๕๙) อธิบาย ยาดุรา ว่า
ยาดุรา จ เม ภวิสฺสตีติ ยาปนา จ เม ภวิสฺสตีติ (คำว่า ยาดุรา จ เม ภวิสฺสตีติ แปลว่า
ความดำรงอยู่[แห่งอิริยาบถ]จักมีแก่เรา) ตามนัยนี้คำว่า ยาดุรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก
ยา ธาตุ (เป็นไป) + เณ การิตปัจจัย + ตฺร ปัจจัย + อา อิติปัจจัย ท่านจึงอธิบาย
ด้วยบทที่ลงการิตปัจจัยว่า ยาปนา ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ยาดุรา จึงแปลตามศัพท์ว่า
“การยังอิริยาบถให้เป็นไป” ส่วนคำว่า ยาปนาย ที่กล่าวไว้ข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า “การยัง
ชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป” ดังข้อความว่า

ยาดุราติ ยาปนา วุตฺตา. ปุพฺเพปิ ยาปนายาติ วุตฺตํ. โก เอตฺถ วิเสโส. ปุพฺเพ
ยาปนายาติ ชีวิตินุทฺติยาปนาตฺถยาติ วุตฺตํ. อธิ ปน จตฺตุนํ อิริยาปณํ อวิจฺเณท-
สงฆาตา ยาปนา ยาดุราติ อยเมตฺถ วิเสโส.^{๙๓}

“การยังอิริยาบถให้เป็นไปตรัสเรียกว่า ยาปนา

ถามว่า : แม้ในประโยคต้นก็กล่าวว่า ยาปนาย อะไรเป็นความต่างกันในบทเหล่านี้

ตอบว่า : คำว่า ยาปนาย ในประโยคต้นกล่าวว่า เพื่อยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป
ส่วนในประโยคนี้ การยังอิริยาบถ ๔ ให้เป็นไปที่เรียกว่าการไม่ขาดช่วง ชื่อว่า ยาดุรา

ข้อนี้เป็นความต่างกันในบททั้งสองนั้น”

คำว่า อนวชฺชตา จ ฆาสฺสฺวิหาโร จ (ความไม่มีโทษและการอยู่ผาสุก) หมายความว่า
ภิกษุเสวยพิณพาทโดยประสงค์ว่า :-

^{๙๓} อภ.ส.มูลฎีกา ๑/๒๒๗

ความไม่มีโทษโดยดเว้นการแสวงหา, การรับ และการฉันอันไม่สมควรจักมีแก่เรา การอยู่ผาสุกโดยการบริโภคพอประมาณจักมีแก่เรา

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษโดยปราศจากโทษคือความไม่ริ้นรมย์[ในสถานที่สังัดและภาวนากุศล] ความหลับ และความบิดกาย[ที่เกิด]จากการบริโภคบิณฑบาตอันไม่เหมาะสม และการบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัย หรือความไม่มีโทษโดยการดำเนินของวิญญูชนเป็นต้น จักมีแก่เรา การอยู่ผาสุกโดยมีกำลังกาย เพราะการฉันบิณฑบาตอันเหมาะสมและการบริโภคพอประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เรา

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษเพราะสละความสุขในการเอนหลัง ความสุขในการเอกเขนก และความสุขในการหลับ โดยหลีกเลี่ยงการบริโภคจนแน่นท้องตามที่ต้องการ จักมีแก่เรา และการอยู่ผาสุก เพราะยังความสมดุด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ให้ถึงพร้อมโดยการบริโภคให้หย่อนไว้สัก ๔-๕ คำ จักมีแก่เรา

สมจริงดังข้อความว่า

จตุตทาโร ปญจ อาโลเป

อภุตฺวา อุทกํ ปิเว

อลํ ผาสฺวหาราย

ปหิตตตสฺส ภิกฺขุโน.^{๙๔}

“ภิกษุควรหยุดฉันเสียเมื่อ ๔-๕ คำจะอึด แล้วดื่มน้ำแทน เป็นการเพียงพอเพื่อการอยู่ผาสุกของภิกษุผู้มีใจมุ่งมั่น[สู่พระนิพพาน]”

คาถาข้างต้นปรากฏในคัมภีร์เถรคาถา ตีสนิบาต สาริปุตตเถรคาถา^{๙๕} ในคัมภีร์อรรถกถาของเถรคาถา (เล่ม ๑ หน้า ๔๓๙) พบปาฐะว่า อภุตฺวา โดยอธิบายว่าให้ดื่มน้ำแทนอาหาร ๔-๕ คำก่อนจะอึด แต่คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๗) แสดงความเห็นว่าจะมีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ภุญชิตฺวา อุทกํ ปิเว (บริโภคอาหาร ๔-๕ คำ) ตามมตินี้ถือว่าให้บริโภคอาหารเพียง ๔-๕ คำเท่านั้น ท่านผู้แต่งมูลฎีกาอ้างอิงข้อความจากสาริปุตตเถรคาถา

^{๙๔} ขุ.เถร. ๒๖/๙๘๓/๓๙๕

^{๙๕} ขุ.เถร. ๒๖/๙๘๓/๓๙๓

ว่า ท่านพระสารีบุตรกล่าวถึงจำนวนน้อยที่สุดในการใช้จีวร บิณฑบาต และเสนาสนะ โดยเป็นจีวรที่ถูกพระวินัยและใช้ปกปิดร่างกายได้ ก็เพียงพอเพื่อยู่เป็นสุขได้ แม้เสนาสนะก็เช่นกันมีขนาดเล็กเพียงนั่งขัดสมาธิแล้วเข้าไม่เปียกฝน ก็เพียงพอแล้ว

พึงทราบว่ คำทั้งสามเหล่านี้แสดงถึงการรวมเอาประโยชน์[ที่มุ่งหมายไว้]และมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) ด้วยประการฉะนี้

คำอธิบายเสนาสนะ

คำว่า เสนาสนะ คือ ที่นอนและที่นั่ง ภิกษุนอนในที่ใดๆ จะเป็นวิหารหรือเรือนมุงด้านเดียวเป็นต้นก็ตาม ที่นั้นชื่อว่า เสนะ (ที่นอน) ภิกษุนั่งในที่ใดๆ ที่นั้นชื่อว่า อาสนะ (ที่นั่ง) ทั้งสองคำนั้นรวมเข้าเป็นคำเดียวกันกล่าวว่า เสนาสนะ (ที่นอนและที่นั่ง)

คำว่า อุตุปริสสยวิโนทนปฏิสูลานารามตุถิ (เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น) หมายความว่า อุตุนั้นเองชื่อว่าอันตรายคือฤดู โดยความหมายว่า เบียดเบียน เพื่อบรรเทาอันตราย คือฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น

ความหมายคือ ฤดูกาลอันใดไม่เป็นสัปปายะ เบียดเบียนร่างกายและทำให้ใจฟุ้งซ่าน ควรอุกบรรเทาด้วยการใช้สอยเสนาสนะ [ภิกษุใช้สอยเสนาสนะ]เพื่อบรรเทาฤดูกาลนั้น และเพื่อความสุขที่เกิดจากการอยู่ผู้เดียว (ไม่มีเพื่อนคือบริวารและไม่มีกิเลสเป็นเพื่อน)

การบรรเทาอันตรายคือฤดู ตรัสไว้ด้วยการบรรเทาความเย็นเป็นต้นโดยแท้ แต่พึงทราบว่ พระพุทธองค์ตรัสคำนี้ไว้ในการใช้สอยเสนาสนะนี้ โดยหมายเอาการบรรเทาอันตรายคือฤดูที่แน่นอน เหมือนอย่างทีตรัสไว้ในการใช้สอยจีวรว่า การปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป เป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้นมิได้เป็นบางครั้งบางคราว

อีกอย่างหนึ่ง ฤดุดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ฤดุกองที่

ส่วนอันตรายมี ๒ อย่าง คือ

๑. อันตรายที่ปรากฏ คือ สัตว์ร้ายมีราชสีห์และเสือเป็นต้น
๒. อันตรายที่ไม่ปรากฏ คือ กิเลสมีราคะและโทสะเป็นต้น

อันตรายเหล่านั้นไม่ทำความเบียดเบียน[แก่ภิกษุผู้อยู่]ในเสนาสนะใดโดยไม่ได้รักษา[ทวาร]และโดยการเห็นรูปอันไม่เหมาะสม ภิกษุรู้เสนาสนะนั้นอย่างนี้ [ว่าเป็นสถานที่ไม่ถูกอันตรายทั้งสองอย่างเบียดเบียน] คือพิจารณาแล้วใช้สอยอยู่ ฟังทราบ่าชื่อว่า ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเสนาสนะ เพื่อบรรเทาฤดูและอันตราย[ที่ปรากฏและไม่ปรากฏ]

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุตฺตปริสฺสย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อันตรายคือฤดู
 - อุตฺต เอว ปริสฺสโย อุตฺตปริสฺสโย.
 - (อรรถาณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
๒. อันตรายและฤดู
 - อุตฺต จ ปริสฺสโย จ อุตฺตปริสฺสยา.
 - (อสมหารทวันทสมาส)

คำอธิบายคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร

ในคำว่า คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร (บริขารยารักษาโรคคนป่วย) เภสัช ชื่อว่า ปัจจัย โดยความหมายว่า ด้านทานโรค อธิบายว่า โดยความหมายว่า เป็นฝ่ายตรงข้าม [กับโรค] คำนี้เป็นชื่อของยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสม[เพื่อขจัดโรค]

คำว่า เภสัชชะ คือ ยาที่เป็นงานของหมอ[คือพระผู้มีพระภาค] เพราะพระองค์ทรงอนุญาตไว้

คำว่า คิลานปัจจัยเภสัชชะ คือ ยารักษาโรคของคนป่วย ความหมายคือ ยา

อย่างใดอย่างหนึ่งมีน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้นที่เป็นงานของหมอ อันเหมาะสมแก่คนป่วย

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า คิลานปจฺจยเภสชฺช มีรูปวิเคราะหฺว่า

- คิลานสุส ปจฺจโย คิลานปจฺจโย.

สิ่งที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปจฺจยะ

(จตุตถิตตปฺปริสสมาส)

- ภิสกฺกสุส กมฺมํ เภสชฺช.

ยาที่เป็นงานของหมอ (พระผู้มีพระภาค) ชื่อว่า เภสชฺชะ

(ภิสกฺก ศัพท์ + ญย ปจฺจยใน กมฺม ตัทธิต)

- คิลานปจฺจโย เอว เภสชฺชํ คิลานปจฺจยเภสชฺช.

ยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปจฺจยเภสชฺชะ

(อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)

ส่วนคำว่า ปริกฺขารอ (บริหาร) หมายถึง :-

๑. เครื่องป้องกัน เช่น

สตฺตฺติ นคฺรปริกฺขารเอหิ สฺสปริกฺขตํ โหติ.^{๙๖}

“พระนครแวดล้อมดีแล้วด้วยเครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่าง”

๒. เครื่องประดับ เช่น

รโถ สीलปริกฺขารอ ฆานกฺโข จกฺกวิริโย.^{๙๗}

“รถ[คืออริยมรรค] มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฆานเป็นเพลลา มีวิริยะเป็นล้อ”

๓. สัมภาระ เช่น

เย จ โข อิเม ปพฺพชิตน ชีวิตปริกฺขารา สมฺมทาเนตพฺพา.^{๙๘}

^{๙๖} อง.สตฺตฺก. ๒๓/๖๗/๘๗

^{๙๗} ส.ม. ๑๔/๔/๕

^{๙๘} ม.ม. ๑๒/๑๔๒/๑๖๓

“สัมภาระแห่งชีวิต [ปัจจัยเครื่องดำรงชีวิต] เหล่าใด อันบรรพชิตจำต้องนำมาใช้สอย”

แต่ในบทนี้ ความหมายว่า สัมภาระและเครื่องป้องกัน ควรอยู่

เครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่างที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ พบในอังคุตตรนิกาย นครูปม-สูตร^{๙๙} ดังนี้

๑. เสาระเนียดชุดหลุมฝังลึกไว้เป็นอย่างดี
๒. คูลึกและกว้าง
๓. ทางเดินได้รอบ ทั้งสูงและกว้าง
๔. อาวุธจำนวนมาก ทั้งที่เป็นอาวุธแหลมยาว และอาวุธมีคม
๕. กองทัพตั้งอาศัยอยู่มาก คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู หน่วยเชิญธง หน่วยจัดกระบวนทัพ หน่วยพลาริการ หน่วยเสนาริการ หน่วยจุโจม หน่วยทหารหาญ หน่วยกล้าตาย หน่วยทหารเกราะหนัง หน่วยทหารทาส
๖. ทหารยามฉลาด เฉียบแหลม มีปัญญา คอยกันผู้ที่ไม่รู้จักไม่ให้เข้าไป ให้ผู้ที่รู้จักเข้าไป
๗. กำแพงสูงและกว้าง พร้อมด้วยป้อมก่ออิฐ โบกปูนแข็งแรง

อย่างไรก็ตาม วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกากล่าวถึงเครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่างตามความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายว่า

วิฆฺฐปริกฺเขโป ปริกฺขา อุชฺฐทาโป ปากาโร เอสิกา ปลิโฆ ปากาโรปตฺถณฺทิลนฺติ สตฺต นฺครปริกฺขาราทิ วทฺนติ.^{๑๐๐}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่าง คือ ถนนรอบเมืองที่โล่งแจ้ง คู เข็มดิน กำแพง เสาเขื่อน ล้อมสลัก และดินหยาบของกำแพง”

^{๙๙} อัง.สตุตฺก. ๒๓/๖๗/๘๗

^{๑๐๐} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๗๕

ลักษณะสมควร คือ ยารักษาโรคของคนป่วยเป็นเครื่องป้องกันชีวิต เพราะเป็นเครื่องรักษาไม่ให้ช่องทางเกิดโรคที่ทำลายชีวิต และเป็นสัมภาระของชีวิต เพราะเป็นเหตุให้ชีวิตนั้นดำเนินไปได้นานจึงเรียก ยา ว่าเป็น บริหาร (เครื่องป้องกันชีวิต หรือสัมภาระของชีวิต)

คำว่า คิลานปัจจัยเภสัชชปริกขาระ คือ บริหารยารักษาโรคของคนป่วย [ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอย]บริหารยารักษาโรคของคนป่วยนั้น ความหมายคือ ยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นเครื่องล้อมสัมภาระของชีวิตมีน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ที่หมอ[คือพระผู้มีพระภาค]ทรงอนุญาตไว้ อันเหมาะสมแก่คนป่วย

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า คิลานปัจจัยเภสัชชปริกขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คิลานปัจจัยเภสัชช เอว ปริกขารโ คิลานปัจจัยเภสัชชปริกขารโ.

เครื่องป้องกัน/สัมภาระ[ของชีวิต]คือยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลาน-ปัจจัยเภสัชชปริกขาระ

(อรรถาธิบายรูปบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อุปฺปนฺนํ แปลว่า เกิดขึ้นแล้ว[ในสรีระ]

ในคำว่า อุปฺปนฺนํ นติ ชาตานํ ภูตานํ นิพฺพตฺตานํ (คำว่า อุปฺปนฺนํ แปลว่า เกิดขึ้นแล้ว) คำว่า ชาตานํ ภูตานํ นิพฺพตฺตานํ ควรแปลร่วมกันเป็นบทเดียวว่า เกิดขึ้นแล้ว เพราะบทหลังๆ เป็นคำแปลของบทหน้าๆ กล่าวคือ

๑. คำว่า ภูตานํ อธิบาย ชน ธาตุใน ชาตานํ ว่ามีความหมายว่า เกิด ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า สทฺท (สังเสียง)

๒. คำว่า นิพฺพตฺตานํ อธิบาย ภู ธาตุใน ภูตานํ ว่ามีความหมายว่า เกิด ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) เป็นต้น

ฉบับแปลไทยมักแปลที่ละบท เพราะถือว่าทุกบทต้องมีคำแปล แต่นิสสัยพม่ามัก

แปลบทที่ขยายความไว้ร่วมกัน เพราะถือว่าบทหลังแสดงคำแปลของบทหน้า ขอแสดงตัวอย่างรูปวิเคราะห์ของคำว่า กุศล ในคัมภีร์อัฐสาลีนี้ว่า

กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยฺนฺติ จลยฺนฺติ กมฺเปนฺติ วิหฺรึเสนฺตึติ กุสลา.^{๑๐๑}

“กุศล คือ สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว กล่าวคือ กำจัด”

ท่านอธิบายความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า กุศล ประกอบรูปศัพท์มาจาก สล ธาตุ เพราะอธิบายด้วยคำว่า สลยฺนฺติ

๒. สล ธาตุใน สลยฺนฺติ ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว เพราะอธิบายด้วยคำว่า จลยฺนฺติ ที่มาจาก จล ธาตุ (จลเน = หวั่นไหว)

๓. จล ธาตุใน จลยฺนฺติ ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว เพราะอธิบายด้วยคำว่า กมฺเปนฺติ ที่มาจาก กปิ ธาตุซึ่งปรากฏในความหมายว่า หวั่นไหว

๔. ความหมายว่า ให้หวั่นไหว คือ กำจัด เพราะอธิบายด้วยคำว่า วิหฺรึเสนฺติ ที่มาจาก ธีส ธาตุ (ธีสเน = ทำลาย)

ดังนั้น คำว่า จลยฺนฺติ และ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยฺนฺติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิหฺรึเสนฺติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา ดังข้อความว่า

สลยฺนฺติ ยเปย วิหฺรึเสนฺตึติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อุตฺถวจนฺ.^{๑๐๒}

“ในประโยคที่ว่า สลยฺนฺติ ยเปย วิหฺรึเสนฺติ (ให้หวั่นไหว...คือ ทำลาย) คำหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของคำหน้าๆ”

คำว่า เวຍယာพาธิกานံ นี้ มีความหมายดังนี้ :-

คำว่า พยาพาธะ (โรคที่เบียดเบียน) คือ การแปรปรวนของธาตุ และโรคเรื้อน โรคฝี และพุพองเป็นต้นที่เกิดจากการแปรปรวนของธาตุนั้น

^{๑๐๑} อภ.ส.อ. ๑/๑/๙๖

^{๑๐๒} อภ.ส.มูลฎีกา ๑/๑/๓๔

ทุกขเวทนาชื่อว่า เวຍยาพาธิกะ (เวทนาที่เกิดจากโรค) เพราะเกิดขึ้นจากโรคที่เบียดเบียน

ข้อความว่า “การแปรปรวนของธาตุ” คือ ธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง สองอย่างบ้าง สามอย่างบ้าง สี่อย่างบ้าง ในธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม เกิดการแปรปรวน ย่อมส่งผลให้เกิดโรคเรื้อนเป็นต้นได้ เช่น ธาตุดินที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดเนื้อร้าย ธาตุน้ำที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดโรคท้องร่วง ธาตุไฟที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดไข้ จะเห็นได้ว่า ในยามเป็นไข้จะรู้สึกหนาวๆ ร้อนๆ มีการเย็นตามมือเท้าแล้วอุณหภูมิสูงขึ้น ส่วนธาตุลมที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดโรคอัมพฤกษ์หรืออัมพาต ดังนั้น ธาตุทั้ง ๔ จึงเปรียบได้กับงูพิษ ๔ ตัว คือ

๑. กัมมฐมุขะ (งูปากไม้) กัดแล้วทำให้ตัวแข็งตาย เหมือนธาตุดิน
๒. ปุติมุขะ (งูปากเน่า) กัดแล้วทำให้ตัวเน่าตาย เหมือนธาตุน้ำ
๓. อัคคิมุขะ (งูปากไฟ) กัดแล้วทำให้ตัวร้อนตาย เหมือนธาตุไฟ
๔. สัตถมุข (งูปากมีด) กัดแล้วทำให้ตัวเกิดแผลตาย เหมือนธาตุลม

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า เวຍยาพาธิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พยาพารติ จิตฺตํ วิโลเพตฺติ พยาพาโธ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัว, การแปรปรวนของธาตุ และโรค ชื่อว่า พยาพาธะ (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาร ธาตุ <วิโลพเณ = กวน> + ณ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

- พยาพารโต อุปฺปนฺนา เวຍยาพาธิกา.

เวทนาที่เกิดจากการแปรปรวนของธาตุ และโรค ชื่อว่า เวຍยาพาธิกะ (พยาพาร ศัพท์ + ธนิก ปัจจัยใน อุปฺปนฺน ตัทธิต)

คำว่า เวทนานํ (เวทนา) คือ ทุกขเวทนา กล่าวคือ เวทนาที่เป็นอกุศลวิบาก [ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยบริหารรักษารโรคของคนป่วย] เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากโรคที่เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า อพฺยาพชฺฌปรมตฺยา แปลว่า เพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง หมายความว่า ทุกข์ทั้งหมดนั้นถูกละได้แล้วเพียงใด เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่งเพียงนั้น

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อพฺยาพชฺฌปรมตฺยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยาพารติ จิตฺตํ วิโลเพตฺติ พฺยาพาโร.

สภาวะกวนจิตให้ชุ่มมัว, ทุกข์ ชื่อว่า พยาพาระ

(วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาร ธาตุ <วิโลพเน = กวน> + ณ ปัจจัย ใน กัตตุสาธนะ)

- พฺยาพาโร เอว พฺยาพชฺฌมํ.

สภาวะกวนจิตให้ชุ่มมัวนั้นแหละ ชื่อว่า พยาพัชฌะ

(พฺยาพาร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

- นตฺถิ เอตฺถ พฺยาพชฺฌนฺติ อพฺยาพชฺฌมํ.

ความไม่มีทุกข์ ชื่อว่า อัพยาพัชฌะ

(สํตตมัพฺพหุพฺพิหิสมาส)

- อพฺยาพชฺฌมํ ปรมํ เอตสฺสาติ อพฺยาพชฺฌปรมํ.

สภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อัพยาพัชฌปรมะ

(ฉฺฉฐัพฺพหุพฺพิหิสมาส)

- อพฺยาพชฺฌปรมสฺส ภาโว อพฺยาพชฺฌปรมตฺยา.

ความเป็นสภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อัพยาพัชฌปรมตา

(อพฺยาพชฺฌปรม ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวัตถิต)

ศีลที่มีลักษณะพิจารณาโดยแยกคายแล้วจึงบริโภคปัจจัยโดยสังเขปนี้ ฟังทราบว่าเป็นปัจจัยสันนิสสิตศีล (ศีลอาศัยปัจจัย) ส่วนรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในบทนี้คือ จีวรเป็นต้นชื่อว่า ปัจจัย (สิ่งที่ภิกษุอาศัยเป็นอยู่) เพราะภิกษุอาศัยใช้สอยจีวรเป็นต้นเหล่านั้นแล้วเป็นอยู่[ตลอดชีวิต]

คำว่า ปัจจัยสันนิสสิตะ คือ ศีลที่อาศัยปัจจัยเหล่านั้น

วิธีทำให้ปาริสุทธิศีล ๔ สำเร็จ

ศรัทธาทำให้ปาติโมกขสังวรศีลสำเร็จ

[๑๙] ในศีล ๔ อย่างดังที่กล่าวมานี้ ปาติโมกขสังวรศีลพึงให้สำเร็จด้วยศรัทธา[ในพระตถาคต] โดยแท้จริงแล้ว ปาติโมกขสังวรศีลนั้นมีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะการบัญญัติสิกขาบทล่วงพ้นวิสัยของพระสาวก (ไม่ใช่สิ่งที่พระสาวกสามารถรู้เห็นได้ชัดเจน) อนึ่ง การที่พระพุทธองค์ทรงห้ามการขอบัญญัติสิกขาบท[ของพระสาวก]เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงสมทานสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้โดยสิ้นเชิงด้วยศรัทธา[ในพระตถาคตและพระธรรม]แล้ว ไม่กระทำความเยื่อใยแม้ในชีวิต พึงทำปาติโมกขสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดี

พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าจะควรบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลายจึงทรงบัญญัติสิกขาบทต่างๆ ตามโอกาสที่สมควร ถ้าภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทดังกล่าว จักว่าทำบาป จึงอาจไปเกิดในอบายภูมิเป็นต้นด้วยบาปนั้น แต่ถ้าปฏิบัติตามโดยเคารพ ก็อาจไปเกิดในสวรรค์ หรือบรรลुพระนิพพาน อีกทั้งสิกขาบทก็เป็นพื้นฐานของสมาธิและปัญญา ดังนั้น ภิกษุจึงควรรักษาสิกขาบทอย่างเคร่งครัดแม้กระทั่งยอมสละชีวิตของตน

ตั้งข้อความว่า :-

กิกิ๋ว อณฺฑํ จมริว วาลธี

ปิยํ ปุตุตํ นยนํ เอกกํ

ตเถว สीलํ อนฺรกุขมานกา

สุเปสลา โหถ สทา สคารวา.^{๑๐๓}

^{๑๐๓} ที.สี.อ. ๑/๗/๕๕

“พวกเธอจงตามรักษาศีล เป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก มีความเคารพศีล
ในกาลทุกเมื่อ (ทั้งในวัยเด็ก วัยหนุ่ม วัยชรา) เหมือนนกต้อยตืด
รักษาฟองไข่ จามรีรักษาขนหาง มารดารักษาบุตรรัก คนตาเดียว
รักษาดวงตา”

มีพระพุทธรูปอื่นว่า :-

เอวเมว โข ปหาราถ ยัม มยา สวากานํ สิกขาปทํ ปณฺณตฺตํ, ตัม มม สวกา
ชีวิตเหตุปี นาติกฺกมนฺติ.^{๑๐๔}

“ปหาราทะ สวากทั้งหลายของเราไม่ล่วงสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้แก่สวากทั้งหลาย
เพราะชีวิตเป็นเหตุ [เหมือนมหาสมุทรไม่ไหลล้นฝั่งไป]”

ในเรื่องนี้ควรทราบเรื่องพระเถระที่ถูกโจรมัดไว้ในป่า[โดยเป็นตัวอย่าง]

เรื่องพระเถระถูกโจรมัด

ได้ยินมาว่า โจรมัดพระเถระด้วยเครื่อยานาง ให้นอนอยู่ในป่าชื่อมหาวัดตนิ
พระเถระได้เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วันทั้งๆ ที่นอนอยู่นั้นเดียว ได้บรรลุพระอนาคามีผล
แล้วทำกาลกิริยาในป่านั้นแล้วบังเกิดในพรหมโลก

แม้พระเถระรูปอื่นในตัมพปณฺณทวิป (ประเทศลังกา) ถูกโจรเอาเถาหวัดวนมัด
ให้นอนอยู่ เมื่อไฟป่าลามมา ท่านก็หาได้ตัดเถาวัลย์ไม่ เริ่มเจริญวิปัสสนา ได้สำเร็จเป็น
พระอรหันต์สมสี่แล้วปรินิพพาน พระอภยเถระผู้สหายที่ขนิทาย พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐
รูปมาพบ จึงทำฌापณกิจสรีระของพระเถระ แล้วให้สร้างเจดีย์[เพื่อบรรจุอัฐิ]

ชีวิตสมสี่สี่ แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีศีรชะคืออวิชาเสมอกับเวลาดับชีวิตินทรีย์”
คือ บุคคลผู้ปรินิพพานพร้อมกับการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ จัดเป็นผู้ที่สิ้นกิเลสและ

^{๑๐๔} อง.อญฺจก. ๒๗/๑๙/๑๖๕

ชีวิตินทรีย์พร้อมกัน กล่าวคือ อวิชาเหมือนศีระของกิเลสเพราะเป็นผู้นำ ส่วนชีวิตินทรีย์เหมือนศีระของวิภูษะเพราะทำให้วิภูษะดำเนินไป อรหัตตมรรคจิตทำหน้าที่กำจัดอวิชาที่เหมือนศีระของกิเลส และจุติจิตของพระอรหันต์ก็ทำให้ชีวิตินทรีย์ที่เหมือนศีระของวิภูษะหมดสิ้นไป ดังนั้น ผู้ที่ได้บรรลุอรหัตตมรรคกำจัดกิเลสได้แล้วดับชีวิตินทรีย์ด้วยการเกิดจุติจิต จึงดับอวิชาและชีวิตินทรีย์พร้อมกัน

ความจริงแล้ว อวิชากับชีวิตินทรีย์ไม่ได้ดับพร้อมกันในขณะเดียวกัน ขณะที่ดับอวิชาคือขณะเกิดอรหัตตมรรคจิต ส่วนขณะดับชีวิตินทรีย์คือขณะเกิดปริณิพพานจุติจิต กล่าวตามลำดับวิถิจิต ผลจิตเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะต่อจากอรหัตตมรรคจิตแล้วเกิดภวังค์คั่น หลังจากนั้นจึงเกิดปัจจเวกขณญาณที่พิจารณามรรคผล ต่อจากนั้นจึงเกิดปริณิพพาน-จุติจิต ในวิถิจิต ๓ อย่าง คือ มรรควิถิ ปัจจเวกขณวิถิ และมรณัสสนวิถิ ปัจจเวกขณวิถิ เป็นวิถิจิตที่คล้อยตามมรรควิถิ จึงกล่าวโดยย่อว่า มรณัสสนวิถิเกิดต่อจากมรรควิถิ ดังนั้น การที่มรณัสสนวิถิเกิดต่อจากมรรควิถิโดยไม่มีวิถิจิตอื่นคั่นเช่นนี้ จึงกล่าวว่ามีวิถิจิตเสมอกัน หรือกล่าวได้ว่า อวิชาและชีวิตินทรีย์ดับพร้อมกัน เพราะวิถิจิตเหล่านั้นเกิดดับเร็วมาก ดังข้อความว่า

ยสฺส หิ กิเลสํสํ อวิชฺชํ มคฺคปฏฺฐิปาภูยา อรหตฺตมคฺโค ปริยาทียติ, ตโต เอกุณ-
 วิสติเม ปจฺจเวกฺขณานเณ ปตฺถิฏฺฐาย ภวํโคตฺตตรเณ วฏฺฏสํสํ ชีวิตินทฺริยํ จุติจิตฺตํ ปริยาทียติ,
 โส อิมาย วารสมตาย “ชีวิตสมสํสํสํ วิจฺจติ. โส จ เถโร ตถา ปริณิพฺพายิ. เตน วุตฺตํ “สมสํสํ
 หุตฺวา ปริณิพฺพายีติ.”^{๑๐๕}

“โดยแท้จริง อรหัตตมรรคยอมทำให้อวิชาที่เหมือนกับศีระของกิเลสหมดสิ้นไป ตามลำดับมรรคแก่บุคคลใด ต่อจากนั้น เมื่อดำรงอยู่ในปัจจเวกขณญาณที่ ๑๙ แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ จุติจิตยอมทำให้ชีวิตินทรีย์ที่เหมือนศีระของวิภูษะหมดสิ้นไป บุคคลนั้นได้ชื่อว่าชีวิตสมสํสํ เพราะมีวาระทั้งสอง (มรรควิถิวาระ[และปัจจเวกขณวาระ]ที่ทำให้ศีระของกิเลสหมดสิ้นไป และจุติจิตวาระที่ทำให้ศีระของวิภูษะหมดสิ้นไป) และพระเถระนั้นก็ปริณิพพาน

^{๑๐๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๘๗

ด้วยลักษณะอย่างนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมศีล หุตฺวา ปรีนิพฺพายิ (ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ สมศีลแล้วปรีนิพพาน)”

ปัจจุเวกขณะญาณที่ ๑๙ คือ ปัจจุเวกขณะวิถิ ๑๙ วิถิที่เกิดขึ้นแก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี อย่างละ ๕ วิถิ คือ การพิจารณาบรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ตนละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ส่วนพระอรหันต์มีปัจจุเวกขณะวิถิ ๔ วิถิ ยกเว้นข้อสุดท้าย

เพราะฉะนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้มีศรัทธา :-

ปาติโมกข์ วิโสธนะโต

อปเปว ชีวติ ชเห

ปณฺณตฺตํ โลกนาถน

น ภินฺเต สีสํวรํ.

“เมื่อจะชำระปาติโมกข์สังวรศีลให้บริสุทธิ์ พึงยอมสละแม้กระทั่งชีวิต ไม่ทำลายการสำรวมศีลอันพระโลกนาถทรงบัญญัติไว้”

สติทำให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จ

อนึ่ง ปาติโมกข์สังวรศีลพึงให้สำเร็จด้วยศรัทธา ฉันทะ อินทรีย์สังวรศีล ก็พึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันทนั้น โดยแท้จริงแล้ว อินทรีย์สังวรศีลนั้นมีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะอินทรีย์[มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น]ที่มีสติรักษาแล้วย่อมถูกบาปธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นครอบงำไม่ได้

เพราะเหตุนี้ จึงควรระลึกถึงอาทิตตปริยายสูตร^{๑๐๖} ตามนัยมีอาทิว่า

วรํ ภิกฺขเว ตตฺตตาย อโยสลากาย อาทิตฺตตาย สมฺปชฺชวลิตาย สชฺชิตฺตตาย จกฺขฺนทฺธิยํ สมฺปปลิมฺภุจํ, น เตวว จกฺขฺนทฺธิยเมยฺยสุ รุเปสุ อนฺุพฺพณฺชนโส นิमितฺตคฺคาโห.

“ภิกษุทั้งหลาย การทรมองจักขุนทรีย์ด้วยท่อนเหล็กที่เผาร้อนลุกโชนมีแสง

^{๑๐๖} ส.สพ. ๑๘/๒๓๕/๑๕๗-๕๘

โชติช่วงอยู่ ยังประเสริฐกว่า แต่การยึดถือนิमित (รูปร่างที่สวยงามเป็นต้นของชายหญิง) ว่าเป็นอวัยวะน้อยใหญ่ในรูปที่จะรู้ได้ด้วยจักขุ ไม่ประเสริฐเลย”

เมื่อวิญญานเกิดทางจักขุทวารเป็นต้นในอารมณ์มีรูปเป็นต้นพึงกันความยึดถือ นิमितเป็นต้นที่บาปกรรมมีอภิขมาเป็นต้นจะครอบงำได้ พึงทำอินทริยสังวรศีลนี้ให้สำเร็จ เป็นอย่างดีด้วยสติที่ไม่หลงลืม

โทษของการไม่ทำให้สำเร็จคือ เมื่อภิกษุไม่ทำอินทริยสังวรศีลนี้ให้สำเร็จอย่างนี้ แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็ตั้งอยู่ไม่นาน ดำรงอยู่ไม่นาน เหมือนข้าวกล้าที่เขาไม่ได้จัดการ ล้อมรั้วเป็นอย่างดี

นอกจากนั้น บุคคลผู้ไม่ปิดประตูมีจักขุนทริย์เป็นต้นนี้ย่อมจะถูกโจร คือ กิเลส ปล้นเอาได้ เหมือนหมู่บ้านที่เปิดประตูทิ้งไว้ย่อมจะถูกโจรขโมยเอาได้

อนึ่ง รากะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นได้ เหมือนฝนั้วรดเรือนที่มุงไม่ดี ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

รูปเปสฺ สทฺเทสฺ อโถ รเสสฺ
 คนฺธเสสฺ ผสฺเสสฺ จ รกฺข อินฺทริยํ
 เอเต หิ ทวารว ววิญฺญา อรกฺขิตา
 หนนฺติ คามํว ปรสฺส หาริโน.^{๑๐๗}

“จงรักษาอินทริย์[จากโทษที่จะเกิดขึ้น]เพราะรูป เสียง กลิ่น รส และโณภูณัพพะ โทษของการไม่สำรวม คือ ทวารเหล่านี้ถูกเปิดทิ้งไว้ ไม่รักษาย่อมเปียดเบียน[ผู้ไม่สำรวมอินทริย์ด้วยสติ] เหมือนโจรปล้นชาวบ้าน”

ข้อความว่า “ทวารย่อมเปียดเบียน” เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปมาการะ คือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล กล่าวคือ กิเลสมีอภิขมาเป็นต้นที่เกิดขึ้นโดย

^{๑๐๗} พุ.ธ. ๒๕/๑๓/๑๗

มีทวารเป็นอารมณ์ย่อมเบียดเบียน แต่ข้อความนี้กล่าวถึงการที่กิเลสเบียดเบียนว่าเป็นทวารเบียดเบียน โดยกล่าวถึงทวารอันเป็นเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงกิเลสอันเป็นผล

ยถา อคารํ ทุจฺจนฺนํ

วุฏฺฐจฺจิ สมตฺติวิชฺฌตฺติ

เอวํ อภาวิตํ จิตฺตํ

ราโค สมตฺติวิชฺฌตฺติ.^{๑๐๘}

“ฝนร่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉันใด รากะร่วไหลไปสู่จิตที่ไม่ได้อบรม
[ด้วยสมาธิและปัญญา]แล้ว ฉันนั้น”

เมื่อภิกษุทำอินทริยสังวรศีลนี้ให้สำเร็จแล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็ตั้งอยู่นาน
ดำรงอยู่นาน เหมือนข้าวกล้าที่เขาจัดการล้อมรั้วเป็นอย่างดี

นอกจากนั้น บุคคลผู้ปิดประตูมีจักขุนทริยเป็นต้นนี้ย่อมจะไม่ถูกโจร คือ กิเลส
ปล้นเอาได้ เหมือนหมู่บ้านที่ปิดประตูไว้ดีย่อมจะไม่ถูกโจรขโมยเอาได้

อนึ่ง รากะย่อมจะไม่ร่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นได้ เหมือนฝนไม่ร่วรดเรือนที่มุง
ดี ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

ฐุเปสฺสุ สทฺทเสสฺสุ อโถ รเสสฺสุ

คนฺธเสสฺสุ ผสฺเสสฺสุ จ รกฺข อินฺทริยํ

เอเต หิ ทวารรา ปิหิตา สฺสวุตา

น หนฺติ คามํว ปฺรสุสฺส หาริโน.^{๑๐๙}

“จงรักษาอินทริย[จากโทษที่จะเกิดขึ้น]เพราะรูป เสียง กลิ่น รส
และโผฏฐัพพะ ประโยชน์ของการสำรวมคือ ทวารเหล่านี้ถูกปิดระวาง
ดีแล้ว ย่อมจะไม่เบียดเบียน[ผู้สำรวมอินทริยด้วยสติ] เหมือนกับโจร
ปล้นชาวบ้านไม่ได้”

ยถา อคารํ สฺจุจฺจนฺนํ

วุฏฺฐจฺจิ น สมตฺติวิชฺฌตฺติ

เอวํ สุกฺภาวิตํ จิตฺตํ

ราโค น สมตฺติวิชฺฌตฺติ.^{๑๐๘}

^{๑๐๘} พุ.ธ. ๒๕/๑๔/๑๗

^{๑๐๙} พุ.ธ. ๒๕/๑๓/๑๗

“ฝนย่อมร่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันใด ราคะย่อมร่วไหล
เข้าไปสู่จิตที่อบรมดีแล้ว[ด้วยสมาธิและปัญญา]ไม่ได้ ฉันนั้น”

พระธรรมเทศนานี้เป็นคำสอนที่ตรัสไว้โดยอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง
ขึ้นชื่อว่าจิตนี้เปลี่ยนแปลงไปเร็ว ดังนั้น จึงควรบรรเทาโรคที่เกิดขึ้นด้วยการ
พิจารณาว่าไม่งาม แล้วทำให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จ เหมือนพระวังคีสเถระผู้บวชใหม่

ข้อความว่า “ทำให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จ” หมายความว่า พึงให้สำเร็จด้วยความ
หมดจดคือการตั้งใจว่า เราจะไม่ทำอีก ^{๑๑๐}

เรื่องพระวังคีสเถระ

ได้ยินมาว่า เมื่อพระวังคีสเถระบวชแล้วไม่นาน กำลังเดินบิณฑบาตอยู่ ความ
กำหนัดเกิดขึ้นแก่ท่านเพราะเห็นหญิงนางหนึ่ง ท่านจึงเรียนพระอานันทเถระในขณะนั้นว่า

กามราเคน ทยหามิ	จิตต์ เม ปริทยหติ
สาธุ นิพพาปนํ พुरुหิ	อนุกมฺปาย โคตม. ^{๑๑๑}

“ท่านอานันทผู้เป็นโคตมโคตร กระผมถูกไฟกามราคะเผาแล้ว
จิตของกระผมถูกเผาจนเกรียม ขอโอกาสเถิด ท่านโปรดบอกวิธีดับ
ไฟราคะ”

พระอานันทเถระกล่าวว่า

สณฺณาย วิปริยเสา	จิตต์ เต ปริทยหติ
นิมิตฺตํ ปริวชฺเชหิ	สุภํ ราคูปสณฺหิตํ
อสุภาย จิตฺตํ ภาเวหิ	เอกคฺคํ สฺสุมหาหิต. ^{๑๑๒}

“จิตของเธอถูกเผาเกรียมเพราะสัญญาวิปlass (ความสำคัญผิด

^{๑๑๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๗๙

^{๑๑๑} ส.ส. ๑๕/๒๑๒/๒๒๗, ขุ.เถร. ๒๖/๑๒๓๒/๔๒๓

^{๑๑๒} ส.ส. ๑๕/๒๑๒/๒๒๗, ขุ.เถร. ๒๖/๑๒๓๓/๔๒๓

สิ่งที่ไม่งามว่างาม) เธอจงเว้นสุภณิมิต (สิ่งที่ปรากฏว่างาม) อันเป็น
เหตุเกิดของราคะ จงอบรมจิตทำให้ตั้งมั่นด้วยดี มีอารมณ์เป็นหนึ่ง
[คือ อสฺสการมณฺ] ด้วยอสุภภาวนา”

สงฺขาเร ปฺรโต ปสฺส

ทฺฤชโต โน จ อตฺตโต

นิพฺพาเปหิ มหाराคํ

มา ทฺยหิตฺโต ปฺนปฺปณฺ.๑๑๓

“เธอจงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายว่าเป็นอย่างอื่น [ไม่ใช่เรา
ของเรา บุรุษ หรือสตรี] เป็นทุกข์ และมีไช้ตน จงดັบไฟราคะอัน
ยิ่งใหญ่ จงอย่าเร้าร้อนเรื่อยไปอีกเลย”

โดยทั่วไปภิกษุผู้บวชได้ ๑๐ พรรษาเป็นต้นไป จึงเรียกว่า พระเถระ แต่ในที่นี้
เรียกพระวัณโณที่บวชใหม่ว่า พระวัณโณเถระ เพื่อแสดงการยกย่อง

ข้อความว่า “ราคะอันยิ่งใหญ่” คือ ราคะที่มีขอบเขตกว้างขวาง เพราะครอบงำ
ภุมิ ๓ คือ กามภุมิ รูปภุมิ และอรุภุมิ^{๑๑๔}

พระวัณโณเถระบรรเทาความกำหนดได้แล้ว จึงเที่ยววิณฑบาตต่อไป

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้บำเพ็ญอินทริยสังวรศีลควรเป็นเหมือนพระจิตตคฺคตเถระ
ผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ชื่อภุณทกะ และพระมหามิตตเถระผู้อยู่ในมหาวิหารชื่อโจระกะ

เรื่องพระจิตตคฺคตเถระ

ได้ยินมาว่า ในถ้ำใหญ่ภุณทกะได้มีจิตรกรรมเกี่ยวกับการเสด็จออกผนวชของ
พระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ น่าประทับใจมาก ภิกษุจำนวนมากเที่ยวจาริกชมเสนาสนะ มอง
เห็นจิตรกรรมแล้วเรียนพระเถระว่า จิตรกรรมน่าประทับใจมาก ขอรับ

^{๑๑๓} ส.ส. ๑๕/๒๑๒/๒๒๗, ข.เถร. ๒๖/๑๒๓๔/๔๒๔

^{๑๑๔} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๘๐

พระเถระพูดว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันอยู่ในถ้ำเกินกว่าหกสิบปีมาแล้ว ยังไม่ทราบว่ามีจิตรกรรม บัดนี้อาศัยพวกเธอผู้มีตาดีจึงทราบในวันนี้

ได้ยินมาว่าพระเถระถึงจะอยู่ตลอดกาล ๖๐ ปีเพียงนั้น ก็ไม่เคยลืมตาแหงนดูถ้ำเลย และตรงที่ปากถ้ำของพระเถระนั้น มีต้นกาคะทิงใหญ่ ท่านไม่เคยแหงนดูต้นไม้ นั้นเลย ครั้นเห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดินทุกปีจึงทราบว่าผลิดอกบาน

พระราชาทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระแล้วมีพระราชประสงค์จะนมัสการ ได้ทรงส่งราชบุรุษไปนิมนต์ถึง ๓ ครั้ง ครั้นพระเถระไม่มา จึงทรงรับสั่งให้ผูกถันของหญิงแม่ลูกอ่อนในหมู่บ้านนั้น แล้วประทับตราพระราชลัญจกรไว้ ได้มีพระราชโองการว่า ทารกอย่าได้ดื่มน้ำนมตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา พระเถระจึงมาสู่หมู่บ้านใหญ่ด้วยความเอ็นดูแก่ทารกทั้งหลาย

พระราชาทรงทราบแล้วรับสั่งให้พาไปในพระราชวังว่า พนาย พวกเธอจงพาพระเถระเข้าไป ฉันจักรับศีล ครั้นทรงนมัสการทรงให้ฉันเสร็จแล้วตรัสว่า พระคุณเจ้าวันนี้ยังไม่มีโอกาส พຼ່ງนี้หม่อมฉันจึงจักรับศีล ครั้นแล้วทรงรับบาตรพระเถระเสด็จตามส่งหน่อยหนึ่งแล้วพร้อมด้วยพระราชเทวีทรงนมัสการแล้วเสด็จกลับ

พระราชาหรือพระราชเทวีจะทรงไหว้ก็ตาม พระเถระคงถวายพระพรว่า ขอพระมหาราชจงทรงพระเกษมสำราญเถิด โดยทำนองนี้ล่วงไปถึง ๗ วัน

ภิกษุทั้งหลายจึงเรียนถามว่า ท่านขอรับ เมื่อพระราชาทรงไหว้อยู่ก็ดี เมื่อพระราชเทวีทรงไหว้อยู่ก็ดี ทำไมท่านจึงถวายพระพรเพียงอย่างเดียวว่า ขอพระมหาราชจงทรงพระเกษมสำราญเถิด

พระเถระตอบว่า ฉันไม่ได้จำแนกว่าเป็นพระราชาหรือพระราชเทวี เมื่อล่วงไปหนึ่งสัปดาห์ พระราชาทรงดำริว่า การที่พระเถระพำนักอยู่ในที่นี้ เป็นความลำบาก จึงทรงพระกรุณาโปรดปล่อยไป พระเถระไปถึงถ้ำใหญ่กุฎินทกะแล้วได้ขึ้นสู่ที่จงกรมในยามราตรี

เทวดาที่สิงอยู่ในต้นกาคะทิงได้ยื่นถือประทีปด้ามให้อยู่ ครั้นนั้นกรรมฐานของท่านปรากฏชัดเจนนัยนัก พระเถระดีใจว่า เหตุใดกรรมฐานของเราจึงปรากฏชัดเจนใน

วันนี้ แล้วทำภูเขาให้สั่นสะเทือนไปทั้งลูก บรรลุอรหัตตผลในลำดับต่อจากมัชฌิมา
(ราว ๐๒.๐๐ น.เป็นต้นไป)

เพราะฉะนั้น แม้อุปการอื่นผู้มุ่งประโยชน์ตน

มกุกโฆว อรณมฺหิ

วเน ภนฺตมิโค วีย

พาโล วีย จ อุตฺรโสต

น ภเว โลโลจโน.

“ไม่ควรเป็นผู้มีตาหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า เหมือนเนื้อตกใจตื่น
ในป่า และเหมือนทารกอ่อนสะดุ้งกลัว (เพราะปราศจากที่พึ่ง คือ
มารดาบิดาและญาติพี่น้อง)”

อโธ ชิเปยฺย จกฺขุณี

ยฺคมตฺตทโส ลียา

วนมกฺกฺกลอสฺส

น จิตฺตสฺส วสํ วเช.

“พึงทอดจักษุแลดูเพียงชั่วแฉก อย่าพึงไปสู่อำนาจของจิตที่มัก
หลุกหลิกเหมือนลิงในป่า”

เรื่องพระมหามิตตเถระ

นอกจากนั้น มารดาของพระมหามิตตเถระเกิดเป็นโรคฝีมืพิษขึ้น แม้อริดาของ
เธอก็บวชในสำนักของภิกษุณี เธอจึงพูดกับธิดาว่า แม่เจ้า เธอไปเถอะ จงไปสำนัก
ของพี่ชายบอกว่าแม่ไม่สบายแล้วนำเอายามา นางไปบอกพี่ชายแล้ว

พระเถระพูดว่า ฉันไม่รู้ที่จะเก็บยารากไม้เป็นต้นมาปรุงให้เป็นเภสัชได้ แต่ฉัน
จักบอกยาให้เธอว่า นับจำเดิมตั้งแต่บวชมา ฉันไม่เคยทำลายอินทรีย์[มีจักขุเป็นต้น]แลดู
รูปสตรีด้วยจิตที่ประกอบด้วยความพอใจเลย ด้วยสัจวาจาฉัน ขอความสบายจงมีแก่โยม
มารดาของฉัน เธอจึงไปแล้วกล่าวคำนี้ พลังลูบสรีระของโยมมารดา

ภิกษุณีนั้นไปบอกข้อความนี้แล้วได้กระทำตามพระเถระแนะนำ ฝิของอุบาสิกา
ได้แผ่หายไ้ไปเหมือนกับก้อนฟองน้ำทันที มารดาของพระเถระนั้นลุกขึ้นเปล่งวาจาแสดง

ความปลื้มใจว่า ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ เหตุใดจะไม่ทรงใช้พระหัตถ์อันวิจิตรไปด้วยลายตาข่ายลูบศีรษะของภิกษุเช่นกับบุตรของเราเล่า

เพราะฉะนั้น :-

กุลปุตฺตมานิ อญฺโฌปิ

ปพฺพชิตฺวาน สาสนเ

มิตฺตตฺถโรว ติฏฺฐเจยฺย

วเร อินฺทฺริยสํวเร.

“แม้ผู้อื่นที่สำคัญว่าตนเป็นกุลบุตร บวชในศาสนาแล้ว พึงดำรงอยู่ในอินทริยสังวรศีลอันประเสริฐเหมือนพระมหามิตตเถระ”

คำว่า กุลปุตฺตมานิ มีศัพท์เดิมมาจาก กุลปุตฺตมานี รัสสะ อี ใน นี เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุลปุตฺตํ อุตฺตานํ มณฺณตฺติติ กุลปุตฺตมานี.

ผู้สำคัญว่าตนเป็นกุลบุตร ชื่อว่า กุลปุตฺตมานี

(กุลปุตฺต บทหน้า + มน ธาตุ <ภาณ = ฐ> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

วิธีะทำให้อาชีวปาริสุทธิศีลสำเร็จ

อนึ่ง อินทริยสังวรศีล พึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันทใด อาชีวปาริสุทธิศีล ก็พึงให้สำเร็จด้วยวิธีะ ฉันทนั้น โดยแท้จริงแล้ว อาชีวปาริสุทธิศีลนั้นมีวิธีะเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้วอาจขจัดมิจฉาชีพได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุจึงควรละอเนสนา (การแสวงหาอันไม่สมควร) ที่ไม่เหมาะสมแล้ว ใช้สอยปัจจัยที่เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์เท่านั้น หลีกเว้นปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ เหมือนหลีกเว้นอสรพิษ ทำอาชีวปาริสุทธิศีลนี้ให้สำเร็จด้วยวิธีะ ด้วยการแสวงหาโดยชอบมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้นเถิด

ในปัจจุบัน ๒ อย่างที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์นั้น

ปัจจัยที่เกิดจากสงฆ์ คณะ และจากสำนักของคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสคุณธรรมของ
ภิกษุนั้นมีการแสดงธรรมเป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์แก่ภิกษุผู้ไม่ถืออรรถ
ส่วนปัจจัยที่เกิดจากการบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์ยิ่งนัก

ข้อความว่า “เป็นต้น” ในคำว่า มีการแสดงธรรมเป็นต้น หมายถึง ความเป็น
พหูสูต การประพจน์ไตรปิฎก และการถึงพร้อมด้วยอริยาบถ เป็นต้น^{๑๕}

ข้อความว่า “เป็นต้น” ในคำว่า การบิณฑบาตเป็นต้น หมายถึง มิตร คนสนิท
สนม และการแสวงหาผ้าบังสุกุล

ปัจจัยที่เกิดจากการเที่ยวบิณฑบาต เป็นต้น และจากสำนักของผู้เลื่อมใสใน
อรรถคุณของภิกษุนั้น โดยคล้อยตามข้อประพจน์ที่กำหนดไว้ในอรรถ ชื่อว่า ปัจจัยที่
เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์แก่ภิกษุผู้ถืออรรถ

อนึ่ง เมื่อสมอดองด้วยน้ำมูตรเน่าและมธุรสเภสัช (ยาจตุมธุ) ๔ อย่าง เกิดขึ้น
เพื่อบำบัดโรคอย่างเดียวกัน ภิกษุนั้นคิดว่า แม้เพื่อนพรหมจรรย์อื่นจักฉันมธุรสเภสัช ๔
แล้วจึงฉันขึ้นสมอเท่านั้น การสมทานอรรถของเธอย่อมสมควร โดยแท้จริงแล้ว
ภิกษุนี้เรียกว่า ผู้ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ชั้นสูง

ในสมัยพุทธกาลมียาตองน้ำมูตรเน่าที่เรียกว่า ปุติมุตต์ โดยนำน้ำปัสสาวะของวัว
ที่นำผลสมอหรือมะขามป้อมมาแช่ไว้แล้วทำเป็นยา ใช้แก้โรคดีซ่าน

ที่จริงแล้ว แม้เป็นน้ำมูตรสดๆ ที่ยังไม่เน่า ก็กล่าวว่าเป็นยาตองน้ำมูตรเน่าตาม
คำกล่าวของชาวโลก เหมือนการกล่าวตำหนิร่างกายของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ว่า ปุติกาย (กาย
เน่า) ดังข้อความว่า

ปุติมุตต์ ภิกขเว เภสัชชานํ อปฺปญฺจ สุลภญฺจ, ตณฺหํ อนวชฺช.^{๑๖}

^{๑๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๘๑

^{๑๖} อัง.จตุกก. ๒๑/๒๗/๓๑

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาการรักษาโรค ยาดองน้ำมูตรเน่า มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ”

ปุตฺติมุตฺตุนฺติ ยํ ภิกฺขุจฺจ มุตฺตํ. ยถา หิ สุวณฺณวณฺโณปิ กาโย ปุตฺติกาโยติ วุจฺจติ, เอวํ อภินวมุปี มุตฺตํ ปุตฺติมุตฺตเมว.^{๑๑๗}

“คำว่า ปุตฺติมุตฺตํ (ยาดองน้ำมูตรเน่า) คือ น้ำมูตรเน่าอย่างใดอย่างหนึ่ง (ทั้งสดหรือเก่า) อุปมาว่า ร่างกายที่แม้มีสีดังทองก็เรียกว่า กายเน่า ฉนั้นใด น้ำมูตรที่แม้จะสดก็เรียกว่าน้ำมูตรเน่าฉนั้น”

ยํ ภิกฺขุจฺจ มุตฺตุนฺติ ยํ ภิกฺขุจฺจ โคมุตฺตํ. เกจิ ปเนตถ “โคมุตฺตปริภาวิตหรีตกขณฺฑํ ปุตฺติมุตฺตุนฺติ วทนฺติ. “ปุตฺติภาเวน อาปณาทีโต วิสสฺมจฺจ ฌทฺฑิตํ อปริคฺคหิตํ ยํ ภิกฺขุจฺจ เกสชฺช ปุตฺติมุตฺตุนฺติ อธิปฺเปตุนฺติ อปเร.”^{๑๑๘}

“คำว่า ยํ ภิกฺขุจฺจ มุตฺตํ (น้ำมูตรเน่าอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ น้ำมูตรโคอย่างใดอย่างหนึ่ง (ทั้งสดหรือเก่า)

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ‘ยาดองน้ำมูตรเน่า คือ ชื่นสมอที่แชไว้ในน้ำมูตรวัว’

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ‘ยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่ถูกละทิ้งไว้ไม่มีเจ้าของในตลาด เป็นต้น ชื่อว่า น้ำมูตรเน่า เพราะเป็นของเน่า’”

ปุตฺติมุตฺตุนฺติ ปุราณสฺส อปุราณสฺส จ สพฺพสฺส โคมุตฺตสฺสเสตํ นาม.^{๑๑๙}

“คำว่า ปุตฺติมุตฺตํ (ยาดองน้ำมูตรเน่า) นี่เป็นชื่อของน้ำมูตรโคทั้งหมดที่เก่าและใหม่”

ส่วนยาจตุมธุ (ยาหวานสี่ประสาน) ที่ตรัสไว้ในคัมภีร์มูลปัณณาสก์ มหาธัมมสมาทานสูตร^{๑๒๐} ประกอบด้วยส่วนผสมของวัตถุ ๔ อย่าง คือ นมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อย แต่ยาดังกล่าวอาจผสมวัตถุ ๔ อย่าง คือ เนยใส น้ำอ้อย น้ำผึ้ง และน้ำมันมะพร้าวก็ได้ ดังข้อความว่า

^{๑๑๗} อย.จตุก.อ. ๒/๒๗/๓๑๐

^{๑๑๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗/๖๒

^{๑๑๘} อย.จตุก.ฎีกา ๒/๒๗/๓๒๙

^{๑๒๐} ม.ม. ๑๒/๔๘๕/๔๓๐

จตุมธุเรนาติ สปปิ-สกุกร-มธุ-นาพิเกรสฺเนหสฺงฺขาเตหิ จตุหิ มธุเรหิ อภิสงฺขต-
ปานวิเสเสนาติ วทนฺติ.^{๑๒๑}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า จตุมธุเรน (ยาหวานสี่ประสาน) หมายความว่า เครื่องดื่มพิเศษที่ปรุงด้วยของหวาน ๔ อย่าง คือ เนยใส น้ำอ้อย น้ำผึ้ง และน้ำมันมะพร้าว”

จตุมธุรฺนติ มชฺฌิมาคมวเร มหาธมฺมสมาทานสุตฺเต วุตฺตํ ทฺธิ-มธุ-สปปิ-ผาณิต-
สงฺขาตํ จตุมธุรํ.^{๑๒๒}

“คำว่า จตุมธุรํ คือ ยาหวานสี่ประสาน ที่เรียกว่า นมสั้ม น้ำผึ้ง เนยใส และ น้ำอ้อยที่ตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย มหาธมฺมสมาทานสูตร”

อนึ่ง ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นนั้น ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งผู้ชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์ไม่ควรทำนิมิตหมาย[เพื่อให้ถวายปัจจัย ๔] การกระทำเป็นนัย การพูดหวานล้อม และการขอในจีวรและบิณฑบาต ส่วนภิกษุผู้ไม่ถืออุตุงค์อาจทำนิมิตหมาย การพูดเป็นนัย และการพูดหวานล้อมได้ในเสนาสนะ

ในการทำนิมิตหมายเป็นต้นนั้นมีคำอธิบายดังนี้ :-

การทำนิมิตหมาย คือ ภิกษูกำลังทำการปรับพื้นเป็นต้นเพื่อสร้างเสนาสนะ มีคฤหัสถ์ถามว่าท่านทำอะไรอยู่ ใครเป็นเจ้าภาพสร้างขอรับ ก็พูดตอบว่า ยังไม่มีใคร หรือเป็นการทำนิมิตหมายอย่างอื่นเช่นนี้

การพูดเป็นนัย คือ ภิกษุถามว่า อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านอยู่ที่ไหน เขาตอบว่า พวกกระผมอยู่ที่ปราสาท ขอรับ ก็พูดว่า อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ปราสาทไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลายหรือไม่ หรือเป็นการพูดเป็นนัยอย่างอื่นเช่นนี้

การพูดหวานล้อม คือ การพูด[โดยมุ่งให้ถวายเสนาสนะ]ว่า เสนาสนะของภิกษุสงฆ์คับแคบ หรือเป็นการพูดหวานล้อมอย่างอื่นเช่นนี้

^{๑๒๑} ส.อภินวฎีกา ๒/๑๕๐/๙

^{๑๒๒} ส.อภินวฎีกา ๒/๒๑๕/๑๔๑

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายความในเรื่องนี้ว่า

นิมิตต์ นาม ปจฺเจ อุทฺทิสฺส ยถา อธิปฺปาโย ฌายติ เอวํ นิมิตฺตกมฺมํ. โอภาโส นาม อุชฺชกเมว อกเถตฺวา ยถา อธิปฺปาโย วิภูโต โหติ, เอวํ โอภาสํ. ปริกฺกา นาม ปริยาเยน กณฺ. ^{๑๒๓}

“การทำนิมิตหมาย คือ การทำนิมิตให้หายกเข้าใจจุดมุ่งหมาย[ของตน]โดยบังถึง บัจฉัย[มีจิตเป็นต้น]

การพูดเป็นนัย คือ การไม่พูดระบุโดยตรง แต่พูดให้จุดมุ่งหมายปรากฏชัดเจน
การพูดห้วนล่อม คือ การพูดโดยอ้อม”

การกระทำการและวาทเป็นนิมิตหมายเป็นต้นทั้งหมดย่อมควรในภสัช

ถามว่า : เมื่อโรคหายแล้ว การฉันทภสัชที่เกิดขึ้นอย่างนั้น ควรหรือไม่ควร ?

ตอบว่า : พระวินัยตรกล่าวว่ พระผู้มีพระภาคประทานโอกาส[เพื่อบริโภค]ไว้
ดังนั้นจึงควร

ส่วนอาจารย์ผู้ทรงพระสูตรกล่าวว่ แม้จะไม่เป็นอาบัติ แต่ทำอาชีวนิสิต[ที่ขัดเกลากิเลส]ให้เสียหาย ดังนั้นจึงไม่ควร[แก่ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปฎิพาขัดเกลากิเลส]

กล่าวโดยพิเศษว่ ภิกษุใดไม่ยอมทำนิมิตหมาย การพูดเป็นนัย การพูดห้วนล่อม และการขอ ทั้งๆ ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้ อาศัยคุณมีความมักน้อยเป็นต้น แม้ถึงโรคที่ทำลายชีวิตเกิดขึ้น ก็คงเสพบัจฉัยที่เกิดขึ้นโดยเว้นจากการพูดเป็นนัยเป็นต้น ภิกษุนี้เรียกว่า ผู้ประพฤตขัดเกลาศันเลศ เช่นเดียวกับพระสารีบุตรเถระ

เรื่องพระสารีบุตรเถระต้องอาพาธ

ได้ยินมาว่ สมัยหนึ่งท่านจะเพิ่มพูนความสด (อรหัตตผลสมบัติ) จึงไปพัก

อยู่ในป่าแห่งใดแห่งหนึ่งพร้อมกับพระมหาโมคคัลลานเถระ อยู่มาวันหนึ่ง ท่านเกิดอาพาธ ลมเสียดท้องขึ้น ก่อให้เกิดทุกข์อย่างหนัก พระมหาโมคคัลลานเถระไปปรนนิบัติท่านในเวลาเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ สอบถามเรื่องนั้นแล้ว ได้ถามว่า ท่านขอรับ ครั้งก่อน ท่านหายด้วยเภสัชอะไร

พระเถระตอบว่า เมื่อครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ มารดาของผมนผสมเนยใส น้ำผึ้ง และ น้ำตาลกรวดเป็นต้น แล้วให้[ปริโศก]ข้าวปายาสหุงด้วยน้ำมันล้วน (ไม่ผสมน้ำ) ผมหายจากโรคเพราะข้าวปายาสนั้น

ฝ่ายพระมหาโมคคัลลานเถระนั้นพูดว่า เอาเถอะท่าน ถ้าบุญของกรรมหรือของท่านมีอยู่ พรุ่งนี้เราคงจะได้

เทวดาที่สิงอยู่บนต้นไม้ท้ายที่จรงกรม ได้ยินพระเถระทั้งสองสนทนากันเช่นนั้น จึงคิดว่า พรุ่งนี้เราจะบันดาลให้ข้าวปายาสเกิดขึ้นแก่พระผู้เป็นเจ้า ทันใดนั้น ได้ไปยัง ตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระ เข้าสิงร่างกายบุตรคนโต ทำให้เกิดทุกข์บีบคั้น

ลำดับนั้นเทวดาได้กล่าวกับญาติของเขาที่มาชุมนุมกันเพื่อเยียวรักษาวา ถ้า พวกท่านจัดเตรียมข้าวปายาสเช่นนี้ถวายแด่พระเถระในวันพรุ่งนี้ ฉันจักปล่อยเขา ญาติ เหล่านั้นรับว่า ถึงท่านไม่บอก พวกเราก็ถวายภิกษาแก่พระเถระทั้งหลายเป็นการประจำ อยู่แล้ว ครั้นถึงวันที่สองได้จัดเตรียมข้าวปายาสเช่นนั้น

พระมหาโมคคัลลานะมาหาแต่เช้าตรู่ กล่าวว่า ท่านขอรับ นิมนต์คอยอยู่ในที่นี้ จนกว่ากรรมไปปัญหาบาทกลับมา แล้วเข้าไปหมู่บ้าน มนุษย์เหล่านั้นต้อนรับแล้วรับ บาทของพระเถระถวายข้าวปายาสดังที่กล่าวไว้จนเต็ม

พระเถระแสดงอาการที่จะไป มนุษย์เหล่านั้นเรียนว่า นิมนต์ท่านฉันเถิด ขอรับ พวกกรรมจักถวายข้าวปายาสอื่นอีก ครั้นให้พระเถระฉันเสร็จแล้ว ได้ถวายอีกจนเต็ม บาท

พระเถระไป[หาพระสารีบุตร]แล้วน้อมข้าวปายาสเข้าไปพร้อมกับพูดว่า ท่าน สารีบุตร นิมนต์ฉันเถอะ

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระเห็นข้าวปายาสนั้นแล้วพิเคราะห์ดูว่า ข้าวปายาสน่าพอใจ

ยิ่งนัก เกิดขึ้นมาได้อย่างไรหรือ ครั้นเห็นมูลเหตุเกิดของข้าวปายาสนั้นแล้วจึงพูดว่า ท่านโมคคัลลานะ บิณฑบาตไม่ควรแก่การบริโภค

ท่านพระมหาโมคคัลลานะเถระไม่ก่อให้เกิดความคิด[ไม่พอใจ]ว่า พระสารีบุตรไม่ยอมฉันบิณฑบาตที่คนอย่างเรานำมาถวาย ได้จับบาตรที่ขอบปากแล้วเทคว่ำลงในที่สมควรด้วยคำพูดเพียงคำเดียว

อาหารของพระเถระได้หายไปพร้อมกับข้าวปายาสจรดพื้นดิน จำเดิมแต่นั้นมาตลอด ๔๐ พรรษา ก็มีได้เกิดขึ้นอีก

ฉบับนี้ฐานสังคีติและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ปณจจตุตทาสี วสฺสานิ (๔๔ พรรษา) แต่ท่านพระสารีบุตรมีพรรษาสูงสุดคือ ๔๔ พรรษา ในที่นี้จึงแปลตามฉบับสังคีติที่มีรูปว่า จตุตทาสี วสฺสานิ (๔๐ พรรษา)

หลังจากนั้น พระเถระจึงกล่าวกับพระมหาโมคคัลลานะว่า ท่านโมคคัลลานะ ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัวยวจริญญติ (การบอกให้รู้ด้วยวาจา) ไม่สมควรฉัน แม้ใส่จะไหลออกมาเที่ยว[หากิน]อยู่ที่พื้นดินก็ตาม และท่านได้เปล่งคำอุทานดังนี้ว่า :-

วจริญญตติวิปฺผารา

อุปฺปนฺนํ มรฺอุปายสํ

สเจ ภฺตุโต ภเวยฺยาหํ-

สาชีโว ครหิโต มม.^{๑๒๔}

“ถ้าเราฉันข้าวมรฺอุปายาสที่เกิดจากการเปล่งวจริญญติไซ้
อาชีวะของเราก็จะพึงถูกผู้รู้ตำหนิ”

คำว่า ภเวยฺยาหํสาชีโว ตัดบทเป็น ภเวยฺยํ + อหํ + อสฺส + อาชีโว ลบสระ อ ใน อสฺส ทำยนิคคหิตด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐) ว่า ปโร วา สโร (สระหลังนิคคหิตย่อมถึงการลบตามสมควร) แล้วลบ ส พยัญชนะสังโยคตัวหน้าใน สฺส ด้วยสูตรใน

^{๑๒๔} มลินท. หน้า ๓๘๐

กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๑) ว่า พุยณฺชโน จ วิสณฺโณโค (เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว ฟังกระทำพยัญชนะไม่ให้เป็นสังโยคด้วย) ดังตัวอย่างว่า

เอวฺส เต อาสวา (อาสวะเหล่านั้นของภิกษุฉัน[ยอมไม่มี]อย่างนี้)

[เอวฺ + อสฺส เต อาสวา]

ปุပ္ผฺสา อุปฺปชฺชิ (ต่อมโลหิตเกิดแล้วแก่นางนั้น)

[ปุပ္ผฺ + อสฺสา อุปฺปชฺชิ]

ยทิปิ เม อนฺตคฺณํ

นิกุขมิตฺวา พหิ จเร

เนว ภินฺทเอยฺย อาชีวํ

จขมาโนปิ ชีวิตํ.^{๑๒๕}

“แม้ไส้ของเราจะไหลออกมาเที่ยว[หากิน]อยู่ข้างนอก เรายอม
เอาชีวิตเข้าแลก จะไม่พึงทำลายอาชีวนีศีลเป็นอันขาด”

ข้อความว่า “เที่ยวอยู่ข้างนอก” เป็นคำกล่าวตามสำนวนโวหารทางโลก โดยที่
ตำหนิคณะกะที่กินทุกอย่างแม้กระทั่งสิ่งที่ไม่ควรกิน ดังข้อความว่า

พหิ จเรติ อาสยโต นิกุขมิตฺวา โคจรคฺคหณฺวเสน พหิ ยทิ วิจเรยฺย. ปรมฺปิจฺฉํ
ทสฺเสตฺถ โลกโวหาเรเนวมาห. โลเก हि อยฺตุตฺตโกชนํ โอทริยํ ครหนฺตา เอวํ วทนฺติ “กีสฺสุ
นาม ตสฺส อนฺตานิ พหิ จรณฺตีติ.^{๑๒๖}

“คำว่า พหิ จเร (เที่ยวอยู่ข้างนอก) หมายความว่า ถ้าไส้ไหลออกจากที่ตั้งแล้ว
เที่ยวอยู่ข้างนอกเพื่อหากิน ท่านพระสารีบุตรกล่าวคำนี้เพื่อแสดงความมักน้อยอย่างยิ่งตาม
คำของชาวโลก ดังจะเห็นได้ว่า ในโลกผู้ที่ตำหนิคณะกะกินอาหารที่ไม่ควรกินยอมกล่าว
อย่างนี้ว่า เหตุใดไส้ของเขาจึงเที่ยวหากินอยู่ข้างนอก”

อาราธมิ สกํ จิตฺตํ

วิวชฺเชมิ อนฺเสนํ

นาหํ พุทฺธปฺปฏิกุญฺจํ

กาหามิ จ อนฺเสนํ.^{๑๒๗}

“เราจะทำจิตของเราให้พอใจ หลีกเว้นอนเสนา (การแสวงหาอันไม่สมควร) และไม่กระทำอนเสนาที่พระพุทธร่องค์ทรงรังเกียจ”

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ควรกล่าวถึงเรื่องพระมหาติสสเถระผู้ไม่หิบบะม่วงฉัน ฟานักอยู่ในจิรคุมพวิหาร

พึงทราบโดยประการทั้งปวงดังพรรณนามาจะนี้

เรื่องนี้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๓) ว่า ได้ยินมาว่า พระมหาติสสเถระออกเดินทางในคราวทูปภิกขภัย (ข้าวยากมากแพง) มีร่างกายอ่อนแรงด้วยการอดอาหารและความเหน็ดเหนื่อยในการเดินทาง จึงนอนที่โคนต้นมะม่วงที่ผลผลิตหนึ่ง ผลมะม่วงจำนวนมากตกลงมาในที่นั้นๆ แต่พระเถระไม่ยอมหิบบะม่วงฉันเองโดยไม่ได้รับประเคน อุบาสกชราคนหนึ่งในที่นั้นเข้าไปหาท่านแล้วรู้ว่าท่านเหน็ดเหนื่อย จึงคั้นน้ำมะม่วงถวายแล้วยกขึ้นหลังของตนนำไปสู่สถานที่ที่ฟานักของท่าน พระเถระสั่งสอนตนว่า

น ปิตา นปิ เต มาตา

น ญาติ นปิ พนฺธโว

กโรเต’ตาทิสํ กิจจํ

สีลวันตสฺส การณา.

“อุบาสกนี้มีไช้บิดา มีไช้มารดา มีไช้ญาติ มีไช้มิตรของเธอ แต่เขากระทำกิจเช่นนั้น[คือการแบกไว้บนหลัง]ให้แก่เธอ เพราะการมีศีลเป็นเหตุ”

กาลานี้ยังพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรื่องอปปริยัตตปาริสุทธิศีล (หน้า ๑๙๐) อีกด้วย

อนเสนาย จิตฺตมปิ

อชเนตฺวา วิภุชฺโณ

อาชีวํ ปรีโสเธยย

สทฺธปาปพฺพชิตฺโต ยติ.

“ภิกษุผู้มีปัญญาบวชแล้วด้วยศรัทธา แม้ความคิดก็อย่าให้เกิดในอนเสนา พึงชำระอาชีวปาริสุทธิศีลให้บริสุทธิ์เกิด”

ปัญญาทำให้ปัจจัยสันนิสติดศีลสำเร็จ

อนึ่ง อาชีวปาริสุทธิศีลพึงให้สำเร็จด้วยวิริยะ ฉันทะ ปัจจัยสันนิสติดศีลก็พึงให้สำเร็จด้วยปัญญา ฉันทะ โดยแท้จริงแล้ว ปัจจัยสันนิสติดศีลนั้นมีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะผู้มีปัญญาก็สามารถเห็นโทษ (การบริโภคหนี้และการต้องอาบัติ) และอาณิสส (การพ้นไปจากการบริโภคหนี้และการต้องอาบัติ) ในปัจจัย ๔ ได้

เพราะเหตุนี้ ภิกษุควรขจัดความลุ่มหลงในปัจจัยแล้วพิจารณาปัจจัยอันได้รับโดยชอบธรรมตามวิธีดังที่ได้กล่าวมาแล้วจึงบริโภค พึงทำปัจจัยสันนิสติดศีลนี้ให้สำเร็จด้วยปัญญาเถิด

ในเรื่องนั้น การพิจารณาปัจจัย ๔ มี ๒ อย่าง คือ การพิจารณาในเวลาเช้า และการพิจารณาในเวลาบริโภค

กล่าวโดยละเอียดว่า ปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นที่ภิกษุพิจารณาโดยความเป็นธาตุหรือความเป็นของปฏิภูลแม้ในเวลาเช้าแล้วเก็บไว้ เมื่อภิกษุใช้สอยเลยจากเวลาเช้านั้นไป การใช้สอยก็หาโทษมิได้

[เมื่อภิกษุพิจารณาอย่างนั้นแล้วใช้สอย] การใช้สอยแม้ในเวลาใช้สอยก็หาโทษมิได้เหมือนกัน

ข้อความว่า “ความเป็นธาตุ” หมายความว่า พิจารณาว่าจีวรเป็นต้นนั้นเป็นเพียงธาตุ ไม่ใช่สัตว์บุคคลอย่างนี้ว่า จีวรเป็นต้นและบุคคลผู้ใช้สอยเป็นเพียงธาตุที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ^{๑๒๗}

ข้อความว่า “ความเป็นของปฏิภูล” หมายความว่า พิจารณาบิณฑบาตโดยอาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิภูล) ส่วนจีวรเป็นต้นทั้งหมดนี้ไม่น่ารังเกียจ แต่เมื่อมาถึงร่างกายอันเน่านี้ก็กลายเป็นของน่ารังเกียจ ^{๑๒๘}

การบริโศค ๔ อย่าง

ข้อวินิจฉัยแน่นอนในการพิจารณาในเวลาใช้สอยนั้น มีดังนี้ :-

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร การบริโศคมี ๔ อย่าง คือ

๑. เถยยบริโศค บริโศคที่เป็นขโมย
๒. อธิณบริโศค บริโศคที่เป็นหนี้
๓. ทายัชชบริโศค บริโศคที่เป็นทายาท
๔. สามิบริโศค การบริโศคที่เป็นนาย

เถยยบริโศค คือ การบริโศคของภิกษุผู้ซึ่งผู้บริโศคอยู่แม้ในท่ามกลางสงฆ์

ขึ้นชื่อว่า เถยยบริโศค (การบริโศคที่เป็นขโมย) เป็นการบริโศคของภิกษุผู้ซึ่งผู้บริโศคไม่เหมาะสม แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุญาตปัจจัยแก่ภิกษุผู้ทรงศีลในศาสนาของพระองค์ ไม่ทรงอนุญาตแก่ภิกษุผู้ซึ่งผู้บริโศค แม้ทายาทก็บริจาศแก่ภิกษุผู้ซึ่งผู้บริโศค ไม่บริจาศแก่ภิกษุผู้ซึ่งผู้บริโศค เพราะหวังให้บุญของตนมีผลมาก โดยประการดังนี้ การบริโศคของภิกษุผู้ซึ่งผู้บริโศคจึงชื่อว่า เถยยบริโศค เพราะเป็นการบริโศคอย่างขโมย เนื่องจากพระศาสดามีได้ทรงอนุญาต และ ทายกมิได้สละให้^{๑๒๘}

อธิณบริโศค คือ การบริโศคไม่ได้พิจารณาของภิกษุผู้ซึ่งผู้บริโศค

การบริโศคโดยความเป็นหนี้ ขึ้นว่า อธิณบริโศค หมายความว่า เหมือนการบริโศคติดหนี้ เพราะไม่มีความหมัดจดโดยทักษิณาจากฝ่ายภิกษุผู้รับทาน^{๑๒๙} หมายความว่า ภิกษุที่ไม่ใช่พระอรหันต์ผู้ทำให้ทักษิณาหมัดจด ถ้าบริโศคโดยมิได้พิจารณา ก็เหมือนกับติดหนี้พระอรหันต์เท่านั้นจึงบริโศคเป็นนาย เพราะล่วงพ้นต้นหาได้แล้ว

^{๑๒๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๘๕

ดังนั้น จีวรพึงพิจารณาในทุกๆ ขณะที่ใช้สอย บิณฑบาตพึงพิจารณาในทุกๆ คำข้าว เมื่อภิกษุไม่สามารถปฏิบัติเหมือนอย่างนั้นก็ควรพิจารณาในเวลาเช้า (หลังอรุณขึ้น จนถึงเวลาก่อนเที่ยงวัน), เวลาเย็น (ตั้งแต่เที่ยงวันเป็นต้นไปจนถึงเวลาก่อนพระอาทิตย์ตกดิน) ในปฐมยาม (ยามแรก, ยามค่ำ) มัชฌิมยาม (ยามท่ามกลาง, ยามเที่ยงคืน) และ ปัจฉิมยาม (ยามสุดท้าย, ยามอรุณรุ่ง)

เวลายุคสมัยก่อนทั้งในอินเดีย พม่า และไทย ก่อนจะนิยมใช้เวลาสากลเหมือนในปัจจุบัน ถือว่าวันหนึ่งมี ๖๐ ชั่วโมง โดยแบ่งเป็น ๖ ยาม แต่ละยามมี ๑๐ ชั่วโมง กลางวันมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง กลางคืนมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง รวมเป็น ๖๐ ชั่วโมง ดังข้อความว่า

ฌฎีกา สฎฺญจฺโหระตุโต

ปกฺโข เต ทส ปณฺจ จ

เต ตฺว ปุพฺผาปฺรา สุกฺก-

กาฬา มาโส ตฺว เต ทฺวเอ.^{๑๒๙}

“๖๐ ชั่วโมง เป็นวันคืนหนึ่ง

วันคืนเหล่านั้น ๑๕ วันคืน

ชื่อว่า ปักข์ ปักข์เหล่านั้นที่มีก่อน ชื่อว่า สุกกปักข์ (ข้างขึ้น)

ที่มีภายหลัง ชื่อว่า กาฬปักข์ (ข้างแรม) ปักข์เหล่านั้น ๒ ปักข์

ชื่อว่า มาสสะ (เดือน)”

ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกากล่าวถึงยาม ๖ ยามในกลางวันและกลางคืน (คำว่า ยาม เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปหาระ) โดยเฉพาะยามกลางคืนเรียกว่า :-

ยามที่ ๑ : ปฐมยาม ปฐมยาม หรือปฐมยาม บ้างตามสมควร เริ่มตั้งแต่ เวลา ๑๘.๐๐ — ๒๒.๐๐ น.

ยามที่ ๒ : มัชฌิมยาม มัชฌิมยาม หรือทุติยยาม บ้างตามสมควร เริ่ม ตั้งแต่เวลา ๒๒.๐๐ — ๐๒.๐๐ น.

ยามที่ ๓ : ปัจฉิมยามบ้าง ปัจฉิมยามบ้าง หรือ ตติยยาม บ้างตามสมควร เริ่มตั้งแต่เวลา ๐๒.๐๐ — ๐๖.๐๐ น.

^{๑๒๙} อภิธาน. คาทา ๗๔

“ยาจนอน ๔ ยาม”

ในสมัยก่อน ชาวพม่ามีอุปกรณ์กำหนดเวลาโดยการใช้น้ำเป็นเครื่องกำหนด คือ ตั้งหม้อน้ำใหญ่ไว้ให้หนึ่ง แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่ารูเข็มไปวางไว้ในหม้อน้ำใหญ่ เมื่อหม้อใบเล็กนั้นมีน้ำเข้าเต็มแล้วจมน้ำครั้งหนึ่งก็ถือว่าเป็น ๑ ชั่วโมง เจ้าหน้าที่จะตีฆ้อง ๑ ครั้ง เป็นสัญญาณ และเมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ ๑๐ ครั้ง ก็ถือว่าเป็น ๑ ยาม จะตีกลองเป็นสัญญาณ ๑ ครั้ง และเมื่อตีกลองครบ ๖๐ ครั้งก็ถือเป็นวันหนึ่ง คัมภีร์อภิกขานนิสสัยใหม่ (ฉบับปกกุญ คำอธิบายคาถา ๗๔) นำภาพยพม่าที่กล่าวถึงเรื่องนี้มาแสดงว่า

“ตั้งหม้อน้ำทองแดง ๑๖ กหาปณะ มีปากกว้าง ๙ นิ้ว สูง ๗ นิ้ว แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่าเส้นผม ๑๖ เส้นของเด็กหญิงอายุ ๑๒ ขวบ เมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ ๑ ครั้ง ถือเป็น ๑ ชั่วโมง เมื่อจมน้ำ ๑๐ ครั้งให้ตีกลอง”

ประเทศไทยในสมัยก่อนนิยมใช้นาฬิกาแดด, นาฬิกาทราย และนาฬิกาน้ำ พบใน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (หน้า ๕๘๗) ว่า

“นาฬิกาแดด น. นาฬิกาชนิดหนึ่ง อาศัยเงาไม้หรือเงาแผ่นโลหะเป็นต้นที่ปรากฏบนหน้าปัด

นาฬิกาทราย น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลา ประกอบด้วยกระเปาะแก้ว ๒ กระเปาะที่มีรูเล็กๆ ทะลุถึงกัน ข้างในบรรจุทรายที่จะไหลจากกระเปาะหนึ่งไปยังอีกกระเปาะหนึ่งได้หมดพอดีในเวลาที่กำหนดไว้

นาฬิกาน้ำ น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลาโดยอาศัยการหยดหรือการไหลของน้ำที่มีปริมาณตามที่กำหนดไว้”

นอกจากนั้น สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (เล่ม ๑๕ หน้า ๙๖๖๐) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“เชื่อกันว่า ชาวอียิปต์ได้ริเริ่มประดิษฐ์นาฬิกาแดดโดยสังเกตจากเงาของแสงแดด ในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันนี้ ยังมีนาฬิกาทรายและนาฬิกาน้ำที่อาศัยอัตราการไหลของทราย และน้ำผ่านรูรั่วบอกเวลา ต่อมาจึงมีการประดิษฐ์นาฬิกาที่มีกลไกแทน แต่ต้นตอของนาฬิกา

แบบนี้ ยังไม่เป็นที่ทราบชัด นาฬิกาชนิดที่อาศัยตัวจักรและฟันเฟือง และเก่าแก่มาก ยังคงเก็บรักษาอยู่ที่มหาวิหารซอลส์เบอรี (Salisbury Cathedral) ประเทศอังกฤษ”

ถ้าภิกษุนั้นไม่ได้พิจารณา ปล่อยให้อรุณขึ้น ชื่อว่า ตั้งอยู่ในฐานะเป็นอินทริย

แม้เสนาสนะ ก็พึงพิจารณาในทุกๆ ขณะที่ใช้สอย (เวลาเข้าไปสู่ที่พัก)

การมีสติเป็นปัจจัยทั้งในขณะรับและขณะบริโภคนิสสัจ จึงควร

กระนั้นก็ตาม เมื่อภิกษุทำสติในขณะรับแล้วไม่ได้ทำอีกในขณะบริโภคนิสสัจ เป็นอาบัติ
ถ้าไม่ทำสติในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภคนิสสัจ ไม่เป็นอาบัติ

สุทธิ ๔ อย่าง

หนึ่ง สุทธิมี ๔ อย่าง คือ

๑. เทสนาสุทธิ ความหมจดจ่ด้วยการแสดงอาบัติ คือ ปาติโมกขสังวรศีล เพราะบริสุทธิด้วยการแสดงอาบัติ

๒. สังวรสุทธิ ความหมจดจ่ด้วยการสำรวมอินทริย คือ อินทริยสังวรศีล เพราะหมจดจ่ด้วยการสังวรโดยตั้งใจว่า จักไม่กระทำอย่างนี้ต่อไป

๓. ปริเยณฺณสุทธิ ความหมจดจ่ด้วยการแสวงหา คือ อาชีวปาริสุทธิศีล เพราะหมจดจ่ด้วยการแสวงหาของภิกษุผู้ขจัดอเนสนาแล้ว จึงยังปัจจัยให้เกิดขึ้นอยู่โดยชอบธรรม

๔. ปัจจเวกฺขนสุทธิ ความหมจดจ่ด้วยการพิจารณา คือ ปัจจยสนฺนิสสิตศีล เพราะหมจดจ่ด้วยการพิจารณาดังกล่าวไว้แล้ว

ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ปฏิคฺคเหณ ปน สตี อกฺตฺวา ปริโณเค กโรนฺตฺสฺส อนาปตฺติ (ถ้าไม่ทำสติในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภคนิสสัจ ไม่เป็นอาบัติ)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบาย เทสนาสุทธิ ในเรื่องนี้ว่า

ตตถ สุขุณฺติ เอตยาติ สุทฺธิ, ยถาธมฺมํ เทสนาว สุทฺธิ เทสนาสุทฺธิ. วุฏฺฐานสฺสา-
ปิ เจตฺถ เทสนาย เอว สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. นิมนฺมุลาปตฺตึนํ ปน อภิกฺขุตาปฏฺฏิณฺว
เทสนา.^{๑๓๔}

“ในพากย์นั้น คำว่า สุทฺธิ คือ เครื่องหมดจด คำว่า เทสนาสุทฺธิ หมายถึง เครื่อง
หมดจดคือการแสดงอาบัติ

อนึ่ง พึงทราบการรวมการออกจากอาบัติ (วุฏฺฐานะ) ไว้ในการแสดงอาบัติทีเดียว
แต่ภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว มีการปฏิญาณความไม่เป็นภิกษุ (การลาสิกขา) เป็น
เทสนาสุทฺธิ”

ทนายชบรีโค คือ การบริโกคปัจจัย ๔ ของพระเสกขบุคคล ๗ จำพวก เพราะ
ท่านเหล่านั้นเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาค จึงบริโกคปัจจัย ๔ โดยเป็นทายาทของปัจจัย
อันเป็นสมบัติของพระบิดา

ถามว่า : พระเสกขบุคคลเหล่านั้นบริโกคปัจจัย ๔ ของพระผู้มีพระภาค
หรือของคฤหัสถ์ ?

ตอบว่า : ท่านเหล่านั้นบริโกคปัจจัย ๔ ของพระผู้มีพระภาค เพราะแม้ปัจจัย
๔ ที่คฤหัสถ์ถวายก็จัดเป็นของพระผู้มีพระภาค เพราะพระองค์ทรงอนุญาตไว้ ดังจะเห็น
ได้ว่า ัมมทายาทสูตรเป็นหลักฐานในเรื่องนี้

ัมมทายาทสูตรพบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มีข้อความในเรื่องนี้ว่า

ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ, มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุมฺเหสุ
อนุกมฺปา “กีนฺติ เม สวากา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยํ, โน อามิสทายาทาติ. ตุมฺเห จ เม
ภิกฺขเว อามิสทายาทา ภเวยฺยาถ, โน ธมฺมทายาทา; ตุมฺหปิ เตन อาทิสฺสา ภเวยฺยาถ
“อามิสทายาทา สตฺถุสวากา วิหรนฺติ, โน ธมฺมทายาทาติ. อหฺมปิ เตน อาทิสฺโส ภเวยฺยํ
“อามิสทายาทา สตฺถุสวากา วิหรนฺติ, โน ธมฺมทายาทาติ. ตุมฺเห จ เม ภิกฺขเว

^{๑๓๔} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๘๕

ธมฺมทายาทา ภเวยฺยาถ, โน อามิสทายาทา; ตุมฺเหปิ เตน น อาทิสฺสา ภเวยฺยาถ
 “ธมฺมทายาทา สตฺถุสวกา วิหรนฺติ, โน อามิสทายาทาติ. อหฺมปิ เตน น อาทิสฺโส
 ภเวยฺย” “ธมฺมทายาทา สตฺถุสวกา วิหรนฺติ, โน อามิสทายาทาติ.”^{๑๓๕}

“พวกเธอจงเป็นธรรมทายาทของเรา อย่าเป็นอามิสทายาทเลย เราเฝ้าดูเธออยู่
 ว่าทำอะไรหนอ สาวกของเราจะเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาท หากพวกเธอเป็น
 อามิสทายาทของเรา ไม่เป็นธรรมทายาท ก็จะถูกวิญญูชนตำหนิว่า สาวกของพระศาสดา
 เป็นอามิสทายาทอยู่ ไม่เป็นธรรมทายาท แม้เราก็จะถูกวิญญูชนตำหนิเช่นกัน หากพวกเธอ
 เป็นธรรมทายาทของเรา ไม่เป็นอามิสทายาท ก็จะไม่ถูกวิญญูชนตำหนิว่า สาวกของ
 พระศาสดาเป็นอามิสทายาทอยู่ ไม่เป็นธรรมทายาท แม้เราก็จะไม่ถูกวิญญูชนตำหนิเช่นกัน”

สามิบริโภค คือ การบริโภคของพระชีนาสพ เพราะท่านเหล่านั้นชื่อว่าบริโภค
 เป็นนาย เนื่องจากล่วงพ้นความเป็นทาสของตัณหา

ในการบริโภคเหล่านี้ สามิบริโภคและทายัชชบริโภคสมควร[เพื่อเกิด]แก่พระ-
 อริยะและปุถุชนทั้งหมด อื่นบริโภคไม่สมควร จะปวยกล่าวไปไว้ในถยยบริโภค

อนึ่ง การพิจารณาแล้วบริโภคของภิกษุผู้มีศีล เป็นการบริโภคที่ไม่เป็นหนี้
 (อาถัณยบริโภค) เพราะตรงกันข้ามกับการบริโภคเป็นหนี้ หรือนับเข้าในทายัชชบริโภค
 เพราะแม้ภิกษุผู้มีศีลก็นับว่าเป็นเสกขะ (ผู้กำลังฝึกอบรม) เนื่องจากเป็นผู้เพียบพร้อม
 ด้วยศีลสิกขา^{๑๓๖}

ภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยศีลสิกขา ชื่อว่า เสกขะ คือ ผู้กำลังฝึกอบรม เพราะกำลัง
 ปฏิบัติการรักษาศีลอยู่ เสกขบุคคล หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค ๔ คือ

๑. โสดาปัตติมรรค

๒. สกทาคามิมรรค

๓. อนาคามิมรรค

๔. อรหัตตมรรค

^{๑๓๕} ม.ม. ๑๒/๒๙/๑๗

พร้อมทั้งพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผล ๓ (ยกเว้นอรหัตตผล) คือ

๑. โสตาปัตติผล
๒. สกทาคามีผล
๓. อนาคามีผล

ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ที่ยังต้องฝึกอบรมในไตรสิกขา คือ

๑. อริสีลสิกขา ฝึกอบรมในศีลอันยิ่ง คือ ปาติโมกขสังวรศีล
๒. อริจิตตสิกขา ฝึกอบรมในจิต (สมาธิ) คือ จิตที่ประกอบด้วยสมาบัติ ๘
๓. อริปัญญาสิกขา ฝึกอบรมในปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยมรรคและผล

คำว่า เสกฺข มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้กำลังปฏิบัติ

- สิกฺขณฺตํติติ เสกฺขา.

(สิกฺข ธาตุ <วิชฺโชปาทาเน = ถือเอาวิชา, ศึกษา, ปฏิบัติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้เกิดในสิกขา ๓

- ตีสุ สิกฺขาสฺ ชาติตาติ เสกฺขา.

(สิกฺขา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาติ ตัทธิต)

๓. ผู้มีปัญญายังเห็น [คือมรรค ผล และสัมมาทิฏฐิ]

- อิกฺขติ เอตายาติ อิกฺขา.

(คำว่า อิกฺขา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนนฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- สห อิกฺขาย เย วตฺตณฺตํติติ เสกฺขา.

(คำว่า เสกฺขา มาจาก สหบุรพบทพหุพหิสมาส สห ศัพท์ + อิกฺขา ศัพท์แปลง สห เป็น ส)

ในที่บางแห่งใช้เป็น เสข แทน เสกฺข บ้าง ลบพยัญชนะสังโยคคือ ก ใน กฺข

ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทินี (รูปว่า ตทมินา เป็นต้น ย่อมสำเร็จ) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปุตตานณฺหิ วโร ทุโ (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้)
- มาติโฆ ลมเต ทุขํ (ผู้ทำร้ายมารดาย่อมได้รับทุกข์)
- อปฺปสุสทา ทุขา กามา (กามมีความเพลิดเพลินน้อย เป็นทุกข์)
- นตฺถิ กามปรํ ทุขํ (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่ากามไม่มี)
- อเปขา ⇨ อเปกฺขา (การมองหา)
- อุปสมฺปทาเปโข ⇨ อุปสมฺปทาเปกฺโข (ผู้มองหาอุปสมบท)

ดังข้อความว่า

สิกฺข วิชฺโชปาทาเน. สิกฺขติ, สิกฺขา, สิกฺขณํ, สิกฺขิตํ, สิบฺบํ, สิกฺขโก, สิกฺขิตฺโต, เสกฺโข, อเสกฺโข. กการโลเป “เสโข อเสโขติ รูปานิ ภาวนติ.”^{๑๓๖}

“สิกฺข ชาติในความหมายว่า ถือเอาวิชา มีรูปว่า

สิกฺขติ (ย่อมศึกษา)	สิกฺขา (การศึกษา)
สิกฺขณํ (การศึกษา)	สิกฺขิตํ (อันเขาศึกษาแล้ว)
สิบฺบํ (สิ่งที่ถูกศึกษา, ศิลปะ)	สิกฺขโก (ผู้ศึกษา)
สิกฺขิตฺโต (ผู้ศึกษาแล้ว)	เสกฺโข (พระเสกชะ)
อเสกฺโข (พระอเสกชะ)	

เมื่อลบ ก อักษร มีรูปว่า

เสโข (พระเสชะ)	อเสโข (พระอเสชะ)”

อนึ่ง ความหมายว่า ศึกษา ในเรื่องนี้ มิใช่หมายถึงการเรียนรู้จากผู้อื่นเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งก็คือ การฝึกอบรม หรือการปฏิบัติตนเอง

อนึ่ง สามิบริโภคเป็นการบริโภคชั้นเลิศในการบริโภคเหล่านี้ ดังนั้น ภิกษุ

^{๑๓๖} นิตฺติ.ธาตุ. หน้า ๓๒

ผู้ปรารถนาสามบริโศคนั้น พึงพิจารณาด้วยวิธีพิจารณาดังกล่าวมาแล้วจึงบริโศค พึงยัง
ปัจจัยสันนิสสิตศีลให้สำเร็จเถิด

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุผู้กระทำการดังกล่าวมานี้ (การพิจารณาแล้วบริโศค) ชื่อว่า
ผู้กระทำการกิจที่ควรทำ ดังพระพุทธพจน์ว่า :-

ปิณฺฑํ วิหารํ สยนาสนณฺจ
อาปณฺจ สงฺฆาภูริชฺฐปวาหนํ
สุตฺวาน ธมฺมํ สุคเตน เทสิตํ
สงฺขาย เสเว วรปณฺณสวโก.^{๑๓๗}

“พระสาวกผู้มีปัญญาอันประเสริฐได้สดับธรรมอันพระสุคตทรง
แสดงแล้ว [คือ การพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวรเป็นต้น]
พึงพิจารณาก่อนจึงเสพบิณฑบาต วิหาร ที่นอนที่หนึ่ง น้ำ และจีวรที่
ป้องกันฝุ่นธุลี”

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๗) อธิบายคำว่า สงฺฆาภูริชฺฐปวาหนํ ว่า
ปัสุมลาทีโน สงฺฆาภูคิตฺตชฺชส โธวณํ (น้ำที่ซักฝุ่นธุลีที่มีในจีวรที่เปื้อนฝุ่นธุลีเป็นต้น) แต่ว่า
คำแปลนี้ไม่อาจบ่งถึงจีวรได้ และไม่อาจบ่งถึงยารักษาโรคด้วยน้ำที่ซักฝุ่นธุลีในจีวร ดังนั้น
วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๑) จึงแปลว่า “น้ำและจีวรที่ป้องกันฝุ่นธุลี” เพราะ
คำว่า น้ำ หมายรวมถึงยารักษาโรคทุกอย่าง และคำว่า “จีวรที่ป้องกันฝุ่นธุลี” ก็บ่งถึงจีวร
โดยตรง ตามคำแปลนี้ทำให้คาถานี้ครอบคลุมปัจจัย ๔ อย่างสมบูรณ์

คำว่า สงฺฆาภู โดยทั่วไปหมายถึงผ้าสังฆาภู คือ ผ้าคลุมกันหนาวที่พระใช้ทาบบนจีวร ตามปกติภิกษุชาวไทยใช้พับพาดบ่าซ้ายในพิธีสงฆ์ แต่ว่าคำนี้อาจหมายถึงผ้าจีวรโดยทั่วไปอีกด้วย ดังข้อความว่า

^{๑๓๗} พุ.สุ. ๒๕/๓๙๕/๔๐๙

สงฺฆาภูมึ จาโร สงฺฆาภูมิจาโร, ปริโศควเสน วา โอตฺตาปนวเสน วา สงฺฆมฺมิตฺตภูเจน
“สงฺฆาภูมิตฺติ ลทฺธรณามานํ ปณฺจณฺณํ จีวรณํ ปรีวตฺตณฺนติ อตฺถโก.”^{๑๓๘}

“การแลกเปลี่ยนจีวร ชื่อว่า สังฆาภูมิจาระ หมายความว่า การแลกเปลี่ยนจีวร ๕
ผืน [คือ อันตราวาสก อุตตราสงฆ์ สังฆาภูมิจาโร ผ้ายกรองน้ำ และผ้ายัดดอก] ที่ได้ชื่อว่า สังฆาภูมิจาโร
โดยความหมายว่า ถูกเย็บไว้รวมกัน โดยเนื่องด้วยการใช้สอยหรือการตากผ้า”

ตสฺมา หิ ปิณฺฑเก สยนาสเน จ

อาเป จ สงฺฆาภูมิจูปวาหเน

เอเตสุ ฐมฺเมสุ อณฺุปฺลิตฺโต

ภิกฺขุ ยถา ปิณฺฑุเร วาริพินฺทุ.”^{๑๓๙}

“ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรยึดติดปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ ปิณฑบาต
ที่นอนที่นั่ง น้ำ และผ้าจีวรที่ป้องกันฝุ่นธุลี เหมือนหยาดน้ำไม่ติด
ในใบบัว”

กาเลน ลทฺธา ปฺรโต อณฺุคฺคหา

ขชฺเชสุ โภชฺเชสุ จ สายเนสุ จ

มตฺตํ ส ชณฺเณ สตตํ อปฺภุจฺจิตฺโต

วณฺสสฺส อาเลปนฺรฺหเน ยถา.”^{๑๔๐}

“ในเวลา[ที่พระอริยบุคคลเสพปัจจัย ๔] ภิกษุนั้นได้รับ[อาหาร]
จากผู้อื่น พึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่นเสมอ รู้จักเสพเคี้ยวของฉันและของลิ้ม
พอประมาณ โดย[ต้องการจะ]อนุเคราะห์[ผู้ถวาย] เหมือนในเวลาทา
แผลให้ผิวหนังอ่อนเกิดขึ้น”

กนฺตาเร ปฺตฺตมํสํ

อกฺขสฺสพฺภณฺชนํ ยถา

เอวํ อาหาเร อาหารํ

ยาปนตฺถมฺมุจฺจิตฺโต.

^{๑๓๘} วิ.ม.อ. ๒/๘๙๘-๘๙/๕๐๐

^{๑๓๙} พุ.สุ. ๒๕/๓๙๕/๔๐๙

“ภิกษุควรเป็นผู้ไม่หลงติด ฉันทอาหารเพียงเพื่อยังอัตภาพให้
เป็นไป เหมือนกับมารดาบิดากินเนื้อบุตรในทางกันดาร และเหมือน
กับพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลากวียน”

อนึ่ง ในการกระทำปัจจัยสันนิสสิตศีลนี้ให้บริบูรณ์ ควรกล่าวเรื่องสามเณร
สังฆรักขิตผู้เป็นหลาน[ของพระมหาสังฆรักขิตะ] ดังจะเห็นได้ว่า สามเณรนั้นพิจารณา
โดยชอบแล้วจึงบริโหมค ดังคำที่สามเณรนั้นกล่าวว่า :-

อุปัชฌายโ มํ ภูษมานํ สาลิगुरुं सुनिपुणं
มา हेव तुवं सामเณर ชิว्हं ฌาเปสิ อสญฺโตะ.

“พระอุปัชฌาย์ได้สอนข้าพเจ้าซึ่งกำลังฉันข้าวสาลีอันเย็นสนิท
ว่า พ่อสามเณร เจ้าจงอย่าเป็นคนไม่สำรวม เผลอลินตัวเอง”

อุปัชฌายสฺส วโจ สุตฺวา สํเวค’มลภี ตทา
เอกาสเน นิสิตฺตฺวา อรหตุตํ อปาปฺณิ.

“ข้าพเจ้าได้ฟังคำสอนของพระอุปัชฌาย์แล้ว ได้ความสนใจใน
ขณะนั้น จึ่งนั่งอยู่ที่อาสนะเดียวได้บรรลุอรหัตตผล”

คำว่า วโจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ศัพท์ + อํ ทุตฺติยาวิภัตติ แปลง อํ เป็น
โอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๒) ว่า สสฺส โจ (แปลง ส วิภัตติ
และวิภัตติอื่นทำยศัพท์มนโคณะเป็นต้น เป็น โอ ได้บ้าง) มีตัวอย่างอื่นในเรื่องนี้ว่า

- เจตสา เจโต ปริจฺจ ชานามิ (เรากำหนดรู้จิตด้วยจิต) [เจต + อํ]
- ยโส กิตฺติญฺจ ปปโปติ (ย่อมประสมชื่อเสียงและเกียรติยศ) [ยส + อํ]
- ยโส ลหฺฐา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน) [ยส + อํ]
- กสฺสปสฺส วโจ สุตฺวา (ฟังคำของฤๅษีกัสสปะแล้ว) [วจ + อํ]
- อทาเน กุรุเต มโน (ตั้งใจไว้ในใจไม่บริจาค) [มน + อํ]
- ตโป กโรมิ (เรำบำเพ็ญตบะ) [ตป + อํ]

ศัพท์ที่แจกตาม มน ศัพท์เรียกว่า มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์เป็นต้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส และ สี ใน นา, ส และ สมี วิภัติ เช่น มนสา, มนโส, มนสี, วจสา, วจโส, วจสี เป็นต้น

๒. แปลง อ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลหฺว น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมน) เป็นต้น

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นเลิศ), มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

เย เต นา-ส-สมีวิสเย	สา-โส-สฺยนฺตา ภาวนฺติ จ
สมาสตทุติตฺตเต	มชฺฌเณการา จ โหณฺติ หิ.
โสการนฺตปโยคา จ	กริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร
เอววิธา จ เต สทฺธา	เณยฺยา “มโนโคณ” อิติ. ^{๑๔๐}

“ศัพท์เหล่านี้มีรูป สา, โส และ สี อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สมี วิภัติ และมี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือมีตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง ทั้งปรากฏอุทาหรณ์ที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา ศัพท์เหล่านั้นซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ พึงทราบว่าเป็นมโนคณะ”

โสหํ ปริปุณฺณสงฺกปโป	จนฺโท ปนฺนรโส ยถา
สพฺพาสวปริกฺขิโน	นตฺถิ ทานิ ปุณฺพโก.

“ข้าพเจ้านั้นเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ เหมือนพระจันทร์ในวันเพ็ญ มีอาสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว บัดนี้ภพไม่มีอีกแล้ว”

^{๑๔๐} นิตฺติ.ปท. หน้า ๑๙๓

ตสฺมา อณฺโณปิ ทุกฺขสฺส ปตฺถยนฺโต ปริกฺขยํ
โยนิโส ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปฏิเสเวถ ปจฺจเย.

“เพราะเหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้ปรารถนาความสิ้นไปของทุกข์
(อรรถัตถผล) ควรพิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพปัจจัย ๔ เกิด”

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๕ อย่าง : หมวดที่ ๑

[๒๐] ศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๑ ของหมู่ศีล ๕ อย่าง พึงทราบเนื้อความโดยจำแนก
เป็นอนุสัมบันศีลเป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กตมํ ปริยฺนตปาริสฺสฺสํ. อนุปสมฺปนฺนํ ปริยฺนตสิกฺขาปทานํ, อิทํ ปริยฺนต-
ปาริสฺสฺสํ. กตมํ อปริยฺนตปาริสฺสฺสํ. อุปสมฺปนฺนํ อปริยฺนตสิกฺขาปทานํ, อิทํ
อปริยฺนตปาริสฺสฺสํ. กตมํ ปริปุณฺณปาริสฺสฺสํ. ปุณฺณชฺชนกฺลาณกานํ กุสลธมฺเม
ยุตฺตานํ เสกฺขปริยฺนเต ปริปุรฺการินํ กาเย จ ชีวีเต จ อนเปกฺขานํ ปริจฺจตฺตชีวิทานํ, อิทํ
ปริปุณฺณปาริสฺสฺสํ. กตมํ อปรามญฺจปาริสฺสฺสํ. สตฺตณฺหนํ เสกฺขานํ, อิทํ อปรามญฺจ-
ปาริสฺสฺสํ. กตมํ ปฏิปฺปสฺสฺสฺสฺสํ. ตถาคตสาวกานํ ชีณาสวานํ ปจฺเจกพฺพุธานํ
ตถาคตานํ อรหฺนฺตานํ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ, อิทํ ปฏิปฺปสฺสฺสฺสํ.^{๑๔๑}

“ปริยัตตปาริสสศีล (ปาริสสศีลอันมีที่สุด) คืออะไร ?

คือ ศีลของอนุสัมบัน (คฤหัสถ์และสามเณร) ผู้มีสิกขาบทอันมีที่สุด ศีลนี้
ชื่อว่า ปริยัตตปาริสสศีล

อปริยัตตปาริสสศีล (ปาริสสศีลอันไม่มีที่สุด) คืออะไร ?

คือ ศีลของอุปสัมบัน (ภิกษุอื่นจากกัลยาณปุณฺณผู้เจริญวิปัสสนา และ
พระอริยะ) ผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุด ศีลนี้ชื่อว่า อปริยัตตปาริสสศีล

^{๑๔๑} พ.ป. ๓๑/๓๗/๔๔

ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันบริบูรณ์) คืออะไร ?

คือ ศีลของกัลยาณบุรุษผู้ประกอบในกุศลธรรม (วิปัสสนา) ผู้บำเพ็ญบริบูรณ์ในธรรมอันจรดแดนของพระเสกขะ (โคตรภู) ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ยอมสละชีวิตได้ ศีลนี้ชื่อว่า ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล

อปราภักฐปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ไม่ถูกค้นหาหรือทักท้วง) คืออะไร ?

คือ ศีลของพระเสกขะ ๗ จำพวก ศีลนี้ชื่อว่า อปราภักฐปาริสุทธิศีล

ปฏิบัติสัทธปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ระงับกิเลส) คืออะไร ?

คือ ศีลของพระชีณาสพผู้เป็นสาวกของพระตถาคต ศีลของพระปัจเจกพุทธเจ้า ศีลของพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ศีลนี้ชื่อว่า ปฏิบัติสัทธปาริสุทธิศีล”

ปรียันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันมีที่สุด) คือ ศีลของอนุปลัมบันทั้งหลาย เพราะมีจำนวนที่สุด

อปรียันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันไม่มีที่สุด) คือ ศีลของอุปสัมบันที่แม้จะมีจำนวนที่สุด ก็เป็นศีลอันไม่มีที่สุด เพราะหมายเอาการสมาทานโดยไม่มีส่วนเหลือ และการไม่ปรากฏที่สุดด้วยอำนาจลาภ ยศ ญาติ อวยวะ และชีวิต เหมือนศีลของพระมหาตีสเถระผู้ไม่หยาบผลมะม่วงกินผู้พำนักอยู่ในจิรคัมภีร [ศีลที่มีจำนวนที่สุด คือ]

นว โกฏิสหสฺसानิ

อสีตีสตโกฏิโย

ปณฺณาส สตสหสฺसानิ

ฉตฺตีสสา จ ปุณาปเร.

เอเต สํวรวิณยา

สมฺพุทฺเธน ปกาลิตา

เปยฺยาลมฺเขน นิทฺติฏฺฐา

สิกฺขา วินยสํวเร.

“สังวรวินัยมีสิกขาบทเก้าพันหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ ห้าล้าน และสามหมื่นหกพันข้อ พระสัมพุทธเจ้าทรงประกาศ[อธิศีล]สิกขา คือสังวรวินัยเหล่านี้ไว้โดยพิสดาร[ในสิกขาบทนั้นๆ] [พระสังคิตติกาจารย์] แสดงไว้โดยย่อด้วยเปยยาลมฺเขนในพระวินัยปิฎก”

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย แปลคาถาแรกไว้คล้ายคลึงกันว่า :-

๑. วิสุทธิมรรคแปล ฉบับมหาหมากุฏราชวิทยาลัย ภาค ๑ ตอน ๑ หน้า ๙๕

“สิกขาบททั้งหลายที่เป็นเครื่องสังวรและเป็นวินัยเหล่านี้ มี (จำนวนนับได้ถึง) เก้า พันโกฏิข้อ กับแปดสิบร้อยโกฏิข้อ กับอีกห้าสิบแสนข้อ และอื่น ๆ อีก ๓๖ ข้อ (รวมเป็นหนึ่งหมื่นเจ็ดพันโกฏิห้าล้านสามสิบหกข้อ)”

๒. วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๑ หน้า ๑๖๐ ฉบับมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ

“สิกขาบทที่เป็นสังวรวินัย มีจำนวนถึงเก้าพันโกฏิ กับแปดพันโกฏิ ห้าล้าน และอื่นๆ อีกสามสิบหกสิกขาบทเหล่านี้”

๓. วิสุทธิมรรคและมหาฎีกาแปล ภาค ๑ เล่ม ๑ หน้า ๒๐๔ ฉบับมูลนิธิเนบมหารานนท์

“เก้าพันโกฏิข้อ กับแปดพันโกฏิข้อ กับห้าล้านข้อ และอื่น ๆ อีกสามสิบหกข้อเหล่านี้”

๔. ปฏิสัมภิทามรรค ฉบับมหาหมากุฏราชวิทยาลัย เล่ม ๗ ภาค ๑ หน้า ๕๕๑-๕๖

“เก้าพันแปดร้อยโกฏิ และห้าล้านสามสิบหกโกฏิ กับอื่นๆ อีก”

คำแปลที่ถูกต้องในเรื่องนี้ คือ

	โกฏิ				ล้าน	แสน	หมื่น	พัน	ร้อย	สิบ	หน่วย
นว โกฏิสหสฺสานิ	๙	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐
อสีติ สตโกฏิโย		๑	๘	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐
ปณฺณาส สตสหสฺสานิ					๕	๐	๐	๐	๐	๐	๐
ฉตฺตีส จ ปุณฺาปเร							๓	๖	๐	๐	๐
รวม	๙	๑	๘	๐	๕	๐	๓	๖	๐	๐	๐
(-เก้าพันหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ ห้าล้าน สามหมื่น หกพัน-)											

คำว่า นว โกฏิสหสฺสานิ ทุกฉบับแปลได้ถูกต้องแล้ว แต่คำว่า อสีติ สตโกฏิโย

ควรแปลว่า “หนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ” ไม่ใช่แปลว่า “แปดสิบร้อยโกฏิ” เพราะสังขยาในภาษาบาลีต้องเขียนตัวหลักก่อน โดยเขียนให้ครบศูนย์ ๗ ตัวเป็นโกฏิ แล้วเขียนเลข ๘๐ คือ อสีติ ต่อมาเขียนเลข ๑ คือ สต ก็จะได้จำนวน ๑,๘๐๐,๐๐๐,๐๐๐ (หนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ: ๑๘๐ × ๑๐,๐๐๐,๐๐๐) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อสีติสตัด (๑๘๐) คำนี้มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๖) ว่า อสีติสตนฺติ อสีติอตุตฺรํ สตัด (คำว่า อสีติสตัด แปลว่า หนึ่งร้อยเกินมาอีก ๘๐)

- อสีติสตปณฺห (ปัญหา ๑๘๐ ข้อ)

- เอกวิสสตัด (จิต ๑๒๑ ดวง)

คำว่า ปณฺหาส สตสหฺสฺสานิ ทุกฉบับแปลถูกว่า “ห้าสิบแสน” คือ ห้าล้าน

คำว่า จตฺตีส จ ปุณาปเร ทุกฉบับแปลว่า “๓๖ ข้อ” หรือ ๓๖ สิกขาบท แต่ความจริงต้องนำเอาคำว่า สหฺสฺส (พัน) ที่อยู่ท้าย ปณฺหาส สตสหฺสฺสานิ มาแปลร่วมกับ จตฺตีส บาทคาถานี้จึงหมายถึงสิกขาบท ๓๖,๐๐๐ (สามหมื่นหกพันข้อ) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคันธรีว่า

อสีติ สตโกฏิโยติ จ จตฺตีส สหฺสฺสานิ จาติปิ โยเชตพฺพ.^{๑๔๒}

“พึงประกอบบทว่า อสีติ สตโกฏิโย (ร้อยแปดสิบโกฏิ) และ จตฺตีส สหฺสฺสานิ จ (และสามหมื่นหกพัน)”

การประกอบคำว่า สหฺสฺสานิ เข้ากับ จตฺตีส ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ ตามหลักภาษาเรียกว่า สัมพันธสังขยา คือ สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

สตัด หตฺถิ สตัด อสฺสา

สตัด อสฺสสตฺธีรธา

สตัด กณฺหา สหฺสฺสานิ

อามุกฺกมณฺิกุณฺฑลา

เอกสฺส ปทวิติหารสฺส

กลํ นาคุณฺฆนฺติ โสฬสี.^{๑๔๓}

^{๑๔๒} ขุ.ป.คณฺจ ขั ๓๗ หน้า ๑๖๑

^{๑๔๓} ส.ส. ๑๕/๒๔๒/๒๕๔

“ข้างแสนหนึ่ง ม้าแสนหนึ่ง รถเทียมด้วยม้าอัครแสนหนึ่ง
หญิงสาวที่สอดสวมแก้วมณีและกุดั่นแสนหนึ่ง ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖
อันจำแนกแล้ว ๑๖ ครั้ง แห่งการย่างเท้าไปก้าวหนึ่ง”

คำว่า สัต (ร้อย) ทั้ง ๓ ศัพท์แรกสัมพันธ์กับ สหสฺसानิ (พัน) ในบาทที่ ๓ จึงมีความหมายว่า สัต สหสฺसानิ หตฺถิ (ข้างแสนหนึ่ง) สัต สหสฺसानิ อสฺสา (ม้าแสนหนึ่ง) และ สัต สหสฺसानิ อสฺสตรีรธา (รถเทียมด้วยม้าอัครแสนหนึ่ง)

การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๖ ประเภท คือ

๑. คุณิตสังขยา : สังขยาคุณ เช่น สมาโส จตุรฏฺฐา (สมาสมิ ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ ฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔ × ๘) เท่ากับ ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชฌะโลปิตติยาตปฺปริสสมาสว่า จตุหิ คุณิตา ฏฺฐ จตุรฏฺฐ (แปดคุณด้วยสี่) หรือตั้งตัวอย่างว่า ทฺวิสต (๒๐๐), โสฬสฺตฺถิสหสฺसानิ นาริโย สมลฺงฺกตา (สตรี ๑๖,๐๐๐ นางประดับตกแต่งแล้ว)

๒. มิสกสังขยา : สังขยาบวก เช่น จตุทฺทส (๑๔) มาจาก จตุ (๔) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า จตุตาโร จ ทส จ จตุทฺทส (สี่และสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชฌะโลปิตติยาตปฺปริสสมาสว่า จตุหิ อธิกา ทส จตุทฺทส (สิบยิ่งด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา : สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น เช่น จตุราสฺติสหสฺส-ธมฺมกฺขณฺธา (พระธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สหสฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสฺติ เป็น อสฺติสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสฺติ สหสฺसानิ อสฺติสหสฺसानิ (แปดหมื่น), จตุตาริ อสฺติสหสฺसानิ จตุราสฺติสหสฺसानิ (แปดหมื่นสี่พัน) หรือตั้งตัวอย่างว่า ฏฺฐสฺสฏฺฐิโยชนสฺต- สหสฺสพฺเพโธ คิริราชา (จอมเขาสีเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์) ในตัวอย่างนี้คำว่า ฏฺฐ, สฏฺฐิ และ สต สัมพันธ์กับคำว่า สหสฺส ที่ละศัพท์ จึงเป็นสัมพันธสังขยา

๔. สังเกตสังขยา : สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑, เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

๕. ปริมาณสังขยา : สังขยาที่แสดงจำนวน เช่น ทีโม (ยาว), รสโส (สั้น), มาโส (เดือน), สัจจนรี (ปี)

๖. อเนกสังขยา หรืออเนกปริยายสังขยา : สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน เช่น สตรัสี ทิวากโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีนับร้อย), สหสฺสรสึ (มีรัศมีนับพัน)

คัมภีร์วจนตลโศติกาและนันทโศสารถมัญญูสาแสดงถึงสังขยา ๖ ประเภท ส่วนคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวถึงสังขยา ๕ ประเภทว่า

คุณมิสฺสกุสมฺพนฺธ-	สงฺเกตปริมาณโต
สงฺขยาโย นพฺพิธา วุตฺตา	อเนกปริยายโต. ^{๑๔๔}

“สังขยามี ๖ ประเภท กล่าวไว้ตามคุณิตสังขยา, มิสฺสกุสมฺพนฺธ, สัมพันธ์สังขยา สังเกตสังขยา ปริมาณสังขยา และอเนกปริยาย-สังขยา”

มิสฺสกุณิตสมฺพนฺธ-	สงฺเกตาเนกเภทโต
สงฺขยา ปญฺจวิธา เณยฺยา	ปาฬิยา คติฉายโต. ^{๑๔๕}

“สังขยามี ๕ ประเภท ฟังทราบโดยจำแนกเป็นมิสฺสกุสมฺพนฺธ, คุณิตสังขยา สัมพันธ์สังขยา สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ตามนัยที่ดำเนินไปในพระบาลี”

อนึ่ง สังเกตสังขยาข้างต้นยังรวมถึงสังขยาศัพท์ทั่วไป เช่น เอโก (๑), เทว (๒), ตโย (๓) และสังขยาที่ใช้อักษรแทนศัพท์ ซึ่งโบราณจารย์พม่าเรียกว่า ปิฎกสังขยา คือสังขยาในพระไตรปิฎก แม้จะไม่มีใช้โดยตรงในพระไตรปิฎกก็พบในวรรณกรรมบาลีต่างๆ หรือมีชื่อเรียกว่า วัฒนสังขยา คือ การนับด้วยอักษร ดังคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะกล่าวว่า

วณฺณเลขาย ลกฺขณฺติ	สงฺขยํ ยตฺถ วิจฺจฺชนา
วณฺณสงฺขยฺยนฺติ ตํ พนฺธํ	พณฺณณฺญ กุสลา'พฺรจฺจุ. ^{๑๔๖}

^{๑๔๔}วจนตลโศติกา คำอธิบายคาถา ๑๐, นนโศสารถมัญญูสา คำอธิบายคาถา ๙

^{๑๔๕}สุตตนิเทศ คำอธิบายสูตร ๓๙๒

^{๑๔๖}วชิรสารัตถสังคห คำคาถา ๑๐๖

“ปราชญ์เขียนสังขยาในบทประพันธ์ใดด้วยวิณณเลข (เลขที่กำหนดด้วยอักษร) ผู้ชำนาญรู้บทประพันธ์เรียกบทประพันธ์นั้นว่า วิณณสังขยา (การนับด้วยอักษร)”

การเรียงตัวอักษรนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นวสังขยา นับ ๙ คือ

ตั้งแต่อักษร ก ถึงอักษร ฉ โดยนับ ก เป็น ๑ และนับ ฉ เป็น ๙

ตั้งแต่อักษร ฎ ถึงอักษร ฐ โดยนับ ฎ เป็น ๑ และนับ ฐ เป็น ๙

ตั้งแต่อักษร ย ถึงอักษร พ โดยนับ ย เป็น ๑ และนับ พ เป็น ๙

๒. ปัญจสังขยา นับ ๕ คือ

ตั้งแต่อักษร ป ถึงอักษร ม โดยนับ ป เป็น ๑ และนับ ม เป็น ๕

๓. สุธัญญะ นับศูนย์ คือ สระ ๘ เสียงอันได้แก่ อ อา อิ อี อุ ฤ เอ โอ และ น หรือ ณ

พึงทราบจำนวนเลขเทียบกับอักษร ตามตารางดังนี้

	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๐
อักษร	ก	ข	ค	ฌ	ง	จ	ฉ	ช	ฌ	ณ
	ฎ	จ	ฌ	ฌ	ณ	ด	ถ	ท	ธ	น
	ป	ผ	พ	ภ	ม					
	ย	ร	ล	ว	ศ	ษ	ส	ห	ฬ	สระ ๘

มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

กฏยาภิณฑพทุตา

นวสงฺขยา ปกาสิตา

ปาติมณฑา ปญฺจสงฺขยา

สุธัญฺญา นาม สรา ณฺนา.^{๑๔๗}

“อักษรมี ก, ฎ, ย เป็นต้น มี ฌ, ฐ, พ เป็นที่สุด กำหนดให้
ชื่อว่า นวสังขยา อักษรมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด กำหนดให้
ชื่อว่า ปัญจสังขยา สระทั้งหลาย, ฌ และ น เรียกว่า ศูนย์”

กาที่ริตา นวสังขยา กเมน ฎาติ ยาติ จ
ปาทย ปญจสังขยาติ สุธมฺมา นาม สรณฺมณา.^{๑๔๘}

“อักษรมี ก เป็นต้น, ฎ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้
ชื่อว่า นวสังขยา ตามลำดับ อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า
ปัญจสังขยา สระ [๘ เสียง], ฌ และ น เรียกว่า ศูนย์”

กาที ฎาที ยการาที นวสังขยา ปกาลิตา
ปญจสังขยา ปการาที สุธมฺมา นาม สรณฺมณา.^{๑๔๙}

“อักษรมี ก เป็นต้น, ฎ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อ
ว่า นวสังขยา อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา
สระ [๘ เสียง], ฌ และ น เรียกว่า ศูนย์”

วิธีนับตามวรรณสังขยานี้ ให้นับอักษรตัวต้นเป็นหลักหน่วย อักษรตัวต่อๆ ไปเป็น
หลักสิบ หลักร้อย หลักพัน เป็นต้น แล้วแต่จะมีกี่อักษร กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ นับย้อน
อักษร จากตัวท้ายมาหาตัวต้น เช่น กหंपายา นับเป็น ก = ๑, หं = ๘, ปา = ๑, ยา =
๑ เป็น ๑ ๘ ๑ ๑ ถ้าอ่านย้อนจากเลขท้ายเข้ามา ก็จะเป็น ๑ ๑ ๘ ๑ คำว่า กหंपายา นี้เป็น
เกณฑ์ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราช และบวกจุลศักราชเป็นพุทธศักราช เช่น ถ้าต้องการ
ทราบพุทธศักราช ๒๕๕๗ ตรงกับจุลศักราชเท่าไร ก็นำเลข ๑๑๘๑ ลบ ๒๕๐๘ ผลลัพธ์
คือ ๑๓๗๖ หรือถ้านำเลขจุลศักราช ๑๓๗๖ มาบวกกับ ๑๑๘๑ ก็จะตรงกับพุทธศักราช
๒๕๕๗ ดังนี้ เป็นต้น

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะแสดงตัวอย่างของวรรณสังขยาว่า

^{๑๔๘} สหุทพินทุ คาถา ๒

^{๑๔๙} อนุทสารถมณฺชฺสา คำอธิบายคาถา ๘

อเจตนายํ ปถวี

อวิณฺณาย สุขํ ทุขํ

เวสฺสณฺตรสฺส เตเชน

นภฺชตฺตํ สุมฺมจฺ จมฺปิ.^{๑๕๐}

“ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขรู้ทุกข์ ได้หวนไหวยั้งแล้ว ๗ ครั้ง
ด้วยอำนาจของพระเจ้าเวสสันดร”

คำว่า จ ใน นภฺชตฺตํ (๗ ครั้ง) ตามปกติแปลว่า “๖” แต่ในที่นี้เป็นวิณณสังขยา จึง
แปลว่า “๗” โดยใช้แทน สดฺต คาทาข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า

อเจตนายํ ปถวี

อวิณฺณาย สุขํ ทุขํ

สาปิ ทานพลา มยฺหํ

สทฺตกฺขตฺตํ ปกมฺปถ.^{๑๕๑}

“ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขรู้ทุกข์ แม้ปฐพีนี้ได้หวนไหวแล้ว
๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา”

เรื่องพระมหาตีสสเถระ

กล่าวโดยละเอียดว่า ท่านพระมหาเถระนั้นไม่ละการระลึกของสัตบุรุษอย่างนี้ว่า

ธนํ จเช องฺกฺวรสฺส เหตุ

องฺคํ จเช ชีวิตํ รกฺขมาโน

องฺคํ ธนํ ชีวิตญฺจาปิ สพฺพํ

จเช นโร ธมฺม’มฺนุสฺสรนฺโต.^{๑๕๒}

“บุคคล[ที่ถูกโจรปล้น]ควรสละทรัพย์เพราะอวัยวะสำคัญเป็นเหตุ
เมื่อจะรักษาชีวิตก็ควรยอมเสียสละอวัยวะ [ในเวลาถูกงูกัด เป็นต้น]
เมื่อระลึกถึงธรรม ก็ควรสละทรัพย์ อวัยวะ และชีวิตทุกอย่าง [เหมือน
พระเจ้าสุตโสม เป็นต้น]”

^{๑๕๐} วัชรสารตถสังคห คาทา ๑๑๑

^{๑๕๑} พุ.จริยา. ๓๓/๑๒๔/๕๙๖

^{๑๕๒} พุ.ชา. ๒๘/๔๗๐/๑๒๒

แม้เมื่อมีความสงสัยในชีวิต [ว่าจะตายหรือมีชีวิตเพราะความหิว] ท่านไม่ยอม
ล่องละเมตสิกขาบท[ที่ห้ามการนันทก่อนรับพระเคน] อาศัยอุปริยัตปาริสุทธิศีลนั้นแหละ
ได้บรรลุอรหัตตผลทั้งที่อยู่บนหลังอุบาสก ดังพระเถระกล่าวว่า :-

น ปิตา นปี เต มาตา	น ฌาติ นปี พนธโว
กโรเตตาทิสํ กิจจํ	สีลวันตสฺส การณา.
สํเวคํ ชนยิตฺวาน	สมฺมุสฺสิตฺวาน โยนิโส
ตสฺส ปิณฺณจิกโต สนฺโต	อรหตฺตํ อปาปฺณิ.

“อุบาสกนี้มีไช้บิดา มีไช้มารดา มีไช้ญาติ มีไช้มิตรของเธอ แต่
เขากระทำการกิจเช่นนั้น[คือการแบกไว้บนหลัง]ให้แก่เธอ เพราะมีศีล
เป็นเหตุ

ท่านทำความสังเวชให้เกิดขึ้นแล้วกำหนดรู้สังขารโดยแยบคาย
ได้บรรลุอรหัตตผลทั้งๆ ที่อยู่บนหลังของอุบาสกนั้น”

ปริปณณปาริสุทธิศีล คือ ศีลของกัลยาณปุณฺณชนที่ปราศจากมลทินเพียงขณะจิต
หนึ่งก็เป็นปทัฏฐานแก่อรหัตตผลได้ เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งนับแต่อุปสมบท เหมือน
แก้วมณีแท้ที่เจียรไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่ทำการหลอมดีแล้ว เหมือนศีลของ
พระมหาสังฆรักขิตเถระและพระสังฆรักขิตเถระผู้หลาน

เรื่องพระมหาสังฆรักขิตเถระ

ได้ยินมาว่า ภิกษุสงฆ์ได้เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตตรธรรมกับพระมหาสังฆ-
รักขิตเถระผู้มีพรรษาเกิน ๖๐ ไปแล้ว ซึ่งนอนอยู่บนเตียงที่จะถึงแก่มรณภาพ

พระเถระตอบว่า โลกุตตรธรรมของฉันไม่มี

ลำดับนั้น ภิกษุหนุ่มอุปฐากของท่านกราบเรียนว่า ท่านขอรับ มหาชน ๑๒
โยชนโดยรอบมาชุมนุมกันด้วยสำคัญว่า ท่านจะปรินิพพาน ความเดือดร้อนใจจักมีแก่
มหาชน เพราะท่านถึงแก่มรณภาพเป็นปุณฺณชน

พระเถระพูดว่า เธอฉันไม่เพียรปฏิบัติวิปัสสนาด้วยคิดว่า จักรอพบพระพุทธ-
เมตไตรย ถ้าเช่นนั้น เธอจงพยุให้ฉันนั่ง กระทำโอกาสให้ฉัน[เพื่อเจริญวิปัสสนา]

ภิกษุหนุ่มนั้นพยุให้พระเถระให้นั่งแล้วออกไปข้างนอก พร้อมกับการออกไป
ข้างนอกของภิกษุหนุ่มนั้น พระเถระได้บรรลุอรหัตตผลแล้วได้ให้สัญญาด้วยการตีนิ้วมือ
สงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ ท่านทำให้โลกุตตรธรรมบังเกิดในเวลาใกล้จะ
มรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าท่านกระทำสิ่งที่กระทำไดยาก

พระเถระตอบว่า นี่ไม่ใช่สิ่งที่กระทำไดยากดอก อาวุโสทั้งหลาย แต่นั้นจักบอกสิ่ง
ที่กระทำไดยากแก่เธอทั้งหลาย คือ อาวุโสทั้งหลาย นับจำเดิมตั้งแต่เวลาที่ฉันบวชมาแล้ว
ฉันระลึกไม่ได้เลยว่ามีกรรมที่ฉันกระทำ[ผิด]ด้วยความไม่รู้โดยไม่มีสติ

ฝ่ายพระสังฆมรักขิตเถระผู้หลานของท่าน ก็ได้บรรลุอรหัตตผลเช่นกันในเวลา
พรพชา ๕๐

อปปสุตฺตปิ เจ โหติ

สีเลสุ อสมาหิโต

อุภาเยน นํ ครหนฺติ

สีลโต จ สุเตน จ.^{๑๕๓}

“ถ้าภิกษุมีความรู้่น้อย ทั้งไม่ตั้งมั่นอยู่ในศีล ผู้มีปัญญาย่อมนจะ
ตำหนิภิกษุนั้นโดยศีลและความรู้ทั้งสองสถาน”

อปปสุตฺตปิ เจ โหติ

สีเลสุ สฺสมาหิโต

สีลโต นํ ปสฺสนฺติ

ตสฺส สมฺปชฺชเต สฺต.^{๑๕๓}

“ถ้าภิกษุมีความรู้่น้อย แต่ตั้งมั่นดีแล้วในศีล ผู้มีปัญญาย่อมนจะ
ชมเชยภิกษุนั้นโดยศีล ความรู้ของเธอ[แม้จะน้อย]ก็ชื่อว่าบริบูรณ์”

พหุสฺสฺตปิ เจ โหติ

สีเลสุ อสมาหิโต

สีลโต นํ ครหนฺติ

นาสฺส สมฺปชฺชเต สฺต.^{๑๕๓}

^{๑๕๓} อย.จตุกก. ๒๑/๖/๘

“แม้ภิกษุมีความรู้มาก แต่ไม่ตั้งมั่นอยู่ในศีล ผู้มีปัญญาย่อมจะ
ดำเนินภิกษุนั้นโดยศีล ความรู้ของเธอไม่ชื่อว่าบริบูรณ์ [เพราะไม่นำ
ประโยชน์ให้แก่ตนและผู้อื่น]”

คำว่า เจ ในบาทที่ ๑ ของคาถานี้ เป็นปาทปุณณินิบาท คือ นิบาตทำบาทคาถา
ให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ ดังข้อความว่า

พหุสสุโตปิ เจติ เอตถ เจติ นิปาตมตตฺ.^{๑๕๔}

“บทว่า เจ ในคำว่า พหุสสุโตปิ เจ นี้ เป็นเพียงนิบาต”

พหุสสุโตปิ เจ โหติ

สีเลสุ สุตมาหิโต

อุภเยน นํ ปสฺสนติ

สีลโต จ สุตฺเตน จ.^{๑๕๕}

“ถ้าภิกษุมีความรู้มาก ทั้งตั้งมั่นดีแล้วในศีล ผู้มีปัญญาย่อมจะ
ชมเชยภิกษุนั้นโดยศีลและความรู้ทั้งสองอย่าง”

พหุสสุตํ ธมฺมธโร

สปปญฺญํ พุทฺธสวากํ

นิกขํ ชมฺโพทสฺสเสว

โก ตํ นินฺนิตฺตุมรหติ

เทวาปิ นํ ปสฺสนติ

พฺรหฺมุนาปิ ปสฺสิตฺโต.^{๑๕๖}

“ใครเล่าควรจะตำหนิพระพุทฺธสวากนั้นผู้มีความรู้มาก ทรงธรรม
มีปัญญาดี ดุจทองชมพูนุทหนัก ๑ นิกขะ (๒.๕ ตำลึง) แม้ทวยเทพ
ก็สรรเสริญเธอ ถึงพรหมก็ยกย่อง”

ทองชมพูนุทเป็นทองธรรมชาติที่เกิดในแม่น้ำที่มีต้นหว้าใหญ่ประจำทวีป โดย
เมล็ดของผลหว้าที่สุกงอมแล้วตกลงในแม่น้ำ ต่อมาจึงกลายเป็นทองคำแล้วไหลไปสู่
มหาสมุทรตามกระแส น้ำ ผลหว้าดังกล่าวมีขนาดเท่าข้างตัวใหญ่หรือหม้อ ดังข้อความว่า

^{๑๕๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๐

^{๑๕๕} อง.จตุกก. ๒๑/๖/๙

เทวรุกขภุตาย มหาชมพูยา ปติฏฺฐิตฏฺฐาเน นที ชมพุนที, ตสฺสํ ปติเตहि มหา-
คชปฺปมาณานํ กุมฺภปฺปมาณานํ वा ผลานํ पीเชहि ชาตํ สุวณฺณํ ชมพุนทํ.^{๑๕๖}

“แม่น้ำในที่ที่ตั้งต้นห้วยใหญ่ที่เป็นต้นไม้เทพ ชื่อว่า ชัมพุนที ทองที่เกิดจากเมล็ด
ของผลห้วยที่มีขนาดเท่าช้างตัวใหญ่หรือหม้อ ซึ่งตกลงในแม่น้ำนั้น ชื่อว่า ชัมพุนทะ”

นิกขะเป็นมาตราซึ่งโบราณ กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาวา

จตุตาโร วีหโย คุณฺชา	เทว คุณฺชา มาสโก ภเว
เทว อกฺขา มาสกา ปญฺจก-	ขานํ ธรณมฏฺฐกํ.
สุวณฺโณ ปญฺจธรรณํ	นิกขํ ตฺวนิตฺถิ ปญฺจ เต
ปาโท ภาเค จตฺตเถถ	ธรรณานิ ปลํ ทส.
ตุลา ปลสत्ตํ จาถ	ภาโร วิสฺสติ ตา ตุลา
อโถ กหาปโณ นิตฺถิ	กถฺยเต กริสาปโณ. ^{๑๕๗}

“๔ ข้าวเปลือก = ๑ คุณฺชะ

๒ คุณฺชะ (๘ ข้าวเปลือก) = ๑ มาสก

๑๐ มาสก = ๑ อักขะ (๘๐ ข้าวเปลือก)

๘ อักขะ = ๑ ธรณะ (๖๔๐ ข้าวเปลือก)

๕ ธรณะ = ๑ สุวณฺณะ (๓,๒๐๐ ข้าวเปลือก)

๕ สุวณฺณะ = ๑ นิกขะ (๑๖,๐๐๐ ข้าวเปลือก = ๒๕ ธรณะ =

๒.๕ ตำลึง)

ปาท ศัพทเป็นไปในเศษ ๑ ส่วน ๔

๑๐ ธรณะ = ๑ ปละ (ตำลึง)

๑๐๐ ปละ = ๑ ตุลา (ชั่ง)

๒๐ ตุลา = ๑ ภาระ (เล่มแก้วียน)

กหาปณะ ไม่ใช่อิตถิลิงค์ [คือ เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์],

กริสापณ (๒ ศัพท)”

^{๑๕๖} อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๘๘

^{๑๕๗} อภิธาน. คาถา ๔๗๙-๘๑

อปราหมณ์รูปาริสุทธิศีล คือ ศีลของพระเสกขะ เพราะเป็นศีลที่ไม่ถูกครอบงำด้วย
ทิวา[ว่าเป็นเรา ของเรา] หรือเป็นศีลของปุณฺณชนที่ไม่ถูกครอบงำด้วยความพอใจ[ภาพ]
เหมือนศีลของพระติสสเถระบุตรกุกุมพี

เรื่องพระกุกุมพียุตตติสสเถระ

กล่าวโดยละเอียดว่า ท่านพระเถระนั้นอาศัยศีลเช่นนั้นแล้วเป็นผู้ปรารภนาที่จะ
ตั้งตนไว้ในอรหัตตผล จึงกล่าวรับรองกับโจรผู้เป็นศัตรูว่า

อุโภ ปาทานิ ภินฺทิตฺวา สมฺมเปสฺสามิ โว อหํ
อภฺภิยามิ หรายามิ สราคมรณํ อหํ.^{๑๕๘}

“อาตมาจักทำลายเท้าทั้งสอง แล้วทำสัญญาให้แก่ท่านทั้งหลาย
เราจึงเกลี้ยจะอายุต่อความตายที่ยังมีราคา”

คำว่า สมฺมเปสฺสามิ (ทำสัญญา) แปลตามศัพท์ว่า “ยังท่านให้หมายรู้” คำนี้
ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ณา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ณาเป การิตปัจจัย +
สุสามิ วิภัตติ รัสสะ อา ใน ณา เป็น อ ดังข้อความว่า

สมฺมเปสฺสามีติ สมฺมตฺตี กริสฺสามิ.^{๑๕๙}

คำว่า สมฺมเปสฺสามิ หมายความว่า ทำการให้หมายรู้”

ตามหลักภาษาบาลี คำว่า สมฺมาเปติ, สมฺมเปติ หรือ ปณฺณาเปติ, ปณฺมเปติ
มีการรัสสะ อา ใน ณา ธาตุ เป็น อ ดังข้อความว่า

ปปุพุโ โพ นิคุชิปเน. อาสนํ ปณฺณาเปติ, ปณฺณาปยติ. “อาสนํ ปณฺมเปตีติ
รสฺสตุตฺตมฺปิ ทิสฺสติ. อมตฺตสฺส ทฺวารํ ปณฺมเปติ, ปณฺมวา. การิตเต “ปุริโส ปุริเสน อาสนํ

^{๑๕๘} ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๖๓, ม.ม.อ. ๑/๑๐๖/๒๔๘

^{๑๕๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๐

ปณฺณปาเปตฺติ เอกเมว ปทํ. ตานิ “ปณฺณปาเปติ, ปณฺณปาเปตฺติ รูปานิ ยทา “ฉา อว-
โพธเนติ อิมิสฺสา รูปานิ สियฺ, ตทา เหตุกตฺตฺรูปานิ ภานฺติ.”^{๑๖๐}

“[ไตรปิฎก]ที่มี ป อยู่หน้า เป็นไปในความหมายว่า วาง เช่น อาสน์ ปณณปาเปติ, ปณณปาปติ (ปลาดอาสนะ) แม้ความเป็นรหัสสละย่อมนปรากฏว่า อาสน์ ปณณปาเปติ (ปลาดอาสนะ), อมตสุส ทวาริ ปณณปาเปติ (วางประตูของอมตมหานิพพาน), ปณณ (การวาง) ในการตีปัจจัยมีบทเดียวเท่านั้นว่า ปริโส ปริเสน อาสน์ ปณณปาเปติ (บุรุษยังบุรุษให้ปลาดอาสนะ)

เมื่อใด รูปร่าง ปณฺหาเปตติ, ปณฺหาปยติ เหล่านั้นเป็นรูปของธาตุนี้คือ ภา ธาตุใน
ความหมายว่า รู้ เมื่อนั้น เป็นรูปเหตุกัตตฺวาจก”

เอวَاهํ จินตยิตวาน

สมมติฐาน โยนิโส

สมปตฺเต อรุณคฺคມหิ

อรหัตตํ อปาปฺณิ. ๑๖๑

“เราคิดอย่างนี้แล้วจึงกำหนดรู้สังขารโดยแยกกาย ๑ ได้บรรลุ
อริหัตตผลเมื่อยามรุ่งอรุณ”

เรื่องพระมหาเถระรูปหนึ่ง

แม้พระมหาเถระรูปหนึ่งก็เกิดอาพาธอย่างหนัก ไม่อาจใช้มือของตนฉันอาหาร นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตรคูถของตน ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเห็นท่านนั้นแล้วจึงพูดว่า โอหนอสังฆารที่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์เป็นทุกข์

พระมหาเถระได้พูดกับภิกษุหนุ่มนั้นว่า เธอ จันทายลงเดี๋ยวนี้ก็จะได้สวรรค์สมบัติ
ฉันไม่สงสัยข้อนี้ ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ เหมือนกับความเป็นทุกข์
เพราะลาสิกขา ครั้นแล้วจึงตั้งใจว่า เราจักตายพร้อมกับศีลนี้นั่นเทียว นอนอยู่ ณ ที่นั้น
กำหนดรู้โรคนั้นแล้วได้บรรลอรหัตตผล จึงกล่าวแก่ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาเหล่านี้ว่า :-

๑๖๐ นิตติ.ธาทู. หน้า ๔๒๘

୧୬୧ ଶ୍ରୀ.ମ.ପ. ୧/୩୩୩/୩୩୩, ଖ.ଖ.ପ. ୧/୧୦୦/୧୧୧

ผุฏฺจสฺส เม อณฺณตเรน พยาธินา
 โรเคน พาพฺหํ ทฺขิตสฺส รูปโปโต
 ปริสุสฺสติ ขิปฺป’มิตํ กเพวโร
 ปุप्ผํ ยถา ปัสฺสนิ อาตเป กตฺม.

“เมื่อเราถูกโรคอย่างหนึ่งบีบคั้น เสียดแทง เป็นทุกข์หนัก
 สรีระนี้เหี่ยวแห้งลงอย่างรวดเร็ว เหมือนกับดอกไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในฝุ่น
 กลางแดด”

คำว่า ตเมว โรคํ สมฺมสนฺโต อรหตฺตํ ปตฺวา (กำหนดรู้โรคนั้น ได้บรรลุอรหัตต-
 ผลแล้ว) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

สมฺมสนฺโตติ โรคญฺตํ เวทณํ เวทนามุขเณ เสสาธูปธมฺเม, รูปธมฺเม จ ปริค-
 คเหตุวา วิปสฺสนฺโต.^{๑๖๒}

“คำว่า สมฺมสนฺโต (กำหนดรู้) หมายความว่า กำหนดรู้เห็นเวทนาที่เป็นโรค และ
 นามธรรมที่เหลือโดยมีเวทนาเป็นหลัก พร้อมทั้งรูปธรรม”

ตามคำอธิบายดังกล่าว การกำหนดเวทนาว่าเป็นโรคสามารถทำให้บรรลุธรรมเป็น
 พระอรหันต์ตามหลักเวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนา

อชณฺณํ ชณฺณสงฺขาตํ อสฺสจี สฺสจิสฺสมตํ
 นานากุณฺณปปริปุโร ชณฺณรูปํ อปสฺสโต.

“สรีระนี้เป็นของน่ารังเกียจ แต่คนเขลากลับถือว่าน่าพึงใจ
 สรีระนี้เป็นสิ่งไม่สะอาด แต่คนพาลกลับเห็นว่าสะอาด สรีระนี้เต็ม
 ไปด้วยของเน่านานาชนิด[มีมูลและคูเป็นต้น] ก็ยังเป็นรูปที่น่าพึงใจ
 แก่คนเขลาผู้ไม่รู้เห็น[ด้วยปัญญาจักขุ]”

^{๑๖๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๐

อิรตถุม อามุร ปุติกาย
 ทุกคณธิย อสุจิ พยาธิธมม
 ยตถปมตตตา อธิมุจฉิตา ปชา
 หาเปเนติ มคคํ สุกตูปตติยา.

“ชาวโลกมัวเมาหลงติดอยู่ในสรีระนี้ ย่อมกระทำทางไปสู่สุด
 ให้เสื่อมไป การรังเกียจสรีระที่เน่าเปื่อยนี้อันกระสับกระส่ายด้วยโรค
 ต่างๆ] มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด เจ็บป่วยอยู่เสมอ จงปรากฏแก่ท่าน
 ทั้งหลาย”

คำว่า อิรตถุม ัตตบทเป็น อิ + อตถุ + อิมํ คำว่า อิ เป็นนิบาตในความหมาย
 ว่า ต่าหนิ (นินทา) หรือ รังเกียจ (ชिक्षุณฺณ) จึงแปลว่า “การรังเกียจ” ใช้แทนกริยานาม
 ว่า ชिक्षุณา (การรังเกียจ) โดยเป็นประธานของกริยา อตถุ ในประโยคนี้ ดังข้อความว่า

หีสัปเน อิ นินทาย.^{๑๖๓}

“อิ นิบาตย่อมนำไปในความหมายว่า ให้เบียดเบียนและตำหนิ”

อีติ ชिक्षุณฺณตเถ นิปาโต.^{๑๖๔}

“บทว่า อิ เป็นนิบาตในความหมายว่า รังเกียจ”

บทที่ประกอบกับ อิ นิบาต คือ อิมํ อามุร ปุติกาย ทุกคณธิย อสุจิ และ พยาธิ-
 ธมมํ ลงทุติยาวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๙) ว่า กัมมปวเจนียตุเต
 (เมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมปวเจนีเย ให้ลงทุติยาวิภัตติ) ดังข้อความว่า

อิรตถุมนุติ อิ อตถุ อิมํ, อิ-สททโยเคน สพพตถ อุปโยควจณํ, “อิมสฺส ปุติ-
 กายสฺส อิกาวโร โหตุติ อตฺโต.^{๑๖๕}

“คำว่า อิรตถุม ัตตบทเป็น อิ + อตถุ + อิมํ ลงทุติยาวิภัตติในบททั้งหมดที่

^{๑๖๓} อภิธาน. คาทา ๑๒๐๑

^{๑๖๔} ขุ.เถร.อ. ๒/๒๗๙/๑๒

^{๑๖๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๐

ประกอบกับ ธิ ศัพท์ หมายความว่า การกระทำว่าน่ารังเกียจในสรีระที่เน่าเปื่อยนี้จึงปรากฏ [แก่ท่านทั้งหลาย]”

มีตัวอย่างอื่นในการประกอบ ธิ นิบาตว่า
ในอรรถนิบาต มีอุทาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ว่า
ธิ พุราหมณสุส หนุดาริ.^{๑๖๖}

“นำตำหนิคนทำร้ายพราหมณ์”

บทว่า ธิ เป็นนิบาตใช้แทนกิริยา ครหามิ (ตำหนิ) ใช้คุมพากย์ในประโยคนี้ บทว่า หนุดาริ เป็นอวุตตกรรมของ ธิ นิบาต

รูปว่า ธิรตฤ หรือ ธิรตุฤ และ ธิ พุราหมณสุส หรือ ธิ พุราหมณสุส ในวรรณกรรมบาลีปรากฏทั้งสองรูป เพราะบางฉบับก็มีรูปว่า ธิ ส่วนบางฉบับก็มีรูปว่า ธิ บางท่านสำคัญว่าบาลีควรมีรูปเป็น ธิ นิบาตที่มี ๒ मात्रา เพื่อให้สอดคล้องกับสันสกฤตที่มีรูปว่า ธิก ซึ่งทั้งสอง मात्रา เหมือนกัน แต่กฎข้อนี้ก็ไม่แน่นอน เพราะในพระบาลีพบรูปว่า อาวิ (แจ้ง) ที่มี ๓ मात्रา ในขณะที่สันสกฤตมีรูปว่า อาวิส ที่มี ๔ मात्रา ดังนั้นรูปว่า ธิรตฤ และ ธิ พุราหมณสุส จึงสมควรเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ ฉบับฉันทะสังคีตจึงใช้ ธิ นิบาตเป็นส่วนใหญ่ แต่ในที่บางแห่งก็พบรูปว่า ธิ บ้าง

ปฏิบัติสัทธิปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ระงับกิเลส) คือ ศีลของสัตบุรุษมีพระอรหันต์เป็นต้น เพราะระงับกิเลสเร่าร้อนทั้งหมด และเพราะบริสุทธิ์รอบด้าน

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๕ อย่าง โดยจำแนกเป็นปริยัตปาริสุทธิศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๕ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ พึงทราบเนื้อความโดยเนื่องด้วยการขจัดบาปมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า :-

^{๑๖๖} พุ.ธ. ๒๕/๓๘๘/๘๕

ปณฺจ สีลานิ ปาณาติปาตสฺส. อทินฺนาทานสฺส. กาเมสุมิฉาจารสฺส. มุสา-
วาทสฺส. ปิสุณาย วาจา. ผรุสฺยา วาจา. สมฺมปฺปลาปสฺส. อภิชฺฌาย. พยาปาทสฺส.
มิจฺฉาทิฎฺฐิยา.

เนกขมฺเมเน กามจฺจนฺทสฺส. อพฺยาปาเทเน พยาปาทสฺส. อาโลกสณฺณาย ถีน-
มิทฺธสฺส. อวิกฺเขเปเน อุทฺธจฺจสฺส. ธมฺมวตฺถาเนเน วิจิกิฉฺฌาย. ฌาเณเน อวิชฺชา.ย.
ปาโมชฺเชเน อรติยา.

ปจฺมชฺฌาเนเน นีวรณานิ. ทฺติยชฺฌาเนเน วิตกฺกวิจารานิ. ตติยชฺฌาเนเน ปิตฺติยา.
จตุตฺถชฺฌาเนเน สุขทฺถุขานิ. อากาसानญายตนสมาปตฺติยา รุปสณฺณาย ปฏฺธิสณฺณาย
นานตฺตสณฺณาย. วิญฺญาณญายตนสมาปตฺติยา อากาसानญายตนสณฺณาย. อากิณฺ-
จญฺณายตนสมาปตฺติยา วิญฺญาณญายตนสณฺณาย. เนวสณฺณานาสณฺณายตนสมาปตฺติยา
อากิณฺจญฺณายตนสณฺณาย.

อนิจฺจานุปฺสฺสนาย นิจฺจสณฺณาย. ทฺถุขานุปฺสฺสนาย สุขสณฺณาย. อนตฺตานุ-
ปฺสฺสนาย อตฺตสณฺณาย. นิพฺพิทานุปฺสฺสนาย นนฺทียา. วิราคานุปฺสฺสนาย ราคสฺส.
นิโรธานุปฺสฺสนาย สมุทฺยสฺส. ปฏฺฐินิสฺสคฺคานุปฺสฺสนาย อาทานสฺส. ขยานุปฺสฺสนาย
ชนสณฺณาย. วยานุปฺสฺสนาย อายุหนสฺส. วิปริณามานุปฺสฺสนาย ฐวสณฺณาย. อนิมิตฺตา-
नुปฺสฺสนาย นิमितฺตสฺส. อปฺปณฺหิตานุปฺสฺสนาย ปณฺธิยา. สฺสณฺณตานุปฺสฺสนาย อภินิเวสสฺส.
อธิปญฺญารมฺมวิปฺสฺสนาย สาราทานาภินิเวสสฺส. ยถาภูตฌาณทสฺสเนเน สมฺโมหาภินิเวสสฺส.
อาทินวานุปฺสฺสนาย อาลยาภินิเวสสฺส. ปฏฺธิสงฺฆานุปฺสฺสนาย อปฺปฏฺธิสงฺฆาย. วิวฺชฺฌนานุ-
ปฺสฺสนาย สณฺโฆคาภินิเวสสฺส.

โสตาปตฺติมคฺเคน ทิฎฺฐเจกฺกจฺฉานํ กิเลसानํ. สกทาคามิมคฺเคน โอฟาริกานํ
กิเลसानํ. อนาคามิมคฺเคน อนุสหคฺคานํ กิเลसानํ. อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลसानํ ปหานํ
สีลํ, เวรมณี สีลํ, เจตนา สีลํ, สํวโร สีลํ, อวิติกฺกโม สีลํ. เอรูปานิ สีลานิ จิตฺตสฺส
อวิปฺปฏฺฐิสาราย สํวตฺตนฺติ ปาโมชฺชาย สํวตฺตนฺติ, ปิตฺติยา สํวตฺตนฺติ, ปสฺสทฺธิยา สํ-
วตฺตนฺติ, โสมนสฺสาย สํวตฺตนฺติ, อาเสวนาย สํวตฺตนฺติ, ภาวนาย สํวตฺตนฺติ, พหุลีกมฺมาย
สํวตฺตนฺติ, อลงฺการาย สํวตฺตนฺติ, ปริกฺขาราย สํวตฺตนฺติ, ปรีวาราย สํวตฺตนฺติ, ปารีปฺฐริยา

สํวตฺตนฺติ, เอกนฺตนิพฺพิทาย วิรํคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺฌาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย
สํวตฺตนฺติ.^{๑๖๗}

“ศีล ๕ คือ

๑. - การขจัดปาณาติบาต
 - การงดเว้น[จากปาณาติบาต]
 - การจงใจ [เจตนาที่ตรงกันข้ามกับปาณาติบาต]
 - การปิดกั้นปาณาติบาต
 - การไม่ล่องละเมิดปาณาติบาต

ชื่อว่า ศีล

๒. การขจัดอกินนาทาน ...

๓. การขจัดกาเมสุมิจฉาจาร ...

๔. การขจัดมุสาวาท ...

๕. การขจัดปิสุณวาจา ...

๖. การขจัดผรุสวาจา ...

๗. การขจัดสัมผัปปลาปะ ...

๘. การขจัดอภิชฌา ...

๙. การขจัดพยาบาท ...

๑๐. การขจัดมิจฉาทิฎฐิ ...

๑๑. การขจัดกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ (เครื่องพ้นไปจากโลก, กุศลจิตตูปบาท
ที่มีอโลภะเป็นประธาน) ...

๑๒. การขจัดพยาบาทด้วยการไม่ผูกพยาบาท (เมตตา) ...

๑๓. การขจัดถีนมิทระด้วยอาโลกสัญญา (ความสำคัญในแสงสว่าง) ...

๑๔. การขจัดอุทัจจะด้วยอวิกเขปะ (สมาธิ) ...

^{๑๖๗} พ.ป. ๓๑/๔๑/๔๗-๔

๑๕. การขจัดวิกิจจนาด้วยธัมมวัตถถาน (การตัดสินแนแนในกุศลธรรมเป็นต้น) ...

๑๖. การขจัดอวิชาด้วยญาณ ...

๑๗. การขจัดอติ (ความไม่เร็นรมย์ในฉานสมบัติ) ด้วยปราโมทย์ ...

๑๘. การขจัดนิรณด้วยปฐมฉาน ...

๑๙. การขจัดวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฉาน ...

๒๐. การขจัดปีติด้วยตติยฉาน ...

๒๑. การขจัดสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฉาน ...

๒๒. การขจัดรูปสัญญา (สัญญาในรูป, รูปฉาน) ...

๒๓. การขจัดปฐิขสัญญา (สัญญาที่เกิดจากการกระทบระหว่างวัตถุกับอารมณ์) และนันทตสัญญา (สัญญาในอารมณ์ต่างกันมีรูปารมณเป็นต้น) ด้วยอากาสนัญญายตนสมบัติ ...

๒๔. การขจัดอากาสนัญญายตนสัญญา (สัญญาว่าเป็นอากาศหาที่สุดมิได้) ด้วยวิญญาณัญญายตนสมบัติ ...

๒๕. การขจัดวิญญาณัญญายตนสัญญา (สัญญาว่าเป็นวิญญาณหาที่สุดมิได้) ด้วยอากิญจัญญายตนสมบัติ ...

๒๖. การขจัดอากิญจัญญายตนสัญญา (สัญญาในความไม่มีแห่งอรูปฉานจิตที่ ๑) ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมบัติ ...

๒๗. การขจัดนิจสัญญาด้วยอนิจจานุัสสนา ...

๒๘. การขจัดสุขสัญญาด้วยทุกขานุัสสนา ...

๒๙. การขจัดอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุัสสนา ...

๓๐. การขจัดนันท (ความยินดีพอใจ) ด้วยนิพพิทานุัสสนา ...

๓๑. การขจัดราคะด้วยวิราคานุัสสนา ...

๓๒. การขจัดสมุทัย (ความเกิดขึ้น) ด้วยนิโรธานุัสสนา ...

๓๓. การขจัดอาทานะ (ความยึดมั่น) ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ...
๓๔. การขจัดฉนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน) ด้วยขยานุปัสสนา ...
๓๕. การขจัดอายุหนะ (การสังสม) ด้วยขยานุปัสสนา ...
๓๖. การขจัดฐสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยวิปริณามานุปัสสนา ...
๓๗. การขจัดนิमित (สัจฐานที่มีอยู่เสมอ) ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ...
๓๘. การขจัดปณิธิ (ความปรารถนา) ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา ...
๓๙. การขจัดอภินิเวสะ (ความใส่ใจผิดว่าเป็นอัตตา) ด้วยสุญญตานุปัสสนา ...
๔๐. การขจัดสาราทานาภินิเวสะ (การใส่ใจที่ถือนั่นว่ามีสาระ) ด้วยอริปัญญารัมมวีนุปัสสนา ...
๔๑. การขจัดสัมโมหาภินิเวสะ (ความใส่ใจที่สงสัย) ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ ...
๔๒. การขจัดอาลยาภินิเวสะ (การใส่ใจผิดว่าสังขารเป็นที่พึ่ง) ด้วยอาทีนวานุปัสสนา ...
๔๓. การขจัดอัปปปฏิสังขา (การไม่เกิดขึ้นอีก) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ...
๔๔. การขจัดสังโยคาภินิเวสะ (การใส่ใจผิดในสังขารด้วยการประกอบไว้) ด้วยวิวิญ्ञานุปัสสนา ...
๔๕. การขจัดกิเลสที่อยู่ในบุคคลเดียวกันกับทวิญญูด้วยโสตาปัตติมรรค ...
๔๖. การขจัดกิเลสหยาบด้วยสกทาคามิมรรค ...
๔๗. การขจัดกิเลสละเอียดด้วยอนาคามิมรรค ...
๔๘. - การขจัดกิเลสอย่างสิ้นเชิงด้วยอรหัตตมรรค
- การงดเว้น
 - การจงใจ
 - การปิดกั้น
 - การไม่ล่องละเมิด
- ชื่อว่า สील

ศีลที่มีสภาพอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อให้จิตไม่เดือดร้อน เพื่อปราโมทย์ (ปีติอย่าง

อ่อน) เพื่อปิตี (ปิตีอย่างกล้า) เพื่อปัสสัทธิ (ความสงบกายใจ) เพื่อโสมนัส เพื่อเสพคุณ [สมาธิ] เพื่อเจริญ[สมาธิ] เพื่อทำ[สมาธิ]ให้มาก เพื่อเป็นเครื่องประดับ[ของสมาธิ] (การเกิดของศรัทธินทรีย์เป็นต้นที่เป็นเครื่องประดับของสมาธิ) เพื่อสนับสนุน[สมาธิ] เพื่อเป็นบริวาร[ของสมาธิ] (ความบริบูรณ์ของสติและวิริยะเป็นต้นที่เป็นบริวารของสมาธิ) เพื่อความบริบูรณ์[ของสมาธิ] เพื่อความเบื่อหน่ายโดยแท้ เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้[สัจจะ ๔] เพื่อนิพพาน”

ข้อความว่า “การจัดตอวิชาด้วยญาณ [๑๖]” หมายความว่า การจัดตอวิชาที่ตรงข้ามกับญาณด้วยปัญญา คือ นามรูปปริจเฉทญาณ (ปัญญากำหนดรู้รูปนาม) และปัจจัยปริคคหญาณ (ปัญญากำหนดเหตุปัจจัยของรูปนาม) ดังข้อความว่า

อิทานิ สอุปายานํ อัญจสมาปตฺติอาทินํ วเสน ทสฺเสตฺถุ ฌาเณนาติอาทิ วุตฺตํ. นามรูปปริคคหกฺขาวิตรณานํ หิ วิพนฺธุฏฺตสฺส โมหสฺส ทูริกรเณน ฌาตปริณฺญา ยิตฺตสฺส อนิจฺจสณฺญาทโย สิชฺฌนฺติ.

ตถา ฌานสมาปตฺติสฺส อภิตฺตินิมิตฺเตน ปาโมชฺเชน ตตฺถ อนภิตฺติยา วินฺทิตาย ฌานาทินํ สมฺมิกโมติ สมาปตฺติวิปสฺสนานํ อตฺติวินฺทนอวิชาปทาลนาทินา อุปายติ วุตฺตํ ฌาเณน อวิชาขาย, ปาโมชฺเชน อตฺติยาติ.^{๑๖๘}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ฌาเณน เป็นต้นเพื่อแสดงโดยเนื่องด้วยสมบัติ ๘ พร้อมทั้งเหตุ[บรรลुสมบัติ] กล่าวคือ อนิจจสัญญาเป็นต้นย่อมสำเร็จแก่ผู้ดำรงอยู่ในฌาตปริณญา (การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดรู้สภาวะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุไฉไลของรูปนาม หมายถึง วิปัสสนาญาณที่ ๑-๒) โดยกำจัดโมหะที่เป็นอุปสรรคของการกำหนดรู้รูปนาม และการข้ามพ้นความสงสัย

นอกจากนั้น เมื่อความเบื่อหน่ายในฌานสมาบัตินั้นถูกบรรเทาได้ด้วยปราโมทย์ ที่มีเหตุคือความรื่นรมย์ในฌานสมาบัติ การบรรลุฌานเป็นต้นจึงมีได้ ดังนั้น เหตุบรรลุ

^{๑๖๘}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๒

สมบัติและวิปัสสนาจึงเป็นการบรรเทาความเบื่อหน่ายและการกำจัดอวิชชาเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ฌาณน อวิชฺชาย, ปาโมชฺเซน อรติยา (การขจัดอวิชชาด้วยฌาณ การขจัด อรติด้วยปราโมทย์)”

ข้อความว่า “การขจัดกิเลสที่อยู่ในบุคคลเดียวกันกับทิวฏฐิด้วยโสตาปัตติมรรค” มี คำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ทิวฏฐิญาณนฺติ ทิวฏฐิยา สหเชกฺขญาณญจ ปหานกฺขญาณญจ.^{๑๖๙}

“คำว่า ทิวฏฐิญาณ (กิเลสที่อยู่ในบุคคลเดียวกันกับทิวฏฐิ) คือ กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต ดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน (สหเชกฺขภาวะ) และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความ เป็นกิเลสที่จะพึงจะร่วมกัน (ปหานกฺขภาวะ)”

กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน หมายความว่า จิตที่เกิดร่วมกับ ทิวฏฐิ ๔ ดวง และจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ย่อมถูกโสตาปัตติมรรคละได้ เมื่อจิตที่เกิดร่วม กับทิวฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงถูกละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตปปะที่เป็นไปพร้อมกับจิตที่เกิดร่วมกับทิวฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงนั้น ก็ย่อมถูกละได้โดยความเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน เมื่อจิตที่เป็น สสังขาริกประกอบด้วยทิวฏฐิ ถูกบุคคลละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับจิตที่เป็นสสังขาริกประกอบด้วยทิวฏฐิ เหล่านั้น ย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน

กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่จะพึงจะร่วมกัน หมายความว่า เมื่อบุคคลขจัดทิวฏฐิและวิจิกิจฉาได้ด้วยโสตาปัตติมรรคแล้ว ก็เป็นอันขจัดกิเลสอื่นอัน ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตปปะ ที่ทำให้ตกอบาย (อปายคณีนยะ) และขจัดสังโยชน์ คือ อิสสาและมัจฉริยะที่ไม่ได้ชื่อว่า กิเลส อีกด้วย

อนึ่ง ในธรรม ๕ อย่างนั้น นอกไปจากความไม่เกิดขึ้นของปาณาติบาตเป็นต้น

^{๑๖๙}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๕

ดังกล่าวประเภทไว้แล้ว ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ชื่อว่า การขจัด หามีไม่ แต่การขจัด [ปาณาติบาตเป็นต้น]นั้นๆ เป็นที่ทรงไว้มัน (อุปจารณ) โดยเป็นที่รองรับกุศลธรรมนั้นๆ [มีเมตตาหรือจาคะเป็นต้น] และเป็นการตั้งไว้ดี (สมาทาน) ด้วยการทำให้หวั่นไหว ดังนั้น จึงเรียกว่า ศีล โดยความหมายว่า สีสละ คือการทรงไว้มันและการตั้งไว้ดี ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า ปหาน (การละ) โดยองค์ธรรมคือกุศลจิตตูปบาทที่มีหิริ โอตตัปปะ กรุณา และอโลภะเป็นต้นเป็นประธาน ซึ่งทำให้บุคคลขจัดปาณาติบาตได้ การขจัดปาณาติบาตจึงเป็นที่รองรับกุศลคือเมตตา หรือการขจัดอกินนาทานเป็นที่รองรับกุศลคือจาคะ ดังนี้เป็นต้น

ธรรม ๔ อย่างนอกจากนี้ (เวรมณี, เจตนา, สังวร และอวิตกกัมมะ) กล่าวไว้โดยหมายเอาการมีจิตดำเนินไปด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นนั้นๆ ด้วยการปิดกั้นปาณาติบาตเป็นต้นนั้นๆ ด้วยความจงใจที่ประกอบด้วยการงดเว้นและการปิดกั้นทั้งสองนั้น ด้วยการไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาตเป็นต้นนั้นๆ ของผู้ไม่ล่วงละเมิดอยู่

ส่วนความเป็นศีลของธรรมเหล่านั้น (ธรรม ๔ อย่างมี เวรมณี เป็นต้น) ได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้ว

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๕ อย่างโดยจำแนกเป็นปหานศีลเป็นต้น

ด้วยถ้อยคำดังนี้ จบวิสัยของปัญหาเหล่านี้ว่า :-

๑. ศีล คืออะไร
๒. ชื่อว่าศีล โดยความหมายอะไร
๓. ลักษณะ รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของศีล คืออะไร
๔. ศีล มีอานิสงส์อย่างไร
๕. ศีล มีกี่อย่าง

ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของศีล

[๒๑] ถามว่า : ความเศร้าหมองของศีลคืออะไร ความผ่องแผ้วของศีล คืออะไร ?

ตอบว่า : ความเศร้าหมองของศีล คือ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น ส่วนความผ่องแผ้วของศีล คือ ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๖

ความเศร้าหมองของศีล

อนึ่ง ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนั้นนับด้วยศีลวิบัติที่มีลามและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค (การประกอบเมถุนเล็ก) ๗

อาทิ ศัพทไโน ลามยสาทิเหตุเคน (มีลามและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ) หมายถึง ญาติมิตร อวัยวะ และชีวิต

เมถุนใหญ่ คือ การเสพกามโดยให้มรรคจรดกัน ส่วนเมถุนสังโยคเป็นเมถุนเล็กที่พอใจสัมผัสเป็นต้นของสตรี

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

ศีลขาด คือ ลิกขาบทของภิกษุที่ขาดในเบื้องต้นหรือที่สุดในกองอาบัติ ๗ เหมือนผ้าที่ขาดชาย

ศีลทะลุ คือ ลิกขาบทของภิกษุที่ขาดตรงกลาง เหมือนผ้าทะลุกลางผืน

ศีลต่าง คือ ลิกขาบทของภิกษุที่ขาดสองหรือสามสิกขาบทตามลำดับ เหมือนแม่โคมีสีตัวต่างดำหรือต่างแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยสีต่างชนิดกันซึ่งเกิดที่หลังหรือท้อง

ศีลพริ้อย คือ ลิกขาบทของภิกษุที่ขาดเป็นตอนๆ ไป เหมือนแม่โคลายเป็นจุด ด้วยสีต่างชนิดกันเป็นระยะๆ ไป

โดยประการดังนี้ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นย่อมมีด้วยศีลวับัติที่มีลามและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ

เมถุนสังโยค ๗

ภาวะที่ศีลขาดโดยเนื่องด้วยเมถุนสังโยค ๗ พึงทราบดังต่อไปนี้ตามพระพุทธดำรัส^{๑๗๐} ว่า :-

อิธ พุราหุมน อเภจโจ สมโณ วา พุราหุมน วา สมมา พุระหุมจารี ปฏิชานมานโน น เหว โข มาตุคามเนน สหุธิ ทวยํ ทวยสมาปตฺตี สમાปชฺชติ, อปีจ โข มาตุคามสฺส อุจฺฉาหนํ ปริมทฺทหนํ นหาปนํ สมฺพาหนํ สาทียติ, โส ตทสฺสาเทติ, ตํ นิกาเมติ, เตन จ วิตฺติ อปชฺชติ, อิทมปิ โข พุราหุมน พุระหุมจริยสฺส ขณฺทมปิ ฉิทฺทมปิ สพลมฺปิ กมฺมาสมฺปิ. อयํ วุจฺจติ พุราหุมน อปริสุทฺธํ พุระหุมจริยํ จรติ สยฺมโต เมถุเนน สโยเคน, น ปริมุจฺจติ ชาตียา ชราย มรเณน ยเปย น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสมฺมาติ วทามิ.

ปุณ จปรํ พุราหุมน อิเภจโจ สมโณ วา ยเปย ปฏิชานมานโน น เหว โข มาตุคามเนน สหุธิ ทวยํ ทวยสมาปตฺตี สમાปชฺชติ. นปิ มาตุคามสฺส อุจฺฉาหนํ ยเปย สาทียติ. อปีจ โข มาตุคามเนน สหุธิ สมฺชคฺคฺมติ สกัฬติ สํเกลายติ, โส ตทสฺสาเทติ ยเปย น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสมฺมาติ วทามิ.

ปุณ จปรํ พุราหุมน อิเภจโจ สมโณ วา ยเปย น เหว โข มาตุคามเนน สหุธิ ทวยํ ทวยสมาปตฺตี สમાปชฺชติ. นปิ มาตุคามสฺส อุจฺฉาหนํ ยเปย สาทียติ. นปิ มาตุคามเนน สหุธิ สมฺชคฺคฺมติ สกัฬติ สํเกลายติ. อปีจ โข มาตุคามสฺส จกฺขุณา จกฺขุ อุปนิชฺฌายติ เปกฺขติ, โส ตทสฺสาเทติ ยเปย น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสมฺมาติ วทามิ.

^{๑๗๐} วจ.สตฺตก. ๒๓/๕๐/๔๖-๔๗

ปุณ จปรํ พุราหุณณ, อิธกัจโจ สมโณ วา ยเปย น เหว โข มาตุคามเนน, นปี มาตุคามสฺส, นปี มาตุคามเนน, นปี มาตุคามสฺส ยเปย เปกฺขติ. อปีจ โข มาตุคามสฺส สทฺทํ สฺสณาทิ ตีโรกฺขณฺณา วา ตีโรปาการา วา หสนฺติยา วา ภณฺนติยา วา คายนฺติยา วา โรทฺหนฺติยา วา, โส ตทสฺสาเทติ ยเปย ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุณ จปรํ พุราหุณณ อิธกัจโจ สมโณ วา ยเปย น เหว โข มาตุคามเนน, นปี มาตุคามสฺส, นปี มาตุคามเนน, นปี มาตุคามสฺส ยเปย โรทฺหนฺติยา วา. อปีจ โข ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ มาตุคามเนน สทฺธี หลิตฺลปิตกัปปิตานิ, ตานิ อนุสฺสรติ, โส ตทสฺสาเทติ ยเปย ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุณ จปรํ พุราหุณณ อิธกัจโจ สมโณ วา ยเปย น เหว โข มาตุคามเนน ยเปย นปี มาตุคามสฺส ยเปย นปี ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ มาตุคามเนน สทฺธี หลิตฺลปิตกัปปิตานิ, ตานิ อนุสฺสรติ. อปีจ โข ปสฺสติ คหปตี วา คหปติปฺตํ วา ปณฺณหิ กามคฺคฺเคนหิ สมปฺปิตํ สมงฺคิฏฺฏํ ปริจารยมาณํ, โส ตทสฺสาเทติ ยเปย ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุณ จปรํ พุราหุณณ อิธกัจโจ สมโณ วา ยเปย น เหว โข มาตุคามเนน ยเปย นปี ปสฺสติ คหปตี วา คหปติปฺตํ วา ยเปย ปริจารยมาณํ. อปีจ โข อณฺณตฺรํ เทว-
นิกายํ ปณฺธาย พุรหุณฺจริยํ จรติ “อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา ตเปน วา พุรหุณฺจริเยน
วา เทโว วา ภวิสฺสามิ เทวณฺณตโร วาติ. โส ตทสฺสาเทติ, ตํ นิกาเมติ, เตน จ วิตฺติ
อาปชฺชติ. อิทมปิ โข พุราหุณณ พุรหุณฺจริยสฺส ขณฺทมปิ นิทฺทมปิ สพลมปิ กมฺมาสมปิ.

“สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม แต่ยังยินดีการลูบคลำ การ ขัดสี การให้อาบ และการนวดของมาตุคาม เขายินดีปรารถนาพอใจการลูบคลำเป็นต้น นั้น ความยินดีการลูบคลำเป็นต้นของมาตุคามนี้ เป็นความขาดทะลุต่างพร้อยของ พรหมจรรย์ เรากล่าวว่าเขาประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๑]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์

โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การขัดสี การให้อาบ และการนวดของมาตุคาม แต่ยังกระซิกกระซี้เล่นหัวทำท่าทำทะนุถนอมกับมาตุคามอยู่ เขายินดีการกระซิกกระซี้เป็นต้นนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๒]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ แต่ยังชอบฟังดูตาต่อตากับมาตุคาม เขายินดีการฟังดูนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๓]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวทำเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ ไม่ชอบฟังดูตาต่อตากับมาตุคาม แต่ยังชอบฟังเสียงหัวเราะ เสียงพูด เสียงร้องเพลง หรือเสียงร้องไห้ของมาตุคามอยู่ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพง เขายินดีเสียงนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๔]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ ไม่ชอบฟังดูตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ชอบฟังเสียงหัวเราะ เสียงพูด เสียงร้องเพลง หรือเสียงร้องไห้ของมาตุคามอยู่ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพง แต่ยังระลึกถึงกิริยาหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน เขายินดีกิริยาหัวเราะพูดจาเล่นหัวนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๕]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ ไม่ชอบฟังดูตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ชอบฟังเสียงหัวเราะ เสียงพูด เสียงร้องเพลง หรือเสียงร้องไห้ของมาตุคามอยู่ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพง ไม่ระลึกถึงกิริยาหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน แต่เขาเห็นคฤหบดีหรือบุตรของคฤหบดีที่เพียบพร้อมบริบูรณ์เพลิดเพลินอยู่ด้วยกามคุณ ๕ จึงยินดีกามคุณที่ตนพบนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๖]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพาศิพพหุจรรย โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ... ไม่เห็นคฤหบดีหรือบุตร ของคฤหบดีที่เพียบพร้อมบริบูรณ์เฟลิดเฟลินอยู่ด้วยกามคุณ ๕ แต่เขาประพาศิพพหุจรรยโดยปรารถนาเกิดเป็นหมู่เทพอย่างหนึ่งว่า เราจักเกิดเป็นท้าวเทพหรือเทพ ตนหนึ่งด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพหุจรรยนี้ เขายินดีปรารถนาพอใจความเป็นเทพนั้น ความยินดีความเป็นเทพนี้ เป็นความขาดทะลุต่างพร้อยของพหุจรรย [๗]”

ศีล คือ การสมาทานศีล ๕ ที่เรียกว่า ยมะ (การงดเว้นที่ต้องปฏิบัติแน่นอน) หรือ ศีล ๘ ที่เรียกว่า นิยมะ (ศีลที่ควรกำหนดด้วยกาลเวลา) เป็นต้น

วัตร คือ การไม่ล่วงละเมิดศีลตามที่สมาทานไว้

อีกอย่างหนึ่ง ศีล คือ การสมาทานและการไม่ล่วงละเมิด

วัตร คือ ข้อประพาศิพที่ให้เป็นไปด้วยการบำเพ็ญทุกรกิริยา

อีกอย่างหนึ่ง ศีล คือ ข้อประพาศิพที่มีลักษณะงดเว้นจากกรรมที่ชาวโลกสมมติว่า ไม่ควรทำ

วัตร คือ ข้อประพาศิพพิเศษมีการทรงเพศและการทำกิจมีการบริโภคน เป็นต้นของผู้มีการสมาทานวัตรนั้นๆ

ตบะ คือ การบำเพ็ญทุกรกิริยา

พหุจรรย คือ การหลีกเลียงจากเมถุน^{๑๗๑}

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนับด้วยศีลวัตรที่มีลามและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค ๗

^{๑๗๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑/๙๙

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๗

ความผ่องแผ้วของศีล

ส่วนภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นนับด้วยความไม่ขาดของสิกขาบทโดยสิ้นเชิง ด้วยการแก้ไขสิกขาบทที่ขาดไปแต่ยังแก้ไขได้ ด้วยการไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ด้วยการไม่มีบาป-
 ธรรมอื่นเป็นต้นว่า ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความริษยา ความตระหนี่
 ความมารยา ความโอ้อวด ความหวัชใจ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความ
 มัวเมา ความประมาท และด้วยการมีคุณธรรมคือ ความมักน้อย ความสันโดษ ความ
 ขัดเกลา เป็นต้น

โดยแท้จริงแล้ว ศีลที่ไม่ขาดเพื่อลามเป็นต้น หรือศีลที่ขาดด้วยโทษคือความ
 ประมาทแต่แก้ไขแล้ว หรือศีลที่ไม่ถูกทำลายด้วยเมถุนสังโยคหรือบาปธรรมมีความโกรธ
 และความผูกโกรธเป็นต้น ได้ชื่อว่า ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย โดยสิ้นเชิง และ
 ศีลเหล่านั้นชื่อว่า :-

- ภูษิสสะ (เป็นไท) เพราะสร้างความเป็นไท
- วิญญูปัตถะ (ผู้รู้สรรเสริญ) เพราะเป็นสิ่งที่ผู้รู้ชมเชย
- อปรามัญฐะ (ไม่ถูกยึดผิด) เพราะไม่ถูกัดถนาและทักขณียึดผิด
- สมานิสังวัตตนิกะ (ก่อให้เกิดสมาธิ) เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ

ให้เป็นไป

เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่ ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นนี้เป็นความผ่องแผ้วของศีล
 เหล่านั้น

อนึ่ง ความผ่องแผ้วนั้นสำเร็จด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. การเห็นโทษของศีลวิบัติ
๒. การเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ

โทษของศีลวิบัติ พึงทราบตามสูตรต้นตมนี้มีอาทิดังนี้ว่า

ปณฺจิเม ภิกฺขเว อาทินฺวา ทุสฺสีลสฺส สीलวิปตฺติยา.^{๑๗๒}

“ภิกษุทั้งหลาย โทษของศีลวิบัติในผู้ทุศีลมี ๕ อย่างเหล่านี้”

พระสูตรนี้ตรงข้ามกับอาณิสสของศีลที่ท่านนำมาแสดงไว้ก่อนมีข้อความเต็มดังนี้

ปณฺจิเม คหปตโย อาทินฺวา ทุสฺสีลสฺส สीलวิปตฺติยา. กตเม ปณฺจ. อิธ คหปตโย
 ทุสฺสีโล สीलวิปฺนโน ปมาทาธิกรณํ มหตี โภคชาณี นิคฺจฺจติ, อโย ปจฺโม อาทินฺโว ทุส-
 สीलสฺส สीलวิปตฺติยา. ปุณ จปรํ คหปตโย ทุสฺสีลสฺส สीलวิปฺนฺนสฺส ปาปโก กิตฺติสทฺโท
 อพฺภุคฺคจฺจติ, อโย ทุตฺติโย อาทินฺโว ทุสฺสีลสฺส สीलวิปตฺติยา. ปุณ จปรํ คหปตโย ทุสฺสีโล
 สीलวิปฺนโน ยณฺณทเว ปริสํ อุปสงฺกมตี ยถิ ขตฺติยปริสํ ยถิ พฺราหฺมณปริสํ ยถิ คหปติปริสํ
 ยถิ สมณปริสํ, อวิสารโท อุปสงฺกมตี มงฺกุฏโต, อโย ตตฺติโย อาทินฺโว ทุสฺสีลสฺส สील-
 วิปตฺติยา. ปุณ จปรํ คหปตโย ทุสฺสีโล สीलวิปฺนโน สมฺมุโพห กาลํ กโรติ, อโย จตฺตโก
 อาทินฺโว ทุสฺสีลสฺส สीलวิปตฺติยา. ปุณ จปรํ คหปตโย ทุสฺสีโล สीलวิปฺนโน กายสฺส เกทา
 ปรี มรณา อปายํ ทุคฺคตี วินิปาตํ นิรโย อุปปชฺชติ, อโย ปณฺจโม อาทินฺโว ทุสฺสีลสฺส
 สीलวิปตฺติยา.^{๑๗๓}

“คหบดีทั้งหลาย โทษของศีลวิบัติในคนทุศีลมี ๕ ประการเหล่านี้ โทษทั้ง ๕
 ประการนั้น มีอะไรบ้าง ? คือ

๑. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลในโลกนี้ย่อมถึงการเสื่อมแห่งกองโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่
 เพราะความประมาทเป็นเหตุ

๒. เกียรติศัพท์อันทรามของคนทุศีลวิบัติด้วยศีลย่อมฟุ้งจรรไป

๓. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลเข้าไปสู่สังคมใดๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ สังคมพราหมณ์
 สังคมคหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างเก้อเขินไม่องอาจ

๔. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลเป็นผู้หลงทำกาละล่วงไป

๕. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลย่อมไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
 เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว

^{๑๗๒} ที.ม. ๑๐/๑๔๙/๗๗, อง.ปณฺจก. ๒๒/๒๑๓/๒๓๘-๓๙

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ทุศีล :-

- ไม่เป็นที่เคารพพอใจของเทวดาและมนุษย์ เพราะเป็นผู้ทุศีล
- ไม่ควรรับคำสั่งสอนจากเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย
- มีทุกข์ เพราะการครหาความเป็นผู้ทุศีล
- มีความร้อนใจ เพราะการสรรเสริญของผู้มีศีลทั้งหลาย
- มีผิวพรรณหม่นหมองเหมือนผ้าเปลือกไม้ เพราะความเป็นผู้ทุศีลนั้น
- มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้ตลอดกาลนานแก่คนผู้เอาเยี่ยงอย่าง

ของเขา

- มีคุณค่าน้อย เพราะทำไมให้มีผลมากแก่ผู้ที่ตนรับไทยธรรม
- ล้างให้สะอาดได้ยาก เหมือนหลุมคุงที่หมักหมมไว้นานปี
- เสื่อมจากประโยชน์ทั้งสอง (มนุษย์สมบัติและสมณสมบัติ) เหมือนพื้นเผาศพ
- ถึงปฏิญาณตนว่าเป็นภิกษุก็ไม่ใช่ภิกษุ เหมือนลาที่ติดตามฝูงโค
- หวาดสะดุ้งอยู่เสมอ เหมือนคนมีเวรอยู่ทั่วไป
- ไม่ควรอยู่ร่วม เหมือนซากศพของคนตาย
- ถึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีความรู้เป็นต้น ก็ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อน

พรหมจรรย์ เหมือนไฟในป่าช้าไม่ควรแก่การบูชาของพราหมณ์

- ไม่ควรบรรลุลหรรณวิเศษ (ฌาน มรรค และผล) เหมือนคนตาบอดไม่ควรเห็น

รูป

- หมดหวังในพระสัทธรรม (ปฏิบัติคือสมณะและวิปัสสนา ปฏิเวธคือมรรคผล

นิพพาน) เหมือนเด็กจันทาลหมดหวังในราชสมบัติ

- ถึงสำคัญอยู่ว่าเราเป็นสุข ก็ชื่อว่าทุกข์โดยแท้ เพราะเป็นผู้มีกองทุกข์

ดังที่ตรัสไว้ในเทศนาที่เปรียบเหมือนกองไฟ (อัคคิขันโธปมสูตร)

คำว่า จวาลาต (พื้นเผาศพ) พบในพระบาลีว่า

ฉวาลาตํ ยถา กุญฺจํ

น กุวจิ กิจฺจการกํ

เนว คาเม อรณฺเณ วา

น หิ ตํ กุญฺจสมฺมตํ.^{๑๗๓}

“อุปมาว่า ฟืนเผาศพใช้ทำกิจอะไรในที่ไหนๆ ก็ไม่ได้ทั้งในบ้าน
หรือในป่า ชาวบ้านไม่ถือว่าไม้นั้นเป็นไม้ตามปกติ”

ในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย มีคำอธิบายเรื่องนี้ว่า

ฉวาลาตฺตนิ ฉวานํ ทพฺพตฺตญฺจาเน อลาตํ. อุภโตปทิตตํ มชฺเฌ คฺกุคฺคตฺตนิ ปมาเณน
อฺภฺยจุจฺจลฺมตฺตํ ทฺวีสฺส จาเนสฺส อาทิตตํ มชฺเฌ คฺกุคฺคตฺตนิ. เนว คาเมติ สเจ หิ ตํ ยฺยคฺคณฺจล-
โคปานสิปฺกขฺปาสาทาหิเน อตฺถาย อุปเนตฺตํ สกฺกา อสฺส คาเม กุญฺจตฺถํ ฝเรยฺย. สเจ เขตฺต-
กฺกุณฺธิ กุญฺจตฺถมณฺจกาหิเน อตฺถาย อุปเนตฺตํ สกฺกา อรณฺเณ กุญฺจตฺถํ ฝเรยฺย. ยสฺมา ปน
อุภยถาปิ น สกฺกา ตสฺมา เอวํ วุตฺตํ.^{๑๗๔}

“คำว่า ฉวาลาตํ คือ ฟืนที่ใช้ในที่เผาศพ

คำว่า อุภโตปทิตตํ มชฺเฌ คฺกุคฺคตํ หมายความว่า มีขนาด ๘ นิ้ว มีไฟลุกโพล่ง
อยู่ทั้งสองแห่ง[ที่โคนและปลาย] เปื้อนคูดตรงกลาง

คำว่า เนว คาเม (ใช้ทำกิจไม่ได้ทั้งในบ้านหรือในป่า) เป็นต้น หมายความว่า ถ้า
บุคคลสามารถใช้สอยไม้นั้นเพื่อทำเป็นแอก งอนไถ ไม้กลอนหลังคา และเพดาน เป็นต้น
ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในบ้านได้ ถ้าสามารถใช้สอยเพื่อทำเป็นไม้ปูพื้นและเตียงเล็ก เป็นต้นใน
กระท่อมนา ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในป่าได้ แต่บุคคลไม่อาจใช้โดยลักษณะทั้งสองอย่าง ดังนั้น
จึงตรัสไว้อย่างนี้”

ข้อความว่า “ไม่ควรอยู่ร่วม เหมือนซากศพของคนตาย” หมายความว่า ซากศพ
ของคนตายไม่ควรอยู่ในฝูงชน ฉะนั้น ภิกษุผู้ศีลก็ไม่ควรอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ฉะนั้น การ
อยู่ร่วมกับสงฆ์เรียกว่า สังวาส มี ๓ ประการ คือ

๑. เอกกัมมะ การทำสังฆกรรมร่วมกัน
๒. เอกุทเทสสะ การแสดงปาติโมกข์ร่วมกัน

๓. สมสิกขตา การมีสิกขาเสมอกัน คือ การรักษาสิกขาบททั้งหมดที่ภิกษุผู้ทรงศีลพึงรักษา

ดังข้อความว่า

สว่าโส นาม เอกกมมํ เอกุทุเทโส สมสิกขตา, เอโส สว่าโส นาม.^{๑๗๕}

“ขึ้นชื่อว่า สังวาส (การอยู่ร่วมกัน) คือ กรรมอย่างเดียวกัน อุเทศอย่างเดียวกัน และการมีสิกขาเสมอกัน”

อัคคิขันโธปมสูตร

กล่าวโดยละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นประจักษ์ผลกรรมโดยประการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันแผ่ตรึงยิ่งที่มีความเป็นผู้ทุกข์นั้นเป็นปัจจัย อันสามารถทำความร้อนรุ่มใจให้เกิดขึ้นแล้วบันดาลให้เกิดการกระอักโลหิตสดๆ แม้เพียงแต่ระลึกถึงแก่ภิกษุผู้ทุกข์ มีจิตกำหนดด้วยความยินดีในสุขอันเกิดจากการเสพกามคุณ ๕ และสุขเกิดจากการกราบไหว้นับถือเป็นต้น จึงตรัสว่า

ปสฺสสฺส โน ตุมฺเห ภิกฺขเว อมฺมํ มหฺนตํ อคฺคิขฺชนฺธํ อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติ-
ภูตฺตํ. เอวํ ภนฺเตติ. ตํ กิํ มณฺณถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ อมฺมํ มหฺนตํ อคฺคิขฺชนฺธํ
อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติภูตํ อาลึงฺเคตฺวา อุปฺนิสีเทยฺย วา อุปฺนิปชฺเชยฺย วา, ยํ ขตฺติย-
กณฺณํ วา พุราหุณฺณกณฺณํ วา คหฺปติกณฺณํ วา มุทุตฺถุนฺนหตฺถปาทํ อาลึงฺเคตฺวา อุป-
นิสีเทยฺย วา อุปฺนิปชฺเชยฺย วา. เอตฺเทว ภนฺเต วรํ ยํ ขตฺติยกณฺณํ วา ๒เปยฺ อุปฺนิ-
ปชฺเชยฺย วา. ทุกฺขํ เหนฺตํ ภนฺเต ยํ อมฺมํ มหฺนตํ อคฺคิขฺชนฺธํ ๒เปยฺ อุปฺนิปชฺเชยฺย วาติ.

อาโรจยามี โว ภิกฺขเว, ปฏฺวิเวทยามี โว ภิกฺขเว, ยถา เอตฺเทว ตสฺส วรํ
ทุสฺสึลลสฺส ปาปธมฺมสฺส อสฺสจิสฺสํสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺสจสฺส
สมณฺณปฏฺวิณฺณสฺส อพฺรหฺมจาริสฺส พฺรหฺมจาริปฏฺวิณฺณสฺส อนโตปฺปติกสฺส อวสฺสุตฺตสฺส กสมฺพุ-

^{๑๗๕}วิ.มหา. ๑/๕๕/๓๗

ชาติสฺส ยํ อมฺ ํ มหนตํ อคฺคิกฺขนฺ ํ ฃเปยฺ อุปนิปชฺเชยฺ วา. ตํ กิสฺส เหตุ. ตโตนิทานํ
 หิ โส ภิกฺขเว มรณํ วา นิคฺฉเญยฺ มรณมตฺตํ วา ทุกฺขํ, น เตวว ตปฺปจฺจยา กายสฺส
 เกทา ปรี มรณา อปายํ ทุกฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺเชยฺ.^{๑๗๖}

“[พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า] ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นหรือไม่
 โน่นกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วงอยู่ พวกภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า เห็น
 พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญคำที่เรากล่าวนั้นอย่างไร ?
 คือการเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งลุกติดเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่น
 หรือการเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดหญิงกษัตริย์ หญิงพราหมณ์ หรือหญิงคหบดี
 ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่ม อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

ภิกษุ : การเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดหญิงกษัตริย์ หญิงพราหมณ์
 หรือหญิงคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่ม ประเสริฐกว่า พระพุทธเจ้าข้า เพราะการเข้าไป
 นั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นเป็นทุกข์ยิ่งนัก
 พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : ภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกพวกเธอให้เข้าใจ การเข้าไปนั่ง
 หรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นประเสริฐกว่า
 สำหรับภิกษุทั้งหลายนั้นผู้มีความประพัตถิธรรม มีความประพัตถิไม่สะอาดระลึกด้วยความ
 ระแวง ปกปิดกระทำไว้ ไม่ใช่สมณะแต่ปฎิภาณว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีปฎิภาณว่า
 เป็นพรหมจารี เป็นผู้เอนาใน[คือศีลวับัติ] ชุ่มโชก[ไปด้วยน้ำฝนคือกิเลส] รกเป็นหยากเยื่อ
 ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุทั้งหลายนั้นจะเข้าถึงความตายหรือความทุกข์ปางตาย
 เพราะการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นเหตุ แต่เขาจะไม่ไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้ง
 แห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป หลังจากตายแล้วเพราะการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นเหตุ”

ครั้งทรงแสดงทุกข์ที่มีการเสพกามคุณ ๕ อันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย โดย

^{๑๗๖} อัง.สตุตฺก. ๒๓/๗๒/๑๐๕-๐๖

อุปมาด้วยกองไฟอย่างนี้แล้ว จึงทรงแสดงทุกข์ที่มีการกราบไหว้ การประนมมือ และการ
บริโภคน้ำจืด บิณฑบาต เตียง ตั่ง และวิหารเป็นปัจจัย โดยทรงอุปมาด้วยเชือกหางสัตว์
หอกคม แผ่นเหล็ก ก้อนเหล็ก เตียงเหล็ก ตั่งเหล็ก และหม้อเหล็กเหล่านี้ว่า

ตัม กิ มณฺณถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ทพฺพทาย วาพรชชฺชา
อุโภ ชงฺขมา เวเจตฺวา ฌเญยุ, สา จวี ฉินฺทเยยุ, จวี เจตฺวา จมฺมํ ฉินฺทเยยุ, จมฺมํ
เจตฺวา มํสํ ฉินฺทเยยุ, มํสํ เจตฺวา นหํรํ ฉินฺทเยยุ, นหํรํ เจตฺวา อฏฺฐจี ฉินฺทเยยุ, อฏฺฐจี
เจตฺวา อฏฺฐจิมิณฺขํ อาหจฺจ ติฏฺฐเยยุ, ยํ วา ขตฺติยมหาสาลานํ วา พุราหฺมณมหาสาลานํ
วา คหปติมหาสาลานํ วา อภิวาทนํ สาทิเยยุ.

ตัม กิ มณฺณถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ตินฺทหาย สตฺติยา เตล-
โธตาย ปจฺจโรสฺมี ปหเรยุ, ยํ วา ขตฺติยมหาสาลานํ วา พุราหฺมณมหาสาลานํ วา
คหปติมหาสาลานํ วา อณฺชลิกรมํ สาทิเยยุ.

ตัม กิ มณฺณถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ตตฺเตน อโยปฏฺฏเณ
อาทิตฺเตน สมฺปชฺชลิเตน สโชติฏฺฐเตน กายํ สมฺปลิเวเจยุ, ยํ วา ขตฺติยมหาสาลานํ วา
พุราหฺมณมหาสาลานํ วา คหปติมหาสาลานํ วา สทฺธาเทยํ จีวรํ ปริฏฺฐเชยุ.

ตัม กิ มณฺณถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ตตฺเตน อโยสงฺกนา
อาทิตฺเตน สมฺปชฺชลิเตน สโชติฏฺฐเตน มุขํ วิวริตฺวา ตตฺตํ โลหคฺคํ อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ
สโชติฏฺฐตํ มุเข ปกฺขิเปยุ, ตํ ตสฺส โอฏฺฐจมฺปิ ทเหยุ มุขมฺปิ ชิวหมฺปิ กณฺจมฺปิ อุทรมฺปิ
ทเหยุ, อนฺตมฺปิ อนฺตคฺคณมฺปิ อาทาย อโรภาคํ นิภฺชเมยุ, ยํ วา ขตฺติยพุราหฺมณ-
คหปติมหาสาลานํ วา สทฺธาเทยํ ปิณฺฑปาตํ ปริฏฺฐเชยุ.

ตัม กิ มณฺณถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส สีสเส วา คเหตุวา ขนฺธ
วา คเหตุวา ตตฺตํ อโยมณฺจํ วา อโยปี้จํ วา อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติฏฺฐตํ อภินิ-
สีทาเปยุ วา อภินิพฺชชาเปยุ วา, ยํ วา ขตฺติยพุราหฺมณคหปติมหาสาลานํ วา สทฺธา-
เทยํ มณฺจปี้จํ ปริฏฺฐเชยุ.

ตัม กิ มณฺณถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส อุทฺธปาทํ อโรสิริ
คเหตุวา ตตฺตาย อโยกฺกุภฺยา ปกฺขิเปยุ อาทิตฺตาย สมฺปชฺชลิตาย สโชติฏฺฐตาย โส

ตตถ เณรุตเทหัง ปจฺจมาโน สกิมปิ อุทฺธํ คจฺเจยฺย, สกิมปิ อโธ คจฺเจยฺย, สกิมปิ
ติริยํ คจฺเจยฺย, ยํ วา ขตฺติยพฺรหฺมณคหปติมหาสาลาณํ วา สทฺธาเทยฺยํ วิหารํ ปริ-
ภฺญเชยฺย.^{๑๗๗}

“[พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลาย]ว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญ
คำที่เราจะกล่าวนั้นอย่างไร ? คือ :-

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาเชือกหางสัตว์เหนียวพันแข้งทั้งสองแล้วสีไปมา เชือกนั้น
จะตัดผิว ครั้นตัดผิวแล้วจะตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วจะตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วจะตัดเอ็น
ครั้นตัดเอ็นแล้วจะตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วจะตัดจรดเยื่อกระดูก หรือการที่ภิกษุทุศีล
ยินดีการกราบไหว้ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่าง
ไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาหอกคมชะโลมด้วยน้ำมันทึมเข้าตรงกลางอก หรือการที่
ภิกษุทุศีลยินดีการประนมมือของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล
อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาแผ่นเหล็กที่ร้อน มีไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง
มาพันกายไว้ หรือการที่ภิกษุทุศีลนุ่มนวลจีวรที่เขาถวายด้วยศรัทธา (ความเชื่อมั่นกรรม
และผลกรรม และความเลื่อมใสในสมณศีล) ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล
หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาคีมเหล็กที่ร้อน มีไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มาจัด
ปากแล้วใส่ก้อนเหล็กที่ไฟติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงเข้าไปในปาก ก้อนเหล็กที่ร้อนนั้น
ไหม้ริมฝีปากข้าง ปากข้าง ลิ้นข้าง ลำคอข้าง ท้องข้าง ของภิกษุทุศีลนั้น พาเอาทั้ง
ไส้ใหญ่ไส้เล็กออกมาเบื่องล่าง หรือการที่ภิกษุทุศีลฉันบิณฑบาตที่เขาถวายด้วยศรัทธา
ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่า
เล่า ?

^{๑๗๗} อัง.สตตฺก. ๒๓/๗๒/๑๐๖

บุรุษผู้มีกำลังจับที่ศีรษะหรือคอ แล้วให้นั่งหรือนอนบนเตียงเหล็กหรือตั้งเหล็กที่ร้อนมีไฟติดลูกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่ หรือการที่ภิกษุทุศีลใช้เตียงหรือตั้งที่เขาถวายเป็นศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

บุรุษผู้มีกำลังจับทำให้เท้าอยู่บน ศีรษะอยู่ล่าง แล้วใส่ลงในหม้อเหล็กที่ร้อนมีไฟติดลูกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านเป็นฟองในหม้อเหล็กที่ร้อนนั้น บางทีลอยขึ้น บางทีจมลง บางทีลอยขวาง หรือการที่ภิกษุทุศีลใช้วิหารที่เขาถวายเป็นศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?”

การกล่าวถึงกษัตริย์มหาศาล เป็นต้น เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคัจฉติ (พระราชาสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการอื่นๆ อีก ดังนั้น คำนี้จึงหมายรวมถึงทายกทายิกาทั่วไปอีกด้วย

ลักษณะของกษัตริย์มหาศาล เป็นต้น กล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๑๐๒๑ หน้า ๕๖๕) และคัมภีร์อรรถกถาอื่นหลายฉบับ คัมภีร์อภิธานปทีปิกากล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

โกฏินั ฌฏฺฐิมนุเตน	สตํ เยสํ นิธานคํ
กหาปณานํ ทิวส-	วลณฺโช วิสตมฺพนํ.
เต ชตฺตยิมหาสาลา-	สีติโกฏฺฐิ ธนานิ ตู
นิธานคานิ ทิวส-	วลณฺโช จ ทสมฺพนํ.
เยสํ ทิวชิมหาสาลา	ตทูปทฺเตม นิธานเค
วลณฺเช จ คหปติ-	มหาสาลา ธเน สยฺมฺ ๑๗๘

“กษัตริย์เหล่าใดมีทรัพย์หนึ่งร้อยโกฏิเก็บไว้เป็นอย่างต่ำ ใช้สอย
กหาปณะวันละ ๒๐ อัมพะณะ กษัตริย์เหล่านั้นชื่อว่า กษัตริย์มหาศาล

พราหมณ์เหล่าใดมีทรัพย์แปดสิบโกฏิเก็บไว้เป็นอย่างต่ำ ใช้สอย
กหาปณะวันละ ๑๐ อัมพะณะ พราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่า พราหมณ์
มหาศาล

คหบดีมหาศาลมีทรัพย์ที่เก็บไว้และใช้สอยครึ่งหนึ่งของพราหมณ์
มหาศาล (เก็บไว้ ๕๐ โกฏิ ใช้สอยกหาปณะวันละ ๕ อัมพะณะ)”

อัมพะณะเป็นมาตราดวงในสมัยก่อน ๑ อัมพะณะเทียบเท่า ๑๑ ทะนาน (ดู อภิธาน.
คาถา ๔๘๔)

เพราะเหตุนี้ พึงทราบการเห็นโทษในศีลวิบัติด้วยการพิจารณาดังนี้เป็นต้นว่า :-

อคฺคิกฺขนฺธาลิงฺคน-

ทุกฺขาริกทุกฺขกฏฺกผลํ

อวิหโต กามสุขํ

สุขํ กุโต ภินฺนสฺลสฺส.

“ความสุขของภิกษุผู้มีศีลขาด ไม่สละกามสุขอันมีผลเป็นทุกข์
เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะการกอดกองไฟ จักมีแต่ที่ไหน”

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปฐฺยาอริยา ประกอบคณะ ๗ คณะ (แต่ละ
คณะมี ๔ มาตรา) และอันตครุในปฐพัทธะ คือ ครั้งแรก ได้แก่ บาทที่ ๑ และที่ ๒ มี
คณะที่ ๖ เป็น น คณะ คือคำว่า ขกฏฺก (๑ ๑ ๑ ๑) ส่วนอปรัทธะ คือ บาทที่ ๓ และที่
๔ ประกอบคณะ ๗ คณะและอันตครุเช่นเดียวกัน แต่มีคณะที่ ๖ เป็นลหุ คือ คำว่า น (๑)
แม้คาถาอื่นจากนี้ก็ปฐฺยาอริยาเช่นเดียวกัน

อภิวาทนสาทียเน

กึ นาม สุขํ วิปนฺนสฺลสฺส

ทพฺพวาพรชฺชฺสน-

ทุกฺขาริกทุกฺขภาคิสฺส.

“ความสุขในการยินดีการกราบไหว้ของภิกษุผู้มีศีลวิบัติ ผู้มี

กองทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์ในการเสียดสีของเชือกหางสัตว์เหนียว จักมีได้
อย่างไรเล่า”

สทุธานมณชลิคมม-

สาทียเน กิ สุขํ อสึลสฺส

สตุติปปหารทุกฺขา-

ธิมตฺตทุกฺขสฺส ยํเหตุ.

“ความสุขในการยินดีการประณมมือของผู้มีศรัทธาทั้งหลายของ
ภิกษุผู้ไม่มีศีล จักมีได้อย่างไรเล่า การยินดีการประณมมือนี้นี้ดั่งกล่าว
เป็นเหตุของทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์ที่เกิดจากหอกที่คมแทง”

จีวรปริโภคสุขํ

กิ นาม อสํยตสฺส

เยน จิรํ อนุวิตฺตพฺโพ

นิริเย ชลิตอโยปฏฺฐสมฺผลโส.

“ความสุขในการใช้สอยจีวรของภิกษุผู้ไม่สำรวมแล้ว ผู้จะต้อง
เสวยสัมผัสแผ่นเหล็กอันลุกโชนในนรกสิ้นกาลนาน จักมีได้อย่างไร”

มรฺอุโรปิ ปิณฺฑปาโต

หลาหลวิสุปปโม อสึลสฺส

อาทิตฺตา คิลิตพฺพา

อโยคุพา เยน จิรฺรตฺตํ.

“แม้ปิณฑบาตจะมีรสอร่อยก็เหมือนพิษร้ายสำหรับภิกษุ ผู้ไม่มี
ศีล เพราะเป็นเหตุให้กลืนกินก้อนเหล็กแดงตลอดกาลนาน”

สุขสมฺมโตปิ ทุกฺโข

อสึลลิโน มณฺจปีสปริโกโ

ยํ พาวธิสฺสนติ จิรํ

ชลิตอโยมณฺจปีจานิ.

“การใช้เตียงและเตียงของภิกษุผู้ไม่มีศีลซึ่งจะต้องถูกเตียงและเตียง
เหล็กอันลุกโชนเบียดเบียนตลอดกาลนาน แม้เขาจะสำคัญว่าเป็นสุข
ก็ชื่อว่าเป็นทุกข์”

ทุสฺสึลสฺส วิหาเร

สทุธาเทยฺยมฺหิ กา นิวาสรติ

ชลิตฺเตสุ นิวิสิตพฺพํ

เยน อโยกฺมุภิมฺขณฺณสุ.

“จะนำยินดีอะไร ในการที่ภิกษุผู้ไม่มีศีลอยู่ในวิหารที่เขาถวายเป็น
ศรัทธา เพราะเป็นเหตุให้ต้องตกไปอยู่ในกลางหม้อเหล็กอันลุกโชน”

สงกสรสมาจาโร

กสมฺพุชาโต อวสุสฺสโต ปาโป

อนโตปฺปุตฺติ จ ยํ

นินฺนโต อาห โลกครุ.

“พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นบรมครูของชาวโลก ทรงดำหนิภิกษุ
ทุกศิลาเป็นผู้มีความประพฤติที่ระลึกด้วยความระแวง รกเป็นหยาก-
เยื่อ ชุ่มโชก[ด้วยน้ำฝนคือกิเลส] ดำทราวม และเนาใน”

ธี ชีวิตํ อสณฺณตสฺส

ตสฺส สมณชนเวสธาริสฺส

อสฺสมณสฺส อุปหตํ

ขตมตฺตานํ วหนตสฺส.

“นารังเกยจชีวิตของภิกษุผู้ไม่สำรวม[กายวาจาใจ]นั้น ทรงเพศ
สมณะแต่มิใช่สมณะ พาดนซึ่งถูกขุด[รากเหง้าของกุศล]ถูกทำลาย
[ด้วยศีลวิบัติ]ไปอยู่”

ภิกษุทุกศิลาเป็นผู้ขุดรากเหง้าของกุศลที่เป็นเหตุให้บรรลุมรรคผล รากเหง้าดังกล่าว
คือศีล ส่วนกุศลคือสมาธิและปัญญา เมื่อเขาขุดทำลายศีลของตน ก็ชื่อว่าทำลายตนด้วย
ศีลวิบัติ การพาดนที่ถูกขุดทำลายไปอยู่ ก็คือการเป็นอยู่อย่างไร้ค่านารังเกยจนั่นเอง

คุถํ วีย กุณปํ วีย

มณฺทนกามา วิวชฺชยฺหฺนตีธ

ยํ นาม สीलฺลนโต

สนฺโต กิ ชีวิตํ ตสฺส.

“สัตบุรุษผู้มีศีลในโลกนี้หลีกเลี่ยงภิกษุทุกศิลา เหมือนกับคนชอบ
ประดับตกแต่งมักหลีกเลี่ยงคุณและซากศพ ชีวิตของภิกษุทุกศิลานั้น
จะมีประโยชน์อะไรเล่า”

สพฺพภายฺหิ อมฺฤตโต

มฺฤตโต สพฺพเพหิ อธิคมฺสฺสฺเซหิ

สฺปิหิตสคฺคทฺวาโร

อปายมคฺคํ สมารูพฺโห.

“ภิกษุทุกศิลาเป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง แต่พ้นจากสุขที่ควรบรรลु
(สุขในฌาน มรรค ผล) ทุกอย่าง (เริ่มตั้งแต่อุปจารสมาธิเป็นต้นไป)
เป็นผู้ปิดประตูสวรรค์แล้ว ดำเนินขึ้นสู่ทางไปอบาย”

กรุณาย วตฺถุญฺโต

การุณิกชนสฺส นาม โก อญฺโณ

ทสฺสึลลสโม ทสฺสึลล-

ตาย อิติ พหุวิธา โทสา.

“ใครอื่นเล่าจะเป็นคนนำสงสารของผู้มีกรุณา เหมือนภิกษุที่ศีล
โทษของการทศศีลมีมากมายโดยประการฉะนี้”

และพึงทราบการเห็นอานิสงส์ในศีลสมบัติโดยตรงข้ามกับลักษณะที่กล่าวมาแล้ว
[ในศีลวิบัติ]

ข้อความว่า “โดยตรงข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว” หมายความว่า ผู้ทรงศีล
ย่อมเป็นที่รักขอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ดังนี้ เป็นต้น ^{๑๗๙}

อานิสงส์ของศีลสมบัติ

อีกอย่างหนึ่ง :-

ตสฺส ปาสาทิกํ โหติ

ปตฺตจิวรรณํ

ปพฺพชฺชา สผลา ตสฺส

ยสฺส ลีลํ สุนิมมลํ.

“ศีลของภิกษุใดปราศจากมลทินเป็นอย่างดี การทรงบาตรและ
จีวร (การใช้สอยนุ่งห่ม) ของภิกษุนั้นน่าเลื่อมใส บรรพชาของท่าน
มีผลมาก”

อตฺตานุวาทาทิภยํ

สุทฺธสึลลสฺส ภิกฺขุโน

อนฺธการํ วีย รวี

หทยํ นาวคาหติ.

“ภัยมีการดำเนินตนเองเป็นต้นไม่หยั่งลงสู่ดวงหทัยของภิกษุผู้มี
ศีลบริสุทธิ์แล้ว เหมือนความมืดไม่หยั่งลงสู่แสงอาทิตย์”

^{๑๗๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑/๑๐๒

สีกสมปตติยา ภิกขุ

โสภมาโน ตโปวเน

ปภาสมปตติยา จนโท

คคเน วีย โสภติ.

“ภิกษุงามอยู่ในป่าเป็นที่บำเพ็ญตบะด้วยศีลสมบัติ เหมือนกับ
พระจันทร์งามในท้องฟ้าด้วยสมบัติคือรัศมี”

กายคนุโรปิ ปาโมชช

สีลนุตสส ภิกขุโน

กโรติ อปี เทวาน

สีลคนุโร กถาว กา.

“แม้เพียงกลืนกายของภิกษุผู้ทรงศีล ก็ยังทำความปราโมทย์ให้
แม่แก่ทวยเทพ จะป่วยกล่าวไปใยในกลืนแห่งศีล”

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (ข้อ ๒๑ หน้า ๑๐๒) กล่าวว่า ผู้ศึกษาควรอธิบายเรื่องนี้
ด้วยคำว่า คนุโร อีสัน จิริทิกขิตาน เป็นตัน ซึ่งพบในจัดतालिकाภินาต สรังกษาดก
ในชาดกนั้นมีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่ง พระอินทร์เข้าไปหาหมู่ฤษีที่มีสร้งจะเป็นหัวหน้า แต่
พระองค์ประทับยืนอยู่ได้ลม ศิษย์ของท่านสร้งจะจึงบอกให้ท่านย้ายที่นั่งเพื่อไม่ให้กลืน
กายรบกวน แต่พระอินทร์ตรัสว่า กลืนกายของฤษีผู้ทรงศีลบวชมานาน จงมาสู่ข้าพเจ้าเถิด
พวกข้าพเจ้าปรารถนากลืนนั้นเหมือนกับกลืนดอกไม้ เหล่าเทวดาไม่รังเกียจกลืนกายของ
ผู้ทรงศีล

สพเพส คณธชาตาน

สมปตตี อภิกุญยติ

อวิฆาตี ทิสสา สพพา

สีลคนุโร ปวายติ.

“กลืนแห่งศีลครอบงำความหอมของคันธชาติ (ของหอม) ทุก
ชนิดย่อมฟุ้งตกลงไปทั่วทุกทิศไม่ติดขัด”

อปปกาปิ กตา การา

สีลนุตเต มหปผลา

โหนตติ สีลวา โหติ

ปฐาสกการภาชน.

“สักการะที่บุคคลกระทำแล้วในภิกษุผู้ทรงศีล แม้จะเล็กน้อยก็มี
ผลมาก ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงศีลจึงเป็นที่รองรับการบูชาสักการะ”

สีลวันต์ น พารุณติ

อาสวา ทิฏฐธมมิกา

สมุปรายิกทุกุขานํ

มุลํ ชนติ สีลวา.

“อันตรายในปัจจุบัน[มีการฆ่าหรือจองจำเป็นต้น] ไม่อาจเบียด-
เบียนภิกษุผู้ทรงศีลได้ ภิกษุผู้ทรงศีลย่อมทำลายศีลวิบัติอันเป็น
มูลเหตุของทุกข์ที่จะมีในชาติเบื้องหน้า”

ยา มนุสเสสุ สมฺปตฺติ

ยา จ เทเวสุ สมฺปทา

น สา สมฺปนฺนสีลสฺส

อิจฺจนโต โหติ ทูลลภา.

“สมบัติใดมีอยู่ในโลกมนุษย์และในโลกเทวดา ผู้มีศีลถึงพร้อม
แล้วเมื่อต้องการ ก็จะได้รับสมบัตินั้นโดยง่ายตาย”

อจฺจนตฺสนฺตา ปน ยา

อยํ นิพฺพานสมฺปทา

มโน สมฺปนฺนสีลสฺส

ตเมว อนุธาวติ.

“อนึ่ง นิพพานสมบัติเป็นสภาวะสงบอย่างไม่มีขอบเขต ใจของ
ผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วย่อมแล่นตรงไปสู่นิพพานสมบัตินั้นนั่นเทียว”

สพฺพสมฺปตฺติมุลฺมฺหิ

สีลฺมฺหิ อิติ ปณฺทฺทิโต

อนเภาการโวรํ

อาหิสํสํ วิภาวเย.

“ผู้มีปัญญาควรแสดงอานิสงส์อันหลากหลายเป็นอเนกประการ
ของศีลอันเป็นมูลเหตุของสมบัติทั้งปวงอย่างนี้”

ข้อความว่า “ควรแสดงอานิสงส์” หมายความว่า ผู้ศึกษาควรพิจารณาให้อานิสงส์
ของศีลปรากฏในจิตของตน ไม่ใช่อธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจ เมื่อถือเอาความหมายเช่นนี้ ก็
สอดคล้องกับข้อความที่จะกล่าวในประโยคต่อไป

ประโยชน์ของการแสดง คือ จิตของผู้มีปัญญาที่แสดงตามนัยที่กล่าวมาแล้วนี้
มักหวาดกลัวศีลวิบัติแล้วหนีไปหาศีลสมบัติ ดังนั้น จึงควรเห็นโทษของศีลวิบัติและ

อานิสงส์ของศีลสมบัตินี้ตามที่กล่าวมาแล้ว ข้าระศีลให้ฟ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อทั้งปวง
เถิด

ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ได้แสดงศีลเป็นลำดับแรกในทางสู่ความหมดจด
ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธานในกาลานี้ว่า สील
ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโณ (ชนผู้ฉลาดดำรงอยู่ในศีลแล้ว) เป็นต้นด้วยถ้อยคำดังนี้

จบปริจเฉทที่ ๑

ข้อสื่อนิทเทศ (คำอธิบายศีล)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปรำโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๒

ฐิตังคณิทเทศ : คำอธิบายฐิตังค

[๒๒] ผู้บำเพ็ญเพียรที่สมาทานศีลแล้วควรสมาทานฐิตังค เพื่อเพิ่มพูนคุณ มีความมักน้อย สันโดษ เป็นต้น อันทำให้ศีลที่ได้จำแนกประเภทไว้แล้วผ่องแผ้ว ผลที่ได้รับคือ เมื่อภิกษุสมาทานเช่นนี้แล้ว ศีลของท่านที่ถูกชำระมลทินด้วยน้ำคือคุณ มีความมักน้อย สันโดษ ขัดเกลากิเลส สงัด ไม่สับสนกิเลส ปราศจากความเพียร และความเป็นผู้เลี้ยงง่าย เป็นต้น ก็จักหมดจดด้วยดี ทั้งการประพฤติ[ฐิตังค]ของท่านก็จักสมบูรณ์

हि ศัพท์ในประโยคว่า เอวญฺหิสฺส ฯ เปยฺย ภวิสฺสติ ทำหน้าที่ผลโชคทะ คือ แสดงผล ในที่นี้แปลว่า “ผลที่ได้รับคือ” ตามคำแปลของวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๓)

เมื่อเป็นเช่นนี้ (คือ เมื่อเป็นผู้มีศีลหมดจดและประพฤติฐิตังคสมบูรณ์) ผู้บำเพ็ญเพียรที่มีความประพฤติ[ทางกาย วาจา ใจ]ทั้งปวงหมดจดด้วยคุณคือศีลและการประพฤติ[ฐิตังค]อันหาโทษมิได้ ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์ ๓ ประการแรก (ความสันโดษ ในจีวร ความสันโดษในบิณฑบาต และความสันโดษในเสนาสนะตามมีตามได้) จักเป็นผู้ควรบรรลุนิยวงศ์ประการที่ ๔ ที่เรียกว่าความเป็นผู้ยินดีในภาวนา (สมณะและวิปัสสนา) ดังนั้น ข้าพเจ้าจักเริ่มแสดงเรื่องฐิตังค ณ บัดนี้

ต้นฉบับวิสุทธิมรรคมีข้อความว่า โปราณ อริยวสตุตเตย ปติฏฺฐาย (ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์อันเป็นวงศ์เก่า ๓ ประการ) แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๒๒ หน้า ๑๐๓)

และวิสุทธิมรรคจุฬารัตน (เล่ม ๑ ข้อ ๒๒ หน้า ๗๙) ก็กล่าวถึงคำว่า โปราณ (อันเป็น วงศ์เก่า) เช่นเดียวกัน แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๔) กล่าวว่า ควรมีรูปว่า ปุริเม อริยวสตุตเต ปติฏฺฐาย (ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์ ๓ ประการแรก) เพราะถ้าระบุ ว่า อริยวงศ์ ๓ ประการเป็นวงศ์เก่า อริยวงศ์ประการที่ ๔ ก็ไม่ใช่วงศ์เก่า แต่ถ้ากล่าวถึงการ ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์ ๓ ประการแรกแล้วควรบรรลุนอริยวงศ์ประการที่ ๔ ก็จะทำให้ ข้อความสอดคล้องกัน

ฐติงค ๑๓ ประการ

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตฐติงค ๑๓ อย่างแก่กุลบุตรผู้สละ โลกาภิสม (เหยื่อของชาวโลก คือ ลามและสักการะเป็นต้น) ไม่ห่วงใยในรูปร่างกายและชีวิต ปรารถนาจะทำปฏิปทาอันควรแก่พระนิพพาน (วิปัสสนาภาวนา) ให้ถึงพร้อมเท่านั้น ฐติงค เหล่านี้ คือ

๑. บังสุกุลิกังคฐติงค	การทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
๒. เตจีวริกังคฐติงค	การทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร
๓. ปิณฑปาติกังคฐติงค	การบิณฑบาตเป็นวัตร
๔. สปะทานจาริกังคฐติงค	การบิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตร
๕. เอกาสนิกังคฐติงค	การฉันในอาสนะเดียวเป็นวัตร
๖. ปัตตปิณฑิกังคฐติงค	การฉันในบาตรเป็นวัตร
๗. ขลุปัจฉากัตติกังคฐติงค	การไม่ฉันภัตในภายหลังเป็นวัตร
๘. อารัญญิกังคฐติงค	การอยู่ในป่าเป็นวัตร
๙. รุกขมุลิกังคฐติงค	การอยู่โคนไม้เป็นวัตร
๑๐. อัปโกลาสิกังคฐติงค	การอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร
๑๑. โสสานิกังคฐติงค	การอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร
๑๒. ยถาสันถติกังคฐติงค	การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงให้เป็นวัตร

๑๓. เนสัชชิกังครูดงค์

การนั่งเป็นวัตร

ข้อวินิจฉัยรูดงค์ ๑๐ อย่าง

ในรูดงค์ ๑๓ อย่างนั้น

อตถโต ลกขณาทิหิ

สมาทานวิธานโต

ปเภทโต เกพโต จ

ตสฺส ตสฺसानิสฺสโต.

กุสลตฺติกโต เจว

ภูตาทินํ วิภาคโต

สมาสพฺยาสโต จาปิ

วิญญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

“พึงทราบข้อวินิจฉัยในรูดงค์ ๑๓ อย่างนั้นโดย :-

๑. ความหมาย

๒. ลักษณะเป็นต้น

๓. การสมาทาน

๔. วิธีปฏิบัติ

๕. ประเภท

๖. การขาด[รูดงค์]

๗. อานิสงส์ของรูดงค์นั้นๆ

๘. ความเป็นกุสลติกะ

๙. การจำแนกรูดงค์เป็นต้น

๑๐. ความย่อและพิสดาร”

ข้อวินิจฉัยโดยความหมาย[ของศัพท์]

บังสุกุลิกังคะ

[๒๓] ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ในคำว่า อตถโต (โดยความหมาย[ของศัพท์]) คำว่า บังสุกุละ คือ ผ้าที่เหมือนสะสมฝุ่นในกองขยะเป็นต้นนั้นๆ โดยความหมายว่า สะสมมากขึ้น เพราะถูกทิ้งไว้อยู่เหนือกองฝุ่นในที่ใดที่หนึ่งมีถนน ป่าช้า และกองขยะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า บังสุกุละ คือ ผ้าที่ถึงความน่ารังเกียจเหมือนฝุ่น ความหมายคือ ถึงภาวะที่น่าขยะแขยง

คำว่า ปัสสกูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผ้าที่[อยู่สูง]เหมือนผืนน้ำเหนือกองฝุ่น

- ปัสสมฺหิ ภูลํ ปัสสกูลํ, ปัสสกูลมิวาทิ ปัสสกูลํ.

(ปัสสกูล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒. ผ้าที่ถึงความน่ารังเกียจเหมือนฝุ่น

- ปัสสุ วีย กุจฺฉิตถาวํ อุลลตีติ ปัสสกูลํ.

(ปัสสุ บทหน้า + กุ บทหน้า + อุล ธาตุ <คติมิหิ = ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุ-

สารณะ)

คำว่า ปังสกุลิกะ คือ ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตร ซึ่งได้รู้วิเคราะห์ (คำจำกัดความ) อย่างนี้

คำว่า ปังสกุลิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตร

คำว่า ปัสสกุลิก มาจาก ปัสสกูล (การทรงผ้าบังสกุล) + ฌิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการทรงผ้าบังสกุล หรือ ผู้ทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า ปังสกุลิกงฺค มาจาก ปังสกุลิก (ผู้ทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตร) + องค์ (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตร

เหตุชื่อว่า อังคะ (ปังสกุลิกงฺค = ปังสกุลิก + องค์) ดังนั้น พึงทราบว่าคำนี้เป็นชื่อของเจตนาที่เป็นเหตุสมาทานทำให้ภิกษุนั้นเป็นผู้ทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตร

โดยทั่วไป องค์ ศัพท์มีความหมายว่า “ส่วน, อวัยวะ” แต่ในที่นี้มีความหมายว่า “เหตุ” ดังข้อความว่า

องค์ติ อตฺตโน ผลํ ปฏิจฺจ เหตุถาวํ คจฺฉตีติ องค์ํ, การณํ. เยน ปุคฺคโล

“ปัสฏุกลโกติ วุจจติ, โส สมาทานเจตนาสงฺขาโต ธมฺโม ปัสฏุกลิสฺส องฺคนฺติ ปัสฏุกลิงคํ.
เตนาห “ปัสฏุกลิสฺสชาติอาทิ.”

“สิ่งทีถึงความเป็นเหตุโดยอาศัยผลของตน ชื่อว่า องค์ คือ เหตุ

บุคคลได้ชื่อว่า ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรด้วยธรรมใด ธรรมทีเรียกว่าเจตนาอันเป็น
เหตุสมาทานนั้น เป็นองค์ของผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ดังนั้นจึงชื่อว่า ปังสุกุลิกังคะ ฉะนั้น
จึงกล่าววว่า ปัสฏุกลิสฺส (คำว่า ปังสุกุลิกังคะ คือ องค์ของภิกษุทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร)
เป็นต้น”

เตจวิริกังคะ

ตามนัยทีกล่าวมานี้ คำว่า เตจวิริกะ คือ ภิกษุผู้ทรงผ้าไตรจีวรทีเรียกว่า
ผ้าสังฆาฏิ ผ้าอุตตราสงค์ และผ้าอังตราวาสกเป็นวัตร

คำว่า เตจวิริกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุทรงผ้าไตร-
จีวรเป็นวัตร

คำว่า เตจวิริก มาจาก ติจีวร (การทรงผ้าไตรจีวร) + ฦิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมี
ความหมายว่า ผู้มีปกติคือการทรงผ้าไตรจีวร หรือ ผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตรนั่นเอง ส่วน
คำว่า เตจวิริกงฺค มาจาก เตจวิริก (ผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมี
ความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร

ปิณฑปาติกังคะ

คำว่า ปิณฑปาตะ คือ การตกลงของก้อนอำมสิทีเรียกว่า ภิกษา ความหมาย
คือ การตกลงของก้อนข้าวทีผู้อื่นให้ในบาตร

๑ วิสทุธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๔

คำว่า ปิณฑปาติกะ คือ ภิกษุผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าวนั้น กล่าวคือ เข้าไปแสวงหาในตระกูลนั้นๆ

อีกอย่างหนึ่ง ปิณฑปาตี คือ ภิกษุผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต คำว่า ปติตุ์ แปลว่า เพื่อเที่ยวไป

คำว่า ปิณฑปาติกะ คือ ภิกษุผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาตนั้นแหละ

คำว่า ปิณฑปาติกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมทาน) ของภิกษุแสวงหาการตกลงของก้อนข้าว (หรือ) องค์ของภิกษุผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต

คำว่า ปิณฑปาติก มาจาก ปิณฑปาต (การตกลงของก้อนข้าว) + นิิก (ผู้แสวงหา) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว ส่วนคำว่า ปิณฑปาติกงฺค มาจาก ปิณฑปาติก (ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปิณฑปาติกงฺค มาจาก ปิณฑปาติก (ผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต, ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

คำว่า ปิณฑปาติก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว

- ปิณฑทานํ ปาโตติ ปิณฑปาโต. (ฉนฺฐีตปฺปรีสสมาส)

- ปิณฑปาตํ อุณฺณตฺติติ ปิณฑปาติโก.

(ปิณฑปาต ศัพท์ + นิิก ปัจจัยใน อุณฺณตฺติ ตัทธิต)

๒. ผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต, ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

- ปิณฑทาย ปติตุ์ วตเมตฺตสฺสาติ ปิณฑปาตี.

(ปิณฑ บทหน้า + ปต ธาตุ <เที่ยวไป> + ณี ปัจจัยในกัตตุสสารณะ)

- ปิณฑปาตี เอว ปิณฑปาติโก.

(ปิณฑปาตี ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

สปทานจาริกังคะ

การขาดตอน ชื่อว่า ทานะ

คำว่า อปทานะ คือ ปราศจากการขาดตอน หมายความว่า ไม่ขาดตอน

คำว่า สปทานะ คือ การเที่ยวที่มีการไม่ขาดตอน ความหมายคือ เว้นการขาดตอน คือ ตามลำดับเรือน

คำว่า สปทานจารี คือ ภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอน (ตามลำดับเรือน) เป็นวัตร

คำว่า สปทานจาริกะ คือ ภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตรนั้นแหละ

คำว่า สปทานจาริกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมათาน) ของภิกษุนั้นที่เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตร

คำว่า สปทานจาริก มาจาก สปทานจาร (การเที่ยวไปไม่ขาดตอน) + ฌิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการเที่ยวไปไม่ขาดตอน หรือ ผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า สปทานจาริกงค มาจาก สปทานจาร (ผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร) + องค์ (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร

ทาน ศัพท์ใน อปทาน มาจาก ทาน ธาตุในความหมายว่า อวชฺณฺทน (ตัด, ขาด) ดังข้อความว่า

ทาน อวชฺณฺทน. ทานติ, อปทาน^๒.

“ทาน ธาตุในความหมายว่า ตัด เช่น ทานติ (ย่อมตัด, ขาด), อปทาน (ปราศจากการขาดตอน)”

นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธานปิปปิกาได้กล่าวถึงความหมายของ ทาน ศัพท์ว่า

^๒ นิติ.ธาตุ. หน้า ๑๕๒

ทานํ จาเค มเท สุกุเธ ขณฺฑเน ลวเน ขเย.^๓

“ทาน ศัพทํ เป็นไปในความหมายว่า การสละ การมัวเมา
ความหมกมุ่น การตัด การเกี่ยว และการสิ้นไป”

เอกาสนิกังคะ

คำว่า เอกาสนะ คือ การฉันในที่หนึ่งเดียว

คำว่า เอกาสนิกะ คือ ภิกษุผู้ฉันในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตร

คำว่า เอกาสนิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมมาทาน) ของภิกษุนั้นผู้ฉัน
ในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตร

คำว่า เอกาสนิก มาจาก เอกาสน (การฉันในที่หนึ่งเดียว) + ฌิก (ผู้มีปกติ) คำนี้
จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการฉันในที่หนึ่งเดียว หรือ ผู้ฉันในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตรนั่นเอง
ส่วนคำว่า เอกาสนิกงฺค มาจาก เอกาสนิก (ผู้ฉันในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตร) + องฺค (องค์)
คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ฉันในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตร

ปัตตปิณฑิกังคะ

คำว่า ปัตตปิณฑะ คือ ก้อนข้าวในบาตรอย่างเดียวกันเท่านั้น เพราะห้ามภาชนะ
อันที่สอง

บัดนี้ ภิกษุกระทำสัญญาว่าเป็นก้อนข้าวในบาตรขณะฉัน จึงได้ชื่อว่า ปัตต-
ปิณฑิกะ เพราะเป็นผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร

คำว่า ปัตตปิณฑิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมมาทาน) ของภิกษุนั้น
ผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร

^๓ อภิธาน. คาถา ๑๐๑๔

คำว่า ปตฺตปิณฑิกงฺค มาจาก ปตฺตปิณฑ (ก้อนข้าวในบาตร) + ฦก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการฉันก้อนข้าวในบาตร หรือ ผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า ปตฺตปิณฑิกงฺค มาจาก ปตฺตปิณฑิก (ผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร

ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

บทว่า ขลฺ เป็นนิบาตในความหมายว่า ปฏิเสธ

คำว่า ปัจฉาภัตตะ คือ ภัตที่ได้รับหลังจากที่ตนห้ามแล้ว (ปัจฉาภัต)

ตามหลักวินัยทั่วไป เมื่อภิกษุฉันอาหาร ๕ อย่าง คือ ข้าวสุก (โอทน) ขนมหัง (กุมฺมาส) ข้าวตุก (สตุฏฺ) ปลา (มจฺจน) และเนื้อ (มํส) อย่างไม่อย่างหนึ่ง ถ้าปฏิเสธอาหารดังกล่าวที่ผู้อื่นนำมาถวายภายในหัตถบาธโดยกล่าวว่า “พอแล้ว” ชื่อว่าทำการห้ามภัต ถ้าภิกษุนั้นเปลี่ยนอริยาบถไปแล้ว เช่น ลุกขึ้นจากที่นั่งเดิมไปยังสถานที่อื่น ย่อมไม่อาจฉันอาหารซึ่งเรียกว่า ปัจฉาภัต ได้อีก ถ้าต้องการจะฉันปัจฉาภัตนั้นจะต้องทำวินัยกรรมโดยกล่าวกับพระวินัยธรว่า อติริตฺตํ กโรหิ ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ ท่านจงทำให้เป็นของเหลือ) ส่วนพระวินัยธรต้องกล่าวว่า อลเมตํ สพฺพํ (ทั้งหมดนี้สมควร) เมื่อทำเช่นนี้แล้ว ภิกษุนั้นจึงฉันปัจฉาภัตนั้นได้ วินัยกรรมดังกล่าวนี้ชื่อว่า อติริตตวินัยกรรม คือ วินัยกรรมที่ทำเป็นของเหลือจากพระวินัยธร

แม้การทำวินัยกรรมดังกล่าวจะทำให้ภิกษุที่เปลี่ยนอริยาบถไปแล้วฉันปัจฉาภัตได้ แต่ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ประเภทนี้จะไม่ทำวินัยกรรมดังกล่าวเพื่อฉันปัจฉาภัต เพราะได้สมาทานธุดงค์ข้อนี้แล้ว

คำว่า ปัจฉาภัตตโกชนะ คือ การฉันปัจฉาภัตนั้น

การฉันปัจฉาภัตโดยทำสัญญาว่าเป็นปัจฉาภัตในขณะนั้น เป็นวัตรของภิกษุนั้น เหตุฉะนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ปัจฉาภัตติกะ (ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร)

คำว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ คือ ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร, ผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร

คำนี้เป็นชื่อของโภชนะที่เหลืออยู่ซึ่งถูกห้ามเนื่องด้วยการสมาทาน

คำว่า ปจฺฉาภตฺติก มาจาก ปจฺฉาภตฺต (การฉันภัตที่ได้รับภายหลัง, การฉันปัจฉาภัต) + ฌิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการฉันปัจฉาภัต หรือผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตรนั่นเอง คำว่า ขลฺ แปลว่า “ไม่” คำว่า ขลุปจฺฉาภตฺติก จึงแปลว่า ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร, ผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร ส่วนคำว่า ขลุปจฺฉาภตฺติกฺข มาจาก ขลุปจฺฉาภตฺติก (ผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร) + องคฺ (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร

แต่ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

ขลฺลุตติ เอโก สกฺกฺโณ. โส มุขฺเขน ผลํ คเหตฺวา ตสฺมี ปตฺติเต ปุณฺ อณฺณํ น ขาทติ. ตาทิสฺส อยฺยตฺติ ขลุปจฺฉาภตฺติโก.

“คำว่า ขลฺ เป็นนกชนิดหนึ่ง มันใช้ปากคาบผลไม้แล้วไม่ยอมกินผลไม้อื่นอีก ในขณะที่ผลไม้ชิ้นนั้นหล่นไป

ภิกษุนี้มีปฏิปทาเหมือนนกชนิดนั้น [โดยไม่ฉันอาหารที่ได้รับภายหลังการห้ามภัตว่า พอแล้ว] จึงเรียกว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ (ผู้มีปัจฉาภัตเหมือนนกขลฺ)”

คำว่า ขลุปัจฉาภัตติกัณฺหะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร (หรือ) องค์ของภิกษุผู้มีปัจฉาภัตเหมือนนกขลฺ

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ขลุปจฺฉาภตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขลฺ วีย ปจฺฉาภตฺติโก ขลุปจฺฉาภตฺติโก.

ผู้มีปัจฉาภัตเป็นวัตรเหมือนนกขลฺ ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ

(อุปมาบุรพทพหุพีหิสมาส)

- ขลุปัจจนาภตติกสส องคํ ขลุปัจจนาภตติกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้มีปัจจนภัตเป็นวัตรเหมือนนกขลุ ชื่อว่า ขลุปัจจนาภตติกังคะ (ฉนฺธิฐิตํปฺปริสสมาส)

อารัญญิกังคะ

คำว่า อารัญญิกะ คือ ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร

คำว่า อารัญญิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมมาทาน) ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร

คำว่า อารญฺณิก มาจาก อรณฺยนิवास (การอยู่ในป่า) + ฌิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในป่า หรือ ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า อารญฺณิกงค มาจาก อารญฺณิก (ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร) + องค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร

รุกขมุลิกังคะ

คำว่า รุกขมุละ คือ การอยู่โคนไม้

คำว่า รุกขมุลิกะ คือ ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร

คำว่า รุกขมุลิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมมาทาน) ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร

คำว่า รุกขมุลิก มาจาก รุกฺขมูลนิवास (การอยู่โคนไม้) + ฌิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่โคนไม้ หรือ ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า รุกฺขมุลิกงค มาจาก รุกฺขมุลิก (ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร) + องค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร

อัปภোগาสิกังคะ และ โสสานิกังคะ

แม้คำว่า อัปภোগาสิกังคะและโสสานิกังคะ ก็เช่นเดียวกัน

ประโยคข้างต้นระบุถึงข้อความว่า

ก. คำว่า อัปภোগาสิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้
อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร

ข. คำว่า โสสานิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้
ในป่าช้าเป็นวัตร

คำว่า อพฺภอกาสิก มาจาก อพฺภอกาสนิवास (การอยู่ในที่กลางแจ้ง) + ฌิก (ผู้มี
ปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในที่กลางแจ้ง หรือ ผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็น
วัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า อพฺภอกาสิกงฺค มาจาก อพฺภอกาสิก (ผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร) +
องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร

คำว่า โสสานิก มาจาก สฺสสานนิवास (การอยู่ในป่าช้า) + ฌิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึง
มีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในป่าช้า หรือ ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า
โสสานิกงฺค มาจาก โสสานิก (ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมาย
ว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร

ยถาสันถติกังคะ

คำว่า ยถาสันถตตะ คือ เสนาสนะตามทีจัดแจงไว้ คำนี้เป็นชื่อของเสนาสนะที่
สงบบอกไว้แต่แรกอย่างนี้ว่า เสนาสนะนี้มาถึงแก่ท่าน

คำว่า ยถาสันถติกะ คือ ผู้อยู่ในเสนาสนะตามทีจัดแจงไว้เป็นวัตร

คำว่า ยถาสันถติกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้มีการ
อยู่ในเสนาสนะตามทีจัดแจงไว้เป็นวัตร

คำว่า ยถาสนฺถติก มาจาก ยถาสนฺถตฺตนิवास (การอยู่ในเสนาสนะตามทีจัดแจงไว้)

+ ฦก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้ หรือ ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า ยถาสนุถิกงค มาจาก ยถาสนุถิก (ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร) + องค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร

เนสัชชิกังคะ

คำว่า เนสัชชิกะ คือ ผู้ห้ามการนอนแล้วอยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตร

คำว่า เนสัชชิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้มีการนั่งเป็นวัตร

คำว่า เนสัชชิก มาจาก นิสัชชา (การนั่ง) + ฦก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการนั่ง หรือ ผู้มีการนั่งเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า เนสัชชิกงค มาจาก เนสัชชิก (ผู้มีการนั่งเป็นวัตร) + องค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้มีการนั่งเป็นวัตร

ความหมายของรุดงค์

อนึ่ง ปังสุกุลิกรุดงค์เป็นต้นทั้งหมดนั้นได้ชื่อว่า รุดงค์ โดยความหมายว่า :-

๑. องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุชื่อว่า รุดะ (ผู้กำจัดกิเลส) เพราะเป็นผู้กำจัดกิเลส [คือตัดหาและอุปาทานเป็นต้นโดยตังคปหาน] ด้วยการสมาทานนั้นๆ

๒. การสมาทานที่มีปัญญาซึ่งได้ชื่อว่า รุดะ เพราะกำจัดกิเลส เป็นเหตุ [นำหน้า]

๓. เหตุของการปฏิบัติ[มีศีลเป็นต้น]อันกำจัดกิเลส

พึงทราบข้อวินิจฉัยในรุดงค์ ๑๓ ประการนั้นโดยความหมายอย่างนี้ก่อน

คำว่า รุตังค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. องค์ของภิกษุผู้กำจัดกิเลส

- รุตสฺส อํคานิ รุตงคานิ.

(ฉนฺธิสฺสัปปุริสสมาส)

๒. การสมาทานที่มีปัญญาเป็นเหตุ[นำหน้า]

- รุตํ อํคํ เอเตสนติ รุตงคานิ.

(ฉนฺธิสฺสัปปุริสสมาส)

๓. เหตุของการปฏิบัติอันกำจัดกิเลส

- รุตานิ จ ตานิ อํคานิ จาติ รุตงคานิ.

(วิเสสนนุรพพทกรรมธารยสมาส)

ข้อวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

นอกจากนั้น รุตังคทั้งหมดนั้นมีลักษณะคือเจตนาในการสมาทาน ดังข้อความในคัมภีร์มหาอรรคถาว่า

โย สมายิตฺติ, โส ปุคฺคโล. เยน สมายิตฺติ, จิตฺตเจตสิกฺกา เอเต ธมฺมา. ยา สมาทานเจตนา, ตํ รุตงคํ. ยํ ปฏิกฺกฺกขิตฺติ, ตํ วัตถุ.

“ผู้ที่สมาทาน คือ บุคคล เครื่องสมาทาน (สัมปยุตตธรรม) คือ สภาวธรรมอันได้แก่ จิตและเจตสิก เจตนาในการสมาทาน คือ รุตังค สิ่งที่ถูกห้าม คือ วัตถุ (มีผ้าที่ทายกถวาย เป็นต้น)”

อนึ่ง รุตังคทั้งหมดนั้น :-

มีหน้าที่กำจัดความละโมภ

มีการปราศจากความละโมภเป็นอาการปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ]

มีอริยธรรมคือความมักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

พึงทราบข้อวินิจฉัยในรุตังคเหล่านี้โดยลักษณะเป็นต้นอย่างนี้

คำว่า อุปปัจฉินตาทีอริยธมฺมปทญฺจานานิ (เมื่ออริยธรรมคือความมักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุไถ่) พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับ แต่ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาพบข้อความว่า

อริยธมฺมปทญฺจานานีติ ปริสุทฺธสีลาทีสุทฺธมฺมปทญฺจานานิ.^๔

“คำว่า อริยธมฺมปทญฺจานานิ (เมื่ออริยธรรมเป็นเหตุไถ่) หมายความว่า มีศีลธรรมอันมีศีลที่หมดจดเป็นต้นเป็นเหตุไถ่”

ตามนัยนี้แสดงว่า ในสมัยพระภิกษุอาจารย์มีปาฐะว่า อริยธมฺมปทญฺจานานิ ท่านจึงอธิบายอริยธรรมว่าเป็นศีลธรรมอันมีศีลที่หมดจดเป็นต้น ในเรื่องนี้ ท่านอาจารย์มหาสิสยาตอ (พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต) ให้ข้อสังเกตไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๕) ว่า ปาฐะว่า อุปปัจฉินตาทีอริยธมฺมปทญฺจานานิ น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะแม้ภิกษุจะบริบูรณ์ด้วยศีล ถ้าไม่บริบูรณ์ด้วยความมักน้อยเป็นต้น ก็ไม่อาจประพฤติธุดงค์ได้

ข้อวินิจฉัยโดยการสมานานและวิธีปฏิบัติ

นอกจากนั้น ในลักษณะ ๕ อย่างมีการสมานานและวิธีปฏิบัติเป็นต้น มีข้อวินิจฉัยดังนี้ :-

ก. เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่ ควรสมานานธุดงค์ทั้งหมดในสำนักของพระพุทธองค์

ข. เมื่อพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว ควรสมานานเอาในสำนักของพระมหาสาวก

ค. เมื่อไม่มีพระมหาสาวกนั้น ควรสมานานในสำนักของพระชีณาสพ ... พระอนาคามี ... พระสกทาคามี ... พระโสดาบัน ภิกษุผู้ทรงไตรปิฎก ... ภิกษุผู้ทรง

^๔ วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

ทวิปิฎก ... ภิกษุผู้ทรงเอกปิฎก ... ภิกษุผู้ทรงเอกสังคีติกะ (นิกายหนึ่งในนิกาย ๕) ...
อรรถกถาจารย์ ... ภิกษุผู้ทรงรุติงค

ฃ. เมื่อไม่มีภิกษุผู้ทรงรุติงค ควรกวาดลานพระเจดีย์แล้วนั่งกระโหย่งทำเป็น
เหมือนกล่าวสมาทานอยู่ในสำนักของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ง. แม้การสมาทานด้วยตนเองก็ควร

ข้อความว่า “เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่ ควรสมาทานรุติงคทั้งหมดใน
สำนักของพระพุทธองค์” นี้กล่าวไว้เพื่อการไม่ขาดรุติงคในระหว่างปฏิบัติ เหมือนการที่
ราชบุรุษผู้เลี้ยงชีพอาศัยพระราชาท้องทำหน้าที่ซึ่งตนได้รับมอบหมายให้สำเร็จลุล่วงไปอย่าง
แน่นอน แม้ในการสมาทานจากบุคคลอื่นก็มีนัยเดียวกัน^๕

ข้อความว่า “อรรถกถาจารย์” คือ อาจารย์ผู้ชำของลำดับข้อความที่อธิบายไว้ใน
คัมภีร์อรรถกถา^๕

ในเรื่องนี้ ควรกล่าวเรื่องความมักน้อยในรุติงคของพระเถระผู้พี่ในพระเถระ
สองพี่น้องที่เจติยบรรพต

จบเรื่องทั่วไปเกี่ยวกับรุติงคทั้งหมดแต่เพียงนี้ก่อน [ต่อไปจะกล่าวถึงรุติงคที่ละ
ข้อ]

พระเถระผู้พี่สมาทานเนสัชชิกรุติงค คือ ไม่เอนหลังนอน ไม่มีใครทราบที่ท่าน
สมาทานรุติงคดังกล่าว ต่อมาวันหนึ่ง พระเถระผู้น้องเห็นท่านนั่งอยู่ที่เตียงนอนในเวลา
กลางคืนด้วยสายฟ้าแลบ จึงถามว่า ท่านสมาทานเนสัชชิกรุติงคหรือ ? พระเถระผู้พี่ได้ล้ม
ตัวลงนอนแล้วสมาทานในภายหลัง เพราะไม่ต้องการให้ผู้อื่นทราบว่าตนสมาทานรุติงค^๕

ข้อความข้างต้นพบในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ส่วนในอรรถกถาของมัชฌิมนิกายและ
อังคุตตรนิกายมีเรื่องดังต่อไปนี้

^๕ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

พระเถระผู้เป็นพี่น้องกันสองรูปอยู่ที่เจติยบรรพต พระเถระผู้น้องถือท่อนอ้อยที่อุปัฏฐากส่งไปถวายแล้วไปยังสำนักของพระเถระผู้พี่พลางกล่าวว่า “นิมนต์ท่านนั้นเถิดขอรับ” เวลานั้นเป็นเวลา que พระเถระทำภักติกเสร็จบ้วนปากแล้ว พระเถระนั้นจึงกล่าวว่า “อย่าเลยคุณ” พระน้องชายกล่าวว่า “ท่านเป็นผู้ฉันในที่นี้คนเดียวเป็นวัตรหรือขอรับ” พระเถระกล่าวว่า “คุณเอาท่อนอ้อยมาเถิด” แม้ถือการฉันในที่นี้คนเดียวเป็นวัตรตลอด ๕๐ ปี ก็ยังปกปิดธุดงค์ไว้ ทำการฉันแล้วบ้วนปาก อธิษฐานธุดงค์อีกแล้วจึงจากไป^๖

๑. เรื่องปึงสุกุลิกังคฤตงค์

การสมาทาน

[๒๔] บัดนี้ จักอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอาณิสงส์ของธุดงค์ทีละข้อ

ลำดับแรก ภิกษุสมาทานปึงสุกุลิกังคฤตงค์ด้วยคำใดคำหนึ่งในคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ

๑. คหปติทานจีวร ปฏิกุชิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นผ้าจีวรที่คหบดีถวาย)
๒. ปึงสุกุลิกังค สมาทียามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้ทรงผ้าปึงสุกุลเป็นวัตร)

ข้อนี้เป็นการสมาทานปึงสุกุลิกังคฤตงค์นี้ก่อน

ข้อความว่า คหปติทานจีวร (ผ้าจีวรที่คหบดีถวาย) หมายความว่า แม้สมณะผู้ถวายจีวรก็นับเข้าในฝ่ายคหบดีสำหรับภิกษุผู้เคร่งครัดโดยความเป็นผู้ถวายจีวร^๗ กล่าวคือ คำว่า คหปติ (คหบดี) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ การระบู่ถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย ดังคำว่า ราชา อาคณฺติ (พระราชเสด็จมา)

^๖ ม.ม.อ. ๒/๒๕/๔๗, อง.เอกก.อ. ๑/๖๓/๖๘

^๗ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการบริพารอีกด้วย หรือเรียกว่า อุป-
ลักขณนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ
ทั้งหมด ดังคำว่า ลหุธาตุปตฺโต ราชกุมารโ (ราชกุมารได้รับเสด็จแล้ว) คำนี้ยัง
หมายถึง พระราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีกด้วย

ผ้าที่ถูกทิ้งไว้โดยหมายใจว่า “บรรพชิตจักถือเอา” เป็นผ้าจีวรของคหบดี แต่ไม่ใช่
ผ้าจีวรที่คหบดีถวาย ดังนั้น ท่านจึงประกอบคำว่า ทาน (ถวาย) เพื่อยกเว้นผ้าเช่นนั้น^๘

การสมาทานดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ผู้สมาทานอาจกล่าวภาษาบาลีหรือภาษาถิ่น
ของตน หรืออาจกล่าวทั้งสองภาษา และกล่าวเพียงข้อใดข้อหนึ่งในสองข้อตามที่กล่าวไว้
ในคัมภีร์นี้ หรืออาจกล่าวทั้งสองข้อก็ได้ นอกจากนั้น ควรกล่าวสมาทานเพียงครั้งเดียว
หรืออาจพูดสมาทาน ๓ ครั้งเพื่อให้หนักแน่น

ประโยคหลังแสดงการสมาทานโดยตรง ประโยคแรกแสดงการงดเว้นโดยตรง แต่
แสดงการสมาทานโดยอ้อม ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงการงดเว้นผ้าจีวรที่คหบดีถวาย ก็ม
ีความหมายโดยอ้อมว่า การรับจีวรอื่นจากนั้น ซึ่งก็คือผ้าบังสุกุลนั่นเอง เหมือนกับคำว่า
เทวทตฺโต ทิวา น ภุจฺจติ (เทวทัตไม่บริโภคในเวลากลางวัน) ซึ่งมีความหมายโดยอ้อมว่า
เขาบริโภคในเวลากลางคืน

การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อัธถาบันนัย คือ วิธีที่เข้าถึงได้โดยเนื้อความ ดัง
ข้อความว่า

วินา ภาวตฺถาปนฺเนน	คยฺหตฺถาปนฺนโก ทตฺโต
ญฺโหล ทิวา น ภุจฺจติ	รตฺตี ภุจฺจติ อาปนฺโน. ^๙

“อัธถาบันนัย คือ วิธีที่บุคคลถือเอาด้วยการเข้าถึงได้โดย
ปราศจากเนื้อความโดยตรง เหมือนคำว่า ทตฺโต ญฺโหล ทิวา น ภุจฺจติ
(เทวทัตอ้วน ไม่บริโภคในเวลากลางวัน) จึงมีเนื้อความที่เข้าถึงว่า
เขาบริโภคในเวลากลางคืน”

^๘ วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

^๙ สทท.ชาลินี คาทา ๗๒

อณฺตเรนาติ เอตฺถ สมาทานวจนฺเน ตาว สมาทินฺนํ โหตุ, ปฏิกฺเขปวจนฺเน ปน กถนฺติ. อตฺถโต อาปนฺนตฺตา. ยถา “เทวทตฺโต ทิวา น ญฺชติ น ตฺเต “รตฺติยํ ญฺชติ อตฺถโต อาปนฺนเมว โหติ, ตสฺส อาหาเรน วินา สรีรญฺจติ นตฺถิติ, เอวมิธาปิ ภิกฺขุโน คหปติทานจิวเร ปฏิกฺขิตฺเต ตทณฺณจิวรปฏิกฺคโห อตฺถโต อาปนฺโน เอว โหติ, จิวเรน วินา สาสเน จิตฺติ นตฺถิติ.”^{๑๐}

“ในคำว่า อณฺตเรณ (ด้วยคำใดคำหนึ่ง) นี้

ถามว่า : การสมาทานมีได้ด้วยคำสมาทานก่อน แต่การสมาทานมีได้ด้วยคำ แสดงการงดเว้นอย่างไร ?

ตอบว่า : เพราะเข้าถึงได้โดยเนื้อความ ดังเช่นเมื่อกล่าวว่า เทวทตฺโต ทิวา น ญฺชติ (เทวทตฺโตไม่บริโภคในเวลากลางวัน) มีการเข้าถึงโดยเนื้อความว่า เขาบริโภคในเวลา กลางคืน เพราะสรีระของเขาไม่อาจดำรงอยู่ได้โดยปราศจากอาหาร ฉะนั้นได้ แม้เมื่อภิกษุนี้ งดเว้นผ้าจีวรที่คหบดีถวาย การรับเอาจีวรอื่นจากนั้นย่อมเข้าถึงโดยเนื้อความ ฉะนั้น เพราะการดำรงอยู่ในพระศาสนาไม่ได้โดยปราศจากจีวร”

ผ้า ๒๓ ชนิด

ภิกษุนี้ผู้สมาทานธุดงค์อย่างนี้แล้วควรเอาผ้าชนิดใดชนิดหนึ่งในผ้า ๒๓ ชนิด มาตัดแบ่งแล้วฉีกส่วนที่ใช้ไม่ได้ทิ้ง ซักส่วนที่ทนทานทำเป็นจีวร เปลื้องคหบดีจีวรเก่าออก แล้วใช้สอยเถิด ผ้า ๒๓ ชนิดดังกล่าว คือ

๑. ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า (โสสานิก)
๒. ผ้าที่ตกอยู่ในตลาด (ปาปณิก)
๓. ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ตามถนน (รณฺนิย)
๔. ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่กองขยะ (สงฺการณฺนิย)

^{๑๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๗

๕. ผ้าเช็ดครรรภ์ (โสตุถีย)
๖. ผ้าที่ใช้อาบนํ้ามนต์ (นุหानโจพ)
๗. ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่ท่า (ติตุถโจพ)
๘. ผ้าที่คนไปป่าช้าแล้วกลับมาทิ้งไว้ (คตปจจาคต)
๙. ผ้าที่ถูกไฟไหม้ (อคุคิททุตม)
๑๐. ผ้าที่โคกัด (โคชายิต)
๑๑. ผ้าปลวกกัด (อุปจิกาชายิต)
๑๒. ผ้าหนูกัด (อนุทฐาชายิต)
๑๓. ผ้าขาดกลาง (อนตจจินน)
๑๔. ผ้าขาดชาย (ทสาจจินน)
๑๕. ผ้าที่นำมาผูกเป็นธงแล้วทิ้งไป (ธชาหฏ)
๑๖. ผ้าที่วงล้อมจอมปลวก (ฐุปจีวร)
๑๗. ผ้าของสมณะ (สมณจีวร)
๑๘. ผ้าที่ทิ้งไว้ในที่อภิเษก (อาภิเสกิก)
๑๙. ผ้าที่เกิดด้วยฤทธิ์ (อิทธิมย)
๒๐. ผ้าที่ตกอยู่ตามทาง (ปนุถิก)
๒๑. ผ้าที่ลมพัดไป (วาทาหฏ)
๒๒. ผ้าที่เทวดาถวาย (เทวทตฺติย)
๒๓. ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก (สามุทฺทีย)

คำอธิบายผ้า ๒๓ ชนิด

ในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิดนั้น :-

คำว่า โสสานิก แปลว่า ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า

คำว่า ปาปณิก แปลว่า ผ้าที่ตกอยู่ที่ประตูลาด

คำว่า รติโยพ (ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ตามถนน) คือ ผ้าที่ผู้หวังบุญทิ้งไว้ในถนนตามช่องหน้าต่าง

คำว่า สงการโยพ แปลว่า ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่กองขยะ

คำว่า โสตุถิย (ผ้าเช็ดครรรค์) คือ ผ้าที่ใช้เช็ดมณฑปแห่งครรรค์แล้วทิ้งไว้

ได้ยินมาว่า มารดาของติสสะอำมาตย์ให้คนเอาผ้ามีราคาตั้งร้อยมาเช็ดมณฑปแห่งครรรค์แล้วให้เอาไปทิ้งไว้ในถนนตาลเวฬุโดยตั้งใจว่า ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลจักหยิบไป ภิกษุทั้งหลายเก็บเอาเพื่อปะผ้าตรงที่ชำรุดนั้นเทียว

คำว่า นุหานโยพ (ผ้าที่ใช้อาบน้ำมนต์) คือ ผ้าที่ถูกหมอมณีคลุมให้อาบน้ำดำหัวแล้วทิ้งไปโดยถือว่าเป็นผ้ากาฬิณี

คำว่า ติตฺถโยพ (ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่ท่า) คือ ผ้าเก่าที่ถูกทิ้งไว้ที่ท่าอาบน้ำ

คำว่า คตปจฺจาคต (ผ้าที่คนไปป่าช้าแล้วกลับมาทิ้งไว้) คือ ผ้าที่คนไปป่าช้าแล้วกลับมาอาบน้ำทิ้งไว้

คำว่า อคฺคิขทฺตม (ผ้าที่ถูกไฟไหม้) คือ ผ้าที่ถูกไฟไหม้ไปแถบหนึ่ง โดยแท้จริงแล้ว คนทั้งหลายมักทิ้งผ้าดังกล่าว[โดยถือว่าเป็นอัปมงคล]

ผ้าที่ถูกโคกตัดเป็นต้นปรากฏชัดแล้ว เพราะคนทั้งหลายมักทิ้งผ้าเช่นนั้น

คำว่า ธชาหฺน (ผ้าที่นำมาผูกเป็นธงแล้วทิ้งไป) คือ ผ้าที่คนขึ้นเรือเอามาผูกเป็นธงขึ้นไว้ เมื่อลบลายตาของคนเหล่านั้นไป ภิกษุจะถือเอาก็ควร แม้ผ้าที่ผูกเป็นธงไว้ในสนามรบ เวลาทหารทั้งสองฝ่ายกลับไป ภิกษุจะถือเอาก็ควร

คำว่า ฐปจฺจิวร (ผ้าที่วงล้อมจอมปลวก) คือ ผ้าที่เขาห่มจอมปลวกแล้วทำการเช่นสรวง

คำว่า สมณจิวร (ผ้าของสมณะ) คือ ผ้าของภิกษุ

คำว่า อาภิเสกิก (ผ้าที่ทิ้งไว้ในที่อภิเชก) คือ ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ในที่ราชาภิเชก

คำว่า อิทธิมย (ผ้าที่เกิดด้วยฤทธิ์) คือ ผ้าของภิกษุผู้เป็นเอหิภิกขุ

คำว่า ปนฺธิก (ผ้าที่ตกอยู่ตามทาง) คือ ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ส่วนผ้าที่ตกไปด้วยความเผลอสติของเจ้าของ ภิกษุควรรอสักพักหนึ่งแล้วจึงเก็บไว้

คำว่า วาตาทฏ (ผ้าที่ลมพัดไป) คือ ผ้าที่ถูกลมพัดไปตกในที่ไกล เมื่อภิกษุไม่เห็นเจ้าของจะเก็บเอาไปก็ควร

คำว่า เทวทตฺตिय (ผ้าที่เทวดาถวาย) คือ ผ้าที่ทวยเทพถวาย เหมือนถวายแก่พระอนุรุธเถระ

คำว่า สามทฺทีย (ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก) คือ ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ก. ผ้าที่ไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุล คือ ผ้าที่ทายถวายแก่สงฆ์โดยกล่าวว่า สงฆสฺส เทม (ข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์) ผ้าที่ภิกษุเที่ยวขอได้มา แม้ในผ้าที่ภิกษุถวาย ผ้าที่ภิกษุแจกให้ตามลำดับพรรษา[ของภิกษุผู้ทรงรุดงค์] หรือผ้าที่ถวายเจาะจงภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะ [เพราะไม่ใช่ผ้าของสมณะตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๑๗ และไม่นับเข้าในข้ออื่นทั้ง ๒๒ ข้อ]

ข. ผ้าบังสุกุล คือ ผ้าที่ภิกษุไม่แจกให้[ตามลำดับพรรษาของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล] แต่แจกให้[โดยเป็นส่วนแบ่งที่ได้รับจากสงฆ์หรือคณะ]

ค. ผ้าบริสุทธิฝ่ายเดียว คือ ผ้าที่ทายกว้างไว้แทบเท้าของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นมอบถวายไว้ในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล แม้ในผ้าที่ภิกษุถวาย[โดยไม่ตามลำดับพรรษาของภิกษุผู้ทรงรุดงค์]นั้น

ฌ. ผ้าบริสุทธิสองฝ่าย คือ ผ้าที่ทายกว้างไว้แทบเท้าของภิกษุ แม้ภิกษุนั้นก็ถวายไว้อย่างนั้น [คือวางไว้แทบเท้า ไม่ถวายไว้ในมือ]

ง. ผ้าที่ไม่เป็นผ้าจีวรอย่างอุกฤษฏ์ คือ ผ้าที่ภิกษุได้มาโดยทายกว้างไว้ในมือ แล้วภิกษุนั้นวางไว้ในมือ[ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล]

ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเข้าใจความต่างกันของผ้าบังสุกุลน้อย่างนี้แล้ว ควรใช้สอยจีวรเถิด

ผ้าของสมณะ คือ ผ้าที่ภิกษุไม่แจกให้ตามลำดับพรรษาของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล

แต่ให้ภิกษุดังกล่าวที่อยู่ก่อนรับผ้า หรือเป็นผ้าที่แจกให้โดยเป็นส่วนแบ่งที่ได้รับจากสงฆ์หรือคณะ หรือเป็นผ้าที่ภิกษุเจาะจงถวายเป็นส่วนตัว ภิกษุผู้มอบผ้างดงกล่าวอาจวางไว้แทบเท้า หรือในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลก็ได้

คำว่า เสนาสนะจิวรี (ผ้าที่ถวายเจาะจงภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะ) คือ ผ้าที่ทายกให้สร้างเสนาสนะแล้วถวายไว้โดยตั้งใจว่า ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะนี้จึงใช้สอย^{๑๑}

คำว่า ภิกษุทตฺตีย (ผ้าที่ภิกษุถวาย) มาจาก ภิกษุ ศัพท์ + ทินฺน ศัพท์ แปลง ทินฺน เป็น ทตฺตีย ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๗๔๙) ว่า นิจุจํ สกุกาติโต ทตฺตียโย (แปลง ทินฺน ศัพท์ที่อยู่ท้าย สกุก ศัพท์เป็นต้นเป็น ทตฺตีย แน่นอน) จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภิกษุหิ ทินฺนํ ภิกษุทตฺตียํ.

ผ้าที่ภิกษุถวาย ชื่อว่า ภิกษุทตฺตียะ

(ตติยาตฺปปริสสมาส)

มีอุทาหรณ์อื่นในเรื่องนี้ว่า

- สกฺเกน ทินฺนํ สกุกทตฺตียํ.

อาศรมที่ท้าวสักกะถวาย ชื่อว่า สักกทตฺตียะ

- พุรฺหมุณา ทินฺนํ พุรฺหมทตฺตียํ.

ผ้าที่พรมถวาย ชื่อว่า พรมทตฺตียะ

- เทเวณ ทินฺนํ เทวทตฺตียํ.

ผ้าที่เทวดาถวาย ชื่อว่า เทวทตฺตียะ

ประเภท

ประเภทมีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรมี ๓ ประเภท คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ผู้รับเอาผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าและที่อื่นๆ

^{๑๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔/๑๐๗

๒. ผู้ถืออย่างกลาง : ผู้รับเอาผ้าที่ทากวางไว้โดยมุ่งหมายว่า บรรพชิตทั้งหลายจักเก็บเอาไป

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ผู้รับเอาผ้าที่ทากวางโดยวางไว้แทบเท้า

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๑) กล่าวว่า เอว ศัพท์ในคำว่า โสสานิกิเยว คณฺหฺนโต (ผู้รับเอาผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าและที่อื่นๆ) ทำหน้าที่สมุจยะ คือ รวบรวมข้อความอื่น ดังนั้น คำว่า โสสานิกิเยว จึงแปลว่า “ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าและที่อื่นๆ” ไม่แปลว่า “ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น” เพราะถ้า เอว ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) โดยแปลว่า “เท่านั้น” ผู้ที่รับเอาผ้าที่ตกอยู่ในสถานที่อื่น ๒๒ แห่งนอกจากป่าช้าก็ไม่จัดว่าเป็นผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ แต่ความจริงแล้วแม้จะรับเอาผ้าที่ตกอยู่ในสถานที่เหล่านั้นก็จัดว่าเป็นผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เช่นกัน เพราะต่างกับผู้ถืออย่างกลางและผู้ถืออย่างอ่อน

เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่ สมุจยะ ดังกล่าวนี้นพบในปาฐะว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหฺยา อเสสฺวิราคฺนิโรโธ (การดับสนิทตณฺหานั้นและทุกข์ด้วยอริยมรรค) โดย เอว ศัพท์ในคำว่า ตสฺสาเยว ตณฺหฺยา นั้น แปลว่า “ตณฺหานั้นและทุกข์” เพราะการดับสนิทของตณฺหาเป็น สอุปาทิเสสนิพพาน คือ การดับกิเลสที่มีขันธเหลืออยู่ ส่วนการดับสนิททุกข์คือขันธ ๕ เป็นอนุปาทิเสสนิพพาน คือ การดับกิเลสที่ไม่มีขันธเหลืออยู่ และข้อความนี้ก็กล่าวถึงนิพพานทั้งสองประเภทดังกล่าว ดังนั้น เอว ศัพท์จึงทำหน้าที่สมุจยะในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม ในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๔) กล่าวว่า คำว่า โสสานิกิเยว น่าจะคลาดเคลื่อนมาจากคำว่า โสสานาทิกิเยว (ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเป็นต้นทีเดียว) เพราะ เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจยะดังกล่าวมีใช้น้อย จึงน่าจะเป็นอักขระที่วิบัติจากเดิม จึงขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การขาด

การขาดของรุติงคฺนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

รุติงคฺของบั้งสุกุลิกภิกษุประเภทใดประเภทหนึ่งใน ๓ ประเภทนั้นขาดไปใน

ขณะที่ภิกษุยินดีผ้าที่คฤหัสถ์ถวายด้วยความพอใจของตน หรือด้วยการรับ [เพื่อใช้สอย โดยอนุเคราะห์ผู้ถวาย]

ถ้าภิกษุยินดีผ้าที่คฤหัสถ์ถวายด้วยความพอใจของตนก็ถือว่าถูกต้องขาด แต่ถ้าคฤหัสถ์คิดว่าภิกษุไม่รับแล้วปราศจากความเยื่อใยกลับไป ภิกษุจะรับผ้านั้นไว้ก็ควร เพราะถือว่าเป็นผ้าบังสุกุลได้ ดังข้อความในวิสุทธิมรรคคัมภีร์ว่า

อตตโน รุจียา คิหิทิณฺณกนฺติ คณฺหถ ฆนฺเต เอตํ มมานุคฺคหยาติ ภิกฺขุสฺส ปาทมฺมุเล จปิ ตํ น วฏฺฏติ. สเจ ปน ทิยฺยมาเน น คณฺหิสฺสตีติ ภิกฺขุสฺส ปาทมฺมุเล ฉนฺเตเตว นโรเปกฺขา คจฺจนฺติ, ตํ คเหตุํ วฏฺฏติ.^{๑๒}

“คำว่า อตตโน รุจียา คิหิทิณฺณก (ผ้าที่คฤหัสถ์ถวายด้วยความพอใจของตน) หมายความว่า ผ้าที่วางไว้แทบเท้าของภิกษุโดยกล่าวว่า ‘ท่านผู้เจริญ ท่านโปรดรับผ้านี้เพื่ออนุเคราะห์ข้าพเจ้า’ ไม่ควร แต่ถ้าคฤหัสถ์วางผ้าไว้แทบเท้าของภิกษุแล้วไม่มีเยื่อใยกลับไป โดยคิดว่า ‘ภิกษุจักไม่รับเอาในเวลาที่เราถวาย’ การรับผ้านั้นควรอยู่”

นอกจากนั้น การรับเพื่อใช้สอยโดยอนุเคราะห์ผู้ถวายทำให้ถูกต้องนี้ขาด แต่หากภิกษุรับเพื่อถวายต่อให้แก่ภิกษุอื่นโดยอนุเคราะห์ผู้ถวาย ไม่ทำให้ถูกต้องขาด ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจุฬีกาว่า

เอเตน “อตตโน ธารณปริโภาครุจียา อภาเวปิ คิหิณํ ปสาทานุรูกฺขนตฺถํ เตหิ ทิยฺยมานํ อปฏฺฐิกฺขิปิตฺวา “ปเรสํ ทสฺสามีติ สาทิตํ อานนฺทตฺถเถราทีนํ วีย รุตฺตงฺคเกทาย น โหตีติ ทสฺเสติ.”^{๑๓}

“ด้วยคำว่า ขนฺติยา (ด้วยการรับ[เพื่อใช้สอยโดยอนุเคราะห์ผู้ถวาย]) ท่านแสดงว่า แม้ไม่มีความพอใจในการทรงไว้ใช้สอยเพื่อตน การที่ภิกษุไม่ปฏิเสธจีวรที่คฤหัสถ์เหล่านั้นถวายเพื่อรักษาศรัทธาของคฤหัสถ์แล้วยินดีโดยด่าว่า ‘เราจักถวายแต่ภิกษุอื่น’ ไม่ทำให้ถูกต้องขาด เหมือนการยินดีจีวรของพระอานันทเถระเป็นต้น”

^{๑๒} วิสุทธิ.คณฺจ หน้า ๒๓๓

^{๑๓} วิสุทธิ.จุฬีกา ๑/๒๔/๘๕

ต้นฉบับวิสุทธิมรรคจุฬารีกา ฉบับภูมิพลโลกขุ ไม่มี น ปฏิเสธอยู่ในประโยคว่า
 ฐตงคเกทาย น โหติติ ทสเสติ แต่มีข้อความว่า ฐตงคเกทาย โหติติ ทสเสติ ส่วนฉบับ
 วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๒) อ้างข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคจุฬารีกามี น
 ปฏิเสธ เรื่องนี้ผู้แปลเข้าใจว่าฉบับภูมิพลโลกขุคงจะพิมพ์ตามฉบับโบราณที่จารผิด ทำให้
 ความหมายคลาดเคลื่อนไป

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. มีการปฏิบัติอันเหมาะสมกับปัจจัยที่เป็นเครื่องอาศัยตามพระพุทธดำรัสว่า
 ปัสสกูลจีวรํ นิสสัย ปพพชชา (บรรพชาอาศัยผ้าบังสุกุล)^{๑๔}
๒. ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่ ๑ [คือ ความสันโดษในจีวร]
๓. ไม่เป็นทุกข์ในการรักษา
๔. ไม่มีความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น
๕. ไม่หวาดกลัวโจรภัย
๖. ไม่ใช้สอยด้วยตัณหา
๗. มีบริขารเหมาะสมแก่สมณะ
๘. มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า อปปานิ เจว สุลภานิ จ ตานิ
 จ อนวชชานิ (ผ้าเหล่านั้นมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ)^{๑๕}
๙. เป็นผู้นำเลื่อมใส
๑๐. อำนวยผลมีความมักน้อยเป็นต้น
๑๑. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ[ยิ่งๆ] ขึ้นไป
๑๒. ทำให้อนุชนถือเอาเป็นแบบอย่าง

^{๑๔} วิ.ม. ๔/๑๒๘/๑๓๙

^{๑๕} อง.จตุกก. ๒๑/๒๗/๓๑, ขุ.อิติ. ๒๕/๑๐๑/๓๒๐

คำว่า อปปัจจนตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนา, ความไม่ปรารถนา = อปป คัพพ์ที่มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี)

๒. ความเป็นผู้มีความปรารถนาล้น, ความปรารถนาล้น, ความมกน้อย = อปป คัพพ์ที่มีความหมายว่า ขุทุทก (เล็กน้อย)

ดังข้อความว่า

อปฺปา อิจฺฉา เอตฺตสฺสาติ อปฺปิจฺโณ, อนิจฺโณ. อภาวตฺโถ หิ เอตฺถ อปฺปสทฺโท. ตสฺส ภาโว อปฺปิจฺจนตา.^{๑๖}

“ผู้ไม่มีความปรารถนา ชื่อว่า อปปิจจะ คือ ผู้ไม่ปรารถนา โดยแท้จริงแล้ว อปป คัพพ์ในบทนี้มีความหมายว่า ไม่มี

ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนาล้น ชื่อว่า อปปิจจนตา”

อปฺปิจฺจนตฺติ อิจฺฉาวิริทิตฺตํ. เอตฺถ หิ พุณฺณชนํ สาวเสสํ วิย, อตฺโถ ปน นิรวเสโส. อปฺปสทฺโท เหตุถ อภาวตฺโถติ สกฺกา วิณฺณตฺตํ “อปฺปาพารตฺตญฺจ สณฺชานามิตี อาทีสุ วิย. เตเนวาท “นิตฺตณฺหนภาวนติ.”^{๑๗}

“คำว่า อปปิจจนต์ แปลว่า ความเป็นผู้ไม่ปรารถนา โดยแท้จริงแล้ว คัพพ์ในบทนี้ เหมือนมีส่วนเหลือ [คือ ความเป็นผู้ปรารถนาล้น] แต่เนื้อความไม่มีส่วนเหลือ [คือ ความเป็นผู้ไม่ปรารถนา] ดังจะเห็นได้ว่า อปป คัพพ์ในบทนี้อาจทราบได้ว่ามีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปาพารตฺตญฺจ สณฺชานามิ (เรารู้ความไม่มีโรค) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิตฺตณฺหนภาวํ (ความเป็นผู้ไม่ปรารถนา)”

“อปฺปิจฺโณ, อปฺปทํสมกสฺวาตาตปสรีสปสมฺผลฺโสติ เอวมาทีสุ วิย อปฺปสทฺโท อภาวตฺโถติ อธิปฺปาเยนาท “อปฺปาพาโรติ อโรโค, อปฺปาตงฺโกติ นิทฺทุทฺโขติ. อปฺปตฺโถ วา อิทฺ ตตฺถาปิ อปฺปสทฺโท ทญฺจพุโ. เอวณฺหิ “โย หิ คหปติ อิมํ ปุติกาโย ปริหรนฺโต มุหุตฺตมฺปิ อาโรคฺโย ปฏฺฐาเนยฺย, กิมนฺนตฺร พาลฺยาติ สุตฺตปทํ สมตฺถิตํ โหติ.”^{๑๘}

^{๑๖} วิสุทฺธิ. จุฬฎีกา ๑/๒๒/๗๙

^{๑๗} สารตฺถ. ฎีกา ๒/๓๙/๓๑

^{๑๘} ม.อ. ฎีกา ๓/๓๐๔/๑๗๑

“ท่านกล่าวว่า อปฺปาปาโรติ อโรโค, อปฺปาตงโกติ นิทฺทกุโข (คำว่า อปฺปาปาโรติ แปลว่า ไม่มีโรค, คำว่า อปฺปาตงโก แปลว่า ไม่มีทุกข์) โดยมุ่งหมายว่า อปฺป ศัพท์มีอรรถว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปิจฺโณ (เป็นผู้ไม่ต้องการ), อปฺปทฺสมกสวาตาทปสรีสพสมฺผลโส (ไม่มีสัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด แลงงู) เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ อปฺป ศัพท์แม้ในบทนี้มีความหมายว่า อปฺป (น้อย) เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงยืนยันบทในพระสูตรว่า ‘คหบดี บุคคลใดรักษาร่างกายที่เนาเปื่อยนี้อยู่ กล่าวผู้รับรองความไม่มีโรคแม้เพียงชั่วครู่ จะมีเหตุอะไรเล่านอกไปจากความโง่เขลา’ ”

ความมักน้อย คือ การปิดบังคุณธรรมที่มีอยู่ในตน โดยไม่ต้องการให้ผู้อื่นทราบว่าตนเป็นผู้มีศรัทธา ศีล หรือทรงรุดงค์ เป็นต้น และการรู้จักพอประมาณในการรับและบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ ดังข้อความว่า

สนฺตคุณนิกฺขนฺตา ปน ปฏิกฺคหณฺ จ มตฺตมฺญตา อปฺปิจฺจนา นาม, ตาย สมฺนาคโต ปุคฺคโล อตฺตนิ วิชฺชมานปิ คุณฺ ปฏิจฺฉาเหตุกามตาย สทฺธो สมานो “สทฺธโรติ มํ ชโน ชานาตุติ น อิจฺฉติ. สีลวา, ปวิวิตโต, พหุสฺสุโต, อารทฺธวีริโย, สมานิสฺมฺปนฺโน, ปญฺญา, ขีณาสโว สมานो ขีณาสโวติ มํ ชโน ชานาตุติ น อิจฺฉติ.”^{๑๙}

“อนึ่ง การปิดบังคุณที่มีจริงและการรู้จักพอประมาณในการรับ ชื่อว่า ความมักน้อย บุคคลผู้ประกอบด้วยความมักน้อยนั้นแม้เป็นผู้มีศรัทธาก็ไม่ปรารถนาว่า ขอชาวบ้านจงรู้เราว่าเป็นคนมีศรัทธา เป็นผู้มีศีล ... ชอบความสงบ ... มีความรู้... ปรารถนาความเพียร ... ถึงพร้อมด้วยสมาธิ... มีปัญญา... เป็นพระขีณาสพ ก็ไม่ปรารถนาว่า ขอชาวบ้านจงรู้เราว่าเป็นพระขีณาสพ เพราะต้องการจะปกปิดคุณแม้ที่มีอยู่จริงในตน”

อโย ธมฺโมติ เอวํ สนฺตคุณนิกฺขนฺเนน จ ปจฺจยปฏิกฺคหณฺ มตฺตมฺญตายนฺ จ อปฺปิจฺจสฺส ปุคฺคลสฺส อโย นวโลกุตฺตรธมฺโม สมฺปชฺชติ โน มหิจฺจสฺส.”^{๒๐}

“คำว่า อโย ธมฺโม (ธรรมนี้) หมายความว่า โลกุตตรธรรม ๘ นี้ย่อมสำเร็จแก่

^{๑๙} ม.ม.อ. ๒/๒๕๒/๔๖, อง.เอกก. ๑/๖๓/๖๓

^{๒๐} ที.ม.อ. ๒/๓๕๘/๒๖๓-๖๔

บุคคลผู้มักน้อยด้วยการปิดบังคุณที่มีจริงและการรู้จักพอประมาณในการรับ ไม่สำเร็จแก่ผู้โลกมาก”

บุคคลผู้มักน้อยแบ่งออกเป็น ๔ จำพวก พบในคัมภีร์อรรถกถาที่ฉนิกาย (เล่ม ๓ ข้อ ๓๕๘ หน้า ๒๖๓-๖๔) คือ

๑. ปัจฉยอัปปิจจะ ผู้มักน้อยในปัจจัย คือ รับเอาแต่น้อยในเวลาที่หายกถวายมาก หรือรับเอาน้อยมากหรือไม่รับเลยในเวลาที่หายกถวายน้อย ไม่รับเอาทั้งหมด
๒. อริคมอัปปิจจะ ผู้มักน้อยในธรรมที่ตนได้บรรลุ คือ ไม่ต้องการให้ผู้อื่นรู้ธรรมที่ตนได้บรรลุแล้ว
๓. ปริยัตติอัปปิจจะ ผู้มักน้อยในปริยัติ คือ แม้เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกก็ไม่ต้องการให้ผู้อื่นทราบความรู้ของตน
๔. ฐัตถคอัปปิจจะ ผู้มักน้อยในฐตงค์ คือ ไม่ให้ผู้อื่นทราบว่าตนประพาสฐตงค์

มารเสนวิฆาตาย

ปัสกุลธโร ยติ

สนนททกวโจ ยุทุเ

ขตติโย วีย โสภติ.

“ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสกุลเพื่อกำจัดมารและกองทัพ ย่อมสง่างาม
ดุจกษัตริย์ผู้ทรงสวมเกราะแล้วสง่างามในยุทธภูมิ”

คำว่า ยติ แปลว่า “ภิกษุ, นักบวช” มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้สักรวมกาย วาจา ใจ^{๒๑}
 - กายวาจาจิตเตหิ ยโต สยโตติ ยติ.
 - (ยต ธาตุ <อุปฺรเม = งตเวณ> + อิ ปัจจัย)
๒. ผู้พยายามสมณะและวิปัสสนา^{๒๒}
 - สมณวิปัสสนาสฺ สมนฺเทว ยตตีติ ยติ.
 - (ยต ธาตุ <ปยตเน = พยายาม> + อิ ปัจจัย)

^{๒๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔/๑๐๘

^{๒๒} ส.ม.ฎีกา ๒/๖๕๑

๓. ผู้พยายามเพื่อความหลุดพ้น^{๒๓}

- ยตเต โมกขตถุนติ ยติ.

(ยต ธาตุ <ปยตเน = พยายาม> + อี ปัจจัย)

ปหาย กาสิกาทีนิ

วรวตถานิ ธาวิตัม

ยัม โลกครุณา โก ตัม

ปัสสูลัม น ธาเรเย.

“พระบรมครูของชาวโลกทรงเลิกใช้ผ้าอย่างดีมีผ้ากาสีเป็นต้น
แล้วทรงใช้ผ้าบังสุกุล ใครเล่าจะไม่ใช้ผ้าบังสุกุลนั้น”

พระพุทธองค์ทรงจำพรรษาแรกแล้วเสด็จไปโปรดฤๅษีสามพี่น้องมีอรุเวลกัสสปะ
เป็นต้น แล้วเสด็จไปป่าช้าหยิบเอาผ้าบังสุกุลห่อสรีระของนางทาสีชื่อปุณณาในป่าช้า ต่อมา
ภายหลังทรงแลกผ้าสังฆาณีนี้นักบวชท่านพระมหากัสสปะเพื่ออนุเคราะห์ท่าน ดังข้อความว่า

อหัม อิมัม จีวรัม ปุณณัม นาม ทาสี ปารูปิตวา อามกสุสานเณ จตฺตติตัม ตัม สฺसानัม
ปวิสิตวา ตุมพมตฺเตหิ ปาณเกหิ สมฺปริกฺกณฺณมฺ เตะ ปาณเก วิธุนิตวา มหาอริยวสเ จตฺวา
อคฺคเหสี. ตสฺส เม อิมัม จีวรัม คหิตทิวสเ ทสสสฺสจฺกกวาเพ มหาปถวี มหาวิรวั วิรวมานา
กมฺปิตถ.^{๒๔}

“เราเข้าไปป่าช้านั้นแล้วดำรงอยู่ในอริยวงศ์ หยิบผ้าที่ห่อศพนางทาสีชื่อปุณณา
ซึ่งถูกทิ้งไว้ในป่าช้าผิติดินี้ มีหนอนราว ๑ ตุ่มพะ (๔ กอบมือ) สะบัดหนอนเหล่านั้น
ออกไป ในวันที่เราหยิบผ้าผืนนี้ มหาปฐพีในหมื่นจักรวาลส่งเสียงสั่นสะเทือน”

ตสฺมา หิ อตฺตโน ภิกฺขุ

ปฏินฺณํ สมฺนุสฺสรัม

โยคาวารานุกุลมฺหิ

ปัสสูลเ รโต สียา.

“เพราะเหตุนี้ ภิกษุผู้ระลึกถึงคำปณิญาณของตนในเวลา

^{๒๓} ศพท.ทรม หน้า ๓๔๙

^{๒๔} ส.นิ.อ. ๒/๑๕๔/๒๒๒

อุปสมบท] พึงเป็นผู้ยินดีในผ้าบังสุกุลอันเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญเพียร
เถิด”

ข้อความว่า “ระลึกถึงคำปณิธานของตน” หมายความว่า ในเวลาอุปสมบทนั้น
พระอุปัชฌาย์กล่าวว่า ตตถ เต ยาวชีวํ อสุสาโห กรณียो (เธอควรกระทำความอุตสาหะ
ในผ้าบังสุกุลนั้นตลอดชีพ) นาคได้กล่าวคำปณิธานแก่พระสงฆ์ที่มีอุปัชฌาย์เป็นประธาน
ในโรงอุโบสถว่า อาม ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ กระผมขอรับไว้)

ดังนั้นจึงจะกล่าวข้อความนี้^{๒๕}

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
บังสุกุลิกังครุดงค์แต่เพียงนี้ก่อน

๒. เรื่องเตจวิริกังครุดงค์

การสมาทาน

[๒๕] ต่อจากบังสุกุลิกังครุดงค์นั้น ภิกษุสมาทานเตจวิริกังครุดงค์ด้วยคำใดคำหนึ่งใน
คำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ

๑. จตฺตถกจีวรํ ปฏิภินฺทามิ (ข้าพเจ้างดเว้นผ้าผืนที่ ๔)

๒. เตจวิริกังคํ สมาทियามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืน
เป็นวัตร)

ข้อความว่า “ผ้าผืนที่ ๔” คือ ผ้าผืนที่ ๔ ซึ่งควรแก่การนุ่งห่ม เพราะมิได้ทรง
ห้ามผ้าอังสะ^{๒๖}

^{๒๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔/๑๐๘, วิสุทธิ.จุฬฎีกา ๑/๒๔/๑๘๗

^{๒๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔/๑๐๘

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติถูกต้องนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรนั้นได้ผ้าสำหรับทำจีวรมาแล้ว ควรเก็บไว้ได้ตลอดเวลาที่ตนไม่อาจจะทำได้ เพราะไม่สบายบ้าง หาคณช่วยทำไม่ได้บ้าง หรือเครื่องอุปกรณ์มีเข็ม เป็นต้น บางอย่างยังไม่พร้อมบ้าง ไม่มีโทษเพราะการเก็บไว้เป็นเหตุ แต่นับจากเวลาข้อมผ้าเสร็จแล้ว ไม่ควรเก็บไว้ (ถ้าเก็บไว้) จะได้ชื่อว่า โจรชุตงค์

ข้อความว่า “แต่นับจากเวลาข้อมผ้าเสร็จแล้ว ไม่ควรเก็บไว้” หมายถึง การเก็บไว้ใช้จนถึงอรุณขึ้นของอีกวันหนึ่ง ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจุฬีกาว่า

นิกฺขิปิตุํ น วฏฺฐตฺติ นิฏฺฐิตะ รชเน ปุณ อรุณํ อุฏฺฐาเปนุตฺตสฺส ชุตงฺคเกโท โหตฺติ อธิปฺปายो.^{๒๗}

“คำว่า นิกฺขิปิตุํ น วฏฺฐตฺติ (ไม่ควรเก็บไว้) หมายความว่า เมื่อการข้อมเสร็จแล้ว ภิกษุผู้รับอรุณอีกวันหนึ่งเป็นอันขาดชุตงค์”

ประเภท

แม้ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ต้องข้อมผ้าอันตราวาสก หรือผ้าอุตตราสงค์ก่อน ครั้นนุ่งผ้าผืนที่ย้อมแล้วจึงข้อมอีกผืนหนึ่ง ควรห่มผ้าที่ย้อมแล้วนั้นจึงข้อมผ้าสังฆาฏิ แต่ไม่ควรนุ่งผ้าสังฆาฏิ ข้อนี้เป็นวัตรปฏิบัติในวัดใกล้หมู่บ้านของภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรนั้น

แต่ในวัดป่า การชักข้อมพร้อมกัน ๒ ผืนย่อมสมควร ภิกษุควรนั่งอยู่ในที่ใกล้ผ้าโดยที่เห็นใครๆ แล้วดึงผ้ามาห่มได้ทันท่วงที

^{๒๗} วิสุทธิ.จุฬีกา ๑/๒๕/๘๗

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : จะนุ่งหรือห่มผ้าจีวรเพื่อใช้ในขณะย้อมในโรงย้อมผ้า แล้วทำการย้อมผ้า ก็สมควร

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : จะนุ่งหรือห่มผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันแล้วทำการย้อมก็ควร แม้ผ้าปลาตในที่นั้นก็สมควรแก่เธอ แต่ไม่สมควรนำไปใช้ แม้การย้อมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวก็ไม่ควร ภิกษุผู้ถือเตจวิวกังครุดงค์จะมีผ้าอังสะเท่านั้นเพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ จึงควร และผ้าอังสะนั้นควรกว้าง ๑ คืบ ยาว ๓ ศอกเท่านั้น

คำว่า สภาค แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีส่วนเสมอกัน” คือ ผู้สนิทสนมกัน ผู้ไม่มีเวรกัน หมายถึง ผู้ย้อมผ้าจีวรใช้แทนกันได้ ส่วนภิกษุผู้มีเวรกัน ไม่ชอบพอกัน เรียกว่า วิสภาค แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีส่วนไม่เสมอกัน” ดังข้อความว่า

สภาคเตติ วิสสาสิเก.^{๒๘}

“คำว่า สภาค (ผู้มีส่วนเสมอกัน) คือ ผู้สนิทสนมกัน”

สภาคมตฺตเมว ปมาณนฺติ อเวริสภาคมตฺตเมว ปมาณ.^{๒๙}

“คำว่า สภาคมตฺตเมว ปมาณ (ความเป็นผู้มีส่วนเสมอกันจึงเป็นประมาณ) หมายความว่า ความเป็นผู้ไม่มีเวรกันเท่านั้นจึงเป็นประมาณ”

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับฉันทะสังคีติ ฉบับมหาจุฬายา และฉบับยุโรป มีรูปที่ไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธว่า

สภาคภิกฺขุณํ จีวรํปิ อนฺตรนฺตรํ ปรีกฺขชิตฺตํ วฏฺฏติ.

“แม้การย้อมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวก็ควร”

แต่ฉบับมหาจุฬายา (เล่ม ๑ หน้า ๘๑) มีข้อความที่ประกอบด้วย น ปฏิเสธว่า

น สภาคภิกฺขุณํ จีวรํปิ อนฺตรนฺตรํ ปรีกฺขชิตฺตํ วฏฺฏติ.

“แม้การย้อมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวก็ไม่ควร”

^{๒๘} สารตถ.ฎีกา ๒/๕๑/๘๕

^{๒๙} กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๕

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๙) มีคำแปลเหมือนกับฉบับมหายาน เพราะเห็นว่าภิกษุผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตรต้องใช้ผ้า ๓ ผืนเท่านั้น จะใช้ผ้าเกิน ๓ ผืนยกเว้น ผ้าอังสะไม่ได้ จึงไม่อาจจะยืมจีวรของภิกษุอื่นมาใช้เป็นครั้งคราว แม้ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๖) ก็กล่าวว่าต้องมี น ปฏิเสธจึงจะถูกต้อง เพราะท่านกล่าวข้อความนี้ เพื่อขจัดความสงสัยว่า “การยืมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวเหมือน เวลายืมผ้าจีวร สมควรหรือไม่” อธิบายว่า การยืมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้ เป็นครั้งคราวก็ไม่ควร

อนึ่ง ในประโยคต่อมาว่า

รุตุงคเตจิวริกสส ปน จตุตถํ วตฺตมานํ อัสกาสาวเมว วมฺมุตติ.

“ภิกษุผู้ถือเตจิวริก รุตุงคจะมีผ้าอังสะเท่านั้นเพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ จึงควร”

ปน ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่อัญวะ คือ แสดงความคล้ายตาม การประกอบ ใช้ประโยคอัญวะต่อจากประโยคพยติเรกะที่มี น ปฏิเสธในลักษณะนี้ เป็นวิธีใช้ทั่วไปของ ประโยคบาลี ดังนั้น วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๖) จึงกล่าวว่า “เมื่ออ้าง ปน ศัพท์ ซึ่งทำหน้าที่อัญวะไซตกะ จึงเห็นว่าควรมี น ปฏิเสธในประโยคต้น”

นอกจากนั้น ในที่นี้จะกล่าวถึงผ้าอังสะเท่านั้น แต่ก็ยังหมายรวมไปถึงผ้าปูนอน อีกด้วย ดังข้อความว่า

“อัสกาสาวํ ปริกฺขารโจฬํ โหติ, อิติ ปจฺจตฺตฺรณํ อัสกาสาวนฺติ อิมานิ เทวปิ อติเรกจีวรญฺจาเน จิตานปิ รุตุงคเกทํ น กโรนฺตฺติ อมฺมฺลกายํ วตฺตนฺติ วทนฺติ.”^{๓๐}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ผ้าอังสะจัดเป็นผ้าบริขาร แต่ผ้า ๒ ผืน คือ ผ้าปูนอนและผ้าอังสะ แม้จะอยู่ในผ้าเกินกว่า ๓ ผืน ก็ไม่ทำให้รุตุงคขาด’”

ผ้าอังสะ คือ ผ้าที่ภิกษุสามเณรใช้ห้อยเฉียงบ่า ใช้เพื่อกันเหงื่อเป็นต้นไม่ให้ เปื้อนจีวร ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจุฬฎีกาว่า

^{๓๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕/๑๐๙

จตุตถนุติ นิवासนปารูปนารหิ. เตนาห อัสกาสาวนติ. ปารูปเน เสทาติมล-
นิวารณตุถิ อัสเ ปจมฺ ปารูปิตพฺพ กาสาวนติ อตุโธ.^{๓๑}

คำว่า จตุตถ (ผ้าผืนที่ ๔) คือ ผ้าที่ควรแก่การนุ่งห่ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อัส-
กาสาว (ผ้าอังสะ) หมายความว่า ผ้าที่ควรพาดที่ไหล่ก่อน[ห่มจีวร]เพื่อป้องกันมลทินมี
เหงื่อเป็นต้นในผ้าจีวรที่ใช้ห่ม”

ข้อความว่า “กว้าง ๑ คืบ” แสดงขนาดที่ไม่ควรอธิษฐาน หมายความว่า ผ้า
อังสะต้องมีขนาดเล็กกว่าขนาดที่อธิษฐานได้จึงสมควร กล่าวคือ ตามหลักพระวินัย ผ้าที่
ควรอธิษฐานเป็นผ้าบริวาร (ปริกขารโจฬ) มีขนาดอย่างต่ำสุดยาว ๘ นิ้ว และกว้าง ๔ นิ้ว
ด้วยองค์สี่ของพระสุคต เทียบได้กับส่วนยาว ๑ ศอก กว้าง ๑ คืบของช่างไม้ และยาว ๑
ศอกคืบ กว้าง ๑ คืบ ๖ นิ้วของปกติบุรุษ ดังนั้น ผ้าอังสะที่กว้าง ๑ คืบ หรือกว้างกว่านั้น
เล็กน้อย จึงสมควรตามพระวินัย ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจุฬีกาว่า

วิตุถารโต วิทตฺติติ อธิฏฺฐานสฺส อปฺปโหนกวิตุถารูปมาณทสฺสนํ. เอเตน อธิฏฺ-
ฐานปปโหนกวิตุถารโต โอนกํ วมฺภูตฺติติ ฌาปิโต โหติ.^{๓๒}

คำว่า วิตุถารโต วิทตฺติ (กว้าง ๑ คืบ) แสดงขนาดกว้างที่ไม่พอจะอธิษฐานได้
คำนี้แสดงให้เห็นว่า ผ้าอังสะที่เล็กกว่าความกว้างที่พอจะอธิษฐานได้ ควรอยู่”

ข้อความว่า “ยาว ๓ ศอก” แสดงขนาดที่สามารถพันร่างกายได้ ดังนั้น แม้จะมี
ขนาดยาวกว่า ๓ ศอกเล็กน้อย ก็สมควร เพราะไม่เพียงพอจะอธิษฐานได้ ดังข้อความใน
วิสุทธิมรรคจุฬีกาว่า

ติหตุถเมวาติ อิหํ ปน วินิโยคปปมาณมตฺตทสฺสนํ. เตน ตโต กิณฺณิ อธิเกปิ
อธิฏฺฐานปปโหนกตาภาวา วิโรธํ นตฺถเว.^{๓๓}

“ส่วนคำว่า ติหตุถเมว (ยาว ๓ ศอกเท่านั้น) นี้ แสดงขนาดในการใช้ ดังนั้น แม้
ผ้าอังสะจะยาวกว่านั้นเล็กน้อยก็ไม่มีโทษ เพราะไม่พอจะอธิษฐานได้”

^{๓๑} วิสุทธิ.จุฬีกา ๑/๒๕/๘๗

^{๓๒} วิสุทธิ.จุฬีกา ๑/๒๕/๘๗-๘

^{๓๓} วิสุทธิ.จุฬีกา ๑/๒๕/๒๐๐

การขาด

การขาดของชุตงคฺนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ชุตงคฺของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุยินดีผ้าผืนที่ ๔

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรเป็นผู้สันโดษด้วยจีวรรักษากาย ดังนั้น เธอจึงเพียงแต่ครองจีวรไปเท่านั้น เหมือนนกบินไป

๒. มีภาระงานน้อย

๓. เว้นการสั่งสมผ้า

๔. มีการเป็นอยู่เบาสบาย (ไม่หนักด้วยภาระ)

๕. ละความละโมภในจีวรอันเกินกว่า ๓ ผืน

๖. ประพฤติขัดเกลา เพราะทำความพอดีในผ้าที่สมควร

๗. อำนวยผลมีความมักน้อยเป็นต้น

คุณมีอาทิตยพรรณนามา นี้ ย่อมสำเร็จบริบูรณ์แก่ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร

อติเรกวตฺถตฺตณฺหํ

ปหาย สนนฺธิวชฺชิตฺโต ธีโร

สนฺโตสสุขรสมฺญ

ติจฺจรรโร ภวติ โยคี.

“ผู้เพียรปฏิบัติมีปัญญา ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร ละความโลภในผ้าอันเกินกว่า ๓ ผืน งดเว้นการสะสม ย่อมรู้เห็นรสคือสุขในสันโดษ”

ตสฺมา สปัตตจฺรเณ

ปกุขิว สจฺจิวโร โยคิวิโร

สุขมนฺนุจิรฺตฺกาโม

จฺจรรณิเยเม รตฺติ กยิรา.

“ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประเสริฐ มีเพียงจิรวไปเท่านั้น เหมือน
นกมีปีกเที่ยวไป ประสงค์จะจาริกไปสะดวก ควรทำความพอใจใน
การกำหนดจิรวเถิด”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอาณิสงส์ของ
เตจิรวิ๊งคฤดงค์แต่เพียงนี้

๓. เรื่องปัญหาปาดิ๊งคฤดงค์

การสมาทาน

[๒๖] ภิกษุสมาทานปัญหาปาดิ๊งคฤดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. อติเรกลาภ ปฏิกุชิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นลาภที่เกินจากบิณฑบาต)
๒. ปัญหาปาดิ๊งคฤ สมายิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้เกี่ยว
บิณฑบาตเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติคฤดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้เกี่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรนั้นไม่ควรยินดีภัต ๑๔ ประเภทเหล่านี้ คือ

๑. สังฆภัต ภัตถวายสงฆ์ (ภิกษุทุกรูปในวัดและรวมสามเณรอีกด้วย)
๒. อุทเทสภัต ภัตถวายภิกษุบางรูปที่สงฆ์เจาะจงให้ตามลำดับพรรษา
ของภิกษุ หรือตามวาระที่เวียนรับภิกนิมนต์
๓. นิมนต์นภัต ภัตที่นิมนต์มาถวายที่บ้าน
๔. สลากภัต ภัตที่จับสลากถวายตามบ้านนั้นๆ

๕. ปักขิกภัต ภัตถวายประจำปักข์ (วันหนึ่งภายในปักข์หนึ่งที่เป็นข้างขึ้นหรือข้างแรม)
๖. อุโปสถิกภัต ภัตถวายประจำวันอุโบสถ
๗. ปาฏิปติกภัต ภัตถวายในวันปาฏิบถ (วันขึ้นหรือวันแรมหนึ่งค่ำหลังวันอุโบสถ)
๘. อาคันตุกภัต ภัตถวายแก่พระอาคันตุกะที่มาพักวัดชั่วคราว
๙. คมิกภัต ภัตถวายแก่ภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง
๑๐. คิลานภัต ภัตถวายแก่ภิกษุอาพาธ
๑๑. คิลานุปัฏฐากภัต ภัตถวายแก่ภิกษุผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ
๑๒. วิหารภัต ภัตถวายเจาะจงวัด
๑๓. ฐุรภัต ภัตถวายในเรือนแรกของหมู่บ้านบิณฑบาต
๑๔. วารกภัต ภัตที่ชาวบ้านถวายตามวาระที่มาถึง

ถ้าทายกถวายภัตโดยมิได้กล่าวตามนัยว่า “ขอท่านจงรับสังฆภัต” เป็นต้น แต่กล่าวว่า “ขอสงฆ์จงรับภิกษาในเรือนของข้าพเจ้า แม้ท่านก็จงรับภิกษาด้วย” การยินดีภัตเหล่านั้นควรอยู่ สลากที่ประกอบด้วยยาเป็นต้นอันปราศจากยาวกาลิกที่ได้รับจากสงฆ์ และภัตที่หุงถวายในวัด ย่อมสมควรทีเดียว

ในคำว่า นิรามิสสลาภา (สลากที่ประกอบด้วยยาเป็นต้นอันปราศจากยาวกาลิก) คำว่า อามิส คือ อาหาร ตามหลักพระวินัยเรียกว่า ยาวกาลิก กล่าวคือ ของบริโภคที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุรับประเคนและฉันได้มี ๔ อย่าง คือ

๑. ยาวกาลิก คือ อาหารที่เรียกว่า ของควรเคี้ยวควรบริโภค (ขาพเนย-โภชเนยยะ) ฉันได้ตั้งแต่เวลาอรุณขึ้นไปถึงเที่ยงวัน
๒. ยามกาลิก คือ น้ำปานะ ฉันได้ตั้งแต่เที่ยงวันจนถึงอรุณของวันใหม่
๓. สัตตาหกาลิก คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย ฉันได้ภายใน ๗ วันหลังจากรับประเคนแล้ว
๔. ยาวชีวิก คือ ยา ฉันได้เมื่อเจ็บป่วยโดยไม่มีกำหนด

ประเภท

แม้ภิกษุผู้เกี่ยวพันบาตเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : รับภิกษาที่ทายกนำมาถวายจากบ้านข้างหน้าที่ยังไม่ถึงและบ้านข้างหลังที่เดินผ่านมาแล้ว ยืนที่ประตูบ้านที่กำลังมาถึงแล้วให้บาตรแก่ทายกผู้รับ และรับภิกษาที่นำมาถวายในโรงฉันได้ แต่เมื่อนั่งแล้วย่อมไม่รับภิกษาในวันนั้น

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : นั่งรับภิกษาในวันนั้นได้ แต่ไม่รับภิกษาในวันพรุ่งนี้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : รับภิกษาในวันพรุ่งนี้และวันต่อไปได้

ผู้ถืออย่างปานกลางและอย่างอ่อนทั้งสองจำพวกนั้นย่อมไม่ได้รับสุขในการอยู่อย่างเสรีคงได้แต่ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เท่านั้น

ในประเทศไทยมีธรรมเนียมใส่บาตรหน้าบ้าน แต่ธรรมเนียมการใส่บาตรในสมัยพุทธกาลนั้นมีข้อแตกต่างกัน คือ ทายกบางคนรับบาตรแล้วนิมนต์เข้าไปในบ้าน เมื่อใส่อาหารในบาตรแล้วก็นิมนต์ให้ฉันในบ้าน หรือถ้าต้องการจะกลับไปฉันที่โรงฉันของวัด หรือศาลาในหมู่บ้าน ก็นำกลับไปฉันได้ ธรรมเนียมนี้ยังคงอยู่ที่ประเทศพม่าจนถึงปัจจุบัน

ข้อความว่า “รับภิกษาที่ทายกนำมาถวาย” หมายความว่า ทายกใช้ภาชนะใส่อาหารแล้วนำมาถวายภิกษุ โดยไม่รับบาตรของภิกษุเข้าไปในบ้าน เพราะภิกษุผู้ทรงธุดงค์นี้ต้องปล่อยบาตรออกจากมือในเรือนที่ไปถึงเท่านั้น ไม่ปล่อยบาตรจากมือในบ้านข้างหน้าที่ยังไม่ถึงและบ้านข้างหลังที่เดินผ่านมาแล้ว

ได้ยินว่า มีธรรมเทศนาเรื่องอริยวงศ์ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ภิกษุผู้เกี่ยวพันบาตเป็นวัตรอย่างอุกฤษฏ์ชักชวนภิกษุ ๒ รูปนอกนี้ว่า “อาวุโสทั้งหลาย มาเถิด เราไปฟังธรรมกัน” ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่ง[ผู้ถืออย่างปานกลาง]พูดว่า “ท่านครับ โยมคนหนึ่งนิมนต์กระผมให้ไปรับปิตุบท” อีกรูปหนึ่ง[ผู้ถืออย่างอ่อน]พูดว่า “ท่านครับ กระผมจะรับภิกษาของโยมคนหนึ่งในวันพรุ่งนี้” ภิกษุทั้ง ๒ รูปเหล่านั้นเป็นผู้พลัดจากธรรมรส

มีปราโมทย์เป็นต้น]อย่างนี้ ส่วนภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์นอกนี้บิณฑบาตแต่เช้ามีดแล้ว
ไป[ฟังธรรม] จึงเสวยธรรมรสได้

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุยินดีลาภที่เกินจาก
บิณฑบาตมีสังฆมัตเป็นต้น

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. มีการปฏิบัติอันเหมาะสมกับปัจจัยที่เป็นเครื่องอาศัยตามพระพุทธดำรัสว่า
ปิณฑุยาโลปโกชนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา^{๓๔} (บรรพชาอาศัยคำข้าวที่ได้รับด้วยการบิณฑบาต)
๒. ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่ ๒ [คือ ความสันโดษในบิณฑบาต]
๓. ไม่มีความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น
๔. มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า อปฺปานิ เจว สฺสภานิ จ ตานิ
จ อนวชฺชานิ^{๓๕} (ภัตเหล่านั้นมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ)
๕. ย่ำยีความเกียจคร้าน
๖. มีอาชีวะบริสุทธิ์
๗. บำเพ็ญเสขิยวัตร
๘. ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น
๙. ทำการอนุเคราะห์ผู้อื่น (ทายกผู้ต้องการถวายเป็นภัต)

^{๓๔} วิ.ม. ๔/๑๒๘/๑๓๙

^{๓๕} อัง.จตุกก. ๒๑/๒๗/๓๑, ขุ.อิติ. ๒๕/๑๐๑/๓๒๐

๑๐. ละมานะ

๑๑. จัดตัตถหาในรส

๑๒. ไม่ต้องอาบัติตามคณโกชนสิกขาบท ปัมปรโกชนสิกขาบท และจาริตต-
สิกขาบท

๑๓. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

๑๔. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ[ยิ่งๆ ขึ้นไป]

๑๕. อนุเคราะห์อนุชน[โดยให้ถือเอาเป็นแบบอย่าง]

ปิณฑิยาโลปสนตุฏโโจ

อปรายตตชีวิโก

ปหีนอาหารโลลุปโป

โหติ จาตุททิสโย ยติ.

“ภิกษุยินดีคำข้าวที่ได้รับด้วยการบิณฑบาต เป็นอยู่ไม่อาศัย
คนอื่น ละความละโมภในอาหารแล้ว ย่อมไปได้ไม่ติดขัดในจตุรทิศ”

วินทยติ โกสขุ

อาชีวะสุส วิสุชฌติ

ตสฺมา หิ นาติมณฺเฑย

ภิกฺขวจริยาย สุเมธโส.

“เธอย่อมกำจัดความเกียจคร้าน มีการเลี้ยงชีพหมดจด ดังนั้น
ภิกษุผู้มีปัญญาดีจึงไม่ควรดูหมิ่นภิกษุอาจารย์”

โดยแท้จริงแล้ว :-

ปิตุทปาติกสฺส ภิกฺขุโน

อตฺตมารสฺส อนณฺณโปสีโน

เทวาปิ ปิหฺยนฺติ ตาทิโน

โน เจ ลาภสิโลกนิสฺสีโต.

“แม้ทวยเทพก็เคารพรักภิกษุเช่นนั้น ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร
เลี้ยงตนเองได้ ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น มีความมั่นคงเห็นปานนั้น ถ้าเธอ
ไม่เป็นผู้มุ่งลาภยศ”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
ปณทปาติกังคฤตงค์แต่เพียงนี้

๔. เรื่องสพทานจาริกังคฤตงค์

การสมาทาน

[๒๗] ภิกษุสมาทานสพทานจาริกังคฤตงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. โลลุปจารํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นการเที่ยววิณฑบาตด้วยความ
ละโมภ)
๒. สพทานจาริกํ สมายิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้เที่ยวไป
ตามลำดับเรือนเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติฤตงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้เที่ยววิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตรนั้น ควรยืนที่ประตูบ้านแล้วต้อง
กำหนดดูให้รู้ความไม่มีอันตราย [คือ ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น] ควรละถนนหรือ
หมู่บ้านที่มีอันตรายไปถนนหรือหมู่บ้านอื่น ถ้าไม่ได้ตัวอย่างใดอย่างหนึ่งที่ประตูเรือน ถนน
หรือบ้านใด พึงทำความสำคัญว่าไม่ใช่บ้านแล้วผ่านเลยไป เมื่อได้ตัวอย่างใดอย่างหนึ่งใน
ที่ใด ไม่ควรผ่านเลยที่นั้นไป อนึ่ง ภิกษุนี้ต้องเข้าไปวิณฑบาตแต่เช้าตรู่ เพราะเมื่อเข้าไป
แต่เช้าตรู่อย่างนี้ จึงจะผ่านสถานที่อื่นไม่สะดวกแล้วไปที่อื่นได้ทันกาล

ถ้าชาวบ้านให้ทานอยู่ในวัดของภิกษุนั้น หรือมาพบในระหว่างทาง เขาจะรับเอา
บาตรแล้วถวายวิณฑบาตก็ควร อนึ่ง แม้เมื่อเธอเดินทาง ไม่ควรเดินผ่านหมู่บ้านที่ตน

ไปถึงในเวลาภิกษาจาร เมื่อไม่ได้ภิกษาในหมู่บ้านนั้น หรือได้เพียงนิดหน่อย ก็ต้องเดิน เทียวไปตามลำดับหมู่บ้าน

ประเภท

แม้ภิกษุผู้เทียวบิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ไม่รับภิกษาที่ทายกนำมาถวายจากบ้านข้างหน้าที่ยังไม่ ถึง บ้านข้างหลังที่เดินผ่านมาแล้ว และภิกษาที่นำมาถวายที่โรงฉัน แต่สละบาตรให้[เพื่อ ใส่ภัต]ที่ประตูบ้านซึ่งไปถึงแล้ว โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุผู้เสมอเหมือนท่านพระมหากัสสป-เถระไม่มีในฐตงค์นี้ แม้สถานที่สละบาตรให้ของท่านยังปรากฏอยู่

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง รับภิกษาที่ทายกนำมาถวายจากบ้านข้างหน้า บ้าน ข้างหลัง และภิกษาที่นำมาถวายที่โรงฉัน สละบาตรให้ที่ประตูบ้านซึ่งตนเดินไปถึงแล้ว แต่ไม่นั่งรอรับภิกษา ตามนัยนี้ภิกษุนั้นชื่อว่าอนุโลมแก่ภิกษุผู้ถือบิณฑบาตอย่างอุกฤษฏ์

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน นั่งคอยรับภิกษาในวันนั้นได้

ในคัมภีร์อุทาน สักกทานสูตร ^{๓๖} มีเรื่องที่พระอินทร์กับนางสุชาดาจำแลงเป็น นายช่างหูกกับภรรยาอยู่ในเมืองราชคฤห์ แล้วถวายบิณฑบาตแก่ท่านพระมหากัสสปะที่เข้า นิโรธสมาบัติ ๗ วันในถ้ำปิณฑิลุหาแล้วออกบิณฑบาตในเวลาเช้า สถานที่ท่านพระมหา- กัสสปะมอบบาตรแก่พระอินทร์ยังปรากฏอยู่ที่เมืองราชคฤห์ในสมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถา

การขาด

การขาดของฐตงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

^{๓๖} พ.อุ. ๒๕/๒๗/๑๓๑

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภคนั้นขาดไปในขณะที่เที่ยวบิณฑบาตด้วยความ
ละโมภเกิดขึ้น

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย
๒. เป็นผู้เปรียบด้วยดวงจันทร์ (เพราะมีใจไม่ยึดติดในทุกที่ และมีใจใสกระจ่าง)
๓. ละความตระหนี่ในตระกูลได้ (เพราะไม่มีใจหวงแหนตระกูล)
๔. เกื้อกูลทายกเสมอภาคกัน (เพราะไม่มีการแบ่งแยกบุคคล)
๕. ไม่มีโทษในการเข้าไปสู่ตระกูล (มีการยกย่องและการคลุกคลีเป็นต้น)
๖. ไม่รับคำนิมนต์
๗. ไม่ต้องการภิกษาที่นำมาส่ง
๘. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

จนฺทูปโม นิจฺจนโว กุเลสุ
อมจฺณรี สพฺพสมานุกมฺโป
กุลุปกาทีนวิปฺปมฺตุโต
โหติธ ภิกฺขุ สปทานจารี.

“ภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตรในพระศาสนานี้ ประดุจ
พระจันทร์ เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย ไม่ตระหนี่ตระกูล เกื้อกูล
ทายกเสมอภาคกัน เป็นผู้พ้นจากโทษในการเข้าไปสู่ตระกูล”

โลลุปฺปจารณฺจ ปหาย ตสฺมา
โอกฺขิตฺตจกฺขุ ยุกมตฺตทสฺสี
อากงฺขมาโน ภฺวึ เสริจาร์
จเรยฺย อีโร สปทานจาร์.

“เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา หวังการเที่ยวไปตามอำเภอใจ
ในโลกปรารถนาจะละการเที่ยวบิณฑบาตด้วยความละโมภ มีจักขุทอดลง
มองชั่วแอก ประพฤติการเที่ยวไปตามลำดับเรือนเถิด”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
สप्तทานจาริกังคุดงค์แต่เพียงนี้

๕. เรื่องเอกสารนิกังคุดงค์

การสมาทาน

[๒๘] ภิกษุสมาทานเอกสารนิกังคุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. นานาสนโภชนํ ปฏิกุชิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นการฉันในที่นั่งหลายแห่ง)
๒. เอกาสนิกงฺคํ สมาทียามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้ฉันในที่นั่ง
เดียวเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตรนั้น เมื่อจะนั่งในโรงฉัน อย่างนั่งบนที่นั่งของพระ-
เถระ พึงกำหนดเอาที่นั่งอันสมควรว่า “ที่นั่งนี้สมควรแก่เรา” แล้วจึงนั่ง ถ้าเมื่อภิกษุนั้น
กำลังฉันค้างอยู่ มีอาจารย์หรืออุปัชฌาย์มาถึง เธอควรลุกขึ้นทำวัตร [อาจริยวัตรหรือ
อุปัชฌายวัตร]

ท่านพระจุฬอภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า “ที่นั่งอาจรรักษาภิกษุนั้นผู้กำลัง
ฉันอยู่ได้ (ถ้าภิกษุไม่ลุกขึ้นจนกว่าจะฉันเสร็จ ที่นั่งย่อมรักษาไม่ให้รุดงค์ขาด) หรือโภชนะ

[ที่ยังมิได้ฉัน]อาจรักษาได้ แต่ภิกษุนี้กำลังฉันค้างอยู่ ดังนั้น พึงทำวัตรเถิด แต่อย่าฉันโภชนะ”

ภิกษุที่กำลังฉันอยู่ เมื่อลุกขึ้นทำวัตรแก่อาจารย์หรืออุปัชฌาย์ โภชนะย่อมไม่อาจรักษาไม่ให้รุดงค์ขาด เพราะกำลังฉันอยู่ และที่นึ่งก็รักษาไม่ได้ เพราะลุกขึ้นจากที่นึ่งแล้ว ดังนั้น จึงไม่ควรฉันต่อ ถ้าฉันต่อถือว่ารุดงค์ขาด

ประเภท

แม้ภิกษุผู้ฉันในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : เมื่อหย่อนมือลงไปในโภชนะใด จะน้อยหรือมากก็ตาม ย่อมไม่รับเอาโภชนะอื่นจากนั้น แม้ชาวบ้านเห็นว่าพระเถระไม่ได้ฉันอะไรๆ จึงนำเนยใสเป็นต้นมาถวาย ควรฉันเพื่อเป็นเภสัช ไม่ควรฉันเพื่อเป็นอาหาร

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : รับโภชนะอื่นได้ตราบเท่าที่โภชนะในบาตรยังไม่หมด ที่จริงแล้ว ภิกษุนี้เชื่อว่าเป็นผู้มีโภชนะเป็นที่สุด

๓. ผู้ถืออย่างอ่อนน : ฉันได้ตราบเท่าที่ยังไม่ลุกขึ้นจากที่นึ่ง อันที่จริงแล้ว ภิกษุนี้เชื่อว่าเป็นผู้มีการรับน้ำล้างบาตรเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตร หรือเชื่อว่าเป็นผู้มีการลุกจากที่นึ่งเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้น

การขาด

การขาดของรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

รุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ฉันโภชนะในที่หนึ่งหลายแห่ง

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ไม่มีโรค
๒. ไม่มีความลำบากกาย
๓. ลูกขึ้นคล่องแคล่ว
๔. แข็งแรง
๕. อยู่สำราญ
๖. ไม่ต้องอาบติเพราะฉันโดยไม่ทำให้เป็นของเหลือ (อติริตตกรรม)
๗. บรรเทาตัณหาในรส
๘. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

คำว่า อปฺปาพารตา (ความไม่มีโรค) ในวิสุทฺธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า

อปฺปาพารตาติ อโรคตา.^{๓๗}

“คำว่า อปฺปาพารตา แปลว่า ความไม่มีโรค”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อปฺปาพาร มาจาก อปฺป + อาพาร อปฺป ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺโปสฺสุกฺก (ไม่ชวนชวาย) แม้คัมภีร์อื่นก็กล่าวยืนยันเรื่องนี้ว่า

อปฺโปสฺสุกฺกาติ อนฺนฺสฺสุกฺกา.^{๓๘}

“คำว่า อปฺโปสฺสุกฺกา แปลว่า ไม่ชวนชวาย”

อนฺนฺสฺสุกฺกาติ ตสฺส ปหาตพฺพสฺส ปหาเน อฺนฺสฺสุกฺกรหิตา.^{๓๙}

“คำว่า อนฺนฺสฺสุกฺกา (ไม่ชวนชวาย) หมายความว่า ปราศจากความชวนชวายในการกำจัดธรรมที่ควรกำจัดนั้น”

อปฺปาพาโรติ อโรโค.^{๔๐}

“คำว่า อปฺปาพาโร แปลว่า ไม่มีโรค”

^{๓๗} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘/๑๑๒

^{๓๘} ม.ม.อ. ๓/๑๕๑/๘๘

^{๓๘} ม.ม.อ. ๓/๑๕๑/๑๒๓

^{๔๐} ที.อ.อ. ๓/๓๑๗/๒๒๗

อปฺปสทฺโท อภาวตฺโถ “อปฺปสทฺทสฺส ะเปฯ โข ปนาตฺวาทีสุ วียาติ อหา
อโรโคติ.”^{๔๑}

“อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปสทฺทสฺส ะเปฯ โข ปน
เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อโรโค (ไม่มีโรค)”

เอกาสนโกชนเ รตํ
น ยตี โภชนปจฺจยา รุชา
วิสหนฺติ รเส อโลลฺโป
ปริหาเปติ น กมฺมมตฺตโน.

“โรคที่มีการฉันเป็นเหตุย่อมไม่เปียดเบียนภิกษุผู้พอใจการฉัน
ในที่นี้ทีเดียว ภิกษุไม่ละโมภในรสย่อมบำเพ็ญสมณกิจของตนให้
บริบูรณ์”

อิติ ผาสุวิหารการณ
สุจิสฺสเลชรตฺตปเสวเต
ชนเยถ วิสุทฺธมานโส
รติเมกาสนโกชนเ ยติ.

“เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีใจสะอาด พึงทำความพอใจให้บังเกิด
ในการฉันในที่นี้ทีเดียว อันเป็นเหตุแห่งความผาสุกที่ผู้ยินดีในการ
ขัดเกลากิเลสให้สะอาดช่องเสฟแล้วเกิด”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
เอกาสนิกังครุดงค์แต่เพียงนี้

^{๔๑} ที.อุ.ฎีกา ๓/๓๑๗/๓๑๑

๖. เรื่องปัตตปิณฑิกังคฤดงค์

การสมทาน

[๒๙] ภิกษุสมทานปัตตปิณฑิกังคฤดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมทานเหล่านี้ คือ

๑. ทุติยกาชนํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นภาชนะที่ ๒)
๒. ปตฺตปิณฑิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมทานองค์ของภิกษุผู้ฉันก่อนข้าวในบาตรเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ฉันก่อนข้าวในบาตรเป็นวัตรนั้นถึงเวลาดื่มข้าวยาคุ เมื่อได้อาหารมาไว้ในภาชนะแล้ว พึงฉันอาหารก่อนหรือจะดื่มข้าวยาคุก่อนก็ได้ เพราะถ้าใส่อาหารลงในข้าวยาคุ เมื่ออาหารที่ใส่คือปลาร้าเป็นต้น ข้าวยาคุก็จะเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ ที่แท้เธอควรทำข้าวยาคุให้เป็นของไม่น่ารังเกียจก่อนแล้วจึงค่อยฉัน

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคำนี้[ว่า พึงฉันอาหารก่อน] โดยหมายเอาอาหารที่น่ารังเกียจเช่นนั้น ส่วนสิ่งที่ไม่น่ารังเกียจมีน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดเป็นต้นพึงใส่ได้[ในข้าวยาคุ] แต่ในเวลาสมควรรับพอประมาณ ผักสดจะใช้มือจับฉันก็ควร แต่เมื่อไม่ทำเช่นนั้น พึงใส่ลงในบาตรเท่านั้น ส่วนภาชนะอย่างอื่นแม้จะเป็นใบไม้ก็ตามก็ไม่ควรใช้ เพราะเป็นผู้งดเว้นภาชนะที่ ๒

ข้อความว่า “แต่ในเวลาสมควรรับพอประมาณ” หมายความว่า ภิกษุควรใส่ใจว่า “จะรับเพียงภาชนะเดียว” ไม่ควรรับไว้มากแล้วทิ้ง[อาหารที่เหลือ] ^{๔๒}

^{๔๒} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙/๑๑๓

ประเภท

แม้ภิกษุผู้นั้นก่อนเข้าในบาตรเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ไม่ควรทิ้งเศษอาหาร[มีก้างปลาเป็นต้นในภาชนะที่สอง] ยกเว้นเวลาเคี้ยวอ้อย แม้ก่อนข้าวสุก ปลา เนื้อ และขนม จะฉันแยกชนิดกันก็ไม่ควร (ต้องฉันผสมกันทุกอย่าง)

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : จะใช้มือข้างหนึ่งบิออกแล้วฉันก็ควร ภิกษุผู้ถืออย่างปานกลางนี้ ชื่อว่า หัตถโยคี (ผู้ใช้มือ)

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : เธอใช้มือบิหรือฟันกัดแยกฉันทุกอย่างที่ใส่ลงในบาตรควรอยู่ ผู้ถืออย่างอ่อนนี้ ชื่อว่า ปัตตโยคี (ผู้ใช้บาตร)

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ ข้อ ๒๙ หน้า ๑๗๙) อธิบายว่า ข้อความว่า “ไม่ควรทิ้งเศษอาหาร” ไม่ได้หมายถึงภิกษุไม่ควรยินดีภาชนะใส่อาหารที่สองเท่านั้น แต่ไม่ควรยินดีแม้กระทั่งจานเล็กสำหรับทิ้งเศษอาหาร ตามคำอธิบายดังกล่าว ภิกษุผู้ทรงอุดมคติประเภทนี้ต้องใช้บาตรเท่านั้น ไม่อาจใช้ถ้วยหรือกระโถนเพื่อใส่เศษอาหาร ส่วนวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๔) แสดงความเห็นที่เห็นว่า ก่อนจะเคี้ยวอ้อยภิกษุต้องแยกเปลือกอ้อยทิ้งไปในภาชนะอื่นก่อน แล้วจึงเคี้ยวอ้อย ถ้าเป็นเศษอาหารอย่างอื่น ไม่ควรนำออกจากบาตรก่อนจะฉัน ต้องเคี้ยวแล้วจึงจะนำออกจากปากได้ การฉันโดยไม่แยกอาหารเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อกำจัดรสตัณหาในอาหาร

คำว่า หัตถโยคี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตุเถน โยโค หตุโยโค.

การประกอบด้วยมือ, การใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคะ
(ตติยัตถุปริสสมาส)

- หตุโยโค อสฺส อตุถิติ หตุโยคี.

ผู้มีการประกอบด้วยมือ, ผู้ใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคี
(หตุโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัททิต)

คำว่า ปตฺตโยคี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปตฺเตน โยโค ปตฺตโยโค.

การประกอบด้วยบาตร, การใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคะ
(ตติยาตฺปปริสสมาส)

- ปตฺตโยโค อสฺส อตฺถิติ ปตฺตโยคี.

ผู้มีการประกอบด้วยบาตร, ผู้ใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคี
(ปตฺตโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุยินดีภาวนาที่ ๒

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. บรรเทาตัณหาในรสต่างๆ
๒. ละความตะกละ
๓. เป็นผู้มุ่งแต่เพียงประโยชน์[ที่พระพุทธองค์ทรงแสดง]ในอาหาร
๔. ไม่ต้องลำบากในการรักษาภาวนาเป็นต้น
๕. ไม่ฉันทโดยเสียเวลา[เพื่อหาภาวนาอื่น]
๖. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

คำว่า อตฺริจฺจตา (ความตะกละ) มาจาก อตฺริจฺจ ศัพท์ (ผู้ตะกละ) + ตา ปัจจัย (ความเป็น) ในภาวตัทธิต คำว่า อตฺริจฺจ ประกอบด้วย อตฺร (นั้นๆ) + อิจฺจนา (ปรารภนา) มีความหมายตามศัพท์ว่า “ผู้ปรารภนารสต่างๆ ในภาวนานั้นๆ” คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

อตร อตร นานาภาษาเน จิตะ นานารเส อิจฺฉา เอตสฺสาติ อตฺริจฺโน.^{๔๓}

“ผู้ปรารภนารสต่างๆ ที่ดำรงอยู่ในภาษาะนั้นๆ ชื่อว่า อตฺริจฺนะ”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อตฺริจฺน ศัพท์มาจาก อติจฺ (ยิ่ง)+ อิจฺฉา (ปรารภนา) เมื่อสำเร็จเป็นรูปพหุพหีสมาสว่า อติจฺจิจฺฉ แล้ว ให้แปลงสระ อิ ใน ติ กับ จฺ ใน จฺจิ เป็น ร คำนี้มีรูปวิเคราะหฺว่า อติจฺจ อิจฺฉตฺติ อตฺริจฺโน (ผู้ปรารภนายัง ชื่อว่า อตฺริจฺนะ)

ดังข้อความว่า

อติจฺจ อิจฺฉตฺติ อติจฺจิจฺโน, ตสฺส ภาโว อติจฺจิจฺฉตาติ วตฺตพฺเพ จฺจิ-การโลปํ กตฺวา “อติจฺฉตาติ วตฺตํ. อตฺริจฺฉตาติ จ สภา เอว วุจฺจตฺติ. ตตฺตราปิ เนรุตฺติกวิธานเนน ปทสฺสิทฺธิ เวทิตพฺพา.”^{๔๔}

“ผู้ปรารภนายัง ชื่อว่า อติจฺจิจฺฉนะ ความเป็นผู้ปรารภนายังนั้น ชื่อว่า อติจฺจิจฺฉตา เมื่อควรกล่าวว่า อติจฺจิจฺฉตา ได้กล่าวว่า อติจฺฉตา โดยลบ จฺจิ อักษร และคำนั้นกล่าวว่า เป็น อตฺริจฺฉตา นั้นเทียว พึงทราบการสำเร็จบทแม้ในคำนั้นตามวิธีของนिरुत्तिनัย”

เนรุตฺติกวิธานนาติ อิการ-จฺจการานญจ รการตาปาทเนน.^{๔๕}

“คำว่า เนรุตฺติกวิธานเนน (ตามวิธีของนिरुत्ตินัย) คือ ด้วยการแปลง อิ อักษรและ จฺจิ อักษรเป็น ร อักษร”

นานาภาษาวิกฺเขปํ

หิตฺวา โอกฺขิตฺตโลจโน

ขณฺโหนโต วีย มุลานิ

รสตณฺหาเย สุพฺพโต.

สรูปํ วีย สนฺตุฏฺฐิ

ธารยฺหนโต สุมานโส

ปริภุญฺเชยฺย ออาหารํ

โก อณฺโณ ปตฺตปิณฺสีโก.

“ภิกษุผู้ฉันก่อนข้าวในบาตรเป็นวัตร มีวัตรปฏิบัติอันงดงาม

^{๔๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙/๑๑๓

^{๔๔} อภิ.ส.มูลฎีกา ๒/๙๔๙/๒๓๕

^{๔๕} อภิ.ส.มูลฎีกา ๒/๙๔๙/๒๓๑

มีใจดวงาม ขจัดความยึดติดในภานะนานาชนิด มีสายตาทอดลงใน
บาตร ย่อมเป็นเสมือนขุตรากเหง้าของตัณหาในรส เอรรักษาความ
สันโดษเสมือนอัทภาพของตน พึงฉันอาหารได้[ในบาตรอย่างเดียว]
ภิกษุอื่นใครเล่าจะฉันได้”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอาณิสงส์ของ
ปัตตปิณฑิกังครุดงค์ แต่เพียงนี้

๗. เรื่องขลุปัจจัยภักตติกังครุดงค์

การสมาทาน

[๓๐] ภิกษุสมาทานขลุปัจจัยภักตติกังครุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. อติริตฺตโกชนํ ปฏิภุจิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นโภชนะที่เหลืออยู่)
๒. ขลุปัจจัยภักตติกังคํ สมาทียามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุมิใช่ผู้ฉัน
ปัจจัยภักเป็นวัตร)

เมื่อภิกษุฉันอาหาร ๕ อย่าง คือ ข้าวสุก (โอทน) ขนมปัง (กุมมาส) ข้าวตู
(สตฺตุ) ปลา (มจฺณ) และเนื้อ (มंस) อย่างใดอย่างหนึ่ง หากปฏิเสธอาหารดังกล่าวที่ผู้อื่น
นำมาถวายภายในหัตถบาธโดยกล่าวว่า “พอแล้ว” ชื่อว่าทำการห้ามภัก ถ้าภิกษุนั้นเปลี่ยน
อิริยาบถไปแล้ว เช่น ลุกขึ้นจากที่นั่งเดิมไปยังสถานที่อื่น แล้วยังฉันอาหารอีก ต้องอาบัติ
ปาจิตตีย์ตามปฐมปวารณาสิกขาบท ดังข้อความว่า

โย ปน ภิกฺขุ ภุตฺตาวิ ปวาริตฺโต อนติริตฺตํ ขาทนียํ วา โภชนียํ วา ขาเทยฺย วา
ภุญฺเชยฺย วา, ปาจิตฺตีย์.^{๔๖}

^{๔๖} วิ.มหา. ๒/๒๓๘/๒๓๐

“ภิกษุใดฉันแล้ว ห้ามภัตตาหารแล้ว เคี้ยวของเคี้ยว หรือฉันของฉันที่ไม่เป็นเดน ต้องอาบัติปาจิตตีย์”

ดังนั้น ถ้าหากภิกษุต้องการจะฉันปัจฉาภตนั้น ต้องทำวินัยกรรมโดยกล่าวกับ พระวินัยธรว่า อติริตฺ ตํ กโรหิ ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ ท่านจงทำให้เป็นของเหลือ) พระวินัยธร ต้องกล่าวว่า อลเมตํ สพฺพํ (ทั้งหมดนี้สมควร) เมื่อทำเช่นนี้ ภิกษุนั้นจึงฉันปัจฉาภตนั้นได้ วินัยกรรมดังกล่าวนี้ชื่อว่า อติริตตวินัยกรรม คือ วินัยกรรมที่ทำเป็นของเหลือจากพระวินัย- ธร หรือถ้าเป็นอาหารที่เหลือจากภิกษุไข้ ก็ถือว่าเป็นอาหารเหลือเช่นเดียวกัน ภิกษุไม่ต้อง ทำอติริตตวินัยก็ฉันอาหารเหลือจากภิกษุไข้ได้

แม้การทำวินัยกรรมดังกล่าวนี้จะทำให้ภิกษุที่เปลี่ยนอริยาบถไปแล้วสามารถฉัน ปัจฉาภตได้ แต่ภิกษุผู้สมทานธุดงค์ประเภทนี้จะไม่ทำวินัยกรรมดังกล่าวเพื่อฉันปัจฉาภต เพราะได้สมทานธุดงค์ข้อนี้แล้ว

คำว่า อติริตตะ คือ อาหารที่เหลือจากพระวินัยธรด้วยการทำอติริตตวินัยกรรม หรือเหลือจากภิกษุไข้ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติเรกํ วจิตฺติ คจฺจนฺตํ อติริตฺตํ.

อาหารที่ถึงความเหลือเพื่อ ชื่อว่า อติริตตะ

(อติ บพหน้า + วจิ ธาตุ <โยคาโยเค = ประกอบและไม่ประกอบ> + ต ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

ดังข้อความว่า

อติเรกํ วจิตฺติ คจฺจนฺตํ อติริตฺตํ, น อติริตฺตํ อนติริตฺตุนฺติ อตฺถํ ทสฺสเนนฺโต อาห “น อติริตฺตุนฺติ. อธิกนฺติ อิมินา อติริตฺตสทฺทสฺส อติสฺสญฺญตฺถํ นิวตฺเตติ.”^{๔๗}

“ท่านจะแสดงข้อความว่า อาหารที่ถึงความเหลือเพื่อ ชื่อว่า อติริตตะ อาหารที่ไม่ถึงความเหลือเพื่อ ชื่อว่า อนติริตตะ จึงกล่าวว่า น อติริตฺตํ (อาหารที่ไม่ถึงความ

^{๔๗} ปาจิตยาทีโยชนา ข้อ ๒๓๙ หน้า ๗๕

เหลือเฟือ) ท่านห้ามความหมายว่า ว่างเปล่า ของ อติริตฺต ศัพท ด้วยคำนี้ว่า อธิก (คือ มากเกินไป)”

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุมิใช่ผู้ฉนปัจฉนภักตเป็นวัตรนั้น ครั้นห้ามโภชนะแล้วไม่พึงให้ทำโภชนะเป็น กัปปิยะ (ให้เป็นของควรฉน) แล้วฉนอีก

ข้อความว่า “ไม่พึงให้ทำโภชนะเป็นกัปปิยะแล้วฉนอีก” แสดงว่าภิกษุผู้ทรงรุดงค์ ประเภทนี้ควรเคารพพระวินัย ถ้าท่านไม่ทำอติริตตวินัยกรรมให้เป็นของสมควรฉนแล้วฉน อาหารดังกล่าว ไม่เพียงรุดงค์ขาดเท่านั้น ยังต้องอาบัติอีกด้วย

ประเภท

แม้ภิกษุมิใช่ผู้ฉนปัจฉนภักตเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : เมื่อห้ามโภชนะ[ก่อนข้าวคำที่สองเป็นต้นไป]อย่างนี้ ฉนก่อนข้าวคำแรกแล้วไม่ฉนก่อนข้าวคำที่สอง เพราะการห้ามโภชนะไม่มีในก่อนข้าว คำแรก แต่เมื่อก่อนข้าวคำแรกนั้นถูกฉนอยู่ ภิกษุผู้ห้ามก่อนข้าวอื่นจึงห้ามโภชนะได้
๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ยังฉนโภชนะที่ตนห้ามแล้ว[ซึ่งกำลังฉนอยู่]ได้
๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ฉน[โภชนะที่นำมาถวาย]ได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกจาก ที่นั่ง

การขาด

การขาดของรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

รุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุห้ามโภชนะแล้วให้ทำ
โภชนะเป็นกัปปิยะแล้วฉันอีก

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ห่างไกลจากอาบัติเพราะฉันโภชนะอันไม่ใช่ของเหลือ[จากภิกษุอาพาธหรือ
พระวินัยธร]
๒. ไม่เป็นคนตะกละ
๓. ไม่สั่งสมอำมิส (อาหาร)
๔. ไม่แสวงหาอาหารอีก
๕. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

ปริเยสนาย เขท

น ยาติ น กโรติ สหฺนินิธี ธีโร

โอทริกตตํ ปชหติ

ขลุปจณภตฺติโก โยคี.

“ผู้เพียรปฏิบัติทรงปัญญา มิใช่ผู้ฉันท้จกภักตเป็นวัตร ย่อมไม่
ลำบากแสวงหาอาหาร ไม่ทำการสะสม ละความเป็นคนตะกละได้”

ตสฺมา สุกตปสฺตถ

สนฺโตสคฺคณาทิจฺจุทฺติสณฺชนน

โทเส วิรฺุณฺติกาโม

ภเชยฺย โยคี รุดฺงคฺมิท.

“เพราะฉะนั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะกำจัดโทษ พึงบำเพ็ญ
รุดงค์นี้ที่พระสุคตทรงชมเชย ก่อให้เกิดความเจริญแห่งคุณมีความ
สันโดษเป็นต้น”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
ขลุปจณภตฺติกักรุดงค์แต่เพียงนี้

๘. เรื่องอรรถฎีกาฎดงค์

การสมทาน

[๓๑] ภิกษุสมทานอรรถฎีกาฎดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมทานเหล่านี้ คือ

๑. คามนุตเสนาสนํ ปฏิกุชิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่พักใกล้หมู่บ้าน)
๒. อรรถฎีกาฎคํ สมทียามิ (ข้าพเจ้าขอสมทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติฎดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนั้น ต้องออกจากที่พักใกล้หมู่บ้านไปรับอรุณในป่า ในคำดังกล่าว ที่พักใกล้หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านพร้อมทั้งสถานที่ใกล้หมู่บ้าน

คำอธิบาย บ้าน

บ้าน คือ สถานที่อยู่แห่งใดแห่งหนึ่ง มีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่[เพราะไปสถานที่อื่นชั่วคราว]ก็ตาม แม้สถานที่พักแห่งใดแห่งหนึ่งของพ่อค้า (พ่อค้าเดินเท้า พ่อค้าเกวียน และพ่อค้าเรือ) ที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ

คำอธิบาย บริเวณบ้าน

บริเวณบ้าน คือ ช่วงก่อนดินตกของบุรุษผู้มีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่เสาเชื่อนต้นใน ถ้ามีเสาเชื่อน ๒ ต้นในบ้านที่มีรั้วล้อมเหมือนอนุรารบุรี

พระวินัยรตตสันลักษณะของเลททุบาทนั้น (ช่วงก่อนดินตก) ว่า “สถานที่ด้านในที่ก่อนดินตกไปซึ่งถูกขวางโดยคนหนุ่มที่ลองกำลังของตนเหยียดแขนขึ้นแล้วขวางไป”

ท่านผู้ทรงพระสูตรกล่าวว่า “สถานที่ด้านในที่ก่อนดินตกไปซึ่งถูกขว้างแบบ
ไถ่กา”

ในบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม :-

บริเวณเรือน คือ สถานที่ตกไปแห่งน้ำล้างภาชนะที่แม่บ้านยื่นที่ประตูเรือนหลัง
สุดท้ายแล้วสาดออกไป นับแต่บริเวณเรือนนั้นออกไปชั่วก่อนดินตกครั้งหนึ่งตามนัยที่กล่าว
มาแล้วชื่อว่า บ้าน ชั่วก่อนดินตกครั้งที่สองชื่อว่า บริเวณบ้าน

คำอธิบาย ป่า

ส่วนป่า :-

ก. กล่าวตามวินัยเทศนาว่า

จเปตฺวา คามญฺจ คามุปจารญฺจ สพฺพเมตํ อรญฺญํ.^{๔๘}

“สถานที่เหลืดยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า”

ข. กล่าวตามอภิธรรมเทศนาว่า

นิกุขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา, สพฺพเมตํ อรญฺญํ.^{๔๙}

“สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเขื่อน ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ป่า”

ค. กล่าวตามสูตรต้นตเทศนาในเรื่องธุดงค์นี้ มีลักษณะอย่างนี้ [ตามที่ระบุถึง
ภิกษุผู้อยู่ในที่พักป่าในอารัญญกสิกขาบท]ว่า

อารญญกํ นาม เสนาสนํ ปณฺจธฺนุสติกํ ปจฺฉิมํ.^{๕๐}

“ที่พักที่ชื่อว่าป่า มีระยะ ๕๐๐ ชั่วคันธนูเป็นอย่างต่ำ”

ที่พักป่าดังกล่าว พึงกำหนดวัดด้วยคันธนูของอาจารย์ที่ขึ้นสายแล้ว สำหรับ

^{๔๘} วิ.มหา. ๑/๙๒/๖๑

^{๔๙} อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๙/๓๐๒

^{๕๐} วิ.มหา. ๒/๖๕๔/๙๗

บ้านที่มีรั้วล้อม ให้วัดตั้งแต่เสาเขื่อนจนถึงรั้ววัด สำหรับบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม วัดตั้งแต่
ชั้วก่อนดินตกครั้งแรกจนถึงรั้ววัด

ในคัมภีร์อรรถกถาวิญญูกล่าวว่า

สเจ ปน วิหาโร อปริกขิตโต โหติ, ยัม สพฺพปจฺมํ เสนาสนํ วา ภตฺตสาลา วา
ธฺวสนฺนิปาตญฺจานํ วา โภธิ วา เจตียํ วา ทูเร เจปิ เสนาสนโต โหติ, ตํ ปริจฺเษทํ
กตฺวา มินิตพฺพ.^{๕๑}

“ถ้าวัดไม่มีรั้วล้อม พึงวัดเอาที่ปักหลังแรกให้เป็นเครื่องหมายกำหนด หรือพึงวัดเอา
โรงฉัน ที่ประชุมประจำ ต้นโพธิ์ หรือพระเจดีย์แม้ที่อยู่ห่างไป[จากที่ปักหลังแรก]”

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย^{๕๒} กล่าวว่า “แม้บริเวณวัดก็เหมือนบริเวณ
บ้าน พึงวัดระหว่างก่อนดินตกสองครั้ง[ด้วยวิธีขว้างก่อนดินแบบไถ่กา]” ความเห็นนี้เป็น
หลักในการวัดระยะห่างของที่ปักป่า

คำว่า อิทเมตถ ปมาณํ (ความเห็นนี้เป็นหลักในการวัดระยะห่างของที่ปักป่า)
หมายความว่า แม้ข้อความในคัมภีร์ทั้งสอง คือ อรรถกถาวิญญูและอรรถกถามัชฌิมนิกาย
จะไม่สอดคล้องกัน แต่พระอรรถกถาจารย์ก็ยืนยันความเห็นของคัมภีร์หลังว่าสมควรใน
เรื่องนี้ เพราะการประพตฺติรูดังค์เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระสูตร ไม่ใช่เรื่องพระวินัย เนื่องจาก
พระพุทธองค์มิได้ตรัสพระสูตรตามวินัยเทศนาว่า

อรณฺเณ วสนโต อารณฺณโก ปนฺตเสนาสนโน.^{๕๓}

“ภิกษุชื่อว่าผู้อยู่ป่าเป็นวัตร มีเสนาสนะสงัด เพราะอยู่ในป่า”

อนึ่ง ความเห็นหลังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ถือว่าเป็นความเห็นหลักที่ท่าน
เห็นชอบและตัดสินใจว่าสมควร จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยได้กล่าวถึงความเห็น

^{๕๑} วิ.มหา.อ. ๒/๖๕๓-๕๔/๖๔๗-๔๘

^{๕๒} ม.ม.อ. ๒/๑๒๒

^{๕๓} วิสฺสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๑๑/๑๑๔

ของพระมหาสุเมธะและพระมหาปทุมเถระไว้หลายแห่ง แม้ท่านจะมีได้ตัดสินใจว่าความเห็นของท่านใดสมควรกว่าก็จัดว่าท่านถือเอาความเห็นที่กล่าวไว้ภายหลังเป็นหลัก เนื่องจากความเห็นของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลัง เป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ ดังข้อความว่า

ยถา เจตถ, เอวํ สัพพตถ โย โย อญฺเฐกถวาโท วา เถรวาโท วา ปจฺจนา วุจฺจติ, โส ปมาณโต ทญฺเฐพุโ. ^{๕๔}

“อนึ่ง ข้อความในที่นี้เป็นฉันท ไฉน ความเห็นของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลัง พึงกำหนดโดยความเป็นหลักสำคัญ ฉันทนั้น”

ตามหลักตรรกศาสตร์ของสันสกฤต คัมภีร์นैयाยสูตรกล่าวถึงเหตุที่ทำให้เข้าใจและตัดสินใจข้อความ ๔ อย่าง คือ

๑. ปัจจักษะ การรู้เห็นโดยประจักษ์
๒. อนุमान การอนุมานรู้
๓. อุปมานะ การเปรียบเทียบ
๔. สัททะ คำกล่าวยืนยันจากคัมภีร์

ปจฺจกฺขานูมาโนปมานสทฺทา ปมาณานิ. ^{๕๕}

[ปรตฺยกฺษานูมาโนปมานสทฺทาทะ ปรมานานิ.]

“ปัจจักษะ อนุमान อุปมานะ และสัททะเป็นหลักสำคัญของความเข้าใจอย่างถูกต้อง”

ถ้าหมู่บ้านอยู่ใกล้วัด ภิกษุสามเณรที่อยู่ในวัดได้ยินเสียงของชาวบ้าน แต่ไม่อาจเดินตรงไปเพราะมีภูเขาและแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ ทางใดเป็นทางเดินโดยปกติของวัดนั้นแม้จะสัญจรทางเรือก็ตาม พึงวัดเอาระยะ ๕๐๐ ช่วงคันทันด้วยทางนั้น แต่ภิกษุใดปิดกั้นทางจากสถานที่นั้นๆ เพื่อให้ทางใกล้บ้านสำเร็จเป็นองค์ที่พักปามีระยะ ๕๐๐ ช่วงคันทัน] ภิกษุนี้ได้ชื่อว่า โจรธุดงค์

^{๕๔} วิ.มหา.อ. ๑/๙๒/๓๒๒

^{๕๕} นैयाยสูตร ๒/๑/๓

ถ้าอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรเจ็บป่วย เมื่อท่านไม่ได้ยาเป็นต้นที่เหมาะสมในป่า ก็ควรพาไปปรนนิบัติในวัดใกล้หมู่บ้าน แต่ต้องออกไปแต่เช้าตรู่รับอรุณในที่ประกอบด้วยองค์แห่งป่า ถ้าโรคของท่านกำเริบขึ้นในเวลาอรุณขึ้น ต้องทำกิจปรนนิบัติท่านเหล่านั้น ไม่ควรห้วงทำธุดงค์ให้หมดจด

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ควรรับอรุณขึ้นในป่าตลอดกาล (ทั้ง ๓ ฤดู)
๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : อยู่ในวัดใกล้หมู่บ้านได้ตลอดฤดูฝน ๔ เดือน
๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : อยู่ในวัดใกล้หมู่บ้านได้ตลอดฤดูหนาว ๔ เดือนอีกด้วย (คือ ฤดูฝนและฤดูหนาว รวม ๘ เดือน)

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

เมื่อภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นออกมาจากป่าแล้วพึงธรรมเทศนาอยู่ในวัดใกล้บ้าน แม้ถึงอรุณจะขึ้นในเวลาตามที่กำหนดไว้ (คือ ฤดู ๓ สำหรับผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ฤดูหนาว และฤดูร้อนสำหรับผู้ถืออย่างปานกลาง และฤดูร้อนสำหรับผู้ถืออย่างอ่อน) ธุดงค์ก็ไม่ขาด ครั้นพึงธรรมแล้วกำลังเดินทางกลับไปอยู่ ถึงอรุณจะขึ้นในระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่ขาด

แต่เมื่อพระธรรมกถึกลุกขึ้นแล้ว ถ้าภิกษุเหล่านั้นคิดว่า “จักพักผ่อนสักครู่หนึ่งแล้วจึงไป” แล้วกลับไปถึงอรุณขึ้น หรือรับอรุณขึ้นในวัดใกล้บ้านตามความชอบใจของตน [ที่ต้องการอยู่ในวัดใกล้บ้าน] ธุดงค์ย่อมขาด

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตรใส่ใจสัญญาว่าเป็นป่า ย่อมควรได้รับสมาธิที่ยังไม่ได้ หรือรักษาสมาธิที่ได้แล้ว

๒. แม้พระศาสดาก็พอพระทัยเธอ ดังพระบาลีว่า

เตนาหํ นาคิตํ ตสฺส ภิกฺขุโน อุตฺตมโน โหมิ อรณฺณวิหาเรณ.^{๕๖}

“นาคิตะ เรายินดีการอยู่ในป่าดังกล่าวของภิกษุนั้น”

๓. รูปารมณ์เป็นต้นที่ไม่เหมาะสมย่อมไม่รบกวนจิตของเธอ ผู้อยู่ในที่พัก อันสงัด

๔. เป็นผู้ปราศจากความตกใจกลัว

๕. สละความเยื่อใยในชีวิตได้

๖. ยินดีรสแห่งสุขที่เกิดจากวิเวก

๗. แม้ความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเป็นต้นก็เหมาะสมแก่เธอ

ปวิวิตโต อสฺสํญฺโজ

ปนฺตเสนาสเน รโต

อาราธยนฺโต นาถสฺส

วนวาเสน มานสํ.

“ภิกษุผู้สงัด[ทั้งกายและใจ] ไม่คลุกคลี ยินดีในที่พักอันสงัด เป็นผู้ยังหฤทัยของพระโลกนาถให้โปรดปรานด้วยการอยู่ป่า”

เอโก อรณฺณเณ นิวสํ

ยํ สุขํ ลมเต ยติ

รสํ ตสฺส น วินฺทนฺติ

อปิ เทวา สนิทฺทกา.

“ภิกษุผู้อยู่ในป่าแต่เดียวดาย ย่อมได้รับสุขใด รสแห่งสุขนั้น แม้กระทั่งทวยเทพพร้อมทั้งพระอินทร์ก็ไม่อาจได้รับ”

ปัสสูกุลมฺจ เอโสว

กวจํ วีย ธารยํ

อรณฺณสงฺคามคโต

อวเสสธฺตยาธุโร.

^{๕๖} อง.นกก. ๒๒/๔๒/๓๒๙, อง.อญฺจก. ๒๓/๘๖/๒๘๕

สมตโธ นจิสเสว

เซตุ มารี สวาหิณี

ตสมา อรณฺฆวาสุมหิ

รตี กยิราถ ปณฺทิตอ.

“ภิกษุนี้ทรงผ้าบังสุกุลจีวรเหมือนนักรบสวมเกราะมีธุดงค์ที่เหลือ
เป็นอาวุธ เข้าสู่สงครามคือป่า ย่อมเอาชนะมารพร้อมทั้งกองทัพได้
โดยพลัน ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงปัญญาจึงควรพอใจการอยู่ป่า”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
อารัณญิกธุดงค์แต่เพียงนี้

๙. เรื่องรุกรขมุขลิกังคฤดงคั

การสมาทาน

[๓๒] ภิกษุสมาทานรุกรขมุขลิกังคฤดงคัด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. จนนํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่มุ่งหลังคา)

๒. รุกรขมุขลิกังคํ สมาทียามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็น
วัตร)

ที่มุ่งหลังคา มี ๕ อย่าง คือ กระเบื้อง ศิลา ปูนขาว หญา และใบไม้

อนฺุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจ จทนฺทานิ. อิกฺกุจกานฺทนํ สีลาจฺทนํ สุธานฺทนํ ตินฺนจฺทนํ
ปณฺณจฺจทนฺนฺตติ.^{๕๗}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเครื่องมุ่ง ๕ ชนิด คือ กระเบื้อง ศิลา ปูนขาว หญา
และใบไม้”

^{๕๗} วิ.จุ. ๗/๓๐๓/๗๓

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติตรงคั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นปกตินั้น พึงยึดเอาต้นไม้ที่อยู่สุดเขตวัด โดยละเว้นต้นไม้เหล่านี้ คือ

ก. ต้นไม้อยู่ในระหว่างพรมแดน	ข. ต้นไม้เป็นที่นับถือบูชา
ค. ต้นไม้มียาง	ฌ. ต้นไม้ผล
ง. ต้นไม้มีดอก	จ. ต้นไม้มีค้างคาว
ฉ. ต้นไม้มีโพรง	ช. ต้นไม้อยู่กลางวัด

คำว่า เจตีย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อันบุคคลพึงบูชา, เป็นที่บูชา
- เจติตัพพํ ปุเชตตัพพนฺติ เจตียํ.
(จิต ธาตุ <บูชา = บูชา> + ญย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
๒. เทวสถาน, สถานที่ถูกก่อด้วยอิฐเป็นต้นโดยความเป็นเทวาลัย
- เทวายนภาเวน อัญญาภาทีหิ จียเตติ เจตียํ.
(จิ ธาตุ <เจย = สังสม> + ตีย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า เจตียรุกข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ต้นไม้เป็นที่บูชา
- เจตียญฺโต รุกฺโข เจตียรุกฺโข.
(สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)
๒. ต้นไม้ที่ชาวโลกสมมติว่าเป็นเทวสถาน
- เจตียนฺติ สมฺมโต รุกฺโข เจตียรุกฺโข.
(ลป สมฺมต ศัพท์ในท่ามกลางสมาส)

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : จับจองต้นไม้ตามชอบใจแล้วใช้คนอื่นให้ตัดกวาด
ไม่ได้ ควรใช้เท้าเขี่ยใบไม้ที่ร่วงหล่นอยู่เกิด

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ใช้ผู้ที่มาถึงสถานที่นั้นให้ตัดกวาดได้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : เรียกคนงานวัดหรือสามเณรมาแล้วใช้ให้ช่วยตัดกวาด
ให้สะอาด ปรับพื้นที่ให้สม่ำเสมอ เกลี่ยทราย ล้อมรั้ว และติดประตูแล้วอยู่ได้ แต่ใน
วันฉลอง อย่างนั่งอยู่ในที่นั้น ควรไปนั่งในที่กำบังแห่งอื่น

พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการอยู่โคนไม้ตลอด ๘ เดือนด้วยพระพุทธดำรัสว่า

อฏฺฐ มาเส โข มยา เทวทตฺต รุกฺขมุลเสนาสนํ อนุญญาตํ.^{๕๘}

“เทวทัตฺต ตถาคตอนุญญาตที่พัคฺคโคณไม้ ๘ เดือน”

คัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๒ ข้อ ๔๑๐ หน้า ๑๐๔) กล่าวว่า “พระพุทธองค์
ทรงห้ามการอยู่โคนไม้ตลอดฤดูฝน ๔ เดือน” อีกทั้งมีข้อบัญญัติที่ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก
(เล่ม ๔ ข้อ ๒๐๔ หน้า ๒๒๕) ว่า “ภิกษุไม่ควรจำพรรษาในที่กลางแจ้ง” และ “ภิกษุผู้
ไม่มีที่พักไม่ควรจำพรรษา” ดังนั้น จึงอาจทำให้เข้าใจว่า ภิกษุไม่อาจประพฤติดุจดงค์ที่อยู่
โคนไม้และในที่กลางแจ้งภายในฤดูฝน ๔ เดือน แต่ความจริงถ้าเป็นที่พัคคมีประตูสามารถ
กันฝนได้ก็จำพรรษาในที่พัคคนั้นได้ ถ้าภิกษุไม่เข้าไปได้หลังคาของที่พัก รุดงค์ก็ไม่ขาด

ข้อความที่นำมากล่าวไว้ มีดังต่อไปนี้

จตุตทาโร ปน มาเส รุกฺขมุลเสนาสนํ ปฏิกฺขิตฺตเมว.^{๕๙}

“พระพุทธเจ้าทรงห้ามที่พัคคโคณไม้ตลอด ๔ เดือน”

^{๕๘} วิ.มหา. ๑/๔๐๙/๓๐๙, วิ.จุ. ๗/๓๔๓/๑๔๑

^{๕๙} วิ.มหา.อ. ๒/๔๑๐/๑๐๔

เตน โข ปน สมเยน ภิกขุ อชฺโฌกาสเ วสฺสํ อุปคจฺจนฺติ. เทเว วสฺสนฺเต รุกฺขมุลํ นินฺนํ โสภํ อุปธาวนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อโรเจสฺสุ. “น ภิกฺขเว อชฺโฌกาสเ วสฺสํ อุปคจฺจนฺตพฺพํ, โย อุปคจฺเจยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.”^{๖๐}

“สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายเข้าจำพรรษาในที่แจ้ง เมื่อฝนตก พวกเขานั่งเข้าโคนไม้บ้าง ชายคาบ้าง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเข้าจำพรรษาในที่แจ้ง รูปใดเข้าจำ ต้องอาบัติทุกกฏ’ ”

เตน โข ปน สมเยน ภิกขุ อเสนาสนิกา วสฺสํ อุปคจฺจนฺติ, สีเตนปิ กิลมนฺติ, อุณฺเหรณปิ กิลมนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อโรเจสฺสุ. น ภิกฺขเว อเสนาสนิกเณ วสฺสํ อุปคจฺจนฺตพฺพํ, โย อุปคจฺเจยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.”^{๖๐}

“สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่มีเสนาสนะเข้าจำพรรษา จึงลำบากเพราะความหนาว บ้าง ความร้อนบ้าง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่มีเสนาสนะ ไม่พึงเข้าจำพรรษา รูปใดเข้าจำ ต้องอาบัติทุกกฏ’ ”

คำว่า ปณฺณสฺสํ แปลว่า “ไปไม่ที่ร่ว่งหล่นแล้ว” ตามข้อความว่า

ปณฺณสฺสํ รุกฺขโต ปตฺติปณฺณ. ^{๖๑}

“คำว่า ปณฺณสฺสํ แปลว่า ไปไม่ที่ร่ว่งหล่นแล้วจากต้นไม้ม”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปณฺณสฺสํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สรติธาทิ สฺสํ = สิ่งทีล่ว่งหล่นแล้ว ชื่อว่า สฺสํ
(สร ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อดีตกาล)

- ปณฺณญจ ตํ สฺสญฺจาติ ปณฺณสฺสํ.

ไปไม่ที่ร่ว่งหล่นแล้ว ชื่อว่า ปณฺณสฺสํ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

^{๖๐} วิ.ม. ๔/๒๐๔/๒๒๕

^{๖๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๒/๑๑๕

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สฏ แปลว่า “เก่า” ดังนั้น คำว่า ปณณสฏ จึงแปลว่า “ใบไม้เก่า” พบในข้อความว่า

ติณกฎปณณสฏนติ ตตถ ตตถ ปติตํ ติณกฎปณณํ. อถวา ติณณจ นิสสารกํ
ลหุกํ กฏจณจ ติณกฎจํ. ปณณสฏนติ ปุราณปณณํ.^{๖๒}

“คำว่า ติณกฎปณณสฏ (หญ้า ไม้ และใบไม้ที่ร่วงหล่นแล้ว) คือ หญ้า ไม้ และใบไม้ที่ร่วงหล่นแล้วในที่นั้นๆ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ติณกฎฐะ คือ หญ้าและไม้ที่เบาใช้การไม่ได้

คำว่า ปณณสฏ แปลว่า ใบไม้เก่า”

การขาด

การขาดของรุดงค้ นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

รุดงค้ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุ[เข้าไป]อยู่ในที่มุงหลังคา

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “รุดงค้ที่ขาดไปในขณะที่ภิกษุทราบแล้ว
รับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา”

คำว่า ชานิตวา จนเน อรุณํ อุฏฺฐาปีตมตฺเต (ในขณะที่ภิกษุทราบแล้วรับอรุณขึ้น
ในที่มุงหลังคา) ท่านกล่าวไว้เพราะการอยู่ในที่มุงหลังคามิได้เพื่อการฟังธรรม เป็นต้น^{๖๓}
หมายความว่า ถ้าภิกษุฟังธรรมอยู่ในที่มุงหลังคาแล้วอรุณขึ้นโดยที่เธอไม่ทราบ รุดงค้
ไม่ขาด แต่ถ้าเธอทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา ถือว่ารุดงค้ขาด

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

^{๖๒} วิ.มหา.อ. ๒/๔๒๔/๑๑๔

^{๖๓} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๒/๑๑๕

๑. มีการปฏิบัติอันเหมาะสมกับปัจจัยที่เป็นเครื่องอาศัยตามพระพุทธดำรัสว่า รุกขมูลเสนาสน์ นิสสาย ปพพชชา^{๖๔} (บรรพชาอาศัยที่อยู่คือโคนไม้)
๒. มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า อปฺปานิ เจว สฺสภานิ จ ตานิ จ อนวชฺชานิ^{๖๕} (ที่พักเหล่านั้นมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ)
๓. ให้นิजสัญญาเกิดขึ้นได้โดยเห็นว่าไปไม่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ
๔. ไม่มีความตระหนี่ในที่พักและไม่มีความยินดีในการทำงาน (นวักรรม, การก่อสร้าง)
๕. อยู่ร่วมกับเทวดาทั้งหลาย
๖. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

รุกขเทวดาอยู่ในวิมานบนต้นไม้ แม้ภิกษุผู้ทรงจุดประสงค์ประเภทนี้ก็อยู่ที่โคนต้นไม้ที่เดียว จึงนับว่าอยู่ร่วมกับเทวดาทั้งหลาย^{๖๖}

วณฺณิโต พุทฺธเสฏฺฐเจน

นิสสโยติ จ ภาสิตो

นิวาโส ปวิวิตตสฺส

รุกขมูลสโม กุโต.

“ที่พักของภิกษุผู้ชอบความสงัด อันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญและตรัสว่าเป็นที่อาศัย[ของบรรพชา] ซึ่งเสมอด้วยโคนไม้ จะมีแต่ที่ไหน”

อาวาสมจฺเณรเห

เทวดา ปรีปาลิเต

ปวิวิตเต วสนฺโต हि

รุกขมูลมहि สุปฺพโต.

อภิตตานิ นีลานิ

ปณฺฑุณี ปติตานิ จ

ปสฺสนฺโต ตรฺุปณฺณานิ

นิจฺจสณฺณํ ปนฺนุทติ.

^{๖๔} วิ.ม. ๔/๑๒๘/๑๓๙

^{๖๕} อง.จตุกก. ๒๑/๒๗/๓๑, ขุ.อิติ. ๒๕/๑๐๑/๓๒๐

^{๖๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๒/๑๑๕

“เพราะภิกษุผู้มีวัตรอันงาม อยู่ที่โคนไม้อันสงัดกำจัดความหวง-
 แหนที่อยู่ มีเทวดาเฝ้ารักษา เมื่อเห็นใบไม้สีแดงอ่อน สีเขียวสด
 และสีเหลืองร่วงหล่นไป ย่อมบรรเทาความสำคัญว่าเที่ยงได้”

ตสุม่า หิ พุทธทายชฺช

ภาวนาภิตาลย์

วิวิตฺตํ นาทิมณเฑยย

รุกขมูลํ วิกฺขโณ.

“เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้ทรงปัญญา ไม่ควรดูหมิ่นโคนไม้อันสงัด
 อันเป็นมรดกของพระพุทธเจ้า เป็นที่พำนักของผู้ร้นรมย์ในภาวนา”

การประสูติ การตรัสรู้ การแสดงธรรมจกัปปวัตตสูตร รวมถึงการปรินิพพาน
 ของพระผู้มีพระภาคเกิดขึ้นที่โคนไม้นั้นเทียว จึงกล่าวว่า “โคนไม้อันเป็นมรดกของ
 พระพุทธเจ้า” ^{๖๗}

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของรุกข-
 มูลิสังครุดงค์แต่เพียงนี้

๑๐. เรื่องอัปโลกาสีงครุดงค์

การสมาทาน

[๓๓] ภิกษุสมาทานอัปโลกาสีงครุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. ฉนฺนญจ รุกฺขมูลญจ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่มุ่งหลังคาและโคนไม้)

๒. อพฺโลกาสีงคํ สมาทียามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่
 กลางแจ้งเป็นวัตร)

^{๖๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๒/๑๑๖

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ก. ภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นปกตินั้นจะเข้าไปโรงอุโบสถเพื่อฟังธรรมเทศนาหรือเพื่อทำอุโบสถก็ได้ เมื่อเข้าไปแล้วฝนตก ครั้นฝนกำลังตกอยู่ ก็ไม่ต้องออก เมื่อฝนหายแล้วจึงค่อยออก

ข. เธอจะเข้าไปโรงฉันหรือโรงไฟเพื่อทำกิจวัตร หรือเข้าไปนิมนต์พระเถระให้รับภัตในโรงฉันก็ได้

ค. ภิกษุผู้เป็นครูสอนพระบาลี หรือศิษย์เรียนพระบาลี จะเข้าไปที่มุงหลังคาก็ได้

ฅ. เธอจะเก็บเตียงและตั้งเป็นต้นที่วางไว้ไม่ดีข้างนอกไว้ข้างในก็ได้

ง. ถ้าภิกษุกำลังเดินทางถือเครื่องบริวารของพระเถระผู้ใหญ่ไป เมื่อฝนตกจะเข้าไปยังศาลาที่อยู่กลางทางก็ได้ ถ้าไม่ได้ถืออะไรๆ จะรีบเดินไปโดยตั้งใจว่าจะพักอยู่ในศาลา ไม่ควร[เพราะไม่เหมาะสม] แต่ควรเดินไปอย่างปกติเข้าไปในศาลาแล้วอยู่นกว่าฝนจะหายจึงไป

แม้ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตรก็มีนัยเดียวกัน

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : จะเข้าไปอยู่ใต้ต้นไม้ ภูเขาหรือเรือนไม่ได้ ต้องทำกระท่อมผ้า (กางกลด) อยู่กลางแจ้งเท่านั้น

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : จะอาศัยร่มเงาต้นไม้ ภูเขา และบ้าน แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ใช้เงื่อมเขาที่ไม่มีขอบเขตมุงหลังคา ประรำที่มุงด้วยกิ่งไม้ ตังผ้า หรือกระท่อมชานาที่อยู่ตามที่นั้นๆ ที่คนเฝ้านาเป็นต้นทอดทิ้งไว้ได้

ในข้อความว่า “แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่” ภายในของต้นไม้ คือ โคนไม้ ภายในของภูเขา คือ ส่วนหนึ่งของภูเขาที่เหมือนเงื่อมเขา ^{๖๘}

การขาด

การขาดของรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

รุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุเข้าไปสู่ที่มุ่งหลังคาหรือโคนไม้เพื่ออยู่อาศัย

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “รุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทราบแล้ว รับอรุณขึ้นในที่มุ่งหลังคาหรือโคนไม้เหล่านั้น”

ข้อความว่า “ทราบแล้ว” หมายความว่า ภิกษุเข้าไปสู่ที่มุ่งหลังคาหรือโคนไม้เพื่อพึงธรรมเป็นต้นแล้วนั่งอยู่ ทราบว่าอรุณขึ้นในกาลนี้ ^{๖๙} หมายความว่า ถ้าภิกษุพึงธรรมอยู่ในที่มุ่งหลังคาหรือโคนไม้แล้วอรุณขึ้นโดยที่เธอไม่ทราบ รุดงค์ไม่ขาด แต่ถ้าเธอทราบแล้ว รับอรุณขึ้นในที่มุ่งหลังคาหรือโคนไม้ ถือว่ารุดงค์ขาด

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ตัดความกังวลในที่อยู่ได้
๒. บรรเทาถิ่นมิทระ (ความง่วงเหงาหาวนอน)
๓. ควรรับคำชมเชย[ของเทวดา]ว่า มิคา วีย อสงฺคจาริโน, อนิเกตา วิหรนฺติ ภิกฺขโว ^{๗๐} (ภิกษุทั้งหลายเที่ยวไปไม่ติดที่อยู่เหมือนฝูงเนื้อ เป็นผู้ไม่มีที่พักประจำ)
๔. ไม่มีความยึดติด[ที่อยู่]

^{๖๘} วิชาวุธ.มหาฎีกา ๑/๓๓/๑๑๗

^{๖๙} ส.ส. ๑๕/๒๒๔/๒๔๐

๕. ไปได้ไม่ติดขัดในทิศทั้ง ๔

๖. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

ข้อความว่า “ตัดความกังวลในที่อยู่ได้” หมายความว่า ความกังวลในที่อยู่ที่มีความผูกพันเกิดร่วมกันมีได้ในโคนไม้ เพราะมีการอยู่สบายในโคนไม้บางแห่ง ดังนั้น จึงกล่าวอานิสงส์ข้อนี้ไว้ในรูปดงคั่นเท่านั้น^{๗๐}

ข้อความว่า “ไปได้ไม่ติดขัดในทิศทั้ง ๔” หมายความว่า ภิกษุไม่มีความยึดติดในที่กลางแจ้งนั้นเพราะไม่มีการครอบครองสถานที่ จึงปราศจากที่พักประจำในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ดังนั้นจึงไปได้ไม่ติดขัดในทิศทั้ง ๔ เพราะปราศจากความด่าริเช่นนี้ว่า ตนไม่อาจไปสถานที่แห่งนั้นได้^{๗๑}

อนคาริยภาวสฺส

อนุรูปเป อทุลลเก

ตารามณิวิตานมุหิ

จนฺทที่ปปปภาสิตะ.

อพฺโปกาสเ วสํ ภิกฺขุ

มิกฺกุตฺเตน เจตสา

ถินมิทฺธํ วิโนเทตฺวา

ภาวนารามตํ สีโต.

ปวิเวกรสฺสสาทํ

นจิริสฺสเว วินฺทติ

ยสฺมา ตสฺมา หิ สปปญฺโณ

อพฺโปกาสฺสโรติ ลียา.

“ภิกษุผู้จัดความง่วงเหงาหาวนอนให้สร้างซา มีใจจุจเนื้อทรายอยู่ในที่กลางแจ้งอันมีเพดานประดับด้วยแก้วมณีคือดารา สว่างไสวด้วยประทีปคือจันทราร เหมาะสมแก่ภาวะของผู้ไม่มีเรือน และหาได้ง่าย เป็นผู้อาศัยความรื่นรมย์ในภาวนาแล้ว ย่อมได้รับความยินดีในรส [คือ สุขในฌานและมรรคผล] อันเกิดจากวิเวกโดยพลัน เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาจึงควรเป็นผู้ยินดีในที่กลางแจ้งเถิด”

^{๗๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๓/๑๑๗

จบคำอธิบายการสมათาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอาณิสงส์ของ
อัพโกกาลิกังครุดงค์แต่เพียงนี้

๑๑. เรื่องโสสานิกังครุดงค์

การสมათาน

[๓๔] ภิกษุสมათานโสสานิกังครุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมათานเหล่านี้ คือ

๑. น สุสานํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่อันมิใช่ป่าช้า)
๒. โสสานิกงฺคํ สมายิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมათานองค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าช้า
เป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ก. ภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตรนั้นไม่ควรอยู่ในสถานที่ซึ่งชาวบ้านสร้างหมู่บ้าน
ใหม่แล้วกำหนดหมายว่า ที่นี้เป็นป่าช้า เพราะสถานที่นั้นไม่ชื่อว่าป่าช้าเมื่อยังมิได้เผาศพ
แต่นับจากเวลาที่เผาศพแล้ว แม้จะถูกทิ้งร้างไปถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังเป็นป่าช้าอยู่
นั่นเอง

ข้อความว่า “แต่นับจากเวลาที่เผาศพแล้ว แม้จะถูกทิ้งร้างไปถึง ๑๒ ปี สถานที่
นั้นก็ยังเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง” กล่าวไว้เพราะสถานที่ศพนอนเท่านั้นจึงถึงลักษณะของป่าช้า
เนื่องจากสถานที่นอนของศพชื่อว่า สุสาน^{๗๑}

^{๗๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๘

ข้อความข้างต้นที่กล่าวว่า “เนื่องจากสถานที่นอนของศพชื่อว่า สุสาน” (นสยเนหิ สุสานนติ วุจจติ) แสดงว่า สุสาน ศัพท์มาจาก นว (ศพ) + สยเน (ที่นอน) แปลง นว เป็น สุ, ลบ ย อักษรและที่ชนะสระ อ ใน ส เป็น อา ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๓๔๑) ว่า สยเน นวสุส สุ ยสุส โลโป สสุสโร ที่ฆ (แปลง นว ศัพท์เป็น สุ ในเพราะสยเน ศัพท์, ลบ ย อักษร และที่ชนะสระของ ส อักษร) ดังนั้น จึงได้รูปว่า สุสาน คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เสณฺติ อตฺราติ สยเน.

ที่นอน ชื่อว่า สยนะ

(ลี ธาตุ <สเย = นอน> + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- นวานํ สยเน สุสาน.

ที่นอนของศพ ชื่อว่า สุสาน

(บัญญัติปปริสสมาส)

ข. เมื่อภิกษุอยู่ในป่าช้านั้น ไม่ควรให้สร้างปะรำสำหรับจงกรมเป็นต้น [หรือ] ปลูกเตี้ยต่ง ตั้งน้ำฉันทน้ำใช้แล้วสอนธรรม เพราะรุดงค์นี้รักษาได้ยาก ดังนั้น จึงควรบอกพระสังฆเถระหรือเจ้าหน้าที่ [มีผู้ใหญ่บ้านเป็นต้น] ให้ทราบไว้เพื่อป้องกันอันตรายที่อาจเกิดขึ้นแล้วอยู่อย่างไม่ประมาทเถิด

ข้อความว่า “เพื่อป้องกันอันตรายที่อาจเกิดขึ้น” หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าป่าช้า เป็นที่ลับหลับตาของมนุษย์ ดังนั้น พวกโจรที่ทำการมคคือการขโมยแล้วหรือยังมิได้ทำมักมาชุมนุมกัน เมื่อโจรในป่าช้าเห็นเจ้าของทรัพย์แล้วก็ทิ้งของไว้ใกล้ภิกษุแล้วหนีไป ชาวบ้านเข้าใจผิดว่าภิกษุเป็นโจรจึงทุบตีได้ ดังนั้น ภิกษุจึงควรบอกพระสังฆเถระหรือเจ้าหน้าที่มีผู้ใหญ่บ้านเป็นต้นให้ทราบเรื่องที่ตนไปป่าช้าเพื่อป้องกันอันตรายดังกล่าว^{๗๒}

คำว่า ราชยุตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

^{๗๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๘

- โยชาปียิตถาติ ยุตโต.

ผู้ถูกให้ประกอบแล้ว, ผู้ถูกแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ยุตตะ

(ยฺช ธาตุ <โยเค = ประกอบ> + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุการณ์-
สาธนะ)

- รณณา ยุตโต ราชยุตโต.

ผู้อันพระราชให้ประกอบแล้ว, ผู้อันพระราชแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ราชยุตตะ
(ตติยาตปปริสสมาส)

- ราชยุตโต เอว ราชยุตโตโก.

ผู้อันพระราชให้ประกอบแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า ราชยุตตะกะ
(ราชยุตต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๔
หน้า ๑๑๘) ว่า สงฺฆตฺเถรํ ว่า โคจรคาเม รณณา นิยฺยตฺ ราชยุตฺตํ ว่า (พระสังฆเถระ
หรือเจ้าหน้าที่ซึ่งพระราชแต่งตั้งไว้ในหมู่บ้านบิณฑบาต) ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า
ยุตฺต เป็นบทที่ลงการิตปัจจัยแล้วลงไป ชื่อว่า การิตันโตคะ คือ บทที่มีการิตปัจจัยอยู่
ภายใน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยุตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยฺช ธาตุ (โยเค = ประกอบ)
+ ต ปัจจัย โดยไม่ลง เณ การิตปัจจัย ดังข้อความว่า

ราชยุตฺเตหิ รณเณ กมฺเม นิยฺยตฺปริเสหิ.^{๗๓}

“คำว่า ราชยุตฺเตหิ แปลว่า บัณฑิตผู้ประกอบในงานของพระราช”

ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ราชยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยฺชชิตถาติ ยุตโต.

ผู้ประกอบแล้ว ชื่อว่า ยุตตะ

(ยฺช ธาตุ <โยเค = ประกอบ> + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

^{๗๓} ม.ม.ฎีกา ๒/๔๖๗/๓๕๒

- รมณโณ กมเม ยุตโต ราชยุตโต.

ผู้ประกอบแล้วในงานของพระราชา ชื่อว่า ราชยุตตะ
(มัชฌิมปิณฑปปริสสมาส)

สรุปความว่า คำว่า ราชยุตตะ หรือ ราชยุตตะก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้อันพระราชาให้ประกอบ, ผู้อันพระราชาแต่งตั้ง
๒. ผู้ประกอบในงานของพระราชา

ค. เมื่อเดินจงกรม ควรเดินแลดูป่าช้าด้วยการหรีดตา[เพื่อให้เกิดความสลัดใจ]

ฌ. อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “ในเวลาไปป่าช้า ควรหลีกเลี่ยงจากทางสายใหญ่แล้วเดินไปตามทางนอก [เพื่อไม่ให้ปรากฏการที่ตนเป็นผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร] ควรกำหนดหมายอารมณ์ไว้แต่ในเวลากลางวัน (เช่น ตรงนี้จอมปลวก ตรงนี้ต้นไม้ ตรงนี้ต่อไม้) ผลที่ได้คือ เมื่อกำหนดหมายอย่างนี้ ต่อไม้เป็นต้นนั้นจักไม่น่ากลัวในเวลากลางคืน ถึงยักษเทีรวร่าร้องอยู่ในเวลากลางคืน ก็อย่าขว้างปาด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (เช่น ก้อนดิน ก้อนหิน) ภิกษุนั้นต้องไปป่าช้าทุกวัน อยู่ในป่าช้าตลอดมัชฌิมยาม (เวลา ๒๒.๐๐-๐๒.๐๐ น.) แล้วจึงกลับในเวลาปัจฉิมยาม (เวลา ๐๒.๐๐-๐๖.๐๐ น.)”

ง. ไม่ควรบริโภคของเคี้ยวของฉันอันเป็นที่ชอบใจของพวกอมมนุษย์ เช่น งามบด ข้าวคลุกกล้วย ปลา เนื้อ นม น้ำมัน และน้ำอ้อยเป็นต้น

คำว่า ติลปิฏจ (งามบด) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า ติลปิฏจนฺติ ติล-
จุณฺณํ (คำว่า ติลปิฏจ (งามบด) คือ งาที่เป็นผง)^{๗๔}

นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๔ หน้า ๑๑๘) อธิบายคำนี้ว่า
ติลปิฏจํ วุจฺจติ ปลลํ (งามบด ชื่อว่า ติลปิฏจระ)^{๗๕}

^{๗๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๖๖๔/๓๔๒

^{๗๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๘

อนึ่ง พจนานุกรมสันสกฤตแสดงความหมายของ ปลล ศัพท์ไว้ ๓ อย่าง คือ เนื้อ เปือกตม และงาบด ดังข้อความว่า

ปลล. น. ปล — กลจ. มำเส ปงเก ติลจุรณ จ. ปลั ลาติ ลา — ก.รากษเส
ป. ^{๗๖}

“ปลล นปงสกลิงค์ ปล ธาตุ + กลจ. บัจฉัย เป็นไปในความหมายว่า เนื้อ เปือก-
ตม และงาบด

บุคคลใดยอมถือเอา[คือกิน]เนื้อ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปลละ (ผู้กินเนื้อ) ลา
ธาตุ + ก บัจฉัย ปงลิ่งค์ เป็นไปในรากษส”

ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่าคำนี้แปลว่า งาบด หรือ งาผง ตามที่กล่าวไว้ในวิสุทฺธิมรรค
แปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๔๖)

จ. ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งตระกูล

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ต้องอยู่ในป่าช้าที่มีการเผาศพประจำ (ทุกวัน), มี
ศพประจำ และมีเสียงร้องไห้เนื่องนิจเท่านั้น

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ควรมีลักษณะอย่างหนึ่งในลักษณะของป่าช้า
๓ ประเภทนั้น

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ควรอยู่ในป่าช้าที่พอเข้าลักษณะของป่าช้าตามนัยที่
กล่าวมาแล้วว่านับจากเวลาที่เผาศพแล้ว แม้จะถูกทิ้งร้างไปถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยัง
เป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง]

^{๗๖} ศพท.ทรม หน้า ๒๖๕

การขาด

การขาดของรุติงคนี้ มีดังต่อไปนี้ :-

รุติงคนี้ขาดไปโดยที่ภิกษุทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้อยู่ในที่อันมิใช่ป่าช้า

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “รุติงคนี้ขาดไปในวันที่ไม่ไปป่าช้า”

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะท่านประสงค์เอาว่า การกลับออกจากป่าช้าในปัจฉิมยามควรอยู่^{๗๗} หมายความว่า แม้ภิกษุจะไม่ได้อยู่ในป่าช้าตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน แต่ไปอยู่ในป่าช้าในเวลากลางคืนแล้วกลับวัดในปัจฉิมยามก่อนอรุณขึ้น รุติงคไม่ขาด เพราะถือว่าได้ไปป่าช้าทุกวัน (ตามธรรมเนียมทางศาสนานับเวลาอรุณขึ้นเป็นวันใหม่ โดยเฉลี่ยคือเวลา ๐๖.๐๐ น. แต่ไม่แน่นอนตามฤดูกาลและสถานที่นั้นๆ เพราะอรุณขึ้นช้าในฤดูหนาว แต่ขึ้นเร็วในฤดูร้อน ไม่นับเวลา ๑๒.๐๐ น. ตามหลักสากลในปัจจุบัน)

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ได้ระลึกถึงความตาย (เพราะเห็นซากศพในป่าช้าเสมอ)
๒. อยู่ด้วยความไม่ประมาทเสมอ
๓. ได้รับอสุภานิมิต[คืออารมณ์ที่ไม่สวยงาม] (เพราะเห็นซากศพที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้านั้น)
๔. บรรเทาความราคะได้
๕. เห็นสภาพของร่างกายอยู่เนืองๆ (เพราะกำหนดความไม่สะอาด กลิ่นเหม็น และความน่ารังเกียจของสรีระโดยมาก)
๖. มีความสังเวชมาก (เพราะได้ระลึกถึงความตาย)

^{๗๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๘

๗. ละความมัวเมาในสุภาพเป็นต้นได้ (ละความประมาทในสุภาพ วัย และชีวิต เพราะเห็นคนเจ็บป่วย คนแก่ชรา และคนตายในป่าช้านั้น)

๘. อดทนต่อภัยน้อยใหญ่ได้ (เพราะครอบงำภัยน้อยใหญ่ได้)

๙. เป็นที่เคารพยกย่องของอมนุษย์ทั้งหลาย (เพราะผู้สลดใจย่อมพากเพียรด้วยปัญญา)

๑๐. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

โสสานิกญฺหิ มรณานุสติปฺปภาววา
 นิทฺทาคตมฺปิ น สุสนฺติ ปมาทโทสา
 สมฺปสฺสโต จ กุณฺปาณิ พหุณี ตสฺส
 กามานุราควสคฺมฺปิ น โหติ จิตฺตํ.

“โทษคือความประมาทย่อมไม่ครอบงำภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร แม้จะหลบอยู่ก็ตามเพราะอานุภาพของมรณานุสติ จิตของภิกษุนั้น ผู้เห็นศพมากมายย่อมไม่ตกไปสู่อำนาจของราคะที่พอใจกาม (วัตถุ-กาม)”

สํเวคเมติ วิปุลํ น มทํ อุเปติ
 สมฺมา อโถ ฌฏฺฐิ นิพฺพุติเมสฺมาโน
 โสสานิกงฺคมิตฺติ เนกคุณฺวาทตา
 นิพฺพานนินฺนหฺตเยน นิสฺสวิตพฺพํ.

“ภิกษุนั้นไม่มัวเมาเพราะได้รับความสังเวชอย่างใหญ่หลวง และได้ชื่อว่าพยายามแสวงหาพระนิพพานโดยชอบ ดังนั้น ภิกษุผู้มีใจ น้อมไปในพระนิพพานจึงควรปฏิบัติโสสานิกังครุดงค์ เพราะนำคุณ เป็นอเนกประการมาให้”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
 โสสานิกังครุดงค์แต่เพียงนี้

๑๒. เรื่องยถาสันถติกังครุตงค์

การสมาทาน

[๓๕] ภิกษุสมาทานยถาสันถติกังครุตงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. เสนาสนโลลุปป์ ปฏิภามิมิ (ข้าพเจ้างดเว้นความละโมภในเสนาสนะ)
๒. ยถาสันถติกังคัม สมายิยามิมิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่ถูกจัดแจงไว้เป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่ถูกจัดตั้งไว้เป็นวัตรนั้นควรพอใจเสนาสนะที่เจ้าหน้าที่ให้รับเอาโดยกล่าวว่า “เสนาสนะนี้มาถึงแก่ท่าน” ไม่ควรให้ย้ายภิกษุอื่น

เจ้าหน้าที่ในวัดมักจัดแจงที่พักไว้ตามลำดับพรรษา ถ้าพระเถระต้องการที่พักของพระนวกะ พระนวกะต้องย้ายที่พักตามที่พระเถระต้องการ เมื่อจัดแจงไว้อย่างนี้ พระนวกะอาจลำบากด้วยการย้ายที่พัก แต่ภิกษุผู้ทรงรุดงค์นี้ต้องอยู่ในที่พักซึ่งเจ้าหน้าที่จัดแจงให้ ไม่อาจขอและยึดครองที่พักของภิกษุอื่นที่มีพรรษาน้อยกว่า

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่ถูกจัดตั้งไว้เป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ไม่อาจถามถึงเสนาสนะที่ถึงแก่ตนว่า อยู่ไกลหรือใกล้ ถูกยักษ์และงูเป็นต้นรบกวนไหม ร้อนหรือเย็น (เพราะรุดงค์ของภิกษุนั้นเศร้าหมองได้แม้ด้วยการถาม)
๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ถามได้ แต่ไปตรวจดูไม่ได้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ไปตรวจดูเสนาสนะแล้ว ถ้าไม่ชอบใจเสนาสนะนั้น
[เพราะอยู่ไม่เป็นที่สัปปายะ] ก็เปลี่ยนเอาเสนาสนะอื่น[ที่เหมาะสม]ได้

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๗๘} กล่าวว่า

ความละโมภของผู้ถืออย่างอ่อน : การสละที่พักตามที่ตนได้รับแล้วถือเอาที่พัก
อื่นโดยความไม่มีโรค

ความละโมภของผู้ถืออย่างปานกลาง : การไปดูที่พัก

ความละโมภของผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : การถามถึงที่พัก

จึงไม่ต้องกล่าวถึงการให้ผู้อื่นย้ายไปแล้วถือเอาของภิกษุทุกประเภท

การขาด

การขาดของรุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

รุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้เกิดความละโมภในเสนาสนะ
นั้นเที่ยว

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ทำตามโอวาทที่ตรัสไว้ว่า ยัม ลหุํ เตน ตุฏฺฐพฺพํ^{๗๙} (บุคคลได้สิ่งใด ควร
พอใจสิ่งนั้น)

๒. มุ่งประโยชน์ต่อเพื่อนพรหมจรรย์ (เพราะไม่ย้ายเพื่อนพรหมจรรย์ที่อ่อนกว่า
แม้จะบอกให้ย้ายได้)

^{๗๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕/๑๑๔

^{๗๙} วิ.ภิกขุณี. ๓/๗๙๓/๗๙, พุ.ชา. ๒๗/๑๓๖/๓๔

- วิเสโส กบโป วิกโป.

ความดำริพิเศษ ชื่อว่า วิกัปปะ

(ปาทีนุรพทกรรมธารยสมาส)

- วิกโปโต วิรหิตो นิพพิกโป.

ผู้ปราศจากความดำริพิเศษ ชื่อว่า นิพพิกัปปะ

(อมาทิปรตปฺปฐิสสมาส)

น โส รชชติ เสฏฺฐมฺหิ

หิโน ลทฺธา น กุปฺปติ

สพฺรหมจารินวเก

หิตน อนุกมฺปติ.

“ภิกษุนั้นไม่ติดใจในเสนาสนะที่ดี ได้ที่พักแล้วก็ไม่เสียใจ
ย่อมสงเคราะห์เกื้อกูลเพื่อนพรหมจารีผู้บวชใหม่”

ตสฺมา อริยสตาจิณฺณ

มฺหิํปฺงคววณฺณิตํ

อนุยุญฺเชถ เมธาวิ

ยถาสนฺนตฺรามตํ.

“ดังนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาจึงควรหมั่นประพฤติความเป็นผู้ยินดีใน
เสนาสนะตามที่ถูกจัดแจงไว้ อันพระอริยะผู้มีสติประพฤติอยู่เสมอ
พระจอมมุนีทรงสรรเสริญ”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของ
ยถาสันถติกัณคฤดงค์แต่เพียงนี้

๑๓. เรื่องเนสัชชิกังคฤดงค์

การสมาทาน

[๓๖] ภิกษุสมาทานเนสัชชิกังคฤดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. เสยฺยํ ปฏิภาณิ (ข้าพเจ้างดเว้นการนอน)

๒. เนสฺซชิกฺขํ สมาทียามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติถูกต้องนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตรนั้นต้องลุกขึ้นเดินจงกรมตลอดยามหนึ่งในยามทั้งสามแห่งราตรี เพราะในอิริยาบถ ๔ การนอนเท่านั้นไม่สมควร (ส่วนอิริยาบถ ๓ ย่อมสมควร)

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ใช้พนักอิง ผ้ารัดเข้า และสายโยกรัดไม่ได้
๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ใช้ของอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างนี้ได้
๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ใช้พนักอิง ผ้ารัดเข้า เชือกรัดเข้า หมอน เก้าอี้มีองค์ ๕ และเก้าอี้มีองค์ ๗ ได้

เก้าอี้มีองค์ ๕ (คือเท้า ๔ พนักหลัง ๑) คือ เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลัง

เก้าอี้มีองค์ ๗ คือ เก้าอี้ที่ทำมีพนักด้านหลัง และมีพนักทั้งสองด้าน[ทางซ้ายขวา] ได้ยินมาว่า ทายกทำเก้าอี้มีองค์ ๗ นั้นถวายแก่ท่านพระมิฬากยเถระ พระเถระเป็นพระอนาคามีแล้วมรณภาพ

ท่านแสดงพระอภยเถระเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า “พระเถระเป็นพระอนาคามีแล้วมรณภาพ” เพื่อห้ามความสงสัยว่า ผู้ทรงเนสฺซชิกฺขุตั้งที่หนึ่งพึงเก้าอี้ทั้งสองด้านและด้าน

หลัง ต่างกับผู้ไม่ทรงเนสซิกังครุดงค์อย่างไร^{๘๑} หมายความว่า พระเถระนั้นประพฤติอย่างนี้แล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี การปฏิบัติรุดงค์ของท่านแม้จะเป็นการถืออย่างอ่อนก็ส่งผลให้บรรลุธรรมได้เหมือนกัน

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายแก้อัมมิงค์ ๕ ในเรื่องนี้ว่า

จตุตาโร ปาทา, ปิฎฺฐิอฺปสฺสโย จาติ อิมฺเห ปญฺจหิ อังเคหิ ปญฺจจฺโค. จตุหิ อญฺญนํหิ ปิฎฺฐิอฺปสฺสเยน จ ปญฺจจฺโคติ อปร. ^{๘๑}

“แก้อัมมิงค์ ๕ ด้วยองค์เหล่านี้ คือ เท้า ๔ พนักหลัง ๑ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า มืองค์ ๕ ด้วยองค์เหล่านี้ คือ แคร่ ๔ พนักหลัง ๑”

คำว่า ปลุลตติกา แปลตามศัพท์ว่า “การรัดโดยรอบ” หมายความว่า การนั่งชันเข่าขึ้นแล้วรัดเข้าทั้งสองด้วยสายโยกรัดที่ทำด้วยเชือก ด้วยมือ หรือด้วยผ้าสังฆาฏิเป็นต้น แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อาโยคปลัลตติกา การนั่งรัดเข้าด้วยสายโยกรัด (เส้นเชือกสำหรับรัดเข้าทั้งสองข้าง)

๒. หัตถปลัลตติกา การนั่งรัดเข้าด้วยมือ (โอบมือทั้งสองข้างเข้าหากัน)

๓. ทุสสปลัลตติกา การนั่งรัดเข้าด้วยผ้าอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ผ้าสังฆาฏิ

ปลุลตติกายาติ อาโยคปลุลตติกาย วา หตุถปลุลตติกาย วา ทุสสปลุลตติกาย วา ยาย กายจิ ปลุลตติกาย นิสินฺนสฺส อคิลานสฺส เทเสตุ น วมฺภูติ. ^{๘๒}

“คำว่า ปลุลตติกาย (ด้วยการนั่งรัดเข้า) หมายความว่า ภิกษุไม่ควรแสดงธรรมแก่คนไม่เจ็บป่วยที่นั่งรัดเข้าอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยสายโยกรัด ด้วยมือรัด หรือด้วยผ้ารัด”

คำว่า อาโยคปลุลตติกา (สายโยกรัด) คือ เส้นเชือกสำหรับรัดเข้าทั้งสองข้าง ดังข้อความในคัมภีร์จุฬวรรคว่า

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ คิลานํ โหติ, ตสฺส วินา อาโยคา น ผาสฺ

^{๘๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖/๑๒๐

^{๘๒} วิ.ม.อ. ๒/๖๔๒/๔๕๖

โหติ. ภควโต เอตมตถ์ อาโรเจสฺสุ. อญฺชานามิ ภิกฺขเว อาโยคนฺติ. อถ โข ภิกฺขุณฺเ อตท-
โหสิ “กถํ นู โข อาโยโค กาทพฺโพติ. ภควโต เอตมตถ์ อาโรเจสฺสุ. “อญฺชานามิ ภิกฺขเว
ตนฺตํกํ เวมํ วมฺมํ สลากํ สพฺพํ ตนฺตภณฺตกนฺติ.”^{๘๓}

“สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งป่วย ท่านขาดผ้ารัดเข่าย่อมไม่มีความผาสุก ภิกษุทั้งหลาย
จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผ้ารัดเข่า’

ภิกษุทั้งหลายได้ปรึกษากันดังนี้ว่า ‘จะทำผ้ารัดเข่าอย่างไร’ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล
พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเครื่องหูกทุกอย่าง คือ ไม้
สะดึงที่แผ่ด้าย ฝีม ด้ายพัน และไม้สลักทอ’ ”

คำว่า ทุสฺสปลลฺลตฺติกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การนั่งรัดเข่าด้วยผ้า มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริคฺคเหตฺวา อาสนํ ปลลฺลตฺติกา.

(ปริ บทหน้า + อส ธาตุ <ภวิ = มี, เป็น> + อต ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

- ปลลฺลตฺติกา เอว ปลลฺลตฺติกา.

(ปลลฺลตฺติ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกตถตฺตทริต)

- ทุสฺสเสน ปลลฺลตฺติกา ทุสฺสปลลฺลตฺติกา.

(ตติยาตฺตปฺริสฺสมาส)

๒. ผ้าที่มีเพื่อการนั่งรัดเข่า มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปลลฺลตฺติกา วตฺตตฺติ ปลลฺลตฺติกา.

(ปลลฺลตฺติ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน วตฺตตฺติ ตฺทริต)

- ทุสฺสเโส เอว ปลลฺลตฺติกา ทุสฺสปลลฺลตฺติกา.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

^{๘๓} วิ.จุ. ๗/๒๗๗/๔๒

การขาด

ธุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้ทำการนอนนั้นเที่ยว

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ตัดเครื่องผูกพันใจตามพระพุทธดำรัสว่า เสยฺยสุขํ ปสฺสสุขํ มัทธสุขํ อนุยฺยโต วิหริตี^{๘๔} (ภิกษุประกอบความสุขในการนอน การเอกเขนก และการหลับอยู่)
๒. เหมาะแก่การหมั่นเจริญกรรมฐานทั้งปวง (เพราะการนั่งทำให้ไม่หัดหู่และไม่ฟังชาน)
๓. มีอิริยาบถที่น่าเลื่อมใส
๔. เกื้อกูลต่อการปรารภความเพียร
๕. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ (มีศีลเป็นต้น)

อาภุชิตฺวาน ปลุลงกั

ปณิธาย อุขุํ ตนุํ

นิสีทฺนโต วิภมฺเปติ

มารสฺส หทยํ ยติ.

“ภิกษุหนึ่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ย่อมยังดวงหทัยของพญามารให้หวาดหวั่น (ผิดหวัง)”

เสยฺยสุขํ มัทธสุขํ

หิตฺวา อารทฺธวิริโย

นิสฺสชชาภิรโต ภิกฺขุ

โสภยฺนโต ตโปวณํ.

“ภิกษุละความสุขในการนอนและการหลับ ปรารภความเพียรพอใจในการนั่ง ย่อมทำป้าคือตบะให้ดังงาม”

^{๘๔} ที.ปา. ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ม.ม. ๑๒/๑๘๖/๑๕๗

คำว่า ตโปวน มาจาก ตป (ข้อประพฤติเผากิเลส, ตบะ) + วณ (ป่า) หมายถึง ป่าคือพระศาสนาอันเป็นข้อประพฤติ ๓ อย่าง ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา อันเผากิเลส นั้นเอง กล่าวคือ

๑. ศีล เผากิเลสระดับวิตกกัมมะ คือ กิเลสที่ล่องละเมิดทางกายและวาจา
๒. สมาธิ เผากิเลสระดับปริยภูฐาน คือ กิเลสที่พุดขึ้นมาในใจโดยประกอบรวมกับจิต
๓. ปัญญา เผากิเลสระดับอนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต

คำว่า ตโปวน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตโป เอว วณํ ตโปวนํ.

ป่าคือตบะ ชื่อว่า ตโปวนะ

(อรรถาณนุรพทกรรมธารยสมาส)

นิรามิสํ ปิติสุขํ

ยสฺมา สมธิกจฺจติ

ตสฺมา สมณฺญฺยเชยฺย

ธีโร เนสฺสชฺชิกํ วตํ.

เธอได้รับปิติสุขอันปราศจากกามคุณ ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงปัญญา จึงควรหมั่นประพฤติธุตงค์ที่อยู่ด้วยการนั่งเกิด

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอาณิสงส์ของ เนสฺสชฺชิกังคธุตงค์แต่เพียงนี้

เรื่องทั่วไปเกี่ยวกับธุตงค์

[๓๗] บัดนี้ จะอธิบายโดยเนื่องด้วยคาถาว่า

กุสลตฺติกโต เจว

ธฺตาทีนํ วิภาวโต

สมาสพฺยาสโต จาปิ

วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺจโย.

“ฟังทราบข้อวินิจฉัยรูดงค์โดยกุสลติกะ การจำแนก รูด ศัพท์
เป็นต้น โดยย่อและพิสดาร”

ข้อวินิจฉัยโดยกุสลติกะ

ในเรื่องนั้น คำว่า กุสลตติโกโต (โดยกุสลติกะ) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กล่าวโดยละเอียดว่า รูดงค์ทั้งหมดนั้น บางอย่างเป็นกุสลโดยเนื่องด้วย
พระเสกขะและปฤชณ บางอย่างเป็นอัพยากฤตโดยเนื่องด้วยพระชีณาสพ รูดงค์ที่เป็น
อกุศลหาไม่มี

โดยทั่วไปคำว่า สียา เป็นบทอาขยาตที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ =
มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยยุ วิภตติ แปลง เอยยุ เป็น อียา และลบ อ ของ อส ธาตุ
แต่ในประโยคว่า สพฺพาเนว หิ รูดงฺคานิ เสกฺขปฤชฺชนชีณาสวานํ วเสน สียา กุสลานิ,
สียา อพฺยากตานิ (รูดงค์ทั้งหมดนั้น บางอย่างเป็นกุสลโดยเนื่องด้วยพระเสกขะและปฤชณ
บางอย่างเป็นอัพยากฤตโดยเนื่องด้วยชีณาสพ) คำว่า สียา เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า
“บางอย่าง” (เอกจุเจ) ดังคัมภีร์นिरुตติที่ป็นกล่าวถึงความหมายของ สียา และ สียํ นิบาต
๓ ประการ คือ

๑. บางอย่าง (เอกจุเจ) ๒. อย่างไรเล่า (กิณฺหุ)
๓. มีอยู่ (สียา เหมือน ภาวติ หรือ สียํ เหมือน ภาวนฺติ)

เอเต เทว นิปาตาปิ โหนฺติ. “เวทนาฯฯฯ สียา กุสโล, สียา อกุสโล, สียา
อพฺยากโตติ อาทิสุ เอกจุเจติ อตฺโถ. “สียา กุสลํ ฆมฺมํ ปฏฺวิจฺจ กุสโล ฆมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย
เหตุปจฺจยา”ติอาทิสฺส กิณฺหฺนฺติ อตฺโถ. “ทฺวาทฺสากุสลา สียฺนฺติอาทิสฺส ภาวนฺตีติ อตฺโถ.”^{๘๕}

“บททั้งสองเหล่านี้เป็นนิบาตอีกด้วย คือ มีความหมายว่า

^{๘๕} นිරุตฺติ. สูตร ๖๓๕

๑. บางอย่าง (เอกจฺเจ) ดังคำว่า เวทนาทุกขโธ สียา กุสโล, สียา อกุสโล, สียา อพฺยาโกโต (เวทนาชั้นบางอย่างเป็นกุศล บางอย่างเป็นอกุศล บางอย่างเป็นอัพยา- กฤต) เป็นต้น

๒. อย่างไรเล่า (กินฺหุ) ดังคำว่า สียา กุสลํ ธมฺมํ ปฏฺิจจ กุสโล ธมฺโม อุป- ปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา (กุศลธรรมพื้เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยโดยอาศัยกุศลธรรมอย่างไรเล่า)

๓. ย่อมมี (ภวนฺติ) ดังคำว่า ทฺวาทสากุสลา สียํ (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง)”

นอกจากนั้น สียา ศัพท์เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า กทาจิ (ในบางคราว, บ้าง) ได้อีกด้วย พบในข้อความว่า

สพฺพปาปตฺติโย หิ กิริยาวเสน ปณฺจวิธา โหณฺติ, เสยฺยถิทํ- อตฺถาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺจจติ, อตฺถิ อกิริยโต, อตฺถิ กิริยาภิรยโต, อตฺถิ สียา กิริยโต สียา อกิริยโต, อตฺถิ สียา กิริยโต สียา กิริยาภิรยโตติ.^{๘๖}

“อาบัติทั้งหมดมี ๕ อย่างโดยเนื่องด้วยการกระทำ กล่าวคือ

๑. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะกระทำ
๒. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะไม่กระทำ
๓. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะทำและไม่ทำ
๔. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะทำบ้าง ไม่ทำบ้าง
๕. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะทำบ้าง เพราะทำและไม่ทำบ้าง”

สียา กโรนฺตสฺสชาติอาทิสฺส สียาติ “สียา โข ปน เต พฺราหฺมณฺ เอวมสฺสชาติอาทิสฺส วิย กทาจิตฺติ อิมินา สมานตฺถิ นีปาโต.^{๘๗}

“ในคำว่า สียา กโรนฺตสฺส (กระทำในบางคราว) เป็นต้น ศัพท์ว่า สียา เป็นนิบาตที่มีความหมายเสมอกับคำว่า กทาจิ (ในบางคราว) นี้ ดังอุททาหรณ์ว่า สียา โข ปน เต พฺราหฺมณฺ เอวมสฺส (พราหฺมณฺ ความดำริพื้มีแก่ท่านในบางคราวอย่างนี้) เป็นต้น”

^{๘๖} กงฺขา. หน้า ๑๓๖

^{๘๗} กงฺขา.อภิวนวฏฺฐิกา หน้า ๒๐๑

สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) แสดงความหมายของ สียา นิบาตไว้ ๒ ประการ คือ

๑. บางอย่าง, ส่วนหนึ่ง (เอกัส) ๒. คงจะมีได้ (วิกปฺปน)

สียาติ เอกัส จ วิกปฺปนเน จ “ปถวีธาตุ สียา อชฺมตฺติกา, สียา พาหิราติ เอกัส. “สียา อณฺณตรสฺส ภิกฺขุโน อาปตฺติวິตฺติกโมติ วิกปฺปนเน. สียาติ เอกมาชฺยาตปทํ, เอกมพฺยยปทํ. อาชฺยาตตฺเต เอกวจนนํ, อพฺยยตฺเต ยถาปาวจนํ. “ปุตฺตา มตฺถิ ธนฺมตฺถิติ เอตฺถ อตฺถิติ อพฺยยปทมิว เอกวจนนํมปิ พหฺวจนนํมปิ ภาวติ. ตสฺสาชฺยาตตฺเต ปโยโค วิทิตฺว. อพฺยยตฺเต ปน “สุขํ น สุขสฺสคตํ, สียา ปิติสฺสคตํ “อิเม ธมฺมา สียา ปริตฺตารมฺมณฺนาติ จ เอกวจนพหฺวจนปฺปโยคา เวทิตพฺพา. เอตฺถ ธาตุยา กิจฺจํ นตฺถิ.”^{๘๘}

“คำว่า สียา เป็นในความหมายว่า

๑. บางอย่าง, ส่วนหนึ่ง (เอกัส) เช่น ปถวีธาตุ สียา อชฺมตฺติกา, สียา พาหิรา (ปฐวีธาตุบางอย่างเป็นภายใน บางอย่างเป็นภายนอก)

๒. คงจะมีได้ (วิกปฺปน) เช่น สียา อณฺณตรสฺส ภิกฺขุโน อาปตฺติวິตฺติกโม (การละเมิดอาบัติของภิกษุรูปหนึ่งคงจะมีได้)

คำว่า สียา บทหนึ่งเป็นบทอาชยาต บทหนึ่งเป็นบทอัพยยะ ในความเป็นอาชยาต มีเอกพจน์อยู่ท้าย ในความเป็นอัพยยะมีพจน์ตามพระบาลี เหมือนบทอัพยยะว่า อตฺถิ ที่มีเอกพจน์หรือพหูพจน์อยู่ท้ายในประโยคว่า ปุตฺตา มตฺถิ (บุตรของเรามีอยู่) ธนฺมตฺถิ (ทรัพย์มีอยู่)

อุทาหรณ์ของ สียา นั้นปรากฏชัดเจนในความเป็นอาชยาต ส่วนในความเป็นอัพยยะ พึงทราบการประกอบเอกพจน์และพหูพจน์ว่า

- สุขํ น สุขสฺสคตํ, สียา ปิติสฺสคตํ (สุขไม่ประกอบด้วยสุข บางอย่างประกอบด้วยปีติ)
- อิเม ธมฺมา สียา ปริตฺตารมฺมณฺนา (ธรรมเหล่านี้บางอย่างเป็นปริตตารมณ)

ไม่มีกิจที่ต้องทำด้วยธาตุ [คือ อส ธาตุ]ในบทนิบาตว่า สียา นี้”

^{๘๘} นิตฺติ.ธาตุ. หน้า ๒๔๙

อนึ่ง ความหมายว่า เอกัส (บางอย่าง, ส่วนหนึ่ง) ที่กล่าวไว้ในสัททนิติปกรณ์ข้างต้น ก็คือความหมายว่า เอกจุเจ (บางอย่าง) ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิตติทีปนีนั้นเอง

ถามว่า : แม้รุติงคที่เป็นอกุศลก็มีได้ตามพระบาลีว่า

ปาปิโน อิจฉาปกโต อารณญโก โหติ.^{๘๘}

“ภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว ถูกความอยากครอบงำ จึงอยู่ในป่า”

ตอบว่า : ข้าพเจ้ามิได้กล่าวปฏิเสธว่าภิกษุอยู่ในป่าด้วยอกุศลจิตไม่ได้ แต่ภิกษุที่อยู่ในป่า ชื่อว่า อารณญิกะ (ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร) เธออาจเป็นคนปรารถนาชั่วบ้าง เป็นคนมักน้อยบ้าง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว (ในความหมายของรุติงค ข้อ ๒๓) ว่า ชื่อว่า รุติงค โดยความหมายว่า :-

๑. องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมათาน) ของภิกษุชื่อว่า รุตะ (ผู้กำจัดกิเลส) เพราะเป็นผู้กำจัดกิเลส [คือตัดทอนและอุปาทานเป็นต้นโดยตัทธกัปหาน] ด้วยการสมათานนั้นๆ

๒. การสมათานที่มีปัญญาซึ่งได้ชื่อว่า รุตะ เพราะกำจัดกิเลส เป็นเหตุ[นำหน้า]

๓. เหตุของการปฏิบัติ[มีศีลเป็นต้น]อันกำจัดกิเลส

อนึ่ง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งชื่อว่า รุตะ (ผู้กำจัดกิเลส) ย่อมไม่มีตัวอกุศล มิฉะนั้นแล้ว การสมათานรุติงคเหล่านั้นก็อาจเป็นองค์ของภิกษุดังกล่าวได้

ในรูปวิเคราะห์ที่ ๑ ว่า รุตสส ภิกขุโน องคานิ รุตุงคานิ (องค์ของภิกษุชื่อว่า รุตะ <ผู้กำจัดกิเลส> ชื่อว่า รุติงค) ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งชื่อว่า รุตะ (ผู้กำจัดกิเลส) ย่อมไม่มี

^{๘๘} อก.ปมจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

ด้วยอกุศล ดังนั้น อกุศลจึงไม่ใช่เหตุของความเป็นผู้กำจัดกิเลส ด้วยเหตุนี้ อกุศลจึงไม่ชื่อว่า รูดงค์ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์นี้

นอกจากนั้น อกุศลมิได้กำจัดกิเลสอะไร (เพราะไม่ใช่ฝ่ายตรงกันข้าม) มิฉะนั้น แล้ว อกุศลนั้นก็ป็นองค์ของการสมาทานรูดงค์ดังกล่าว (เหมือนบัญญัติที่ได้ชื่อว่า รูดะ) ดังนั้น จึงกล่าวการสมาทานว่าเป็นรูดงค์

ในรูปวิเคราะห์ที่ ๒ ว่า รูดํ อํงค์ เอเตสนนฺติ รูดํคานิ (การสมาทานที่มีปัญญาเป็นเหตุ[นำหน้า] ชื่อว่า รูดงค์) อกุศลไม่อาจกำจัดกิเลสได้เหมือนบัญญัติ ถ้าอกุศลดังกล่าวสามารถกำจัดกิเลสได้ ก็ควรได้ชื่อว่า รูดะ เหมือนบัญญัติ เมื่อเป็นเช่นนั้น เจตนาในการสมาทานก็อาจมีเหตุนำหน้าคืออกุศลได้ ดังนั้น อกุศลเจตนาอันเป็นเหตุสมาทานรูดงค์ จึงควรได้ชื่อว่ารูดงค์อีกด้วย แต่เพราะอกุศลไม่อาจกำจัดกิเลส จึงไม่ได้ชื่อว่า รูดงค์ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์นี้

นอกจากนั้น อกุศลไม่กำจัดความละโมภะเป็นต้นและไม่ใช่เหตุของการปฏิบัติ [มีศีลเป็นต้น] ด้วยเหตุดังกล่าว ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ดีแล้วว่า “รูดงค์ที่เป็นอกุศลหาไม่มี”

ในรูปวิเคราะห์ที่ ๓ ว่า รูดานิ จ ตานิ อํงค์คานิ จาติ รูดํคานิ (เหตุของการปฏิบัติอันกำจัดกิเลส ชื่อว่า รูดงค์) อกุศลไม่ชื่อว่า รูดะ (สภาวะกำจัดกิเลส) เพราะไม่อาจกำจัดความละโมภะเป็นต้น และไม่ชื่อว่า อํงค์ (เหตุ) เพราะไม่ใช่เหตุของการปฏิบัติมีศีลเป็นต้น ดังนั้น จึงไม่ได้ชื่อว่า รูดงค์ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์นี้

รูดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่าใด [ชาวนิกายอภยคีรีผู้กล่าวว่ารูดงค์เป็นบัญญัติ] พ้นไปจากกุศลตักะ รูดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่านั้นย่อมไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ บัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์จักได้ชื่อว่า รูดงค์ เพราะกำจัดกิเลสอะไร ? นอกจากนั้น ความเห็นอาจารย์เหล่านั้นก็ยังขัดแย้งกับข้อความว่า

รุตคฺเณ สมาทาย วตฺตติ.^{๙๐}

“ย่อมสมาทานประพฤติกุณที่กำจัดกิเลส”

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรเชื่อความเห็นของอาจารย์ชวณิกายอภัยศิริเหล่านั้น
จับคำอธิบายโดยกุสลติกะแต่เพียงนี้ก่อน

ข้อความเต็มของประโยคข้างต้น คือ

อจิรฺปสมฺปนฺโน จ ปนายสฺมา สุทินฺโน เอวฺรุเป รุตคฺเณ สมาทาย วตฺตติ.
อารณฺณโก โหติ ปิณฑปาติโก ปัสสฺกุลิโก สปทานจาริโก, อณฺตร วชฺชิตามํ อุปนิสฺสาย
วิหริติ.^{๙๐}

“เมื่อบวชได้ไม่นาน ท่านพระสุทินย่อมสมาทานประพฤติกุณที่กำจัดกิเลสดังนี้ คือ
อยู่ป่า เทียบบิณฑบาต ใช้ผ้าบังสุกุล และเทียบบิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตร อาศัยอยู่
ใกล้หมู่บ้านชาววัชชีแห่งหนึ่ง”

ข้อวินิจฉัยโดยการจำแนก รุต ศัพท์เป็นต้น

ในบาทคาถาว่า รุตาทินํ วิภาคโต (โดยการจำแนก รุต ศัพท์เป็นต้น) พึงทราบ
เรื่องเหล่านี้ คือ :-

- ก. รุตะ ผู้กำจัดกิเลส
- ข. รุตวาทะ ผู้สอนรุตวงศ์
- ค. รุตธรรม ธรรมกำจัดกิเลส
- ฌ. รุตวงศ์ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของผู้กำจัดกิเลส
- ง. การปฏิบัติรุตวงศ์เหมาะสมแก่ใคร

^{๙๐} วิ.มหา. ๑/๓๐/๑๘

รูดะ

รูดะ คือ ผู้กำจัดกิเลส (พระอรหันต์) หรือธรรมกำจัดกิเลส

แม้พระอรหันต์ทั้งหมดจะเป็นผู้กำจัดกิเลสได้แล้ว แต่ในเรื่องนี้หมายถึงพระชีณาสพ ผู้กำจัดกิเลสได้ด้วยการประพฤติรูดงค์เป็นหลักกว่าเป็นผู้กำจัดกิเลส^{๙๑} ส่วนวิสุทฺธิมรรค จุฬฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๗ หน้า ๑๐๕) กล่าวว่า ผู้กำจัดกิเลส คือ กัลยาณบุุชชนเป็นต้นไป จนถึงพระชีณาสพเป็นที่สุด

อริยมรรคทั้งหมดชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสโดยตรง อรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสโดยพิเศษ ส่วนวิปัสสนาญาณเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสโดยอ้อม ส่วนปัญญาที่ประกอบกับเจตนาในรูดงค์ ชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสเป็นอย่างต่ำ^{๙๑}

รูดวาทะ

รูดวาทะ (ผู้สอนรูดงค์) มีอธิบายว่า :-

ก. ผู้กำจัดกิเลสได้ แต่ไม่สอนรูดงค์ คือ ผู้ที่กำจัดกิเลสของตนด้วยรูดงค์ แต่ไม่แนะนำสั่งสอนผู้อื่นด้วยรูดงค์ เหมือนท่านพระพากุลเถระ ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา พากุโล รุโธ น รูดวาทโ.^{๙๒}

“ท่านพากุละนั้นกำจัดกิเลสได้ แต่ไม่สอนรูดงค์”

ข. ผู้กำจัดกิเลสไม่ได้ แต่สอนรูดงค์ คือ ผู้ที่มีได้กำจัดกิเลสของตนด้วยรูดงค์ แต่แนะนำสั่งสอนผู้อื่นด้วยรูดงค์ เหมือนท่านพระอุปนันทเถระ ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา อุปนนโธ สกยปฺตฺโต น รุโธ รูดวาทโ.^{๙๒}

“ท่านอุปนันทะผู้เป็นศากยบุตรนั้นกำจัดกิเลสไม่ได้ แต่สอนรูดงค์”

^{๙๑} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๗/๑๒๒

^{๙๒} วิ.ป. ๘/๓๒๕/๒๘๑, อง.ปญจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

ค. ผู้กำจัดกิเลสไม่ได้ และไม่สอนรุตงค์ คือ ผู้ที่เสื่อมจากทั้งสองฝ่าย เหมือนท่านพระลาพูทายี ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา ลาพูทายี เนว รุโต น รุตวาโท.^{๙๓}

“พระลาพูทายีนั้นกำจัดกิเลสไม่ได้ และไม่สอนรุตงค์”

ฌ. ผู้กำจัดกิเลสได้ และสอนรุตงค์ คือ ผู้ถึงพร้อมทั้งสองฝ่าย เหมือนกับพระธรรมเสนาบดี ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา สาริปฺพุโต รุโต เจว รุตวาโท จ.^{๙๓}

“ท่านพระสารีบุตรนั้นกำจัดกิเลสได้ และสอนรุตงค์”

รุตธรรม

รุตธรรม คือ ธรรม ๕ ประการที่อุปถัมภ์เจตนาอันกำจัดกิเลส ได้แก่

ก. ความมักน้อย (อปปีจฺจตา)

ข. ความสันโดษ (สนฺตุฏฺฐิตา)

ค. ความขัดเกลา (สลฺเลขตา)

ฌ. ความสงัด (ปวิเวกตา)

ง. ความต้องการรุตงค์คุณเหล่านี้ (อิทฺมตฺติตา) ดังข้อความว่า

อปปีจฺจตํเยว นิสฺสาย.^{๙๔}

“เพราะอาศัยความมักน้อย”

คำว่า อิทฺมตฺติตา พบรูปวิเคราะห์ในวิสุทธิมรรคจุฬฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๗ หน้า ๑๐๕) ว่า

^{๙๓} วิ.ป. ๘/๓๒๕/๒๘๑, อง.ปญจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

^{๙๔} อง.ปญจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

- อิเม รูดงค์คุณเณ อตถยติ สีเลนาติ อิทมตถิ.

ผู้มีปกติต้องการรูดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิทมตถิ

(อิม บทหน้า + อตถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ถิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อิทมตถิโน ภาโว อิทมตถิตา.

ความเป็นผู้มีปกติต้องการรูดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิทมตถิตา

(อิทมตถิ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ข้อความเต็มของประโยคว่า อปฺปิจนฺตเวย นิสฺสาย (เพราะอาศัยความมักน้อย) คือ

ปญฺจีเม ภิกฺขเว อารณฺณิกา. กตเม ปญฺจ. มนฺทตฺตา โมมฺหตฺตา อารณฺณิกโ
โหติ, ปาปิจฺโน อิจฺฉาปกโต อารณฺณิกโ โหติ, อุมมาทา จิตฺตฺกฺเขปา อารณฺณิกโ โหติ,
วณฺณิตํ พุทฺเธหิ พุทฺธสาวเกหิติ อารณฺณิกโ โหติ, อปฺปิจนฺตเวย นิสฺสาย สนฺตฺตฺกฺกฺกฺกเวย
นิสฺสาย สลฺเลขเวย นิสฺสาย ปวิเวกเวย นิสฺสาย อิทมตฺถิตเวย นิสฺสาย อารณฺณิกโ
โหติ.^{๙๕}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตรมี ๕ จำพวกเหล่านี้ ภิกษุทั้ง ๕ จำพวกมี
อะไรบ้าง ? คือ

๑. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตรเพราะโง่เขลา หลงมกมาย

๒. ภิกษุมีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ จึงอยู่ป่าเป็นวัตร

๓. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตรเพราะเป็นบ้า มีจิตฟุ้งซ่าน

๔. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตรโดยเข้าใจว่า เป็นวัตรที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกของ
พระพุทธเจ้าสรรเสริญ

๕. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย สันโดษ ขัดเกลา สงัด และ
ต้องการกุศลเกี่ยวกับรูดงค์เช่นนี้”

ในเรื่องนั้น ความมักน้อยและความสันโดษ [โดยองค์ธรรม]จัดเป็นอโลกะ

^{๙๕} ๐.ปญจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

ความขัดเกลากับความสงัด นับเข้าในธรรม ๒ อย่าง คือ อโลภะและอโมหะ
ความต้องการรุดังคคุณเหล่านี้ เป็นปัญญาโดยตรง

ในอโลภะและอโมหะเหล่านั้น :-

ก. อโลภะกำจัดความโลภในวัตถุที่ควรงดเว้น[ด้วยรุดังคนี้] มีผ้าจีวรของ
คหบดีเป็นต้น]

ข. อโมหะกำจัดความหลงอันปกปิดโทษ (ทุกข์ที่เกิดจากการรักษา ความเป็น
อยู่เนื่องด้วยผู้อื่น และโจรภัยเป็นต้น) ในวัตถุที่ควรงดเว้นดังกล่าว

ค. อโลภะกำจัดกามสุขัลลิกานุโยค (การประกอบตนในกามสุข) อันเกิดจาก
เหตุคือการเสพวัตถุที่ทรงอนุญาต (มีที่นอนอันอ่อนนุ่มเป็นต้น)

ฌ. อโมหะกำจัดอัตตกิเลสณฺุโยค (การประกอบตนให้ลำบาก) อันเกิดจากเหตุ
คือความขัดเกลากินเกินไปในรุดังค

ด้วยเหตุนี้ ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลส

รุดังค

รุดังค มี ๑๓ ประเภท คือ บังสุกุลิกังครุดังค ... และเนสัชชิกังครุดังค
ข้าพเจ้าได้แสดงรุดังคเหล่านั้นด้วยความหมายและลักษณะเป็นต้นแล้ว

การปฏิบัติรุดังคเหมาะสมแก่ใคร

การปฏิบัติรุดังคเหมาะสมแก่ใคร หมายความว่า การปฏิบัติรุดังคเหมาะสมแก่
คนราคะจริตและคนโมหะจริต เพราะการเสพรุดังคเป็นข้อปฏิบัติที่ลำบากและอยู่อย่าง
ขัดเกลากิเลส ทั้งระเคຍ່อมสงบได้เพราะอาศัยการปฏิบัติลำบาก โมหะຍ່อมถูกขจัดได้
เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลส

อีกอย่างหนึ่ง การปฏิบัติอารยญิกังครุดังคกับรุกขมูลิกังครุดังคในรุดังคเหล่านี้

เหมาะสมแก่คนโทสจริตอีกด้วย เพราะโทสเย่อมสงบไปจากภิกษุผู้ไม่ถูก[ผู้อื่น]กระทบกระทั่งอยู่ในป่าหรือโคนไม้

จบคำอธิบายบาทคาถาว่า รูดาทินิ วิภาคโต (โดยการจำแนก รูด ศัพท์เป็นต้น) แต่เพียงนี้

ข้อวินิจฉัยโดยย่อ

คำว่า สมาสพฺยาสโต (โดยย่อและพิสดาร) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

รูดงค์เหล่านี้มี ๘ ประการโดยย่อ จำแนกเป็น :-

องค์ที่เป็นประธาน ๓ คือ

๑. สप्तานจาริกงครูดงค์ คือ เมื่อภิกษุรักษาสप्तานจาริกงครูดงค์ก็จะรักษา ปิณฑปาติงครูดงค์ไปด้วย

๒. เอกาสนิกงครูดงค์ คือ เมื่อภิกษุรักษาเอกาสนิกงครูดงค์ ก็ต้องรักษา ปัตตปิณฑิกงครูดงค์และขลุปัจจัยฆาตติงครูดงค์ไปด้วย

๓. อัพโกลาสิกงครูดงค์ คือ เมื่อภิกษุรักษาอัพโกลาสิกงครูดงค์ ก็ไม่จำเป็นต้องรักษา รุกขมูลิกงครูดงค์และยถาสันถติงครูดงค์

องค์ที่ไม่ระคนกัน ๕ คือ

๑. อารัญญิกงครูดงค์

๒. ปังสุกุลิกงครูดงค์

๓. เตจีวริกงครูดงค์

๔. เนสัชชิกงครูดงค์

๕. โสสานิกงครูดงค์

อีกอย่างหนึ่ง รูดงค์เหล่านี้แบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ

ก. รูดงค์เนื่องด้วยจีวร ๒

ข. รูดงค์เนื่องด้วยปิณฑปาต ๕

ค. รุดังคนี้เองด้วยเสนาสนะ ๕

ฌ. รุดังคนี้เองด้วยความเพียร ๑

ในบรรดารุดังคเหล่านี้ รุดังคนี้เองด้วยความเพียร คือ เนสัชชิกังครุดังค รุดังค ๓ อย่างอื่นปรากฏชัดเจนแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง รุดังคทั้งหมดมี ๒ ประเภทจำแนกตามทีอาศัย คือ

ก. รุดังคที่อาศัยปัจจัย ๑๒

ข. รุดังคที่อาศัยความเพียร ๑

อีกอย่างหนึ่ง รุดังคมี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นรุดังคที่ควรปฏิบัติและไม่ควรปฏิบัติ หมายความว่า เมื่อภิกษุใดปฏิบัติรุดังคอยู่ กรรมฐานเจริญขึ้น ภิกษุนั้นควรปฏิบัติ รุดังค เมื่อภิกษุใดปฏิบัติรุดังคอยู่ กรรมฐานเสื่อมลง ภิกษุนั้นไม่ควรปฏิบัติรุดังค แต่ภิกษุใดปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติรุดังค กรรมฐานเจริญฝ่ายเดียว ไม่เสื่อม ภิกษุนั้นควรปฏิบัติ รุดังคเพื่ออนุเคราะห์อนุชน ภิกษุใดปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติรุดังค กรรมฐานไม่เจริญ ภิกษุนั้นควรปฏิบัติเสพรุดังคเพื่อความป็นวาสนาบารมี

รุดังคทั้งหมดที่มี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นรุดังคที่ควรปฏิบัติและไม่ควรปฏิบัติ อย่างนี้ มีอย่างเดียวโดยเนื่องด้วยเจตนา เพราะรุดังคคือเจตนาในการสมาทานมีอย่างเดียวเท่านั้น แม้ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถาก็กล่าวว่า

ยา เจตนา, ตํ รุดังคนฺติ วทนฺติ.

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เจตนาชื่อว่า รุดังค”

ข้อวินิจฉัยโดยพิสดาร

รุดังคมี ๔๒ ประเภทโดยพิสดาร คือ

ก. รุดังคของภิกษุ ๑๓ ประเภท คือ ถ้าป่าช้าที่ถึงพร้อมด้วยองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรมีอยู่กลางแจ้ง แม้ภิกษุรูปเดียวก็ปฏิบัติรุดังคทั้งหมดได้พร้อมกัน

ข. รูดงค์ของภิกษุณี ๘ ประเภท คือ

รูดงค์ ๒ ประเภท ถูกห้ามไว้แก่ภิกษุณีด้วยสิกขาบท ได้แก่

๑. อารัญญิกังกรูดงค์

๒. ขลุปัจจัยกัตติกักรูดงค์

รูดงค์ ๓ ประเภท เหล่านี้ คือ

๑. อัปโภกาสิกังกรูดงค์

๒. รุกขมูลิกังกรูดงค์

๓. โสสานิกังกรูดงค์

ทั้งสามเป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เพราะภิกษุณีไม่ควรอยู่ปราศจากเพื่อน และเพื่อนที่มีฉันทะเสมอกันในสถานที่เช่นนั้นก็หาได้ยาก ถึงแม้จะหาได้ก็ไม่พ้นจากการอยู่คลุกคลีเมื่อเป็นดังนี้ ประโยชน์ที่ภิกษุณีประพฤติรูดงค์ย่อมไม่อาจสำเร็จได้ รูดงค์ของภิกษุณีจึงมีเพียง ๘ ประเภทโดยลดเสีย ๕ ประเภท เพราะเธอไม่อาจประพฤติได้อย่างนี้

อารัญญิกังกรูดงค์ถูกห้ามไว้แก่ภิกษุณีด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับการปลีกตัวจากคณะภิกษุณี ชื่อว่า เอกคามันตรคมณสิกขาบท (โอหียนสิกขาบท) อันเป็นสังฆาติเสสข้อ ๓ ของภิกษุณี ดังข้อความว่า

ยา ปน ภิกษุณี เอกา วา คามนุตรํ คจฺเจยฺย, เอกา วา นทีปารํ คจฺเจยฺย, เอกา วา รตฺตํ วิปฺปวเสยฺย, เอกา วา คณฺมุหา โอหิเยยฺย; อยมฺปิ ภิกษุณี ปจฺมาปตฺตํ ฐมฺมํ อาปนฺนา นิสฺสารณียํ สํฆาติเสสนฺติ.^{๙๖}

“ภิกษุณีใดไปสู่ละแวกหมู่บ้านรูปเดียว ข้ามฝั่งแม่น้ำรูปเดียว ออกไปอยู่พักแรมในราตรีรูปเดียว หรือปลีกตัวจากคณะอยู่รูปเดียว แม้ภิกษุณีนี้ก็ต้องอาบัติสังฆาติเสสที่ต้องอาบัติในขณะล่วงละเมิด ต้องถูกขับออกจากสงฆ์”

ส่วน ขลุปัจจัยกัตติกักรูดงค์ถูกห้ามไว้แก่ภิกษุณีด้วยปวาริตสิกขาบท (อนติ-

^{๙๖} วิ.ภิกษุณี. ๓/๖๙๑/๒๗

รিতตสิกขาบท) ที่ ๔ ของอารามวรรค ปาจิตตีย์ เพราะเมื่อภิกษุณีห้ามภัตแล้วไม่อาจทำ
อติริตวินัยกรรมแล้วฉันอีกได้ และการสมาทานธุดงค์มีประโยชน์เพื่อขจัดความละโมภ
ในวัตถุที่สมควร ไม่ใช่ขจัดความละโมภในวัตถุที่ไม่สมควร เพราะถูกห้ามไว้ด้วยสิกขาบท^{๙๗}

ดังข้อความในปวาริตสิกขาบทว่า

ยา ปน ภิกขุณี นิมนฺติตา วา ปวาริตา วา ขาทนียํ วา โภชนียํ วา ขาเพยฺย วา
ภุญฺเชยฺย วา, ปาจิตฺตียนฺติ.^{๙๘}

“ภิกษุณีใดได้รับนิมนต์แล้ว ห้ามภัตอาหารแล้ว เคี้ยวของเคี้ยว หรือฉันของฉัน
ต้องอาบัติปาจิตตีย์”

ค. รุดงค์ของสามเณร ๑๒ ประเภท คือ รุดงค์ที่เหลือ ๑๒ ประเภท ยกเว้น
เตจวีรังกัณฺครุดงค์ในรุดงค์ตามที่กล่าวมาแล้ว

ฆ. รุดงค์ของสิกขมานาและสามเณรี ๗ ประเภท [ยกเว้นเตจวีรังกัณฺครุดงค์
จากรุดงค์ ๘ ประเภทของภิกษุณี]

ภิกษุณีแม้จะมีผ้า ๕ ผืนรวมทั้งผ้ารัดอกและผ้าอาบน้ำฝน ก็นับว่าเป็นผ้าไตรจีวร
๓ ผืน ดังนั้น จึงกล่าวว่า รุดงค์ของภิกษุณีมี ๘ ประเภท^{๙๙}

ง. รุดงค์ของอุบาสกและอุบาสิกา ๒ ประเภท คือ เอกาสนิกัณฺครุดงค์ และ
ปัตตปิลนิกัณฺครุดงค์ อันเหมาะสมและสามารถปฏิบัติได้

โดยประการดังนี้ รุดงค์มี ๔๒ ประเภทโดยพิสดาร

จบคำอธิบายโดยย่อและพิสดารแต่เพียงนี้

ข้าพเจ้าได้แสดงเรื่องรุดงค์ที่ควรสมาทานเพื่อเพิ่มพูนคุณมีความมักน้อยสันโดษ
เป็นต้น อันทำให้ศีลที่ได้จำแนกประเภทไว้แล้วผ่องแผ้วในทางสู่ความหมดจดที่พระพุทธ-

^{๙๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๗/๑๒๔

^{๙๘} วิ.ภิกขุณี. ๓/๑๐๓๘/๑๕๙-๖๐

^{๙๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๗/๑๒๔

องค์ทรงแสดงไว้โดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธานในคาถานี้ว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร
สพญโณ (ชนผู้ฉลาดดำรงอยู่ในศีลแล้ว) เป็นต้นด้วยถ้อยคำดังนี้

จบปริจเฉทที่ ๒

ชื่อรูดงค์นิทเทศ (คำอธิบายรูดงค์)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาวุธชน

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรมิ รसानํ
ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก
ธมฺโม หเว ติภวทุกฺขวินาสเหตุ
ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา. เถลภฏาหคฺคาถา (๘)

พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรม
เป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์
ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติชวนขวย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด

ปริเฉทที่ ๓

กัมมัฏฐานคหณินทเทศ

คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน

[๓๘] บัดนี้ ผู้เพียรปฏิบัติดำรงอยู่ในศีลอันหมดจดด้วยคุณมีความมักน้อยเป็นต้น ซึ่งสำเร็จด้วยการบำเพ็ญตรงค้อย่างนี้แล้ว ควรเจริญสมาธิที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยมีจิตเป็นประธานตามพระดำรัสว่า สีเล ปตัญญา นโร สปัญโญ, จิตฺตํ ปณฺณมฺจ ภาวยฺ (ชนผู้ฉลาดเพียรเพากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่) และสมาธินั้นเข้าใจได้ยาก เพราะทรงแสดงไว้อย่างนัก[ว่าอบรมจิต] ยิ่งมีต้องกล่าวถึงวิธีเจริญสมาธิ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงขอตั้งคำถามนี้เพื่อแสดงความพิสดารของสมาธินั้นและวิธีปฏิบัติ

คำว่า “เป็นต้น” ในข้อความว่า “คุณมีความมักน้อย (อปฺปิจฺจตา) เป็นต้น” นี้หมายถึง ความสันโดษ (สนฺตุฏฺฐิตา) การขัดเกลากิเลส (สลฺเลข) ความสงบ (ปวิเวก) การไม่สั่งสมกิเลส (อปจย) และการปรารภความเพียร (วิริยารมฺภ) เป็นต้น^๑

ข้อความว่า “ด้วยเหตุดังกล่าว” หมายความว่า เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรเจริญสมาธิ และเพราะสมาธินั้นเข้าใจได้ยาก เนื่องจากทรงแสดงไว้โดยย่อด้วยพระดำรัสว่า จิตฺตํ ภาวยฺ (อบรมจิต) โดยตรัสถึงสมาธิโดยมีจิตเป็นประธาน

การกล่าวถึงสมาธิโดยมีจิตเป็นประธานนี้เป็นสำนวนทางภาษาชื่อว่า ปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา

^๑วิสุทธิมหาภูมิภา ๑/๓๘/๑๒๕

อาคัจฉติ (พระราชเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการบริพารอีกด้วย ดังนั้น แม้จะกล่าวถึงการอบรมจิตก็คือการอบรมสมาธิ เพราะองค์ธรรมของสมาธิคือ เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) แต่เอกัคคตานี้เป็นเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตทุกดวง (สัพพจิตตสาธารณเจตสิก) และเกิดกับทุกชีวิตแม้กระทั่งสัตว์ดิรัจฉาน แต่เป็นเพียงสภาวะที่ทำให้เหล่าสัตว์รับรู้อารมณ์เดียวในขณะเดียว ไม่อาจรับรู้อารมณ์สองอย่างในขณะเดียวกันด้วยอำนาจของเอกัคคตาเจตสิก แต่เจตสิกดวงนี้ต้องได้รับการพัฒนาให้ถึงภาวะที่เรียกว่าสมาธิ คือ ตั้งจิตไว้สม่ำเสมอและโดยชอบ จึงจะมีพลังทำให้จิตฟุ้งใสจนกระทั่งหลุดพ้นจากทุกข์ได้

การกล่าวถึงสมาธิโดยมีจิตเป็นประธานในลักษณะนี้ ยังพบในคำว่า อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกอบรมจิต (จิตที่ประกอบด้วยสมาบัติ ๘) หมายถึง การฝึกอบรมเอกัคคตาเจตสิกให้ถึงความเป็นสมาธินั่นเอง

ปัญหาเกี่ยวกับสมาธิ ๘ ข้อ

๑. อะไร ชื่อว่าสมาธิ
๒. ที่ชื่อว่าสมาธิ โดยความหมายอะไร
๓. อะไร เป็นลักษณะ รส อาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐานของสมาธิ
๔. สมาธิ มีกี่อย่าง
๕. อะไร เป็นความเศร้าหมองของสมาธิ
๖. อะไร เป็นความฟุ้งแผ้วของสมาธิ
๗. พึงเจริญสมาธิ อย่างไร
๘. อะไร เป็นอานิสงส์ของการเจริญสมาธิ

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๑

ในบรรดาคำถามเหล่านั้น มีคำตอบดังต่อไปนี้ :-

ถามว่า : อะไร ชื่อว่าสมาธิ

ตอบว่า : สมาธินั้นมีหลายอย่าง[โดยกุศลสมาธิเป็นต้น] หลายประการ[โดยอารมณ์ต่างกันเป็นต้น] ถ้าจะพยายามแสดงสมาธิทั้งหมดนั้น คำตอบจะไม่อาจทำประโยชน์ที่ต้องการให้สำเร็จ และทำให้พันเผื่อยิ่งขึ้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงขอตอบเจาะจงสมาธิที่ประสงค์เอาในที่นี้ว่า ภาวะที่กุศลจิตตั้งมั่น[ในอารมณ์เดียว] ชื่อว่า สมาธิ

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๒

ถามว่า : ที่ชื่อว่าสมาธิ โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : ที่ชื่อว่า สมาธิ โดยความหมายว่า สมาธานะ

ถามว่า : สมาธานะ คืออะไร

ตอบว่า : คือ ความตั้งไว้สม่ำเสมอ[ให้อินทรีย์สมดุลงัน] และความตั้งไว้โดยชอบ[ไม่ให้ซัดส่าย]ในอารมณ์เดียวของจิตและเจตสิก ดังนั้น จิตและเจตสิกย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างสม่ำเสมอและโดยชอบ ไม่ฟุ้งซ่านซัดส่ายด้วยอำนาจของสภาวะใด สภาวะนี้ชื่อว่า สมาธานะ (ความตั้งไว้สม่ำเสมอและโดยชอบ)

คำว่า สมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอ คือ ตั้งจิตไว้ให้อินทรีย์สมดุลงันโดยศรัทธาเสมอกับปัญญา และสมาธิเสมอกับวิริยะ

- สมํ อาทฐาตีติ สมาธิ.

(สมํ <สม่ำเสมอ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

๒. สภาวะตั้งไว้โดยชอบ คือ ตั้งจิตไว้ในอารมณ์เดียวโดยไม่ให้ซัดส่าย

- สมฺมา อาทฐาตีติ สมาธิ.

(สมํ <โดยชอบ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

จะเห็นได้ว่า คำว่า สมํ สมฺมา จ อาธานํ (ความตั้งไว้สม่ำเสมอ[ให้อินทรีย์สมดุลงัน] และความตั้งไว้โดยชอบ[ไม่ให้ซัดส่าย]) แสดงการตัดบท สมาธิ ว่ามาจาก สม +

อาธิ และ ส + อาธิ และ ส อุปสรรคก็มีความหมายว่า สมมา (โดยชอบ) แม้คัมภีร์อนุ-
ที่ป็นนี้ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“สมาธิติ ปทสฺส ส อาธิติ วา, สมอาธิติ วา ทวิธา ปทจฺเณโท. ตตฺถ สํอุปสฺสโค
สมฺมาสทฺทตฺโต. สมสทฺโท ปน ธมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรตีติอาทิสฺส วีย นามิกสทฺโทติ
ทวิธา วิกปฺปํ ทสฺเสนโต “สาเยว จิตฺตฺนติอาทิมหา. สาเยว จิตฺตํ สมมา จ อาธิยตีติ
สมาธิ, สาเยว จิตฺตํ สมญจ อาธิยตีติ สมาธิติ ทวิธา วิกปฺโป.”^๒

“ท่านจะแสดงนัย ๒ ประการว่า คำว่า สมาธิ ดัดบท ๒ อย่าง คือ ส + อาธิ
หรือ สม + อาธิ ในบทนั้น อุปสรรคคือ ส มีความหมายเหมือน สมมา ศัพท์ ส่วน สม
ศัพท์เป็นบทนาม ดังคำเป็นต้นว่า ธมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรติ (ครองราชย์โดยสมมาเสมอ
ตามธรรม, โดยชอบธรรม) จึงกล่าวไว้ว่า สาเยว จิตฺตํ เป็นต้น เอกัคคตานั้นตั้งจิตไว้
โดยชอบ จึงชื่อว่า สมาธิ และตั้งจิตไว้สมมาเสมอ จึงชื่อว่า สมาธิ ดังนั้น จึงมีนัย ๒ ประการ
ดังกล่าว”

คำว่า สมาธิ ข้างต้นมาจากศัพท์สองศัพท์ คือ สม + อาธิ และ ส + อาธิ จึง
แสดงความหมายสองประการในศัพท์เดียว ตามหลักภาษาเรียกได้ดังนี้

๑. ดันตนัย (นัยที่เหมือนเส้นด้าย) หมายความว่า มีความหมายสองอย่าง
ซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว
ความจริงแล้วศัพท์แต่ละศัทย่อมแสดงความหมายได้เพียงอย่างเดียว แต่ไม่อาจแสดง
ความหมายสองอย่างในศัพท์เดียวกันได้ ดังนั้น จึงถือว่าเป็นตันตนัย

๒. สามัญญนิทเทสนัย (นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์) คือ แม้
ศัพท์ว่า สมาธิ ทั้งสองศัพท์จะมีความหมายต่างกัน แต่ก็มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้
เพียงศัพท์เดียว

๓. เอกเสสนัย คือ การลบศัพท์หน้าไปศัพท์หนึ่ง แต่ความหมายของศัพท์ที่
ถูกลบไปนั้นยังคงอยู่ในศัพท์ที่เหลือ โดยมีรูปวิเคราะห์วันทสมาสว่า สมาธิ จ สมาธิ จ
สมาธิ (สภาวะตั้งไว้สมมาเสมอและสภาวะตั้งไว้โดยชอบ ชื่อว่า สมาธิ)

^๒ อนุที่ปนี หน้า ๖๑

ยัม ปทํ สุตีสามณณํ

อเนกอดุททีปํ

ตัม สามณณนิทเทโสติ

เอกเสสนโยติ วา.^๓

“บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงข้อความหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่า
สามัญญนิทเทศนัย หรือเอกเสสนัย”

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๓

ถามว่า : อะไร เป็นลักษณะ รสะ อาการปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และ
ปทัฏฐานของสมาธินั้น

ตอบว่า : สมาธินั้น :-

- มีลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน
- มีหน้าที่กำจัดความฟุ้งซ่าน
- มีอาการปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] คือความไม่หวั่นไหว
- มีสุขเป็นปทัฏฐาน ดังพระพุทธรดำรัสว่า สุขิโน จิตตํ สมายิยติ (จิตของผู้มี
สุขย่อมตั้งมั่น)^๔

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๔

[๓๙] ถามว่า : สมาธิ มีกี่อย่าง ?

ตอบว่า : สมาธิมี :-

- ๑ อย่าง โดยลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน
- ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ

โลกียสมาธิ และโลกุตตรสมาธิ

^๓ สิลักขันธ์ภาสากฎีกา ๑/๑๒๘

^๔ ที.สี. ๙/๒๒๕/๗๔

สัปปีตีกสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยปีติ) และนิปปีตีกสมาธิ (สมาธิปราศจากปีติ)

สุขสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา) และอุเปกขาสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา)

คำว่า อุปจาร มาจาก อุป (ใกล้) + จาร (เป็นไป) คำนี้จึงหมายความว่า สมาธิที่เป็นไปใกล้อัปปนา คือ ฌาน หมายความว่า สมาธิในกรรมฐาน ๑๐ อย่างมีพุทธานุสสติเป็นต้นที่จะกล่าวต่อไป แม้มิได้เป็นไปใกล้อัปปนาจริงๆ เพราะไม่มีอัปปนาสมาธิในกรรมฐานเหล่านั้น แต่ก็กำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิที่เป็นไปใกล้อัปปนา เพราะกำลังจัดนิรณได้

ดังข้อความว่า

ตสฺสวํ วายมมานสฺส นจิเรเนว ธาตุปปเภทาวภาสนปญญาปริคฺคหิโต สภาวธมฺมมารมฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชติ.^๕

“เมื่อภิกษุนั้นพยายามอยู่อย่างนี้ สมาธิที่เกิดจากปัญญายังเห็นความแตกต่างของธาตุ อันเป็นเพียงอุปจารสมาธิที่ยังไม่ถึงอัปปนา เพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยพลัน”

อุปจารสมาธิติ จ รุฬุหิวเสน เวทิตพฺพํ. อปฺปนํ หิ อุปฺเปจฺจ จาริ สมาธิ อุปฺจารสมาธิ, อปฺปนา เจตฺถ นตฺถิ. ตาทิสสฺส ปน สมาธิสฺส สมานลกฺขณตฺยา เอวํ วุตฺตํ. กสฺมา ปเนตฺถ อปฺปนา น โหตีติ ตตฺถ การณมาห “สภาวธมฺมมารมฺมณตฺตาติ. สภาวธมฺเม หิ ตสฺส คมฺภีรภาวโต อสฺติ ภาวนาวิเสส อปฺปนาฌานํ น อุปฺปชฺชติ, โลกุตฺตรํ ปน ฌานํ วิสฺสุทฺธิภาวนานุกุมวเสน, อารูปรํ อารมฺมณาทิกุมภาวนาวเสน อปฺปนาปฺปตฺตํ โหตีติ มรณานุสฺสตินิทุเทเส วุตฺโตวายมตฺโต.”^๖

“อนึ่ง ฟังทราบคำว่า อุปจารสมาธิ โดยความเป็นรูปหี (สำนวนที่ยกขึ้นกล่าวด้วยความเหมือนกันบางอย่าง) กล่าวคือ สมาธิที่เป็นไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจารสมาธิ

^๕ วิสุทธิ. ๑/๓๐๘/๓๘๙

^๖ วิสุทธิ. มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๑

แต่อัปนาไม่มีในกรณีฐานนี้ อย่างไรก็ตาม ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะสมาธิเช่นนั้น มีลักษณะเหมือนกับ[อัปนา]สมาธิ

ท่านจะแสดงเหตุของคำถามว่า เหตุใดอัปนาจึงไม่มีในกรณีฐานนี้ จึงกล่าวว่า สภาวธมมารมมณตฺตา (เพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์) กล่าวคือ เมื่อไม่มีภาวนาพิเศษ อัปนาผานไม่เกิดขึ้นในสภาวธรรม เพราะเป็นสิ่งที่สุขุมลุ่มลึก แต่โลกุตตรฌานบรรลु อัปนาได้ตามลำดับการอบรมวิสุทธิ ๗ และอรุณผานก็บรรลุอัปนาได้ตามลำดับการผ่านอารมณ์ ท่านได้กล่าวถึงข้อความนี้ไว้ในคำอธิบายมรณานุสสติ”

หนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๒) แสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ปฏิบัติที่เจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ปฐิเป็นต้น ที่เกิดจากการเจริญพุทธานุสสติเป็นต้น อาจบรรลุอัปนาสมาธิในขณะบรรลุมรรคญาณได้ เพราะสมาธิในมรรคญาณอยู่ในระดับเดียวกับฌาน เนื่องจากมีองค์ ๕ ทัดเทียมกัน ดังนั้น สมาธิที่เกิดจากการเจริญพุทธานุสสติเป็นต้นจึงชื่อว่า อุปจารสมาธิ เพราะเป็นไปใกล้อัปนาสมาธิคือมรรคญาณ

คำว่า อุปจาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปนํ อฺเปจฺจ จรตีติ อุปจาโร.

สภาวะเป็นไปใกล้อัปนา ชื่อว่า อุปจาระ

(อุป บทหน้า + จร ธาตุ <จรเณ = ประพฤติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสภาระ)

คำว่า อปฺปนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อปฺเปตีติ อปฺปนา.

สภาวะยังสัมปยุตตรมให้ถึงอารมณ์, สภาวะน้อมสัมปยุตตรมสู่อารมณ์ ชื่อว่า อัปนา

(อปฺป ธาตุ <ปาปฺณเณ = ถึง> + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสภาระ + อา อิตถิปัจจัย)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นของ อปฺปนา แต่เดิมหมายถึงวิตก คือ สภาวะตรึกอารมณ์ หมายความว่า วิตกเป็นสภาวะยังสัมปยุตตรมให้ถึงอารมณ์ คือ น้อมสัมปยุตตรมสู่อารมณ์ คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่มุ่งให้หมายถึงฌานธรรม (คือ องค์ฌาน ๕ ได้แก่

วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา) ฝ่ายโลกียะและโลกุตระทั้งหมด เพราะวิตกเป็นประธานของธรรมดังกล่าว เนื่องจากวิตกทำหน้าที่น้อมจิตสู่อารมณ์เพื่อให้ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว เหมือนการเล็งเป้าก่อนจะยิงธนู อย่างไรก็ตาม ในที่นี้หมายถึงสมาธิ เพราะสมาธิเป็นประธานในองค์ฌานเหล่านั้น ดังข้อความว่า

สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อปฺเปเนโต วีย ปวตฺตตฺติ วิตกโก อปฺปนา. ตถา หิ โส อปฺปนา พฺยอปฺปนาติ^๗ นิหฺตฺวิญฺโฐ. ตปฺปมุขตาเวสเณ ปน สพฺพสฺสมี มหคฺคตานุตฺตเร ฌานธมฺเม “อปฺปนาติ อฏฺฐกฺกาโหหาโร. ตถา ตสฺส อนุปฺปตฺติญฺจฺจานญฺเต ปรีตฺตฌานเ อุปจารโหหาโร. คามาทีนํ สมีปฺญฺจเณ คามุปจาราติสมณฺเณ วียาติ อาห “อุปจารอปฺปนา-วเสน ทฺวิโรติ. อิธ ปน สมาธิวเสน เวทิตพฺพ.”^๘

“สภาวะดำเนินไปเหมือนยังสัมปยุตตธรรมให้เข้าถึงอารมณ์ ชื่อว่า อัปปนา หมายถึง วิตก ดังจะเห็นได้ว่า วิตกนั้นมีแสดงไว้ว่า อปฺปนา (สภาวะน้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์), พฺยอปฺปนา (สภาวะน้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์โดยประการต่างๆ) แต่ชื่อเรียกในคัมภีร์อรรถกถาว่า อัปปนา ย่อมมีในฌานธรรมฝ่ายมหัคคตะและโลกุตระทั้งหมด โดยมีวิตกนั้นเป็นประธาน

นอกจากนั้น ชื่อเรียกว่า อุปจาระ ย่อมมีในฌานเล็กน้อยที่ไม่ใช่ที่บังเกิดของ ฌานธรรมนั้น ดังชื่อว่า คามุปจาระ (ที่ใกล้หมู่บ้าน) เป็นต้น ซึ่งปรากฏในสถานที่ใกล้หมู่บ้านเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปจารอปฺปनावเสน ทฺวิโร (มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ) อย่างไรก็ตาม ในที่นี้เนื่องด้วยสมาธิ”

โส หิ ปาฬิยํ “อปฺปนา พฺยอปฺปนาติ นิหฺตฺวิญฺโฐ, ตํสมฺปโยคโต วา ยสฺมา ฌานํ อปฺปนาติ อฏฺฐกฺกาโหหาโร, ฌานนฺจฺเสสุ จ สมาธิ ปธานํ, ตสฺมา ตํ อปฺปนาติ ทสฺสเณโต “อวเสสฌานนฺจฺปฏฺฐิณฺฑิตา อปฺปนาสงฺฆาตา จปนา จ สมฺปชฺชตฺติ อาห.”^๙

“โดยแท้จริงแล้ว วิตกนั้นมีแสดงว่า อปฺปนา พฺยอปฺปนา ในพระบาลี อีกอย่างหนึ่ง ชื่อเรียกในคัมภีร์อรรถกถาว่า ฌานชื่อว่าอัปปนา ย่อมมีเพราะประกอบกับวิตกนั้น และสมาธิเป็นประธานในองค์ฌาน ดังนั้น เมื่อท่านจะแสดงว่าสมาธินั้นชื่อว่า อัปปนา จึงกล่าว

^๗ อภ.ส. ๓๔/๗/๒๒

^๘ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙/๑๒๖

^๙ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๘/๓๙๘

ว่า อวเสสฌานนุคปฏิมณฺฑิตา อปฺปนาสงฺขาตา จปนา จ สมฺปชฺชติ (และการตั้งไว้ที่เรียกว่า อัปฺปนา ซึ่งประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ ย่อมสำเร็จ)”

- ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

หีนสมาธิ (สมาธิขั้นต่ำโดยสภาวะ ปัจจัย และผล) มัชฌิมสมาธิ (สมาธิขั้นกลาง) และปณีตสมาธิ (สมาธิขั้นประณีต)

สวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิที่มีวิตกและวิจารณ์) เป็นต้น

ปีติสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยปีติ) เป็นต้น

ปริตตสมาธิ (สมาธิเล็กน้อย) มหัคคตสมาธิ (สมาธิยิ่งใหญ่) และ อัปปมาณสมาธิ (สมาธิไร้กิเลส)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๙ หน้า ๑๒๘) อธิบายเรื่องนี้ว่า

ปริตตสมาธิ คือ สมาธิเล็กน้อย หมายถึง สมาธิที่ยังข่มนิวรณ์ ๕ ไม่ได้

มหัคคตสมาธิ คือ สมาธิยิ่งใหญ่ด้วยการข่มนิวรณ์โดยวิกขัมภนปหานเหมือนใช้ หินทับหญ้าไว้ มีผลมากโดยให้ผลไปเกิดเป็นพรหมที่มีอายุหลายกัป และมีกระแสนาวนาน โดยดำรงอยู่ได้นานในขณะที่เข้าฌานสมาบัติ อีกอย่างหนึ่ง มหัคคตสมาธิ คือ สมาธิที่บุคคลบรรลุด้วยอิทธิบาท ๔ อันยิ่งใหญ่ เพราะผู้เพียรปฏิบัติต้องเจริญอิทธิบาท ๔ อย่างใหญ่หลวงจึงจะสามารถบรรลุฌานได้

ส่วน อัปปมาณสมาธิ คือ สมาธิที่ประกอบด้วยมรรคญาณ

คำว่า ปริตต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิถูกระงับที่เป็นข้าศึกตัดรอนรอบด้าน

- ปฏิปทฺเขหิ สมฺนุตโต ขณฺฐียิตฺถาติ ปริตฺโต.

(ปริ บทหน้า + ขณฺฐ ฐาตุ <อวขณฺฐเน = ตัด> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. สมาธิเหมือนวัตถุเล็กน้อย

- ปริตฺตํ วียาติ ปริตฺโต.

(ปริตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า มหคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาริถึงความยิ่งใหญ่

- มหนฺตภาวํ คโต มหคฺคโต.

(ทุติยาตฺตปฺริสสมาส)

๒. สมาริที่บุคคลบรรลุด้วยธรรมอันยิ่งใหญ่ [คือฉันทะเป็นต้น]

- มหนฺเตหิ อุพารจฺจนฺทาทีหิ คโต มหคฺคโต.

(ตติยาตฺตปฺริสสมาส)

คำว่า ปมาณ ใน อปฺปมาณ แปลว่า “ธรรมเทียบเคียง” คือ รากะเป็นต้นที่กระทำการเทียบเคียง หมายความว่า รากะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่ผู้ใดผู้หนึ่งย่อมให้คนอื่นเข้าใจว่าผู้นั้นยังเป็นคนธรรมดา ไม่สูงส่งเหมือนพระอริยะ

คำว่า อปฺปมาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาริที่ไม่มีธรรมเทียบเคียง[โดยการรับอารมณ์หรือโดยการประกอบรวม]

- นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา.

(จฺญฐิพฺพหฺพีสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า อภาว <ไม่มี>)

๒. สมาริที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเทียบเคียง

- น ปมาณํ อปฺปมาโน.

(นินิบาตบุรพทกรรมธารยสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า วิรุทธ <ขัดแย้ง>)

- ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

ทุกขาปฏิบัติพาหฺนธาวินฺญาสมาริ (สมาริที่ปฏิบัติลำบากบรรลุช้า) เป็นต้น
 ปริตตปริตตารมฺณสมาริ (สมาริที่ไม่คล่องแคล่ว และไม่ได้ขยาย
 อารมณฺ์) เป็นต้น

องค์แห่งฉาน ๔

หानภาคิยสมาริ (สมาริที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม) เป็นต้น

กามาวจรสมาริ (สมาริที่เป็นกามาวจร) เป็นต้น

อธิบดี ๔ [มีนันทาธิปติสมาธิ (สมาธิที่มีนันทะเป็นอธิบดี) เป็นต้น]

- ๕ อย่าง โดยจำแนกตามองค์ฌาน ๕ ในปัญจกนัย

คำอธิบายสมาธิอย่างเดียว

ในเรื่องนั้น สมาธิ ๑ อย่างมีเนื้อความชัดเจนแล้ว [จึงไม่ต้องอธิบายอีก]

คำว่า อุตฺตตานตฺถ มีรูปวิเคราะหฺว่า

- อุกฺคโต ตาโน ยสฺมาติ อุตฺตตานโน.

ความพิสดารปรากฏแล้วจากเนื้อความนั้น เหตุฉะนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่า
อุตฺตตานะ

(ปัญจมีตปฺปวิสสมาส มาจาก อฺ อุปสรรค <ปรากฏแล้ว> + ตาน ศัพท์
<ความพิสดาร>)

- อุตฺตตานโน จ โส อตฺถโก จาติ อุตฺตตานตฺถโก.

เนื้อความที่มีความพิสดารปรากฏแล้ว ชื่อว่า อุตฺตตานตฺถะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในที่บางแห่งพบคำว่า อุตฺตตาน หมายถึง บทที่มีความพิสดารปรากฏแล้ว, บทที่
ชัดเจนแล้ว ดังข้อความว่า

อุตฺตตาน ติ. อุกฺคโต ตาโน วิตฺถาโร ยสฺมา. วิตฺถารสฺสญฺเณ, ภูมิลคฺคปิฏฺฐจิตาย
อฺฐฏฺฐภาเวน จิตฺเต, อฺฐฏฺฐมุขเ จ.^{๑๐}

[อุตฺตตาน ตฺริ/ อุกฺคตสฺสตานโน วิสฺตารโย ยสฺมาตฺ/ วิสฺตารสฺสนฺญเณ, ภูมิลคฺคณปฏฺฐจตยา
อฺฐฏฺฐภาเวน สฺสทิเต, อฺฐฏฺฐมุขเ จ.]

“อุตฺตตาน ไตรลึงค์ [มีรูปวิเคราะหฺว่า] อุกฺคโต ตาโน วิตฺถาโร ยสฺมา (ความพิสดาร

^{๑๐} ศพท.มหานิติ หน้า ๘๐

ปรากฏแล้วจากเนื้อความนั้น) [เป็นไปในความหมายว่า] ว่างจากความพิสดาร, ดำรงอยู่โดยความเป็นเบื้องต้น เพราะความมีหลังติดกับพื้น (นอนหงาย) และใบหน้าที่ยกขึ้นเบื้องต้น”

คำอธิบายสมาธิ ๒ อย่าง

ในสมาธิ ๒ อย่าง หมวดที่ ๑ สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๑.๑ อุปจารสมาธิ คือ ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวเกิดจากกรรมฐาน ๑๐ อย่าง เหล่านี้ คือ อนุสสติ ๖ (คือ พุทธานุสสติ ัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ) มรณสติ (การระลึกถึงความตาย) อุปสมานุสสติ (การระลึกถึงคุณของพระนิพพาน) อาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล) จตุธาตุวัตถาน (การกำหนดธาตุ ๔) และภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวในเบื้องต้นของอัปปนาสมาธิ

๑.๒ อัปปนาสมาธิ คือ ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวต่อจากปริกรรมสมาธิ [คือ โคตรภู] ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปจฺมสฺส ฌานสฺส ปริกมฺมํ ปจฺมสฺส ฌานสฺส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๑๑}

“ปริกรรมสมาธิแห่งปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

หมวดที่ ๒ สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๒.๑ โลกียสมาธิ คือ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยกุศลจิตในภูมิ ๓ [กามภูมิ, รูปภูมิ และอรุปปภูมิ]

๒.๒ โลกุตตรสมาธิ คือ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมรรค (มรรคญาณอันประเสริฐ)

หมวดที่ ๓ สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๓.๑ สปัฏติกสมาธิ (สมาธิที่ประกอบด้วยปัติ) คือ เอกัคคตาในฌาน ๒ ตาม

^{๑๑} อภิ.ป. ๔๑/๖๑/๓๒๙

จตุกกนัย (ปฐมฌานและทุติยฌาน) และในฌาน ๓ ตามปัญจกนัย (ปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน)

๓.๒ นิปปัตติกสมาธิ (สมาธิที่ปราศจากปัติ) คือ เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือ (ตติยฌานและจตุตถฌานตามจตุกกนัย หรือจตุตถฌานและปัญจฌานตามปัญจกนัย) ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยปัติก็มี ที่ปราศจากปัติก็มี

หมวดที่ ๔ สมาธิมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็น :-

๔.๑ สุขสหคตสมาธิ (สมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนา) คือ เอกัคคตาในฌาน ๓ ตามจตุกกนัย และในฌาน ๔ ตามปัญจกนัย

๔.๒ อุเปกขาสหคตสมาธิ (สมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา) คือ เอกัคคตาในฌานที่เหลือ ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนามี ที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนามี

คำอธิบายสมาธิ ๓ อย่าง

ในสมาธิ ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๑.๑ หีนสมาธิ (สมาธิขั้นต่ำ) คือ สมาธิที่เพียงแต่ได้บรรลุ [ยังไม่เสพคุ่นให้มาก]

๑.๒ มัชฌิมสมาธิ (สมาธิขั้นกลาง) คือ สมาธิที่ยังไม่ได้อบรมเป็นอย่างดี [ยังไม่ชำนาญ]

๑.๓ ปณีตสมาธิ (สมาธิขั้นประณีต) คือ สมาธิที่อบรมดีแล้วถึงความชำนาญ

หมวดที่ ๒ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๒.๑ สวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิมีวิตกและวิจาร) คือ อุปจารสมาธิและสมาธิในปฐมฌาน

๒.๒ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ (สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร) คือ สมาธิในทุติยฌานตามปัญจกนัย หมายถึง สมาธิของผู้ที่เห็นโทษของวิตกอย่างเดียว[ว่าวิตกทำให้จิต

กระเพื่อมไม่สงบ] ไม่เห็นโทษของวิจาร์[โดยใส่ใจว่าวิจาร์สงบ] จึงต้องการละวิตกอย่างเดียว [เพียรปฏิบัติแล้ว] ผ่านพ้นปฐมฌานไป ย่อมได้รับสมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร์

๒.๓ อวิตกการวิจาร์สมาธิ (สมาธิไม่มีวิตกและวิจาร์) คือ เอกัคคตาในฌาน ๓ มีหุติยฌานเป็นต้นตามจตุกกนัย และมีตติยฌานเป็นต้นตามปัญจกนัย

หมวดที่ ๓ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๓.๑ ปีติสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยปีติ) คือ เอกัคคตาในฌาน ๒ [เบื้องต้น]ตามจตุกกนัย และในฌาน ๓ [เบื้องต้น]ตามปัญจกนัย

๓.๒ สุขสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา) คือ เอกัคคตาในฌานที่ ๓ และฌานที่ ๔ ตามจตุกกนัยและปัญจกนัยนั้น

๓.๓ อุเปกขาสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา) คือ เอกัคคตาในฌานสุดท้าย[ตามจตุกกนัย และปัญจกนัย] คือในจตุตถฌานหรือในปัญจมฌาน ส่วนอุปจารสมาธิ ประกอบด้วยสุขเวทนามี ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนามี

หมวดที่ ๔ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๔.๑ ปริตตสมาธิ (สมาธิเล็กน้อย, กามาวจรสมาธิ) คือ เอกัคคตาในระดับอุปจารสมาธิ (จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยอุปจารฌาน)

๔.๒ มหัคคตสมาธิ (สมาธิยิ่งใหญ่) คือ เอกัคคตาในรูปาวจรกุศลจิตและอรูปาวจรกุศลจิต

๔.๓ อัปปมาณสมาธิ (สมาธิไร้กิเลส) คือ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมรรค

คำอธิบายสมาธิ ๔ อย่าง

ในสมาธิ ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ สมาธิมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิณฺญาสมาธิ เป็นต้น กล่าวคือ :-

๑.๑ ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิณฺญาสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า

๑.๒ ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิณฺญาสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว

๑.๓ สุขาปฏิบัติทา ทนธาภิณฺณสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า

๑.๔ สุขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณฺณสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว

ในเรื่องนั้น ปฏิบัติ คือ การอบรมสมาธิที่ดำเนินไปตั้งแต่การใส่ใจปฏิบัติครั้งแรกจนถึงอุปจารสมาธิของฌานนั้นๆ เกิดขึ้น

อภิณฺณ (การบรรลุ) คือ ปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจารสมาธิจนถึงอัปปนาสมาธิ

หนึ่ง การปฏิบัตินั้นของบางคนเป็นทุกข์ หมายความว่า ลำบาก ซ่องเซพ ไม่สะดวก เพราะธรรมฝ่ายตรงกันข้ามมีนิเวรณเป็นต้นเกิดขึ้นรบกวน แต่การปฏิบัติของบางคนสะดวก เพราะไม่มีธรรมดังกล่าวรบกวน

แม้การบรรลุของบางคนก็ช้า ไม่เกิดเร็ว แต่ของบางคนเร็ว ไม่ช้า เกิดขึ้นโดยฉับพลัน

หนึ่ง การปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า มีแก่ผู้ที่เสพสิ่งที่ไม่สัปปายะ

บุรพกิจมีการตัดปัลลโธ (เครื่องรบกวน) เป็นต้น และความฉลาดในอัปปนาที่ข้าพเจ้าจักอธิบายข้างหน้า

การปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว มีแก่ผู้ที่เสพสิ่งที่สัปปายะ

พึงทราบการปฏิบัติและการบรรลุระคนกันมีแก่ผู้ที่เสพสิ่งที่ไม่สัปปายะก่อนแล้วเสพสิ่งที่สัปปายะต่อมา หรือเสพสิ่งที่สัปปายะก่อนแล้วเสพสิ่งที่ไม่สัปปายะต่อมา

นอกจากนั้น การปฏิบัติลำบากมีแก่ผู้ที่ไม่ได้ทำบุรพกิจมีการตัดปัลลโธเป็นต้นก่อน แล้วชวนชวยเจริญภาวนา การปฏิบัติสะดวกย่อมมีได้โดยตรงกันข้าม

การบรรลุช้ามีแก่ผู้ไม่บำเพ็ญความฉลาดในอัปปนา การบรรลุเร็วย่อมมีได้โดยตรงกันข้าม

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทของการปฏิบัติและการบรรลุเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยตัณหาและอวิชชา อีกทั้งโดยเนื่องด้วยการเพียรเจริญสมณะและวิปัสสนา กล่าวโดยละเอียดว่า :-

การปฏิบัติลำบาก มีแก่ผู้ถูกตัณหาครอบงำ [เพราะตัณหาครอบงำการเจริญสมณะ
เนื่องจากเป็นข้าศึกโดยตรงแก่สมาธิ]

การปฏิบัติสะดวก มีแก่ผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำ

การบรรลุช้า มีแก่ผู้ถูกอวิชชาครอบงำ [เพราะอวิชชาเป็นข้าศึกโดยตรงแก่ปัญญา]

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ

นอกจากนั้น การปฏิบัติลำบากมีแก่ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมณะ

การปฏิบัติสะดวก มีแก่ผู้เคยเพียรเจริญสมณะ [เพราะการปฏิบัติมีสมาธิเป็น
ประธาน]

การบรรลุช้า มีแก่ผู้ไม่เคยเพียรเจริญวิปัสสนา

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้เคยเพียรเจริญวิปัสสนา [เพราะอัปปนาในการบรรลุธรรมมี
ปัญญาเป็นประธาน]

ข้อความว่า “ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมณะ” หมายถึง ผู้ไม่เคยปฏิบัติสมณะในภพก่อน
ส่วนผู้ที่เคยปฏิบัติสมณะในภพก่อนย่อมทำภาวนาให้สำเร็จได้ง่าย เหมือนกับตำราที่บุคคล
ทรงจำคล่องปากแล้วละเลยไป ก็เป็นของคล่องปากดำเนินไปได้ได้ง่าย เพราะเคยสั่งสมไว้
ดีแล้ว ดังนั้น การปฏิบัติสะดวกจึงมีแก่ผู้เคยเพียรเจริญสมณะ^{๑๒}

พึงทราบประเภทของการปฏิบัติและการบรรลุเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยกิเลส และ
อินทรีย์ ๕ อีก กล่าวคือ

การปฏิบัติลำบาก และการบรรลุช้า มีแก่ผู้มีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อน

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

การปฏิบัติสะดวก และการบรรลุช้า มีแก่ผู้มีกิเลสเบาบาง มีอินทรีย์อ่อน

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

^{๑๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙/๑๓๑

สรุปความในเรื่องนี้ว่า

การปฏิบัติลำบาก มีแก่ผู้ถูกตัณหาครอบงำ, ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมณะ หรือผู้มีกิเลสกล้า

การปฏิบัติสะดวก มีแก่ผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำ, ผู้เคยเพียรเจริญสมณะ หรือผู้มีกิเลสเบาบาง

การบรรลุช้า มีแก่ผู้ถูกอวิชชาครอบงำ, ผู้ไม่เคยเพียรเจริญวิปัสสนา หรือผู้มีอินทรีย์อ่อน

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ, ผู้เคยเพียรเจริญวิปัสสนา หรือผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า

- ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมณะ มักถูกตัณหาครอบงำและมีกิเลสกล้า
- ผู้เคยเพียรเจริญสมณะ มักไม่ถูกตัณหาครอบงำและมีกิเลสเบาบาง
- ผู้ไม่เคยเพียรเจริญวิปัสสนา มักถูกอวิชชาครอบงำและมีอินทรีย์อ่อน
- ผู้เคยเพียรเจริญวิปัสสนา มักไม่ถูกอวิชชาครอบงำและมีอินทรีย์แก่กล้า

ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่า

ก. ผู้ที่เคยเพียรเจริญสมณะในภพก่อน สามารถบรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณ ๑ - ๑๑ ได้ง่าย

ข. ผู้ที่เคยเพียรเจริญวิปัสสนาในภพก่อน สามารถบรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณ ๑๒ - ๑๖ ได้ง่าย

ในการปฏิบัติและการบรรลุตามที่กล่าวมานี้ สมาธิที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า คือสมาธิของผู้บรรลุด้วยปฏิปทาอันลำบากและบรรลุช้า

พึงทราบนัยนี้แม้ในสมาธิ ๓ อย่างที่เหลือ

หมวดที่ ๒ สมาธิมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นปริตตปริตตารัมมณสมาธิ เป็นต้น กล่าวคือ :-

๒.๑ ปรีตปรีตตารัมมณสมาธิ สมาธิเล็กน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย [มีขนาดเท่ากระดิ่งหรือขันน้ำที่ขยายไม่ได้]

๒.๒ ปรีตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิเล็กน้อย มีอารมณ์ใหญ่หลวง [มีขนาดใหญ่กว่าขันน้ำ หรือใหญ่เท่าลานนวดข้าวเป็นต้น]

๒.๓ อัปปมาณปรีตตารัมมณสมาธิ สมาธิใหญ่หลวง มีอารมณ์เล็กน้อย

๒.๔ อัปปมาณอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิใหญ่หลวง มีอารมณ์ใหญ่หลวง

คำว่า อัปปมาณ แปลตามศัพท์ว่า “มีขอบเขตใหญ่หลวง” และคำว่า อัปปมาณารัมมณ แปลตามศัพท์ว่า “มีอารมณ์อันมีขอบเขตใหญ่หลวง” โดย ปมาณ ศัพท์แปลว่า “ขอบเขต” ส่วน น ศัพท์ที่แปลงเป็น อ มีความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) ดังคำว่า ผลาผล (ผลไม้ไม่น้อยใหญ่), อเสกฺขา ธมฺมา (เสกขธรรมที่เจริญสูงสุด) ดังข้อความว่า

ยํ วิปฺลเ อารมฺมเณ ปวตฺตํ, ตํ วุฑฺฒิปฺปมาณตฺตา อัปปมาณํ อารมฺมณํ อสฺสชาติ อัปปมาณารมฺมณ.^{๑๓}

“คำว่า อัปปมาณารัมมณะ คือ ฌานที่มีอารมณ์อันมีขอบเขตใหญ่หลวง เพราะมีขอบเขตกว้างขวาง ซึ่งดำเนินไปในอารมณ์อันกว้างขวาง”

สมาธิเล็กน้อย [เพราะมีอานุภาพน้อย] คือ สมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง

สมาธิมีอารมณ์เล็กน้อย คือ สมาธิที่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย [เช่น ขยายวงสัณออกไปจากนิมิตที่เห็นทางใจ ๑ หรือ ๒ นิ้ว]

สมาธิใหญ่หลวง คือ สมาธิที่คล่องแคล่วอบรมดีแล้ว สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง

สมาธิมีอารมณ์ใหญ่หลวง คือ สมาธิที่เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว

^{๑๓} อภิ.ส.อ. ๑/๑๘๑/๒๓๘

พึงทราบนัยที่ระคนกันโดยผสมลักษณะที่กล่าวมาแล้ว

นัยที่ระคนกันระหว่างสมาธิที่ ๑ กับที่ ๔ และสมาธิที่ ๒ กับที่ ๓ คือ

สมาธิเล็กน้อย แต่มีอารมณ์ใหญ่หลวง คือ สมาธิที่ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว

สมาธิใหญ่หลวง แต่มีอารมณ์เล็กน้อย คือ สมาธิที่เป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย

หมวดที่ ๓ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นองค์ฌาน ๔ กล่าวคือ :-

๓.๑ ปฐมฌานมีองค์ ๕ ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และสมาธิ (เอกัคคตา) ที่ข่มนิวรณ์ได้แล้ว

๓.๒ ทุติยฌานมีองค์ ๓ [คือ ปีติ สุข และสมาธิ] ที่ระงับวิตกและวิจารณ์ ต่อจากปฐมฌานนั้น

๓.๓ ตติยฌานมีองค์ ๒ คือ [สุข และสมาธิ] ที่คลายปีติต่อจากทุติยฌานนั้น

๓.๔ จตุตถฌานมีองค์ ๒ คือ สมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา (อุเบกขา และสมาธิ) ที่ขจัดสุขได้ต่อจากตติยฌานนั้น

โดยประการดังนี้ สมาธิที่เป็นองค์ประกอบของฌาน ๔ มี ๔ อย่าง [เพราะฌานมี ๔ ประเภท]

หมวดที่ ๔ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นหानภาคิยสมาธิ เป็นต้น กล่าวคือ :-

๔.๑ หานภาคิยสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายเสื่อม ด้วยการเกิดขึ้นของธรรมฝ่ายตรงกันข้าม[คือ นิวรณ์ วิตก และวิจารณ์ เป็นต้น]

๔.๒ ฐิติภาคิยสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายตั้งอยู่ ด้วยการดำรงอยู่แห่งสติอันสมควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุขึ้น

๔.๓ วิเสสภาคิยสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายพัฒนา ด้วยการทำให้บรรลุฌานชั้นสูง

๔.๔ นิพเพธภาคียสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายแห่งตลอดสังขารม ด้วยการเกิด สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยปัญญาเปื้อน่าย (นิพพิทาญาณ)

คำว่า หานภาคีย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิเสพฝ่ายเสื่อม

- หานํ ภชตฺติ หานภาคิโย.

(หान ศัพท์ + ภช ธาตุ + ญย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สมาธิมีในฝ่ายเสื่อม

- หานภาโค เอตสฺส อตฺถิติ หานภาคิโย.

(หานภาค ศัพท์ + อีย ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

แม้คำว่า จิตติภาคีย เป็นต้นก็มีความหมาย ๒ ประการดังที่กล่าวมานี้

ในคำว่า ปจฺจนิกสมุททาจรรวเสน หานภาคียตา (ความเป็นหานภาคียสมาธิ มีได้ เนื่องด้วยการเกิดขึ้นของธรรมฝ่ายตรงกันข้าม) คำว่า สมุททาจรร แปลว่า “เกิดขึ้น, เป็นไป” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมุททาจรรํ สมุททจาโร.

ความเป็นไป ชื่อว่า สมุททาจระ

(สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + อา บทหน้า + จร ธาตุ <จรรณ = ประพฤติ> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

ปจฺจนิกสมุททาจรรวเสนติ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส ปจฺจนิกานํ นีวรณวิตกฺกวจิหาราทินํ ปวตฺตติวเสน.^{๑๔}

“คำว่า ปจฺจนิกสมุททาจรรวเสน (เนื่องด้วยการเกิดขึ้นของธรรมฝ่ายตรงกันข้าม) หมายความว่า เนื่องด้วยความเป็นไปของธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับฌาน คือ นีวรณ วิตก และวิจาร เป็นต้น”

^{๑๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙/๑๓๒

ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปจฺมสฺส ฌานสฺส ลาภี กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมฺมาจรณฺติ, หานภาคินี ปญฺญา. ตทณฺธมฺมตา สติ สนฺติฉฺชติ, จิตฺตภาคินี ปญฺญา. อวิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมฺมาจรณฺติ, วิเสสภาคินี ปญฺญา. นิพพิทาสหคตา สญฺญามนสิการา สมฺมาจรณฺติ, วิวราคุปสญฺหิตา นิพฺเพรภาคินี ปญฺญา.^{๑๕}

“เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยกาม (รับกามเป็นอารมณ์) เกิดขึ้น แก่ผู้บรรลุปฐมฌาน ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายเสื่อม เมื่อสติอันควรแก่ปฐมฌานนั้น ดำรงอยู่ ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายตั้งอยู่ เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยฌาน อันไม่มีวิตกเกิดขึ้น ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายพัฒนา เมื่อสัญญาและมนสิการที่ ประกอบด้วยปัญญาเปื้อน่าย (วิปัสสนาญาณ) เกิดขึ้น ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่าย แสงตลอดสังขารมอันประกอบด้วยมรรค”

ข้อความว่า “การดำรงอยู่แห่งสติอันควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุขึ้น” หมายความว่า สติที่ประกอบกับฌานมีความพอใจฌานสุข จึงไม่สามารถทำให้บรรลุฌานขั้นสูงกว่านั้นได้ ด้วยอำนาจของนิกัณฑ์ คือ ตัณหา และจิตตูปาทที่เกิตร่วมกับตัณหาที่พอใจฌาน ดังนั้น สติดังกล่าวจึงไม่อาจก่อให้เกิดสมาธิในฝ่ายพัฒนาได้ ดังข้อความว่า

“สา ปน ตทสฺสาทสงฺขาทา ตทสฺสาทสมฺปยุตฺตกฺขนฺธสงฺขาทา วา มิจฺฉาสตีติ สมฺโมหวิโนทนิยํ วุตฺตํ. ตตฺถ สาเปกฺขสฺส อุปริ วิเสสํ นิพฺพตฺเตตฺตํ อสกฺกุณฺเณยตฺตา อวิตต- นิกนฺตिका ตตฺตปริหรณสตีติปิ วตฺตํ วญฺญติ. เอวเมว กตฺวา “สตียา วา นิกนฺตียา วาติ วิกปฺปวณฺณจฺ ยุตฺตํ โหติ.”^{๑๖}

“อนึ่ง ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีกล่าวว่า ‘สติที่เรียกว่าตัณหาอันพอใจฌานนั้น หรือ สัมปยุตตขันธ์ (ขันธ์ที่ประกอบร่วมกับตัณหา) ที่พอใจฌานนั้น ชื่อว่า มิจฉาสติ’ และอาจ กล่าวได้ว่าเป็นสติที่รักษาฌานนั้นๆ ซึ่งยังมีนิกันตียอยู่ เพราะผู้มุ่งหวังฌานเดิมนั้น ไม่อาจ

^{๑๕} อภิ.วิ. ๓๕/๗๙๙/๔๐๒-๓๓

^{๑๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙/๑๓๓

ทำให้เกิดฉานวิเศษขั้นสูงต่อไปได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ในคำที่แน่นอนนี้[ว่า สติยา] จึงควร ประกอบคำวิภังค์ (คำแสดงความไม่แน่นอน) ว่า สติยา วา นิกนฺติยา วา (สติ หรือนิกนฺติ)”

ข้อความในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีที่ท่านอ้างถึงในเรื่องนี้ มีดังนี้

สติ สนฺติภูจฺจติ อิทํ มิจฺฉาสตี สนฺธาย วุตฺตํ น สมฺมาสตี. ยสฺส หิ ปจฺมชฺฌานา นรूपสภาวา ปจฺมชฺฌานํ สนฺตโต ปณฺีตโต ทิสฺวา อสฺสาทยมานา อภินฺนุทมานา นิกนฺติ อปฺปชฺชติ, ตสฺส นิกนฺตฺวเสนา สา ปจฺมชฺฌานปญฺญา เนว หายติ น วฑฺฒติ จิตฺตโกฏฺฐาสิกา โหติ. เตเน วุตฺตํ “จิตฺตภาคินี ปญฺญาติ.”^{๑๗}

“พระดำรัสว่า สติ สนฺติภูจฺจติ (สติด้อยต่ำอยู่) นี้ ตรีสหมายถึงมิจฉาสตี มิใช่สัมมา- สติ เพราะปัญญาในปฐมฌานนั้นของผู้ที่เกิดนิกนฺติอันควรแก่ปฐมฌานซึ่งยินดีเพิลิตเพลิน เพราะเห็นปฐมฌานว่าสงบประณีต ย่อมไม่เสื่อมไม่เจริญขึ้นด้วยอำนาจนิกนฺติ เป็นปัญญา มีในฝ่ายดำรงอยู่ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า จิตฺตภาคินี ปญฺญา (ปัญญามีในฝ่ายดำรง อยู่)”

ข้อนี้หมายความว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีข้อความว่า ตทณฺฐมฺมตาย สติยา สนฺ- จานวเสน จิตฺตภาคียตา (จิตฺตภาคียสมาธิ คือ สมาธิมีในฝ่ายตั้งอยู่ ด้วยการดำรงอยู่แห่งสติ อันควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุนั้น) แต่พระภิกษุจารย์เห็นว่า ควรประกอบ วา ศัพท์ที่แสดง ความไม่แน่นอนเป็นรูปว่า ตทณฺฐมฺมตาย สติยา วา นิกนฺติยา วา สนฺจานวเสน จิต- ภาคียตา ซึ่งมีคำแปลว่า “จิตฺตภาคียสมาธิ คือ สมาธิมีในฝ่ายตั้งอยู่ ด้วยการดำรงอยู่ แห่งสติหรือนิกนฺติอันควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุนั้น” เหตุที่ท่านกล่าวตามคัมภีร์สัมโมห- วิโนทนีเช่นนี้ เพราะคัมภีร์นั้นแยกมิจฉาสตีเป็น ๒ อย่าง คือ นิกนฺติ และจิตตูปบาท (จิต และเจตสิก) ที่ประกอบร่วมกับนิกนฺติ

โดยประการดังนี้ แม้สมาธิที่ประกอบด้วยปัญญานั้นก็มี ๔ อย่างเหมือนกัน

^{๑๗} อภ.ส.อ. ๒/๗๙๙/๔๔๗

หมวดที่ ๕ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นกามาวจรสมาธิ เป็นต้น
กล่าวคือ :-

- ๕.๑ กามาวจรสมาธิ สมาธิที่เป็นกามาวจร
- ๕.๒ รูปาวจรสมาธิ สมาธิที่เป็นรูปาวจร
- ๕.๓ อรูปาวจรสมาธิ สมาธิที่เป็นอรูปาวจร
- ๕.๔ อปรียาปันนสมาธิ สมาธิที่ไม่นับเข้าในโลก

กามาวจรสมาธิ คือ เอกัคคตาในอุปจารสมาธิทั้งหมด
เช่นเดียวกันนี้ สมาธิ ๓ อย่างอื่น คือ เอกัคคตาของกุศลจิตที่เป็นรูปาวจร
เป็นต้น

หมวดที่ ๖ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นอธิปัตติ ๔ อย่างนี้ คือ

ฉนฺทํ เจ ภิกฺขุ อธิปัตติ กริตฺวา ลภติ สมาธิ, ลภติ จิตฺตสฺสเสกคฺคตํ, อโย วุจฺจติ
ฉนฺทสมาธิ ๒เปย วิริยํ เจ ภิกฺขุ ๒เปย จิตฺตํ เจ ภิกฺขุ ๒เปย วิมฺสํ เจ ภิกฺขุ อธิปัตติ
กริตฺวา ลภติ สมาธิ, ลภติ จิตฺตสฺสเสกคฺคตํ, อโย วุจฺจติ วิมฺสาสมาธิ.^{๑๘}

“ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นใหญ่แล้วบรรลุสมาธิได้รับภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว
สมาธินี้ชื่อว่า ฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่)

ถ้าภิกษุทำวิริยะให้เป็นใหญ่แล้ว ... สมาธินี้ชื่อว่า วิริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะ
เป็นใหญ่)

ถ้าภิกษุทำความตั้งใจให้เป็นใหญ่แล้ว ... สมาธินี้ชื่อว่า จิตตสมาธิ (สมาธิที่มี
ความตั้งใจเป็นใหญ่)

ถ้าภิกษุทำปัญญาให้เป็นใหญ่แล้วบรรลุสมาธิ ได้รับภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว
สมาธินี้ชื่อว่า วิมังสาสมาธิ (สมาธิที่มีปัญญาเป็นใหญ่)”

คำว่า ฉนฺทสมาธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

^{๑๘} ส.ม. ๑๙/๘๒๕/๒๓๕, อภิ.วิ. ๓๕/๔๒๓-๔๑/๒๖๐-๖๔

- จนฺหาธิปติ สมภาจิ จนฺทสมภาจิ.

สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่า จันทสมาธิ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลป อธิปติ ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

คำอธิบายสมาธิ ๕ อย่าง

หมวดที่ ๕ สมาธิมี ๕ อย่าง โดยจำแนกตามองค์ฌาน ๕ อย่างนี้ คือ ฌาน ๕ จำแนกหุติยฌานที่กล่าวไว้ตามประเภทฌานจตุกกนัยเป็น ๒ ฌานอย่างนี้ คือ หุติยฌานด้วยการล่องพ้นวิตก และตติยฌานด้วยการล่องพ้นวิตกและวิจารณ์ และสมาธิที่เป็นองค์ประกอบของฌานเหล่านั้นก็มี ๕ อย่างเหมือนกัน

ฌานมี ๔ อย่างตามจตุกกนัย คือ นัยที่กล่าวถึงฌาน ๔ ได้แก่

๑. ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
๒. หุติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา (ล่องพ้นวิตกและวิจารณ์)
๓. ตติยฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา (ล่องพ้นปีติ)
๔. จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา (ล่องพ้นสุข)

ฌานมี ๕ อย่างตามปัญจกนัย คือ นัยที่กล่าวถึงฌาน ๕ ได้แก่

๑. ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
๒. หุติยฌาน มีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา (ล่องพ้นวิตก)
๓. ตติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา (ล่องพ้นวิจารณ์)
๔. จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา (ล่องพ้นปีติ)
๕. ปัญจฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา (ล่องพ้นสุข)

วิธานปัญหาข้อที่ ๕ และที่ ๖

[๔๐] ในคำถามเหล่านี้ว่า อะไรเป็นความเศร้าหมองของสมาธิ และอะไรเป็นความ

ผ่องแผ้วของสมาธิ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบไว้ในคัมภีร์วิภังค์ [ญาณวิภังค์] ดังพระพุทธ-
ดำรัสในคัมภีร์นั้นว่า

สํกิลสนฺติ หานภาคิโย ธมฺโม. โวทานนฺติ วิเสสภาคิโย ธมฺโม.^{๑๙}

“คำว่า สํกิลสํ (ความเศร้าหมอง) คือ ธรรมที่มีในฝ่ายเสื่อม

คำว่า โวทานํ (ความผ่องแผ้ว) คือ ธรรมที่มีในฝ่ายพัฒนา”

ในพากย์นั้น ฟังทราบธรรมที่มีในฝ่ายเสื่อมตามนัยนี้ว่า

ปจฺมสฺส ฌานสฺส ลาภี กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจฺรณฺติ, หานภาคิโน
ปญฺญา.^{๒๐}

“เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยกาม (รับกามเป็นอารมณ์) เกิดขึ้นแก่
ผู้บรรลุปฐมฌาน ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายเสื่อม”

ฟังทราบธรรมที่มีในฝ่ายพัฒนาตามนัยนี้ว่า

อวิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจฺรณฺติ, วิเสสภาคิโน ปญฺญา.^{๒๐}

“เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยฌานอันไม่มีวิตกเกิดขึ้น ปัญญา[ของ
บุคคลนั้น]มีในฝ่ายพัฒนา”

วิสาขนาปัญหาข้อที่ ๗

[๔๑] ในคำถามว่า ฟังเจริญสมาธิอย่างไร

ลำดับแรก วิธีเจริญ[โลกุตตร]สมาธิที่ประกอบด้วยอริยมรรคที่ได้กล่าวไว้ในคำว่า
สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นโลกียสมาธิ และโลกุตตรสมาธิ เป็นต้น นับเข้าในวิธี
เจริญปัญญา เพราะเมื่อเจริญปัญญาแล้ว ก็เป็นอันเจริญสมาธิดังกล่าว ดังนั้นจึงไม่กล่าว
ถึงสมาธินั้นว่าควรเจริญอย่างนี้โดยเฉพาะ

^{๑๙} อภ.วิ. ๓๕/๘๒๘/๔๑๙

^{๒๐} อภ.วิ. ๓๕/๗๙๙/๔๐๒

วิธีเจริญโลกียสมาธิโดยย่อ

ส่วนโลกียสมาธิ ควรเจริญโดยภิกษุผู้ชำระศีลตามวิธีที่กล่าวแล้ว[ในสัลลนิตเทศ] ดำรงอยู่ในศีลที่หมดจดดีแล้ว ถ้ามีปัลลโพรใดในปัลลโพร ๑๐ ควรตัดปัลลโพรนั้นแล้วเข้าไปหาภักขยานมิตรผู้ให้กรรมฐาน เรียบเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ที่เหมาะสมแก่จริตของตน ละสถานที่อยู่อันไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิแล้วอยู่ในสถานที่อยู่อันเหมาะสม ทำการตัดปัลลโพรเล็กน้อย [เช่น ตัดเล็บ โกนหนวด] บำเพ็ญวิธีเจริญสมาธิทั้งปวง

จบความย่อในการเจริญสมาธินั้นแต่เพียงนี้

คำว่า ปัลลโพร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กมฺมญฺฐานภาวนํ ปริพฺพุเรติ อุปฺปโรเรติ ปวตฺตติตฺตํ น เทตฺติติ ปัลลโพร.

สิ่งที่รบกวนการเจริญกรรมฐาน คือ ปิดกั้นไม่ให้ดำเนินไป ชื่อว่า ปัลลโพร (ปริ บทหน้า + พุริ ธาตุ <หีเส = เบียดเบียน> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ร เป็น ล)

วิธีเจริญสมาธิโดยพิสดาร

ส่วนความพิสดาร มีดังต่อไปนี้ :-

คำอธิบายปัลลโพร ๑๐

ในคำที่กล่าวมาแล้วนี้ว่า ถ้ามีปัลลโพรใดในปัลลโพร ๑๐ ควรตัดปัลลโพรนั้น พึงทราบว่า :-

อาวาโส จ กุลํ ลาโภ

คโณ กมฺมญฺจ ปญฺจมํ

อหฺรณํ ฌาติ อาพาโธ

คณฺโถ อิทฺธิเต ทส.

“ปัลลโพรเหล่านั้นมี ๑๐ ประการ คือ

๑. ที่อยู่

๒. ตระกูล (ผู้ถวายทาน)

๓. ลาภ (ปัจจัย ๔)	๕. คณะ (คณะผู้ทรงจำพระสูตร เป็นต้น)
๕. การงาน	๖. การเดินทาง
๗. ญาติ	๘. ความเจ็บป่วย
๙. การเรียนคัมภีร์	๑๐. อิทธิฤทธิ์”

ทั้ง ๑๐ ประการเหล่านี้ชื่อว่า ปัลลิว (เครื่องรบกวน) ในปัลลิวเหล่านี้
วัด ชื่อว่า อาวาสปัลลิว แม้ตระกูลเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

๑. คำอธิบายอาวาสปัลลิว

ในพากย์นั้น วัด คือ ห้องเล็กๆ ห้องเดียว บริเวณแห่งเดียว หรือทั่วทั้ง
สังฆาราม ที่อยู่นั้นไม่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุทุกรูป แต่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุที่
ชวนชวายเป็นการก่อสร้างเป็นต้น หรือสะสมสิ่งของ[มีบาตรและจีวรเป็นต้น]ไว้มาก หรือมี
จิตผูกพันห่วงใยด้วยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง [มีร่มเงาร่มรื่น น้ำใช้น้ำฉันบริบูรณ์ และหาภิกษา
ได้ง่าย เป็นต้น]ในวัดนั้น หาเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุอื่นไม่

เรื่องของที่อยู่ไม่เป็นเครื่องรบกวนนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินมาว่า กุลบุตร ๒ คนออกจากเมืองอนูรธปุระ เดินทางไปตามลำดับแล้ว
บวชที่วัดอุปัชฌายะ ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งทรงจำมาติกาทั้งสอง (ภิกษุปาติโมกข์และ
ภิกษุณีปาติโมกข์) ได้คล่องแคล่ว ครั้นอยู่ครบ ๕ พรรษาปวารณาแล้วไปอยู่ที่ราวป่า
ระหว่างเทือกเขาชาตด้านทิศตะวันออก ภิกษุอีกรูปหนึ่งอยู่ที่วัดอุปัชฌายะนั้นเอง ภิกษุที่อยู่
ในราวป่าระหว่างเทือกเขาชาตด้านทิศตะวันออก อยู่ ณ ที่นั้นนานจนเป็นพระเถระ (ได้
๑๐ พรรษา) ดำริว่า “สถานที่นี้เหมาะแก่การหลีกเร้น ถ้ากระไร เราจะบอกสถานที่นี้แก่
สหายด้วย” เธอได้ออกจากสถานที่นั้นแล้วไปถึงวัดอุปัชฌายะตามลำดับ

คำว่า ปาจิณฆนุทธราชิ มาจาก ปาจิณ (ทิศตะวันออก) + ฆนุทธ (เทือกเขาชาต)
+ ราชิ (ราวป่า) จึงแปลว่า “ราวป่าระหว่างเทือกเขาชาตด้านทิศตะวันออก” ดังข้อความว่า

ปาจิณชนุทธราชินฺติ ปุรตฺถิมทิสายํ ปพฺพตชนฺธานํ อนฺตเร วรราชิฏฺฐานํ.^{๒๑}

“คำว่า ปาจิณชนุทธราชิ แปลว่า รวบรวมระหว่างเทือกเขาทางด้านทิศตะวันออก”

อย่างไรก็ตาม ในหนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๕) แปลว่า “เทือกเขาทางด้านทิศตะวันออก” โดยถือว่ามาจาก ปาจิณ (ทิศตะวันออก) + ชนุทธ (เขาขาด) + ราชิ (แถว, แนว, เทือก)

ส่วนพระเถระผู้บวชร่วมพรรษากัน เห็นพระอาคันตุกเถระกำลังเดินเข้ามา จึงลุกขึ้นต้อนรับ รับบาตรและจีวร กระทำ[อาคันตุก]วัตร พระอาคันตุกเถระเข้าไปพักอยู่ในเสนาสนะแล้วคิดว่า บัดนี้สหายของเราคงจักส่งเนยใส น้ำอ้อย หรือน้ำปานะมา เพราะท่านอยู่ในเมืองนี้นาน เมื่อพระอาคันตุกเถระไม่ได้อะไรในตอนกลางคืน ถึงตอนเช้าจึงคิดว่า บัดนี้สหายของเราคงจะส่งข้าวต้มและของเคี้ยวที่ได้รับจากอุปัฏฐากมาให้ แต่แล้วไม่เห็นสิ่งของนั้นจึงคิดว่า ชะรอยจะไม่มีคนมาส่ง เขาคงจักถวายแก่ภิกษุผู้เข้าไปรับเองกระมัง จึงเข้าไปหมู่บ้านพร้อมกับสหายนั้นแต่เช้าตรู่

พระเถระทั้งสองนั้นไปบิณฑบาตที่ถนนสายหนึ่ง ได้ข้าวต้มราวหนึ่งกระบวย จึงไปนั่งดื่มที่โรงฉัน ในขณะนั้น พระอาคันตุกเถระคิดว่า ชะรอยข้าวต้มที่เขาถวายประจำจะไม่มี บัดนี้ มนุษย์ทั้งหลายคงจะถวายข้าวสวยประณีตในเวลาอาหาร ต่อจากนั้นท่านฉันอาหารที่ไปบิณฑบาตได้มาเท่านั้น จึงถามสหายว่า สหาย ท่านดำรงชีพอยู่เสมออย่างนี้หรือ ? พระเถระเจ้าเถินตอบว่า ใช่แล้ว สหาย พระอาคันตุกเถระจึงพูดชักชวนว่า สหาย เทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออกอยู่สบาย พวกเราไปที่นั่นกัน

ต้นฉบับคัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า อิตโร อาห แต่ควรมีรูปว่า อิตฺโร อาห (จึงถามสหาย) เพราะว่าในประโยคก่อนกล่าวถึงพระอาคันตุกเถระด้วยคำว่า อาคนฺตุโก จินฺตสิ (พระอาคันตุกเถระคิด) แต่ถ้ามีรูปว่า อิตโร อาห ก็จะกลายเป็นพระเถระเจ้าเถินเป็นผู้พูด แต่เรื่องนี้เป็นคำที่พระอาคันตุกเถระถามพระเถระเจ้าเถินจึงควรมีรูปว่า อิตฺโร อาห

^{๒๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๑/๑๓๕

พระเถระเจ้าถิ่นออกจากเมืองทางประตูทิศทักษิณไปตามทางบ้านช่างหม้อ ฝ่ายพระอาคันตุกเถระถามว่า สหาย ท่านไปทางนี้ทำไม ? พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า ท่านพุทธสรณเสริญเทือกเขาเขาด้านทิศตะวันออกมิใช่หรือ ? พระอาคันตุกเถระย้อนถามว่า อติเรกบริหารบางอย่างของท่านในสถานที่อยู่มานานถึงเพียงนี้ ไม่มีหรือ ? พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า มีเตียงตั้งของสงฆ์ แต่ของนั้นถูกเก็บไว้แล้ว สิ่งอื่นไม่มีอะไร พระอาคันตุกเถระพูดว่า สหาย ไม่เท่า กระบอกน้ำมัน และถูงยามใส่รองเท้าของผมนั่งอยู่ที่วัดโน้น

พระเถระเจ้าถิ่นถามว่า ท่านมาอยู่วันเดียวยังว่างของไว้ถึงเพียงนี้หรือ ? ส่วนพระอาคันตุกเถระตอบว่า ใช่ ท่านมีจิตเลื่อมใสแล้วให้พระเถระ[เจ้าถิ่น]กล่าวว่า สหาย พระอย่างท่านอยู่ในทุกที่ที่ชื่อว่าอยู่ในป่า วัดอุปัชฌายเป็นสถานที่บรรจุพระธาตุ[ที่เป็นของใช้และสรีรธาตุ]ของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ [คือ ผ้าประคตเอว ธรรมกรก ผ้าอาบน้ำฝน และพระรากขวัญ] ท่านได้ฟังธรรมที่สัปปายะในโลหปราสาท เห็นพระมหาเจดีย์ และเห็นพระเถระ กาลนี้เป็นไปอยู่เหมือนในสมัยพุทธกาล ท่านควรอยู่ที่วัดนี้แหละ ครั้นแล้วในวันที่ ๒ จึงถือบาตรและจีวรกลับไปแต่ลำพัง

ที่อยู่ไม่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุผู้เหมือนกับพระเถระเจ้าถิ่นเช่นนี้

๒. คำอธิบายกุลปิลิโพธ

ตระกูล คือ ตระกูลญาติหรือตระกูลอุปัชฌายก แม้ตระกูลอุปัชฌายกยอมเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุบางรูปผู้อยู่คลุกคลีโดยนัยมีอาทิว่า สุขิตเตสุ สุขิต๒ (เมื่อตระกูลอุปัชฌายกเป็นสุข ภิกษุก็พลอยเป็นสุขด้วย)

ภิกษุดังกล่าวไม่ไปวัดใกล้ๆ เพื่อฟังธรรมโดยปราศจากญาติโยมในตระกูล แต่บางรูปแม้มารดาบิดาก็ไม่เป็นเครื่องรบกวน ดังเช่นภิกษุหนุ่มหลานของพระเถระผู้อยู่ที่วัดโกธรัตนวิหาร

^{๒๒} อภิ.วิ. ๓๕/๘๘๘/๔๓๖, ส.สพ. ๑๘/๒๔๑/๑๖๘

ได้ยินมาว่า ท่านไปสู่แคว้นโรหณะเพื่อเรียน[พระบาลี] ฝ่ายอุบาสิกาก็เป็นน้องสาวของพระเถระมักถามข่าวของภิกษุหนุ่มนั้นกับพระเถระอยู่เสมอ วันหนึ่งพระเถระคิดว่า เราจักไปพาภิกษุหนุ่มมา แล้วเดินมุ่งหน้าไปสู่แคว้นโรหณะ ฝ่ายภิกษุหนุ่มก็คิดว่าเราอยู่ที่นี้มานานแล้ว บัดนี้เราจะไปเยี่ยมพระอุปัชฌาย์ และทราบข่าวของโยมอุบาสิกาแล้วจึงกลับมา แล้วออกเดินทางจากแคว้นโรหณะ พระหลวงลุงและพระหลานชายทั้งสองรูปพบกันที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา (มหาวาลิคงคา) พระหลานชายนั้นทำ[อุปัชฌาย์วัตร] แก่พระหลวงลุง ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง เมื่อพระหลวงลุงถามว่า ท่านจะไปไหน ? จึงบอกเรื่องนั้น พระเถระพูดกับพระหลานชายว่า ท่านทำถูกแล้ว แม้อุบาสิกาของท่านก็ถามถึงอยู่เสมอ ถึงฉันก็มาเพื่อประโยชน์อย่างนี้ (เพื่อเรียกให้กลับไปเยี่ยม) นิมนต์ท่านไปเกิดส่วนฉันจะจำพรรษาในวัดหนึ่งในตำบลนี้ แล้วอนุญาตให้ภิกษุหนุ่มนั้นไป ภิกษุหนุ่มไปถึงวัดโกธันทกวิหารในวันเข้าพรรษา แม้เสนาสนะที่โยมบิดาให้สร้างขึ้นไว้ได้มาถึงแก่เธอ

ต่อมาในวันที่สอง โยมบิดาของภิกษุหนุ่มนั้นมาถามสงฆ์ว่า ท่านครับ เสนาสนะของพวกกระผมมาถึงแก่ภิกษุรูปไหน ? ครั้นทราบว่ามีมาถึงแก่ภิกษุหนุ่มผู้เป็นอาคันตุกะจึงเข้าไปพบท่าน นมัสการแล้วกล่าวว่า ท่านขอรับ ภิกษุผู้อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมมีวัตรปฏิบัติข้อหนึ่ง ภิกษุหนุ่มถามว่า วัตรปฏิบัติอะไร อุบาสก ? โยมบิดากล่าวว่า ภิกษุนั้นต้องรับบิณฑบาตที่เรือนของพวกกระผมเท่านั้นตลอดไตรมาส เมื่อพิจารณาแล้ว เวลาจะต้องบอกลา ภิกษุหนุ่มรับปฏิบัติโดยดุษฎีนิยาป ฝ่ายอุบาสกกลับไปเรือนแล้วกล่าวว่า พระอาคันตุกะรูปหนึ่งได้จำพรรษาอยู่ในเสนาสนะของเรา เราจะต้องอุปัชฌากพระผู้เป็นเจ้าของเราโดยเคารพ อุบาสิการับคำว่า สาธุ แล้วเตรียมของควรเคี้ยวของควรบริโภคอันประณีต แม้ภิกษุหนุ่มก็ไปฉันที่เรือนของโยมในเวลาภัต แต่ไม่ผู้ใดจำท่านได้

ภิกษุหนุ่มฉันบิณฑบาตที่เรือนของโยมนั้นครบไตรมาสแล้ว ครั้นออกพรรษาแล้วจึงกล่าวลาว่า อาตมาจะกลับไป ในขณะที่นั้น หมู่ญาติของเธอได้ขอร้องว่า ท่านครับ พรุ่งนี้ค่อยไปเกิด ในวันที่สองได้นิมนต์เธอให้ฉันที่เรือนแล้วบรรจกระบอกน้ำมันใส่ให้เต็มขวด ถวายน้ำอ้อยงบก้อนหนึ่ง และผ้ายาว ๙ คืบ แล้วกล่าวว่า นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าของเราไปเกิด ขอรับ ภิกษุหนุ่มทำการอนุโมทนาแล้วเดินมุ่งหน้าไปสู่แคว้นโรหณะ

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ของเธอพิจารณาแล้ว เดินย้อนทางกลับมาพบท่านในที่
พบกันครั้งก่อน ภิกษุหนุ่มทำ[อุปัชฌาย์]วัตรแต่พระเถระ ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง ลำดับนั้น
พระเถระถามท่านว่า พ่อหน้างาม ท่านพบโยมอุบาสิกาแล้วหรือ ? ภิกษุหนุ่มตอบว่า
ขอรับ กระผมพบแล้ว ได้เล่าเรื่องราวให้ทราบทุกประการ แล้วใช้น้ำมันนั้นทาเท้าของ
พระเถระ ทำน้ำปานะด้วยน้ำอ้อยยบ แล้วถวายผ้าสาฎกผืนนั้นแก่พระเถระ ให้อำนาจพระเถระ
แล้วกล่าวว่า ท่านขอรับ แคว้นโรหณะเท่านั้นเป็นที่สัปายะแก่กระผม แล้วจึงได้ลาไป
พระเถระมาถึงวัดโกธันทกวิหารแล้วเข้าไปบิณฑบาตที่หมู่บ้านโกธันทกะในวันที่สอง

ฝ่ายอุบาสิกายืนคอยดูทางอยู่เสมอโดยคิดว่า พระเถระพี่ชายของเราจะพาบุตร
ของเรามาเดี๋ยวนี้ ครั้นเห็นพระเถระมารูปเดียวก็สำคัญผิดว่า บุตรของเราจะ
สิ้นชีพแล้ว พระเถระนี้จึงมารูปเดียว แล้วล้มฟุบร้องไห้รำพันที่แทบเท้าของพระเถระ
พระเถระรู้ว่า พระหนุ่มจากไปไม่ยอมให้ใครๆ รู้จักตน เพราะความมักน้อยเป็นแน่ จึง
พลบโยนอุบาสิกาน้องสาวให้เบาใจ แล้วเล่าเรื่องให้ทราบหมดทุกอย่าง พลาญหีบผ้าที่
ภิกษุหนุ่มถวายนั้นออกจากกลกบาตรแสดงให้ดู

อุบาสิกาเลื่อมใสแล้วผินหน้าไปทางทิศที่บุตรไป นอนหมอบลงนมัสการกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคจะร่ายจะทรงกระทำภิกษุผู้มีปฏิปทาเหมือนบุตรของเรานี้ให้เป็น
สักขีพยานทางกาย จึงทรงแสดงปฏิปทาในรทวินิตสูตร นาลกสูตร ตุวัฏฏกสูตร และ
ปฏิปทาของอริยวงศ์อันยิ่งใหญ่ ที่แสดงความสันโดษในปัจจัย ๔ และความร้นรมย์ใน
ภาวนา บุตรของเราแม้ฉันในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าถึงสามเดือน ก็ได้บอกว่า
อาตมาเป็นบุตร ท่านเป็นมารดา นับเป็นบุรุษอัศจรรย์โดยแท้

แม้แต่มารดาบิดาก็ไม่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุเช่นนี้ จะป่วยกล่าวไปใยถึง
ตระกูลอุปัชฌากอื่นเล่า

รทวินิตสูตรพบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์^{๒๓} ปฏิปทาของพระสูตรนี้ คือ
กถาวัตถุ ๑๐ และวิสุทธิ ๗ ที่อุปมาเหมือนรถ ๗ ผลัด

^{๒๓} ม.ม. ๑๒/๒๕๒/๒๑๕

กถาวัตถุ คือ เหตุเกิดของถ้อยคำที่อาศัยวิวิธวิธี มี ๑๐ ประการ ดังนี้^{๒๔}

๑. อัปปิจฉกถา (เรื่องความมักน้อย) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ไม่มักมากอยากเด่น

๒. สันตุฏฐิกถา (เรื่องความสันโดษ) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ไม่ชอบ ฟุ้งเฟ้อหรือปรนเปรอ

๓. ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๔. อสังสัคคกถา (เรื่องความไม่คลุกคลี) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๕. วิริยารัมภกถา (เรื่องการปรารถนาความเพียร) ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำ ความเพียร

๖. ศีลิกถา (เรื่องศีล) ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗. สมาริกถา (เรื่องสมาธิ) ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในสมาธิ

๘. ปัญญาภิกถา (เรื่องปัญญา) ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในปัญญา

๙. วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ) ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำให้พ้นจากกิเลสและความ ทุกข์

๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา (เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ) ถ้อยคำที่ชักนำให้ สนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

โดยสรุป กถาวัตถุ ๑๐ คือ ถ้อยคำที่หลีกเลี่ยงจากดิรัจฉานกถา ๓๒ ประเภท นั้นเอง

วิสุทธิ (ความหมดจด) ๗ คือ

๑. ศีลวิสุทธิ	ความหมดจดแห่งศีล
๒. จิตตวิสุทธิ	ความหมดจดแห่งจิต
๓. ญาณวิสุทธิ	ความหมดจดแห่งความเห็น
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ	ความหมดจดด้วยการข้ามความสงสัย

^{๒๔} ม.ม. ๑๒/๒๕'๒/๒๑๕-๑๖

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการรู้เห็นว่าเป็นทางและมีใช่
ทาง

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการรู้เห็นปฏิปทา หมายถึง
การรู้เห็นที่หมดจดอันเป็นทางบรรลุมรรคญาณ

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการรู้เห็น

นาลกปฏิปทา คือ ปฏิปทาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระนาลกะ พบในคัมภีร์
สุตตนิบาต มีข้อความในคาถาแรกว่า

น มุนี คาม'มามุมม

กุเลสุ สหสา จเร

ฆาเสสน' ฉินฺนโก

น วาจ' ปยุตฺ ภาณ.^{๒๕}

“มุนีเข้าไปถึงหมู่บ้านแล้ว ไม่ควรประพฤติกุลกคลีกับเรือนตระกูล
อุปัฏฐาก [คือ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน] เป็นเหมือนคนไปไม่พุดจา ไม่ควร
กล่าววาจาเกี่ยวกับการแสวงหาของกิน”

ในพระสูตรนี้มีข้อความเกี่ยวกับความประพฤติที่น้อยสันโดษจำนวนมาก กล่าว
โดยสรุปว่า ไม่ว่าจะอยู่ในป่าหรือโคนไม้ จะยืนหรือนั่ง ต้องเพียรเจริญภาวนาตลอดเวลา
เมื่อเข้าไปหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาตในเวลาเช้า ต้องฉันบิณฑบาตที่ได้รับจากการเดินตามลำดับ
บ้านเท่านั้น ไม่ฉันอาหารที่นิมนต์ไปรับในบ้านหรือนำมาถวาย ไม่พูดกับทายกทายิกา อยู่
ในโคนไม้หรือป่าแห่งหนึ่งเพียงวันเดียว เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านแห่งหนึ่งเพียงวันเดียว
วันต่อมาต้องย้ายไปโคนไม้ ป่า และหมู่บ้านอื่น

ดูวัฏฏกสูตรพบในคัมภีร์สุตตนิบาต มีข้อความในคาถาแรกว่า

มุลํ ปปณฺจสงฺขาย

มนฺตา อสฺมีติ สพฺพมุปรุณฺเธ

ยา กาจิ ตณฺหา อชฺฌตฺตํ

ดาสํ วินยา สทา สโต ลิกฺเข.^{๒๖}

^{๒๕} พ.สุ. ๒๕/๗๑๗/๔๗๒

^{๒๖} พ.สุ. ๒๕/๙๒๓/๕๒๑

“ภิกษุพึงขจัดรากเหง้า (อวิชชา) ทั้งหมดของกิเลสทำให้เนิ่นช้า (ตัณหา มานะ และทิฐิ) และกำจัดมานะที่สำคัญว่าเป็นเราด้วยปัญญา ภิกษุควรเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ ปฏิบัติเพื่อกำจัดตัณหาอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดภายใน”

ในพระสูตรนี้มีข้อความที่เกี่ยวกับความประพัตมกน้อยสันโดษเช่นเดียวกันและเป็นสิ่งที่ผู้พูดหมายถึงในเรื่องนี้ ข้อความดังกล่าวคือ

กยวิกุกเย น ตัญญุยเย
อุปวาที ภิกขุ น กเรยเย กุหิมฺหิ
คาเม จ นาภิสซุชเย
ลามกมฺยา ชนํ น ลปะเยย.^{๒๗}

“ภิกษุไม่พึงดำรงชีวิตในการซื้อขาย ไม่พึงก่อกิเลสทำให้ว้าวย ในที่ไหนๆ ไม่พึงคลุกคลีกับชาวบ้าน และไม่พึงพูดเลียบเคียงกับคน เพราะอยากได้ลาม”

ปฏิบัติของอริยวงศ์อันยิ่งใหญ่พบในอังคุตตรนิกาย อริยวังสสูตร^{๒๘} มี ๔ ประการ

๑. ความสันโดษในจีวรตามแต่จะหาได้ ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่น ใช้สอยด้วยปัญญา
๒. ความสันโดษในบิณฑบาตตามแต่จะหาได้ ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่น ใช้สอยด้วย

ปัญญา

๓. ความสันโดษในเสนาสนะตามแต่จะหาได้ ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่น ใช้สอยด้วย

ปัญญา

๔. ความริ้นรมย์ในภาวนา ขยันหมั่นเพียรมีสติสัมปชัญญะเสมอ

ความสันโดษในยารักษาโรคนับเข้าในความสันโดษในบิณฑบาต ดังนั้น จึงมี ปฏิบัติ ๔ อย่าง และคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่าเป็นความสันโดษในปัจจุบัน ๔ ดังกล่าว

ในประโยคที่ว่า วิชาตมาตุยา นาม เคเห เตมาสสิ ภุญชมาโนปิ “อหิ ปุตุโต, ตวั

^{๒๗} พ.สุ. ๒๕/๙๓๖/๕๑๔

^{๒๘} อัง.จตุกก. ๒๑/๒๘/๓๒

มาตาติ น วุขติ (บุตรของเราแม่นั้นในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าถึงสามเดือน ก็มีได้
บอกว่า อาตมาเป็นบุตร ท่านเป็นมารดา) คำว่า วุขติ (วจ ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจา ยํ = พูด
ชัดเจน> + สฺสติ วิภตฺติ) ในที่นี้ ลง สฺสติ วิภตฺติในอดีตกาลในที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์
ที่แสดงความหมายว่า วิมุห (อัศจรรย์) โดยลงภวิสสันติวิภตฺติในอดีตกาลด้วยสูตรใน
โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓) ว่า นามะ ครหาวิมุหเยสุ (เมื่อมี นาม ศัพท์
และปรากฏการตำหนิหรืออัศจรรย์ ให้ลง สฺสติ วิภตฺติเป็นต้น) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อิมะ หิ นาม กลยาณธมฺมา ปฏิกขาณิสฺสนฺติ.

“สมณะเหล่านี้ได้ปฏิญาณว่าเป็นผู้มีกัลยาณธรรม”

- น หิ นาม ภิกฺขเว ตสฺส โมชปุริสสฺส ปาณิสฺส ออนุทฺทยา ภวิสฺสติ.

“ภิกษุทั้งหลาย โมชบุรุษนั้นมิได้มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย”

- สนฺตา วตฺถํ สฺมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺติภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา จสฺสติ.

“สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้”

- อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภูตํ วต โภ. สนฺเตน วต โภ ปพฺพชิตา วิหาเรณ วิหรณฺติ,

ยตฺร หิ นาม สญฺญี สฺมาโน ชาคโร ปณฺจมตฺตานิ สกฺกสฺตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อติก-
กนฺตานิ เนว ทกฺขติ, น ปน สทฺทํ โสสฺสติ.

“ท่านผู้เจริญ น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ บรรพชิตทั้งหลายย่อมอยู่ด้วยธรรม
ที่ทำให้อยู่อันสงบอย่างยิ่ง ดังที่ท่านอาพาธดาบส ผู้ยังมีสัญญาตั้งน้อย แต่ไม่เห็นเกี่ยวกันตั้ง
๕๐๐ เล่มที่ผ่านตาดๆ กันไป ทั้งไม่ได้ยินเสียง”

๓. คำอธิบายลาภปัลลิว

ลาภ คือ ปัจจัย ๔

ถามว่า : สิ่งเหล่านั้นเป็นเครื่องรบกวน อย่างไร

ตอบว่า : ภิกษุผู้มีบุญ ไปที่ไหนๆ ย่อมมีมหาชนถวายปัจจัยที่มีเครื่องบริวาร
เป็นอันมาก ภิกษุผู้มีบุญเช่นนั้นแม้แต่อนุโมทนาแสดงธรรมโปรดมหาชนเหล่านั้น ย่อม

ไม่ได้โอกาสบำเพ็ญสมณธรรม ตั้งแต่รุ่งอรุณจนถึงปฐมยาม (๐๖.๐๐ - ๑๘.๐๐ น.) มีการเกี่ยวข้องกับคนไม่ขาดช่วง

ข้อความว่า “ปัจจัยที่มีเครื่องบริวารเป็นอันมาก” หมายความว่า ในเวลาถวายบิณฑบาต ได้ถวายโดยทำการบูชาพระพุทธเจ้าและบาตรจีวรเป็นต้น ให้เป็นบริวารของบิณฑบาต ^{๒๙}

พอถึงเช้าวันใหม่ ภิกษุผู้มักมากเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรมาบอกว่า ท่านขอรับ อุบาสก อุบาสิกา อำมาตย์ ธิดาของอำมาตย์คนโน้น ต้องการพบท่าน เธอจึงกล่าวว่า นี่แน่ะคุณ ช่วยถือบาตรและจีวร แล้วตระเตรียมที่จะไป ตามนัยนี้จึงเป็นผู้ชวนชวายเป็นเสมอ[ในการอนุเคราะห์ผู้ถวาย] ปัจจัยเหล่านั้นเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุผู้มีบุญนั้น ท่านควรปลีกตนจากหมู่ไปอยู่ตามลำพังในที่คนไม่รู้จัก จึงจะตัดเครื่องรบกวนนั้นได้อย่างนี้

๔. คำอธิบายคณปัลลิว

คณะ คือ คณะทรงจำพระสูตรหรือคณะทรงจำพระอภิธรรม ภิกษุใดแม้แต่สอนพระบาลีหรืออรรถกถาอยู่แก่คณะนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสบำเพ็ญสมณธรรม คณะจึงนับเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุนั้น เธอพึงตัดเครื่องรบกวนนั้นอย่างนี้ ถ้าภิกษุเหล่านั้นเรียนแล้วเป็นส่วนมาก เหลือเพียงเล็กน้อย ก็ควรสอนสิ่งที่เหลือนั้นให้จบก่อนแล้วเข้าป่าเถิด

แต่ถ้าเหล่าภิกษุเรียนเพียงเล็กน้อย ยังเหลืออยู่มาก ก็ควรเข้าไปหาอาจารย์ผู้สอนคณะรูปอื่น ภายในระยะโยชน์หนึ่ง อย่าไปเกินกว่าโยชน์หนึ่ง แล้วกล่าวว่า ท่านโปรดสงเคราะห์ภิกษุเหล่านี้ด้วยพระบาลีเป็นต้น เมื่อไม่อาจทำได้อย่างนี้ ควรกล่าวว่า เธอทั้งหลาย ฉันมีกิจอย่างหนึ่งอยู่ พวกเธอจงไปสู่สถานที่สะดวกเถิด แล้วปลีกตนออกจากคณะไปบำเพ็ญสมณธรรมส่วนตน

^{๒๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๑/๑๓๖

๕. คำอธิบายกัมมปิลิปโป

การงาน คือ การก่อสร้าง ภิกษุผู้ทำการก่อสร้างนั้นจำต้องทราบว่ นายช่างเป็นต้น ได้ค่าจ้างแล้วหรือยังไม่ได้ จำต้องชวนชววยในงานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ ดังนั้น การก่อสร้างจึงเป็นเครื่องรบกวนตลอดไป แม้ภิกษุนั้นควรตัดเครื่องรบกวนอย่างนี้ คือ ถ้างานนั้นยังเหลือน้อย ควรทำให้เสร็จ ถ้ายังเหลืออยู่มาก หากเป็นการก่อสร้างของสงฆ์ ก็จงมอบหมายแก่สงฆ์ หรือแก่ภิกษุผู้มีหน้าที่รับภาระแทนสงฆ์ ถ้าเป็นของของตน ก็จงมอบให้แก่ภิกษุผู้รับภาระแทนตน เมื่อไม่ได้ภิกษุเช่นนั้น ก็จงสละแก่สงฆ์แล้วไปเกิด

คำว่า กตากต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. งานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ

- น กตํ อกตํ, กตญจ ตํ อกตญจาทิ กตากตํ.

(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า ปฏิเสธ <ห้าม>)

๒. งานน้อยใหญ่ที่ทำเสร็จแล้ว

- วุทธิปปตตํ กตํ อกตํ, กตญจ ตํ อกตญจาทิ กตากตํ.

(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า วุทธิ <เจริญ>)

“กตากเตติ กเต จ อกเต จ กมเม ชานนวเสน อุตฺตํ กํ อาปชฺชิตพฺพํ, กตากเตติ วา อปปเก จ มหนเต จ กเต, “ยถา ผลาผลเตติ.”^{๓๐}

“คำว่า กตากเต (งานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ) หมายความว่า จำต้องชวนชววยด้วยการรู้ถึงงานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กตากเต แปลว่า ‘งานน้อยใหญ่ที่ทำเสร็จแล้ว’ ดังคำว่า ผลาผล (ผลไม้น้อยใหญ่)”

^{๓๐} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๔๑/๑๓๖

๖. คำอธิบายอัทธานปลิโพธ

การเดินทาง คือ การดำเนินไปสู่หนทาง จริ่งอยู่ ภิกษุใดมีเด็กที่จะบรรพชาในที่บางแห่ง หรือมีปัจจัยบางอย่างที่ควรจะได้ ถ้าเธอไม่ได้สิ่งเหล่านั้นก็ไม่อาจนิ่งเฉยได้ แม้เข้าป่าบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ ก็บรรเทาจิตที่คิดจะไปได้ยาก ดังนั้น จึงควรไปทำกิจนั้น แล้วจึงชวนชวายบำเพ็ญสมณธรรม

ในประเทศลังกา งานบรรพชาเด็กๆ ในตระกูล เหมือนงานอวาทมงคลและวิเวกมณฑล ดังนั้นจึงไม่อาจเลื่อนวันที่กำหนดแล้วนั้นได้^{๓๑} การเลือกวันมงคลเพื่อบรรพชาเป็นต้น เป็นประเพณีที่สืบทอดจนถึงปัจจุบันนี้

๗. คำอธิบายญาติปลิโพธ

ญาติ คือ

- ญาติในวัด ได้แก่ พระอาจารย์ พระอุปัชฌาย์ สัทธวิहारิก อันเตวาสิก และภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ร่วมอาจารย์กัน
- ญาติในบ้าน ได้แก่ โยมมารดา โยมบิดา และพี่ชายน้องชายเป็นต้น

สัทธวิहारิก คือ ศิษย์ที่อยู่ร่วมกัน หมายถึง ศิษย์ของอุปัชฌาย์

อันเตวาสิก คือ ศิษย์ที่อยู่ใกล้ หมายถึง ศิษย์ของอาจารย์อื่นจากอุปัชฌาย์

ญาติเหล่านั้นที่เจ็บป่วยย่อมเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุนี้ ดังนั้น จึงควรตัดเครื่องรบกวนดังกล่าวด้วยการปรนนิบัติญาติเหล่านั้นให้หายเป็นปกติ

ในพระอุปัชฌาย์เป็นต้นนั้น :-

^{๓๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๑/๑๓๗

ลำดับแรก ถ้าพระอุปัชฌาย์อาพาธไม่หายเร็ว สัททวิहारิกพึงอยู่ปรนนิบัติท่านตลอดชีวิต

บรรพชาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้บรรพชาด้วยการให้สรณคมน์) อุปสัมปทาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้อุปสมบทด้วยการสวดกรรมวาจา) สัททวิहारิก (ศิษย์ที่อยู่ร่วมกับอุปัชฌาย์) อันตวาสิก (ศิษย์อยู่ใกล้) ผู้ที่ตนอุปสมบทและบรรพชาให้ และภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌาย์เดียวกัน ก็พึงปรนนิบัติตลอดชีวิตเช่นกัน

นิสสัยาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้นิสสัย) อุทเทสาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้การเรียนพระบาลี) นิสสัยันตวาสิก (ศิษย์ผู้รับนิสัย) อุทเทสันตวาสิก (ศิษย์ผู้เรียนพระบาลี) และภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ พึงปรนนิบัติตลอดเวลาที่นิสสัยยังไม่ขาดและการเรียนพระบาลียังไม่จบ เมื่อสามารถก็ควรปรนนิบัติยิ่งไปกว่านั้นทีเดียว

ภิกษุควรปรนนิบัติมารดาบิดาเช่นเดียวกับพระอุปัชฌาย์ แม้ท่านจะดำรงอยู่ในราชสมบัติและหวังการปรนนิบัติจากบุตร ก็ยังต้องทำอยู่นั่นเอง ถ้าภสัชชของท่านไม่มี ควรให้ภสัชชของตนเอง เมื่อไม่มีก็ควรเสาะหาด้วยภิกษาจริยาวัตรแล้วมอบให้ ส่วนพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาว ควรปรุงยาของเขาแล้วมอบให้ ถ้าของพวกเขามีไม่มี ก็ควรให้ขอยืมของตนชั่วคราว ภายหลังเมื่อจะได้ก็ควรรับคืน เมื่อไม่ได้ก็ไม่ต้องทวง

สามีของพี่สาวน้องสาวที่ไม่ใช่ญาติ จะปรุงยาหรือให้ยา ไม่ควร แต่ควรมอบให้พี่สาวหรือน้องสาวไปพร้อมกับสั่งว่า จงให้แก่สามีของเธอ แม้ในภริยาของพี่ชายน้องชายก็เช่นเดียวกัน ส่วนบุตรธิดาของพี่น้องชายพี่น้องสาวนั้น นับเป็นญาติของภิกษุนี้นั้นทีเดียว จึงควรปรุงยาให้พวกเขาได้

๘. คำอธิบายอาพาธปิลิโพธ

ความเจ็บป่วย คือ โรคชนิดใดชนิดหนึ่ง โรคที่เบียดเบียนอยู่ย่อมเป็นเครื่องรบกวน ดังนั้น จึงควรกำจัดด้วยการใช้ยา เมื่อภิกษุใช้ยาอยู่สองสามวัน ถ้าโรคยังไม่หาย ก็ควรตำหนิอัตภาพว่า ฉันไม่ใช่ทาสหรือลูกจ้างของเจ้า เมื่อฉันเลี้ยงดูเจ้าอยู่ ได้รับทุกข์ในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้น แล้วบำเพ็ญสมณธรรมเกิด

โบราณจารย์พม่าได้ประพันธ์ข้อความว่า นาคิ ตูยหิ ทาโส, น ภฏโก, ตัเยว หิ
โปเสนโต อนมตคเค สัสารวฏฏะ ทุกขิ ปตุโต เป็นคาถา ๘ พยางค์ว่า

นาคิ ทาโส ภฏโก ตูยหิ นาคิ โปเสนมิ ทานิ ตั
ตวเมว โปเสนโต ทุกขิ ปตุโต วฏฏะ อนปปกิ.^{๓๒}

“ฉันไม่ใช่ทาสหรือลูกจ้างของเจ้า (ร่างกาย) บัดนี้ ฉันจะไม่เลี้ยง
ดูเจ้าอีก เมื่อฉันเลี้ยงดูเจ้าอยู่ จึงได้รับทุกข์อันมากมายในสังสารวัฏ”

๘. คำอธิบายคันถปัลลิว

การเรียนคัมภีร์ คือ การสืบทอดปริยัติธรรม การเรียนคัมภีร์นั้นรบกวนภิกษุ
ผู้ชนวนขายอยู่เสมอด้วยการสาธยายเป็นต้น แต่ไม่รบกวนภิกษุอื่น เรื่องของการเรียน
คัมภีร์ไม่เป็นเครื่องรบกวน มีดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินมาว่า พระเทวเถระผู้ทรงจำมัชฌิมนิกายไปยังสำนักของพระเทวเถระผู้อยู่
ในภูเขามัลลย์ แล้วขอกรรมฐาน พระเถระถามว่า อาวุโส ท่านทรงจำปริยัติได้เพียงใด ?

“กระผมชำนาญมัชฌิมนิกายขอรับ”

“อาวุโส ชื่อว่ามัชฌิมนิกายนั้นทรงจำรักษาได้ยาก เมื่อสาธยายมูลปณาสก็อยู่
มัชฌิมปณาสก็ยอมแทรกมา [เพราะสุดตบทและวาระทั้งหลายคล้ายๆ กัน] เมื่อสาธยาย
มัชฌิมปณาสก็อยู่ อุปริปณาสก็ยอมแทรกมา ท่านจะเจริญกรรมฐานได้อย่างไร”

พระเทวเถระ ผู้ทรงจำมัชฌิมนิกายกล่าวว่า ไม่เป็นไรขอรับ กระผมเรียน
กรรมฐานจากท่านแล้ว จะไม่เหลียวแล[ปริยัติ]อีก ครั้นเรียนกรรมฐานแล้วมิได้สาธยาย
ตลอด ๑๙ ปี ต่อมาในปีที่ ๒๐ จึงบรรลุอรหัตตผล ได้พูดกับภิกษุที่มาหาเพื่อให้สาธยาย
ว่า อาวุโสทั้งหลาย ผมไม่ได้เหลียวแลปริยัติตลอด ๒๐ ปี แต่ยังทรงจำมัชฌิมนิกายนี้

^{๓๒} วิปัสสนาญ ๑/๙๙

ได้คล่องแคล่ว เขียวท่อนทั้งหลายเริ่มเกิด ครั้นแล้วพระเถระ[เริ่มสาธยาย] มิได้สงสัย พญฺชนะเพียงศัพทเดียวตั้งแต่ต้นจนจบ

เรื่องพระนาคเถระ

แม้พระนาคเถระผู้อยู่วัดป่ากรุพียคีรี ละเลยปริยัติ ๑๘ ปี ก็ยังสาธยายคัมภีร์ ธาตุกถาแก่ภิกษุทั้งหลายได้ เมื่อภิกษุเหล่านั้นนำไปเทียบเคียงกับที่พระเถระผู้เป็นคามวาสี (ภิกษุผู้อยู่ในหมู่บ้านศึกษาปริยัติ) แม้ปัญหาข้อเดียวก็มิได้สาธยายผิดลำดับ

เรื่องพระจุฬามายเถระ

พระจุฬามายเถระผู้ทรงจำพระไตรปิฎกที่วัดมหาวิหาร ไม่ทันเรียนคัมภีร์อรรถกถา ก็ให้ตีกลองสุวรรณเถรีประกาศว่า ข้าพเจ้าจะอธิบายพระไตรปิฎกในพุทธบริษัทผู้เรียน นิกาย ๕

ภิกษุสงฆ์กล่าวเตือนว่า เป็นแนวคำสอนของอาจารย์ไหน ท่านจงแสดงเฉพาะ แนวคำสอนแห่งอาจารย์ของท่านนั้น พวกเราไม่ยอม[ให้โอกาส]พุดนอกไปจากนี้

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ได้ถามท่านซึ่งมาปรนนิบัติตนเองว่า อาวุโส เธอให้ตีกลอง ประกาศหรือ ?

พระจุฬามายเถระ : ใช่แล้ว ขอรับ

พระอุปัชฌาย์ : เธอให้ตีกลองประกาศทำไม ?

พระจุฬามายเถระ : กระผมจะอธิบายปริยัติ ขอรับ

พระอุปัชฌาย์ : นี่แน่อาวุโส อภยะ อาจารย์ทั้งหลายอธิบายธรรมบทนี้ อย่างไร ?

พระจุฬามายเถระ : อธิบายอย่างนี้ขอรับ

พระอุปัชฌาย์ค้ำว่า ฮีมๆ พระจุฬามายเถระตอบโดยประการอื่นๆ อีกถึง ๓ ครั้งว่า อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ๆ ขอรับ

พระอุปัชฌาย์คัดค้านว่า ฮีมๆ ทุกครั้ง แล้วกล่าวแนะนำว่า อาวุโส อภยะ คำตอบครั้งแรกของเธอเป็นแนวคำสอนของอาจารย์ แต่เธอไม่ได้เรียนจากอาจารย์ จึงไม่อาจยืนยันว่า อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ เธอจึงไปเรียนในสำนักของอาจารย์แห่งตน

พระจุฬายเถระ : กระผมจะไปเรียนที่ไหนขอรับ

พระอุปัชฌาย์ : พระเถระชื่อมหาธัมมรักขิตะ ผู้เชี่ยวชาญปริยัติทั้งหมด อยู่ที่วัดตุลาธารบรรพตในแคว้นโรหณะ ทางฝั่งแม่น้ำคงคาปากโน้น เธอจึงไปสำนักของท่านนั้นเถิด

พระจุฬายเถระรับคำว่า สาธุ ขอรับ กราบลาพระเถระแล้วพร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ ไปยังสำนักของพระธัมมรักขิตเถระ นมัสการแล้วนั่งคอยโอกาสอยู่

พระเถระ : เธอมาทำไม

พระจุฬายเถระ : กระผมมาเพื่อเรียนธรรม (คัมภีร์อรรถกถา) ขอรับ

พระเถระ : อาวุโส อภยะ ภิกษุทั้งหลายมาถามผมเป็นครั้งคราวในที่ฌณิกายและมัชฌิมิกาย ส่วนฌณิกายที่เหลือผมไม่ได้เหลียวแลเลยตลอด ๓๐ ปี แต่ท่านจงช่วยสาธยาย[พระบาลี]ในสำนักของผมเวลากลางคืน ผมจะสอน[คัมภีร์อรรถกถา]แก่ท่านในเวลากลางวัน

พระอภยเถระรับคำว่า สาธุ ขอรับ แล้วปฏิบัติตามที่พระเถระสั่ง

เหล่าชาวบ้านให้สร้างมณฑปใหญ่ใกล้ประตูลานกว้าง แล้วมาฟังธรรมทุกวัน พระเถระสาธยาย[พระบาลี]ในเวลากลางคืน พระธัมมรักขิตเถระอธิบายพระบาลีดังกล่าวในเวลากลางวัน เมื่อแสดงธรรมจบตามลำดับแล้ว [ลงจากตั่ง]มานั่งบนเสื่อ ณ ที่ใกล้ พระอภยเถระแล้วพูดว่า อาวุโส อภยะ ท่านจงสอนกรรมฐานแก่ฉัน

พระจุฬายเถระ : ท่านพูดอะไรขอรับ กระผมฟังจากท่านมิใช่หรือ ? จะให้กระผมสอนธรรมอะไรที่ท่านยังไม่เข้าใจ

ลำดับนั้น พระเถระได้พูดกับพระอภยเถระว่า ชื่อว่าทางของผู้บรรลुธรรมแล้วนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง ได้ยินว่า พระอภยเถระเป็นพระโสดาบันในเวลานั้น

ลำดับนั้น ท่านพระอภัยเถระได้ให้กรรมฐานแก่พระมหาอัมมรักขิตเถระนั้น ครั้นแล้วได้กลับมาสาธยายธรรม [พระบาลี] อยู่ที่โลหปราสาท ได้ทราบข่าวว่า พระเถระปรินิพพานแล้ว ครั้นทราบข่าวแล้วจึงบอกศิษย์ว่า ท่านช่วยนำจีวรมาแล้วห่มจีวรกล่าวว่า

อาวุโสทั้งหลาย อรหัตมรรคสมควรแก่อาจารย์ของเรา อาจารย์ของเราเป็นคนชื่อตรง เป็นบุรุษอาชาไนย อาจารย์ของเรานั้น[ลงจากตั้ง]มานั่งบนเสื่อที่ใกล้ศิษย์ผู้เรียนธรรมของท่านแล้วพูดว่า ท่านจงสอนกรรมฐานแก่ฉัน อาวุโสทั้งหลาย อรหัตมรรคสมควรแก่พระเถระโดยแท้

การเรียนรู้คัมภีร์ไม่รบกวนภิกษุเช่นนี้

๑๐. คำอธิบายอิทธิพลโพธิ์

อิทธิฤทธิ์ คือ อิทธิฤทธิ์ของบุรุษ เป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เหมือนกับทารกที่ยังนอนแบเบาะ และเหมือนกับข้าวกล้าอ่อน ย่อมเสื่อมไปด้วยเครื่องรบกวนเพียงเล็กน้อย อิทธิฤทธิ์ดังกล่าวรบกวนวิปัสสนาเท่านั้น[ของสมณยานิก] ไม่รบกวนสมาธิ เพราะบรรลุได้โดยผ่านสมาธิมาก่อน ดังนั้น ผู้ที่ต้องการวิปัสสนาต้องตัดเครื่องรบกวนคืออิทธิฤทธิ์ บุคคลอื่น (ผู้ที่ต้องการสมณะ) ต้องตัดเครื่องรบกวนที่เหลือ [๙ อย่าง]

จบความพิสดารในเรื่องปัลลิวที่มาถึงตามลำดับ]ก่อนแต่เพียงนี้

คำอธิบายกัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน

กรรมฐาน ๒ อย่าง

[๔๒] ในหัวข้อนี้ว่า กมมฏฐานทายก กัลยาณมิตรอุปัชฌายก (เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ

๑. สัพพัตถกกรรมฐาน กรรมฐานที่ควรเจริญในที่ทั้งปวง

๒. ปาริหาริยกรรมฐาน กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์

สัพพัตถกรรมฐาน คือ เมตตาในภิกษุสงฆ์เป็นต้น และมรณสติ (การระลึกถึงความตาย) อาจารย์บางท่านกล่าวอีกว่าเป็นอสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม)

ข้อความว่า “ในที่ทั้งปวง” หมายถึง ในกิจที่ภิกษุควรกระทำทุกอย่าง หรือ ในการเจริญกรรมฐานทุกอย่าง หมายความว่า กรรมฐาน ๓ อย่าง คือ เมตตา มรณสติ และอสุภสัญญาเป็นภาวนาที่ควรเจริญในขณะทำกิจของสงฆ์ เช่น กวาดลานวัด เป็นต้น หรือควรเจริญก่อนจะเจริญกรรมฐาน ๔๐ ที่เรียกว่า ปาริหาริยกรรมฐาน ดังข้อความว่า

สพฺพตฺถ สพฺพสฺมี สมณกรณียะ สพฺพสฺมี วา กมฺมญฺจานานโยเค.^{๓๓}

“คำว่า สพฺพตฺถ (ในที่ทั้งปวง) คือ ในกิจที่ภิกษุควรกระทำทุกอย่าง หรือ ในการเจริญกรรมฐานทุกอย่าง”

แม้คัมภีร์นี้จะกล่าวถึงสัพพัตถกรรมฐานไว้ ๓ ประการ แต่ในคัมภีร์อื่นยังกล่าวถึงพุทธานุสสติอีกด้วย ดังข้อความว่า

สพฺพตฺถกมฺมญฺจานนฺติ พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา มรณสฺสติ อสุภภาวนา จ. อิทฺถหิ จตุกฺกํ โยคินา ปรีหริยมาณํ “สพฺพตฺถกมฺมญฺจานนฺติ วุจฺจติ.”^{๓๔}

“คำว่า สพฺพตฺถกมฺมญฺจานํ (สัพพัตถกรรมฐาน) คือ พุทธานุสสติ เมตตา มรณสติ และอสุภภาวนา ดังจะเห็นได้ว่า กรรมฐานทั้ง ๔ ประการเหล่านี้ที่ผู้เพียรปฏิบัติรักษาอยู่ ย่อมได้ชื่อว่า สัพพัตถกรรมฐาน”

มูลกมฺมญฺจานนฺติ ปกฺติยา อตฺตนา กาเลนกาลํ ปรีหริยมาณํ พุทฺธานุสฺสติอาทิ สพฺพตฺถกมฺมญฺจานํ.^{๓๕}

“มูลกมฺมญฺจานํ (กรรมฐานที่ควรเจริญเป็นเบื้องต้นแรก) คือ สัพพัตถกรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นต้นที่ตนปฏิบัติอยู่ประจำเป็นครั้งคราว”

^{๓๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๒/๑๓๘

^{๓๔} ที.ม.ฎีกา ๓๗/๓/๓๗๐

^{๓๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๐๖/๒๔๐

สรุปความว่า สัพพัตถกรรมฐาน หรือมูลกรรมฐาน มีทั้งหมด ๔ ประการ คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธรูป มีประโยชน์เพื่อให้จิตสำนึกในการปฏิบัติธรรม

๒. เมตตา การแผ่ไมตรีจิตไปสู่สรรพสัตว์ มีประโยชน์เพื่อให้มนุษย์และเทวดาที่ได้รับกระแสเมตตาคุ้มครองให้ปลอดภัยจากภัยทั้งปวง

๓. อสุภภาวนา การพิจารณาความไม่สวยงาม มีประโยชน์เพื่อไม่ให้ยึดติดผูกพันในร่างกาย

๔. มรณสติ การระลึกถึงความตาย มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ประมาทในวัยและชีวิตอันจะส่งผลให้มุ่งหน้าปฏิบัติธรรม

ในคัมภีร์มูลสิกขาที่มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อารักขกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่รักษาผู้เพียรปฏิบัติ ดังข้อความว่า

พุทธานุสสติ เมตตา จ อสุภํ มรณสฺสตี.^{๓๖}

“การระลึกถึงพระพุทธรูป การเจริญเมตตา การพิจารณาว่าไม่สวยงาม และการระลึกถึงความตาย [ชื่อว่า อารักขกรรมฐาน]”

กล่าวโดยละเอียดว่า ภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐานต้องกำหนดเสียก่อน[ว่าเป็นภิกษุทั้งหมดในวัด] แล้วเจริญเมตตาไปในภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในวัดที่เรียกว่าอุปัชฌาย์ชื่อว่า ภิกษุทั้งหมดในวัดนี้ จงเป็นสุข อย่าเบียดเบียนกัน ถัดจากนั้นพึงเจริญเมตตาไปในเทวดาที่อยู่ในอุปัชฌาย์ หลังจากนั้นพึงเจริญไปในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม (หมู่บ้านรับบิณฑบาต) ต่อแต่นั้นพึงเจริญไปในสัตว์ทุกชนิดเริ่มตั้งแต่มนุษย์ที่อยู่ในโคจรคามนั้นเป็นต้นไป

ผลที่ได้รับคือ

ภิกษุผู้เจริญเมตตานี้ทำให้จิตของภิกษุผู้อยู่ร่วมกันอ่อนโยนด้วยเมตตา ในหมู่ภิกษุ หมู่ภิกษุในเวลานั้นย่อมอยู่ร่วมกันสุขกับเธอ

^{๓๖} ขุททกสutta คาถา ๔๖๑

เทวดาที่มีจิตอ่อนโยนด้วยเมตตาในเทวดาที่อยู่ในอุปจารสีมา ย่อมรักษาคุ้มครองเธอเป็นอย่างดีด้วยการรักษาค้นชอบธรรม

ชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคามที่มีจิตอ่อนโยนด้วยเมตตาในบุคคลดังกล่าว ย่อมคุ้มครองบริวารเป็นอย่างดีด้วยการรักษาค้นชอบธรรม เธอพำนักอยู่ไม่ถูกรบกวนด้วยมนุษย์ที่มีจิตเลื่อมใสด้วยเมตตา

เธอเที่ยวไปได้ไม่ติดขัดในทุกแห่งด้วยเมตตาในสรรพสัตว์

เรื่องตเว้นอนเนสนา (การแสวงหาอันไม่สมควร) เพิ่มพูนสังเวชยิ่งๆ ขึ้นไป มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน[ในสัมมาปฏิบัติ] เพราะดำริด้วยมรณสติว่า เราต้องตายแน่นอน แม้อารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่อาจเหนี่ยวรั้งจิตของผู้สั่งสมอสุภสัญญาด้วยอำนาจของความโลภได้

โดยประการดังนี้ กรรมฐานเหล่านั้น [คือ เมตตา และมรณสติ ตามที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ข้างต้น] ได้ชื่อว่า :-

สัพพัตถกรรมฐาน (กรรมฐานที่ควรเจริญในที่ทั้งปวง) เพราะเป็นกรรมฐานที่ภิกษุหรือผู้ปฏิบัติกรรมฐานควรต้องการ[โดยความเป็นหัวหน้า] เนื่องจากมีอุปการะมาก และเพราะเป็นเหตุของการกระทำคือการเจริญภาวนา

ปาริหริกรรมฐาน (กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์) เพราะกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของตนในกรรมฐาน ๔๐ เป็นสิ่งที่ควรรักษาไว้เสมอ และเพราะเป็นปทัสถานของการเจริญภาวนาชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สัพพัตถกมฺมฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพสฺมี อตฺถยิตพฺพนฺติ สพฺพตฺถกํ.

สิ่งที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถกะ

(สพฺพ บทหน้า + อตฺถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ณฺรุ บัจจัยในกรรมสารณะ)

- กมฺมสฺส จานํ กมฺมฐานํ.

เหตุ[สำเร็จ]ของการปฏิบัติ ชื่อว่า กรรมฐาน (บัญญัติปุริสสมาส)

- สัพพตถกัมม จ ตัม กัมมฏฺฐานญจาติ สัพพตถกัมมฏฺฐานํ.
กรรมฐานที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพตถกัมมฐาน
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ประโยคข้างต้นมีข้อความเต็มว่า

เอวํ พหุุปการตฺตา สัพพตฺถ อตฺถยิตพฺพํ อิจฺฉิตพฺพนฺติ จ อธิปฺเปตสฺส โยคานุ-
โยคกมฺมสฺส จานญฺจาติ สัพพตฺถกัมมฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.

จตฺตาลีสา ย ปน กัมมฏฺฐานนํสฺส ยํ ยสฺส จริยานุกูลํ, ตํ ตสฺส นิจฺจํ ปริหริตพฺพตฺตา
อุปริมสฺส จ อุปริมสฺส ภาวนากมฺมสฺส ปทฏฺฐานตฺตา ปาริหาริกกัมมฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.^{๓๗}

“โดยประการดังนี้ กรรมฐานเหล่านั้น [คือ เมตตา และมรณสติ ตามที่คัมภีร์นี้
กล่าวไว้ข้างต้น] ได้ชื่อว่า

๑. สัพพตถกัมมฐาน (กรรมฐานที่ควรเจริญในทุกที่) เพราะเป็นกรรมฐานที่
ภิกษุหรือผู้ปฏิบัติกรรมฐานควรต้องการ[โดยความเป็นหัวหน้า] เนื่องจากมีอุปการะมาก และ
เพราะเป็นเหตุของการกระทำคือการเจริญภาวนา

๒. ปาริหาริกกรรมฐาน (กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์) เพราะกรรมฐานที่
เหมาะแก่จริตของตนในกรรมฐาน ๔๐ เป็นสิ่งที่ควรรักษาไว้เสมอ และเพราะเป็นปทัสสถาน
ของการเจริญภาวนาขั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป”

ในประโยคดังกล่าว คำว่า สัพพตถ อตฺถยิตพฺพํ อิจฺฉิตพฺพํ แสดงรูปวิเคราะห์
ของ สัพพตถกัมม ศัพท์ว่า สัพพสฺมี อตฺถยิตพฺพนฺติ สัพพตถกัมม อิกัถฺยังแสดงความหมายของ
อตฺถ ธาตุในบทนี้ว่ามีอรรถว่า “ต้องการ” ทั้งนี้เพื่อห้ามอรรถว่า “ขอ” ซึ่งเป็นความหมาย
ทั่วไปของ อตฺถ ธาตุ

คำว่า ปาริหาริกกัมมฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริหริตพฺพนฺติ ปาริหาริยํ.
สิ่งที่ต้องรักษาเป็นนิตย์ ชื่อว่า ปาริหาริยะ

^{๓๗} วิสุทธิ. ๑/๔๒/๑๐๕

(ปริ บทหน้า = เป็นนิตย + หร ธาตุ <หระณ = นำไป> + ญย ปัจจัยในกรรมสาธนะ ที่หะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปาฏิกฐา <เป็นที่หวังได้>, ปาวจน <ปาพจน์, ถ้อยคำอันประเสริฐ>)

- กัมมสุส จานํ กัมมัญฐานํ.

เหตุใกล้ของการปฏิบัติ[ชั้นสูง] ชื่อว่า กรรมฐาน
(ฉนฺธิฐิตํปฺปริสสมาส)

- ปาริหาริยํ จ ตํ กัมมัญฐานมฺหาติ ปาริหาริยกัมมัญฐานํ.

กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย ชื่อว่า ปาริหาริยกรรมฐาน
(วิเสสนนุรพพทกรรมธารยสมาส)

กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน

กัลยาณมิตรใดให้กรรมฐานทั้งสองประเภทนั้นอย่างนี้ กัลยาณมิตรนี้ชื่อว่า กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน [ภิกษุเข้าไปหา]กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานนั้น

คำว่า กัลยาณมิตร (กัลยาณมิตร) คือ มิตรดีที่ดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญ มักแสวงหาประโยชน์แก่แท้ เพียบพร้อมด้วยคุณลักษณะอย่างนี้ คือ

ปิโย ครุ ภาวนีโย

วตฺตา จ วจนกฺขโม

คฺมภีรณฺจ กถํ กตฺตา

โน จญฺจาเน นิโยชโก.^{๓๘}

“๑. เป็นที่รัก

๒. น่าเคารพ

๓. น่าสรรเสริญ

๔. ว่ากล่าวผู้อื่นได้

๕. ยอมรับการว่ากล่าวได้

๖. แสดงคำที่สุขุมลุ่มลึกได้ [มีอริยสัจ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น]

๗. ไม่แนะนำเรื่องไม่สมควร”

^{๓๘} อิง.สตตฺก. ๒๓/๓๗/๒๙

สรุปความว่า ท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้นย่อมเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมเหล่านี้คือ

๑. สมบูรณ์ด้วยศรัทธา เชื่อนั่นการตรัสรู้ของพระตถาคต กรรม และผลกรรมด้วยศรัทธาสมบัติ ไม่ยอมปล่อยวางการแสวงหาประโยชน์แก่สรรพสัตว์อันเป็นเหตุแห่งสัมมาสัมโพธิญาณด้วยศรัทธาสมบัตินั้น

๒. สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นที่เคารพรักษาสรรเสริญ เป็นผู้ทักท้วงตำหนิโทษว่ากล่าว และยอมรับการว่ากล่าวของชาวโลกได้ด้วยศีลสมบัติ

๓. สมบูรณ์ด้วยความรู้ สามารถชี้แจงถ้อยคำอันลุ่มลึก ซึ่งประกอบด้วยสัจจะและปฏิบัติสมุปปาทเป็นต้นด้วยสุดสมบัติ

๔. สมบูรณ์ด้วยจาคะ เป็นผู้มีกนน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีกับหมู่คณะด้วยจาคสมบัติ

๕. สมบูรณ์ด้วยวิริยะ เป็นผู้เพียรพยายามในการปฏิบัติประโยชน์ตนและผู้อื่นด้วยวิริยสมบัติ

๖. สมบูรณ์ด้วยสติ เป็นผู้มีสติตั้งมั่นด้วยสติสมบัติ

๗. สมบูรณ์ด้วยสมาธิ เป็นผู้ไม่ซัดส่ายมีจิตมั่นคงด้วยสมาธิสมบัติ

๘. สมบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นผู้หยั่งรู้ชัดเจนไม่ผิดพลาดด้วยปัญญาสมบัติ

ท่านผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเช่นนั้นย่อมสอดส่องมองเห็นทางเกิดกุศลและอกุศลด้วยสติ รู้ประโยชน์และโทษของเหล่าสัตว์ตามความเป็นจริงด้วยปัญญา มีจิตแน่วแน่อยู่ในประโยชน์และโทษนั้นด้วยสมาธิ ช่วยกำจัดโทษและแนะนำประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ด้วยวิริยะ^{๓๙}

กัลยาณมิตรตัวอย่าง

อนึ่ง กัลยาณมิตรผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทุกประการ คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังพระดำรัสเป็นต้นว่า

มมํ หิ อานนฺท กัลยาณมิตฺตํ อาคมฺม ชาติธมฺมา สตฺตา ชาติยา ปริมุจฺจนฺติ.^{๔๐}

^{๓๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๒/๑๓๙

^{๔๐} ส.ส. ๑๕/๑๒๙/๑๐๕, ส.ม. ๑๙/๒/๒

“อาหนันท์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาพ้นจากความเกิดได้ เพราะอาศัยเราเป็นกัลยาณมิตร”

ดังนั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั้น การเรียนเอากรรมฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคประเสริฐที่สุด แต่เมื่อพระพุทธรองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว ก็ควรเรียนกรรมฐานในสำนักของพระมหาสาวกที่ยังมีชนมายุอยู่ในพระมหาสาวก ๘๐ รูป เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีอยู่ ก็ควรเรียนกรรมฐานที่ต้องการจากพระอรหันต์ผู้ได้บรรลุมาน ๔ หรือมาน ๕ แล้วเจริญวิปัสสนาที่ทำมานเป็นพื้นฐานได้บรรลุลมสันาสวะ

ถามว่า : พระชินาสพประกาศตนว่าเราเป็นพระชินาสพหรือ ?

ตอบ : จะต้องถามทำไม เมื่อท่านรู้ว่าเป็นผู้ปฏิบัติจริง ย่อมแสดงตนให้ทราบ พระอัสสสุตเถระรู้ว่า ภิกษุนี้เป็นผู้ปฏิบัติกรรมฐาน จึงปูลาดแผ่นหนังไว้บนอากาศแล้วนั่งขัดสมาธิอยู่บนแผ่นหนังนั้น บอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้ปรารภกรรมฐานแล้ว มิใช่หรือ

ตามหลักวินัยทั่วไป การที่ภิกษุขออดุตริมนุสสรณของตนแก่อนุปสัมบันคือสามเณรหรือชวรวาส ทำให้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามภูตาโรจนสิกขาบท ดังข้อความว่า

โย ปน ภิกขุ อนุปสมฺปนฺนสฺส อุตฺตริมนุสฺสธมมํ อาโรเจยฺย, ภูตสฺมี ปาจิตฺตีย์.^{๔๑}

“ภิกษุใดบอกอดุตริมนุสสรณแก่อนุปสัมบัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะเป็นเรื่องจริง”

อย่างไรก็ตาม พระอริยะไม่ล่วงละเมิดสิกขาบททั้งที่รู้อยู่ พระเถระจึงไม่ต้องอาบัติในเรื่องนี้ เพราะท่านประกาศคุณธรรมของตนแก่ภิกษุเท่านั้น ไม่ใช่แสดงแก่อนุปสัมบัน

ดังนั้น ถ้าบุคคลได้พระชินาสพ[เป็นผู้สอนกรรมฐาน] การได้แบบนี้เป็นเลิศ แต่ถ้าหาไม่ได้ ควรเรียนกรรมฐานจากพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุุชชนผู้บรรลุมาน ท่านผู้ทรงจำปิฎกสาม ท่านผู้ทรงจำปิฎกสอง ท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่ง แม้

^{๔๑} วิ.มหา. ๒/๖๙/๑๔๓

เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่งไม่มี ก็เรียนกรรมฐานจากท่านผู้ศึกษานิกายหนึ่งพร้อมทั้งคัมภีร์
อรรถกถาอย่างคล่องแคล่ว และเป็นลัทธิขีปนุคคัล เพราะอาจารย์เช่นนี้ผู้ทรงจำพระบาลี
รักษาวงศ์สกุล[ของพระพุทธเจ้าและสาวก] พิกัดขันแนวนำสอน[ของอาจารย์ต่อๆ มา] ย่อม
แสดงความเห็นของอาจารย์เป็นหลัก ไม่แสดงความเห็นของตน

บุคคลในพระศาสนา มี ๒ จำพวก คือ

๑. อธิคมสูตระ ผู้มีความรู้ด้วยธรรมที่ตนได้บรรลุ หมายถึง พระโสดาบันเป็นต้น
ไปจนถึงพระอรหันต์ผู้บรรลุธรรมทั้งฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ และปุถุชนผู้บรรลุฌานอันเป็น
ธรรมฝ่ายโลกียะ

๒. อาคมสูตระ ผู้มีความรู้ด้วยปริยัติ หมายถึง ปุถุชนผู้ทรงความรู้ฝ่ายปริยัติ
การเรียนกรรมฐานจากผู้เพียบพร้อมด้วยอธิคมสูตระ เป็นการดี แต่ถ้าหาไม่ได้ก็
ควรเรียนจากผู้เพียบพร้อมด้วยอาคมสูตระ ผู้ทรงจำพระบาลี รักษาวงศ์สกุล เป็นต้น

คำว่า อัจฉริยมติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อัจฉริยมตฺยํ นิยุตฺโต อัจฉริยมตฺติโก.

ผู้ประกอบแล้วในความเห็นของอาจารย์ ชื่อว่า อัจฉริยมติกะ
(อัจฉริยมตฺติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

คำว่า นอตฺตโนมตฺติโก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น อตฺตโนมตฺตี ปกาเสตฺติ นอตฺตโนมตฺติโก.

ผู้ไม่แสดงความเห็นของตน ชื่อว่า นอตฺตโนมติกะ
(น ศัพท์ + อตฺตโนมตฺติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน ปกาเสตฺติ ตัทธิต)

ดังข้อความว่า

อัจฉริยมตฺติโกติ อัจฉริยมตฺยํ นิยุตฺโต ตสฺสา อนตฺตโนมตฺตโน. น อตฺตโนมตฺตี
ปกาเสตฺติ กเถตฺติ นอตฺตโนมตฺติโก, อตฺตโน มตฺตี ปคฺคยฺห วตฺตา น โหตฺติ อตฺตโน.^{๔๒}

^{๔๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๒/๑๓๙

“คำว่า อาจริยมติกะ คือ ผู้ประกอบแล้วในความเห็นของอาจารย์ เพราะไม่ล่องพ้น
ความเห็นของอาจารย์นั้นไป

คำว่า นัตตโนมติกะ คือ ผู้ไม่แสดงคือพูดความเห็นของตน หมายความว่า ไม่
พูดเชิดชูความเห็นของตน”

คำว่า นอตฺตโนมติก ไม่แปลง น เป็น อนุ ในเพราะสระอยู่หลัง เพราะถ้าแปลง
เช่นนั้นอาจทำให้มีรูปที่เข้าใจยากว่า นอตฺตโนมติก จึงคงรูป น ศัพท์ไว้ ดังอุทาหรณ์ว่า

- นมาตาภุตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นมารดา)
- นบิดาภุตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบิดา)
- นภาตาภุตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย)
- นภคินีภุตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง)
- นบุตุโตภุตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบุตร)
- นธิดาภุตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นธิดา)

อุทาหรณ์ข้างต้นพบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า

น โส ภิกฺขเว สตฺโต สุลภุโป, โย นมาตาภุตปุพฺโพ อิมินา ทีเมเน อทฺธนา ๕เปย
โย นบิดาภุตปุพฺโพ ๕เปย โย นภาตาภุตปุพฺโพ ๕เปย โย นภคินีภุตปุพฺโพ ๕เปย โย
นบุตุโตภุตปุพฺโพ ๕เปย โย นธิดาภุตปุพฺพา.^{๔๓}

“สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็น
บิดา ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง ... สัตว์ที่
ไม่เคยเป็นบุตร ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นธิดา ...”

อุทาหรณ์อื่นก็เป็นคำเฉพาะเหมือนอุทาหรณ์ข้างต้น เช่น

- นจิรสฺเสว [น + จิรสฺ + เอว] = ต่อกาลไม่นานนั้นทีเดียว
- นจิเรเนว [น + จิเรน + เอว] = โดยกาลไม่นานนั้นทีเดียว
- นมหปฺพลกรณโต [น + มหปฺพลกรณโต] = โดยไม่กระทำผลมาก

^{๔๓} ส.นิ. ๑๖/๑๓๗-๔๒/๑๘๑-๘๒

- นปฺสํ [น + ปฺสํ] = ผู้มีใช้สตรีและบุรุษ
- นกุล [น + กุล] = สัตว์ที่ไม่มีตระกูล, พังพอน

เพราะเหตุนี้ บุรพเถระจึงกล่าวประกาศถึง ๓ ครั้งว่า

ลชฺชี่ รกฺขิสฺสติ ลชฺชี่ รกฺขิสฺสติ.^{๔๔}

“ลชฺชี่บุคคลจักษุ ลชฺชี่บุคคลจักษุ”

อนึ่ง ในบรรดากัลยาณมิตรเหล่านั้น กัลยาณมิตรที่เป็นพระชีนาสพเป็นต้นที่ได้กล่าวไว้มาในตอนต้น ย่อมบอกแนวปฏิบัติที่ตนได้บรรลุ ส่วนกัลยาณมิตรผู้เป็นพหูสูตเข้าไปหาอาจารย์นั้นๆ แล้ว กำหนดสูตร[ที่เหมาะสมกับกรรมฐาน]และเหตุผลที่สมควรจากนิกายนั้นๆ เพราะเข้าใจพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างดี จึงแนะนำสิ่งที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม บอกกรรมฐานให้เห็นแนวทางอย่างกว้างขวาง [คือวิธีปฏิบัติกรรมฐาน] ประจวบเหมาะเข้าในสถานที่รกรกชฎ ดังนั้น จึงควรเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานเช่นนี้ ทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านแล้วเรียนกรรมฐานเถิด

ในคำว่า อิตฺ จิตฺ จ สุตฺตญฺ การณญฺ สลฺลกุเขตฺวา (กำหนดสูตรและเหตุผลที่สมควรจากนิกายนั้นๆ) สูตร คือ สูตรที่เหมาะสมกับกรรมฐาน ส่วน การณ ศัพท์นี้มีความหมายว่า ยุติ (เหตุผลที่สมควร) คือ เหตุผลที่สมควรซึ่งคล้อยตามสูตร หมายความว่า เมื่อกำหนดสูตรแล้วก็ต้องเข้าใจเหตุผลที่สมควรซึ่งอยู่ภายในสูตรอีกด้วย ดังข้อความว่า

อิตฺ จิตฺ จ สุตฺตญฺ การณญฺ สลฺลกุเขตฺวาติ ปญฺสฺปิ นิกายेषฺ อิตฺ จิตฺ จ ตสฺส ตสฺส กมฺมญฺจานสฺส อนฺรูปํ สุตฺตปทญฺเจว สุตฺตานํคตํ ยุติตฺตญฺ สญฺญํ อุปลกฺเขตฺวา.^{๔๕}

“คำว่า อิตฺ จิตฺ จ สุตฺตญฺ การณญฺ สลฺลกุเขตฺวา (กำหนดสูตรและเหตุผลที่สมควรจากนิกายนั้นๆ) หมายความว่า กำหนดสูตรตบ (บทในสูตร) อันเหมาะสมกับกรรมฐานนั้นๆ และเหตุผลที่สมควรอันคล้อยตามสูตรจากนิกายนั้นๆ ในนิกายทั้ง ๕”

^{๔๔} วิ.มหา.อ. ๑/๒๔๘

^{๔๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๒/๑๔๐

คำว่า สปปายาสปปาย โยเชตวา (แนะนำสิ่งที่เหมาะสม หรือไม่เหมาะสม) หมายความว่า แนะนำให้เสพสิ่งที่เป็นสปปายะ และหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นสปปายะ ดังข้อความว่า

สปปายาสปปาย โยเชตวาติ ยสฺส กมฺมภูจฺจํ อจฺจชฺชติ, ตสฺส อูปการานุปการํ ยุตฺติมคฺคเนน โยเชตวา, สมาทาย วา สมฺมเทว หทฺเต จเปตฺวาติ อตฺถโก.^{๔๖}

“คำว่า สปปายาสปปาย โยเชตวา (แนะนำสิ่งที่เหมาะสม หรือไม่เหมาะสม) หมายความว่า แนะนำสิ่งที่เกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูลแก่กรรมฐานที่ตนบอกด้วยการแสวงหาเหตุผลอันสมควร หรือพิจารณาแล้วตั้งไว้ในใจเป็นอย่างดี”

ตามนัยที่ ๒ ข้อความว่า “ตั้งไว้ในใจเป็นอย่างดี” หมายความว่า grundgesetz- จารย์พิจารณาสิ่งที่เป็นสปปายะหรือสิ่งที่ไม่เป็นสปปายะแล้วกำหนดไว้ในใจของตน ซึ่งตามนัยนี้คำว่า โยเชตวา แปลว่า “กำหนด” (ยฺช ธาตุ + เณ วิภคฺตฺวํ + ตฺวา ปัจจัย) ส่วนนัยที่ ๑ แปลว่า “ให้ประกอบ, แนะนำ” (ยฺช ธาตุ + เณ การิตฺวํ + ตฺวา ปัจจัย)

คำว่า อุกฺคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุกฺคณฺหิตพฺโพติ อุกฺคโห.

คัมภีร์ที่ควรเรียน ชื่อว่า อุกฺคหะ

(อุ บทหน้า + คห ธาตุ <อุปาทาเน = ถือเอา> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า ปริปฺจนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริปฺจนิตพฺพาติ ปริปฺจนา.

คัมภีร์ที่ควรไต่ถาม ชื่อว่า ปริปฺจนา

(ปริ บทหน้า + ปฺจณ ธาตุ <ปฺจเน = ถาถาม> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ + อา อิตถิปัจจย)

คำว่า อุกฺคห คือ พระบาลี ส่วน ปริปฺจนา คือ คัมภีร์อรรถกถา ดังข้อความว่า

อุกฺคหปริปฺจนาญํ วิโสธิตตฺตาติ อุกฺคเหตพฺพโต อุกฺคโหติ ลทฺธนามาย กมฺมภู-

^{๔๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๒/๑๔๐

จานุการาย ปาฬิยา, ตทตถํ ปริปัญฺชนโต ปริปัญฺจนาติ ลหุสสมณฺณาย อตฺถสํวณฺณนาย จ วิเสสโต โสธิตตฺตา นิคฺคุมฺพํ นิชฺชฏฺฏํ กตฺวา คหิตตฺตา.^{๔๗}

“คำว่า อุกคหปริปัญฺจนา วิโสธิตตฺตา (เพราะเข้าใจพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างดี) หมายความว่า เพราะเข้าใจเป็นอย่างดี คือ เพราะเรียนเอากระทำไม่ให้สับสนยุ่งเหยิงซึ่งพระบาลีที่เกื้อกูลแก่กรรมฐานอันได้ชื่อว่า อุกคหะ เพราะเป็นสิ่งที่ควรเรียน และคัมภีร์อธิบายความที่ได้ชื่อว่า ปริปัญฺจนา เพราะได้ถามข้อความของพระบาลีนั้น”

ในพระไตรปิฎกมีเนื้อความที่อธิบายเป็นภาษาบาลีชื่อว่า มหาอรรถกถา คือ อรรถาธิบายอันประเสริฐ หรือมูลฎีกา คือ อรรถาธิบายดั้งเดิม ซึ่งประกอบด้วย ๒ ส่วนสำคัญ คือ

๑. ปกิณกเทศนา เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เอง เมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ

๒. สวากาษิต ถ้อยคำของพระสาวกมีพระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ที่กล่าวอธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ จะเห็นได้ว่า มีตัวอย่างในพระสูตรบางสูตร เช่น

๒.๑ พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร

๒.๒ พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิมัจฉะของภัทเทกรัตตสูตรไว้ในอนันต-ภัทเทกรัตตสูตร

๒.๓ พระมหากัจจายนะ อธิบายภัทเทกรัตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภัทเทกรัตตสูตร

คัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกปกิณกเทศนาและสวากาษิต ได้รับสังคายนาในปฐม-สังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ ต่อมาพระมหินทเถระได้ไปเผยแผ่พุทธศาสนาในลังกาทวีปหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยได้นำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้ร่วมกันแปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหล

^{๔๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๒/๑๔๐

สามารถศึกษาได้โดยสะดวก ซึ่งต่อมาภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญ เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

เมื่อพระพุทธโฆसाจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหายานม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลี ในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือในการศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถา ที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

คัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์และพระอรรถกถาจารย์ท่านอื่นๆ ได้เอื้อประโยชน์ให้อนุชนเข้าใจหลักภาษาได้ชัดเจน ทั้งนี้เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาตายที่ไม่นิยมพูดกันในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ ชาวพุทธนิกายเถรวาทจึงไม่ถือว่าคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลักฐานรุ่นหลังอย่างที่กล่าวกันในสมัยปัจจุบันว่า “คัมภีร์ชั้นอรรถกถา” แต่มีความสำคัญเทียบเท่าพระไตรปิฎก เพราะหากปราศจากคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาแล้ว ก็ไม่อาจจะเข้าใจพระพุทธพจน์ได้อย่างชัดเจน เพราะผู้ที่เข้าใจพุทธาธิบายได้คงมีเพียงพระพุทธเจ้าและสาวกผู้บรรลุปฏิสัมภิตาญาณเท่านั้น

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้ในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาทุณฑับบ แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวว่า

สีหพัญจกถา สุทฺธา

มหินฺเทน มติมตา

สงฺคีติตฺตย’มารุพฺหิ

สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตฺ.

สาริปฺพุตฺตาทิคีตํ จ

กถามคฺคํ สมฺเภชิย

กตา สีหพฺภาสาย

สีหเพสุ ปวตฺตติ.^{๔๘}

“อรรถกถาสิงหลอันหมดจดที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้และคำกล่าวของพระสารีบุตร เป็นต้น อันยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้งซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล”

^{๔๘} มหาวิส ปริจเณที่ ๓๗ คาถา ๒๒๘-๒๙

คัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื้อสารัตถที่ป็นกล่าวถึงเรื่องปณิกเทศนาว่า

น หิ ภควตา อพฺยาการํ นาม ตนฺตฺตปํ อตฺถิ สพฺเพสํเยว อตฺถิ กถิตํ, ตสฺมา สมฺมาสมฺพุทฺธเณว ติณฺณํ ปิฎกานํ อตฺถวณฺณนาทุกโมปิ ภาสิตฺติ ทฎฺฐพฺพํ. ตตฺถ ตตฺถ ภควตา ปวตฺติตา ปณิกฺกเทศนาเยว หิ อฎฺฐกฺกา.^{๔๙}

“บทบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไว้หาไม่มี ทรงแสดงเนื้อความของทุกบท ดังนั้น พึงทราบว่พระสมฺมาสมฺพุทฺธเจ้าตรัสลำดับคำอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎกไว้โดยแท้จริงแล้ว ปณิกเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ ชื่อว่า อรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความ)”

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งมีการอธิบายหลักภาษา เช่น การตัดบท การอธิบายศัพท์หรือความหมาย การประกอบรูปศัพท์ และการแสดงรูปวิเคราะห์ เป็นต้น ทั้งหมดนี้เป็นการอธิบายของพระอรรถกถาจารย์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังที่เรียนบาลีเป็นภาษาที่สองได้เข้าใจบทพญฺญชนะได้ชัดเจน ซึ่งจะเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจความหมายเป็นอย่างดี

ระเบียบเข้าหาอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร

ถ้าภิกษุได้กัลยาณมิตรนั้นอยู่ในวัดเดียวกัน ก็เป็นกาที่ดี ถ้าหาไม่ได้ก็ควรไปสู่วัดที่ท่านพำนักอยู่ และเมื่อไปอยู่ก็ไม่ควรล้างเท้า ทาน้ำมัน สวมรองเท้า กั้นร่ม ให้ศิษย์ถือ กระบอกน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น มีอันเตวาสิกห้อมล้อม แต่ควรทำคณิกวัตร (วัตรของผู้เตรียมจะไป) ให้เสร็จบริบูรณ์แล้วถือเอาบาตรและจีวรของตนเสียเอง ทำวัตรปฏิบัติ [คืออาคันตุกวัตรในเวลาเข้าไป และคณิกวัตรในเวลาออกไป] ในวัดทุกแห่งที่เข้าไปพักในระหว่างทาง พึงมีเครื่องบริวารเพียงเล็กน้อย มีความประพฤติขัดเกลากิเลสอย่างยิ่งไปเกิด

ก่อนจะเข้าไปวัดนั้น พึงให้ทำไม้ชำระฟันเป็นกัปปิยะ (สมควรที่จะใช้ได้) ใน

^{๔๙} สารตฺถ.ฎีกา ๑/๒๖-๒๗

ระหว่างทางแล้วถือเข้าไป และอย่าเข้าไปสู่บริเวณอื่นโดยตั้งใจว่า เราพักสักครู่ ล้างเท้าทาน้ำมันเท้าเป็นต้นแล้วจึงไปหาอาจารย์

ภิกษุไม่ควรให้ตัดกิ่งไม้เพื่อทำเป็นไม้ชำระฟันโดยกล่าวเจาะจงว่า “จงตัดกิ่งไม้” เพราะทำให้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามกฎคามสิกขาบท แต่อาจใช้ให้ภคฺฐหรือสามเณรตัดด้วยคำที่สมควรกับพระวินัยที่เรียกว่า กัมปิยโวหาร โดยกล่าวว่า อิมํ กัมปิยํ กโรหิ (จงทำกิ่งไม้นี้ให้สมควร) ดังนั้น ท่านจึงแนะนำว่า ภิกษุควรใช้ให้ทำไม้ชำระฟันเป็นกัมปิยะก่อนจะเข้าไปหาอาจารย์ เพื่อถวายท่านในเวลาปรนนิบัติรับใช้

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร ?

ตอบว่า : เพราะว่า ถ้าในวัดนั้นมีภิกษุที่ขัดแย้งกับอาจารย์ ภิกษุเหล่านั้นถามถึงเหตุที่มาแล้วอาจประกาศโทษของอาจารย์ ก่อความให้เกิดความเดือดร้อนใจว่า หนีหายแล้วสิ ถ้าท่านมาหาภิกษุรูปนั้น ทำให้ต้องกลับไปจากสถานที่นั้นได้ ดังนั้นจึงควรถามถึงที่พำนักของอาจารย์แล้วเดินไปที่นั่น

ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์

ถ้าอาจารย์เป็นผู้อ่อนพรรษากว่าก็อย่ายินดีการรับบาตรและจีวรเป็นต้น ถ้าท่านแก่พรรษากว่า ควรไปไหว้ท่านแล้วยืนอยู่ เมื่อท่านกล่าวว่า อาวุโส จงวางบาตรและจีวรเถิด ก็พึงวางบาตรและจีวร เมื่อท่านกล่าวว่า จงดื่มน้ำเถิด ก็ดื่มได้ถ้าต้องการ เมื่อท่านกล่าวว่า จงล้างเท้า ยังไม่ควรล้างเท้าก่อน เพราะถ้าเป็นน้ำที่พระอาจารย์ตักมาเอง ก็ไม่ควร[ที่ศิษย์จะล้างเท้า] แต่เมื่อท่านกล่าวว่า ล้างเถิดอาวุโส ฉันไม่ได้ตักมาเอง ผู้อื่นตักให้ ก็ควรนั่งล้างเท้าในที่กำบัง ที่แจ้ง หรือด้านหนึ่งของวัด

โดยทั่วไปภิกษุที่มีพรรษาแก่กว่าควรรับการปรนนิบัติของภิกษุที่มีพรรษาอ่อนกว่า แต่ภิกษุผู้เป็นศิษย์แม้จะมีพรรษาแก่กว่ากรรมฐานอาจารย์ ก็ไม่ควรรับการปรนนิบัติจากท่าน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “ถ้าอาจารย์เป็นผู้อ่อนพรรษากว่า ก็อย่ายินดีการรับบาตรและจีวรเป็นต้น”

ถ้าอาจารย์หยิบกระบอกน้ำมันมาให้ ควรลุกขึ้นรับโดยเคารพด้วยมือทั้งสอง ถ้าไม่รับอาจารย์อาจเข้าใจผิดว่า ภิกษุนี้ไม่ยอมใช้ร่วมกัน (รังเกียจการใช้สอยร่วมกัน) ตั้งแต่บัดนี้ และเมื่อรับแล้วไม่ควรทาเท้าก่อน ถ้าน้ำมันนั้นเป็นน้ำมันทาตัวของอาจารย์ ก็ไม่สมควร[ที่ศิษย์จะใช้ทาเท้า] ดังนั้น จึงควรทาศีรษะแล้วทาไหล่เป็นต้น แต่เมื่อท่านกล่าวว่า อวูโส น้ำมันนี้ใช้ทาทุกแห่ง ท่านจะทาเท้าก็ได้ ควรทาศีรษะหน่อยหนึ่งแล้วจึงทาเท้า [ครั้นทาเสร็จแล้ว]พึงกล่าวว่า กระผมขอวางกระบอกน้ำมันนี้ขอรับ เมื่อท่านรับเอง ก็พึงมอบถวายคืน

การใช้สิ่งของร่วมกันเรียกว่า ปัจฉยสัมโมคะ เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของภิกษุผู้มีศีลหมดจดอันไม่ควรทำกับภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจด ถ้าขึ้นทำต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น ถ้าภิกษุผู้เป็นศิษย์ไม่ยอมใช้ของร่วมกับอาจารย์ อาจทำให้ท่านเข้าใจผิดว่า ภิกษุนี้สำคัญว่าท่านมีศีลไม่หมดจด

ส่วนการทาศีรษะหน่อยหนึ่งก่อนแล้วจึงทาเท้าเป็นการแสดงความเคารพอาจารย์ของตน จึงไม่ควรทาเท้าก่อนจะทาศีรษะ

ตั้งแต่วันที่มาถึงอย่าเพิ่งเรียนขอว่า ขอท่านบอกกรรมฐานให้แก่กระผม ถ้าอุปัฏฐากประจำของท่านอาจารย์มี ควรขออนุญาตเขาแล้วทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านนับตั้งแต่วันที่สอง ถ้าขอแล้วเขาไม่อนุญาตให้ เมื่อได้โอกาสก็ควรทำทันที เมื่อจะทำวัตรปฏิบัติควรถวายไม้ชำระฟัน ๓ ขนาด คือ ขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่ ควรเตรียมน้ำล้างหน้าและน้ำสรง ๒ ชนิด คือ น้ำเย็นและน้ำอุ่น ควรถวายน้ำที่อาจารย์ใช้สอยสามวันจากน้ำทั้งสองนั้นเสมอไป เมื่อท่านใช้สอยน้ำตามที่หาได้ไม่กำหนดแน่นอน ก็ควรถวายตามที่หาได้

การพูดโดยละเอียดจะมีประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุควรทำวัตรปฏิบัติโดยชอบทุกอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในคัมภีร์ชั้นธกะเป็นต้นว่า :-

อนุตวาสิเกน ภิกขเว อัจฉริยมหิ สมมา วตติตพฺพ. ตตฺตฺรายํ สมมาวตฺตนา, กาลสฺสเว อญฺญา ย อุปาหนา โอมุญฺจิตฺวา เอกํสํ อุตฺตราสํกํ กริตฺวา ทนฺตกฺกุจํ ทาทพฺพ,

มุโขทกั ทาทพพ, อาสนํ ปณณเปตพพ. สเจ ยาคู โหติ, ภาชนํ โหติววา ยาคู อุป-
นาเมตพพา.^{๕๐}

“ภิกษุทั้งหลาย อันเตวาสิกพึงปฏิบัติโดยชอบในอาจารย์ การปฏิบัติโดยชอบ
ในพระอาจารย์นั้น มีดังนี้ พึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ถอดรองเท้า ห่มจีวรเฉียงบ่า ถวายไม้
ชำระฟันและน้ำล้างหน้า ปลูกอาสนะ ถ้ามีข้าวต้ม พึงล้างภาชนะแล้วน้อมเข้าไปถวาย”

ข้อความว่า “การพูดโดยละเอียดจะมีประโยชน์อะไรเล่า” หมายความว่า วัดร
เหล่านี้มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวรรคและจุฬวรรค โดยชื่อว่า อาจริยวัตร อุปัชฌายวัตร
เป็นต้น การพูดโดยละเอียดจึงไม่จำเป็นมากนัก

เมื่อภิกษุทำให้อาจารย์พอใจด้วยการทำวัตรปฏิบัติอย่างนี้ กราบท่านในเวลาเย็น
แล้ว ควรไปในเวลาที่ท่านอนุญาตให้ไปว่า ท่านจงไปเถิด เมื่อท่านถามว่า เธอมา
เพื่อประสงค์สิ่งใดหรือ ก็ควรแจ้งเหตุของการมา ถ้าท่านไม่ถาม แต่ยินดีวัตรปฏิบัติ
ครั้งล่วงเลยไป ๑๐ วันหรือบัณฑิตหนึ่งแล้ว ถึงแม้ท่านอนุญาตให้ไปในวันหนึ่ง ก็อย่า
เพ่งไป ควรขอโอกาส[พูด]แล้วแจ้งเหตุของการมา หรือควรไปหาท่านผิดเวลา เมื่อท่าน
ถามว่า มาทำไม ? พึงแจ้งให้ทราบ ถ้าท่านนัดหมายให้มาเช้า ก็ควรไปแต่เช้าทีเดียว

คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๑๗-๑๘) กล่าวว่า คำแนะนำให้รอ
ขอกรรมฐาน ๑๐ วันถึง ๑๕ วันที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ไม่สำคัญมากนัก ถ้าภิกษุรู้สึก
เหน็ดเหนื่อยกับการเดินทาง อาจรอวันหนึ่งแล้วจึงขอกรรมฐาน แต่ถ้าไม่รู้สึกเหน็ดเหนื่อย
ก็ควรขอกรรมฐานทันที ด้วยเหตุผลดังนี้ คือ

๑. ในเรื่องอาพาธปัลโธ ท่านแนะนำให้ภิกษุรักษาโรคด้วยการใช้ยาอยู่ ๒ - ๓
วัน ถ้าโรคยังไม่หาย ก็ควรมุ่งบำเพ็ญสมณธรรม เพราะถ้าหากภิกษุเสียชีวิตในระหว่างรอ
กรรมฐานอาจารย์ ๑๐ วันถึง ๑๕ วัน ก็อาจทำให้เสียประโยชน์ตนได้

^{๕๐} วิ.ม. ๔/๗๘/๗๘

๒. พระพุทธรองค์สอนให้รีบเร่งทำความเพียรทันที เพราะไม่รู้ว่าตนจะตายในวันพรุ่งนี้หรือไม่ ดังพระพุทธรพจน์ว่า อชฺเชว กิจจมาตปป์, โก ชณฺเณ มรณํ สุเว^{๕๑} (บุคคลควรทำความเพียรเพื่อกิเลสเสียแต่วันนี้ ใครเล่าจะรู้ความตายในวันพรุ่งนี้ได้) เหมือนท่านพาหิยทารุจีริยะก็ทูลขอกรรมฐานกับพระพุทธรองค์ในขณะพบเห็นทันที พระพุทธรองค์จึงทรงแสดงธรรมแก่เขาในขณะประทับยืนเพื่อบิณฑบาตนั่นเอง

๓. กรรมฐานอาจารย์เป็นผู้ที่เข้าใจ พร้อมสอนกรรมฐานแก่ผู้ที่ต้องการปฏิบัติ อีกทั้งมักชักชวนให้ผู้อื่นมาปฏิบัติธรรมอยู่เสมอ จึงไม่จำเป็นต้องเกรงใจท่าน

ถ้าในเวลานั้นภิกษุเสียดท้องด้วยโรคดีกำเริบ หรืออาหารไม่ย่อยเพราะไฟธาตุอ่อน หรือโรคอะไรอื่นเบียดเบียน ควรแจ้งโรคนั้นให้ท่านอาจารย์ทราบตามความเป็นจริง บอกเวลาที่เหมาะสมแก่ตนแล้วเข้าไปหาในเวลานั้น เพราะเธอไม่อาจใส่ใจกรรมฐานที่อาจารย์บอกในเวลาไม่เหมาะสม

คำอธิบายในคำว่า กมฺมฏฺฐานทหายกํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงกมิตฺวา (เข้าไปหา กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน) ยุติเพียงเท่านี้

คำอธิบายจริต ๖

[๔๓] บัดนี้ จะอธิบายคำว่า จริต ในคำว่า อตฺตโน จรียานุญฺลํ (เหมาะสมแก่จริตของตน) นั้น ดังต่อไปนี้ :-

จริตมี ๖ อย่าง คือ

๑. รากจริต	ความมีรากะมาก
๒. โทสจริต	ความมีโทสะมาก
๓. โมหจริต	ความมีโมหะมาก

^{๕๑} พุ.ชา. ๒๘/๕๓๘/๑๓๗, พุ.อป. ๓๓/๕๕/๒๕๑

๔. สัทธาจริต	ความมีศรัทธามาก
๕. พุทธิจริต	ความมีปัญญามาก
๖. วิตักกจริต	ความมีวิตกมาก

บางคนประสงค์เอาจริต ๑๔ อย่าง โดยบวกจริต ๘ เหล่านี้ คือ

จริตอื่นอีก ๔ โดยเนื่องด้วยราคจริตเป็นต้นระคนกัน [เช่น ราคโมหจริต (๑) โทสโมหจริต (๒)] และรวมกัน [เช่น ราคโทสจริต (๓) ราคโทสโมหจริต (๔)]

และจริตอื่นอีก ๔ โดยเนื่องด้วยสัทธาจริตเป็นต้นระคนกัน [เช่น สัทธาพุทธิจริต (๕) สัทธาวิตักกจริต (๖)] และรวมกัน [เช่น พุทธิวิตักกจริต (๗) สัทธาพุทธิวิตักกจริต (๘)]

การระคนกัน คือ การประกอบร่วมกันโดยจริตเหล่านั้นเกิดขึ้นและดับพร้อมกัน เป็นต้นตามหลักสัมปโยคนี้ ส่วนการรวมกัน คือ การนับเข้าในกระแสรูปนามเดียวกัน หมายความว่า เกิดในบุคคลคนเดียวกันนั่นเอง

แต่เมื่อกล่าวถึงประเภทของจริตดังกล่าวมานี้ จริตย่อมมีมากเป็นอเนกประการ [๖๓ หรือ ๖๔ อย่าง]โดยนำราคจริตเป็นต้นมาระคนกับสัทธาจริตเป็นต้น ดังนั้นจึงมีจริต ๖ โดยสังเขป

เมื่อนำราคจริตเป็นต้นมาระคนกับสัทธาจริตเป็นต้น ก็มีจริต ๖๔ ประเภท คือ

ก. จริต ๓ อย่างแรกระคนกันเป็นจริต ๗ คือ (๑) ราคจริต (๒) โทสจริต (๓) โมหจริต (๔) ราคโทสจริต (๕) ราคโมหจริต (๖) โทสโมหจริต (๗) ราคโทสโมหจริต

ข. จริต ๓ อย่างหลังระคนกันเป็นจริต ๗ คือ (๑) สัทธาจริต (๒) พุทธิจริต (๓) วิตักกจริต (๔) สัทธาพุทธิจริต (๕) สัทธาวิตักกจริต (๖) พุทธิวิตักกจริต (๗) สัทธาพุทธิวิตักกจริต

ค. เมื่อรวมจริต ๗ อย่างหลังกับจริต ๗ อย่างแรก ก็เป็นจริต ๑๔

ฌ. ถ้าตั้งจริตอย่างแรกแต่ละอย่างเป็นหลักแล้วคุณด้วยจริต ๗ อย่างหลัง ก็รวมเป็นจริต ๔๙ คือ

(๑) ราคสัทธาจริต	(๒) ราคพุทธิจริต
(๓) ราควิตักกจริต	(๔) ราคสัทธาพุทธิจริต
(๕) ราคสัทธาวิตักกจริต	(๖) ราคพุทธิวิตักกจริต
(๗) ราคสัทธาพุทธิวิตักกจริต	

แม้การตั้งจริตอื่นเป็นหลักก็เช่นเดียวกัน โดยตั้งโทสจริต, โมหจริต, ราคโทสจริต, ราคโมหจริต, โทสโมหจริต และราคโทสจริตเป็นหลักแล้วคุณด้วยสัทธาจริตเป็นต้น

ง. เมื่อนำจริต ๑๔ อย่างแรกมารวมกับจริต ๔๙ อย่าง ก็มีจริต ๖๓ อย่าง

จ. บางท่านกล่าวถึงทัญญุจริต ถ้ารวมทัญญุจริตเข้าในจริต ๖๓ ก็มีจริตทั้งหมด ๖๔ อย่าง

วิธีนับจริตดังกล่าวพบในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวนี (หน้า ๓๒๔) และอภิธัมมัตถวินิภาวนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๘๖-๘๘)

บุคคล ๖ ประเภทตามจริต

คำว่า จริยา (จริต, ความเป็นไปโดยมาก) ปกติ (สภาวะเดิม) อุสฺสฺสนฺตตา (ความหนาแน่น) มีความหมายอย่างเดียวกัน บุคคลจึงมี ๖ ประเภทโดยจำแนกตามจริต ๖ เหล่านั้น คือ

๑. คนราคจริต	คนมีราคะมาก
๒. คนโทสจริต	คนมีโทสะมาก
๓. คนโมหจริต	คนมีโมหะมาก
๔. คนสัทธาจริต	คนมีศรัทธามาก
๕. คนพุทธิจริต	คนมีปัญญามาก
๖. คนวิตักกจริต	คนมีวิตกมาก

ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๙) อธิบายว่า ปกติ คือ สภาวะเดิม กล่าวคือ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นเสมอแก่คนราคะจิตเป็นต้น ที่ยังมีได้ขจัดราคะเป็นต้น ด้วย ภาวนาฝ่ายตรงกันข้าม ส่วนความหนาแน่น คือ ความมีมากกว่าธรรมอย่างอื่น เช่น ราคะของคนราคะจิตมีมากกว่าธรรมอื่นมีโทสะเป็นต้น ดังนั้น ราคะของคนราคะจิตจึงเกิดขึ้นอย่างมีกำลังและต่อเนื่องไม่หยุดยั้งตามเหตุปัจจัยที่เหมาะสม

คำอธิบายบุคคล ๖ ประเภทตามจิต

ในบรรดาบุคคล ๖ จำพวกนั้น คนราคะจิตเข้ากันได้กับคนสัทธาจิต เพราะศรัทธาในขณะที่ทำบุญของคนราคะจิตมีกำลังมาก เนื่องจากศรัทธามีลักษณะใกล้เคียงกับราคะ กล่าวคือ ศรัทธาในฝ่ายกุศลมีสภาวะชุ่มชื้นนุ่มนวล เหมือนราคะในฝ่ายอกุศล ศรัทธาแสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น เหมือนราคะแสวงหาวัตถุกาม และศรัทธาไม่ปล่อยวางประโยชน์ เหมือนราคะไม่ปล่อยวางกามคุณที่ไร้ประโยชน์

คนโทสจิตเข้ากันได้กับคนพุทธิจิต เพราะปัญญาในขณะที่ทำบุญของคนโทสจิตมีกำลังมาก เนื่องจากปัญญามีลักษณะใกล้เคียงกับโทสะ กล่าวคือ ปัญญาในฝ่ายกุศลไม่มีเยื่อใยไม่พัวพันอารมณ์ (สิ่งที่จิตรับรู้) เหมือนโทสะในฝ่ายอกุศล ปัญญาแสวงหาโทษที่มีจริง[ของสังขาร] เหมือนโทสะแสวงหาโทษที่ไม่มีจริง และปัญญามีลักษณะปล่อยสังขาร (รูปนาม) เหมือนโทสะมีลักษณะหลีกเว้นจากสัตว์บุคคล

คนโมหจิตเข้ากันได้กับคนวิตกกจิต เพราะเมื่อคนโมหจิตพยายามทำ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น [มิฉฉา]วิตกที่ขัดขวางมักเกิดขึ้นเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากวิตกมีลักษณะใกล้เคียงกับโมหะ กล่าวคือ วิตกไม่หยุดนิ่ง เพราะความตริกอารมณ์ต่างๆ เหมือนโมหะไม่ตั้งมั่น เพราะสับสน และโมหะมีสภาพหวั่นไหว เพราะไม่หยั่งลงมั่นในอารมณ์] เหมือนวิตกมีสภาพหวั่นไหว เพราะตริกไปเร็ว

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวถึงจิต ๓ อย่างอื่น คือ ตัณหาจิต มานจิต และทิฐิ-จิต ในจิตดังกล่าวนี้ ตัณหาก็คือราคะนั่นเอง และมานะก็ประกอบด้วยราคะนั้น ด้วย

เหตุนี้ ตัณหาและมานะทั้งสองจึงไม่พัวพันราคะจริต ส่วนทกฺขณจริตนับเข้าในโมหจริต เพราะทกฺขณจริตมีโมหะเป็นเหตุเกิด

ปัญหา ๓ ข้อในจริต ๖ อย่าง

[๔๔] ถามว่า :-

๑. จริต ๖ อย่างนั้น มีอะไรเป็นเหตุ ?
๒. จะทราบอย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นคนราคะจริต หรือคนโทสจริตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ?
๓. ที่อยู่เป็นต้นอะไรเป็นที่สัปปายะแก่บุคคลจริตอะไร ?

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๑

ในจริต ๖ อย่างนั้น บางคน[คือท่านพระอุปติสสะ]กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิมุตติมรรค]ว่า จริต ๓ อย่างแรก มีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน ธาตุ[มีปฏิญญาธาตุเป็นต้น]และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] กล่าวคือ :-

คนราคะจริต คือ ผู้กระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือผู้ที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้

คนโทสจริต คือ ผู้สร้างเวรกรรมคือการฆ่าฟันและการจองจำไว้มากในชาติก่อน หรือผู้ที่จุติจากนรกและกำเนิดนาคมาเกิดในโลกนี้

คนโมหจริต คือ ผู้ดื่มน้ำเมาและปราศจากความรู้ในชาติก่อน หรือผู้ที่จุติจากกำเนิดดิรัจฉานมาเกิดในโลกนี้

โดยประการดังนี้ บางคนกล่าวว่า จริต ๓ อย่างแรกมีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน

คำว่า เอกจฺเจ วทฺหติ (บางคนกล่าวไว้) หมายถึง พระอุปติสสะเถระผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

เอกจเจติ อุปติสฺสเถโร สนธายาห. เตन हि विमुत्तิมकुเค तदा वृत्तं.^{๕๒}

“ท่านกล่าวว่า เอกจเจ โดยหมายถึงพระอุปติสสเถระ เพราะพระเถระนั้นกล่าวไว้เช่นนั้นในคัมภีร์วิมุตติมรรค”

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคมีข้อความว่า

เอตา ติสฺโส จรียา ก็ นิทานา. ปุพฺพาจินฺณตานิทานา. ปุพฺเพ กิร อธิจฺจปฺปโยค-
สุภกมฺมพฺพโล. ธาตุนิทานา โทสนิทานา. เสฺมหาธิโก รากจริโต. ปิตฺตาทิโก โทสจริโต.
วาทาธิโก โมหจริโต. อถวา เสฺมหาธิโก โมหจริโต. วาทาธิโก รากจริโต.^{๕๓}

“จริต ๓ อย่างนั้น มีอะไรเป็นเหตุ ? มีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน ได้ยินมาว่า คนรากจริต คือ ผู้กระทำให้ที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือมีสาเหตุมาจากธาตุและโทษ กล่าวคือ

ก. คนรากจริต คือ ผู้มีเสมหะมาก หรือผู้มีลมมาก

ข. คนโทสจริต คือ ผู้มีดี (อวัยวะภายในของคนและสัตว์ที่บรรจุน้ำขึ้นสี่เขี้ยว มีรสขม ซึ่งออกจากตับ) มาก

ค. คนโมหจริต คือ ผู้มีลมมาก หรือผู้มีเสมหะมาก”

ลักษณะของธาตุ[มีปฏิธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] ดังนี้คือ :-

ก. คนโมหจริต มีได้เพราะธาตุ ๒ อย่างคือ ธาตุดินและธาตุน้ำมีมาก

ข. คนโทสจริต มีได้เพราะธาตุ ๒ อย่างอื่น(คือ ธาตุไฟและธาตุลม)มีมาก

ค. คนรากจริต มีได้เพราะธาตุทุกอย่างสม่ำเสมอ

ในโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] ฟังทราบว่ :-

ก. คนรากจริต คือ ผู้มีเสมหะมาก หรือผู้มีลมมาก

ข. คนโมหจริต คือ ผู้มีลมมาก หรือผู้มีเสมหะมาก

^{๕๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๔/๑๔๓

^{๕๓} วิมุตติ. ข้อ ๓๙ หน้า ๒๓

โดยประการดังนี้ บางคนกล่าวว่า จริต ๓ อย่างแรกมีสาเหตุมาจากธาตุ[มีปฏิวิ-
ธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]

คำคัดค้านความเห็นของบางคน

เมื่อพิจารณาถ้อยคำดังกล่าวพบว่า :-

ก. ผู้กระทำความผิดที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือผู้ที่
จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ ไม่ใช่เป็นคนราคะจริตทั้งหมด หรือบุคคลอื่นไม่ใช่เป็นคน
โทสจริตและคนโมหจริตทั้งหมด

ข. ความแน่นอนของธาตุที่หนาแน่นตามนัยที่กล่าวไว้ ก็ไม่เป็นเช่นนั้น

ค. ท่านกล่าวถึงคนราคะจริตกับคนโมหจริตสองจำพวกเท่านั้นในการกำหนด
เอาโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] และคำดังกล่าวก็ขัดแย้งกัน

ฌ. ท่านมิได้กล่าวถึงเหตุของศรัทธาจริตเป็นต้นแม้แต่อย่างเดียว

ดังนั้น คำทั้งหมดนี้จึงมิได้กล่าวไว้อย่างใคร่ครวญ

ความเห็นของพระอรรถกถาจารย์

ต่อไปนี้เป็นข้อวินิจฉัยที่สอดคล้องกับความเห็นของพระอรรถกถาจารย์ในการ
กล่าวถึงเหตุของจริตเหล่านี้ สมจริงดังคำกล่าวในที่แสดงความหนาแน่นว่า

อิเม สตุตา ปุพฺพเหตุนิยาเมน โลภุสฺสทา โทสุสฺสทา โมหุสฺสทา อโลภุสฺสทา
อโทสุสฺสทา อโมหุสฺสทา จ โหนติ.^{๕๔}

“เหล่าสัตว์นี้มีโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะหนาแน่น ด้วย
ข้อกำหนดคือเหตุในภพก่อน”

^{๕๔} ม.ม.อ. ๒/๔๗/๒/๒๘๑-๘๒

ข้อความข้างต้นนี้เป็นคำสรุปของข้อความซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถสาสนี เรื่อง
วิปากกถาว่า

อปรมุปี อิมสูมี จาเน อุตฺตทกิตฺตํ นาม คหิตํ. อิมสณฺหิ สตุตฺตานํ โลโกปิ
อฺสฺสสนฺโน โหติ โทโสปิ โมโหปิ อโลโกปิ อโทโสปิ อโมโหปิ. ตํ เนสํ อฺสฺสสนฺนภาวํ โก
นินฺยาเมตฺติติ. ปุพฺพเหตุํ นินฺยาเมตฺติ. กมฺมายุหนฺกฺขณฺเวยว นานตฺตํ โหติ.^{๔๔}

“ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าการแสดงถึงส่วนข้างมากไว้ในฐานะนี้อีก กล่าวคือ เหล่า
สัตว์นี้มีโลภะมากบ้าง มีโทสะมากบ้าง มีโมหะมากบ้าง มีอโลภะมากบ้าง มีอโทสะมาก
บ้าง มีอโมหะมากบ้าง

ถามว่า : ธรรมอะไรกำหนดความหนาแน่นอย่างนั้นของสัตว์เหล่านั้น ?

ตอบว่า : เหตุในภพก่อนกำหนด ความต่างกันย่อมมีได้ในขณะทำกรรมนั้นแหละ”

อภุคฺคาวาระ ๔

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

๑. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะรุนแรง อโลภะอ่อน อโทสะและอโมหะแก่กล้า
โทสะและโมหะอ่อน อโลภะอ่อนของเขาไม่อาจครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะและอโมหะ
แก่กล้า จึงครอบงำโทสะและโมหะได้ ดังนั้น เขาที่อุบัติเกิดด้วยปฏิสนธิที่กรรมนั้นให้ผล
จึงเป็นคนโลภมาก แต่อ่อนโยน ใจเย็น มีปัญญา มีปริชาแหลมคมดังเพชร

๒. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะและโทสะรุนแรง อโลภะและอโทสะอ่อน
อโมหะแก่กล้า โมหะอ่อน เขาจึงเป็นคนโลภมากและใจร้อนตามนัยข้างต้น แต่มีปัญญา
มีปริชาแหลมคมดังเพชร เหมือนพระทตตาทายเถระ

๓. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะ อโทสะ และโมหะแก่กล้า อโลภะ โทสะ และ

^{๔๔} อภ.ส.อ. ๑/๔๙๘/๓๒๕

อโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนโลภมากและมีปัญญาอ่อนตามนัยข้างต้น แต่เป็นคนอ่อนโยน ไม่ใจร้อนเหมือนพระพากุลเถระ

๔. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะ โทสะ และโมหะทั้ง ๓ อย่างรุนแรง อโลภะ เป็นต้นอ่อน เขาจึงเป็นคนโลภมาก ใจร้อน และมักหลงตามนัยข้างต้น

กุศลภาวะ ๔

๑. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ โทสะ และโมหะรุนแรง โลภะ อโทสะ และอโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อย มีกิเลสน้อย ตามนัยข้างต้น แม้พบเห็นอารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว แต่เป็นคนใจร้อน และโง่เขลา

๒. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ อโทสะ และโมหะรุนแรง โลภะ โทสะ และอโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อย ใจเย็น อ่อนโยน ตามนัยข้างต้น แต่เป็นคนโง่เขลา

๓. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ โทสะ และอโมหะแก่กล้า โลภะ อโทสะ และอโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อยและเฉลียวฉลาดตามนัยข้างต้น แต่เป็นคนใจร้อน มักโกรธ

๔. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ อโทสะ และอโมหะทั้ง ๓ อย่างแก่กล้า โลภะ เป็นต้นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อย ใจเย็น และเฉลียวฉลาดตามนัยข้างต้น เหมือนพระมหาสังฆรักขิตเถระ

อนึ่ง ในที่กล่าวถึงความหนาแน่นนี้ พึงทราบสาเหตุของจริต คือ กรรมที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิที่มีโลภะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแวดล้อม ดังนี้คือ :-

คนราคะจริต คือ คนโลภมาก

คนโทสจริต คือ คนใจร้อน

คนโมหจริต คือ คนโง่เขลา

คนพทุทธิจริต คือ คนมีปัญญา

คนสัทธาจริต คือ คนที่ไม่โลภมากไม่ใจร้อน เพราะมีใจผ่องใสอยู่เสมอ หรือคนที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันมีศรัทธาที่มีกำลังแวดล้อม เหมือนคนพทุทธิจริตที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันมีปัญญาแวดล้อม

คนวิตักกจริต คือ คนที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันมีกามวิตกเป็นต้นแวดล้อม
ส่วนคนที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันระคนกับความโลภเป็นต้นแวดล้อม เป็นคนมีจริต
ระคนกัน

วิชันาปัญหาข้อที่ ๒

[๔๕] ฟังทราบคำอธิบายของคำถามที่กล่าวมาแล้วว่า จะทราบอย่างไรว่า บุคคลนี้
เป็นคนราคะจริต หรือคนโทสจริตเป็นต้นอย่างไรอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้

อิริยาปถโต กิจจา

โภชนา ทสฺสนาติโต

ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว

จริยาโย วิภาวเย.

“ผู้มีปัญญาฟังแสดงจริตโดย :-

๑. อิริยาบถ

๒. การงาน

๓. อาหาร

๔. การเห็นเป็นต้น

๕. ความเกิดขึ้นแห่งธรรม (มีมารยาสาไถยเป็นต้น)”

อิริยาบถ

คำอธิบายของคำว่า อิริยาปถโต (อิริยาบถ) มีดังนี้ :-

คนราคะจริตเดินเรียบร้อยในขณะที่เดินตามปกติ ค่อยๆ วางเท้าลง วางเท้า
ยกเท้าสม่ำเสมอ และรอยเท้าของเขามีรอยเว้ากลาง

คนโทสจริตเดินจิกเท้าเหมือนเอาปลายเท้าขุดพื้นดินไป วางเท้ายกเท้าเร็ว และ
รอยเท้าของเขาจิกปลายเท้าลง

คนโมหจริตเดินส่ายไปมา วางเท้ายกเท้าเหมือนคนหวาดหวั่น และรอยเท้า
ของเขาลงสั้นหนัก สมจริงดังเรื่องในมาคัณฐียสูตรว่า

รตตสส หิ อุกุกุฏิกิ ปทํ ภเว
 ทุฏฐสส โหติ อนุกทตติตํ ปทํ
 มุพฺพสส โหติ สหสาณูปิพิตํ
 วิวฏฐจณทสส อิทมิติสํ ปทํ.^{๕๖}

“คนโลภมากมีรอยเท้าไว้กลาง คนใจร้อนมีรอยเท้าจิกปลายลง
 คนมักหลงมีรอยเท้าลงสั้นหนัก ส่วนรอยเท้านี้ที่เป็นเช่นนี้ [มีรอย
 ราบเรียบเสมอกัน]เป็นรอยเท้าของท่านผู้เปิดหลังคา[คือกิเลส]ได้แล้ว”

แม้การยืน : คนราคะจิตนำเลื่อมใส นุ่มนวล

คนโทสจิตมีอาการแข็งกระด้าง

คนโมหจิตมีอาการซุ่มซำม

แม้อิริยาบถนั้นก็เช่นเดียวกัน

คนราคะจิตไม่รีบร้อน ปุที่นอนสมำเสมอแล้วค่อยๆ นอนทอดอวัยวะน้อยใหญ่
 ลง นอนหลับด้วยอาการอันนำเลื่อมใส และเมื่อถูกปลุกก็ไม่ผลุนผลันลุกขึ้น ขานตอบเบาๆ
 เหมือนคนหวาดหวั่น

คนโทสจิตรีบร้อนปุที่นอนตามแต่จะได้ ทอดกายลงนอนขมวดคิ้วนี้วหน้า และ
 เมื่อถูกปลุกก็ผลุนผลันลุกขึ้นขานตอบเหมือนคนหงุดหงิด

คนโมหจิตปุที่นอนไม่เรียบร้อย นอนทอดกายส่ายไปมา มักนอนคว่ำหน้า และ
 เมื่อถูกปลุกก็ทำเสียงฮึ่มๆ ค่อยๆ ลุกขึ้น

ส่วนคนสัทธาจิตเป็นต้น มีอิริยาบถเหมือนคนราคะจิตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้
 กับคนราคะจิตเป็นต้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจรัสโดยอิริยาบถอย่างนี้ก่อน

^{๕๖} อัง.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๖๑/๓๕๙, พุ.สุ.อ. ๒/๙๒๔/๓๙๒, พุ.ภ.อ. ๑/๒๑/๑๕๒-๕๓,

พุ.ภ.อ. ๒/๑๗๙/๑๕๐

การงาน

คำอธิบายของคำว่า กิจจา (การงาน) มีดังนี้ :-

- ในการทำงานมีการปัดกวาดเป็นต้น

คนราคจริตจับไม้กวาดเรียบร้อย ไม่รีบร้อน ไม่คู้ยดินทรายให้เกลื่อนกลาด
กวาดสะอาดราบเรียบ เหมือนปูลาดดอกยางทราย

คนโทสจริตจับไม้กวาดแน่น ท่าทางรีบร้อน คู้ยเอาทรายขึ้นไปกองไว้สองข้าง
กวาดเสียงดัง ไม่สะอาดราบเรียบ

คนโมหจริตจับไม้กวาดหลวมๆ กวาดวนไปวนมาทำให้เกลื่อนกลาด ไม่สะอาด
ราบเรียบ

- ในการทำงานทุกอย่างมีการซักและขัดถูเป็นต้น ก็เหมือนการปัดกวาด

คนราคจริตมักทำอย่างละเอียดลออ เรียบร้อย สม่ำเสมอ และตั้งใจ

คนโทสจริตมักทำอย่างเคร่งเครียด เข้มแข็ง ไม่เรียบร้อย

คนโมหจริตมักทำไม่ละเอียดลออ งุ่มง่าม ไม่เรียบร้อยรอบคอบ

- การนุ่งห่มจีวร

คนราคจริต ก็ไม่ตึงไม่หลวมเกินไป เป็นปริมณฑลน่าเลื่อมใส

คนโทสจริต ตึงเกินไปไม่เป็นปริมณฑล

คนโมหจริต หลวมรุ่มร่าม

พึงทราบคนสัทธาจริตเป็นต้นตามทำนองของคนราคจริตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยการทำงานอย่างนี้

อาหาร

คำอธิบายของคำว่า โภชนา (อาหาร) มีดังนี้ :-

คนราคจริตชอบอาหารที่มีรสหวานนุ่ม ในเวลาบริโภคก็ทำคำข้าวพอเหมาะ ไม่ใหญ่เกินไป ชิมรสชาติค่อยๆ บริโภค และเมื่อได้อาหารอร่อยบางอย่างย่อมดีใจ

คนโทสจริตชอบอาหารที่ไม่ประณีตมีรสเปรี้ยว ในเวลาบริโภคก็ทำคำข้าวใหญ่ เต็มปาก ไม่ชิมรสชาติรีบร้อนบริโภค และเมื่อได้อาหารที่ไม่อร่อยบางอย่างย่อมผิดหวัง

คนโมหจริตไม่ชอบรสอะไรแน่นอน และในเวลาบริโภคก็ทำคำข้าวเล็กๆ ไม่พอเหมาะ ทำเมล็ดข้าวหกเรี่ยราดในภาชนะ ริมฝีปากเปื้อนเปรอะ มีจิตซัดส่ายคิดเรื่องนั้นๆ บริโภคอยู่

พึงทราบคนสัทธาจริตเป็นต้นตามทำนองของคนราคจริตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยอาหารอย่างนี้

การเห็นเป็นต้น

คำอธิบายของคำว่า ทสฺสนาทิโต (การเห็นเป็นต้น) มีดังนี้ :-

คนราคจริตแม้เห็นรูปที่น่าเจริญใจเล็กน้อยก็เกิดพิศวงแลดูนานๆ ย่อมข้องติด อยู่ในความดีงามเพียงเล็กน้อย ไม่ถือโทษที่มีจริง แม้ในขณะหลีกพ้นไปก็ไม่ประสงค์ที่จะปล่อยวาง หลีกไปทั้งๆ ที่ยังอาลัยถึง

คนโทสจริตแม้เห็นรูปที่ไม่น่าเจริญใจเล็กน้อยก็ประจุกลำบากใจเสียเต็มที่ อดทนแลดูนานๆ ไม่ได้ ย่อมหงุดหงิดแม้ในโทษเล็กน้อย ไม่ถือเอาความดีงามที่มีจริง แม้ในขณะหลีกพ้นไปก็ยังต้องการจะพ้นอยู่ หลีกไปไม่อาลัยถึง

คนโมหจริตเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมักเชื่อคนอื่น พอได้ยินคนอื่นนินทาก็ นินทาตาม ได้ยินคนอื่นสรรเสริญก็สรรเสริญตาม ส่วนลำพังตนเองเฉยๆ ด้วยความเฉย เพราะไม่รู้ แม้การฟังเสียงเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบคนสัทธาจริตเป็นต้นตามทำนองของคนราคจริตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยการเห็นเป็นต้นอย่างนี้

ความเกิดขึ้นแห่งธรรม

คำอธิบายของคำว่า ธมมปวัตติโต เจว (ความเกิดขึ้นแห่งธรรม) มีดังนี้ :-

คนราคะจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความเสแสร้ง (มายา)	- ใ้อวด (สาเจยย)
- ถือตัว (มาน)	- ประราธนาชั่ว (ปาปิจจตา)
- มักมาก (มหิจจตา)	- ไม่สันโดษ (อสนตุฏฺฐิตา)
- ฟุ่มเฟือย (สิงค)	- ความอยากงาม (จาปลย)

คำว่า สิงค แปลตามศัพท์ว่า “เขาสัตว์” ในที่นี้แปลว่า “ความฟุ่มเฟือย” เพราะหมายถึงกิเลสที่เหมือนเขาสัตว์ที่ใช้ประดับตกแต่งที่เรียกว่า ความทันสมัยแบบชาวเมืองคือความน่ารักใคร่พอใจ ดังข้อความว่า

วิชฺฌณฺณเจณ สิงคํ, สิงคารตานาคริกภาวสงฺขาตํ กิเลสสิงคํ.^{๕๗}

“ชื่อว่า เขาสัตว์ โดยความหมายว่า เป็นสิ่งแหลมคม ได้แก่ เขาสัตว์คือกิเลสที่เรียกว่า ภาวะของชาวเมืองคือความน่ารักใคร่พอใจ”

คำว่า สิงค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิงคํ วิทยาติ สิงคํ.

กิเลสเหมือนเขาสัตว์ ชื่อว่า สิงคะ

(สิงค ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัดทิต)

คำว่า จาปลย แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้โลเล” ในเรื่องนี้หมายถึง ความอยากงาม ดังข้อความว่า

อตฺตโน สรีรสฺส จีวราทิปริกฺขารสฺส จ มณฺฑนวเสน ปวตฺตํ โลลุปฺปํ จาปลยํ.^{๕๘}

^{๕๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๕/๑๔๘

“ความละโมภที่ดำเนินไปด้วยการตกแต่งสรีระของตนและบริหารมีจีวร เป็นต้น
ชื่อว่า จาบัลยะ”

คำว่า จาปลฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จปตส.ส. ภา.ว. จ.ป.ล.ย.

ความเป็นผู้โลเล ชื่อว่า จาบัลยะ

(จปส ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในภาวตั้งทิต)

คนโทสจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความโกรธ (โกธ)
- ลบหลู่ (มกฺข)
- วิชา (อิสสา)
- ผูกโกรธ (อุปนาห)
- ตีเสมอ (ปฬาส)
- ความตระหนี่ (มจฺจริย)

คนโมหจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความหดหู่ (กิน)
- เชื่องซึม (มิทุธ)
- ฟุ้งซ่าน (อุทฺธัจ)
- รำคาญใจ (กุกกุก)
- สงสัย (วิจิกิฉา)
- ยึดถือมั่นด้วยสำคัญผิด (อาธานคฺคาหิตา)
- การไม่ปล่อยวางความเห็นผิด (ทุปฺปปฏินิสสคฺคิตา)

คนสัทธาจริตมี[กุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความเสียสละเด็ดขาด (มุตุดจาคตา)
- ใครเห็นพระอริยเจ้า (อริยาน์ ทสฺสนกามตา)
- ใครฟังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมํ โสตุกามตา)
- มีปราโมทย์มาก (ปาโมชฺซพหุลตา)
- ไม่ไอ้อวด (อสจฺจตา)
- ไม่มีมารยา (อมายาวิตา)

- ความเลื่อมใสในฐานะ[คือพระรัตนตรัย]ที่ควรเลื่อมใส (ปสาทนีเยสุ จาเนสุ ปสาโท)

คนพุทธิจริตมี[กุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความเป็นผู้ว่าง่าย (โสวจสุสตา)
- มีมิตรดี (กลุยานมิตตดา)
- บริโภคพอประมาณ (โภชเน มตตณฺณดา)
- มีสติสัมปชัญญะ (สติสมฺปชณฺณ)
- เพียรเจริญสติ (ชาคริยานุโยโค)
- สะดุ้งกลัวในฐานะ[คือความเกิดเป็นต้น]ที่ควรสะดุ้งกลัว (สํเวชนีเยสุ จาเนสุ สํเวโค)
- ความเพียรอย่างถูกต้องของผู้สะดุ้งกลัว (สํวิคฺคสฺส โยนิโส ปธานํ)

ฐานะที่ควรสะดุ้งกลัว เรียกว่า สังเวควัตถุ คือ ที่ตั้งของความสะดุ้งกลัว มี ๘ อย่าง ดังนี้ คือ

๑.ชาติ	๒.ชรา
๓.พยาธิ	๔.มรณะ
๕.ภัยในอบาย	๖.ทุกข์มีวิภวภูตเป็นเหตุในอดีต
๗.ทุกข์มีวิภวภูตเป็นเหตุในอนาคต	
๘.ทุกข์มีแสวงหาอาหารในปัจจุบันเป็นเหตุ	

ดังข้อความว่า

อญฺจ สังเวควัตถุณิ นาม ชาติ ชรา พยาธิ มรณานิ จตฺตาริ อปายทุกฺขํ ปณฺจมํ
อตีเต วฏฺฐมฺหุลกํ ทุกฺขํ อนาคเต วฏฺฐมฺหุลกํ ทุกฺขํ ปจฺจุปฺปนฺเน ออาหารปริเยฏฺฐิมฺหุลกํ
ทุกฺขนฺติ.^{๕๘}

^{๕๘} ที.ม.อ. ๒/๓๘๕/๔๐๙, ม.ม.อ. ๑/๑๑๘/๓๑๔-๑๕, ส.ม.อ. ๓/๒๓๒/๒๓๒, อภิ.วิ.อ. ๒/๓๖๗/๓๐๕,
วิสุทธิ. ๑/๖๖/๑๔๖

“ที่ชื่อว่าสังเวควัตถุ ๘ คือ ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ ๔ ทุกข์ในอบายเป็นที่ ๔ ทุกข์มีวิภวัญจะเป็นเหตุในอดีต ทุกข์มีวิภวัญจะเป็นเหตุในอนาคต และทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน”

คนวิตักกจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- การพูดมาก (ภสฺสพหุลตา)
- ยินดีคลุกคลีในหมู่คณะ (คณารามตา)
- เกียจคร้านในการบำเพ็ญกุศล (กุสลาอนุโยเค อรติ)
- มีจิตฟุ้งซ่าน (อนวญฺจิตจิตตตา)
- บังหวนควั่นในเวลากลางคืน[คือ คิดถึงงานที่จะทำในวันต่อไป] (รตฺตี ฐมายนนา)
- ลุกโผลงในเวลากลางวัน[คือ ทำงานทางกายและวาจาตามที่คิดไว้ในคืนก่อน] (ทิวา ปชฺชลนา)
- ความคิดพล่านไปโน่นๆ นี่ๆ (หุราหุรํ ธาวนา)

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม (มีมารยาสาไถยเป็นต้น) อย่างนี้

คำวินิจฉัยในวิสัยนาปัญหาข้อที่ ๒

วิธีแสดงจริต[ที่กล่าวไว้ตามอิริยาบถ เป็นต้น]นี้ มิได้ปรากฏในพระบาลีและอรรถกถาอย่างสิ้นเชิง ข้าพเจ้ากล่าวตามความเห็นของอาจารย์อย่างเดียว ดังนั้น จึงไม่ควรเชื่อถือเป็นสาระ เพราะมีอิริยาบถเป็นต้นของคนราคจริตที่แสดงไว้ แม้คนโทสจริต เป็นต้นผู้อยู่ด้วยความไม่เผอเรอก็ทำได้ และบุคคลที่มีจริตระคนกันเพียงคนเดียวจะเกิดอิริยาบถเป็นต้นที่มีลักษณะต่างกันได้ไหม

ส่วนวิธีแสดงจริตที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย (มหาอรรถกถา) ควรเชื่อถือเป็นสาระ ดังข้อความว่า

เจโตปริยญาณสุส ลาภี อาจริโย จริย์ ฌตฺวา กัมมัญฺจํ กเถสฺสติ, อิตเรณ อนฺเตวาสิกโก ปุจฺฉิตพฺโป.

“อาจารย์ผู้บรรลุเจโตปริยญาณรู้จิตแล้วบอกกรรมฐานได้เอง ส่วนอาจารย์อื่น ต้องถามอันเตวาสิก”

ดังนั้น จึงทราบได้ว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต หรือคนโทสจริตเป็นต้นอย่างใด อย่างหนึ่ง ด้วยเจโตปริยญาณ หรือด้วยการซักถามบุคคลนั้น ดังนี้แล

วิสาขปัญหาข้อที่ ๓

[๔๖] ในคำถามนั้นว่า ที่อยู่เป็นต้นอะไรเป็นที่สัปปายะแก่บุคคลจริตอะไร ? จะกล่าวถึงที่อยู่เป็นลำดับแรก ดังต่อไปนี้ :-

สิ่งที่เป็นสัปปายะแก่คนราคจริต

ก. ที่อยู่อันเหมาะสมแก่คนราคจริต คือ เจื่อมเขามีผืนขรุขระ กระต่อม มุงหญ้า หรือบรรณศาลามุงใบตองเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ตั้งอยู่บนพื้นดิน ขอบ ชายคารอบๆ สกปรก เประไปด้วยละอองธุลี เต็มไปด้วยค่างคาว หักพังทลาย สูงหรือ ต่ำเกินไป อยู่ที่ดิน น่าวาตห้วน[ด้วยสัตว์ร้ายมีเสื่อเป็นต้น] มีทางสกปรกขรุขระ แม้ กระทั่งเตียงและตั่งก็เต็มไปด้วยตัวเรือด รูปทรงไม่งามสีซีดจาง พอแลเห็นก็เกิด ความ รังเกียจ ที่อยู่เช่นนั้นจึงเป็นที่สัปปายะแก่คนราคจริต

ข. ผ้านุ่งและผ้าห่มที่มีชายขาด รุงรังไปด้วยเส้นด้ายห้อยย้อยเหมือนขนม ร้างแห มีสัมผัสสากเช่นกับผ้าปานดิบ สีซีดจาง ใช้น้อยลำบาก จึงจะเป็นที่สัปปายะ

ค. แม้บาตรก็เป็นบาตรดินสีซีดจาง หรือบาตรเหล็กที่ไม่งามด้วยลิ่มและหมุด หนัก รูปทรงไม่งามน่าเกลียดเหมือนกะโหลกผี ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต

ฌ. แม้ทางไปบิณฑบาตก็ไม่น่าพอใจ ห่างไกลหมู่บ้าน ขรุขระ จึงเหมาะสม แม้กระทั่งหมู่บ้านที่ไปรับภิกษาก็เป็นหมู่บ้านที่มีฝูงชนไปมาทำเหมือนไม่เห็นภิกษุผู้เที่ยว

บิณฑบาต] และที่คนนิมนต์ภิกษุผู้ไม่ได้ภิกษาแม้ในตระกูลหนึ่งแล้วออกมาอยู่ให้เข้าไปสู่
โรงฉันว่า นิมนต์มาทางนี้ขอรับ ครั้นถวายข้าวต้มและข้าวสวยแล้ว เมื่อจะกลับไปก็ไป
อย่างไม่เหลียวแล เหมือนด่อนแม่โคเข้าคอก หมู่บ้านเช่นนั้นจึงเหมาะสม

ง. แม้ผู้ปรนนิบัติก็เป็นทาสหรือกรรมกรที่มีรูปทราชมไม่นาดู นุ่งห่มผ้าสกปรก
เหม็นสาบ น่ารังเกียจ ประเคนโดยไม่เคารพเหมือนเทพเจ้าต้มและข้าวสวยทั้ง ผู้ปรนนิบัติ
เช่นนั้นจึงเหมาะสม

จ. แม้ข้าวต้ม ข้าวสวย และของเคี้ยวก็เป็นชนิดเลว สีซีดจาง ทำด้วยข้าว
ฟาง หย้ากับแก๊ และเศษข้าว เป็นต้น เปรียงบูด ผักเสียندوق แกงผักเก่าๆ ชนิดใด
ชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียว พอให้อิ่มท้องเท่านั้น จึงเหมาะสม

ฉ. แม้อิริยาบถสำหรับคนราคจริตนั้น ก็เป็นอิริยาบถยืนหรือเดิน จึงเหมาะสม

ช. อารมณ์กรรมฐานควรเป็นกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสีไม่แจ่มใส ในวรรณ-
กสิณ (กสิณสี คือ สีแดง สีเขียว สีขาว และสีเหลือง) มีนิลกสิณ (กสิณสีเขียว) เป็นต้น
ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนราคจริต

สิ่งที่เป็นสปปายะแก่คนโทสจริต

ก. ที่อยู่อันเหมาะสมแก่คนโทสจริต คือ ที่อยู่ไม่สูงไม่ต่ำนัก มีร่มเงาบริบูรณ์
ด้วยน้ำใช้น้ำฉัน มีฝา เสาและบันไดที่จัดไว้อย่างเรียบร้อย งามด้วยลายดอกไม้ ลาย
เครือวัลย์ และจิตรกรรมนานาชนิดที่ทำสำเร็จเสร็จสรรพ มีพื้นเรียบสนิทอ่อนนุ่ม ประดับ
ด้วยพวงดอกไม้และพาดานผ้าหลากสี เปรียบดั่งวิมานพรหม มีเครื่องลาดและเตียงตั้ง
สะอาดน่าเจริญใจปูลาดไว้อย่างดี มีกลิ่นหอมฟุ้งด้วยกลิ่นหอมจรุงของดอกไม้ที่วางไว้เพื่อ
ให้อบกลิ่นในที่นั้นๆ พอแลเห็นก็ก่อให้เกิดปีติปราโมทย์ ที่อยู่เช่นนี้จึงเหมาะสม

ข. แม้ทางดำเนินไปสู่ที่อยู่นั้นก็ปลอดภัยไร้อันตรายทั้งปวง มีพื้นที่สะอาด
ราบเรียบ ประดับตกแต่งไว้แล้ว จึงเหมาะสม ในที่อยู่ดังกล่าว เครื่องใช้ประจำที่อยู่ที่
ไม่ต้องมีมากนัก มีเพียงเตียงและตั้งตัวเดียวก็พอ เพื่อไม่ให้เป็นที่อาศัยของแมลง เรือด
งู และหนู เป็นต้น

ค. ผ้านุ่งและผ้าห่มก็เป็นชั้นเดียวหรือสองชั้น ทำด้วยผ้าจัน ผ้าแคว้นโสมาระ ผ้าไหม ผ้าฝ้าย และผ้าเปลือกไม้ละเอียด (ผ้าเมืองกรีซ) เป็นต้นที่ประณีต เบาสบาย ย่อมดี มีสีหมดจืดตามสมณสาธูป ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจรรย์นั้น

ฌ. บาตรควรเป็นบาตรเหล็ก มีทรวดทรงงามเหมือนโป่งน้ำ กลี๋ยงเกลาดิไม่มี สนิมเหมือนแก้วมณี มีสีหมดจืดตามสมณสาธูป ย่อมเหมาะสม

ง. ทางไปบิณฑบาตควรเป็นที่ปลอดภัยไร้อันตราย ราบเรียบน่าเจริญใจ ไม่ ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านนัก ย่อมเหมาะสม

จ. แม่หมู่บ้านที่ไปรับภิกษาก็มีชาวบ้านหวังว่า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจักมาในบัดนี้ จึงปูอาสนะไว้ในสถานที่ราดน้ำแล้วปักกวาด ลูกธูปธูปบาตรนิมนต์เข้าไปสู่เรือน ให้นั่งบน อาสนะที่ปูลาดไว้แล้วจึงอังคาส (ประเคน) ด้วยมือของตนโดยเคารพ หมู่บ้านเช่นนั้น ย่อมเหมาะสม

ฉ. ผู้ปรนนิบัติมีรูปสวายน่าพอใจ อาบน้ำได้ทาตัวดีแล้ว หอมฟุ้งด้วยกลิ่นธูป เครื่องอบ และดอกไม้ ประดับตกแต่งด้วยภัสตราภรณ์ที่ย้อมสีนานาชนิดล้วนแต่สะอาด เจริญใจ ทำการอังคาสโดยเคารพ ผู้ปรนนิบัติเช่นนั้นจึงเหมาะสม

ช. แม้ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยวก็ควรมียีสต์องศา กลิ่นหอม รสอร่อย มี โอชาน่าชอบใจ ประณีตโดยประการทั้งปวง เพียงพอแก่ความต้องการ

ฌ. แม้อิริยาบถก็ต้องเป็นอิริยาบถนอนหรือนั่ง จึงเหมาะสมแก่คนโทสจรรย์นั้น

ญ. อารมณ์กรรมฐานควรเป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่งที่มีสีแจ่มใสในวรรณกสิณ มีนิลกสิณเป็นต้น

ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนโทสจรรย์

สิ่งที่เป็นสัปปายะแก่คนโมหจรรย์

ก. ที่อยู่คนโมหจรรย์ควรหันหน้ารับทิศ กว้างขวาง พบทิศโล่งสว่าง

ข. อิริยาบถเดินในบรรดาอิริยาบถ ๔ จึงเหมาะสม

ค. อารมณ์กรรมฐาน (วงกสิณ) ขนาดเล็กเท่ากระดิ่งหรือขันน้ำ ย่อมไม่เหมาะสมแก่คนโหมจรีตนั้น เพราะจิตยังสับสนมากขึ้นในสถานที่แคบ ดังนั้น วงกสิณขนาดใหญ่กว้างจึงเหมาะสม

ฌ. วิธีที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวไว้แก่คนโทสจรีต

ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนโหมจรีต

ธรรมที่เป็นสัปปายะแก่คนสัทธาจรีตเป็นต้น

วิธีที่กล่าวไว้ทุกอย่างในคนโทสจรีต เหมาะสมแก่คนสัทธาจรีต

แม้อนุสสติ ๖ (มีพุทธานุสสติเป็นต้น) ก็เหมาะสมแก่คนสัทธาจรีตนั้น

ไม่มีสิ่งใดในเสนาสนะสัปปายะเป็นต้นที่ไม่เหมาะสมแก่คนพุทธิจรีต

ที่อยู่ของคนวิตักกจรีต ไม่ควรเป็นที่โล่งโง้งหันหน้ารับทิศ พบสวน ป่า และสระ โบกขรณีนที่น่าเจริญตาเจริญใจ ทิวแถวแห่งหมู่บ้าน นิคม แคว้นแคว้น และภูเขาที่มีสีเขียว ชะอุ่ม เพราะเสนาสนะดังกล่าวทำให้จิตขัดส่ายด้วยวิตก ดังนั้น คนวิตักกจรีตจึงควรอยู่ในวัดป่าที่เหมือนถ้ำหินทะลุซึ่งมีเงื้อมเขาเหมือนท้องช้าง มีป่าปกคลุมในปากทางเข้า ชอกเขาลึก

แม้อารมณ์กรรมฐานก็ไม่ควรเป็นวงกสิณกว้าง เพราะอารมณ์เช่นนั้นทำให้จิตขัดส่ายด้วยวิตก แต่ควรเป็นวงกสิณเล็ก ประการที่เหลือ เหมือนกับที่ได้กล่าวไว้แก่คนราคะจรีต

ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนสัทธาจรีตเป็นต้น

จบคำอธิบายโดยกำหนดประเภท เหตุเกิด วิธีรู้ และธรรมอันเป็นที่สัปปายะ แก่จรีตที่กล่าวไว้ในหัวข้อว่า อุตตโน จรียนานุกุล (เหมาะสมแก่จรีตของตน) แต่ข้าพเจ้า ยังมีได้อธิบายกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จรีตให้ชัดเจนอย่างบริบูรณ์ก่อน เพราะกรรมฐานดังกล่าวจักปรากฏชัดเจนในคำอธิบายของหัวข้อถัดไป

คำอธิบายกรรมฐาน ๔๐

[๔๗] ดังนั้น ในหัวข้อที่กล่าวไว้ว่า จตุตถาสาย กัมมฐานเนสุ อณฺเฏถ กัมมฐานํ คเหตุวา (เรียนกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐) พึงทราบข้อวินิจฉัยกรรมฐาน โดยลักษณะ ๑๐ ประการก่อนอย่างนี้ คือ :-

๑. การแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้
๒. การนำอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิมาให้
๓. การจำแนกมาน
๔. การผ่านองค์มานและอารมณ์
๕. อารมณ์ที่ควรขยายและไม่ควรขยาย
๖. อารมณ์ของมาน
๗. ภูมิเป็นที่บังเกิด
๘. การใส่ใจ
๙. ความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน
๑๐. การเหมาะสมแก่จริต

การแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้

ในลักษณะ ๑๐ ประการนั้น คำว่า สงฺขาทนิตฺเทสโต (การแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กรรมฐานที่กล่าวไว้ในคำว่า จตุตถาสาย กัมมฐานเนสุ (ในกรรมฐาน ๔๐) มี ๔๐ คือ

- กสิณ ๑๐	- อสุภะ ๑๐
- อนุสสติ ๑๐	- พรหมวิหาร ๔
- อารูปปะ ๔	- สัญญา ๑
- วัตถาน ๑	

คำว่า กัมมภูมิจาน แปลว่า ที่ตั้งของการกระทำคือความเพียร เพราะเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติ จะเห็นได้ว่า กสิณ ๑๐ เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติ เพราะผู้ปฏิบัติต้องรับรู้ กสิณเป็นอารมณ์อยู่เสมอ จึงจะนับว่าเจริญกสิณ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า กัมมภูมิจาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กัมมสส จานํ กัมมภูมิจานํ.

ที่ตั้งของการกระทำ ชื่อว่า กรรมฐาน

(ฉฐสูตรปปริสสมาส)

กสิณ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ปฐวีกสิณ (กสิณดิน)
๒. อาโปกสิณ (กสิณน้ำ)
๓. เตโชกสิณ (กสิณไฟ)
๔. วาโยกสิณ (กสิณลม)
๕. นีลกสิณ (กสิณสีเขียว)
๖. ปิตกสิณ (กสิณสีเหลือง)
๗. โลหิตกสิณ (กสิณสีแดง)
๘. โอทาทกสิณ (กสิณสีขาว)
๙. อาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง)
๑๐. ปริจฉินนาทกสิณ (กสิณช่องว่างที่กำหนดขึ้น)

อสุภะ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. อุทฐมาตกะ (ศพที่พองอืด)
๒. วิเนลกะ (ศพที่ขึ้นเขียว)
๓. วิปุพพกะ (ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม)
๔. วิจฉิททกะ (ศพที่ขาดเป็นท่อน)
๕. วิกขายิตกะ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน)
๖. วิกขิตตกะ (ศพเรี่ยราด)
๗. หตวิกขิตตกะ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย)
๘. โลหิตกะ (ศพที่อาบไปด้วยเลือด)

๙. ปุพฺพกะ (ศพที่มีหนอนชอนไช)
๑๐. อัญฺฐิกะ (กองกระดูก)

อนุสสติ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. พุทธานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระพุทฺธคุณ)
๒. ธรรมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ)
๓. สังฆานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระสงฆคุณ)
๔. สีลानุสสติ (การหมั่นระลึกถึงศีลคุณ)
๕. จาคานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค)
๖. เทวदानุสสติ (การหมั่นระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา)
๗. มรณานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความตาย)
๘. กายคตาสติ (การตามรู้กองรูป)
๙. อานาปานสติ (การตามรู้ลมหายใจเข้าออก)
๑๐. อุปสมมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความสงบ)

คัมภีร์สังคหสาฎกิกา (หน้า ๖๔๙) กล่าวว่า กองรูปในกายคตาสติหรือลมหายใจเข้าออกในอานาปานสติเป็นอารมณ์บัญญัติที่เห็นง่าย ส่วนพระพุทฺธคุณเป็นต้นเป็นอารมณ์ปรมาต্মที่ละเอียดลึกซึ้งกว่า ดังนั้น พระพุทฺธองค์จึงตรัสว่า สติ (การตามรู้) ไว้ในกายคตาสติ และอานาปานสติ ไม่ตรัสว่า อนุสสติ (การหมั่นระลึกถึง) เหมือนในพุทฺธานุสสติเป็นต้น

พรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ คือ

๑. เมตตา (ความปรารถนาดีต่อผู้อื่นอย่างจริงใจโดยไม่หวังผลตอบแทน, ความรักผู้อื่นเสมอตน)
๒. กรุณา (ความสงสารต่อผู้ประสบทุกข์)
๓. มุทิตา (ความพลอยยินดีต่อผู้ได้รับสุข)
๔. อุเบกขา (ความวางใจเป็นกลางโดยปราศจากเมตตา กรุณา และมุทิตา)

ารูปกรรมฐาน ๔ เหล่านี้ คือ

๑. อากาสนัญญายตนฌาน (ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง)
๒. วิญญาณัญญายตนฌาน (ฌานที่มีวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง)
๓. อากิญจัญญายตนฌาน (ฌานที่มีความไม่มีแห่งปฐมารูปวิญญาณเป็นที่ตั้ง)

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้งของสุขอันพิเศษ)

คำอธิบายของอากาสนัญญายตนฌานเป็นต้น มีดังต่อไปนี้

๑. อากาสนัญญายตนฌาน หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุจุตฺตฌานแล้ว จึงเพิกสณอย่างใดอย่างหนึ่งในกสิณ ๙ อย่าง (เว้นอากาศกสิณ) โดยปริกรรมว่า อากาส์ อนนฺตํ (อากาศไม่มีที่สุด) เมื่อกสิณนั้นหายไปด้วยกำลังสมาธิที่มีนาม คือ อากาส์ไม่มีที่สุด เป็นอารมณ์ จึงได้บรรลุอากาสนัญญายตนฌาน

๒. วิญญาณัญญายตนฌาน หมายความว่า หลังจากได้บรรลุรูปฌานที่ ๑ แล้ว จึงเพ่งรูปฌานจิตที่ ๑ (ปฐมารูปวิญญาณ) นั้น โดยปริกรรมว่า วิญญาณํ อนนฺตํ (วิญญาณไม่มีที่สุด) เมื่อรู้สึกถึงรูปฌานจิตที่ ๑ ว่าแผ่ไปไม่มีที่สุด จึงได้บรรลุวิญญาณัญญายตนฌาน

๓. อากิญจัญญายตนฌาน หมายความว่า หลังจากได้บรรลุรูปฌานที่ ๒ แล้ว จึงเพ่งความไม่มีแห่งรูปฌานจิตที่ ๑ (นัตถิภาวบัญญัติ = บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มี) โดยปริกรรมว่า นตฺถิ กิญฺจิ (ไม่มีอะไร) คือ ไม่มีแม้กระทั่งภังคขณะ (ขณะดับไป) ของรูปฌานจิตที่ ๑ ดังกล่าว เมื่อรู้สึกถึงความไม่มีของรูปฌานจิตที่ ๑ จึงได้บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน หมายความว่า หลังจากได้บรรลุรูปฌานที่ ๓ แล้ว จึงเพ่งความสงบแห่งรูปฌานจิตที่ ๓ (ตติยารูปวิญญาณ) โดยปริกรรมว่า สนฺตาสนฺตา (สงบๆ) เมื่อรู้สึกถึงความสงบของรูปฌานจิตที่ ๓ จึงบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

สัญญา ๑ คือ ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกุล (พิจารณาอาหารว่าสกปรกเพื่อความไม่ยินดีในอาหาร)

วัตถถาน ๑ คือ การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้

การนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้

คำว่า อุปจารปนาวหโต (การนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้) มีคำอธิบายดังนี้ :-

กรรมฐาน ๑๐ ประการ คือ อนุสสติกรรมฐานที่เหลือ ๘ ยกเว้นกายคตาสติ และอานาปานสติ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตวัตถุวัตถถาน นำอุปจารสมาธิมาให้

กรรมฐาน ๓๐ ประการที่เหลือ นำอัปปนาสมาธิมาให้

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้

การจำแนกฌาน

คำว่า ฌานปุปเภทโต (การจำแนกฌาน) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ในกรรมฐาน ๓๐ ประการที่นำอัปปนาสมาธิมาให้นั้น :-

กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๔ [ตามจตุกกนัย]

อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของปฐมฌาน อย่างเดียว

พรหมวิหาร ๓ อย่างแรก [เมตตา กรุณา และมุทิตา] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๓ [อย่างแรก]

พรหมวิหารที่ ๔ และอารูปกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔
โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการจำแนกตาม

การผ่านองค์ฌานและอารมณ์

คำว่า สมติกุมโต (การผ่านองค์ฌานและอารมณ์) มีคำอธิบายดังนี้ :-

การผ่านมี ๒ อย่าง คือ

๑. การผ่านองค์ฌาน มีได้ในกรรมฐานทั้งหมดที่เป็นอารมณ์ของฌาน ๓ และ
ฌาน ๔ [รวม ๑๔ ประการ คือ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ และพรหมวิหาร ๓ อย่างแรก]
ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องผ่านองค์ฌานมีวิตกและวิจารณ์ เป็นต้น แล้วจึงบรรลุ
ทุติยฌานเป็นต้นได้ในอารมณ์ดังกล่าว ในพรหมวิหารที่ ๔ ก็เหมือนกัน เพราะต้องผ่าน
โสมนัสเวทนาในอารมณ์ของพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นแล้วจึงบรรลุได้

๒. การผ่านอารมณ์ มีได้ในอารูปกรรมฐาน ๔ ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติ
ต้องผ่านกสิณ ๙ อย่างใดอย่างหนึ่งข้างต้นแล้วจึงบรรลุอากาศาณัญจนฌานได้ และ
ผ่านอารมณ์มีอากาศเป็นต้นแล้วจึงบรรลุวิญญูญาณัญจนฌานเป็นต้น การผ่านอารมณ์
มิได้มีในกรรมฐานที่เหลือ [คือ กรรมฐาน ๒๑ ประการอื่นจากพรหมวิหาร ๔ อานาปาน-
สติ กสิณ ๑๐ และอารูปกรรมฐาน ๔]

อารมณ์ควรขยายและไม่ควรขยาย

คำว่า วฑฺฒนา วฑฺฒนโต (อารมณ์ที่ควรขยายและไม่ควรขยาย) มีคำอธิบาย
ดังนี้ :-

ในกรรมฐาน ๔๐ ประการนั้น กสิณ ๑๐ ควรขยาย เพราะผู้เพียรปฏิบัติสามารถ
ได้ยินเสียงด้วยทิพย์โสธ สามารถเห็นรูปด้วยทิพย์จักขุ และสามารถใช้อัตถุจิตของสัตว์
อื่นได้ภายในสถานที่แผ่กสิณนั้นไป

ส่วนกายคตาสติและอสุภกรรมฐาน ไม่ควรขยาย เพราะถูกกำหนดไว้ด้วยสถานที่ตั้ง[ของตน] และเพราะไม่มีอานิสงส์ อนึ่ง การกำหนดกายคตาสติและอสุภกรรมฐานเหล่านั้นไว้ด้วยสถานที่ตั้ง[ของตน] จักปรากฏชัดเจนในวิธีภาวนา

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติขยายกรรมฐานเหล่านั้น ก็เป็นแต่เพียงขยายกองแห่งซากศพเท่านั้น หากมีอานิสงส์อะไรแต่ประการใดไม่ ดังข้อความในวิสัยนาปัญหาของโสปากสามเณรว่า

วิภูตา ภควา รูปสณฺญา, อวิภูตา อญฺญิกสณฺญา.

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค รูปสัณญา (สัณญาที่มีอารมณ์เป็นรูป คือ วงกสิณ) ปรากฏชัด อัญญิกสัณญา (สัณญาที่มีอารมณ์เป็นกระดูก) ไม่ปรากฏชัด”

จะเห็นได้ว่า ในคำข้างต้น ท่านกล่าวว่า รูปสัณญาปรากฏชัด โดยเนื่องด้วยการขยายนิมิต และอัญญิกสัณญาไม่ปรากฏชัด โดยเนื่องด้วยการไม่ขยาย

ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ (หน้า ๖๔) กล่าวว่า พระพุทธเจ้าตรัสถามปัญหา ๑๐ ข้อกับโสปากสามเณร ท่านสามารถตอบได้ถูกต้อง พระองค์พอพระทัยแล้วประทานอุปสมบทแก่ท่านที่เป็นพระอรหันต์มีอายุ ๗ ขวบ ปัญหาเหล่านั้นเป็นคำถามว่า อะไรชื่อว่าหนึ่ง ... อะไรชื่อว่าสิบ อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า พระพุทธองค์ประทานอุปสมบทแก่ท่านผู้ตามเสด็จ ณ บุพพาราม หลังจากตรัสถามปัญหาที่เกี่ยวกับอสุภะ ๑๐ มีข้อความเบื้องต้นว่า

อุทฺทมาตกสณฺญาติ วา โสปาก รูปสณฺญาติ วา อิเม ธมฺมา นานตฺถา นานา-
พยุญฺชนา, อุทฺทาหุ เอกตฺถา พยุญฺชนเมว นาน^{๕๙}.

“โสปากะ ธรรมเหล่านี้ คือ อุทฺทมาตกสัณญา (สัณญาที่มีอารมณ์เป็นศพที่พองอืด) กิติ รูปสัณญา (สัณญาที่มีอารมณ์เป็นรูปคือวงกสิณ) กิติ มีความหมายและศัพท์ต่างกัน หรือมีความหมายเหมือนกัน แต่ศัพท์ต่างกัน”

^{๕๙} วิ.มหา.อ. ๑/๔๕/๒๕๖

สันนิษฐานว่า ปัญหาที่พระพุทธองค์ตรัสถามโสปากสามเณรนั้น คงเป็นคำถามว่า “อะไรชื่อว่าหนึ่ง ... อะไรชื่อว่าสิบ” ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ อีกทั้งเป็นคำถามที่เกี่ยวกับบอสุกะ ๑๐ ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาพระวินัย ข้อความที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้กล่าวตามคำถามที่เกี่ยวกับบอสุกะ ๑๐ ดังกล่าว

ส่วนคำที่กล่าวว่า

เกวลํ อัญญิสญญา

อฟรี ปจวี อิม^{๖๐}

“ภิกษุแผ่อัญญิสัญญาไปสู่แผ่นดินนี้ทั้งสิ้น”

คำนี้กล่าวไว้ด้วยลักษณะปรากฏของพระเถระผู้ได้สำเร็จอัญญิสัญญา อุปมาว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าธรรมมาศกราช นกการเวกเห็นเงาของตนในผากระจกกรอบด้านคิดว่าสีนกกการเวกอยู่ในทั่วทุกทิศ จึงเปล่งเสียงร้องอันไพเราะ แม้พระเถระก็เช่นเดียวกัน เห็นนิมิตปรากฏอยู่ในทั่วทุกทิศ เพราะได้สำเร็จอัญญิสัญญา จึงเข้าใจว่าแผ่นดินทั้งหมดเต็มไปด้วยอัญญิ

พระเถระในเรื่องนี้ คือ พระสังคารปิตุเถระ ท่านพำนักอยู่ที่ป่าเภสภพาวัน ได้เจริญอัญญิสัญญาที่พิจารณาว่าเป็นกระดูกในร่างกายบางส่วนแล้ว ได้แผ่อัญญิสัญญานั้นไปสู่แผ่นดินคืออัฐภาพของตน จึงเห็นว่าอัฐภาพทั้งหมดเป็นกระดูก ท่านได้บรรลุฌานที่มีกระดูกเป็นอารมณ์แล้วทำฌานนั้นให้เป็นพื้นฐานของวิปัสสนา ในที่สุดได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น (คือ ไม่ควรขยายอสุภานิมิต) พระดำรัสที่ตรัสในคัมภีร์ธัมมสังคณีว่า ฌานที่รับอสุกะเป็นอารมณ์มีอารมณ์ใหญ่หลวง (อัปมาณารมณ์) ก็จะขัดแย้งกับคำว่าไม่ควรขยายหรือไม่ ?

^{๖๐} ขุ.เถร. ๒๖/๑๘/๒๖๒

ตอบว่า : คำในคัมภีร์ธัมมสังคณีนั้นไม่ขัดแย้งกัน เพราะบางคนถือเอานิมิตในชากศพที่ขึ้นพองหรือในโครงการกระดูกชนิดใหญ่ บางคนก็ถือเอานิมิตในชากศพเช่นนั้นชนิดเล็ก ฌานของบางคนจึงมีอารมณ์เล็กน้อย (ปริตตารมณ์) ของบางคนมีอารมณ์ใหญ่หลวง (อัปปมาณารมณ์) เพราะเหตุที่อารมณ์เล็กหรือใหญ่ไม่เหมือนกัน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ฌานมีอารมณ์ใหญ่หลวง หมายเอาผู้ที่ไม่เห็นโทษในการขยายอสุกนิมิตนั้นแล้วขยายออก แต่กายคตาสติและอสุกกรรมฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะไม่มีอานิสงส์

ในคัมภีร์ธัมมสังคณีน^{๖๑} กล่าวถึงฌานที่รับอสุกะเป็นอารมณ์มีอารมณ์ใหญ่หลวง (อัปปมาณารมณ์) คือ ฌานที่ประกอบด้วยอุทฺทมาตกสัญญา (สัญญาที่มีอารมณ์เป็นศพที่พองอืด) ดังนี้ เป็นต้น

แม้กรรมฐานที่เหลือ[มีอานาปานสติ เป็นต้น]ก็ไม่ควรขยายเช่นเดียวกับกายคตาสติและอสุกกรรมฐานเหล่านี้ เพราะในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติจะขยายอานาปานนิมิตก็จะขยายแต่กองลมเท่านั้น และอานาปานนิมิตนั้นก็กำหนดได้ด้วยสถานที่ (ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน เป็นต้น) อานาปานสติจึงไม่ควรขยาย เพราะมีแต่โทษ [คือ การขยายกองลมเท่านั้น] และถูกกำหนดได้ด้วยสถานที่อย่างนี้

พรหมวิหาร ๔ มีสัจเป็นอารมณ์ เมื่อขยายอารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้นก็จะขยายแต่กองสัจ แต่การขยายกองแห่งสัจนั้นหาประโยชน์มิได้ ดังนั้น จึงไม่ควรขยายอารมณ์ดังกล่าวอีกด้วย

ส่วนพระพุทฺธพจน์ที่ตรัสไว้เป็นต้นว่า

โส เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ปริตฺตวา วิหริตฺติ.^{๖๒}

“ภิกษุ! มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่หนึ่งอยู่”

^{๖๑} อภิ.ส. ๓๔/๒๖๓-๖๔/๗๘-๗๙

^{๖๒} ที.สี. ๙/๕๕๖/๒๔๕, ที.ปา. ๑๑/๗๗/๕๑, ม.อุ. ๑๔/๒๓๐/๑๙๖, อภิ.วิ. ๓๕/๖๔๒/๓๓๑

พระพุทธพจน์ดังกล่าวตรัสไว้ด้วยการกำหนดเอา [คือ กำหนดเอาอารมณ์ของภavanaที่ยังไม่ได้กำหนดไม่ใช่ตรัสไว้ด้วยการขยายนิมิตคืออารมณ์ที่ซ้ำของแล้ว] กล่าวคือ ภิกษุกำหนดเอาเหล่าสัตว์ที่อยู่ในทิศหนึ่งแล้วจึงเจริญเมตตาตามลำดับวัดหนึ่งและสองวัด เป็นต้น จึงตรัสว่า เอกํ ทิสํ ผริตฺวา (มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่หนึ่ง) มิใช่ขยายนิมิตหนึ่ง ปฏิภาคนิมิตที่ผู้เพียรปฏิบัติจะพึงขยายในพรหมวิหารภavnานี้ ห้ามไม่

นิมิตที่ควรขยายคือปฏิภาคนิมิต แต่ปฏิภาคนิมิตนั้นไม่มีในพรหมวิหาร ดังนั้นจึงไม่ควรขยายอารมณ์ของพรหมวิหาร

แม้การมีอารมณ์เล็กน้อยหรือใหญ่หลวงไม่มีประมาณในพรหมวิหารภavnานี้ ก็ได้ด้วยการกำหนดเอา[หมู่สัตว์มีจำนวนน้อยหรือมาก]

เมตตาตามนที่แผ่ไปสู่บุคคลหนึ่งหรือสองคน ชื่อว่า ปริตตารัมมณะ คือ มีอารมณ์เล็กน้อย ส่วนเมตตาตามนที่แผ่ไปสู่บุคคลจำนวนมาก ชื่อว่า อัปปมาณารัมมณะ คือ มีอารมณ์ใหญ่หลวงไม่มีประมาณ

แม้ในอารูปอารมณ์ ๔ เหล่านี้ :-

ก. อากาสบัญญัติไม่ควรขยาย เพราะเป็นเพียงนิมิตที่ได้จากการเพิกกสิณ ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องใส่ใจอากาสบัญญัติด้วยการปราศจากกสิณเท่านั้น แม้จะขยายให้มากไปกว่าการเพิกกสิณ ก็หาประโยชน์อันใดมิได้

ข. วิญญาณ (ปฐมารูปวิญญาณอันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญญาตนณาน) ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวะธรรม เนื่องจากไม่มีใครจะขยายสภาวะธรรมได้

ค. ความปราศจากปฐมารูปวิญญาณ (นัตถิภาวบัญญัติ) ไม่ควรขยาย เพราะเป็นเพียงความไม่มีของปฐมารูปวิญญาณ

ฌ. อารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญายตนณาน ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวะธรรมเช่นเดียวกัน

กรรมฐานที่เหลือ [มีพุทธานุสสติเป็นต้น ๑๐ ประการ] ไม่ควรขยาย เพราะไม่เป็นปฏิภาคนิมิต ดังจะเห็นได้ว่า ปฏิภาคนิมิตเท่านั้นเป็นสิ่งที่ควรขยาย และอารมณ์ของพุทธานุสสติเป็นต้นก็ไม่ใช่ปฏิภาคนิมิต ดังนั้นจึงไม่ควรขยายอารมณ์ของพุทธานุสสติเป็นต้นนั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยอารมณ์ควรขยายและไม่ควรขยาย

อารมณ์ของฌาน

คำว่า อารมมณโต (อารมณ์ของฌาน) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐาน ๒๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ และกายคตาสติ

ข. กรรมฐานที่ไม่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่เหลือ ๑๘ ประการ [อื่นจากกรรมฐาน ๒๒ นั้น]

ค. กรรมฐานที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐาน ๑๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อนุสสติที่เหลือ ๘ ประการ ยกเว้นอานาปานสติกับกายคตาสติ อาหारेปฏิภู-
ลัญญา จตุธาตุมุขจิตตธาน วิญญานัญญายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ

ฌ. กรรมฐานที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐาน ๒๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ และกายคตาสติ

ง. กรรมฐานที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นสภาวะธรรมหรือปฏิภาคนิมิต] คือ กรรมฐานที่เหลือ ๖ ประการ [ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ อาภาสอันญายตนะ และอาภิกัญญายตนะ]

จ. กรรมฐานที่มีอารมณ์ไหว คือ กรรมฐาน ๘ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อสุภะ กรรมฐาน ๓ คือ วิปพพะกะ โลหิตกะ ปุพพะกะ อานาปานสติ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ และอารมณ์คือดวงแสงของพระอาทิตย์เป็นต้นในอาโลกกสิณ[ที่เข้ามาทางช่องหน้าต่างเป็นต้น] กรรมฐานดังกล่าวไหวในเบื้องต้น[ก่อนปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้น] แต่ปฏิภาคนิมิตสงบนิ่งอยู่

ฉ. กรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่เคลื่อนไหว คือ กรรมฐานที่เหลือจาก ๓๒ ประการ โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยอารมณ์ของฌาน

ภูมิเป็นที่บังเกิด

คำว่า ภูมิโต (ภูมิเป็นที่บังเกิด) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่ไม่บังเกิดในเทวโลก ๖ คือ กรรมฐาน ๑๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ และอาหาเรปฏิกูลสัญญา [เพราะซากศพและอาหารอันปฏิกูลไม่มีในเทวโลกนั้น]

ข. กรรมฐานที่ไม่บังเกิดในพรหมโลก คือ กรรมฐาน ๑๓ ประการเหล่านี้ ได้แก่ กรรมฐาน ๑๒ ประการนั้น และอานาปานสติ [เพราะลมอัสสาสะปัสสาสะไม่มีในพรหมโลก]

ค. กรรมฐานที่ไม่บังเกิดในอรุปภูมิ คือ กรรมฐานอื่นจากอรุปปกรรมฐาน ๔

ฌ. กรรมฐานทั้งหมดมีได้ในมวลมนุษย์

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยภูมิเป็นที่บังเกิด

ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๓) กล่าวว่า เทวโลก ๖ มีสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชเป็นต้น และยังรวมถึงวินิปาติกเทวดาที่อาศัยบนแผ่นดินซึ่งนับเข้าในเทวดาชั้นจาตุมหาราชอีกด้วย

การใส่ใจ

พึงทราบข้อวินิจฉัยของคำว่า คณโต (การใส่ใจ) ด้วยการใส่ใจวัตถุที่เห็น, วัตถุที่กระทบสัมผัส และลักษณะที่เคยได้ยิน กล่าวคือ ในกรรมฐาน ๔๐ ประการเหล่านั้น :-

ก. กรรมฐานที่ควรใส่ใจด้วยวัตถุที่เห็น คือ กรรมฐาน ๑๙ ประการ ได้แก่

กสิณ ๙ ยกเว้นวโยกสิณ และอสุภะ ๑๐ หมายความว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องใช้ตาแลดู ก่อน[จะเกิดอุคคหนิมิต]แล้วจึงถือเอานิมิตของกรรมฐานเหล่านั้น

ข. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยวัตถุที่เห็น คือ อาการ ๕ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนัง ในกายคตาสติ

ค. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยลักษณะที่เคยได้ยิน คือ อาการที่เหลือ [๒๗]

ฌ. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยวัตถุที่กระทบสัมผัส คือ อานาปานสติ

ง. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยวัตถุที่เห็นและกระทบสัมผัส คือ วโยกสิณ

จ. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยลักษณะที่เคยได้ยิน คือ กรรมฐานที่เหลือ ๑๘ ประการ [ยกเว้น กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายาคตาสติ อานาปานสติ]

ฉ. กรรมฐานที่ผู้เริ่มปฏิบัติไม่ต้องใส่ใจ คือ กรรมฐาน ๕ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อุเบกขาพรหมวิหาร และอรุปรกรรมฐาน ๔ [เพราะผู้ที่ยังมิได้บรรลุพรหมวิหาร ๓ อย่างแรกย่อมไม่อาจเจริญอุเบกขาได้ และผู้ที่ยังมิได้บรรลุฌาน ๔ ในกสิณย่อมไม่อาจเจริญอรุปรกรรมฐานได้]

ช. กรรมฐานที่ผู้เริ่มปฏิบัติต้องใส่ใจ คือ กรรมฐานที่เหลือ ๓๕ ประการ โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการใส่ใจ

ความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน

คำว่า ปจฺยโต (ความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อรุปรมาณ [๔] คือ กสิณ ๙ ยกเว้น อาภาสกสิณ

ข. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่ภิญญา คือ กสิณ ๑๐

ค. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่พรหมวิหารที่ ๔ คือ พรหมวิหาร ๓ [อย่างแรก]

ฌ. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อรุปรมาณชั้นสูง คือ อรุปรมาณชั้นต่ำๆ

ง. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่นิโรธสมบัติ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

จ. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การอยู่เป็นสุข วิปัสสนากรรมฐาน และภพสมบัติ คือ กรรมฐานทั้งหมด

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน

การเหมาะสมแก่จริต

พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการเหมาะสมแก่จริตในคำว่า จริยานุกูลโต (การเหมาะสมแก่จริต) ดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนราคจริต คือ กรรมฐาน ๑๑ ประการ ได้แก่ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ [เพราะเป็นเหตุข่มราคะ]

ข. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนโทสจริต คือ กรรมฐาน ๘ ประการ ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ (นิลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ และโอทาทกสิณ)

ค. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนโมหจริตและคนวิตกจริต คือ อานาปานสติกรรมฐานเท่านั้น

ฌ. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนสัทธาจริต คือ อนุสสติ ๖ ข้างต้น

ง. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนพุทธิจริต คือ กรรมฐาน ๔ ได้แก่ มรณสติ อุปสมานุสสติ จตุธัตถวัตถาน และอาหาเรปฏิกูลสัญญา

จ. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนทุกจริต คือ กสิณที่เหลือ ๖ และอารูปปกรรมฐาน ๔

นอกจากนั้น กสิณขนาดเล็กอย่างใดอย่างหนึ่ง[เท่าขันน้ำเป็นต้น] เหมาะสมแก่คนวิตกจริต ขนาดใหญ่[เท่าลานนวดข้าวเป็นต้น] เหมาะสมแก่คนโมหจริต

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการเหมาะสมแก่จริตในกรรมฐาน ๔๐ ประการเหล่านี้

สรุปความจริง

การแสดงกรรมฐานตามจิตทั้งหมดนี้กล่าวไว้โดยความเป็นข้อเท็จจริงโดยตรง และเป็นที่สัพปาเยอย่างยิ่ง แต่กุศลภาวนาที่ไม่ข่มราคะเป็นต้น หรือไม่เป็นอุปการะแก่ศรัทธาเป็นต้น ห้ามไม่

ข้อนี้หมายความว่า กรรมฐานบางอย่าง เช่น อสุภภาวนา เป็นข้อเท็จจริงโดยตรงกับราคะ และเป็นที่สัพปาเยอย่างยิ่งแก่คนราคะจริต แต่ยังมีกรรมฐานบางอย่างที่มีใช้ข้อเท็จจริงโดยตรง และเป็นที่สัพปาเยโดยสามัญทั่วไป

ดังพระพุทธดำรัสในเมฆิยสูตรว่า

จตุตทาโร ธมฺมา อุตฺตริ ภาเวตฺตพฺพา. อสุภา ภาเวตฺตพฺพา รากฺสสฺส ปหานาย. เมตฺตตา ภาเวตฺตพฺพา พฺยาปาทสฺส ปหานาย. อานาปานสฺสตี ภาเวตฺตพฺพา วิตกฺกุปฺจเจตฺตพฺพา. อนิจฺจสณฺณาย ภาเวตฺตพฺพา อสฺมิมานสฺมคฺขาทาย.^{๖๓}

“เธอพึงอบรมธรรม ๔ ประการต่อไป คือ

๑. พึงเจริญอสุภภาวนาเพื่อขจัดราคะ
๒. พึงเจริญเมตตาทาเพื่อขจัดโทสะ
๓. พึงเจริญอานาปานสติเพื่อกำจัดมิจฉาวิตก (ความดำริผิด)
๔. พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อก่อนอัสมิมานะ (ความถือตัว)”

จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสสอนให้บุคคลผู้หนึ่งเจริญกรรมฐาน ๔ อย่างนี้ ไม่ใช่ตรัสสอนเพราะบุคคลผู้หนึ่งมีจิตทั้ง ๔ อย่าง เหตุนี้จึงทราบได้ว่า กรรมฐานทุกอย่างสามารถข่มอกุศลและเจริญกุศลทั้งหมดได้

คำว่า อุตฺตริ (ต่อไป) คือ ต่อจากการดำรงอยู่ในธรรม ๔ ประการเหล่านี้ คือ การ

^{๖๓} อย.นวก. ๒๓/๓/๒๙๖, พุ.อุ. ๒๕/๓๑/๑๔๓

ถึงพร้อมด้วยศีล (ศีลสมุปทา) มีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรุตตา) การฟังธรรมอันเป็นที่
สัปปายะ (สปปายะธมฺมสฺสวน) ความเพียร (วิริย) และปัญญา (ปญฺญา)

แม้ในราหุลสูตรก็ตรัสถึงกรรมฐาน ๗ ประการแก่ท่านพระราหุลเพียงรูปเดียว
ตามนัยเป็นต้นว่า

เมตฺตํ ราหุล ภาวนํ ภาวเหิ.^{๖๔}

“ราหุล เธอจงเจริญเมตตาภาวนา”

คำว่า กรรมฐาน ๗ ประการ คือ

๑. เมตตาเพื่อจัดการผูกพยาบาท
๒. กรุณาเพื่อจัดการเบียดเบียน
๓. มุทิตาเพื่อจัดการความริษยา
๔. อุเบกขาเพื่อจัดการปฏิกัมพะ
๕. อสุภภาวนาเพื่อจัดการราคะ
๖. อนิจจสัญญาเพื่อจัดการความถือตัว
๗. อานาปานสติเพื่อจัดการมิจฉาวิตก

การตรัสเช่นนั้นเพื่อให้พระราหุลเจริญกรรมฐานที่ขจัดกิเลสมีการผูกพยาบาท
เป็นต้น ไม่ใช่เพราะท่านพระราหุลมีจิต ๗ อย่าง

ดังนั้น จงอย่ายึดถือเพียงถ้อยคำ[ว่ากรรมฐานนั้นเหมาะสมแก่คนจิตนั้น] ฟัง
แสวงหาจุดมุ่งหมาย[ของการกล่าวเช่นนั้น]ในที่ทั้งปวง

จบข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับกรรมฐานในคำว่า กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา (เรียนกรรมฐาน)
แต่เพียงนี้

^{๖๔} ม.ม. ๑๓/๑๒๐/๙๕

ข้อความว่า “จงอย่ายึดถือเพียงถ้อยคำ” หมายถึง ถ้อยคำที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า กรรมฐานนี้เหมาะสมแก่คนจิตอย่างนี้

ข้อความว่า “พึงแสวงหาจุดมุ่งหมาย[ของการกล่าวเช่นนั้น]” หมายถึง ข้อความที่ท่านกล่าวมาแล้วในประโยคก่อนว่า

สพฺพญเจตํ อุชฺฐวิปฺจุจนีกฺวเสณ จ อติสฺปฺปายวเสณ จ วุตฺตํ. ราคาทีนํ ปน อวิกฺขมฺภิกา สทฺธาทีนํ वा อนุปการา กุสฺลภาวนา นาม นตฺถิ.

“การแสดงกรรมฐานตามจิตทั้งหมดนี้ กล่าวไว้โดยความเป็นข้อเท็จโดยตรง และเป็นที่สัปปายะอย่างยิ่ง แต่กุศลภาวนาที่ไม่ข่มระคะเป็นต้น หรือไม่เป็นอุปการะแก่ศรัทธาเป็นต้น หามีไม่”

วิธีเรียนกรรมฐาน

[๔๘] คำอธิบายบทว่า คเหตฺวา (เรียน) มีดังต่อไปนี้ :-

ผู้เพียรปฏิบัติควรเข้าไปหากัลยาณมิตรที่ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะไว้ตามนัยที่กล่าวมาแล้วในคำว่า เตน โยคินา กมฺมญฺจานทายกํ กัลยาณมิตฺตํ อุปสงกมิตฺวา (ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน) แล้วควรมอบตนแก่พระผู้มีพระภาค ผู้ตรัสรู้หรือแก่พระอาจารย์ แล้วทำตนให้เป็นผู้มีอริยาสัยและการน้อมใจอันสมบูรณ์ ขอกรรมฐานเกิด

ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรมอบตนแก่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าดังนี้ว่า

อิมาหํ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจขามิ.

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอถวายอภิปาณนี้แก่พระองค์”

โทษของการไม่มอบตน คือ ภิกษุยังมิได้มอบตนเช่นนั้นแล้วอยู่ในเสนาสนะที่สงัด ไม่อาจข่ม[ความหวาดกลัว]ในขณะอารมณ์ที่น่ากลัวมาปรากฏ จึงไปอยู่ในวัดใกล้บ้าน คลุกคลีกับคฤหัสถ์ ทำการแสวงหาไม่สมควร ก็จะเสื่อมเสีย

แต่เมื่อเธอมอบตนแล้ว ถึงอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏ ความหวาดกลัวก็ไม่

เกิดขึ้น มีแต่จะเกิดโสมนัสอย่างเดียว เมื่อพิจารณาว่า พ่อบัณฑิต ท่านมอบตนแก่พระพุทธรูปก่อนแล้ว มีไชหรือ

อุปมาว่า บุรุษคนหนึ่งมีผ้าแคว้นกาสีอย่างดี เมื่อผ้านั้นถูกหนูหรือแมลงสาบกัด เขามักเสียใจ แต่ถ้าเขาถวายเป็นทานแก่ภิกษุผู้ไม่มีจีวร ถึงเห็นผ้านั้นถูกภิกษุตัดให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ก็เกิดโสมนัสอย่างเดียว ฉันทได้ คำอุปไมยนี้ก็เหมือนกัน

ภิกษุจะมอบตนแก่พระอาจารย์ควรกล่าวว่า

อิมามิ ภนฺเต อุตฺตมวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจขามิ.

“ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมขอมอบอัตภาพนี้แก่ท่านอาจารย์”

โทษของการไม่มอบตน คือ ภิกษุยังมิได้มอบตนเช่นนี้ ย่อมเป็นคนที่อาจารย์ห้ามปรามไม่ได้ ว่ายากไม่เชื่อฟัง หรือไปตามใจชอบไม่บอกลาอาจารย์ก่อน อาจารย์จะไม่อนุเคราะห์เธอด้วยสิ่งของหรือธรรม ไม่สอนตำราที่ลึกซึ้ง[เกี่ยวกับกรรมฐาน]

เมื่อเธอไม่ได้รับอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ ก็จะได้ที่พึงในศาสนา ไม่นานนักจะเป็นคนทุศีล หรือคฤหัสถ์ แต่ภิกษุผู้มอบตนแล้วจะถูกห้ามปรามได้ ไม่ไปตามใจชอบว่าง่าย มีความประพฤติเนื่องด้วยอาจารย์ เธอได้รับอนุเคราะห์ ๒ ประการจากอาจารย์ แล้วก็จะเจริญงอกงามไปบุญในศาสนา เหมือนศิษย์ของพระจุฬินทรปาติสสเถระ

เรื่องศิษย์พระติสสเถระ

ได้ยินมาว่า ภิกษุ ๓ รูปมาหาพระติสสเถระ

รูปหนึ่งกราบเรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อกล่าวว่าจะต้องทำเพื่อท่าน กระผมจะกระโดดลงไปในเหวลึกชั่วร้ายคนได้

รูปที่สองกราบเรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อกล่าวว่าจะต้องทำเพื่อท่าน กระผมจะเอาแผ่นหินฝนสรีระนี้ให้กร่อนไปหมดตั้งแต่สันเท้าเป็นต้นไป

รูปที่สามกราบเรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อกล่าวว่าจะต้องทำเพื่อท่าน กระผมจะกลั่นลมอัสสาสะปัสนาสะจนสิ้นชีวิตได้

ฝ่ายพระเถระพิจารณาเห็นว่า ภิกษุเหล่านี้เป็นผู้สมควรแล้ว[เพื่อปฏิบัติธรรม]
จึงบอกกรรมฐาน ภิกษุเหล่านั้นดำรงอยู่ในโอวาทของพระเถระแล้วได้บรรลุอรหัตตผลทั้ง
๓ รูป

จบอานิสงส์ของการมอทนแต่เพียงนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในพากย์ก่อนว่า “ควรมอทนแก่พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้หรือแก่พระอาจารย์”

ผู้มีอริยาศัยสมบุรณ์

[๔๙] คำว่า สมบุณหชฌาสเยน สมบุณหานิมุตตินา จ หุตฺวา (ทำตนให้เป็นผู้มีอริยาศัยและการน้อมใจอันสมบุรณ์) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นควรเป็นผู้มีอริยาศัยอันสมบุรณ์โดยลักษณะ ๖ ประการ คือ ความไม่โลภเป็นต้น ผลที่ได้รับคือ ผู้มีอริยาศัยอันสมบุรณ์เช่นนี้ย่อมได้บรรลุโพธิญาณ (มรรคญาณ) ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง (สาวกโพธิ บัณฑิตโพธิ และสัมมาสัมโพธิ)

คำว่า “ผู้มีอริยาศัยอันสมบุรณ์” คือ ผู้มีอริยาศัยในความไม่โลภเป็นต้น อันสมบุรณ์ ด้วยการยังศีลเป็นต้นให้ถึงพร้อมเป็นเบื้องต้น และด้วยความเป็นอุปกนิสสยปัจจัย แก่โลกุตตรธรรม คือ มุ่งเพื่อความหลุดพ้นเป็นหลัก

คำว่า สมบุณหชฌาสย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมบุโน อชฌาสโย เอตสฺสาติ สมบุณหชฌาสโย.

ผู้มีอริยาศัยอันสมบุรณ์ ชื่อว่า สัมบันนชฌาสยะ
(ฉฐฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า สมบุณหานิมุตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมบุหนา อนิมุตติ เอตสฺสาติ สมบุณหานิมุตติ.

ผู้มีการน้อมใจอันสมบุรณ์ ชื่อว่า สัมบันนาติมุตติ
(ฉฐฐีพหุพพีหิสมาส)

ตั้งข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรคถา]ว่า

ฉ อชฺฌมาสยา โพธิสฺสตุตฺตานํ โพธิปริปากาย สํวตฺตุนฺติ. อโลภชฺฌมาสยา จ โพธิสฺสตุตา โลภ โทสทสฺสาวิโน, อโทสชฺฌมาสยา จ โพธิสฺสตุตา โทเส โทสทสฺสาวิโน, อโมหชฺฌมาสยา จ โพธิสฺสตุตา โมहे โทสทสฺสาวิโน, เนกขมมชฺฌมาสยา จ โพธิสฺสตุตา ฌรราวาเส โทสทสฺสาวิโน, ปวิเวกชฺฌมาสยา จ โพธิสฺสตุตา สงฺกณิกาย โทสทสฺสาวิโน, นิสฺสรณชฺฌมาสยา จ โพธิสฺสตุตา สพฺพภวคตีสฺส โทสทสฺสาวิโน.

“อัยยาศัย ๖ ประการย่อมทำให้โพธิญาณของพระโพธิสัตว์แก่กล้า กล่าวคือ พระโพธิสัตว์ :-

๑. มีอัยยาศัยไม่โลภ และเห็นโทษของความโลภ
๒. มีอัยยาศัยไม่โกรธ และเห็นโทษของความโกรธ
๓. มีอัยยาศัยไม่หลง และเห็นโทษของความหลง
๔. มีอัยยาศัยน้อมไปในการออกบวช และเห็นโทษของการครองเรือน
๕. มีอัยยาศัยน้อมไปในความสงัด (ตทั้งคิวกะ วิกขัมภานิวกะ กายวิวกะ และจิตตวิวกะ) และเห็นโทษของการคลุกคลีกับหมู่คณะ
๖. มีอัยยาศัยน้อมไปในการออกจากภวัญญะ (นิพพาน) และเห็นโทษของภพ และคติทั้งปวง”

คำว่า โพธิสฺสตุต (พระโพธิสัตว์) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัตว์ผู้จะตรัสรู้
 - พุชฺฌิสฺสนฺติตฺติ โพธิโย, โพธิโย จ เต สตุตฺตา จาติ โพธิสฺสตุตา.
 - (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส สตุต ศัพท์เป็นนามศัพท์ แปลว่า สัตว์, บุคคล)
๒. สัตว์ผู้แนบชิดในปัญญาตรัสรู้[ด้วยความแน่นอน]
 - พุชฺฌตฺติติ โพธิ, โพธิยา สตุตฺตา โพธิสฺสตุตา.
 - (สัตตมัตตปปริสสมาส สตุต ศัพท์เป็นคุณศัพท์ แปลว่า “ผู้แนบชิด”)

ดังข้อความว่า

โพธิสตฺตาติ พุชฺฌนกสฺตฺตา, โพธิยา วา นียตภาเวน สฺตฺตา ลคฺคา, อธิมฺตฺตา
ตณฺหิณา ตปโปณาติ อตฺถเ. ^{๖๕}

“คำว่า โพธิสตฺตา (พระโพธิสัตว์) คือ สัตว์ผู้จะตรัสรู้ หรือสัตว์ผู้แนบชิดในปัญญา
ตรัสรู้ด้วยความแน่นอน หมายความว่า ผู้เชื่อมั่นแนบแน่นใจในปัญญาตรัสรู้นั้น”

โพธิสตฺโตติ ปณฺทิตสฺตฺโต พุชฺฌนกสฺตฺโต. โพธิสงฺขาเตสุ วา จตุสฺส มคฺเคสฺส สฺตฺโต
อาสฺตฺโต ลคฺคมานโสติ โพธิสตฺโต. ^{๖๖}

“คำว่า โพธิสตฺโต (พระโพธิสัตว์) คือ สัตว์ผู้มีปัญญา กล่าวคือ สัตว์ผู้จะตรัสรู้
อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ผู้แนบชิด คือ มีใจผูกพันในมรรคญาณ ๔ ที่เรียกว่าปัญญา
ตรัสรู้ ชื่อว่า โพธิสัตว์”

พระโพธิสัตว์ คือ ผู้ที่มีกุศลฉันทะปรารภนาโพธิญาณอย่างแรงกล้า แบ่งออกเป็น
๓ ประเภท คือ

๑. สาวกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้เป็นสาวก คือ มีกุศลฉันทะปรารภนามรรค-
ญาณ ๔ ที่ยังเห็นอริยสัจโดยอาศัยผู้อื่นแนะนำ

๒. ปัจเจกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้ตรัสรู้เฉพาะตน คือ มีกุศลฉันทะปรารภนา
ปัจเจกโพธิญาณ คือ มรรคญาณ ๔ ที่ยังเห็นอริยสัจด้วยตนเองโดยไม่มีผู้แนะนำ

๓. สัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง คือ มี
กุศลฉันทะปรารภนาสัมมาสัมโพธิญาณ คือ มรรคญาณ ๔ ที่ยังเห็นอริยสัจด้วยตนเองแล้ว
กำจัดกิเลสทั้งหมดพร้อมทั้งความเคยชิน (วาสนา) และสัพพัญญุตญาณที่รู้เห็นทุกสรรพสิ่ง

ดังจะเห็นได้ว่า ทุกคนที่[บรรลु]เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี
พระชีนาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ

^{๖๕}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๙/๑๕๙

^{๖๖}ที.ม.อ. ๒/๑๗/๒๑

ปัจจุบัน ได้บรรลุคุณวิเศษที่พวกตนควรบรรลุด้วยลักษณะ ๖ ประการเหล่านี้ ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติจึงต้องเป็นผู้มีอริยาศยอันสมบูรณ์ด้วยลักษณะดังกล่าว

นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรเป็นผู้มีการน้อมใจอันสมบูรณ์ ด้วยการน้อมไปสู่สมาธิและพระนิพพานนั้น หมายความว่า ควรเป็นผู้น้อมใจไป หนักแน่น น้อมใจไปในสมาธิ และในพระนิพพาน

วิธีสอนกรรมฐาน

[๕๐] เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั้นมีอริยาศยและการน้อมใจสมบูรณ์อย่างนี้แล้วขอกรรมฐานอยู่ อาจารย์ผู้บรรลุเจโตปริยญาณ ควรตรวจสอบวาระจิตแล้วทราบถึงจิต แต่อาจารย์อื่นที่ไม่ได้บรรลุเจโตปริยญาณควรทราบจิตโดยสอบถามแล้วทราบตามนัยเป็นต้นว่า

- ก. เธอเป็นคนจิตอะไร ?
- ข. ธรรมเหล่าไหนเกิดขึ้นบ่อยแก่เธอ ?
- ค. เมื่อเธอใส่ใจกรรมฐานอะไร จึงอยู่เป็นสุข ?
- ฌ. จิตของเธอแนบไปในกรรมฐานชนิดไหน ?

ครั้นทราบจิตอย่างนี้แล้ว จึงสอนกรรมฐานอันเหมาะสมแก่จิตต่อไป

ควรสอนกรรมฐานด้วย ๓ วิธี

ในเวลาสอนกรรมฐาน ควรสอนด้วยวิธี ๓ ประการ คือ

- ๑. ให้ผู้ที่เคยเรียนกรรมฐานมาก่อนสาธยายให้ฟังต่อหน้าชั่วคราวระยะหนึ่ง ๑ หรือ ๒ ครั้งแล้วให้กรรมฐาน
- ๒. สอนผู้ที่อยู่ประจำในสำนักทุกๆ ครั้งที่มาหา
- ๓. บอกกรรมฐานไม่ว่าย่อหรือพิสดารนักแก่ผู้ที่เรียนเอาแล้วประสงค์จะไปทำที่อื่น

ควรบอกลักษณะ ๙ ประการ

ในกรรมฐานที่สอนนั้น ลำดับแรก อาจารย์ที่สอนปฐวีกสิณควรบอกลักษณะ ๙ ประการเหล่านี้ คือ

๑. โทษของกสิณ ๔ ประการ
๒. การทำกสิณ
๓. วิธีเจริญกสิณที่ทำแล้ว
๔. นิमित ๒ ประการ (อุคคหนิमित และปฐิภาคนิमित)
๕. สมาธิ ๒ ประการ (อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ)
๖. สัมปายะ ๗ ประการ และอัมปายะ ๗ ประการ
๗. ความฉลาดในอัปปนา ๑๐ ประการ
๘. ความสมดุลระหว่างวิริยะกับสมาธิ
๙. วิธีแห่งอัปปนา

วิปัสสนาจารย์ควรบอกลักษณะที่สมควรแก่กรรมฐานนั้นๆ แม้ในกรรมฐานที่เหลือ [จากปฐวีกสิณ] ลักษณะดังกล่าวจะมีปรากฏในวิธีเจริญกรรมฐานเหล่านั้น

ผู้เพียรปฏิบัติต้องจำให้แม่นยำ

ในขณะที่บอกรรมฐานอย่างนี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นควรจำเอานิमित (เหตุทำให้จำได้ มั่น) ฟังเถิด คำว่า “จำเอานิमित” หมายความว่า ผูกอาการนั้นๆ ไว้ให้มั่น[ในใจ]อย่างนี้ว่า นี่เป็นบทก่อน บทหลัง ความหมายของบทนี้ จุดมุ่งหมาย หรือคำอุปมา ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติที่จำเอานิमितอย่างนี้แล้วตั้งใจฟัง จึงเป็นอันเรียนกรรมฐานด้วยดี ต่อมาจะได้บรรลุคุณวิเศษโดยอาศัยกรรมฐานนั้น ส่วนผู้ที่มิได้เรียนย่อมนิยามอาจบรรลุได้

จบการแสดงความหมายของบทว่า คเหตุวา (เรียน) นั้นแต่เพียงนี้

ข้าพเจ้าได้อธิบายบททั้งหมดเหล่านี้ว่า กลยาณมิตฺตํ อุปสงกมิตฺวา อตฺตโน

จரியานุกูล จตุตถาสาย กัมมภูจนสุ อณฺณตรํ กัมมภูจนํ คเหตฺวา (เข้าไปหา
กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน เรียนกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ที่เหมาะสม
แก่จริตของตน) ด้วยถ้อยคำดังนี้

จบปริเฉทที่ ๓

ชื่อกัมมภูจนคณฺนิเทศ (คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน)

ของเรื่องสมาธิภาวนา

ในวิสุทธิมรรคปกรณัมที่ประพันธ์เพื่อความปรโมทย์ของสาวุชน

ภาคผนวก

รูปวิเคราะห์ศัพท์

บทที่ ๑

[๔] นิปก

คำว่า นิปก มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙) ว่า

- นิปายติ วิโสเสติ ปฏิปทฺชนฺติ นิปโก.

ผู้ยังปฏิบัติธรรมให้เหือดแห้ง ชื่อว่า นิปกะ

(นิ บทหน้า + เป ธาตุ <คติวุธิโสสนฺสุ = ไป/เจริญ/เหือดแห้ง> + ฌย การิต-
ปัจจัย + ฌวุ ปัจจัย)

- ปฏิปทฺชโต อุตฺตานํ นิปาติ รกฺขตีติ นิปโก.

ผู้รักษาดนจากปฏิบัติธรรมนั้น ชื่อว่า นิปกะ

(นิ บทหน้า + ปา ธาตุ <รกฺขณ = รักษา> + ฌวุ ปัจจัย)

[๔] เนปกก

- นิปกสฺส ภาโว เนปกกํ.

เหตุทำให้เป็นผู้ยังธรรมฝ่ายตรงข้ามให้เหือดแห้งไป หรือ เหตุที่ทำให้เป็น
ผู้รักษาดนจากธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ชื่อว่า เนปักกะ

(นิปก ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในภาวะตัดทอน)

อย่างไรก็ตาม อาจารย์มหาสิสยาตอ (พระโสภณมหาเถระ) กล่าวไว้ในวิสุทธิ-
มรรคแปล (เล่ม ๑ หน้า ๑๕) ว่า ความหมายดังกล่าวค่อนข้างเข้าใจยาก จึงเสนอ
ความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า นิปก มาจาก นิ บทหน้า + ปจ ธาตุ + ฌวุ ปัจจัย
(แปลง ฌวุ เป็น อก และลบ จ ท้ายธาตุ) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ผู้สูงงาม, ผู้แก่กล้า”

ตามความหมายทั่วไปของ ปจ ธาตุ ดังนั้น คำว่า เนปกุ กจึงแปลว่า “ความสูงงอม, เหตุทำให้สูงงอม” (นิปกสส ภาโว เนปกุ = ความเป็นผู้สูงงอม ชื่อว่า เนปักกะ) หมายความว่า เด็กที่ยังเล็กอยู่ไม่มีปัญญาสูงงอม จึงไม่อาจพิจารณาว่ามีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ มีโทษหรือไม่มีโทษ แต่ผู้ใหญ่สามารถพิจารณาเช่นนั้นได้เพราะมีปัญญาสูงงอม ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาสูงงอมก็ได้ชื่อว่า นิปกะ และปัญญาพิจารณาดังกล่าวที่เรียกว่า สัมปชัญญะ ก็ได้ชื่อว่า เนปักกะ ฉะนั้น

แม้ความหมายนี้จะไม่พบในวิสุทธิมรรคมหาภูิกาก็สอดคล้องกับความหมายของ ธาตุเดิม และข้อความที่กล่าวมาจาก ปจ ธาตุว่า

นิสเสสโต ปาเจติ กุสละธมเมติ นิปโก, ฌาณี บุคคโล.^๑

“คำว่า นิปกะ คือ ผู้ยังกุศลธรรมให้สูงงอมโดยสิ้นเชิง หมายถึง บุคคลผู้มีปัญญา”

[๔] ปาริหาริกา

- ปริหเรณ นียตุตาติ ปาริหาริกา.

ปัญญาที่ประกอบในการปฏิบัติ [กรรมฐาน] ชื่อว่า ปาริหาริกา

(ปริหาร ศัพท์ <นำไป> + ฌิก ปัจจัยในความหมายว่า นียตุต <ประกอบ>)

[๗] สील

คำว่า สील มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดี คือ ไม่เกรงด้วยความมีศีลดีงาม

สีลติ สมาริยติ กายกมฺมาทีนํ สฺสีลยวเสน น วิปฺปกริตฺติ สीलํ.

(สีล ธาตุ <สมาธิ> = ตั้งไว้ดี> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะทรงกุศลธรรมไว้ยิ่ง/มั่นโดยความเป็นที่อาศัย

สีเลติ กุสเล ธมฺเม อุปฺปาทเรติ ปติฏฺฐจฺจาภาเวน ภุโส ธาเรตีติ สीलํ.

^๑ อภิธาน.ภูิก้า คำอธิบายคาถา ๑๕๔

(สืล ธาตุ <อุปการณ = ทรงไว้ซึ่ง/มัน> + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๑๐] อาภิสมาจาริก

คำว่า อาภิสมาจาริก ในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรค^๒ มีความหมาย ๒ ประการว่า

๑. ศีลที่ประกอบในข้อประพฤตินั้น

อิริโก สมาจาโร อภิสมาจาโร, อภิสมาจาเร นิยุตฺตํ อาภิสมาจาริกํ.
(อภิสมาจาร ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิ)

๒. ศีลที่มีประโยชน์ คือ ข้อประพฤตินั้น

อภิสมาจาโร ปโยชนํ เอตสฺสาติ อาภิสมาจาริกํ.
(อภิสมาจาร ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน ปโยชน ตัทธิ)

[๑๐] อาทิพฺรหฺมจริยก

- อาทิ พฺรหฺมจริยสฺสาติ อาทิพฺรหฺมจริยํ.

เบื้องต้นของพฺรหฺมจริย ชื่อว่า อาทิพฺรหฺมจริยะ
(ฉฺฉฐิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

- อาทิพฺรหฺมจริยํ เอว อาทิพฺรหฺมจริยกํ.

เบื้องต้นของพฺรหฺมจริยนั่นแหละ ชื่อว่า อาทิพฺรหฺมจริยกะ
(อาทิพฺรหฺมจริย ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกฺตถตฺตัทธิ)

ความจริงแล้ว รูปวิเคราะห์ว่า อาทิ พฺรหฺมจริยสฺสาติ อาทิพฺรหฺมจริยํ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาข้างต้นเป็นเพียงคำแสดงรูปวิเคราะห์เท่านั้น รูปวิเคราะห์จริงของบทนี้ คือ พฺรหฺมจริยสฺส อาทิ อาทิพฺรหฺมจริยํ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า พฺรหฺมจริยอาทิ แล้ว ให้สลับบทหน้าและหลังจึงได้รูปว่า อาทิพฺรหฺมจริย ตามหลักภาษาเรียกว่า อมาทิปรตฺตปฺปฺริส-

^๒วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๐/๓๗-๘

สมาส คือ ตัปฺปริสสมาสที่มีบทที่ลง อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง หมายความว่า สลับบทหน้า
ดังกล่าวไปไว้เป็นบทหลัง

[๑๑] จาริตต

- จรฺนฺติ ตสฺมินฺติ จาริตฺตํ.

ศีลอันเป็นที่ประพฤติ[ของภิกษุ] ชื่อว่า จาริตตะ

(จร ธาตุ <จรณ = ประพฤติ> + ฦตฺต ปัจจัยในอธิกธรรณานะ)

[๑๑] วาริตต

- วาริตํ ตายนฺติ รกฺขณฺติ เตนาติ วาริตฺตํ.

ศีลที่ทำให้รักษาข้อห้าม ชื่อว่า วาริตตะ

(วาริต บทหน้า + ตา ธาตุ <รกฺขเน = รักษา> + อ ปัจจัยในกธรรณานะ)

[๑๑] กาลปริยนต์

- กาโล ปริยนฺโต เอตสฺสาติ กาลปริยนฺโต.

ศีลที่มีกาลเป็นขอบเขต ชื่อว่า กาลปริยัตตะ

(ฉฺญฐิพหฺพพีหิสมาส)

[๑๑] อาปาณโกฏิก

- ยาว ปาณนํ โกฏี เอตสฺสาติ อาปาณโกฏิกํ.

ศีลที่มีชีวิตเป็นที่สุด, ศีลที่ประพฤติตลอดชีวิต ชื่อว่า อาปาณโกฏิกะ

(ติปฺทพหฺพพีหิสมาส ลง ก อาคมท้ายสมาส)

[๑๑] ปรามญฺจ

คำว่า ปรามญฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + อา บทหน้า + มส
ธาตุ <อามสเน = ลูบคลำ> + ต ปัจจัย ในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรคและวิสุทธิมรรค
แปล มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. กรอบงำ, ย่ำยี่^๓

มส ธาตุที่มี ปรา และ อา บทหน้ามีความหมายว่า ปธัสิต (กรอบงำ, ย่ำยี่)

๒. ยึดมั่นด้วยความเลื่อม^๔

ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า ปราภว (ความเลื่อม) มส ธาตุมีความหมายว่า
อามสน (ยึดมั่น)

๓. ยึดมั่นผิด^๕

ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า วิปริต (ผิด) มส ธาตุมีความหมายว่า อามสน
(ยึดมั่น)

[๑๒] สามณฺณผล

- สมณสฺส ภาโว สามณณํ.

ความเป็นสมณะ, เหตุทำให้เป็นสมณะ, มรรค ชื่อว่า สามัญญะ
(สมณ ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- สามณณสฺส ผลํ สามณณผลํ.

ผลของมรรค ชื่อว่า สามัญญผล
(บัญญัติปบุริสสมาส)

[๑๓] กุหนา

- กุหิยเต วิมฺหาปิยเต กุหนา.

การทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหนา
(กุห ธาตุ <วิมฺหาปเน=ให้อัศจรรย์> + ยุ ปัจจัยในภาวสารถะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๑๓] ลปนา

- ลปิยเต ลปนา.

การพุดชมตนหรือพุดชมทายก ชื่อว่า ลปนา

^๓วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๐/๓๘

^๔วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๐/๔๒

^๕วิสุทธิมรรคแปลพม่า ๑/๔๕

(ลป ธาตุ <วากุเย = พุด> + ยุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

ตั้งข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา หน้า ๔๕ ว่า

อตตานํ ทายกํ วา อุกุขิปิตฺวา ยถา โส กิณฺณจฺจิ ททาติ, เอวํ กถนํ ลปนา.

“การพุดยกตนหรือทายกขึ้นให้เขาถวายเป็นของบางอย่าง ชื่อว่า ลปนา”

[๑๓] เนमितติกตา

- นิมิตฺตํ กโรตฺติ เนमितฺติโก.

ผู้ทำนิमितหมาย ชื่อว่า เนमितติกะ

(นิमितฺต ศัพท์ + นิก ปัจจัยใน กโรติ ตัทธิต)

หรือ

- นิมิตฺเตน จรตฺติ เนमितฺติโก.

ผู้ประพฤตินิมิตหมาย ชื่อว่า เนमितติกะ

(นิमितฺต ศัพท์ + นิก ปัจจัยใน จรติ ตัทธิต)

- เนमितฺติกสฺส ภาโว เนमितฺติกตา.

การทำนิमितหมาย หรือ การประพฤตินิมิตหมาย ชื่อว่า เนमितติกตา

(เนमितฺติก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๓] นิปเปสิกตา

- นิปิสฺสตี นิปเปโส.

ผู้บดป่นคุณของผู้อื่น ชื่อว่า นิปเปสะ

(นิ บพหน้า + ปิส ธาตุ <จุณฺเณ = บดเป็นผง> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- นิปเปโส เอว นิปเปสิโก.

ผู้บดป่นคุณของผู้อื่นนั่นแหละ ชื่อว่า นิปเปสิกะ

(นิปเปส ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- นิปเปสิกสฺส ภาโว นิปเปสิกตา.

การบดป่นคุณของผู้อื่น ชื่อว่า นิปเปสิกตา

(นิปเปสิก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

คำแปลข้างต้นกล่าวตามความหมายหลังของ นิปเปส ศัพท์ ส่วนในความหมายหลัง คำว่า นิปเปส แปลว่า “ผู้ขุดเข็ดคุณของผู้อื่น” และ นิปเปสิกตา แปลว่า “การขุดเข็ดคุณของผู้อื่น” กล่าวคือ ในประโยคของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ว่า

อโย วุจฺจติ นิปเปสิกตาติ อโย ยสฺมา เวพฺเพสิกาย วีย อพฺมงฺคํ ปรสฺส คุณํ นิปเปเสติ นิปฺมุณฺติ, ยสฺมา วา คนฺธชาตํ นิปิสิตฺวา คนฺธมคฺคนา วีย ปรคฺเณ นิปิสิตฺวา วิจุณฺเณตฺวา เอสา ลาภมคฺคนา โหติ, ตสฺมา นิปเปสิกตาติ วุจฺจติติ.^๖

“คำว่า อโย วุจฺจติ นิปเปสิกตา (การพูดด่าเป็นต้นอย่างนี้ เรียกว่า การด่าแข่ง) หมายความว่า การพูดอย่างนี้ย่อมขุดเข็ดคุณของผู้อื่น เหมือนใช้ชีไม้ไผ่ขุดเข็ดน้ำมัน [ที่ทาในสรีระ] หรือเป็นการบดป่นคุณของผู้อื่นแล้วแสวงหาลาภ เหมือนคนบดไม้หอมแล้วแสวงหาของหอม ดังนั้นจึงเรียกว่า นิปเปสิกตา (การขุดเข็ดคุณของผู้อื่น หรือการบดป่นคุณของผู้อื่น)”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า นิปเปสิกตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การขุดเข็ดคุณของผู้อื่น

(ปิส ธาตุ (ปิส <ปุณฺเณ> = เข็ด) มีความหมายว่า ขุดเข็ด)

๒. การบดป่นคุณของผู้อื่น

(ปิส ธาตุ (ปิส <จุณฺเณ> = บดเป็นผง) มีความหมายว่า บดป่น)

คำว่า นิปเปส มาจาก นิ บทหน้า + ปิส ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คำนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ขุดเข็ดคุณของผู้อื่น เหมือนใช้ชีไม้ไผ่ขุดเข็ดน้ำมัน [ที่ทาในสรีระ]

เวพฺเพสิกาย วีย อพฺมงฺคํ ปรสฺส คุณํ นิปเปเสติ นิปฺมุณฺติ นิปเปโส.

(ปิส ธาตุมีความหมายว่า ขุดเข็ด)

^๖วิสุทธิ. ๑/๑๗/๓๑

๒. ผู้บดป่นคุณของผู้อื่น เหมือนคนบดไม้หอมแล้วแสวงหาของหอม
 คนธชาติ นินิสิตวา คนธมคคณา วีย ปรคฺเณ นินิสิติ วิจฺจนฺเถตฺติ นินฺป-
 เปโส.

(ปิส ธาตุมีความหมายว่า บดป่น)

ตามความหมายแรก ปิส ธาตุ มีอรรถว่า ปุณฺณเ (เช็ด) เพราะท่านอธิบาย
 ว่า นินฺปเปเสติ นินฺปุณฺณติ (ย้อมขุดเช็ด) ทั้งนี้เพราะ ปุณฺณ ธาตุปรากฏในความหมาย
 ว่า โสธเน (ชำระ) ส่วนตามความหมายหลัง ปิส ธาตุมีอรรถว่า “บดป่น” เพราะท่าน
 อธิบายว่า นินิสิตวา วิจฺจนฺเถตฺวา (บดป่น) ทั้งนี้เพราะ จฺจนฺ ธาตุปรากฏในความหมาย
 ว่า ปิสเน (บด)

ความจริงแล้ว หลักภาษาโดยทั่วไป บทนามหรือบทกริยาที่ใช้อธิบายบทหน้า
 มักแสดงถึงความหมายของบทนามหรืออรรถของธาตุในบทกริยาเป็นหลัก เพราะคำบาลี
 มีความหมายหลายอย่าง ท่านจึงประกอบบทขยายไว้ต่อบทตั้งเพื่อระบุความหมาย
 เฉพาะของคำนั้นๆ ในกรณีเช่นนี้ ต้องแปลบทตั้งและบทขยายพร้อมกัน เพราะถือว่าเป็น
 คำแสดงอรรถ แต่ในที่บางแห่งซึ่งความหมายของบทตั้งปรากฏชัดเจนแล้ว ก็อาจ
 ประกอบบทขยายเพื่ออธิบายความอีกทอดหนึ่ง ในกรณีเช่นนี้ ควรแปลบทตั้งและบท
 ขยายทีละบท เช่น

ยํ การณํ สมาสํ อสํนํตรํ ผลเณ, ตํ ปทญฺจํนํติ มตฺ. ปทานํ เหตุํ จานํ
 ปทญฺจํ, ยถา ราชราชาติ.^๗

“เหตุใดอยู่ใกล้ยิ่งนัก คือ ใกล้กับผลมากกว่า[เหตุอื่น] เหตุนี้ชื่อว่า ปทญฺจํ
 เหตุของเหตุทั้งหลาย ชื่อว่า ปทญฺจํนํ ดังคำว่า ราชราชา (พระราชาของพระราชา)”

คำว่า ปทานํ เหตุํ (ของเหตุทั้งหลาย) ต้องแปลไว้ร่วมกัน เพราะคำว่า เหตุํ
 แสดงอรรถของ ปทานํ เพื่อแสดงว่า ปท ศัพท์ในบทนี้แสดงความหมายว่า “เหตุ” มิได้
 มีความหมายว่า “บท”

^๗ อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๙๒

อีกตัวอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ

อิฉินิตฏฐานํ วชนติ ปาปณฺหติ เอเตนาติ เวโค.

กริยาวาจิตตมาชยาตุํ

เอเกกตฺโถ นิทสฺสีโต

ปโยคโต'นุคนฺตพฺพา

อเนกตฺถา หิ ธาตฺวโติ

วุตฺตตฺตา วชธาตุํ ปาปณฺหเนปิ ปวตฺตติ. เอวํ สพฺพตฺตร.^๔

“สภาวะทำให้ถึงสถานที่ต้องการ ชื่อว่า เวคะ วช ธาตุ ย่อมเป็นไปแม้ในความหมายว่า ถึง ตามคำกล่าวว่า

‘ความหมายแต่ละอย่างมีแสดงไว้เพื่อแสดงว่า ธาตุเป็นศัพท์
กล่าวถึงกริยา ผู้มีปัญญาพึงทราบ[ความหมายของธาตุ]ตามอุทาหรณ์
เพราะธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก’
พึงทราบอย่างนี้ในฐานะทั้งหมด”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า วช ธาตุโดยทั่วไปมีความหมายว่า “ไป” แต่ในที่นี้แสดงความหมายว่า “ถึง” เพราะท่านประกอบศัพท์ว่า ปาปณฺหติ ต่อจาก วชนติ ในรูปวิเคราะห์เพื่อระบุถึงอรรถของ วช ธาตุในที่นี้ ด้วยเหตุนั้น วช ธาตุในบทนี้จึงมีความหมายว่า “ถึง” ความจริงแล้ว ความหมายของธาตุที่แสดงไว้ในคัมภีร์ธาตุนั้นมีประโยชน์เพื่อแสดงให้เห็นว่าธาตุเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงกริยา แต่คัมภีร์ธาตุนั้นไม่อาจแสดงอรรถของธาตุทั้งหมดได้ เพราะอรรถของธาตุมีมากเป็นอเนกนั่นเอง

ตัวอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ

กฺุฉินิตฺเต ปาปเก ฆมฺเม สลยฺนติ จลยฺนติ กมฺปนฺติ วิทฺธํเสนฺตฺติ กุสลา.^๕

“สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว กล่าวคือ กำจัด ชื่อว่า กุศล”

ข้อความข้างต้น คำว่า กุสลา ประกอบรูปศัพท์จาก กุ บทหน้า + สล ธาตุ

^๔ อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๐

^๕ อภิ.สง.อ. ๑/๔/๘๖

(จลเน = ห้วนไหว) + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย บทอาขยาตทั้งสามที่อธิบาย
สลายนติ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

๑. คำว่า กุสล สำเร็จรูปมาจาก สล ธาตุ

๒. คำว่า จลยนติ ระบุอรรถของ สล ธาตุใน สลายนติ ว่า สล ธาตุในบท
นี้มีความหมายว่า “ห้วนไหว” ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า “ไป” เป็นต้นของ สล ธาตุ
เพราะแสดงไว้ด้วย จล ธาตุที่มีความหมายว่า “ห้วนไหว”

๓. คำว่า กมฺเปนติ ระบุอรรถของ จล ธาตุใน จลยนติ ว่า จล ธาตุในบทนี้
มีความหมายว่า “ห้วนไหว” ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า “งาม และไป” ของ จล ธาตุ
เพราะแสดงไว้ด้วย กปि ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า “ห้วนไหว”

๔. คำว่า วิหฺรฺเสนติ แสดงคำอธิบายความหมายว่า “การให้ห้วนไหว” ก็คือ
การกำจัด เพราะแสดงไว้ด้วย รัส ธาตุที่มีความหมายว่า “กำจัด, ทำลาย”

ดังนั้น คำว่า จลยนติ กมฺเปนติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลายนติ เพราะเป็นคำ
แสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิหฺรฺเสนติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง
ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา ดังคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

สลายนติ ขเปย วิหฺรฺเสนตฺติ เอตถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวณฺ^{๑๐}

“ในคำว่า สลายนติ ขเปย วิหฺรฺเสนติ คำหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของ
คำหน้าๆ”

[๑๓] นิชิคีสนตา

- นิชิคีสยเต นิชิคีสนํ.

การแสวงหา ชื่อว่า นิชิคีสนะ

(นิ บทหน้า + หร ธาตุ <แสวงหา> + ส ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ นิ
อุปสรรคไม่มีอรรถพิเศษใดๆ)

^{๑๐} อภิ.สง.มูลฎีกา. ๑/๑/๓๔

- นิชิคีสนสฺส ภาโว นิชิคีสนตา.

ภาวะแห่งการแสวงหา ชื่อว่า นิชิคีสนตา
(นิชิคีสน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

หรือ

- วณฺเจตฺวา คเหตุํ อิจฺฉนํ นิชิคีสนํ.

การปรารถนาเพื่อหลอกลวงแล้วรับเอา ชื่อว่า นิชิคีสนะ
(นิ บทหน้า + หร ธาตุ <รับเอา> + ส ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ นิ
อุปสรรคมื่อรรถว่า วณฺจน <หลอกลวง>)

- นิชิคีสนสฺส ภาโว นิชิคีสนตา.

ภาวะแห่งการปรารถนาเพื่อหลอกลวงแล้วรับเอา ชื่อว่า นิชิคีสนตา
(นิชิคีสน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

รูปวิเคราะห์แรกกล่าวตามข้อความว่า

มหิจฺฉตาย อตฺตนา ลทฺฐลาเภน ปฺรโต ลาภปริเยสนา ลาเภน ลาภํ นิ-
ชิคีสนตา.^{๑๑}

“การแสวงหาลาภจากที่อื่นด้วยการที่ตนได้รับ เพราะความละโมภ ชื่อว่า การ
แสวงหาลาภด้วยลาภ”

ส่วนรูปวิเคราะห์หลังกล่าวตามข้อความว่า

นิกตฺตํ อปฺเปน ลาเภน พหุํ วณฺเจตฺวา คเหตุํ อิจฺฉนํ นิชิคีสนํ, ตสฺส ภาโว
นิชิคีสนตา.^{๑๒}

“การปรารถนาเพื่อหลอกลวงแล้วรับเอาลาภมากด้วยลาภน้อย ชื่อว่า นิชิคีสนะ
ภาวะของการปรารถนานั้นชื่อว่า นิชิคีสนตา”

ในต้นฉบับวิสุทฺธิมรรคมหาฎีกา ฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับมหาจุฬาฯ มีรูป

^{๑๑}วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓/๔๖

^{๑๒}วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓/๖๕

ว่า “นิกตฺตํ” แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปที่ถูกต้องว่า “นิหตฺตํ” เพราะบทว่า นิหตฺตํ แสดงธาตุเดิมว่ามาจาก หร ธาตุที่มี นิ เป็นบทหน้า เมื่อท่านแสดงรูปเดิมอย่างนี้แล้ว จึงอธิบายความหมายของ นิ อุปสรรคด้วยคำว่า วณฺเจตฺวา (หลอกลวง) และอธิบายความหมายของ หร ธาตุด้วยคำว่า คเหตฺ (รับเอา) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ตามรูปวิเคราะห์แรก - หร ธาตุใน นิชิคีสน ศัพท์มีความหมายว่า “แสวงหา”
- ส ปัจจัยไม่มีความหมายอะไร

ตามรูปวิเคราะห์หลัง - หร ธาตุมีความหมายว่า “รับเอา”
- ส ปัจจัยมีความหมายว่า “ปรารภนาเพื่อ”

โดยทั่วไป ส ปัจจัยที่ลงท้าย หร ธาตุมักใช้ในความหมายว่า “ปรารภนาเพื่อ” จึงลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๔) ว่า ฤชฌสหรสฺสปาทิหิ ตุมิจฺจตฺเถสฺ (ลง ข, ฉ และ ส ปัจจัยท้าย ฤช, ฌส, หร, สฺ และ ปา ธาตุเป็นต้นในอรรถของ ตํ ปัจจัย และ อิจฺฉา ศัพท์ <ปรารภนาเพื่อ> ได้บ้าง) เช่น ภิกฺขุ ชิคีสติ (ปรารภนานำภิกษาไป) แปลง หร เป็น คี ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๗๔) ว่า หรสฺส คี เส (แปลง หร ธาตุเป็น คี ในเพราะ ส ปัจจัย)

อย่างไรก็ตาม รูปวิเคราะห์แรก ส ปัจจัยไม่ได้ลงในความหมายว่า “ปรารภนาเพื่อ” ดังนั้น จึงต้องลง ส ปัจจัยด้วยการตัดสูตรให้เหลือสองส่วนว่า ฤชฌสหรสฺสปาทิหิ (ลง ข, ฉ และ ส ปัจจัยท้าย ฤช, ฌส, หร, สฺ และ ปา ธาตุเป็นต้นได้บ้าง) โดยเว้นคำว่า ตุมิจฺจตฺเถสฺ ในสูตรดังกล่าว

[๑๓] ปาสณฺท

คำว่า ปาสณฺท มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ลัทธิใส่บ่วง[คือตัณหาและทิฏฐิในจิตของเหล่าสัตว์]^{๑๓}

ปาสํ เทตฺติติ ปาสณฺโท.

^{๑๓} ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๕๙

(ปาส บทหน้า + ที่ ธาตุ = ใส่ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ลัทธิดักบ่วงคือค้นหาและทมิฏฐิ^{๑๔}

ตณฺหาปาสํ ทมิฏฐิปาสณฺจ เทติ อุกฺกเทตฺติติ ปาสณฺโฑ.

(ปาส บทหน้า + ที่ ธาตุ (ดัก) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ลัทธิยังบ่วงค้นหาและบ่วงทมิฏฐิ^{๑๕}

ตณฺหาปาสํ ทมิฏฐิปาสณฺจ เทนฺติ ปวตฺเตนฺตฺติติ ปาสณฺทา.

(ปาส บทหน้า + ที่ ธาตุ (ดำเนินไป) + ณาเป การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุ-
กัตตุสาธนะ)

๔. ลัทธิดักเหล่าสัตว์ไว้ด้วยบ่วงคือค้นหา^{๑๖}

ตณฺหาปาเสน ทฺสนฺตฺติติ ปาสณฺทา.

(ปาส บทหน้า + ทส ธาตุ = ดัก + กวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๕. ลัทธิทำลายธรรมของพระอริยะ^{๑๗}

อริยธฺมมํ วิพารณฺตฺติติ ปาสณฺทา.

(ปาส ธาตุ = ทำลาย + กวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๑๔] ภิက္ขุ

คำว่า ภิက္ขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้เห็นภัยในสงสาร

สํสาเร ภัยํ อภิฺขตฺติติ ภิက္ขุ.

(ภิ บทหน้า + อภิฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสฺ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รุ ปัจจัย)

๒. ผู้แตกต่าง คือ เป็นผู้แตกต่าง[จากคฤหัสถ์]ด้วยการนุ่งห่มผ้าเสีหาย

ภิขฺชติ ภินฺนปฏฺฐารเกน วิเสโส ภวตฺติติ ภิက္ขุ.

(ภิกิ ธาตุ <ภิขฺชเน = แยก, แยกต่าง> + รุ ปัจจัย)

^{๑๔} ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๕๙

^{๑๕} อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๔๑

^{๑๖} ม.ม.ฎีกา. ๒/๑๕

[๑๔] ปาติโมกขสัวรสูต

- สัวรณ สัวโร.

การสำรวม ชื่อว่า สัจฺจระ

(สํ บพหน้า + วร ธาตุ <อวารณ = ปิดกั้น> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ปาติโมกขเมว สัวโร ปาติโมกขสัวโร.

การสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสัจฺจระ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ปาติโมกขสัวเรน สัวุโต ปาติโมกขสัวรสูโต.

ผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสัจฺจระสังวุตะ

(ตติยาตัพปริสสมาส)

[๑๕] จาณุกมฺยตา

คำว่า จาณุกมฺยตา แปลตามศัพท์ว่า “ความปรารถนาตนให้เป็นผู้ที่น่าพอใจ” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จณฺธิ ภินฺทติ อมฺนุญฺญภาวนฺติ จาณฺ.

ผู้ทำลายความไม่น่าพอใจ, ผู้ที่น่าพอใจ ชื่อว่า จาณฺ

(จณฺ ธาตุ <เกทเน = ทำลาย> + ณฺ ปัจจัย)

- จาณฺ อตฺตานํ อิจฺฉตฺติ จาณฺกาโม.

ผู้ปรารถนาตนให้เป็นผู้ที่น่าพอใจ ชื่อว่า จาณฺกามะ

(จาณฺ ศัพท์ + กมฺ ธาตุ <อิจฺฉากนฺตีสํ = ปรารถนา/พอใจ> + ณฺ ปัจจัยในกัตตฺ-สาธนะ)

- จาณฺกามสฺส ภาโว จาณฺกมฺยํ.

ความปรารถนาตนให้เป็นผู้ที่น่าพอใจ ชื่อว่า จาณฺกมฺยะ

(จาณฺกาม ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตฺทิต)

- จาณฺกมฺยํ เอว จาณฺกมฺยตา.

ความปรารถนาตนให้เป็นผู้นำชอบใจนั้นแหละ ชื่อว่า จาณุกัมยตา
(จาณุกมฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

[๑๔] มุคคสุปยตา

คำว่า มุคคสุปยตา แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้มีถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว” มี
รูปวิเคราะห์ว่า

- มุคคสุเปน สทิส มุคคสุปย.

ถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว ชื่อว่า มุคคสุปยะ
(มุคคสุป ศัพท์ + ญย ปัจจัยใน สทิส ตัถิต)

- มุคคสุปยํ อสฺส อตถิติ มุคคสุปโย.

ผู้มีถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว ชื่อว่า มุคคสุปยะ
(มุคคสุปย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสตัถิต)

- มุคคสุปยสฺส ภาโว มุคคสุปยตา.

ความเป็นผู้มีถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว ชื่อว่า มุคคสุปยะ
(มุคคสุปย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัถิต)

[๑๕] ปาริภุจยา

คำว่า ปาริภุจยา (การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก) หมายถึง การเลี้ยงเด็กในสกุล
ด้วยการใช้เฝ้าหรือให้ขี่คอ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาริภุจติติ ปาริภุจ.

ภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภุจะ
(ปรี บทหน้า + ภร ธาตุ <ภรณ = เลี้ยงดู> + ต ปัจจัย)

- ปาริภุจสฺส กมฺมํ ปาริภุจย.

การทำงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภุจยะ
(ปาริภุจ ศัพท์ + ญย ปัจจัยใน กम्म ตัถิต)

- ปาริภุจยสฺส ภาโว ปาริภุจยา.

ความเป็นการทำงานเลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภักฺยตา
(ปาริภักฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวะตัตถิต)

[๑๔] ชงฺขมเปสนิก

- ชงฺขมาย เปสนํ ชงฺขมเปสนํ.

การส่ง[ข่าวสาร]ด้วยแข็ง ชื่อว่า ชงฺขมเปสนะ
(ตติยาตปฺปวิสสมาส)

- ชงฺขมเปสเน ยุตฺตํ ชงฺขมเปสนิกํ.

กรรมที่ประกอบในการส่ง[ข่าวสาร]ด้วยแข็ง ชื่อว่า ชงฺขมเปสนิกะ
(ชงฺขมเปสน ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน ยุตฺต ตัตถิต)

[๑๕] โอปานภูต

- โอปานานิ วีย ภูตานิ โอปานภูตานิ.

ตระกูลที่เป็นเหมือนสระน้ำ ชื่อว่า โอปานภูตะ
(อุปมาบรรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า โอปาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. บ่อน้ำ : ที่ตื้นน้ำ, บ่อน้ำ ชื่อว่า โอปานะ

อุทฺตสฺส ปานํ โอปานํ.

(อุท ศัพท์ + ปาน ศัพท์ แปลงสระ อุ เป็น โอ และลบ ท อักษร)

๒. สระน้ำ : ที่ตื้นน้ำ, สระน้ำ ชื่อว่า โอปานะ

- อุทฺตสฺส ปานํ โอปานํ.

(อุท ศัพท์ + ปาน ศัพท์ แปลงสระ อุ เป็น โอ และลบ ท อักษร)

๓. ทำน้ำ : สถานที่อันบุคคลหยั่งลงแล้วพึงดื่ม

- โอคาเหตุวา ปาตพฺพนฺติ โอปานํ.

(อว บทหน้า = หยั่งลง + ปา ธาตุ <ปาเน = ดื่ม> + ยุ ปัจจัยในกรรมสภาระนะ)

ดังข้อความในว่า

โอบานภูโตติ อุทปานภูโต สพุเพสฺ สาธารณปริโกโค, จาตุมฺหปเถ ขต-
โปกฺขรณิ วีย หุตฺวาติ อตฺโถ.^{๑๖}

“คำว่า โอบานภูโต แปลว่า เป็นเหมือนสระน้ำอันเป็นที่ใช้สอยทั่วไปของทุกคน
หมายความว่า เป็นเหมือนสระน้ำที่ขุดไว้ในทางสี่แพร่ง”

โอบานภูตฺนติ จตุมฺหปเถ ขตโปกฺขรณิ วีย ฐมฺมิกสมณพฺราหฺมณานํ ยถาสฺขํ
ปริกฺฤษิตพฺพิภวํ.^{๑๗}

“คำว่า โอบานภูตฺ (เป็นเหมือนสระน้ำ) หมายความว่า มีสมบัติที่ควรใช้สอย
ตามสบาย เหมือนสระน้ำที่ขุดไว้ในทางสี่แพร่งเพื่อสมณพราหมณ์ผู้ทรงธรรม”

โอบานํ วุจฺจติ โอคฺคาเหตุว ปาตพฺพโต นทิตพากาทินํ สพุพสาธาณตติถฺถํ.
โอบานํ วีย ภูโตติ โอบานภูโต. เตนาห “อุทปานภูโตติอาทิ.”^{๑๘}

“ทำนองทั่วไปแก่ทุกคนของแม่น้ำและสระน้ำเป็นต้น ชื่อว่า โอบานะ เพราะอัน
บุคคลควรหยั่งลงแล้วดื่ม ผู้เป็นเหมือนทำนอง ชื่อว่า โอบานภูตะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
อุทปานภูโต”

ผู้แปลได้แปล โอบาน ในที่นี้ว่า “สระน้ำ” ตามข้อความว่า

โอบานภูตานีติ อุทปานภูตานิ. ภิกฺขุสงฺขมฺสฺส ภิกฺขุณีสงฺขมฺสฺส จ จตุมฺหปเถ
ขตโปกฺขรณิ วีย ยถาสฺขํ โอคฺคาหนกฺขมานิ.^{๑๙}

“คำว่า โอบานภูตานิ แปลว่า เป็นเหมือนสระน้ำ หมายความว่า ควรแก่การ
หยั่งลง[ดื่ม]ตามสบาย เหมือนสระน้ำที่ขุดไว้ในทางสี่แพร่งเพื่อภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์”

[๑๔] กาสาวปชฺโชต

- กาสาวานํ ปภา กาสาวา.

^{๑๖} ที.สี.อ. ๑/๓๔๐/๒๖๘

^{๑๗} ขุ.ชา.อ. ๗/๑๙๐/๓๔๐

^{๑๘} ที.สี.ฎีกา ๑/๓๔๐/๓๙๗

^{๑๙} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๑

สีแห่งจีวร ชื่อว่า กาสาวะ
(อันตโลปสมาส ลบ ปภา คัพพ์)

- กาสาเวหิ ปชฺโชตานิ กาสาวปชฺโชตานิ.
ตระกูลที่แวววาวด้วยสีจีวร ชื่อว่า กาสาวปชฺโชตะ
(ตติยาตปปริสสมาส)

กาสาวปชฺโชตานีติ ภิกขุณฺ ภิกขุณฺเณจ นินฺตถปารุตกาสาวานเญว ปภาหิ
เอโกภาสานิ.^{๒๐}

“คำว่า กาสาวปชฺโชตานิ (แวววาวด้วยสีจีวร) หมายความว่า มีความสุขใสเป็น
อย่างเดียวกันด้วยสีจีวรของภิกษุและภิกษุณีที่นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสดุแล้ว”

[๑๔] อธิวาตปฏิวัต

ในคำว่า อธิวาตปฏิวัตานิ (ฟังตกลงไปด้วยลมของนักบวช) นั้น คำว่า อธิ มี
ความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น^{๒๑}

สีลาทิกุเณ เอสตีติ อธิ.

(อิส ธาตุ <อุจฺเณ = แสวงหา> + อธิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้แสวงหากุศลธรรม^{๒๒}

เอสติ คเวสติ กุสเล ธมฺเมติ อธิ.

(อิส ธาตุ + อธิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า อธิ หมายถึง ฤษี หรือพระอริยะมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น

เอตถ ปน สีลาทโย कुเณ เอสนตีติ อธิโย, พุทฺธาทโย อริยา ตาปสพฺพชฺชาย
จ ปพฺพชิตา นรา.^{๒๓}

^{๒๐}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๑

^{๒๑}รูป. สุต. ๖๗๙

^{๒๒}พ.พ.พ.อ. ข้อ ๖๓ หน้า ๘๖

^{๒๓}นิต.ธ.ธ. หน้า ๒๓๒

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ ผู้แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า อีสี คือ พระอริยะมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น และชนผู้บวชด้วยการบวชของดาบส”

โดยทั่วไปคำว่า อีสี หมายถึง ฤๅษี แต่ในที่บางแห่งหมายถึง :-

๑. พระอริยะมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น

ภาสเย โชตเย ธมฺมํ ปคฺคณฺเห อีสินํ ธชํ
สฺภาสิตธชา อีสโย ธมฺโม หิ อีสินํ ธชโ. ^{๒๔}

“บุคคลพึงประกาศเผยแพร่ว่าเชิดชู[โลกุตตร]ธรรมที่เป็นธงชัยของพระอริยะ พระอริยะมีสัณหา[ที่แสดงโลกุตตรธรรม]เป็นธงชัย ธรรมเป็นธงชัยของพระอริยะ”

อิสโยติ พุฑฺธาทโย อริยา. ^{๒๕}

“คำว่า อีสโย (พระอริยะ) คือ พระอริยะมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น”

๒. พระปัจเจกพุทธรเจ้า

อยํ ปพฺพโต อิเม อีสี คิลติ. ^{๒๖}

“ภูเขานี้ก็สิ้นพระปัจเจกพุทธรเจ้าเหล่านี้”

อิเม อีสิติ อิเม ปจฺเจกพุฑฺธอิสี. ^{๒๗}

“คำว่า อิเม อีสี (พระปัจเจกพุทธรเจ้าเหล่านี้) หมายถึง อีสีคือพระปัจเจกพุทธรเจ้าเหล่านี้”

๓. นักบวชคือภิกษุ

อิสิวาตปริวาโตติ สีสฺกฺขนฺธาทีนํ นิพฺพานสฺส จ เอสนโต อีสินํ ภิกฺขุณํ
คฺุณคฺุณเณ เจว คฺุณคฺุณวาสิตฺเตน สรีรคฺุณเณ จ ปริโต สมฺมุตโต วายิตโ. ^{๒๘}

^{๒๔} ส.นิ. ๑๕/๒๔๑/๒๖๕, อง.จตุกก. ๒๑/๔๘/๕๘

^{๒๕} อง.จตุกก.อ. ๒/๔๘/๓๔๖

^{๒๖} ม.อุ. ๑๔/๑๓๓/๑๑๘

^{๒๗} ม.อุ.อ. ๔/๑๓๓/๙๐

^{๒๘} อง.เอกก.ฎีกา ๑/๕๓/๑๓๒

“คำว่า อธิวาตปริวาโต (ฟุ้งตลบรอบด้านด้วยลมของนักบวช) หมายความว่า ฟุ้งตลบรอบด้านด้วยกลิ่นแห่งคุณของนักบวชคือภิกษุ และกลิ่นแห่งสรีระที่อบด้วยกลิ่นแห่งคุณ เพราะเป็นผู้แสวงหาหมู่คุณมีศีลเป็นต้นและพระนิพพาน”

๔. นักบวชคือภิกษุและภิกษุณี

อธิวาตปฏิวาตานีติ केहं पविस्नतानं निगुधमनदानमज भिक्षुभिक्षुनी-
सुखातानं อีสินं จีวรวาเตน เจว สมिณฺชนปสารถนาทิสินิตสรีรฺวาเตน จ ปฏิวาตานิ
ปวายิตานิ วินิรุद्धกิริยาพิสาณิ वा.^{๒๙}

“คำว่า อธิวาตปฏิวาตานิ (ฟุ้งตลบไปด้วยลมของนักบวช) หมายความว่า ฟุ้งตลบไปด้วยลมจากจีวรของนักบวชที่เข้าออกเรือน และด้วยลมจากสรีระที่เกิดจากการคู้และเหยียดเป็นต้น หรือมีบาปที่ถูกกำจัดแล้ว”

คำว่า อธิวาตปฏิวาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฟุ้งตลบไปด้วยลมของนักบวช

อิสินํ วาโต อธิวาโต, อธิวาเตน ปฏิวาตานิ อธิวาตปฏิวาตานิ.

(ปฏิวาต ศัพท์มีความหมายว่า ฟุ้งตลบ = ปติ บทหน้า + วา ธาตุ <ไป> +
ต ปัจจัย)

๒. มีบาปที่ถูกลมของนักบวชกำจัดแล้ว

- อีสินํ วาโต อธิวาโต, อธิวาเตน ปฏิวาตานิ อธิวาตปฏิวาตานิ.

(ปฏิวาต ศัพท์มีความหมายว่า กำจัด = ปติ บทหน้า + วา ธาตุ <ทำลาย> +
ต ปัจจัย)

[๑๔] เปตติโก

- ปิตุ สนฺตโก เปตติโก.

ของมีอยู่แห่งบิดา ชื่อว่า เปตติกะ

^{๒๙}วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๑๔/๕๑

(ปิตุ ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต)

[๑๔] สติปัญฺจาน

คำว่า สติปัญฺจาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณของสติ ๔ ประเภท อันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และสมภาวธรรม

ปตฺถุจาทิ อสฺมินฺติ **ปัญฺจานํ**, สติยา ปัญฺจานํ สติปัญฺจานํ.

(ปัญฺจาน = ลง ยุ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)

๒. สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ หมายถึง การล่องความยินดียินร้าย

ปัญฺจเปตพฺพนฺติ **ปัญฺจานํ**, สติยา ปัญฺจานํ สติปัญฺจานํ.

(ปัญฺจาน = ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. สติที่เข้าไปตั้งไว้หรือสติที่ตั้งไว้มั่น

ปัญฺจาทิตฺติ **ปัญฺจานํ**, สติเยว ปัญฺจานํ สติปัญฺจานํ.

(ปัญฺจาน = ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๑๕] สมฺภาาร

คำว่า สมฺภาาร แปลว่า “เหตุ” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺภริยเต ผลํ เอเตนาติ สมฺภาโร.

เหตุที่สั่งสมผล ชื่อว่า สัมภาาระ

(สํ บทหน้า + ภร ธาตุ <ภรณ = เลี้ยงดู> + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

[๑๕] สสมฺภาารกถา

คำว่า สสมฺภาารกถา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. คำแสดง[จิต]พร้อมด้วยเหตุ[ของการเห็น]

สมฺภาเรน สห ยา วตฺตตฺติตฺติ สสมฺภาารา.

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

สสมุภารา กถา สสมุภารากถา.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. คำแสดงการเห็นที่เป็นไปกับด้วยเหตุ

- สมุภารน สห ยัม วตตตีติ สสมุภารัม, ทสฺสน.

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- สสมุภารสฺส กถา สสมุภารากถา.

(กัมมัฏฐานนัจฉิตุปริสสมาส)

[๑๕] นิमितฺต

- นิมียติ สญฺญาตตีติ นิमितฺต.

สิ่งที่ถูกหมายรู้, อารมณฺ์ ชื่อว่า นิमित

(นิ บทหน้า + มา ธาตุ <มานะ = วัด> + ต ปัจจัย)

[๑๕] อนุพยฺณชน

- อนุ อนุ พยฺณชยตีติ อนุพยฺณชน.

ลักษณะที่ยังกิเลสให้ปรากฏเสมอ ชื่อว่า อนุพยฺณชนะ

(อนุ บทหน้า + วิ บทหน้า + อนุช ธาตุ <พยุตฺตียํ = ปรากฏ> + ยฺ ปัจจัย
ในเหตุกัตตุสาธนะ)

[๑๖] ภากุญฺญิกา

- ภุโน กุญฺญิ ภากุญฺญิกา.

การขมวดแห่งคิ้ว ชื่อว่า ภากุญฺญิกา

(ภุ ศัพท์ + กุญฺญิ ศัพท์ + ก อาคม + อา อิตถีปัจจัย แปลงสระ อุ ใน ภุ เป็น อา)

[๑๖] ภากุญฺญิย

- ภากุญฺญิกรณํ สีลมสฺสาติ ภากุญฺญิโก.

ผู้มีปกติขมวดคิ้ว ชื่อว่า ภากุญฺญิกะ

(ภาณุกรรม ศัพท์ + นิภ ปัจจัยใน สิล ตัทธิต ลบ กรรม ศัพท์)

- ภาณุกรรมส ภาวัว ภาณุกรรมิ.

ภาวะของผู้มีปกติขมวดคิ้ว, กิริยาขมวดคิ้ว ชื่อว่า ภาณุกรรมิ

(ภาณุกรรม ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต ลบ ก อักษรใน ภาณุกรรม ศัพท์)

[๑๖] กุหนา

- กุหิยเต วิมฺหาปิยเต กุหนา.

การทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหนา

(กุห ธาตุ <วิมฺหาปเณ = ให้อัศจรรย์> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๑๖] กุหายนา

- กุเหตีติ กุโ หรือ กุหนํ กุโ.

ผู้ทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหะ หรือการทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหะ

(กุห ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ หรือ กุห ธาตุ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- กุหสฺส อยนา กุหายนา.

กิริยาของผู้ทำให้อัศจรรย์หรือกิริยาของการทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหายนา

(ฉฺฉลิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

[๑๖] กุหิตตต

- กุเหตีติ กุหิโต หรือ กุเหน อิตฺติ กุหิโต.

ผู้ทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหิตะ หรือ กุหิโต ผู้เป็นไปด้วยการทำให้อัศจรรย์
ชื่อว่า กุหิตะ

(กุห ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ หรือ ตติยาตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

- กุหิตสฺส ภาวัว กุหิตตต.

ภาวะของผู้ทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหิตตตะ

(กุหิต ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๗] อิจฺฉาปกต

- อปกฺกรียิตฺถาติ อปกโต.

ผู้ถูกทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] ชื่อว่า อปกตะ

(อป บพหน้า + กร ธาตุ <กรณ = กระทำ> ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อิจฺฉาย อปกโต อิจฺฉาปกโต.

ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] ชื่อว่า อิจฉาปกตะ

(ตติยาตฺปปริสสมาส)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่เห็นว่า อปคัพพท์มีความหมายว่า อเปต (ปราศจาก) และคำว่า อูปทฺตฺตฺสสาติ อตฺถิ (ความหมายคือ ถูกความอยากย่ำยี) เป็นคำอธิบายของคัพพท์ดังกล่าว ไม่ใช่คำแปลของ อปกต คัพพท์ดังข้อความว่า

อิจฺฉาปกโตติ ตาย ปาปิกาย อิจฺฉาย อปกโต อภิกฺขโต ปาราชิโก หุตฺวา.^{๓๐}

“คำว่า อิจฉาปกโต (ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ]) หมายความว่า ผู้ถูกความอยากอันต่ำทรามนั้นทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] คือ ถูกความอยากนั้นย่ำยี กล่าวคือ เป็นผู้แพ้”

อปกโตติ ปาปิกาย อิจฺฉาย สมฺมาอาชีโว อเปโต กโตติ อิจฺฉาย อปกโต. ตถาญฺโต จ มิจฺฉาชีเวน อภิกฺขโต ปาราชิโต นาม โหตีติ อาห “อภิกฺขโต ปาราชิโตติ.”^{๓๑}

“คำว่า อปกโต (ผู้ถูกทำให้ปราศจาก) หมายความว่า ผู้ถูกความอยากอันต่ำทรามทำให้ปราศจากสัมมาชีพ ดังนั้นจึงชื่อว่า ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] และบุคคลผู้เป็นเช่นนั้นเป็นผู้ถูกมิฉาชีพย่ำยี จึงชื่อว่าผู้แพ้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อภิกฺขโต ปาราชิโต (คือ ถูกความอยากนั้นย่ำยี กล่าวคือ เป็นผู้แพ้)”

แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ก็อธิบายบทนี้ว่า

^{๓๐}วิ.มหา.อ. ๑/๑๙๘/๕๓๒

^{๓๑}สารตฎฎีกา ๒/๑๙๘/๓๔๗

อิฉณาย อปกตสฺสาติ ปาปิกาย อิฉณาย สมฺมาอาชีวโต อเปโต กโตติ อปกโต.
ตถาภูโต จ อาชีวูปทฺทเวณ อุปทฺทโตติ กตฺวา อาห “อุปทฺทตฺสสาติ อตฺถโต.”^{๓๒}

“คำว่า อิฉณาย อปกตสฺส (ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก) หมายความว่า ผู้ถูกความอยากอันต่ำทรามทำให้ปราศจากสัมมาชีพ ดังนั้นจึงชื่อว่า ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] และบุคคลผู้เป็นเช่นนั้นก็ถูกอุปสรรคคือการเลี้ยงชีพย่ำแย่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปทฺทตฺสสาติ อตฺถโต (ความหมายคือ ถูกความอยากย่ำแย่)”

อย่างไรก็ตาม มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา อีกอย่างหนึ่งว่า

อิฉณาปกโตติ อิฉณาย อปกโต อุปทฺทโต, อภิภูโต วา.”^{๓๓}

“คำว่า อิฉณาปกโต แปลว่า ถูกความอยากย่ำแย่ หรือ ถูกความอยากครอบงำ”

ตามคำอธิบายนี้ถือว่า คำว่า อปกต มีความหมายว่า ผู้ถูกย่ำแย่ หรือ ผู้ถูกครอบงำ ดังคำว่า อปการ (การทำลาย, ย่ำแย่, เบียดเบียน) ทั้งสองศัพท์คือ อปกต (ตบัจฉัย) และ อปการ (ณ ตบัจฉัย) ตรงข้ามกับคำที่มีความหมายในเชิงบวกอันประกอบด้วย อุป อุปสรรคว่า อปกต (ผู้อันเขาช่วยเหลือ) และ อุปการ (การช่วยเหลือ)

[๑๗] โกรชิกโกรชิก

คำว่า โกรชิก มีศัพท์เดิมมาจาก กุ (น่ารังเกียจ) + รช (มลทิน) แปลว่า “มลทินที่น่ารังเกียจ” ซึ่งในเรื่องนี้คือ ความปรารถนาชั่ว การสร้างสรรด้วยความปรารถนาชั่วอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า โกรชะ ส่วนภิกษุผู้ปฏิบัติเช่นนั้นชื่อว่า โกรชิกะ ส่วนการประกอบใช้คำ ๒ ศัพท์ว่า โกรชิกโกรชิก มีประโยชน์เพื่อแสดงความหมายว่า ยิ่ง เพิ่มขึ้นไปอีก ดังนั้น คำนี้จึงแปลว่า “สร้างสรรด้วยความปรารถนาชั่วอย่างยิ่ง” ดังคำว่า

- ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกฺขเวทนา)
- ทุกฺขณฺจ ตํ ทุกฺขณฺจาทิ ทุกฺขทุกฺข.

^{๓๒}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗/๖๑

^{๓๓}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๖/๖๑

- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน)
รูปญจ ตัม รูปญจาติ รูปรูป.
- ราชราช (พระราชผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช)
ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช.
- เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ)
เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว.
- ปทญฺจ (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุไฉน)
ปทญจ ตัม จาณญจาติ ปทญจ.
- มโนวิญญาน (มโนวิญญาน)
มโน จ โส วิญญานญจาติ มโนวิญญาน.
- อชฺชตตชฺชตต (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง)
อชฺชตตญจ ตัม อชฺชตตญจาติ อชฺชตตชฺชตต.
- ชณฺณชณฺณ วีย (ของที่น่าพอใจอย่างยิ่ง)
ชณฺณ จ ตัม ชณฺณ จาติ ชณฺณชณฺณ.

ดังข้อความว่า

ปริยายปทานนฺทฺ วิเสสนสฺมาเส อติสยตฺโถ วิญญายติ. ยถา “ปทญฺจานนฺติ.”^{๓๔}

“โดยแท้จริงแล้ว อรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้
ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทญฺจ (มูลเหตุ, เหตุไฉน)”

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสที่มีอรรถว่า ยิ่ง (อติ-
สยัตถะ) ในที่ประกอบศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกันซ้ำกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุจฺฉิตฺ จ โส รโห จาติ กุโรห.
- มลทินอันน่ารังเกียจ (ความปราชณาชั่ว) ชื่อว่า กุระ

^{๓๔} ปรมตฺถ. ฎีกา หน้า ๑๓๓

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- กรุเชน นิคฺคณฺหนํ โกรชํ.

การแสรังสํรวมด้วยมลทินอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า โกรชะ

(กรุช ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิคฺคณฺหน ตัทธิต)

- โกรชํ เอตสฺส อตฺถิติ โกรชิโก.

ผู้มีการแสรังสํรวมด้วยมลทินอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า โกรชิกะ

(โกรช ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- โกรชิโก จ โส โกรชิโก จาติ โกรชิกโกรชิโก.

ผู้มีการแสรังสํรวมด้วยมลทินอันน่ารังเกียจอย่างยิ่ง ชื่อว่า โกรชิก-
โกรชิกะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ดังข้อความว่า

กุจฺฉิตฺรชฎตาย ปาปิจฺฉตาย นิรตฺถกํ กายวจีวิปฺพนฺทนิคฺคณฺหนํ โกรชํ, ตํ
เอตสฺส อตฺถิติ โกรชิโก, โกหฺมุเณน สยฺตกาโย, อติวีย, อภินฺหํ วา โกรชิโก โกรชิก-
โกรชิโก.^{๓๕}

“คำว่า โกรชะ คือ การข่มการขัดส่ายทางกายและวาจาที่ไร้ประโยชน์ด้วยความ
ปรารถนาชั่วที่เป็นมลทินอันน่ารังเกียจ

คำว่า โกรชิกะ คือ ผู้มีการข่มการขัดส่ายทางกายและวาจาที่ไร้ประโยชน์ด้วย
ความปรารถนาชั่วที่เป็นมลทินอันน่ารังเกียจ

คำว่า โกรชิกโกรชิกะ คือ ผู้มีการข่มการขัดส่ายทางกายและวาจาที่ไร้ประโยชน์
ด้วยความปรารถนาชั่วที่เป็นมลทินอันน่ารังเกียจอย่างยิ่ง หรืออยู่เสมอ”

ในข้อความข้างต้น คำว่า อติวีย, อภินฺหํ วา โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก ไม่ได้

^{๓๕}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๖/๖๑

แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อติวิย โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก หรือ อภินุห โกรชิโก โกรชิก-
โกรชิโก เพราะรูปวิเคราะห์ดังกล่าวไม่พบในลักษณะของสมาส แต่แสดงรูปวิเคราะห์
จริงว่า โกรชิโก จ โส โกรชิโก จาติ โกรชิกโกรชิโก ตามที่กล่าวไว้ข้างต้น โดยคำว่า
อติวิย (อย่างยิ่ง) หรือคำว่า อภินุห (เสมอ) เป็นคำแสดงอติสยัตถะของบทนี้ ไม่ใช่คำที่
แสดงรูปวิเคราะห์โดยตรง เพราะไม่มีลักษณะของรูปวิเคราะห์ดังกล่าวในกรรมธารย-
สมาส ๙ อย่าง

แม้คำว่า ภากุฎิกภากุฎิก เป็นต้น ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภากุฎิกโก จ โส ภากุฎิกโก จาติ ภากุฎิกภากุฎิกโก.

ผู้ขมวดคิ้วอย่างหนัก

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- กุหโก จ โส กุหโก จาติ กุหกกุหโก.

ผู้เสสสร้างอย่างเจนจัด

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ลปโก จ โส ลปโก จาติ ลปกลปโก.

ผู้ขมदनหรือท่ายกอย่างคล่องแคล่ว

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๗] อาลปนา

คำว่า อาลปนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การพูดทักก่อน

อาทิโตว ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อาทิโต = ก่อน)

๒. การพูดเสนอตนเข้าไป

อดุตานัง อุปเนตฺวา ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อุปเนตฺวา = เสนอเข้าไป)

[๑๗] ลปนา

- ลปียเต ลปนา.

การพูด ชื่อว่า ลปนา

(ลป ธาตุ <วากฺเย = พูด> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๑๗] สลลปนา

- สลฺลฺลฺ ลปนา สลลปนา.

การพูดด้วยดี, การพูดเอาใจ ชื่อว่า สลลปนา

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส สลฺ อุปสรรคมีความหมายว่า สลฺลฺลฺ <ดี>)

[๑๗] อุลลปนา

- อุทฺธํ ลปนา อุลลปนา.

การพูดยกให้สูงขึ้น ชื่อว่า อุลลปนา

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส อุ อุปสรรคมีความหมายว่า อุทฺธํ <เบื้องบน, สูง>)

[๑๗] สมุลลปนา

- สพฺพโตภาเคน อุทฺธํ ลปนา สมุลลปนา.

การพูดยกให้สูงขึ้นโดยทุกส่วน ชื่อว่า สมุลลปนา

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส สลฺ อุปสรรคมีความหมายว่า สมฺนุตฺตภาว <ความเป็นโดยรอบ>)

[๑๗] อุณฺนหนา

- นยฺหเต นหนา.

การผูกมัด ชื่อว่า นหนา

(นห ธาตุ <พฺนฺหน = ผูก> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- อุทฺธํ นหนา อุณฺนหนา.

การผูกมัดในเบื้องบน, การผูกมัดให้หนักๆ ขึ้น ชื่อว่า อุณฺนหนา

(ปาติบุรพบทกรรมธารยสมาส อุ อุปสรรคมีความหมายว่า อุทฺธิ <เปื่องบน, หนักๆ ขึ้น>)

[๑๗] สมุณฺหนนา

- สพฺพโตภาเคน อุทฺธิ สมุณฺหนนา สมุณฺหนนา.

การผูกมัดในเปื่องบนโดยทุกส่วน, การผูกมัดให้หนักๆ ขึ้นโดยทุกส่วน
ชื่อว่า สมุณฺหนนา

(ปาติบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมฺนุตฺถาว <ความเป็นโดยรอบ>)

[๑๗] อุกฺกาจนา

- กาลียเต กาจนา.

การพูด ชื่อว่า กาจนา

(กจ ธาตุ <รเว = ออกเสียง> + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา
อิติปัจจัย)

- อุกฺกชิปิตฺวา กาจนา อุกฺกาจนา.

การพูดยกตน ชื่อว่า อุกฺกาจนา

(ปาติบุรพบทกรรมธารยสมาส อุ อุปสรรคมีความหมายว่า อุกฺกชิปน <ยก>)

[๑๗] สมุกฺกาจนา

- สพฺพโตภาเคน อุกฺกาจนา สมุกฺกาจนา.

การพูดยกตนโดยทุกส่วน ชื่อว่า สมุกฺกาจนา

(ปาติบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมฺนุตฺถาว <ความเป็นโดยรอบ>)

[๑๗] อนฺนปฺปิยาภาณิตา

- ปฺนปฺปํ ปิยํ ภณฺติ สีเลนํ อนฺนปฺปิยาภาณิ.

ผู้พูดคำเป็นที่รักบ่อยๆ โดยปกติ ชื่อว่า อนุปิยภาณี

(อนุ บพหน้า + ปิย บพหน้า + ภณ ธาตุ <ภณเ = พุด> + ณี ปัจจัยในกัตตุ-
สาธนะ)

- อนุปิยภาณิน โภาโว อนุปิยภาณิตา.

ความเป็นผู้พูดคำเป็นที่รักบ่อยๆ โดยปกติ ชื่อว่า อนุปิยภาณิตา

(อนุปิยภาณี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๗] นิमितตกมม

- นิमितตสส กมมํ นิमितตกมมํ.

การทำนิमितหมาย ชื่อว่า นิमितตกัมมะ

(กัมมัฏฐจันฐิตูปริสสมาส)

[๑๗] โภภาสกมม

- อดตโน อิจจาย โภภาสนํ ปภาสนํ โภภาโส.

การประกาศความต้องการของตน ชื่อว่า โภภาส

(อว บพหน้า + ภาส ธาตุ <วียตติยํ วาจารย์ = พุดให้ปรากฏ> + ณ ปัจจัยใน
ภาวสาธนะ)

- โภภาสสส กมมํ โภภาสกมมํ.

การกระทำการประกาศความต้องการของตน ชื่อว่า โภภาสกัมมะ

(กัมมัฏฐจันฐิตูปริสสมาส)

[๑๗] สามนตชปปา

- ชปปนํ ชปปา.

การพูด ชื่อว่า ชปปา

(ชปป ธาตุ <ปตฺถโนตฺตีสํ = ปรารภณา, พุด> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา
อิติปัจจัย)

- สามนฺเต ชปฺปา สามนฺตชปฺปา.

การพูดในที่ไกล[วัตถุที่ต้องการ] ชื่อว่า สามันตชปปา
(สัตตมัตตปปริสสมาส)

[๑๗] ปริกถา

- กถํ กถา.

การพูด ชื่อว่า กถา

(กถ ธาตุ <วียตุติยํ วาจาณํ = พูดชัดเจน> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- ปริยาเยน กถา ปริกถา.

การพูดโดยอ้อม ชื่อว่า ปริกถา

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส ปริ อุปสรรคมีความหมายว่า ปริยาย <โดยอ้อม>)

[๑๗] วมฺภนา, ครหนา, อุกฺเขปนา, สมฺกฺเขปนา

- วมฺภียเต วมฺภนา.

การดูหมิ่น ชื่อว่า วัมภนา

(วภ ธาตุ <นินทายํ = ตำหนิ> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ครหียเต ครหนา.

การตำหนิ ชื่อว่า ครหนา

(ครห ธาตุ <นินทายํ = ตำหนิ> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- อุกฺขิเปยเต อุกฺเขปนา

การสลดทิ้ง, การพูดบด ชื่อว่า อุกฺเขปนา

(อุ บทหน้า + ขิป ธาตุ <เขเป = ทิ้ง> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถี-
ปัจจัย อุ อุปสรรคไม่มีความหมายพิเศษใดๆ)

หรือ

- อุกฺขิเปยเต อุกฺเขปนา.

การสลัดทิ้งด้วยการยกย่อง ชื่อว่า อุกเขปนา

(อุ บทหน้า + ขิป ธาตุ <เขเป = ทิ้ง> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถี-
ปัจจัย อุ อุปสรรคมีความหมายว่า ปล้ำ <ยกย่อง>)

- สัพพโตภาเคน อุกเขปนา สมุกเขปนา.

การสลัดทิ้งโดยทุกส่วน ชื่อว่า สมุกเขปนา

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส ส์ อุปสรรคมีความหมายว่า สมบูรณ์ <ความเป็นโดยรอบ>

หรือ

- สุกฺกุ อุกเขปนา สมุกเขปนา.

การสลัดทิ้งด้วยการยกย่องให้ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า สมุกเขปนา

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส ส์ อุปสรรคมีความหมายว่า สุกฺกุ <ยิ่ง>)

[๑๗] สัขิปนา

- ขิปียเต ขิปนา.

การล้อเลียน ชื่อว่า ขิปนา

(ขิป ธาตุ <เขเป = ทิ้ง> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- สุกฺกุ ขิปนา สัขิปนา.

การล้อเลียนให้ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า สัขิปนา

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส ส์ อุปสรรคมีความหมายว่า สุกฺกุ <ยิ่ง>)

[๑๘] สมปาปนา

- ปาปียเต ปาปนา.

การให้ถึงความไม่เป็นทายก หรือโทษ ชื่อว่า ปาปนา

(ป บทหน้า + อป ธาตุ <ปาปฺณเน = ถึง> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- สัพพโตภาเคน ขิปนา สมปาปนา.

การให้ถึงโดยทุกส่วน ชื่อว่า สัมปาปนา
(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมนุตภาว <ความเป็นโดยรอบ>)

[๑๗] อวณฺณหาริกา

- อวณฺณสฺส หรณํ อวณฺณหาริกา.

การนำโทษไป ชื่อว่า อวณฺณหาริกา

(อวณฺณ ศัพท์ + หร ธาตุ <หฺรณ = นำไป> + ณฺว ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา
อิติปัจจัย)

[๑๗] ปรปฺภุจิมํสีกตา

- ปรสํ ปฺภุจิมํสํ ปรปฺภุจิมํสํ.

เนื้อข้างหลังของผู้อื่น ชื่อว่า ปรปฺภุจิมํสํ

(ภฺหฺจฺติปฺปฺริสสมาส)

- ปรปฺภุจิมํสํ ขาทนสฺสํ ปรปฺภุจิมํสํโก.

คนกินเนื้อข้างหลังของผู้อื่น ชื่อว่า ปรปฺภุจิมํสํ

(ปรปฺภุจิมํส ศัพท์ + กณิ ปัจจัยใน ขาทนสฺสํ ตัทธิต)

- ปรปฺภุจิมํสีกสฺส ภาโว ปรปฺภุจิมํสีกตา.

ความเป็นคนกินเนื้อข้างหลังของผู้อื่น ชื่อว่า ปรปฺภุจิมํสีกตา

(ปรปฺภุจิมํสีก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๗] อาชีวปาริสฺสุทฺธิ

- เอตํ อาคมฺม ชีวนตฺติ อาชีโว.

ความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ ชื่อว่า อาชีวะ

(อา บทหน้า + ชีว ธาตุ <ปาณเน = เป็นอยู่> + อ ปัจจัยในอวุตตกรรมสาธนะ)

- ปริสฺสุทฺธํ ปาริสฺสุทฺธิ.

ความหมดจด ชื่อว่า ปาริสุทธิ

(ปริ บทหน้า + สุธ ธาตุ <สุทธิย์ = หมดจด> + ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ ที่ชะ
สระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วณํ ปาวจนํ <คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า
ปาพจน์>)

- อาชีวสุส ปาริสุทธิ อาชีวปาริสุทธิ.

ความหมดจดของความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิ
(บัญญัติปบุริสสมาส)

[๑๘] หิริโกปิน

- หิริ โกเปตติ หิริโกปิน.

อวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป ชื่อว่า หิริโกปินะ

(หิริ บทหน้า + กุป ธาตุ <โกเป = กำเริบ, วิกติ> + เณ การิตปัจจัย + ต
ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ แปลง ต เป็น น, ลง อี อาคม รัสสะ อี เป็น อี)

ส่วนคัมภีร์นिरुत्तिที่ปนี^{๓๖}แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- หิริ กุปฺปติ เอเตนาติ หิริโกปิน.

ความละอายย่อมสูญหายไปด้วยอวัยวะนี้ เหตุนั้น อวัยวะนั้น ชื่อว่า หิริ-
โกปินะ (อวัยวะเป็นเหตุให้ความละอายสูญหายไป)

(หิริ บทหน้า + กุป ธาตุ <โกเป = กำเริบ, วิกติ> + ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๓๗}แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- กุปฺ ปฏิจฺฉาหนํ อรหตฺติ โกปิน.

อวัยวะที่ควรปกปิด ชื่อว่า โกปินะ

(กุป ศัพท์ <ปกปิด> + อิน ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

- หิริ จ ตํ โกปินญจาทิ หิริโกปิน.

^{๓๖} นිරุत्ติ. สูตร ๗๕๒

^{๓๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๖๗

อวัยวะที่ควรปกปิดซึ่งน่าละอาย ชื่อว่า หิริโกปินะ
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส รัสสะ อี ใน รี เป็น อิ)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า หิริโกปินปฏิจนาทนต์ แปลว่า “เพื่อปกปิดอวัยวะที่ควรปกปิดซึ่งน่าละอาย”

[๑๘] ปิณฑปาต

คำว่า ปิณฑปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อาหารที่ถูกใส่ไว้ในบาตรด้วยภิกขาจารวัตร

ปิณฑาย ภิกขาย อุลลตีติ ปิณฑโกล.

(ปิณฑ บทหน้า + อุล ธาตุ <คเวสเน = แสงหา> + อ ปัจจัย)

ปิณฑอลสส กมมํ ปิณฑอลย.

(ปิณฑอล ศัพท์ + ญย ปัจจัยใน กมม ตัทธิต)

ปาตียิตถาติ ปาโต.

(ปาต ธาตุ <ปาตเน = ตกไป> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุการณ์สาธนะ)

ปิณฑอลยณ ปาโต ปิณฑปาโต.

(ตติยัตปปริสสมาส มาจาก ปิณฑอลยปาต แปลงสระ โอ ใน โท เป็น อ และ
ลบ ลย ศัพท์ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์ทางไวยากรณ์โดยไม่มีสูตรกำกับ)

๒. หมู่แห่งก้อนข้าว

- ปิณฑานํ ปาโต ปิณฑปาโต.

(ัญญฐิตปปริสสมาส)

[๑๘] อาหารหตถก, อลฺสาณโก, ตตฺรวณฺณโก, กากมาสโก, ฤตฺตวमितก

- อาหาร หตถนติ วทตีติ อาหารหตถโก.

ผู้กล่าวว่าจงจุดมือ ชื่อว่า อาหารหตถกะ

(อาหารหตถ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน วทติ ตัทธิต)

- อลฺ สาณฺกํ นิวาเสตฺนฺติ อลฺสาณฺโก.
ผู้ไม่อาจเพื่อนั่งผ้า ชื่อว่า อลฺงสาณฺกะ
(อัปยยิภาวสมาส)
- วณฺณตีติ วณฺณโก, ตตฺร วณฺณโก ตตฺรวณฺณโก.
ผู้นอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น ชื่อว่า ตตฺรวณฺณกะ
(สัตตมิตตปฺปริสสมาส)
- มสฺสียเต อามสฺสียเตติ มาโส, กาเกหิ มาโส ยสฺสาติ กากมาโสโก.
ผู้มีอาหารอันกาสัมผัสได้ ชื่อว่า กากมาสกะ
(ภินนาธิกรณพหุพหิสมาส)
- วมตีติ วมิโต, ภูตฺโต หุตฺวา วมิโต ภูตฺตวมิโต.
ผู้บริโภคน้ำแล้วอาเจียนออก ชื่อว่า ภูตฺตวมิตะ
(สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)
- ภูตฺตวมิโต เอว ภูตฺตวมิโตโก.
ผู้บริโภคน้ำแล้วอาเจียนออกนั้นแหละ ชื่อว่า ภูตฺตวมิตกะ
(ภูตฺตวมิต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกตถตัทธิต)

[๑๘] อนวชชตา

- วทิตพฺพนฺติ วชฺช.
โทษที่บุคคลควรว่ากล่าว ชื่อว่า วชฺชะ
(วท ธาตุ <วียตฺติยํ วาจาํ = พุตฺตฺตฺเจเน> + ฌย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- วชฺชเมว อวชฺช.
โทษที่บุคคลควรว่ากล่าวนั้นแหละ ชื่อว่า อวชฺชะ
(ตฺพภาววุตติกรรมธารยสมาส อ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตฺพภาวะ)
- นตฺถิ อวชฺชํ ยสฺส เมติ อนวชฺโซ.
ผู้ไม่มีโทษที่บุคคลควรว่ากล่าว ชื่อว่า อนวชฺชะ

(นนิบาตบุรพบทพหุพีหิสมาส)

- อนวชชสฺส ภาโว อนวชชตา.

ความเป็นผู้ไม่มีโทษที่บุคคลควรว่ากล่าว, ความไม่มีโทษ ชื่อว่า อนวัชชตา
(อนวชช ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวะอดีต)

ศัพท์ภาวะุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในศัพท์ภาวะ คำว่า
ศัพท์ภาวะ หมายถึง เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบรวมนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว =
เนื้อความของบทหน้านั้น ชื่อว่า ศัพท์ภาวะ) อรรถศัพท์ภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้น
จากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถศัพท์ภาวะนี้
ดังสัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

วาจาสิลฺลิจฺจุตํ อนุตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต.^{๓๘}

“อนุต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อเมตกไปท้ายบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ”

มีตัวอย่างว่า

- สุตํ เอว สุตตฺนโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั้นแหละ) [สุต + อนุต]
- กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั้นแหละ) [กมฺม + อนุต]
- คฺฤโธ เอว คฺฤคตํ (คฺฤคตะ คือ คฺฤตรนั้นแหละ) [คฺฤ + คต]
- อนฺโต เอว อนุตคตํ (อันตคตะ คือ ที่สุตนั้นแหละ) [อนุต + คต]
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฺฐิคตะ คือ ความเห็นผิดนั้นแหละ) [ทิฏฺฐิ + คต]
- อตฺถโธ เอว อตฺถชาตํ (อตฺถชาตะ คือ อรรถนั้นแหละ) [อตฺถ + ชาต]
- ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธมฺมชาตะ คือ ธรรมนั้นแหละ) [ธมฺม + ชาต]

การใช้ศัพท์ศัพท์ภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย เพื่อเปลี่ยนลิ้งค์ หรือ
เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทตามสมควร

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

^{๓๘} นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๘๔

ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ, “อตุตฺตชาตฺตํ เอตฺถ วีย ชาตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา.”^{๓๙}

“ธรรมนั้นแหละชื่อว่า ธรรมชาต เพราะ ชาต ศัพท์ เป็นไปในเนื้อความของ บทหน้านั้น ดังอุทาหรณ์ว่า อตุตฺตชาตํ (อรรถ)”

กมฺมเมว กมฺมนฺโต อนุตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา.”^{๔๐}

“กรรมนั้นแหละ ชื่อว่า กัมมันตะ เพราะ อนุต ศัพท์ เป็นไปในเนื้อความของ บทหน้านั้น”

“สงฺขารคตํ ฅามคตฺตํ อทิสฺส คตสทฺโท ตพฺภาววุตฺติ วีย อธิ คตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ นาม, น ทิฏฺฐิโต อณฺณํ กิณฺณํ ธมฺมชาตฺตํ โยชนา. ยถา “ทานเมว ทานมยฺหํ อิทํ สกตฺถวุตฺติตฺตํ นาม โหติ, เอวํ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตฺตํ อยมฺปิ ตฺลยฺยํ อธิกรณตฺตา ตพฺภาววุตฺติกมฺมธารยสฺมาโส นามาทิ ทฏฺฐพฺโป.”^{๔๑}

“ความเห็นนั้นแหละชื่อว่า ทิฏฐิคตะ พึงประกอบความว่าไม่มีธรรมชาตอย่างใด อย่างหนึ่งอื่นจากทิฏฐิ เพราะ คต ศัพท์เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้น เหมือน คต ศัพท์ที่เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้นดังอุทาหรณ์ว่า สงฺขารคตํ (สังขาร) ฅามคตํ (กำลัง) เป็นต้น

รูปวิเคราะห์ว่า ทานเมว ทานมยฺ (ทานนั้นแหละ ชื่อว่า ทานมยะ) นี้ ชื่อว่า สกตฺถวุตฺติตฺตํ ฉนฺได พึงทราบว่แม้รูปวิเคราะห์ว่า ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ (ความเห็นนั้นแหละชื่อว่า ทิฏฐิคตะ) นี้ ก็ชื่อว่า ตพฺภาววุตฺติกมฺมธารยสฺมาโส เพราะมีความหมายเหมือนกัน ฉนฺนํ”

[๑๘] อุตฺตปริสฺสย

คำว่า อุตฺตปริสฺสย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อันตรายคือฤดู

อุตฺต เอว ปริสฺสโย อุตฺตปริสฺสโย.

^{๓๙} มณิสาร.ฎีกา ๑/๖๐

^{๔๐} มณิสาร.ฎีกา ๑/๒๙๒

^{๔๑} มณิสาร.ฎีกา ๑/๑๓๔

(อวชารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. อันตรายและฤดู

อุตุ จ ปริสฺสโย จ อุตุปริสฺสยา.

(อสมาหารทวันทสมาส)

[๑๘] คิลานปลฺจยเภสชฺช

- คิลานสฺส ปลฺจโย คิลานปลฺจโย.

สิ่งที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปลฺจยะ

(จตุตถิตฺตปฺปริสฺสสมาส)

- ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ.

ยาที่เป็นงานของหมอ (พระผู้มีพระภาค) ชื่อว่า เภสัชชะ

(ภิสกฺก ศัพท์ + ญฺย ปลฺจยฺใน กมฺม ตัถฺย)

- คิลานปลฺจโย เอว เภสชฺชํ คิลานปลฺจยเภสชฺชํ.

ยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปลฺจยเภสัชชะ

(อวชารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๘] คิลานปลฺจยเภสชฺชปริกฺขาร

- คิลานปลฺจยเภสชฺชํ เอว ปริกฺขารो คิลานปลฺจยเภสชฺชปริกฺขารो.

เครื่องป้องกัน/สัณการะ[ของชีวิต] คือยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปลฺจยเภสัชชปริกขาระ

(อวชารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๘] เวยฺยาพาธิก

- พยาพาธติ จิตฺตํ วิโลเพตฺติติ พยาพาโธ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัว, การแปรปรวนของธาตุ และโรค ชื่อว่า พยาพาธะ

(วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาร ธาตุ <วิโลพเน = กวน> + ณ ปัจจัยในกัตตุ-
 สारणे)

- พยาพาธโต อุปปन्ना เวยาพาธิกา.

เวทนาที่เกิดจากการแปรปรวนของธาตุและโรค ชื่อว่า เวยาพาธิกะ
 (พยาพาธ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุปปन्न ตัทธิต)

[๑๘] อพยาพชฌปรมตา

- พยาพาธติ จิตฺตํ วิโลเพตฺติ พยาพาโธ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัว, ทุกข์ ชื่อว่า พยาพาธะ

(วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาร ธาตุ <วิโลพเน = กวน> + ณ ปัจจัยใน
 กัตตุसारणे)

- พยาพาโธ เอว พยาพชฌํ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัวนั้นแหละ ชื่อว่า พยาพชฌะ

(พยาพาธ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกตตัทธิต)

- นตฺถิ เอตฺถ พยาพชฌนฺติ อพยาพชฌํ.

ความไม่มีทุกข์ ชื่อว่า อพยาพชฌะ

(สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

- อพยาพชฌํ ปรมํ เอตสฺสาติ อพยาพชฌปรมํ.

สภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อพยาพชฌปรมะ

(ฉฐีพหุพพีหิสมาส)

- อพยาพชฌปรมสฺส ภาโว อพยาพชฌปรมตา.

ความเป็นสภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อพยาพชฌปรมตา

(อพยาพชฌปรม ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๘] ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีล

- เต ปฏฺิจฺจ นิสฺสาย ปริณฺุชฺชานา ปาณฺิโน อโยนฺุติ ปวตฺตณฺุตฺติ ปจฺจยา.

ภิกษุอาศัยใช้สอยจีวรเป็นต้นเหล่านั้นแล้วเป็นอยู่ เหตุนั้น จีวรเป็นต้นนั้น
ชื่อว่า ปัจจัย, สิ่งทีภิกษุอาศัยเป็นอยู่

(ปติ บทหน้า <อาศัย> + อิ ธาตุ <คติมุหิ = ไป> + อ ปัจจัยในอวุตตกรรม-
สารณะ)

- ปจฺจเย สन्नินฺสฺสิตนฺติ ปจฺจยสन्नินฺสฺสิตํ.

สิ่งที่อาศัยปัจจัย ชื่อว่า ปัจจัยสन्नินฺสฺสิตะ

(ทุตติยาตปฺปริสสมาส)

- ปจฺจยสन्नินฺสฺสิตํ จ ตํ สีลํ จาติ ปจฺจยสन्नินฺสฺสิตสีลํ.

ศีลที่อาศัยปัจจัย ชื่อว่า ปัจจัยสन्नินฺสฺสิตศีล

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๙] วจีวิมฺภตฺติวิปหาร

- วจี จ สา วิมฺภตฺติ จาติ วจีวิมฺภตฺติ.

ถ้อยคำที่แสดงให้รู้ความต้องการ ชื่อว่า วจีวิมฺภตฺติ

(วิเสสนุตตรบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- วจีวิมฺภตฺติยา วิปฺหาโร วจีวิมฺภตฺติวิปฺหาโร.

การแผ่ไปของวจีวิมฺภตฺติ, การเปล่งวจีวิมฺภตฺติ ชื่อว่า วจีวิมฺภตฺติวิปหาระ

(ฉฺฉฐีตปฺปริสสมาส)

[๑๙] มรฺอุปายส

- ปยสา สงฺขโต ปายโส.

ข้าวทำด้วยนม ชื่อว่า ปายสะ

(ปย ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สงฺขต ตัทธิต)

- มรฺุนา สิตฺโต ปายโส มรฺุอุปายโส.

ข้าวปายาสที่ราดรดด้วยน้ำผึ้ง ชื่อว่า มรฺุอุปายสะ

(มฺัชฌเณโลปิตติยาตปฺปริสสมาส)

ตัวอย่างว่า ปายส นี้พบในพระบาลีอื่นว่า

ดีหิ วิชชาหิ สมฺปนฺโน

ชาติมา สุตฺวา พหุ

วิชชาจรณสมฺปนฺโน

โสมนํ ภูณฺเชยฺย ปายสฺ.^{๔๒}

“บุคคลผู้เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด จบไตรเพท เป็นพหูสูตร
พราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤตินั้น จึงควรบริโภค
ข้าวปายาสนี้”

อหํ โข เวพฺพคฺคฺมฺพสฺมี

ภุตฺวาน มรฺอุปายสํ

ปทกฺขิณํ สมฺมสนฺโต

ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ

सानุํ ปญฺญิกมฺิสฺสามิ

วิเวกมฺนุพฺรุหฺยํ.^{๔๓}

“เราฉันข้าวมรฺอุปายาสได้พุ่มไผ่ยังเห็นความเกิดและความเสื่อม
ของชั้นทั้งหลายโดยเคารพ จะกลับไปสู่สานุบรรพตที่เราเคยอยู่ แล้ว
เพิ่มพูนวิเวกต่อไป”

ในมติข้างต้นยังสอดคล้องกับสันสกฤตอีกด้วย เพราะในสันสกฤตมีรูปว่า ปายส
เหมือนกัน ดังหลักฐานว่า

ปฤษทาชฺยํ สทฺธฺยาชฺยเ

ปรมานฺนํ ตฺ ปายสม

หฺวยกฺวเ โทวปิตรฺยเ

อนฺเน ปาตรํ สุรฺวาทิกมฺ.^{๔๔}

“ศัพท์ว่า ปฤษทาชฺย ย่อมเป็นไปในเนยใสที่ผสมกับนมส้ม

ข้าวหุงด้วยนม = ปรมานฺน, ปายส (๒ ศัพท์)

หฺวย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยเทวดา

กฺวเ ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยวิตามารดาผู้เสียชีวิตแล้ว

ทฺพพิยฺญ (ทัพพีที่ใช้สาดเนยใสใส่ไฟัยญ) ชื่อว่า ปาตร (ัยญ-

^{๔๒} ส.ส. ๑๕/๑๙๔/๒๐๐

^{๔๓} ข.เถร. ๒๖/๒๓/๒๖๘

^{๔๔} อมรโกษ ๒/๗/๒๔

ภาชน, ภาชนะอันใช้ในัยการบูชา มีถ้วย ชาม จาน ช้อน และ
ทัพพีรูปต่างๆ เป็นต้น)”

นอกจากนั้น ในวรรณกรรมบาลีบางแห่งพบรูปว่า ปายาส, มธุปายาส ถ้ามีรูป
ว่า ปายาส ก็เป็นบทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

ปาดพฺโพ จ โส อสิตพฺโพ จาติ ปายาส, รสํ กตฺวา ปิวิตฺตุํ อาโลปํ กตฺวา จ
ภุญฺชิตฺตุํ ยุตฺโต โภชนวิเสโส.^{๔๕}

“อาหารที่ควรดื่มและบริโภค ชื่อว่า ปายาสะ คือ อาหารพิเศษที่ควรดื่มทำให้
เป็นน้ำและบริโภคทำให้เป็นก้อนข้าว”

ดังข้อความว่า

อณฺณมณฺเณหิ ติตฺเถหิ อสุสํ ปาเยหิ สารถิ
อจฺจาสนสฺส ปุริโส ปายาสสฺสปี ตปฺปติ.^{๔๖}

“นายสารถิ ท่านจงให้ม้ดื่มน้ำที่ทำอื่นบ้าง แม้ข้าวปายาสที่รับ
ประทานบ่อยๆ คนก็ยังเบื่อได้”

ในประโยคร้อยแก้วของคัมภีร์อรรถกถา พบรูปว่า ปายาส เท่านั้น

ยํ ปน ภควา กปฺปสฺตสทฺสสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺขเยยฺยานิ ปารมิโย ปุเรตฺวา
เอภฺนตฺติสวสฺสกาเล จกฺกวตฺตติสรีนิวาสภูตา ภวนา นิภฺขมฺม อโนมานทิตฺติเร ปพฺพชิตฺวา
ฉพฺพสฺसानิ ปธานโยคํ กตฺวา วิสาขปฺปณฺณมายุํ อรุเวลคาเม สฺสาตาย ทินฺนํ ปกฺขิตฺต-
ทิพฺโพชํ มธุปายาสํ ปริภุญฺชิตฺวา ๗เปยฺย สพฺพพฺพุทฺธคฺุณฺเณ ปฏฺวิวิชฺฌิ, อิทมสฺส ปณฺณากิจฺจ.^{๔๗}

“อนึ่งเล่า ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบำเพ็ญพระบารมี ๔ อสงฺขยยิ่งด้วย
แสนกัปแล้ว เมื่อเวลาที่ทรงมีพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา เสด็จออกจากวังประทับอันมีสิริ
แห่งพระจักรพรรดิราช ผนวช ๓ ริมฝั่งแม่น้ำอนโนมา ทรงบำเพ็ญเพียรตลอด ๖ พรรษา

^{๔๕} ที.สี.ฎีกา ๒/๗/๒๙๐

^{๔๖} ขุ.ชา. ๒๗/๒๕/๗

^{๔๗} ที.สี.อ. ๑/๗/๕๗

ครั้นถึงวันวิสาขบูชาบุรณมี ดิถีเพ็ญเดือน ๖ เสวยมรุปายาสใส่ทิพย์โศชา ซึ่งนางสุชาดา บ้านอรุณเวลคามถวาย ฯลฯ ทรงแทงตลอดพระพุทธรุคณทั้งปวง นี่เป็นกิจแห่งปัญญาของพระองค์”

ราชา วิภาตยา รตติยา จตุสณฺณิมตฺเต พุราหุมนปาโมกฺเข ปกโกสาเปตฺวา หริตฺตฺพลิตฺตฺยา ลาชาทีหิ กตมฺงฺคสฺสการาย ภูมียา มหารหานิ อาสนานิ ปณฺณเปตฺวา ตตฺถ นิสินฺหานํ พุราหุมนํ สปิรมฺรฺสฺสกรฺกาสฺสขตฺสส วรปายาสสฺส สุวณฺณรชต- ปาติโย ปุเรตฺวา สุวณฺณรชตปาตีเหว ปฏิกฺขชิตฺวา อทาสิ.^{๔๘}

“ครั้นสว่างแล้ว พระราชารับสั่งให้เรียกหัวหน้าพราหมณ์จำนวน ๖๔ คน ให้ลาดอาสนะอันมีค่ามากบนพื้นฉาบด้วยของเชียว กระทำมณฑลสักการะด้วยข้าวดอกเป็นต้น เมื่อเหล่าพราหมณ์ทั้งหลายนั่ง ณ ที่นั้นแล้ว ทรงนำถาดทองถาดเงินอันเต็มไปด้วยข้าวปายาสอย่างดี ประดับด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ครอบด้วยถาดทอง ถาดเงินอีกทีถวาย”

เต เตสํ จตุราสีติสหฺสฺसानํ มหาปริสฺสส จ ปายาสเมว ปฏียาทยีสฺ.^{๔๙}

“ชาวบ้านเหล่านั้นจัดแจงข้าวปายาสแก้มหาบุรุษและบริวาร ๘ หมื่น ๔ พันคนเหล่านั้น”

ปริปกฺกมาโณ มหาภินิฏฺขมนํ กตฺวา มหาปธานํ ปทหิตฺวา นิโครธฺมุเล ปายาสํ ปฏิคฺคเหตฺวา เนรณฺชราย ตีเร ปริภุญชิตฺวา โพธิมณฺฑํ อารุญฺห อสฺสตุฏฺฐกฺขมุเล อภิสมฺพุชฺฌิสฺสติ.^{๕๐}

“พระองค์มีญาณแก่กล้าแล้วออกมหาภิเนษกรรมตั้งความเพียรอันใหญ่หลวงรับข้าวปายาสที่โคนต้นไทร เสวยที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ขึ้นสู่โพธิมณฑล จักตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถพฤกษ์”

แม้ในวรรณกรรมบาลีรุ่นหลัง เช่น มหาโพธิวงศ์ (หน้า ๕๖-๗) และชินจริต

^{๔๘} ที.สี.อ. ๒/๑๗/๒๖

^{๔๙} ข.พุทฺธ.อ. ๔/๓๔๒

^{๕๐} ข.ชา.อ. ๑/๒๔

(คาถา ๒๑๕ และคาถา ๒๑๗) ก็พบรูป ปายาส เช่นเดียวกันทั้งในประโยคร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังหลักฐานในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

โต อรุเวลา ย เสนานิคม เสนานิภูมพิภิสส อีตา สุขาดา วยปุตตา ตสฺมี
 รุกฺเข เอกํ ปตฺถนํ กตฺวา ปริปฺพณฺสงฺกปฺปา ตสฺมี ทิวเส อชฺช พฺลิกมฺมํ กริสฺสามีติ
 ปาโถว ปายาสํ อนายาสํ ปรมมธูรํ สมฺปฏฺฐิปาเทตฺวา สตสฺสสฺสคฺชนิกํ สุวณฺณปาตี
 อลงฺกริตฺวา ตตฺถ มธฺปายาสํ ปุเรตฺวา อปราย กนกปาติยา ปิทฺทิตฺวา ยเปยฺย ยถา เม
 มโนโรโก นิปฺพนฺโน, เอวํ วอปี นิปฺพชฺชตฺตุติ อติมโนหริคมฺหิรียิตฺวา ปโมทมาณา คตา.

“ลำดับนั้น นางสุชาดาผู้เป็นธิดาของกุกุมพื้หัวหน้าในนิคมเสนานี้ ครั้นเจริญวัย
 แล้วได้ตั้งความปรารถนาอย่างหนึ่งที่ตนไม่นั้น เมื่อสำเร็จดังที่ดำริไว้ ในวันนั้นจึงคิดว่า
 เราจักทำพิธีกรรมในวันนี้ ให้จัดข้าวปายาสที่ไม่เหนียวข้นมีรสอร่อยอย่างยิ่งไว้ในเวลาเช้า
 แล้วประดับถาดทองคำแว่นหนึ่งใส่ข้าวมธุปายาสไว้ในถาดทองนั้น ปิดไว้ด้วยถาดทอง
 อื่น ฯลฯ แล้วเปล่งคำที่น่ายินดียิ่งว่า มโนรชของดิฉันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้มโนรชของ
 ท่านก็จงสำเร็จ ฉะนั้น ปลานปล้มอยู่ กลับไปแล้ว”

สมิทฺธปตฺถนา เอกา

สุชาตา นาม สุนทรี

เหมปาตี สฺปายาสํ

สีเสนาทาย โอนตา.

“หญิงงามนางหนึ่งชื่อว่าสุชาดา สำเร็จสมปรารถนาแล้ว ได้นำ
 ถาดทองพร้อมทั้งข้าวปายาสเทินศีรษะน้อมถวาย”

เทโวติ สมฺมาย อุกฺคฺคจิตฺตา

ปายาสปาตี ปวรสฺส ทตฺวา

อาสีสฺสนา อิชฺฌนิ ยถา หิ มยฺหํ

ตฺยฺหมปี สา สามิ สมฺมิชฺฌตฺตุติ.

“นางมีจิตราเริงยินดีแล้ว ถวายถาดข้าวปายาสแก่พระโพธิสัตว์
 ผู้ประเสริฐโดยสำคัญว่าเป็นเทพ ทูลว่า นายท่าน ความปรารถนาของ
 ดิฉันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้ความปรารถนาของท่านก็จงสำเร็จ ฉะนั้น”

ด้วยเหตุนี้ จึงมีข้อสรุปว่า รูปว่า “ปายาส” และ “ปายส” มีใช้ทั้งสองอย่างในภาษาบาลี เหมือน “ครุ” และ “ครุ” ที่มีใช้ทั้งสองอย่าง

[๑๙] เถยฺยปริโกค, อิณปริโกค, ทายชชปริโกค, สามิปริโกค

- เถยฺยาย ปริโกโค เถยฺยปริโกโค.

การบริโภคอย่างขโมย ชื่อว่า เถยฺยบริโภค

(ตติยาตปปริสสมาส)

- อิณน ปริโกโค อิณปริโกโค.

การบริโภคโดยความเป็นหนี้ ชื่อว่า อิณบริโภค

(ตติยาตปปริสสมาส)

- ทายชฺเชน ปริโกโค ทายชชปริโกโค.

การบริโภคโดยความเป็นทายาท ชื่อว่า ทายชชบริโภค

(ตติยาตปปริสสมาส)

- สามินา ปริโกโค สามิปริโกโค.

การบริโภคโดยความเป็นนาย ชื่อว่า สามิบริโภค

(ตติยาตปปริสสมาส)

[๑๙] เทสนาสฺสุทฺธิ, สํวรฺสุทฺธิ, ปริเยญฺจิสฺสุทฺธิ, ปจฺจเวกฺขณฺสุทฺธิ

- เทสนา เอว สุทฺธิ เทสนาสฺสุทฺธิ.

เครื่องหมดจดคือการแสดงอาบัติ ชื่อว่า เทสนาสฺสุทฺธิ

(อวธารณนุปฺพทกรรมวารยสมาส)

- สํวโร เอว สุทฺธิ สํวรฺสุทฺธิ.

เครื่องหมดจดคือการสำรวมอินทรีย์ ชื่อว่า สํวรฺสุทฺธิ

(อวธารณนุปฺพทกรรมวารยสมาส)

- ปริเยญฺจิ เอว สุทฺธิ ปริเยญฺจิสฺสุทฺธิ.

เครื่องหมดจดคือการแสวงหา ชื่อว่า ปริเยญฺจิสฺสุทฺธิ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ปัจจเวกฺขณา เอว สุทฺธิ ปัจจเวกฺขณสุทฺธิ.

เครื่องหมดจดคือการพิจารณา ชื่อว่า ปัจจเวกฺขณสุทฺธิ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๙] เสกฺข

คำว่า เสกฺข มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้กำลังปฏิบัติ

สิกฺขณฺตีติ เสกฺขา.

(สิกฺข ธาตุ <วิชฺโชปาทาเน = ถือเอาวิชา, ศีล, ปฏิบัติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุ-
สารถนะ)

๒. ผู้เกิดในสิกขา ๓

ตีสฺส สิกฺขาสฺส ชาตาติ เสกฺขา.

(สิกฺขา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

๓. ผู้มีปัญญาหยั่งเห็น [คือมรรค ผล และสัมมาทิฏฐิ]

อิกฺขติ เอตายาติ อิกฺขา.

(อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + อ ปัจจัยในกรณสารถนะ
+ อา อิตถิปัจจัย)

สห อิกฺขาย เย วตฺตนฺตีติ เสกฺขา.

(สหบุรพบทพหุพหิสมาส สห ศัพท์ + อิกฺขา ศัพท์ แปลง สห เป็น ส)

[๒๐] ชณฺณ

- ชนทสฺสนสฺส โยคฺยํ ชณฺณํ.

ของที่ควรดูของชน ชื่อว่า ชณฺณะ

(ชนทสฺสน = การดูของชน + ฌย ปัจจัยในความหมายว่า สมควร <โยคฺย> ลบ
ทสฺสน ศัพท์เพื่อย่อคำ)

บทที่ ๒

[๒๓] ปัสกุล

คำว่า ปัสกุล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผ้าที่[อยู่สูง]เหมือนผืนน้ำเหนือกองฝุ่น

ปัสมุหิ กุลฺ ปัสกุลํ, ปัสกุลมิวาทิ ปัสกุลํ.

(ปัสกุล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒. ผ้าที่ถึงความน่ารังเกียจเหมือนฝุ่น

ปัส วีย กุจฉิตภาวํ อุลลิตติ ปัสกุลํ.

(ปัส บทหน้า + กุ บทหน้า + อุล ธาตุ <คติมุหิ = ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุ-
สาธนะ)

[๒๓] ปัสกุลิกงค

- ปัสกุลสฺส ธารณํ ปัสกุลํ.

การทรงผ้าบังสุกุล ชื่อว่า บังสุกุละ

(เมื่อควรกล่าวว่า ปัสกุลธารณ ให้อลบ ธารณ ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้น
จึงมีความหมายว่า การทรงผ้าบังสุกุล)

- ปัสกุลํ สีลมสฺสาติ ปัสกุลิกอ.

ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ชื่อว่า บังสุกุลิกะ

(ปัสกุล ศัพท์ + นิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- ปัสกุลิกสฺส องคํ ปัสกุลิกงคํ.

องค์ของภิกษุทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ชื่อว่า บังสุกุลิกังคะ

(ฉนฺนฐิตุปฺปริสสมาส)

[๒๓] เตจิวริกงค

- ติจิวรสฺส ธารณํ ติจิวรํ.

การทรงผ้าไตรจิวร ชื่อว่า ติจิวระ

(เมื่อควรกล่าวว่า ติจิวรธารณ ให้ลบ ธารณ ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้น จึงมีความหมายว่า การทรงผ้าไตรจิวร)

- ติจิวรํ สีสมสฺสาติ เตจิวริโก.

ผู้ทรงผ้าไตรจิวรเป็นวัตร ชื่อว่า เตจิวริกะ

(ติจิวร ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน สีส ตัทธิ)

- เตจิวริกสฺส องฺคํ เตจิวริกงคํ.

องค์ของภิกษุทรงผ้าไตรจิวรเป็นวัตร ชื่อว่า เตจิวริกังคะ

(ฉฐฐิตัพปริสสมาส)

[๒๓] ปิณฑปาติก

คำว่า ปิณฑปาติก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว

ปิณฑานํ ปาโตติ ปิณฑปาโต.

(ฉฐฐิตัพปริสสมาส)

ปิณฑปาตํ อุณฺณตฺติติ ปิณฑปาติโก.

(ปิณฑปาต ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน อุณฺณตฺติ ตัทธิ)

๒. ผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต, ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

ปิณฑาย ปตฺติตุํ วตเมตฺตสฺสาติ ปิณฑปาตี.

(ปิณฑ บพหน้า + ปต ธาตุ <เที่ยวไป> + ฦก ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ปิณฑปาตี เอว ปิณฑปาติโก.

(ปิณฑปาตี ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

สรุปวิเคราะห์ว่า ปิณฑาย ปตฺติตุํ วตเมตฺตสฺสาติ ปิณฑปาตี อาจเปลี่ยนจาก วต

ศัพท์เป็น สील ศัพท์ว่า ปิณฑาย ปติตุ สीलเมตสสาติ ปิณฑปาตี ก็ได้ เพราะ วต และ สील ศัพท์เป็นคำไวพจน์กัน และนอกจากนั้น อาจตั้งรูปวิเคราะห์โดยมีอาชยาคุมพากย์ ว่า ปิณฑาย ปตติ สีเลนาติ ปิณฑปาตี (ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร) ก็ได้ เพราะลง ณี ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๒) ว่า ตสสীลาที่สุ ณี-ตวาวิ จ (เมื่อ ปรากฏอรรถตัสสীละเป็นต้นและอรรถอื่น ลง ณี ตุ และ อาวิ ปัจจัย[ในกัตตุสาธนะ) ใน ความหมาย ๓ อย่าง คือ

๑. ตัสสীละ	ปกติของสิ่งนั้น
๒. ตัทธิธรรม	ความประพฤติในสิ่งนั้น
๓. ตัสสาธุการिता	การทำดีในสิ่งนั้น

บทที่ลง ณี ปัจจัยอาจตั้งรูปวิเคราะห์ ๓ แบบโดยประกอบใช้บทที่ลง ตุ ปัจจัย บทอาชยาค และบทสมาสในรูปวิเคราะห์ เมื่อรวมกับความหมาย ๓ อย่างข้างต้น ทำให้ มีรูปวิเคราะห์ ๙ อย่าง ดังนี้

บทที่ลง ตุ ปัจจัย, บทอาชยาค และบทสมาสในอรรถตัสสীละ

๑. พุรหุํ จริตุํ สीलํ ยสฺสาติ พุรหุํจาริ.

ผู้มีปกติเพื่อประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถตัสสীละ + ตุ คือ จริตุ)

๒. พุรหุํ จรติ สีเลนาติ พุรหุํจาริ.

ผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยปกติ

(อรรถตัสสীละ + อาชยาค คือ จรติ)

๓. พุรหุํจรณสีโล พุรหุํจาริ.

ผู้มีปกติคือความประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถตัสสীละ + สมาส คือ จรณสีโล = จรณํ เอว สीलํ ยสฺสาติ จรณสีโล)

บทที่ลง ตุ ปัจจัย, บทอาชยาค และบทสมาสในอรรถตัทธิธรรม

๔. พุรหุํ จริตุํ ธมฺโม ยสฺสาติ พุรหุํจาริ.

ผู้มีความประพฤติเพื่อประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถัตถธรรม + ตุํ คือ จริตุํ)

๕. พุรหุํ จริติ ธมฺเมนาติ พุรหุมาจริ.

ผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยความประพฤติ

(อรรถัตถธรรม + อาขยาต คือ จริติ)

๖. พุรหุมาจรณธมฺโม พุรหุมาจริ.

ผู้มีความประพฤติคือความประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถัตถธรรม + สมาส คือ จรณธมฺโม)

บทที่ลง ตุํ ปัจจัย, บทอาขยาต และบทสมาสในอรรถัตถสาธการิตา

๗. พุรหุํ จริตุํ สาธการิตา ยสฺสาติ พุรหุมาจริ.

ผู้มีการทำดีเพื่อประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถัตถสาธการี + ตุํ คือ จริตุํ)

๘. พุรหุํ จริติ สาธการิตายาติ พุรหุมาจริ.

ผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยทำดี

(อรรถัตถสาธการี + อาขยาต คือ จริติ)

๙. พุรหุมาจรเณ สาธการี พุรหุมาจริ. หรือ พุรหุมาจรเณ สาธ พุรหุมาจริ.

ผู้ทำดีในพรหมจรรย์ หรือ ผู้ตั้งงามในพรหมจรรย์

(อรรถัตถสาธการี + สมาสใน พุรหุมาจรเณ)

[๒๓] สप्तทานจาริกงค

- อเปตํ ทานโตติ อปทานํ.

ปราศจากการขาดตอน ชื่อว่า อปทานะ

(อป บทหน้า + ทาน ธาตุ <อวชณฺทเน = ตัด, ขาด> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สห อปทานเณ ยํ วตฺตตีติ สप्तทานํ.

การเที่ยวที่มีการไม่ขาดตอน ชื่อว่า สप्तทานะ

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- สปานัน จริตุ อิทมสฺส สีสนฺติ สปานจาริ.

ภิกษุผู้มีการเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตร ชื่อว่า สปานจาริ
(สปานน บพหน้า + จร ธาตุ <จรณ = เที่ยวไป> + ณิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สปานจาริ เอว สปานจาริโก.

ภิกษุผู้มีการเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตรนั้นแหละ ชื่อว่า สปานจาริกะ
(สปานจาริ ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

- สปานจาริกสฺส องฺคํ สปานจาริกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้มีการเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตร ชื่อว่า สปานจาริกังคะ
(ฉฺฉฐิตัพฺปปริสสมาส)

[๒๓] เอกาสนิกงค

- เอกาสเน โภชนํ เอกาสนํ.

การฉันในที่หนึ่งเดียว ชื่อว่า เอกาสนะ
(เมื่อควรกล่าวว่า เอกาสนโภชน ให้ลบ โภชน ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส
ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การฉันในที่หนึ่งเดียว)

- เอกาสนํ สีสมฺสฺสาติ เอกาสนิกโก.

ผู้ฉันในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตร ชื่อว่า เอกาสนิกะ
(เอกาสน ศัพท์ + นิก ปัจจัยใน สีส ตัทธิ)

- เอกาสนิกสฺส องฺคํ เอกาสนิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้ฉันในที่หนึ่งเดียวเป็นวัตร ชื่อว่า เอกาสนิกังคะ
(ฉฺฉฐิตัพฺปปริสสมาส)

[๒๓] ปตตปิณฑิกงค

- ปตฺเต ปิณฑํ ปตตปิณฑํ.

ก้อนข้าวในบาตร ชื่อว่า ปัตตปิณฑะ
(สัตตมิตัพฺปปริสสมาส)

- ปตฺตปิณฺโท สีมฺสสาติ ปตฺตปิณฺทโก.

ผู้ฉันก่อนข้าวในบาตรเป็นวัตร ชื่อว่า ปตฺตปิณฺทิกะ

(ปตฺตปิณฺท ศัพท์ + นิกร ปัจจัยใน สีม ตัทธิต)

- ปตฺตปิณฺทิกสฺส อํคํ ปตฺตปิณฺทิกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้ฉันก่อนข้าวในบาตรเป็นวัตร ชื่อว่า ปตฺตปิณฺทิกังคะ

(ฉฺฉฐิตฺตปฺปริสฺสมาส)

[๒๓] ขลฺปะจฺฉาภตฺติกงค

- ปจฺฉาภตฺตสฺส โภชนํ ปจฺฉาภตฺตํ.

การฉันปัจฉาภตฺต ชื่อว่า ปจฺฉาภตฺตะ

(เมื่อควรกล่าวว่า ปจฺฉาภตฺตโภชน ให้ลบ โภชน ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การฉันปัจฉาภตฺต)

- ปจฺฉาภตฺตํ สีมฺสสาติ ปจฺฉาภตฺติโก.

ผู้ฉันปัจฉาภตฺตเป็นวัตร ชื่อว่า ปจฺฉาภตฺติกะ

(ปจฺฉาภตฺต ศัพท์ + นิกร ปัจจัยใน สีม ตัทธิต)

- น ปจฺฉาภตฺติโก ขลฺปะจฺฉาภตฺติโก.

ผู้ไม่ฉันปัจฉาภตฺตเป็นวัตร ชื่อว่า ขลฺปะจฺฉาภตฺติกะ

(ปาทีบุรพพทรรณนารยสมาส)

- ขลฺปะจฺฉาภตฺติกสฺส อํคํ ขลฺปะจฺฉาภตฺติกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภตฺตเป็นวัตร ชื่อว่า ขลฺปะจฺฉาภตฺติกังคะ

(ฉฺฉฐิตฺตปฺปริสฺสมาส)

หรือ คำว่า ขลฺปะจฺฉาภตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขลฺ วีย ปจฺฉาภตฺติโก ขลฺปะจฺฉาภตฺติโก.

ผู้มีปัจฉาภตฺตเป็นวัตรเหมือนนกขลุ ชื่อว่า ขลฺปะจฺฉาภตฺติกะ

(อุปมาบุรพพทพหุพีหิสมาส)

- ขลุปัจฉาภตฺติกสฺส อํคํ ขลุปัจฉาภตฺติกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้มีปัจฉาภัตเป็นวัตรเหมือนนกขลุ ชื่อว่า ขลุปัจฉาภตฺติกังคะ
(บัญญัติปปริสสมาส)

[๒๓] อารณญิกงค

- อรณฺเณ นิวาโส อรณญํ.

การอยู่ในป่า ชื่อว่า อรัญญะ

(เมื่อควรกล่าวว่า อรณฺเณนิवास ให้ลบ นิवास ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้น จึงมีความหมายว่า การอยู่ในป่า)

- อรณญํ สीलมฺสฺสาติ อารณญิกโก.

ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร ชื่อว่า อารัณญิกะ

(อรณฺเณ ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน สील ตัทธิต)

- อารณญิกสฺส อํคํ อารณญิกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร ชื่อว่า อารัณญิกังคะ
(บัญญัติปปริสสมาส)

[๒๓] รุกขมุลิกงค

- รุกฺขมุเล นิวาโส รุกฺขมุลํ.

การอยู่โคนไม้ ชื่อว่า รุกขมูละ

(เมื่อควรกล่าวว่า รุกฺขมูลนิवास ให้ลบ นิवास ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้น จึงมีความหมายว่า การอยู่โคนไม้)

- รุกฺขมุลํ สीलมฺสฺสาติ รุกฺขมุลิกโก.

ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร ชื่อว่า รุกขมุลิกะ

(รุกฺขมูล ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน สील ตัทธิต)

- รุกฺขมุลิกสฺส อํคํ รุกฺขมุลิกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร ชื่อว่า รุกขมุลิกังคะ
(ฉนฺธุจฺฐิตปฺปวิสสมาส)

[๒๓] อพฺโฆกาสิกงค

- อพฺโฆกาเส นิวาโส อพฺโฆกาโส.

การอยู่ในที่กลางแจ้ง ชื่อว่า อพฺโฆกาสะ

(เมื่อควรกล่าวว่า อพฺโฆกาสนิवास ให้ลบ นิवास ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การอยู่ในที่กลางแจ้ง)

- อพฺโฆกาโส สีมฺมสุสาติ อพฺโฆกาสิโก.

ผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร ชื่อว่า อพฺโฆกาสิกะ

(อพฺโฆกาส ศัพท์ + ฦก ปัจจยใน สีล ตัทธิต)

- อพฺโฆกาสิกสฺส องฺคํ อพฺโฆกาสิกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร ชื่อว่า อพฺโฆกาสิกังคะ

(ฉนฺธุจฺฐิตปฺปวิสสมาส)

[๒๓] โสสานิกงค

- สุสาเน นิวาโส สุसानํ.

การอยู่ในป่าช้า ชื่อว่า สุसान

(เมื่อควรกล่าวว่า สุสาณนิवास ให้ลบ นิवास ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การอยู่ในป่าช้า)

- สุसानํ สีมฺมสุสาติ โสสานิโก.

ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร ชื่อว่า โสสานิกะ

(สุसान ศัพท์ + ฦก ปัจจยใน สีล ตัทธิต)

- โสสานิกสฺส องฺคํ โสสานิกงคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร ชื่อว่า โสสานิกังคะ

(ฉนฺธุจฺฐิตปฺปวิสสมาส)

[๒๓] ยถาสนุติกงค

- ยถาสนุเต นิวาโส ยถาสนุต.

การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้ ชื่อว่า ยถาสันถะ

(เมื่อควรกล่าวว่า ยถาสนุตนิवास ให้ลบ นิवास ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้)

- ยถาสนุต สීමมสุสาติ ยถาสนุติโก.

ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร ชื่อว่า ยถาสันถิกะ

(ยถาสันถ ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน สීම ตัทธิต)

- ยถาสนุติกงค องคัม ยถาสนุติกงคัม.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร ชื่อว่า ยถาสันถิกังคะ (ฉฐฐิตูปปริสสมาส)

[๒๓] เนสชชิกงค

- นิสชชนํ นิสชชา.

การนั่ง ชื่อว่า นิสชชา

(นิ บทหน้า + สท ธาตุ <วิสรรณคตฺยาวสาเนสุ = แผ่ชาน และที่สุดของการไป> + ฦย ปัจจัยในภาวตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

- นิสชชา สීමมสุสาติ เนสชชิกโก.

ผู้มีการนั่งเป็นวัตร ชื่อว่า เนสชชิกะ

(นิสชชา ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน สීම ตัทธิต)

- เนสชชิกกงค องคัม เนสชชิกกงคัม.

องค์ของภิกษุผู้มีการนั่งเป็นวัตร ชื่อว่า เนสชชิกังคะ (ฉฐฐิตูปปริสสมาส)

[๒๓] ฐตงค

คำว่า ฐตงค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. องค์ของภิกษุผู้กำจัดกิเลส

ธุดฺธส อํคานิ ธฺตงคานิ.

(ฉนฺธิฐิตํปฺปวิสสมาส)

๒. การสมาทานที่มีปัญญาเป็นเหตุ[นำหน้า]

ธุดฺ อํคํ เอเตสนฺติ ธฺตงคานิ.

(ฉนฺธิฐิตํปฺปวิสสมาส)

๓. เหตุของการปฏิบัติอันกำจัดกิเลส

ธฺตานิ จ ตานิ อํคานิ จาติ ธฺตงคานิ.

(วิเสสนบฺรพพทกรรมธารยสมาส)

[๒๓] โลรูป

ในคำว่า โลรูปวิหิตฺสนรสนานิ (มีหน้าที่กำจัดความละโมภ) นี้ คำว่า โลรูป (สภาวะปล้นกุศลอย่างยิ่ง, ตัณหา) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลรูปปตฺติ โลรูปโป.

สภาวะปล้นกุศลอย่างยิ่ง ชื่อว่า โลรูปปะ

(รูป ธาตุ <วิรูปเน = ปล้น> + ญะ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เมื่อสำเร็จรูปเป็น รูป แล้วให้ซ้อน ลู ข้างหน้า แล้วแปลงสระ อุ ใน ลู เป็น โอ)

ข้อความว่า

โลรูปปตฺติ โลรูปโป. อาทิตฺตํ โอตุตฺตจ.^{๕๑}

“สภาวะปล้น[กุศล]อย่างยิ่ง ชื่อว่า โลรูปปะ ซ้อนอักษรตัวแรก และแปลง[สระ อุ] เป็น โอ”

โลรูปจารํ ปฏิกฺขิปิตฺวาติ กุสฺสภณฺทสฺส ภูสํ วิรูปนญฺเจน โลรูปํ วุจฺจติ ตณฺหา, โลรูปเนน จรณํ โลรูปจาโร.^{๕๒}

^{๕๑} นිරุตฺติ. สุตฺร ๗๘๖

^{๕๒} สารตฺถ. ฎีกา ๒/๓๐/๗

“คำว่า โลอุปจารํ ปฏิภาติ (งดเว้นการเที่ยววิณฑาด้วยตัณหา)
หมายความว่า ตัณหาชื่อว่า โลอุปปะ โดยความหมายว่า ปล้นสิ่งของคือกุศลอย่างยิ่ง
คำว่า โลอุปจาระ คือ การเที่ยววิณฑาด้วยตัณหา”

อตตนา ปรมุเชน จ กุสลกณฺทสฺส ภูสํ วิรูปปนฺนุเจน โลอุปปี ตณฺหาจโร.^{๕๓}

“การเที่ยวไปด้วยตัณหา ชื่อว่า โลอุปปะ โดยความหมายว่าปล้นสิ่งของคือกุศล
อย่างยิ่งด้วยตนเอง (ตัณหาที่เกิดขึ้นอาศัยตน) และโดยมีผู้อื่นเป็นหลัก (ตัณหาที่เกิดขึ้น
เพื่อบุตรภรรยา ข้าทาสบริวาร เป็นต้น)”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โลอุปป์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลอุปสฺส ภาโว โลอุปป์.

ความเป็นคนปล้นกุศลอย่างยิ่ง/บ่อยๆ, ตัณหา ชื่อว่า โลอุปปะ หรือ
ความเป็นคนโลภมาก, ความละโมภ ชื่อว่า โลอุปปะ
(โลอุป ศัพท์ + ญะ ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ตามนัยข้างต้นนี้คำว่า โลอุป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. คนปล้นกุศลอย่างยิ่ง/บ่อยๆ

ลูปฺปติติ ลูป, อติวีย ปุณฺนปฺปํ วา ลูป โลอุปโป.

คนปล้นอย่างยิ่ง หรือคนปล้นบ่อยๆ ชื่อว่า โลอุปปะ

(ลูป ธาตุ <วิรูปเน = ปล้น> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ช้อน ลูป ให้เป็นรูป
ว่า ลูปลูป แล้วแปลงสระ อุ ใน ลู ตัวแรกเป็น โอ แล้วลบ ป อักษร จึงได้รูปว่า โลอุปโป)

โย หิ รสตณฺหาภิภูโต โหติ, โส ภูสํ ลูปฺปติ ปุณฺนปฺปญฺจ ลูปฺปติ, เตน
โลอุปโปติ วุจฺจติ.^{๕๔}

“โดยแท้จริงแล้ว บุคคลใดถูกความอยากในรสครอบงำ เขาย่อมปล้น[กุศล]
อย่างยิ่งและปล้นบ่อยๆ ดังนั้นจึงชื่อว่า โลอุปปะ (คนปล้นกุศลอย่างยิ่ง/บ่อยๆ)”

^{๕๓}วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

^{๕๔}พ.สุ.อ. ๑/๕๖/๑๐๔

ปฺนปฺปฺนํ วิสเย ลุมฺปติ อากกฺขมฺมํ โลสุโป. โลสุปฺสส ภาโว โลสุปฺ.๕๕

“คนปล้น คือ ดึงมาไว้บ่อยๆ ในวิสัย[ของตน] ชื่อว่า โลสุปะ, ภาวะของคนปล้น ชื่อว่า โลสุปะ”

ลุมฺปตฺติ ลฺโป, อติวีย ปฺนปฺปฺนํ วา ลฺโป โลสุโป. “ลุมฺปฺโปติ วุตฺตพฺเพ อฺ-การสฺสการํ ปการโลปมฺจ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ. โลสุปฺสส ภาโว โลสุปฺ, ตณฺหา. โลสุปฺมฺจ ตํ ตณฺหา จาติ สมาส.๕๖

“คนปล้น ชื่อว่า ลุปะ คนปล้นอย่างยิ่ง หรือคนปล้นบ่อยๆ ชื่อว่า โลสุปะ เมื่อควรกล่าวว่า ลุมฺปฺโป กระทำการแปลงสระ อฺ เป็น โอ และลบ ป อักษร จึงกล่าวไว้

ความเป็นคนปล้นอย่างยิ่ง หรือ ความเป็นคนปล้นบ่อยๆ ชื่อว่า โลสุปะ คือ ตณฺหา พึงกระทำสมาสว่าตณฺหาที่เป็นการปล้นอย่างยิ่ง หรือ ตณฺหาที่เป็นการปล้นบ่อยๆ [ชื่อว่า โลสุปตณฺหา]”

“โลสุโป, โมมุโหติ โอตฺตํ ตทมินาธิปาจา.๕๗

“แปลง[สระ อฺ] เป็น โอ ในคำว่า โลสุโป, โมมุโห เพราะเป็นปาฐะ[ที่สำเร็จ]ด้วยสูตรว่า ตทมินา เป็นต้น”

๒. คนโลภมาก, คนละโมภ

- ภูสํ ลฺพมฺมตฺติ โลสุโป. หรือ ปฺนปฺปฺนํ ลฺพมฺมตฺติ โลสุโป.

คนโลภยิ่ง ชื่อว่า โลสุปะ หรือ คนโลภบ่อยๆ ชื่อว่า โลสุปะ

(ลฺภ ฐาตุ <โลภ = อยาก> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ช้อน ลฺ เป็น ลฺลฺ แปลง อฺ ของ ลฺ ตัวหน้าเป็น โอ เมื่อสำเร็จเป็น โลสุภ แล้วให้แปลง ภ เป็น ป จึงมีรูปเป็น โลสุป

อติตณฺโห ตฺ โลสุโป.๕๘

๕๕ อภ.ส.อ. ๑/๑๐๖๕/๔๒๒

๕๖ มณิสาร.ฎีกา ๑/๕๖/๓๕๒

๕๗ โม. ๕/๗๐

๕๘ อภิธาน. คาทา ๗๒๙

“คนอยากจัด, คนละโมบ ชื่อว่า โลลูปะ”

ทวย อติตณฺเห. ลฺภ โลกฺ, อ, ทฺวิตฺตํ, ภสฺส โป. โลลูโป, โลลูโกปิ.^{๕๙}

“สองศัพท์เป็นไปในคนอยากจัด, คนละโมบ = ลฺภ ธาตุ ในความหมายว่า
อยาก ลง อ ปัจจัย ช้อนพยัญชนะ[เป็น ลฺ] แปลง ภ เป็น ป ได้รูปว่า โลลูโป รูปว่า
โลลูโก ก็มีได้บ้าง”

ความหมายว่า ภูส (ยิง) หรือ ปุนปฺปุน (บ่อยๆ) ที่กล่าวไว้ใน โลลูป ศัพท์นี้
เป็นเนื้อความที่ได้รับความจากการช้อนอักษร เพราะในสันสกฤตถือว่าศัพท์ที่ช้อนอักษรใน
อาขยาตหรือกิตก์มักแสดงอรรถที่ยิ่งไปกว่าอรรถทั่วไป ดังคำว่า ททฺหฺลลติ (ย่อมรุ่งโรจน์
ยิ่ง), จงฺกมติ (ย่อมเดินกลับไปกลับมา), จงฺกโม (การเดินกลับไปกลับมา), อคฺคิ ชฺหฺโหติ
(ย่อมบูชาไฟ) หมายถึง การบูชาไฟเสมอตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ดังข้อความว่า

โลลูโป, โมมุโห, กุกฺกฺโจ, สฺสุโซ, โรรุโวจฺจาทีสุ ปน อติสยตฺถที่ปนตฺถํ
ปทฺทฺวิตฺตํ กตฺวา ปุพฺพปเทสุ อฺกฺษรโลโป.^{๖๐}

“อนึ่ง การช้อนบทแล้วลบอักษรในบทหน้า มีประโยชน์เพื่อแสดงอติสยัตถะ ดัง
คำว่า โลลูโป (คนโลภยิ่ง), โมมุโห (คนหลงยิ่ง), กุกฺกฺโจ (คนเดือดร้อนยิ่ง), สฺสุโซ
(คนสบายยิ่ง), โรรุโว (คนคร่ำครวญยิ่ง) เป็นต้น”

สรุปความว่า คำว่า โลลูป ตามนัยแรกมาจาก ลฺภ ธาตุ ส่วนนัยหลังกล่าวว่า
มาจาก ลฺภ ธาตุ ความเห็นทั้งสองนี้สอดคล้องกับพจนานุกรมสันสกฤตที่กล่าวว่า

โลลูปะ, ตฺริ. (ครฺหิตํ ลฺมฺปตีติ. ลฺป + ยงฺ + อจฺ.) อติลฺพฺธะ อิตฺยมระ.^{๖๑}

“โลลูปะ, ไตรลิงค์ (มีรูปวิเคราะห์ว่า ครฺหิตํ ลฺมฺปติ = บุคคลใดย่อมปล้นทรัพย์
ที่น่าตำหนิ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า โลลูปะ ลฺป ธาตุ + ยงฺ ปัจจัย + อจฺ ปัจจัย)
คัมภีร์อมรโกษกล่าวว่า อติลฺพฺธะ (คนโลภมาก)”

^{๕๙} อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๗/๒๙

^{๖๐} นිරุตฺติ. สุตฺร ๓๓

^{๖๑} ศพฺพ.ทฺรุม ๔/๒๓๕

โลลุป (ภ) ตฺริ. ลุภ — ยง - อจ. ปฤ. ภสฺสย วา ปะ. อติโลภยฺเกต.^{๖๒}

“โลลุป (หรือ โลลุภ) ไตรลิงค์. ลุภ ธาตุ + ยง ปัจจัย + อจ ปัจจัย เป็น ปฤโศทราทิกณะ (กลุ่มศัพท์มี ปฤโศทร เป็นต้น) แปลง ภ เป็น ป ได้บ้าง ย่อมเป็นไปได้ในบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภมาก”

[๒๓] อปฺปิจฺจตา

คำว่า อปฺปิจฺจตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนา, ความไม่ปรารถนา

(อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาว <ไม่มี>)

๒. ความเป็นผู้มีความปรารถนาล้น, ความปรารถนาล้น, ความมักน้อย

(อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า ขุทุก ความปรารถนาล้น, ความมักน้อย <เล็กน้อย>)

[๒๔] ยติ

คำว่า ยติ แปลว่า “ภิกษุ, นักบวช” มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้สํารวมกาย วาจา ใจ^{๖๓}

กายวาจาจิตฺเตหิ ยโต สยฺโตติ ยติ.

(ยต ธาตุ <อุปรเม = งดเว้น> + อิ ปัจจัย)

๒. ผู้เพียรปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาโดยชอบ^{๖๔}

สมณวิปัสสนาสฺส สมฺมเทว ยตฺตีติ ยติ.

(ยต ธาตุ <ปยตเน = พยายาม> + อิ ปัจจัย)

๓. ผู้พยายามเพื่อความหลุดพ้น^{๖๕}

^{๖๒} ศพท.มหานิติ หน้า ๓๙๕

^{๖๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔/๑๐๘

^{๖๔} ส.ม.ฎีกา ๒/๖๕๑

^{๖๕} ศพท.ทุรุม หน้า ๓๔๙

ยตเต โมกขตถนฺติ ยติ.

(ยต ธาตุ <ยตเน = พยายาม> + อี ปัจจัย)

[๒๖] สงฺฆมตฺต

- สงฺฆสฺส ทาทพฺพมตฺตํ สงฺฆมตฺตํ.

ภัตถิ์ควรถวายเป็นสงฆ์ ชื่อว่า สงฆภัตถิ์

(จตุตถัตถิปุริสสมาส ลป ทาทพฺพ ศัพท์)

[๒๖] อุทฺเทสมตฺต

- อุทฺเทสเน ทาทพฺพมตฺตํ อุทฺเทสมตฺตํ.

ภัตถิ์ควรถวายเป็นการเจาะจง[ภิกษุบางรูป] ชื่อว่า อุทเทสภัตถิ์

(ตติยาตถิปุริสสมาส ลป ทาทพฺพ ศัพท์)

[๒๖] ปกฺขิก

- ปกฺখে ทาทพฺพํ ปกฺขิกํ.

ภัตถิ์ควรถวายเป็นปัจฉิม ชื่อว่า ปกขิกะ

(ปกฺข ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน ทาทพฺพ ตัทธิต)

[๒๖] อุโปสถิก

- อุโปสเถ ทาทพฺพํ อุโปสถิกํ.

ภัตถิ์ควรถวายเป็นวันอุโบสถ ชื่อว่า อุโปสถิกะ

(อุโปสถ ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน ทาทพฺพ ตัทธิต)

[๒๖] ปาณฺธิปาติก

- ปาณฺธิปทิวเส ทาทพฺพํ ปาณฺธิปาติกํ.

ภัตถิ์ควรถวายเป็นวันปาฏิบพ ชื่อว่า ปาณธิปาติกะ

(ปาณฺธิปท ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน ทาทพฺพ ตัทธิต)

[๒๖] อาคนตุกมตต

- อาคนตุกานํ ทาทพฺพมตฺตํ อาคนตุกมตฺตํ.
ภัตถิควรวายแกํพระอาคนตุกะ ชื่อว่า อาคนตุกภัตถิ
(จตุตถิตตปฺปวิสสมาส ลป ทาทพฺพ ศัพฺพ)

[๒๖] คมิกมตต

- คมิกานํ ทาทพฺพมตฺตํ คมิกมตฺตํ.
ภัตถิควรวายแกํภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง ชื่อว่า คมิกภัตถิ
(จตุตถิตตปฺปวิสสมาส ลป ทาทพฺพ ศัพฺพ)

[๒๖] คิลานมตต

- คิลานานํ ทาทพฺพมตฺตํ คิลานมตฺตํ.
ภัตถิควรวายแกํภิกษุอาพาธ ชื่อว่า คิลานภัตถิ
(จตุตถิตตปฺปวิสสมาส ลป ทาทพฺพ ศัพฺพ)

[๒๖] คิลานุปฺปจกมตต

- คิลานุปฺปจกานํ ทาทพฺพมตฺตํ คิลานุปฺปจกมตฺตํ.
ภัตถิควรวายแกํภิกษุผู้อุปฺปจกภิกษุอาพาธ ชื่อว่า คิลานุปฺปจกภัตถิ
(จตุตถิตตปฺปวิสสมาส ลป ทาทพฺพ ศัพฺพ)

[๒๖] วิหารมตต

- วิหารํ อุทฺทิสฺส ทาทพฺพมตฺตํ วิหารมตฺตํ.
ภัตถิควรวายเจาะจงวัด ชื่อว่า วิหารภัตถิ
(ทุติยาตตปฺปวิสสมาส ลป อุทฺทิสฺส และ ทาทพฺพ ศัพฺพ)

[๒๖] ฐรมตต

- ฐเร ทาทพฺพมตฺตํ ฐรมตฺตํ.

ภัตที่ควรถวายในเรือนแรก ชื่อว่า ฐรภัต
(สัตตมัตตปุริสสมาส ลบ ทาทพุพ ศัพท์)

[๒๖] วารภกตต

- วาเรน ทาทพุพภกตต วารภกตต.
ภัตที่ควรถวายตามวาระ ชื่อว่า วารภกัต
(ตติยาตตปุริสสมาส ลบ ทาทพุพ ศัพท์)

[๒๗] หตถโยคิ

- หตถเณ โยโค หตถโยโค.
การประกอบด้วยมือ, การใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคะ
(ตติยาตตปุริสสมาส)
- หตถโยโค อสส อตถิติ หตถโยคิ.
ผู้มีการประกอบด้วยมือ, ผู้ใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคิ
(หตถโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัททิต)

[๒๘] ปตตโยคิ

- ปตเตน โยโค ปตตโยโค.
การประกอบด้วยบาตร, การใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคะ
(ตติยาตตปุริสสมาส)
- ปตตโยโค อสส อตถิติ ปตตโยคิ.
ผู้มีการประกอบด้วยบาตร, ผู้ใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคิ
(ปตตโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัททิต)

[๓๐] อติริตต

- อติเรกั ริจติ คจฺจตีติ อติริตต.
อาหารที่ถึงความเหลือเฟือ ชื่อว่า อติริตตะ

(อติ บทหน้า + ริจ ธาตุ <โยคาโยเค = ประกอบและไม่ประกอบ> + ต ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะ)

[๓๔] สุธาน

- เสนติ อตุราติ สยน์.

ที่นอน ชื่อว่า สยนะ

(สิ ธาตุ <สเย = นอน> + ยุ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)

- ฉวานํ สยน์ สุธาน.

ที่นอนของศพ ชื่อว่า สุธานะ

(ฉฐีจัตปปริสสมาส)

[๓๕] ราชยุตตก

- โยชาปียิตถาติ ยุตโต.

ผู้ถูกให้ประกอบแล้ว, ผู้ถูกแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ยุตตะ

(ยุช ธาตุ <โยเค = ประกอบ> + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)

- รณเณา ยุตโต ราชยุตโต.

ผู้อันพระราชทำให้ประกอบแล้ว, ผู้อันพระราชแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ราช-
ยุตตะ

(ตติยัตปปริสสมาส)

- ราชยุตโต เอว ราชยุตตโก.

ผู้อันพระราชทำให้ประกอบแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า ราชยุตตะกะ

(ราชยุตต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

[๓๕] นิพพิกปป

- กปปนํ กปปโป.

ความดำริ ชื่อว่า กัปปะ

(กปฺป ธาตุ <ตฺกฺเ = ดำริ> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วิเสโส กปฺโป วิกปโป.

ความดำริพิเศษ ชื่อว่า วิกัปปะ

(ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- วิกปฺปโต วิรหิตो นิพฺพิกปโป.

ผู้ปราศจากความดำริพิเศษ ชื่อว่า นิพพิกัปปะ

(อมาทิปรตฺตปฺริสสมาส)

[๓๖] ทุสฺสปลลตฺติกา

คำว่า ทุสฺสปลลตฺติกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การนั่งรัดเข้าด้วยผ้า

ปริศฺศเหตุวา อาสนํ ปลลตฺตา.

(ปริ บทหน้า + อส ธาตุ <ภฺวิ = มี, เป็น> + อต ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

ปลลตฺตา เอว ปลลตฺติกา.

(ปลลตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัถตตฺทริต)

ทุสฺเสน ปลลตฺติกา ทุสฺสปลลตฺติกา.

(ตติยาตฺตปฺริสสมาส)

๒. ผ้าที่มีเพื่อการนั่งรัดเข้า

ปลลตฺถาย วตฺตตฺติ ปลลตฺติกา.

(ปลลตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน วตฺตตติ ตฺทริต)

ทุสฺโส เอว ปลลตฺติกา ทุสฺสปลลตฺติกา.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๓๗] อิทมตฺติกา

พบรูปวิเคราะห์ในวิสุทฺธิมรรคอุพฺพิกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๗ หน้า ๑๐๕) ว่า

- อิมะ รุตงคฺคฺเณ อตฺถยติ สีเลนาติ อิมตฺถิ.

ผู้มีปกติต้องการรุดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิมัตถิ

(อิม บพหน้า + อตฺถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อิมตฺถิโน ภาโว อิมตฺถิตา.

ความเป็นผู้มีปกติต้องการรุดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิมัตถิตา

(อิมตฺถิ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตฺถิต)

บทที่ ๓

[๓๘] สมาธิ

คำว่า สมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอ คือ ตั้งจิตไว้ให้มีอินทรีย์สมดุลกัน

สมํ อาทธาตติติ สมาธิ.

(สมํ <สม่ำเสมอ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

๒. สภาวะตั้งไว้โดยชอบ คือ ตั้งจิตไว้ในอารมณ์เดียวโดยไม่ให้ซัดส่าย

สมมา อาทธาตติติ สมาธิ.

(สํ <โดยชอบ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

[๓๙] อุปจาร

- อุปปนํ อุปเปจจ จรตติติ อุปจาโร.

สภาวะเป็นไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจาระ

(อุป บทหน้า + จร ธาตุ <จรณ = ประพฤติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๓๙] อปฺปนา

- สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อปฺเปตฺติติ อปฺปนา.

สภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ถึงอารมณ์, สภาวะน้อมสัมปยุตตธรรมสู่
อารมณ์ ชื่อว่า อัปปนา

(อุป ธาตุ <ปาปฺณเน = ถึง> + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ
+ อา อิตถีปัจจัย)

[๓๙] ปริตฺต

คำว่า ปริตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมานิฏฐธรรมที่เป็นข้าศึกศัตรูรอบด้าน

ปฏิบัติทุกขะ สมณุตโต ขณฺทียิตถาติ ปริตโต.

(ปริ บพหน้า + ขณฺท ธาตุ <อวขณฺทเน = ตัด> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. สมานิเหมือนวัตถุเล็กน้อย

- ปริตตํ วิทยาติ ปริตโต.

(ปริตต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

[๓๙] มหคฺคต

คำว่า มหคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมานิถึงความยิ่งใหญ่

มหนฺตภาวํ คโต มหคฺคโต.

(ทุตฺติยาตฺตปฺปฺริสสมาส)

๒. สมานิที่บุคคลบรรลุด้วยธรรมอันยิ่งใหญ่ [คือฉันทะเป็นต้น]

มหนฺเตหิ อุพารจฺจนฺทาทีหิ คโต มหคฺคโต.

(ตฺติยาตฺตปฺปฺริสสมาส)

[๓๙] อปฺปมาณ

คำว่า อปฺปมาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมานิที่ไม่มีธรรมเทียบเคียง[โดยการรับอารมณ์หรือโดยการประกอบรวม]

นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา.

(ฉฺฉฐีพหฺพพีหิสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า อภาว <ไม่มี>)

๒. สมานิที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเทียบเคียง

น ปมาณํ อปฺปมาโน.

(นินิบาตบุรพทกรรมธารยสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า วิรุทธ <ขัดแย้ง>)

[๓๙] อุตฺตตานตฺถ

- อุคฺคโต ตาโน ยสฺมาติ อุตฺตทาโน.

ความพิสดารปรากฏแล้วจากเนื้อความนั้น เหตุนั้น เนื้อความนั้นชื่อว่า
อุตฺตทานะ

(ปัญจมีตปฺปรีสสมาส มาจาก อุ อุปสรรค <ปรากฏแล้ว> + ตาน ศัพท์ <ความ
พิสดาร>)

- อุตฺตทาโน จ โส อตฺถโก จาติ อุตฺตทานตฺถโก.

เนื้อความที่มีความพิสดารปรากฏแล้ว ชื่อว่า อุตฺตทานตฺถะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๓๙] หานภาคิย

คำว่า หานภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมานิเสพฝ่ายเสื่อม

หानํ ภชตฺติ หานภาคิโย.

(หาน ศัพท์ + ภช ธาตุ + ญย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สมานิมิในฝ่ายเสื่อม

หานภาโค เอตสฺส อตฺถิตี หานภาคิโย.

(หานภาค ศัพท์ + อีย ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

[๓๙] สมุทาจาร

คำว่า สมุทาจาร แปลว่า “เกิดขึ้น, เป็นไป” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมุทาจรณํ สมุทาจโร.

ความเป็นไป ชื่อว่า สมุทาจาระ

(สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + อา บทหน้า + จร ธาตุ <จรณ = ประพฤติ> +
ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

[๓๙] ฉนฺทสมาธิ

- ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ.

สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่า ฉันทสมาธิ
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ อธิปติ ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

[๔๑] ปลิโพธ

- กมฺมฏฺฐานภาวนํ ปริพฺพุตฺติ อฺปโรตฺติ ปวตฺติตฺตํ น เทตฺติ ปลิโพธ.
สิ่งที่ยับยั้งการเจริญกรรมฐาน คือ ปิดกั้นไม่ให้ดำเนินไป ชื่อว่า ปลิโพธ
(ปริ บทหน้า + พุธิ ธาตุ <หีเส = เบียดเบียน> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ
แปลง ร เป็น ล)

[๔๑] กตากต

คำว่า กตากต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. งานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ
น กตํ อกตํ, กตญฺจ ตํ อกตญฺจาติ กตากตํ.
(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า ปฏิเสธ <ห้าม>)
๒. งานน้อยใหญ่ที่ทำเสร็จแล้ว
วฺุทธิปฺปตฺตํ กตํ อกตํ, กตญฺจ ตํ อกตญฺจาติ กตากตํ.
(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า วฺุทธิ <เจริญ>)

[๔๒] สพฺพตฺถกมฺมฏฺฐาน

- สพฺพสฺมี อตฺถยิตพฺพนฺติ สพฺพตฺถกํ.
สิ่งที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถกะ
(สพฺพ บทหน้า + อตฺถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ญฺ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- กมฺมสฺส จานํ กมฺมฏฺฐานํ.
เหตุ[สำเร็จ]ของการปฏิบัติ ชื่อว่า กรรมฐาน
(ฉฺฉฐีตฺตปฺปฺริสสมาส)
- สพฺพตฺถกํ จ ตํ กมฺมฏฺฐานญฺจาติ สพฺพตฺถกมฺมฏฺฐานํ.

กรรมฐานที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถกรรมฐาน
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๔๒] ปาริหาริยมกมฺมฺจฺจาน

- ปาริหริตพฺพนฺติ ปาริหาริยํ.

สิ่งที่ต้องรักษาเป็นนิตยฺ ชื่อว่า ปาริหาริยะ

(ปริ บทหน้า = เป็นนิตยฺ + หร ธาตุ <หฺรณ = นำไป> + ฌย ปัจจัยในกรรม-
สาธนะ ทิฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปาฏิกฺขชา <เป็นที่หวังไว้>, ปาวจณํ
<ปาพจน์>)

- กมฺมสฺส จานํ กมฺมจฺจานํ.

เหตุใกล้ของการปฏิบัติ[ชั้นสูง] ชื่อว่า กรรมฐาน
(จฺณฐิธูปฺปวิสสมาส)

- ปาริหาริยํ จ ตํ กมฺมจฺจานญจาทิ ปาริหาริยมกมฺมจฺจานํ.

กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตยฺ ชื่อว่า ปาริหาริยกรรมฐาน
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๔๒] อาจริยมติก

- อาจริยมติยํ นิยุตฺโต อาจริยมติโก.

ผู้ประกอบแล้วในความเห็นของอาจารย์ ชื่อว่า อาจริยมติกะ
(อาจริยมติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

[๔๒] นอตฺตโนมติก

- น อตฺตโนมตี ปกาเสตีติ นอตฺตโนมติโก.

ผู้ไม่แสดงความเห็นของตน ชื่อว่า นอตฺตโนมติกะ
(น ศัพท์ + อตฺตโนมติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน ปกาเสตี ตัทธิต)

[๔๒] อุกคห

- อุกคณหิตพโพติ อุกคโห.

คัมภีร์ที่ควรเรียน ชื่อว่า อุกคหะ

(อุ บทหน้า + คห ธาตุ <อุปาทาเน = ถือเอา> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

[๔๓] ปริปจฺฉา

- ปริปจฺฉิตพฺพาติ ปริปจฺฉา.

คัมภีร์ที่ควรไต่ถาม ชื่อว่า ปริปจฺฉา

(ปริ บทหน้า + ปจฺฉ ธาตุ <ปจฺฉเน = ถาม> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ +
อา อิตถิปัจจย)

[๔๔] โลภุสฺสท

- โลโภ อุสฺสโท เอเตสนติ โลภุสฺสทา.

ผู้มีความโลภหนาแน่น ชื่อว่า โลภุสฺสทะ

(ฉฺฉฐีพหุพีหิสมาส)

[๔๕] สิงค

- สิงคํ วียาติ สิงคํ.

กิเลสเหมือนเขาสัตว์ ชื่อว่า สิงคะ

(สิงค ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

[๔๕] จาปฺลย

- จปฺลสฺส ภาโว จาปฺลยํ.

ความเป็นผู้โลเล ชื่อว่า จาปฺลยะ

(จปฺล ศัพท์ + ญ ปัจจัยในภาวะตัทธิต)

[๔๗] กมมฏจान

- กมมสฺส จานํ กมมฏจानํ.
ที่ตั้งของการกระทำ ชื่อว่า กรรมฐาน
(ฉฺฉฐิตุปฺปริสสมาส)

[๔๘] สมปนฺนชฺฌาสย

- สมปนฺโน อชฺฌาสโย เอตสฺสาติ สมปนฺนชฺฌาสโย.
ผู้มีอภัยภัยอันสมบูรณ์ ชื่อว่า สัมปันนชฌาสยะ
(ฉฺฉฐิปุพฺพพีหิสมาส)

[๔๘] สมปนฺนาธิมุตฺติ

- สมปนฺนา อธิมุตฺติ เอตสฺสาติ สมปนฺนาธิมุตฺติ.
ผู้มีการน้อมใจอันสมบูรณ์ ชื่อว่า สัมปันนาธิมุตติ.
(ฉฺฉฐิปุพฺพพีหิสมาส)

[๔๘] โพธิสฺสตุต

คำว่า โพธิสฺสตุต (พระโพธิสัตว์) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัตว์ผู้จะตรัสรู้

พฺชฺฌมฺมิตฺติ โพธิโย, โพธิโย จ เต สตุตา จาติ โพธิสตุตา.

(วิเสสนบุรพพทกกรรมธารยสมาส สตุต ศัพท์เป็นนามศัพท์ แปลว่า “สัตว์,

บุคคล”)

๒. สัตว์ผู้แนบชิดในปัญญาตรัสรู้ด้วยความแน่นอน]

พฺชฺฌมฺมิตฺติ โพธิ, โพธิยา สตุตา โพธิสตุตา.

(สัตตมิตุปฺปริสสมาส สตุต ศัพท์เป็นคุณศัพท์ แปลว่า ผู้แนบชิด)

ดร.รชนี้

ก	หน้า	ก-ค	หน้า
ก			
กถาวัตถุ	๙๔	การพูดหวานล่อม	๑๖๒
กรรมฐาน ๑๐ อย่าง	๓๔๒	การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์	๑๑๐
กลิน ๑๐	๔๑๓	การแสรังเสพปัจจัย	๑๑๔
กังขาวิตรณวิสุทธิ	๓๖๒	การแสวงหาลามด้วยลาม	๑๑๒
กัปปิยโวหาร	๓๘๕	กาลปริยันทศีล	๖๒
กัมมปลิโพธ	๓๖๗	กุลปลิโพธ	๓๕๙
กัลยาณปุณฺชน	๖๗	กุศลมูล ๓	๒๙
กัลยาณมิตร	๓๗๘	guhนวัตถุ	๑๑๔
กามธาตุ	๒๗	แก้ผู้มีองค์ ๕	๓๑๐
กามสุขัลลิกานุโยค	๓๒๔	แก้ผู้มีองค์ ๗	๓๑๐
กามาจรสมภาวิ	๓๕๓		
กายพละ	๔	ข-ค-จ-ฉ	
การญูปจาระ	๑๐๒, ๑๕๒	ขลุปัจฉภักตติกกังครุดงค์	๒๗๙
การด่าแข่ง	๑๑๒	ขันตีสังวร	๓๓
การทำนimitหมาย	๑๑๑, ๑๖๒	ขันธกวัตร	๕๘
การพูดเป็นนัย	๑๖๒	คณปลิโพธ	๓๖๖
การพูดเลาะเล็ม	๑๑๑	คมิกภัต	๒๖๔
การพูดเลียบเคี้ยว	๑๑๗	ความทู่ศีล	๑๐๗

ค-ญ	หน้า	ญ-ธ	หน้า
ความมกน้อย	๒๕๔	ญาณสังวร	๓๓
คหฺมฺมฐิติล	๗๒	ญาติปลิโพธ	๓๖๘
คณตปลิโพธ	๓๗๐	ฐานาฐานญาณ	๕
คิลานภัต	๒๖๔	ฐานูปจาระ	๑๐๒
คิลานปัฏฐากภัต	๒๖๔	ฐิติภาคียศีล	๗๑
คุณิตสังขยา	๑๘๕	ฐิติภาคียสมาธิ	๓๔๙
โคจร	๙๒	ตริจณานวิชา	๑๒๗
จตุกกนัย	๓๕๔	ตทังคปหาน	๒๗
จตุมธุ	๑๖๐	ตณหานิสสิตศีล	๖๑
จักขุวิญญาน	๑๐๑	ตันตณัย	๓๓๔
จักขุ	๑๐๑	ติเหตุกบุคคล	๑๘
จาริตตศีล	๕๒	เตจวิริกังครุดงค์	๒๕๗
จิตตวิสุทธิ	๓๖๒		
จิตตสมาธิ	๓๕๓	ท-ธ-น	
เจตนาศีล	๓๒	ทายชชบริโภค	๑๗๓
เจตสิกศีล	๓๒	ทิกฺขุณฺณมณิพพานวาทะ	๗๖
โจรภูตงค์	๒๘๖	ทิกฺขุณฺณนิสสิตศีล	๖๑
ฉันทสมาธิ	๓๕๓	ทิกฺขุณฺณวิสุทธิ	๓๖๒
		ทิพยจักขุญาณ	๕
ช-ฌ-ญ-ต-ต		ทุกขาปฎิปปทา ขิปปาภิญญาสมาธิ	๓๔๔
ชฎายนอก	๒	ทุกขาปฎิปปทา ทนธาภิญญาสมาธิ	๓๔๔
ชฎายใน	๒	เทศนาสุทธิ	๑๗๒
ชีวิตสมศีล	๑๔๙	โทสจริต	๓๙๑
ฌาน	๑๕	ธรรมรจนิกาย	๑๒
ญาณทัสสนวิสุทธิ	๓๖๓	ธัมมตาศีล	๗๓
ญาณพละ	๔	ธัมมาธิปไตยศีล	๖๗

ธ-ป	หน้า	ป	หน้า
ธุดธรรม	๓๒๒	ปกิณกเทศนา	๓๘๕
ธุดงค์อปปิจณะ	๒๕๕	ปฏิบัติปา	๓๔๕
ธูรภัต	๒๖๔	ปฏิบัติสัทธิปาริสุทธิศีล	๑๘๑, ๑๘๘
นानาธมุตติกตาญาณ	๕	ปฏิบัติสัทธิตีล	๖๗
นาลกปฏิบัติปา	๓๖๓	ปฏิสนธิจิต	๑๘
นิกายเซตวัน	๑๒	ปฏิสนธิปัญญา	๒๑
นิกายมหาวิหาร	๗	ปณิตีล	๖๖
นิกายอภัยคีรี	๙	ปณิตสมาธิ	๓๔๓
นิปปีติกสมาธิ	๓๔๓	ปทัฏฐาน	๔๐
นิพพิทาญาณ	๑๔	ปธานนัย	๒๑๔
นิพเพธภาคียศีล	๗๒	ปรัมมัญญศีล	๖๗
นิพเพธภาคียสมาธิ	๓๕๐	ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ	๓๔๘
นิมิตตณภัต	๒๖๓	ปริตตสมาธิ	๓๔๔
นิสสัยันเตवासิก	๓๖๙	ปริตตอปปมาณารัมมณสมาธิ	๓๔๘
นิสสัยาจารย์	๓๖๙	ปริปปุจณา	๓๘๕
นิสสิตศีล	๔๘	ปริปปุณณปาริสุทธิศีล	๑๘๒
เนยยะ	๓๑	ปริมาณสังขยา	๑๘๖
เนวสัณญะนีนาสัณญะนีวาทะ	๗๖	ปริยัตติอปปิจณะ	๒๕๕
เนวเสกขนาเสกขศีล	๖๙	ปริยัตติปาริสุทธิศีล	๑๘๑
เนลลชชีกังคธุดงค์	๓๐๙	ปริยฐาน	๒๗
		ปริเยญจิสุทธิ	๑๗๒
บ-ป		ปวิเวกกถา	๙๕
บรรพชาจารย์	๓๖๙	ปหาน	๒๐๕
บริเวณบ้าน	๒๘๓	ปักขิกภัต	๒๖๔
บ้าน	๒๘๓	ปัฏฐกัลลิกังคธุดงค์	๒๔๓
ปกติศีล	๓๕, ๗๓		

ป	หน้า	ผ-ม	หน้า
ปัจจัยสันนิสสิตศีล	๘๑	ผ-พ-ภ-ม	
ปัจจัยสัมโมคะ	๓๘๙	ผลูปจาระ	๑๗
ปัจจัยอัปปิจณะ	๒๕๕	ผ้าอังสะ	๒๖๐
ปัจจัยเวกชนสุทธิ	๑๗๒	พรหมจรรย์	๑๓๖
ปัจจัยขญาณ	๑๔	พรหมวิหาร ๔	๔๑๔
ปัจจัยขะ	๒๘๖	พุทธานุสสติ	๓๗๕
ปัจจัยปฏิฐาน	๔๐	พุทธิจิริต	๓๙๒
ปัจเจกโพธิสัตว์	๔๓๒	ภยญาณ	๑๔
ปัญจนัย	๓๕๔	ภิกขุณีวิภังค์	๕๘
ปัญญา	๑๕	ภิกขุณีศีล	๗๒
ปัญญาภกตา	๙๕	ภิกขุวิภังค์	๕๘
ปณัตติวัชชะ	๕๘	ภิกขุศีล	๗๒
ปัตตปิณฑิกังครุดงค์	๒๗๕	มรณสติ	๓๗๕
ปัตตโยคี	๒๗๖	มหัคคตสมาธิ	๓๔๔
ปา	๒๘๔	มหาอรรคภกตา	๓๘๕
ปาฏิปทิกภัต	๒๖๔	มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๓๖๓
ปาติโมกขสังวร	๓๓	ปฎิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	๓๖๓
ปาติโมกขสังวรศีล	๗๘	มัชฌิมศีล	๖๖
ปาริหาริกปัญญา	๒๐	มัชฌิมสมาธิ	๓๔๓
ปาริหาริยกรรมฐาน	๓๗๔	มิจนาสติ	๓๕๑
ปิฎกสังขยา	๑๘๖	มิสสกสังขยา	๑๘๕
ปิณฑปาติกังครุดงค์	๒๖๓	มูลกรรมฐาน	๓๗๕
ปีติสหคตสมาธิ	๓๔๔	มูลัญญูฐาน	๓๘๕
ปุพพเหตุกศีล	๗๓	เมตตา	๓๗๕
ปุพเพนิวาसानุสสติญาณ	๕	เมถุนสังโยค	๒๐๖

ม-ว	หน้า	ว-ศ	หน้า
โมหจรีต	๓๙๑	วาริตตศีล	๕๒
		วิกขัมภนปหาน	๒๗
ย-ร-ล		วิตักกจรีต	๓๙๓
ยถาสันถติกังครุตงค์	๓๐๖	วิปัสสิตัญญู	๓๑
ยาม	๑๗๐	วิปัสสนา	๓๖
ยามกาลิก	๒๖๔	วิปัสสนาปัญญา	๒๑
ยาวากาลิก	๒๖๔	วิปากจิต	๑๘
ยาวชีวิก	๒๖๔	วิปากเวมัตตตตญาณ	๕
รสะ	๓๙	วิมิงสาสมาธิ	๓๕๓
ราคจรีต	๓๙๑	วิมุตติกถา	๙๕
รูกขมูลิกังครุตงค์	๒๘๙	วิมุตติญาณทัสสนกถา	๙๕
รูปาวจรสมาธิ	๓๕๓	วิโมกขมุข ๓	๒๙
ลักษณะ	๓๙	วิรติศีล	๖๐
ลัทธิปาสนะ	๗๓	วิริยสมาธิ	๓๕๓
ลามปลิโพ	๓๖๕	วิริยารัมภกถา	๙๕
เลททุบาท	๒๘๓	วิเวก ๓	๒๘
โลกวัชชะ	๕๘	วิสุทธิมรรค	๑๔
โลกาธิปไตยศีล	๖๗	วิสุทธิศีล	๖๙
โลกียศีล	๖๔	วิเสสภาคียศีล	๗๑
โลกียสมาธิ	๓๔๒	วิเสสภาคียสมาธิ	๓๔๙
โลกุตตรศีล	๖๕	วิหารกัต	๒๖๔
โลกุตตรสมาธิ	๓๔๒	วิตักกมะ	๒๗
		วิริยสังวร	๓๓
ว-ศ		เวมตีกศีล	๖๙
วณณสังขยา	๑๘๖	เวสาร์ชญาณ	๔
วารกัต	๒๖๔	ศรัทธา	๙๐

ศ-ส	หน้า	ส	หน้า
ศีล	๓๒	สังวรสุทธิ	๑๗๒
ศีลกถา	๙๕	สังวาส	๒๑๔
ศีลชาด	๒๐๖	สังเวควัตถุ	๔๐๖
ศีลต่าง	๒๐๖	สัญญาฐิภาวะ	๗๖
ศีลทะลุ	๒๐๖	สัตตาทกาลิก	๒๖๔
ศีลพร้อย	๒๐๗	สัททะ	๒๘๖
ศีลวิสุทธิ	๓๖๒	สัทธาจริต	๓๙๒
ส-ห		สัทธีวิหาริก	๓๖๘
		สัทธีวิหาริกวัตร	๕๙
		สันตมูลิกถา	๙๕
สงฆ์	๒๓	สปปายสัมปชัญญะ	๒๑
สติปัฏฐาน	๙๙	สปปิตกสมาธิ	๓๔๒
สติสังวร	๓๓	สัพพัตถกกรรมฐาน	๓๗๓
สปทานจาริกังคธุดงค์	๒๖๘	สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ	๕
สปริยนต์ศีล	๖๓	สัมพันธสังขยา	๑๘๕
สมณะ	๓๖	สัมมสนญาณ	๑๔
สมันตจักขุ	๖	สัมมาทิฐิ	๙๑
สมาทานศีล	๓๖	สัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์	๔๓๒
สมาธิ	๓๓๓	สัสสตวาทะ	๗๖
สมาธิกถา	๙๕	สาตถกสัมปชัญญะ	๒๑
สมุจเฉตปหาน	๒๗	สามัญญนิตเทสนัย	๓๓๔
สลาภกัต	๒๖๓	สามัญญผล	๗๐
สวิตกกสวิจารสมาธิ	๓๔๓	สามิบริโภค	๑๗๔
สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ	๕	สาวกโพธิสัตว์	๔๓๒
สังเกตสังขยา	๑๘๕	สาวกภาษิต	๓๘๕
สังฆกัต	๒๖๓	สิกขา ๓	๒๕
สังวรศีล	๓๒		

ส-อ	หน้า	อ	หน้า
สื่อนะ	๓๔	อนิสิตศีล	๖๑
สุขสหคตสมาธิ	๓๔๓, ๓๔๔	อนุปสัมบันศีล	๗๒
สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญาสมาธิ	๓๔๕	อนุพยัญชนะ	๑๐๔
สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญาสมาธิ	๓๔๕	อนุมาน	๒๘๖
สุสาน	๒๙๙	อนุमानญาณ	๑๔
เสกขบุคคล	๑๗๔	อนุสสติ ๑๐	๔๑๔
เสกขศีล	๖๙	อนุสสติ ๖	๓๔๒
เสนาสนะ	๑๔๐	อนุสัย	๒๗
โสธานิกังครุดงค์	๒๙๙	อเนกธาตุนานาธาตุญาณ	๕
หัตถโยคี	๒๗๖	อเนกสังขยา	๑๘๖
หानภาคิยศีล	๗๑	อเนสนา	๑๕๘, ๓๗๖
หानภาคิยสมาธิ	๓๔๙	อปราหมัณฐปารีสุทธิศีล	๑๙๔
หีนศีล	๖๕	อปราหมัณฐศีล	๖๗
หีนสมาธิ	๓๔๓	อปริยัตตปารีสุทธิศีล	๑๘๑
อ		อปริยัตตศีล	๖๓
		อปริยาบันนสมาธิ	๓๕๓
		อภิญญา	๓๔๕
		อมราวิกเขปวาทะ	๗๖
อโคจร	๘๙	อโมหเหตุ	๑๘
อโทสเหตุ	๑๘	อริยมรรค	๗๐
อวิคมสุตะ	๓๘๑	อรูปาวจรสมาธิ	๓๕๓
อวิคมอัปปิจณะ	๒๕๕	อโลภเหตุ	๑๘
อวิจจสมุปบันนวาทะ	๗๖	อวิตักกวิจารณ์ัตตสมาธิ	๓๔๓
อวิจิตตสิกขา	๓๓๒	อวิตักกาวจรสมาธิ	๓๔๔
อนาจาระ	๘๗	อวิรติศีล	๖๐
อนาจาระทางกาย	๙๒	อวิสุทธิศีล	๖๙
อนาจาระทางวาจา	๙๓		
อนาวรณญาณ	๖		

อ-อา	หน้า	อา-อุ	หน้า
อวติกกมศีล	๓๔	อาชีวัฏฐมกศีล	๕๔
อสังสัคคกถา	๙๕	อาตาปี	๑๘
อสังญีวาทะ	๗๖	อาทิพรหมจริยศีล	๔๗, ๕๕
อสุภาวนา	๓๗๕	อาที่นวญาณ	๑๔
อสุภะ ๑๐	๔๑๓	อาปารณโกฏิกศีล	๖๒
อเสกขศีล	๖๙	อาพารปลิโพธ	๓๖๙
อักโกสวัตถุ	๑๒๔	อาภิสมาจาริกศีล	๕๓
อัตตกิลมถานุโยค	๓๒๔	อารักขกรรมฐาน	๓๗๕
อัตตาริปปิทยศีล	๖๗	อารักขโคจร	๙๕
อัตถาบันนัย	๒๔๔	อารัญญิกังครุตงค์	๒๘๓
อัทธานปลิโพธ	๓๖๘	อารูปกรรมฐาน ๔	๔๑๕
อันตราย ๒ อย่าง	๑๔๑	อวาสปลิโพธ	๓๕๗
อันตานันตวาทะ	๗๖	อาสวัชยญาณ	๕
อันเตวาลิก	๓๖๘	อิทธิปลิโพธ	๓๗๓
อันธบุุข	๖๘	อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตานญาณ	๕
อัปนาสมาธิ	๓๔๒	อินทริยสังวรศีล	๗๙, ๑๐๑
อัปมาณปริตตารัมณสมาธิ	๓๔๘	อินทริย์ ๓	๒๙
อัปมาณสมาธิ	๓๔๔	อุคคหะ	๓๘๕
อัปมาณอัปมาณารัมณสมาธิ	๓๔๘	อุคฆฏิตัญญู	๓๑
อัปปิณณกถา	๙๕	อุจเฉทวาทะ	๗๖
อัปโณกาสิกังครุตงค์	๒๙๕	อุตตริมนุสสธรรม	๑๐๙
อาคมสูตระ	๓๘๑	อุทเทสภัต	๒๖๓
อาคันตุกภัต	๒๖๔	อุทเทสนันเตวาลิก	๓๖๙
อาจารย์	๗๓	อุทเทสอาจารย์	๓๖๙
อาจารย์	๘๘	อุทยัพพญาณ	๑๔
อาชีวาปาริสุทธิศีล	๗๙, ๑๒๘	อุปจารสมาธิ	๓๔๒

อุ	หน้า	ก-ช	หน้า
อุปนินิพนธ์โคจร	๙๙	กุหลนา	๔๔๑
อุปนินิสสยโคจร	๙๔	กุหลายนนา	๔๔๙
อุปนินิสัย	๒๖	กุหลิตตต	๔๔๙
อุปมานะ	๒๘๖	โกรชิกโกรชิก	๔๖๑
อุปลักขณนัย	๒๔๔		
อุปสัมปทาจารย์	๓๖๙	ข	
อุปัชฌายวัตร	๕๘	ขลุปลจณภตติกุงค	๒๓๖, ๔๙๐
อุเปกขาสหคตสมาธิ	๓๔๓, ๓๔๔	ค	
อุโปสถิกภัก	๒๖๔	คมิภตต	๕๐๐
อุภโตวิภังค์	๕๘	ครหนา	๔๖๘
เอกเสสนัย	๓๓๔	คิลานปลจยเมสชช	๑๔๒, ๔๗๖
เอกัจจลัสสสทวาทะ	๗๖	คิลานปลจยเมสชชปริกขาร	๑๔๔, ๔๗๖
เอกาสนิกังครตุงค์	๒๗๑	คิลานภตต	๕๐๐
		คิลานุปฏจากภตต	๕๐๐
รูปวิเคราะห์ศัพท์		จ-ฉ	
		จ	
ก		จกฏกมยตา	๔๕๐
กตากต	๓๖๗, ๕๐๘	จาลลย	๔๐๕, ๕๑๐
กมมฏจัน	๔๑๓, ๕๑๑	จาริตต	๕๒, ๔๔๐
กากมาสก	๔๗๕	เจติย	๒๙๐
กาลปริยนต	๔๓๙	เจติยรูกุข	๒๙๐
กาสาวปชโชต	๔๕๓	ฉนุทสมาธิ	๓๕๓, ๕๐๗
กุลปุตตมานิ	๑๕๘	ช	
กุลล	๑๔๕	ชงมเปสนิก	๔๕๒
กุหลนา	๔๕๙	ชณณ	๔๘๔

ด-น	หน้า	น-ป	หน้า
ด		เนสขุชิกงค	๔๙๓
ดตฺรวณฺณโก	๔๗๔	ป	
ดโปวน	๓๑๔	ปกุชิก	๔๙๙
เตจวีริกงค	๔๘๖	ปัจจัยสนฺนิสฺสิตสึล	๔๗๗
ธ		ปัจจเวกฺขณสุทฺธิ	๔๘๓
เถยฺยปริโภาค	๔๘๓	ปณฺณสฺส	๒๙๒
ท		ปตฺตปิณฺทิกงค	๔๘๙
ทายชฺชปริโภาค	๔๘๓	ปตฺตโยคี	๒๗๗, ๕๐๑
ทุสฺสปลลตฺติกา	๓๑๒, ๕๐๓	ปรัญฺญจิมฺลิกตา	๔๗๐
เทสนาสุทฺธิ	๔๘๓	ปรามญฺจ	๖๘, ๔๔๐
ธ		ปริกถา	๔๖๘
ธุดงค	๒๔๐, ๔๙๓	ปริตฺต	๓๓๙, ๕๐๕
ธูรฆตฺต	๕๐๐	ปริปุจฺณา	๓๘๔, ๕๑๐
น		ปริเยญฺจิสุทฺธิ	๔๘๓
นอตุตฺตโนมติก	๓๘๑, ๕๐๙	ปฺลิวฺท	๓๕๖, ๕๐๘
นิชิตฺตสนตา	๔๔๖	ปัสสูกุล	๒๓๐, ๔๘๕
นิปก	๔๓๗	ปัสสูกุลิกงค	๔๘๕
นิปฺเปสสิกา	๑๒๖, ๔๔๒	ปาฏิปทิก	๔๙๙
นิพฺพิกปฺป	๓๐๘, ๕๐๒	ปาติโมกฺข	๘๕
นิมิตฺต	๔๕๘	ปาติโมกฺขสํวรสํวต	๘๖, ๔๕๐
นิมิตฺตกมฺม	๔๖๗	ปาริกฺขยตา	๔๕๑
เนปฺก	๔๓๗	ปาริหาริกา	๔๓๘
เนมิตฺตติกา	๔๔๒	ปาริหาริกมฺมญฺจาน	๓๗๗, ๕๐๙
		ปาสณฺหา	๗๖, ๔๔๘
		ปิณฺฑปาต	๑๓๒, ๔๗๒

ป-ล	หน้า	ล-ส	หน้า
ปิณฑุปาติก	๒๓๒, ๔๘๖	โลภุสสุท	๕๑๐
เปตุดิก	๔๕๖	โลลุป	๔๙๓
พ-ภ		ว	
โพธิสตุต	๔๓๑, ๕๑๑	วจีวิญญตติวิปหาร	๔๗๘
ภาณุฎีกา	๔๕๘	วมุภนา	๔๖๘
ภาณุฎิย	๔๕๘	วารกภตต	๕๐๑
ภุตตวमितก	๔๗๓	วาริตต	๕๒, ๔๔๐
ภิกขุ	๒๒, ๘๒, ๔๔๙	วิหารภตต	๕๐๐
ภิกขุทตติย	๒๔๙	เวยุยาพาธิก	๑๔๖, ๔๗๖
ม		ส	
มธูปายส	๔๗๘	สงุมภตต	๔๙๙
มหคคต	๓๔๐, ๕๐๖	สติปฏจาน	๙๙, ๔๕๗
มคคสุปปยตา	๔๕๑	สปรทานจาริกงค	๔๘๘
ย		สพพตถกกมมุญจาน	๓๗๖, ๕๐๘
ยติ	๔๖, ๒๕๕, ๔๙๘	สมาธิ	๓๓๓, ๕๐๕
ยถาสนุถติกงค	๔๙๓	สมุกกาจนา	๔๖๖
ร		สมุกเขปนา	๔๖๙
ราชยุตตก	๓๐๐, ๕๐๒	สมุทจาร	๓๕๐, ๕๐๗
รุกขมุลิกงค	๔๙๑	สมุณหนา	๔๖๖
ล		สมุลลปนา	๔๖๕
ลปนา	๔๔๑	สมุปนนชฎาสมย	๔๓๐, ๕๑๑
ลปนา	๔๖๕	สมุปนนาธิมุตติ	๔๓๐, ๕๑๑
		สมุปาปนา	๔๖๙
		สมุภาาร	๔๕๗

ส-อ	หน้า	อ-อุ	หน้า
สลลปนา	๔๖๕	อปปนา	๓๓๗, ๕๐๕
สสมภารกถา	๔๕๗	อปปมาณ	๓๔๐, ๕๐๖
สัขีปนา	๔๖๙	อปปิจุจตา	๒๕๓, ๔๙๘
สัวรสุทฺธิ	๔๘๓	อพฺโปกาสิกงฺค	๔๙๒
สามณฺณผล	๔๔๑	อพฺยาพชฺฌปรมตา	๑๔๗, ๔๗๗
สามนฺตชปฺปา	๔๖๗	อวณฺณหาริกา	๔๗๐
สามิปริโกโค	๔๘๓	อาคณฺตุกภตฺต	๕๐๐
สิงฺค	๔๐๔, ๕๑๐	อาจริยมตฺติก	๓๘๑, ๕๐๙
สีล	๓๔, ๔๓๘	อาชีวปาริสฺสุทฺธิ	๑๒๘, ๔๗๐
สุสาน	๓๐๐, ๕๐๒	อาทิพฺรหฺมจริยิก	๔๘, ๔๓๙
เสกฺข	๑๗๕, ๔๘๔	อาปณโกฏฺฐิก	๔๔๐
โสสานิกงฺค	๔๙๒	อาภิสมาจาริก	๔๘, ๕๓, ๔๓๙
ห		อารณฺณิกงฺค	๔๙๑
		อาลปนา	๑๒๐, ๔๖๔
		อาหฺรหตฺถก	๔๗๒
		อิจฺฉापกต	๔๖๐
อ		อิณฺนปริโกโค	๔๘๓
		อิทฺมตฺถิตา	๓๒๒, ๕๐๓
		อิสฺสิวาตปฏฺฐิวาต	๔๕๔
		อุกฺกาจนา	๔๖๖
อติริตฺต	๒๘๐, ๕๐๑	อุกฺเขปนา	๔๖๙
อตฺธิจฺจุจตา	๒๗๗	อุคฺคห	๓๘๔, ๕๑๐
อวิกรณฺ	๑๐๕	อุตฺตฺปริสฺสย	๑๔๑, ๔๗๕
อนวชฺชตา	๔๗๓	อุตฺตฺตานตฺถ	๓๔๑, ๕๐๖
อนุปฺปิยภาณิตา	๔๖๖	อุทฺเทสภตฺต	๔๙๙
อนุพฺพณฺชน	๔๕๘	อุณฺหนนา	๔๖๕
อลฺลสาฎโก	๔๗๓		

อุ-อ	หน้า	อ-อุ	หน้า
อุปจาร	๓๓๗, ๕๐๕	เอกาสนิกงุค	๔๘๙
อุโปสถิก	๔๙๙	โอปานฏต	๔๕๒
อุลลปนา	๔๖๕	โอภาสกมม	๔๖๗

บรรณานุกรม

กองวิชาการ, วิสุทธีมรรคนิสสัย. ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันธสารากิวงศ์, พระ. กัจจายนสารมัญชรী. กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. ปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๕.

_____. วิปัสสนานัย เล่ม ๑ [ฉบับแปลและเรียบเรียง]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

_____. อภิธัมมาวตาร [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

_____. โลกนิติ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ยาปะยิ, ม.ป.ป.

จะสวา, พระราชา. “สัททพินทุ” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาลฐ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจจา-สยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ชนกากิวงศ์, พระ. สลักขันธภาสาฎีกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๐.

ชาकरะ. พระ. ปาจิตยาทีโยชนา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณธชะ, พระ. นิรุตติทีปนี. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. ปรมัตถทีปนี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑.

_____. อนุทีปนี. มัณฑเลย์ : โรงพิมพ์หังสาวดีปิฎกัต, ๒๕๖๓.

दनัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ผศ. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยศรีลังกา.

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕.

ตารานาถะ. ศัพท์สโตมมทานิธิ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๑๑.

_____. วาจัสปัตตยะ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาร. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมบาล, พระ. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๘.

ธรรมสิริ, พระ. ขุททลิกขา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๔.

นาคิตะ, พระ. “สัทธสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์
อิจนัสยปฏิกัต, ๒๕๐๗.

นาเศศกัญญะ, ปริภาเซนุเสชระ. พาราณสี : โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

บุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), พระ. คัมภีร์วิสุทธิมคคคณฐี : การชำระและการศึกษา
วิเคราะห์. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ปาณินิ. “ปาณินียธาตูปาฐะ” ใน กาพยาทาสนีสสัย และคำอธิบายปาณินียธาตูปาฐะ.
มณฑลเย : วัดมหาวิสุทธิธาราม, ๒๕๕๓.

พุทธปปิยะ, พระ. ปทฐปสทธิ. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุนครราชรังษฤษฎี คณะ ๒๕,
๒๕๔๗.

_____. ปทฐปสทธิฎีกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

มหาวังสพาฬิ. โรงพิมพ์ไซโมมิตแซก. ย่างกุ้ง : ๒๕๓๓.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยากรณ์. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๒๕

_____. โมคคัลลานปัญจิกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๒๕.

โมคคัลลาน, พระ. “อภิธานัปทีปิกา” ใน ปญจมูลคณฺถ. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชาราชานตทเวระ. ศัพทกัลปทรมะ. นิวเดลี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

ลังกาภุมาร, ศรีลังกา: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔.

วชิรปัญญา, พระ. “ฉันทสารถมัญชูลา” ใน วุตโตทยปกรณ วุตโตทยาภินวฎีกา ฉนโทมณชิ ฉนโทมณชิฎีกา. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๓.

วชิรปัญญา, พระ. วชิรสารัตถสังคหะ. กรุงเทพฯ วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

วชิรพุทธิ, พระ. นยาสะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๗๖.

วาจิสสระ, พระ. สังเขปัตถโชตนี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๕.

วามนะและชยาทิตยะ. กาศิกา. พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

เวปุลลพุทธิ, พระ. “วจนัตถโชตีกา” ใน ฉันทฎีกา ๓ คัมภีร์ [ฉันทฎีกาโดงสองตะแวง]. มณฑลเย์ : โรงพิมพ์ปเทศาปิฎกัต, ๒๕๐๕.

วิสุทธาจารย์, พระ. ธาตวัตถสังคหปารุ. มณฑลเย์ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมณฑลเย์ปิฎกัต-สาอูตไส, ม.ป.ป.

สิริธัมมะและแลดีปัตติตะ. มหาวิสุทธารามิกเถรูปัตติทีปนี. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตี-ปิฎกัต. ๒๕๑๙.

โสภณะ (มหาสิสยาตอ), พระ. วิสุทธิมรรคแปลพม่า. ย่างกุ้ง : พิมพ์ครั้งที่ ๕ สำนักมหาสิสยาสนยิตตา, ๒๕๕๒.

อัคคัมมาภิงค์, พระ. โมคคัลลานนิสสัย. มณฑลเย์ : โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๔.

_____. โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชมพุมิตเชวปิฎกัต. ๒๕๗๖.

_____. โมคคัลลานปัญจิกากฎีกานิสสัย. มันทเลย์ : โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๗.

_____. อภิธานนิสสัยใหม่ [ฉบับวิสุทธิธาราม]. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตี-
ปฏิภาณ. ๒๕๑๒.

อัคควังสะ, พระ. สัททนีติปกรณ์, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ : มุลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-
๒๕๒๓.

Malalasekara, G.M. **The Pali Literature of Ceylon.** Kandy: Buddhist
Publication Society, 1928.

Gotama. **The Nyāya Sūtras.** Calcutta: Indian Press, 1913.
